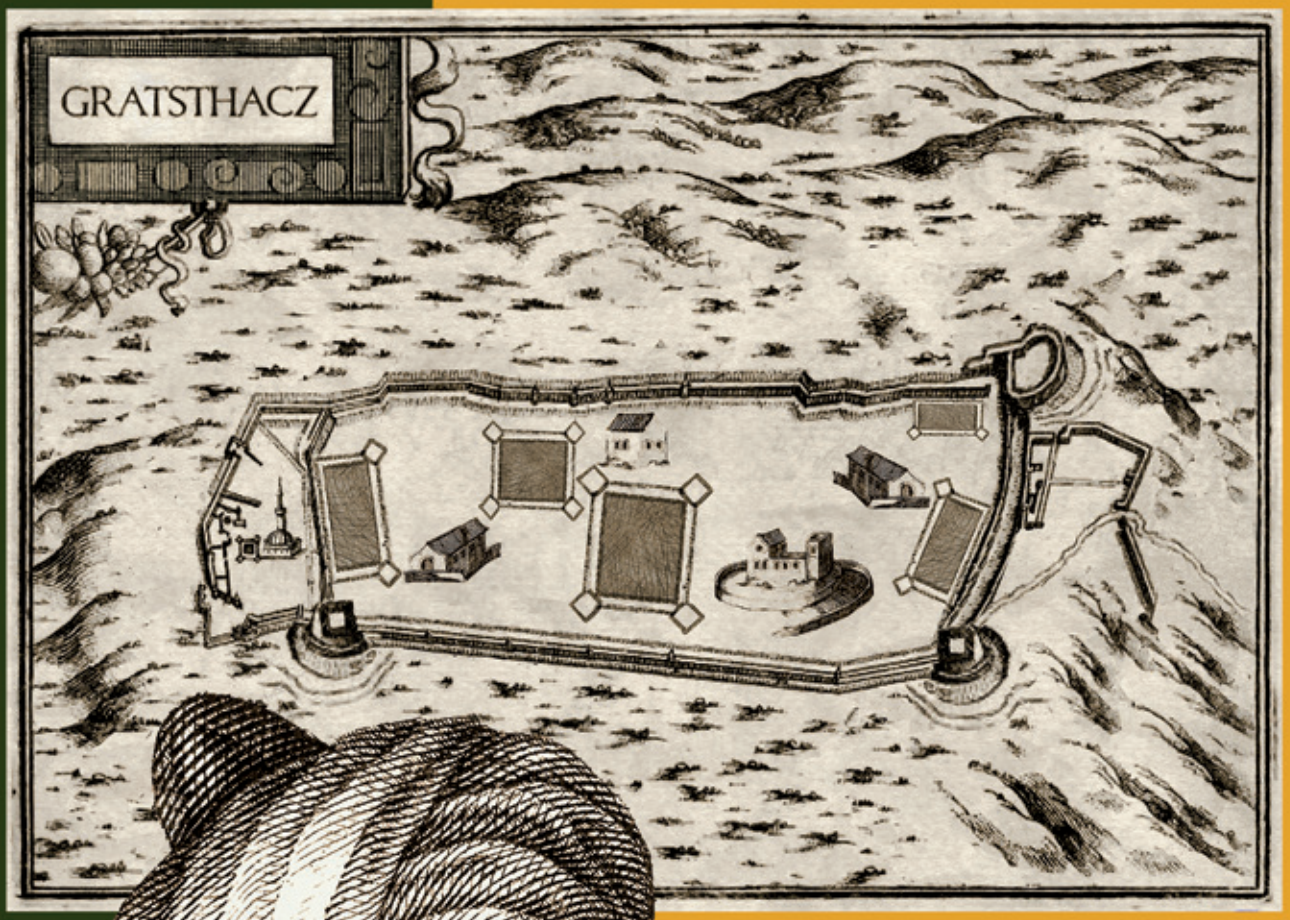

Gradačačka utvrda

monografija

MEHMED A. **AKŠAMIJA**
LEMJA **CHABBOUH AKŠAMIJA**
AMMAR **AKŠAMIJA**

BANU

GRADAČAČKA UTVRDA

Mehmed A. Akšamija & Lemja Chabbouh Akšamija & Ammar Akšamija

Mehmed A. AKŠAMIJA, Lemja CHABBOUH AKŠAMIJA i
Ammar AKŠAMIJA

GRADAČAČKA UTVRDA

Izdavač: BOŠNJAČKA AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
Ul. Štrosmajerova br. 1/II, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

ISBN **978-9926-520-05-2**
CIP zapis dostupan u **COBISS** sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod
ID brojem **58205702**

Za izdavača:	Akademik Mustafa CERIĆ
Urednik izdanja:	Akademik Mehmed A. AKŠAMIJA
Recezenti:	Prof. dr sc. Zlatko KARAČ, mag. ing. arh Prof. dr sc. Husnija KAMBEROVIĆ Doc. dr sc. Alen ŽUNIĆ, mag. ing. arh.
Dizajn i ilustracije:	Mehmed A. AKŠAMIJA
DTP i ilustracije:	Ammar AKŠAMIJA
Autorski kredit za fotografije:	Arhiv AKŠAMIJA Sa-BiH Aida ZGONIĆ IDRIZBEGOVIĆ Nerman RUSTEMPAŠIĆ Ammar AKŠAMIJA
Lektoriranje:	Biljana GRAHOVAC Nada SALOM
Prijevod na engleski jezik:	Milica BABIĆ
Tehnički sekretar:	Almedina Zukorlić Pašalić
Indekse obradio:	Ammar AKŠAMIJA
Rječnik obradio:	Ammar AKŠAMIJA

Gradačačka utvrda

monografija

- MEHMED **A. AKŠAMIJA**
- LEMJA **CHABBOUH AKŠAMIJA**
- AMMAR **AKŠAMIJA**

BANU
BOŠNJAČKA AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNIAK ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

Sarajevo 2024.

Projekt je pripremljen na *Institutu za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje* Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu u sklopu naučno-istraživačkog projekta ***Rekonstrukcija kompleksa gradačačke utvrde***.

Istraživanja i kompletan rad na projektu su financirani sredstvima autora.

Citiranje izvornih tekstova drugih autora nije rađeno po ustaljenom sistemu označavanja navodnicima na početku i na kraju (naznaka znakova navoda), već su navedeni dijelovi dati u *italicu*. Citat u citatu je označen polunavodnicima (‚...'), a tekst je dat u *italicu*. Eventualne izmjene u citiranom tekstu su označene uglastim zagradama. Znakom tačka-zarez (;) su odvojeni podaci za više navedenih izvora.

Također i izvorni nazivi termina i toponima, kao i određeni citati na latinskom, njemačkom, francuskom, arapskom i osmansko-turskom jeziku, ovisno od upotrebne datosti unutar samog tekstualnog sadržaja ili značenja, su naznačeni u *italicu,* osnodno ***semibold italicu***, dok su određeni termini i toponimi, ovisno od značaja dati u **semiboldu**. Osmansko-turski termini i njihove usvojenice zastupljene kao standardne riječi i dijalektizmi u bosanskom jeziku, *turcizmi* (riječi preuzete iz osmansko-turskog ili preko tog jezika iz arapskog, perzijskog ili kojeg trećeg jezika), su dodatno i akcentirani zelenom bojom u formi *italica*, kao i originalni termini na tim jezicima koji su dati u zagradama i transliterirani po njemačkom standardu DIN 31635. Ukoliko se takvi termini pojavljuju u formi identifikacije/označavanja određenih objekta (npr. Džamija Husein-kapetana Gradaščevića ili Husein-kapetanova džamija...), odnosno titula i zvanja koja se navode uz lična imena (npr. Mehmed Salih-paša, Sultan Fatih Mehmed, Mimar Sinan...) tada se ne koristi dodatna akcentualzacija bojom i *italikom*/*kurzivom*.

Bilješke za poglavlja su date na finaliziranju svakog od poglavlja.

Knjiga je štampana/tiskana uz financijsku podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke Vlade Federacije Bosne i Hercegovine.

Sva prava zadržana. Nijedan dio ovog izdanja ne može biti umnožavan, pohranjivan u sisteme za umnožavanje, bilo elektronske, digialne, mehaničke, fotografske ili bilo koje druge, bez prethodnog dopuštenja autora.

Za objavljene ilustracije izdavač je nastojao obezbijediti odgovarajuća dopuštenja, odrednice o izvorima i autorske atribucije, nažalost za veoma mali broj slikovnih priloga ti podaci nisu bili dostupni. Molimo sve autore, odnosno nosioce autorskih prava koji u knjizi nisu navedeni da dostave potrebne dopune i ispravke za buduća izdanja.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, whether electronic, digital, mechanical, photographic or otherwise, without the prior permission of the author.

For the published illustrations, the publisher has tried to provide appropriate permissions, references to sources and author attributions, unfortunately for a very small number of pictorial contributions this information was not available. We ask all authors, i.e. copyright holders who are not listed in the book, to submit the necessary additions and corrections for future editions.

Copyright for design and artwork (illustrations) © Mehmed A. & Ammar AKŠAMIJA, Bosnia and Herzegovina, 2023.

SADRŽAJ

Umjesto uvoda
KOMPLEKS GRADAČAČKE UTVRDE 9

PRAPOČECI OBITAVANJA NA TERITORIJI DANAŠNJEG GRADAČCA 27

RIMLJANI NA DANAŠNJEM TLU SJEVEROISTOČNE BOSNE 47

PRISUSTVO AVARA I SA NJIMA SLAVENA 75

KR'ST'JANI NA SREDNJOVJEKOVNOJ TERITORIJI GRADAČCA 89

Kartografski izvori o Gradačcu iz vremena Kraljevine Bosne 153

UPADI OSMANLIJA I OKUPACIJA KRALJEVINE BOSNE 163

Analitički pristup kartografskim izvorima – toponomastika Gradačca od 1553. godine do početka 18. stoljeća 199

Status Gradačca i njegova transformacija iz spahiluka u agaluk – arhitektonski razvoj gradačačke utvrde preko forme čatme u formu palanke 255

Historijsko-geografska analiza kartografskih izvora od rata pod Bečom do Požarevačkog mira 253

OSNIVANJE GRADČAČKE/GRADAČAČKE KAPETANIJE – REKONSTRUKCIJA I DOGRADNJA UTVRDE U GRADAČCU 283

Učešće Muhamed-kapetana Gradaščevića u obnovi i izgradnji gradačačke utvrde 291

Mehmed-kapetan Gradaščević – nastavak obnove i izgradnje gradačačke utvrde 313

Angažman Osman-kapetana Gradaščevića u daljnjoj izgradnji gradačačke utvrde 333

Pokušaj Murat-kapetana Gradaščevića da dovrši izgradnju arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde 363

Husein-kapetan Gradaščević i njegovo (ne)učešće u obnovi i izgradnji arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde 389

Osmansko vrhovništvo i Austro-Ugarska okupacija a zatim i aneksija Bosne – daljnja izgradnja objekata unutar gradačačke utvrde 401

PRVI I DRUGI SVJETSKI RAT, TE RAT '92.-'95. – OBIM DEVASTACIJA I OBNOVA GRADAČAČKE UTVRDE 431

ANALIZA DEGRADACIJE POJEDINAČNIH ELEMENATA STAROG GRADA U GRADAČCU 453

Poligonalni bastion/tabija – fortifikacijska kula sjever 461
Kapi kula sjeveroistok 463
Bedem jugoistok 467
Poligonalni bastion/tabija jugoistok – velika tabija 471
Kapi kula jug 473
Poligonalni bastion/tabija – jugozapad 479
Bedem jugozapad 481
Kapi kula zapad (Sviračka kapija) 483
Gornji grad – Kafana s baštom 490
Branič kula/tabija – fortifikacijski objekat sjeverozapadno orjentiran 492
Podzemne strukture u gornjem gradu – lagumi 498
Bedemi jugoistok na Gornjem gradu 503
Branič kula/tabija – fortifikacijski objekt sjeveroistočno orjentiran 510
Gornji grad – Kula i konak (Kapetanska kula) 518
Sahat kula 523
Bedemi sjeverozapad na Gornjem gradu 531

PRIJE ZAKLJUČKA 533

ZAKLJUČAK 542
Metodologija izrade projekta 547
Tehnologija izvođenja 549

PRILOZI 561

LITERATURA I IZVORI 561

NEOBJAVLJENI IZVORI 561

OBJAVLJENI IZVORI 563

OBJAVLJENO U GODIŠNJACIMA, ZBORNICIMA, GLASNICIMA, REFERATIMA, RADOVIMA SIMPOZIJA, ČASOPISIMA, KALENDARIMA, NOVINAMA... 567

KNJIGE 578

OBJAVLJENO NA WEB-U 589

RJEČNICI, ENCIKLOPEDIJE, LEKSIKONI, GLOSARIJUMI... 595

INDEKSI 599

IMENA NARODA, OSOBA, RELIGIJSKIH OPREDJELJENJA I USTANOVA 599

TOPONIMA I OBJEKATA POVIJESNOG ZNAČAJA 607

RJEČNIK MANJE POZNATIH RJEČI, IZRAZA, TERMINA... 621

O AUTORIMA 677

MEHMED A. AKŠAMIJA 678

LEMJA CHABBOUH AKŠAMIJA 680

AMMAR AKŠAMIJA 682

SAŽETAK 686

SUMMARY 694

IZVODI IZ RECENZIJA 703

Dewey
Greyfacz
Dober
Saba
Samandria
Magolay
SENA
Chelebi
Prachia
Luenitz
Varbofina
Strana
Tschazina
Rag
Agalar
Vrachovaz
Zebernich
Zwonich
Tolle
Caza
Bochel
Prosor
Novo Bazar
Vinat
Vrotaz
Cegniza
Cluzi
Vergonaz
Imaschi
Blagay
Pazitel
Gabella
Berniza
Vergorac
Derrais
Vilinca
Cetina
Petrois
Cabina
Kralna
Morchi
Prodola
Ganzar
Smiza
Spalato
Zacus
Climano
Sfinga
Salona
Lubuschich
Gliebuschi
Tuzepi
Tagleuaz
Clobuziza
Ceprech
Tolzak
Zowernick
Sarzsto
Suficde
Blagay
Berichi
Mostar
Elagona
Vergona
Smiza
Vrulizza
Colicina
Zadrag
Vinzar

KOMPLEKS GRADAČAČKE UTVRDE

(Umjesto uvoda)

Ljudski život, bez obzira na njegov kvalitet i nivo povijesne organiziranosti, vezan je za određeni **prostor** (lat. *spatium*, njem. *Raum*, osm.-tur. *alanının*). S dužim boravkom to područje postaje **životni prostor** (lat. *spatium vitae*, njem. *Lebensraum*, osm.-tur. *doğal ortam* ili *ömür alanlarını*), a žitelji ga počinju i biološki i duhovno osjećati svojim. Tu ljudi uređuju svoje nastambe, svoje gospodarstvo, razvijaju socioekonomske i sociokulturne odnose i prilike, te zajedno s drugima stvaraju i razvijaju određenu državnu organizaciju. Živeći i radeći, nastanjeno stanovništvo razvija svoje stvaralačke potencijale, te se vremenom taj prostor živućoj etniji doima kao njihovo autonomno geopolitičko područje na koje polažu prirodno pravo. Bez obzira što takvi životni prostori ne moraju biti idealni, oni stjecajem okolnosti postajau **jezgrene stanice**, podesne za naseljavanje i zametak određenog karaktera državne organizacije. Tako je za **Bosnu** područje uz gornji tok rijeke Bosne,[1] od Sarajevskog, Visočkog, Kakanjskog i Zeničkog polja do rijeke Save, uključujući i regiju današnjeg Gradačca dobio međunarodnu važnost i kulturni univerzum razvijanjem širih zajedničkih duhovnih i materijalnih vrijednosti.[2]

Smještena većim dijelom u brdsko-planinskim predjelima jugoistočne Evrope, Bosna se uvijek nalazila pod unakrsnim utjecajima kako transverzalnih s juga i sjevera tako i longitudinalnih s istoka i zapada. U sjeveroistočnu Bosnu su dolazile razne kulture, od

---

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Detalj srednjovjekovne Bosne na kartografskom ispisu* ***Sclavonia Croatia, Bosnia & Dalmatiæ pars maior*** / [Matthias Quad] – *atlas* ***Europae Totivs Orbis Terrarvm*** *izdan 1596. godine u Kölnu. Gradačac je označen kao* ***Graysacz****.*

starijega kamenog doba – paleolita,[3] pa preko mlađega kamenog doba – neolita,[4] te za vrijeme Rimske imperije, kada je taj prostor bio uključen u rimsku pokrajinu Ilirik (*Iliricum*), avaro-slavenske nejezde i formiranje prvih Banovina/Banskih zemalja/Banska granica (*Borona*, odnosno *Banalia confinia*), zatim u doba širenja kršćanstva, franačke najezde, te u doba organiziranja ugarske države u srednjem Podunavlju… Zahvaljujući tim utjecajima, dolazilo je do gibanja transverzalnim putem sa sjevera i juga. Obrnuto se dogodilo poslije raspada Rimskog carstva na istočni i zapadni dio, i poslije propasti Zapadnog carstva. Isto tako su longitudinalne veze od istoka prema zapadu vršene i za vrijeme okupacije i vladavine Osmanskog carstva,[5] odnosno od sjeverozapada prema istoku od Austro-Ugarskih okupacionih snaga.

Upravo tu, usmjerili smo naš interes poput književnika Ibrahima Kajana u putopisima ***Tragom bosanskih kraljeva***, te *spustili svoje dlanove na opipljivu prošlost* zbog koje smo i mi još ovdje, u svojoj domovini. Dio tog prostora karakterizira i **Stari Grad Gradčac**, ranije zvan i mnogim drugim imenima, ali uvijek ***Grad***, *lijep poput usnulog ratnika i tajnovit* poput zapisa dobrih Bošnjana o cvijetu – Bosanski ljiljan (*Lilium bosniacum*). Penjući se po stoljetnim utabanim kaldrmisanim stazama i izlizanim kamenim basamcima njihovog duga pamćenja, danas u centralnom dijelu obora – uzgor se uzdiže bijeli toranj (kula) opkoljen utvrdinim rubnim, oštećenim ali nepobjedivim bedemima. Oni opasuju nutrinu osmanskog grada sa graditeljskom slojevitošću nastalom na temeljima nekadašnje **Gradine**, kada je zacrtan njegov prvi urbani perimetar ojačan odbrambenim prstenom. Ugarski kraljevi, koji od brojnih kruna za kojima su čeznuli, jedino bosansku, od svih žuđenih, nisu nikada uspjeli dobiti, kao što ni ovu gradačačku utvrdu nisu mogli u katastar svojih vječnih dobara upisati. Nemoguće se otrgnuti utisku da se tu i danas, kad se zatvore oči zamiriše miruh starih naroda Ilira, i Rimljana, i Avara, i Slavena, i dobrih Bošnjana, i Osmanlija, i... svih onih koji su na tom *pikliću* za sebe gradili neko stanište i sklonište – **utvrdu**. Po kazivanju starijih ljudi fra Martin Nedić iz Donje Tolise, bilježeći tradiciju o postanku **Gradine** u Gradačcu ostavi zapisano: [...] *Kazuju ljudi, da je tude* (Gradačcu, op. aut.) *našasta kao podzemna gradina nješto od naravi a nješto od rukuh sazidana dosti prostrana, a zgor vinjagom porasla. U vinjagi bi stoka plandovala te bi na vrućini i u podzemnu šupljinu unilazili, i pastiri tražeći stoku naišli su na tu podzemnu kao gradinu*.[6] Neovisno od fra Martinovog pomena, u Gradačcu i okolnim krajevima se prepričava kako su, po jednom pripovjedanju navodno tri sestre, a po drugom tri kraljice istovremeno gradile utvrde Gradačac, Soko i Srebrenik. Prva je napravila grad

u Sokolu, druga u Srebreniku a treća na već postojećoj podzemnoj gradini u ***Gradu*** (Gradačac), koji je navodno podigla mađarska kraljica tako što je kamen iz Srebrenika sve do Gradačca dodavan iz ruke u ruku. Iako takva narodna usmena predanja nije moguće uzeti kao pouzdane izvore, ipak je nevjerovatno da se ponovna izgradnja utvrđenog grada u **Gradu Gradčacu** smješta u vrijeme već podignutog Srebrenika – prvi put spomenutog u historiografskim izvorima 1333. godine, i Sokola – koji se spominje 2. 6. 1449. godine, dakle u predosmansko doba u ovoj regiji.[7]

U blagu starih i rijetkih bosanskih prijepisa povelja i darovnica sročenih u kraljevskom gradu Bobovcu,[8] na ručno pravljenom i navoštenom papiru opečaćenim kraljevskim pečatom, ostade zapisano da je to bila ***kraljevska utvrda*** na ***kraljevskom posjedu vladarske porodice Kotromanić***, koju naslijednim pravom dobi Matija,[9] sin bosanskog protukralja Radivoja (Radivoje Vrandučki / *Radoslav Ostojić Kotromanić*), inače (polu)brat poznatijeg kralja bosanskog i despota raškog Stjepana Tomaša Ostojića Kotromanića.

Ona osmanska utvrda, naslijeđena od *gospodina Matije, kralja Bosne*, te obnovljena i dograđena Bajram-agom (*Bayram-ağa*) – prvim osmanskim *spahijom* / *agom* koji je po ovlaštenju bosanskog *valije* (sultanov namjesnik) upravljao širim gradačačkim područjem, Ćose Ahmed-kapetanom, Muhamed-kapetanom, Mehmed-kapetanom, Osman-kapetanom, Murat-kapetanom i navodno Husein-kapetanom, sklapajući tvrdu četvorinu gradske utvrde, kao i onih što bijahoše prije Matije, uzdiže se pravo iz dola napuštajući rječicu koja u svom imenu stidljivo čuvaše i naziv ***Grad***, a izlazeći uzgor uz strmu glavicu na zaravan, gdje je od davnina smještena na najvišoj tački. Na tri mjesta, neki su skromni neimari odredili ulazak u **Grad** preko *čakma ćuprija* (drveni pokretni mostovi) i kroz zasvođene prolaze na isturenim bedemskim *kapi kulama*. Za *àkšama* (sumrak) čakma ćuprije su podizane a kapije sa unutaranje strane *kalàuzom* (ključ) zaključavane i *màndaljene* (osiguravane) drvenom *sȕrmom* (greda), te poslije ranog *sàbaha* (rano jutro prije sunčeva izlaska) spuštane i *odmandaljivane* (otvarane). Njih pomno prate uzdignute i dobro ljute kamene utvrde *kirimakli* (izlomljeni) tabijskih i branič kula, te jedan u visinu izdužena *kàbastli* (golem) toranj (*kule*) s konakom, sa kojih su zasipali izbačeni *hastaearumi, sulici,* a kasnije i *džìlīti* (koplja), dok mirni nisu ostajali ni odapeti *laculumi* (strijele) što su ih *laculatori* i *kavāzi* (strijelci) u svoj *vȁkat* iz lukova usmjeravali. Kasnije se sa njih sabljama *dimaskijama* sa zlatnim *balčacima* (rukohvat sablje) mahalo, a iz *tufekčijinih šišàn* pušaka *kuršumima* pucalo na neprijatelja, te izbacivana *đulad* il' livena u *kùlūfima* il' iz kamena rukom, *čekićem* (*çekiç*) i

glijetom (sjekač) iskružena. Bio je to i ostao **Grad** ***megdándžija*** (ratnik) dijela pogranične zemlje i ratova na i za zemljicu Bosnu, dobivenih i izgubljenih *megdana* (bitka), neprebrojane smrti i nezaboravljena očaja. Baš o tome svjedoče i ostaci *mezarluka* (greblja) oko Gradine, kako bi I. Andrić kazao, gdje *nišani* (*nişan*, nadgrobni kamen) bijahu *posijani tako gusto i toliko nagnuti i ispreturani da izgledaju kao klasje zamršeno i povaljano vetrom sastavni deo žive slike jedne varoši...* Eto mogućeg dokaza da povijest ne moraju pisati samo pobjednici na navoštenim papirnim podlogama, već da se ona može pronaći i u poetičnim zapisima. To potvrđuje i D. Kišovo zapažanje da se povijest nalazi *iza pripitomljene smrti ne zamračujući život*, gdje se, po Andriću bjelina nišana na grebljima stapa sa beharom *baščàluka* (voćnjak). I smrt je nešto sasma ljudsko, govorio je A. B. Šimić, taj pjesnik koji je znao da bar kosti mrtvih ne odlaze na nebo, nego ostaju na Zemlji, gdje im je korijenje bosanskog ljiljana i ostalog bilja najbliže srodstvo, a gradačački kameni bedem prošaran crvenom opekom nešto udaljeniji brat. Bez tih nišana i bedemskog zagrljaja ovdje ne bi bilo historijskih procesa niti povijesnog pamćenja, odnosno ničega, osim pustoši, osim praznine na brdu i zatalasanog klasja bez prisustva bjeline u dolini. Brdu bosanske vječnosti i doline gdje život ne skrnavi smrt, kako bi pisac rekao, *belim nišanima koji sve više tonu u zemlju, umiru danas i sama, ali spokojno i vedro, u dostojanstvu i lepoti kao što su umirali i bivali sahranjeni u toku stoleća oni koji u njima počivaju*. U Gradačcu, **Gradu kapetana** (*Şehri kaptanların*).

Da to tako i bi daljnjim zapisom svjedoči fra Martin Nedić (rođ. Ivan), prema kojem su koncem 17. stoljeća došli **Gradaščevići** (*Gradasçeviç*) iz Budima pa [...] *za uzdržat svoje bogatstvo i utvrdit zapovidništvo na spomenutoj podzemnoj gradini poče(še) gradit, i sagradi(še) nutarnji grad ciglom zidani, a dozida(še) opkop i s druge strane zidom utvrđeni, na prekopu ima most, koji se mogo dignut kad bi zatrebalo.* ***Grad****, ovi ljudi prozvaše* ***Gradačac*** *a obitel koja ga sagradi* ***Gradačević begah obitil*** (akcentirao aut.). *Ovih postadoše* ***kapetani*** (akcentirao aut.) *i ravna Posavina* (odnosno *Memlahatejna* ili *Mamlahatejna*, kako se u osmanskim izvorima u širem smislu naziva *Posavina*, op. aut.) *postade gradačka kapetnia. U Gradačcu stolujući kapetani do nutarnje tvrđave u naokolo podigoše tvrde zidove, a do njia prokope na kojim s tri strane bijahu mostovi, uz to pogradiše kule, napuniše ji s prahom* (*barut*, op. aut.) *i olovom, a po zidovima pokitiše topove. Kapetani su gradački to pogradit mogli jer su bili neodvisni i imali su vlast u cieloj kapetaniji i sablje i vješala. Ali imali su pred očima poslovicu: pouzdaj se use i u svoje kljuse, zato nisu očekivali da jim car iz Stambula za obranu grad sagradi, jer i tako u cijeloj Bosni sultani ni jednog gradića nijesu sazidali nego sve Bošnjaci pogradili su.*[10]

Nišani (nişan) i utvrda u Gradačcu (Gradaçaç, Gradçaç).

Heraldička obilježja Bosne: Banovine, Kraljevine, Bosanskog primorja, grb kralja Bosne (1491) prema grbovniku Wernigerodera, osmanske Državine Bosne i pokrajine Bosne, te grb pod zajedničkom austrijskom i ugarskom vlašću.

S prethodno pomenutim unakrsnim vezama kroz burnu povijest prostora modernog Gradačca, promjenom političke vlasti, mijenjala se i etnička struktura stanovništva,[11] a samim tim mijenjali su se i kulturno-civilizacijski kodovi, te se na bolan, težak i povijesno polifoničan način stvaralo paralelno življenje različitih kulturnih kodova jednih pored drugih sa skromnim i gotovo nikakvim ulaganjem u *jedinstveni kulturni obrazac*. Radi toga, područje sjeveroistočne Bosne može se smatrati prostorom epohalnih zaokreta, izlomljenih kontinuiteta i diskontinuiteta, prorijeđenih i teško čitljivih spomenika i zapisa različitog civilizacijskog porijekla.[12] Bosna je kroz povijest bila mjesto susretišta, ali i sudaranja i prožimanja različitih duhovnih sistema, bila je to *duhovna kapija između Istoka i Zapada*, kako je tvrdio N. Kurto.[13] Ipak, bosanski duh, kako to ističe M. Filipović, jeste *duh jednog naroda* (*bosanskog naroda*), *kao subjektivni izraz cjelokupnosti uvjeta njegova života i onog specifičnog odnosa prema životu, koji konstituira narod, kao specifičnu povijesnu opstojnost, zato on jeste povijesna tvorevina i povijest je njegov pravi izvor i medij u kojem se on javlja*.[14] Očito je da **bosanski duh** nije uspjela preoblikovati ni procesom romanizacije Rimska imperija; ni moćni križarski pohodi ugarskih vladara u vremenu ranog i zrelog srednjovjekovlja; ni višestoljetno Osmansko carstvo; ni (Habzburška) Austrija; ni dvojna Austro-Ugarska monarhija, niti različiti jugoslavenski i državni modaliteti… Sigurno je jedno, kako *Bosnom nikad niko nije uspio da vlada, uvijek mu se to samo činilo.*[15]

Pogledom unazad, posredstvom dostupnog historiografskog bilježenja o životnom prostoru na teritoriji Bosne, moguće je kazati da se u razdoblju ilirske dominacije na široj regiji sjeverne i sjeveroistočne Bosne susrećemo sa nalazištima *tùmula* (grobne gomile, grobnice) i *gràdina* (gradišta),[16] pa preko dominacije Rimske imperije, gdje se takve gradine transformiraju u *castelle* ili u njezine umanjenice *castellottije,*[17] koji su uglavnom imale ruralni karakter. Moguće je zaključiti kako je u vrijeme rimske vladavine bilo prisutno nekoliko razvojnih faza i različitih pristupa u procesima modifikacije iz skromnijih objekata ka luksuznijim raširenijim arhitektonskim formama. Kada je riječ o naseobinskim kompleksima, njihov oblik uglavnom je podsjećao na formu utvrđenog logora *(castrum)* koja će vremenom prerasti u razvijenije forme civilnog naselja (*oppidum).* Dolaskom Avara i sa njima Slavena na ove prostore pojavljuju se *grȁdīšta* opasana nasipom u vidu obruča na kojima su smješteni glavni ulaz i pokretni most, te zemljani nasip pojačan drvenom ili, rjeđe, kamenom konstrukcijom i palisadama... Od ranog srednjeg vijeka ostvarivanjem odgovarajućih društvenih, političkih, vojno-strateških i mnogih

drugih odgovarajućih uvjeta, odnosno samostalnosti Bosne kao Banovine i Kraljevine, moguće je uočiti promjenu sistema gradnje utvrđenih naselja, odnosno **utvrda** u **formi fortifikacijskih objekata.**[18] Na ranijim prostorima avaro-staroslavenskih gradišta nastaju mnogobrojna utvrđenja, često pogrešno nazivana *plemićkim gradovima, tvrđavama, dvorcima, burgovima, kaštelima*... Mnogobrojnost naziva u historiografskoj literaturi predstavlja terminološki problem, budući da su često prisutni nesporazumi prilikom korištenja tih termina, pogotovo kada se za karakterizaciju jednog te istog objekta, čak i kod istih autora, koristi nekoliko različitih.

Upravo iz tih razloga, u ovom radu preovladalo je opredjeljenje za korištenje termina ***ùtvrda*** (tal. *fortezza*, njem. *Taber* ili *Tabor,* engl. *fort* ili *fortress,* osm. tur. *kal'a*),[19] budući da su lokaliteti koji se obrađuju nedovoljno istraženi ili čak nisu istraživani uopće,[20] stoga nemamo, pored ostalih, evidentirane dostupne podatke o njihovom mogućem izgledu, odnosno dijelovima i organizaciji prostora kroz određene vremenske periode njihovog trajanja. Sve do srednjeg vijeka lokalitet koji je tematski vezan za ovaj rad vidljiv je uglavnom u, nažalost dovoljno neistraženom arheološkom sloju, čime se samo može prepoznati njegov položaj i naznake ostataka nekadašnjih gradnji. Međutim, u uvjerenju da i oni dostupno vidljivi ostaci srednjovjekovne utvrde mogu predstavljati važan izvor informacija o načinima i tehnikama gradnje tog vremena, životu ondašnjeg stanovništva, mogućim načinima odbrane od eventualnih napadača..., odnosno poslužiti definiranju odgovarajuće slike o dobrima i ljudima.

O utvrdama ranog srednjeg vijeka na prostoru sjeverne i sjeveroistočne Bosne, gotovo da se ništa ne zna, ali je ipak poznato da su se gradile na uzvišenjima kružnog ili kvadratnog tlocrta okruženih jednim ili više prstenova odbrambenih jaraka i nasipa. Kao po nekom pravilu, bar na regiji koja je u fokusu ovog rada, za gradnju tadašnjih utvrda korišteni su lokaliteti na kojima je već građeno u prethodnim periodima. Očito je da se poslije nadiranja Tatara sredinom 13. stoljeća na šire prostore ove regije gradnja utvrda podiže na viši fortifikacijski nivo (*munitione, fortificamento*). Svijest o potrebnoj konstruktivnijoj odbrani postaje prisutnija, opkopi se proširuju i dublje ukopavaju, palisadi se usađuju ili se zamjenjuju kamenim bedemima, debljina zidova na objektima se udvostručuje, utvrde se tlocrtno razvijaju čime postaju složeniji arhitektonski sklopovi koji u sebi sadrže objekte nužne za samostalno funkcioniranje i opstanak u slučaju nepovoljnih prilika... Tada započinje i razvoj plemićkih utvrda *(castrum nobile)*, koje postaju ključni element u privatnom, javnom i kulturnom životu plemstva, kao gospodarska, politička i kulturna sjedišta.

Ugarsko heraldičko obilježje Gradačca (Grachacz) sa kraja 15. i početka 16. stoljeća – rekonstrukcija.

Heraldičko obilježje Kal'a-e Gradçaç (Gradaçaç) u vremenu Osmanskog carstva – rekonstrukcija.

Na području današnjeg Gradačca na temeljima ilirske gradine razvija se *visinski temeljni tip* **plemićke utvrde**, građen na prirodno povišenom položaju, koji tlocrtno prati pružanje brijega – čije mu strme padine sa sjevera osiguravaju dodatnu zaštitu. Odbrambeni zidovi u formi *palisada*, odnosno izgrađene prepreke od zašiljenih drvenih stubova duboko uronjenih u zemlju, objekat za stanovanje sa svečanom dvoranom ili *pàlasom*, branjeni ulaz (*custodiebantur portæ*), prostor dvorišta s cisternom za vodu, te objekti gospodarske namjene, činili su fortifikacijske i arhitektonske elemente tako koncipirane plemićke utvrde.

U razdoblju od ranog 16. do početka 17. stoljeća za vrijeme osmanske dominacije ovom regijom, kao osnovni elementi pogranične utvrde *(kal'a)* namijenjene *agàluku,*[21] umjesto srednjovjekovne forme kule, pojavljuju se *čardāci (çardak)* kao stražarski objekti[22] i *òdžaci (ocak)* nešto raskošniji i bogatije opremljeni stambeni objekti korišteni za smještaj *fārisān-age* (vojni zapovjednik konjičke jedinice), uz dodatno obezbjeđenje izgradnjom čvrstih palisada oko utvrde.

Uz gradnju i obnovu utvrda u pomenutom periodu, istodobno je stvaran i uređivan sasvim novi oraganizaciono odbrambeni sistem, sistem *kapetanijskog tipa* u kojem su utvrde postale sjedištem koordiniranih vojnih jedinica i glavnih regionalnih zapovjedništava, pod čiju su skrb spadale okolne utvrde i straže. Takav, može se kazati složeniji vojni ustroj, koji je počivao na povezanosti utvrde i profesionalnih (plaćenih) vojnika, te budućeg razvoja "tvrđavskih" fortifikacijskih sistema i na novi način ustrojene vojne sile, kao sistem odbrane prigraničnih područja i pograničnih oblasti, bez obzira na sve njegove nedostatke i slabosti, zadržat će se do povlačenja Osmanskog carstva sa ovih prostora.[23] Odlazak Osmanlija ubrzo će se desiti poslije uzmaka Husein-bega Gradaščevića, posljednjeg kapetana iz jedne od najsnažnijih bosanskih begovskih porodica koji je obavljao tu dužnost u gradačačkoj utvrdi.[24]

Pàrmakluci (palisadi) i *čardaci*, a nešto kasnije bedemi i kule u formi *brànīč kúlā* isturenih na kamenim bedemima imali su odbrambeno-zaštitnu funkciju i ujedno predstavljali najvažnije elemente utvrda od eventualnih napada.[25] Osim što su svojom visinom omogućavali kontrolu okolnog terena i odbrane pri opsadama, također su i samom reperskom pojavom u prostoru mogli fascinirati i ujedno odbijati moguće napadače. Kula je mogla imati formu i *ulazne* ili *kàpi kule*, uglavnom nešto niža i namijenjena isključivo zaštiti i kontroli ulaza u utvrdu, po čemu se razlikovala od *ulazne branič kule* koja je osim aktivnije odbrane i kontrole prostora imala i ulogu zaštite ostalih objekata koji su se nalazili u utvrdi.

Krajem 16. i početkom 17. stoljeća branič kule na prostoru sjeveroistočne Bosne gube svoju funkcionalnu ulogu u skladu s promjenama u načinu ratovanja, odnosno korištenja artiljerijskog oruđa. Ratna tehnika, upotreba baruta i načini ratovanja učinili su ih samo povijesnim spomenicima njihova, minula vremena. Čini se bitnim napomenuti kako se od kraja 15. do početka 18. stoljeća permanentno pojačavao intenzitet ratnih dešavanja na ovim prostorima, što je neminovno dovelo do stavljanja odbrane u prvi plan. Evidentno je prisustvo novih konstruktivnih rješenja početkom 18. stoljeća, zasnovanih na sistemu dogradnje postojećih utvrda i proširenju obuhvata prostora gradskih utvrda *(şehir kalesi, içkale)*, uz podizanje dodatnih kamenom građenih bedema *(sur)* sa ulaznim *kapi kulama* i novonamijenskim *poligonalnim tabijáma* (*kale burcu*, bastion). Na taj način formirana je i **gradska utvrda** – *şehir kalesi* ***Gradçaç*** (Gradačac), na čijim se ugaonim spajanjima bedema nalaze istaknute poligonalne tabije, čiji ostatci i danas svjedoče o značajnom arhitektonsko-fortifikacijskom kompleksu.

Nažalost, u bosanskohercegovačkoj i inozemnoj stručnoj literaturi u potpunosti je zanemareno povijesno razmatranje postanka i razvoja arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde. Moguće je zaključiti kako je tek kod nekoliko autora prisutan historiografsko-arhitektonski pokušaj prezentacije istraživanja ove problematike, odnosno dat je globalni ili čak detaljniji prikaz pojedinih objekata koji čine današnji kompleks, dok je u većoj mjeri naznačena problematika zastupljena u formi publicističkog karaktera sa navođenjem pretpostavki bez utemeljenih izvora, odnosno ponavljanjem jednih te istih sadržajnih vrijednosti od drugih autora bez dodatnih istraživanja. Radi takve situacije, cilj istraživanja u ovom radu je usmjeren i prema historijskoj rekonstrukciji arhitektonsko-fortifikacijskog kompleksa posredstvom dostupne arhivske građe razvrstane u brojnim fondovima: Arhivu Bosne i Hercegovine, Arhivu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arhivu Zavoda za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta, Arhivu Tuzlanskog kantona, Arhivu Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke, Arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, Arhivu Medžlisa islamske zajednice u Gradačcu, Arhivu Vatikanske biblioteke (*Bibliotheca Apostolica Vaticana*), Austrijskom ratnom državnom arhivu (*Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien*), Osmanskom arhivu premijerskog ureda (*Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*)... Složenost problematike i obim arhivskih istraživanja, uvjetovali su primjenu tematskog principa obrade raspoložive građe, koji se, na osnovu

sagledavanja pojedinih aspekata i njihove uzročno-posljedične veze, pokazao pogodnijim za dobivanje moguće zaokruženije cjeline. Iako dominira historijski i, kao novina historijsko-geografski aspekt, dosta pažnje biti će posvećeno i ostalim relevantnim faktorima u pokušaju sistematskog istraživanja prošlosti i razvoja arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde.

Moguće je kazati, kako, iako skromni povijesni izvori do kojih se došlo u analizi arhivske građe, ipak potvrđuju bogatu prošlost gradačačkog kraja, no, nažalost, nedostaju terenska (arheološka, topografska) i interdisciplinarna (povijesna, arheološka, konzervatorska, geofizička...) istraživanja koja bi rekonstruirala u većoj ili manjoj mjeri ono što indirektni i direktni povijesni izvori nude.

◊ ◊ ◊

Ovaj rad bi trebao predstavljati pokušaj pozicioniranja analitičko-sintetskog pristupa dostupnih informacija o lokalitetu **arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde**, za koju se uglavnom do sada njezino postojanje, odnosno izgradnja vezivala za period između 18. i 19. stoljeća, te stidljivo i neargumentirano pokušavalo pretpostaviti ranije postojanje. Cilj rada je prikupiti što je moguće veći *quantum* dostupnih informacija o ovom lokalitetu i prostoru kojem pripada po geografskoj orijentaciji, kako bi se sagledali i uporedili relevantni povijesni događaji koji su utjecali na nastanak i razvoj arhitektonsko-fortifikacijskog ansambla kroz različite historijske periode, sve do konačne forme arhitektonskog kompleksa gradske utvrde.

Glavna svrha ovog rada jest pokazati kontinuitet postojanja i značenja kroz razvojne periode dijela prostora sjeverne i sjeveroistočne Bosne sa gradačačkom utvrdom, od, kako je već navedeno gradinske naseobine, pa preko gradinske, ranosrednjovjekovne, srednjovjekovne plemićke (kraljevske) utvrde, do razvijene forme **fortifikacijskog sistema u formi** "**tvrđave**". Takvi sistemi su nastajali u skladu sa novim fortifikacijskim potrebama u doba osmanskih vojnih sukoba sa Ugrima i (Habzburškom) Austrijom na području Bosne. Prostor obuhvaćen u ovom radu pripada široj okolini grada Gradačca, sa posebnom historijskom akcentualizacijom razvoja i definiranja fortifikacijskog kompleksa **Starog grada u Gradačcu**.

Mišljenja smo da ovakav pristup jedino može dovesti do određene kvalitetnije spoznaje, ili bar njezine naznake, o mnogim razvojnim fazama ovog, u konačnici **arhitektonskog kompleksa u formi utvrde** koji je moguće u knjižnoj formi prezentirati široj javnosti, te ujedno elaborirati mogući i odgovarajući program zaštite od propadanja i daljnje devastacije, odnosno dati stručne smjernice za eventualnu buduću obnovu.

BILJEŠKE

*1. Naziv ***Bosna*** antički dokumenti bilježe u dvije varijante *Bathinus* i *Basan*, gdje se u oba slučaja oni odnose na rijeku Bosnu – *Bathinus flumen*. Ablativ *Ad Bosante* se spominje kao naziv grada koji je bio lociran na rijeci Bosni. U ilirskom jeziku javlja se oblik *Basinus,* koji predstavlja latinizirani oblik naziva *Basan*. Također, nije rijetkost da se moguće susresti i sa nazivima *Bosona, Bosonium, Bossena, Bosthana, Bissena…*, gdje je ustvari riječ o inozemnim dokumentima unutar kojih je naziv *Bosna* prilagođavan izgovoru jezika kojim se služilo.

*2. Naziv ***Gradačac*** ili ***Gračac***, odnosno ***Gradčac*** u izvorima i historijsko-geografskim kartama inozemnog porijekla susrećemo u oblicima *Grachacz, Gracsatz, Gračac, Graçaç, Gradachatz, Gradaczaz, Gradçaç, Gradaçaç, Gradčac, Gradçaç Aşağı şehir, Gradçaç Üst şehir, Gradschacz, Gradyaty, Graisacz, Graisthacz, Gratschacz, Gratschacz, Gratsthacs, Graysacz, Graÿsacz, Graysacz, Graysaczh, Grayschatz, Greyschatz, Grocsatz, Kal'a, Kal'a Gradçaç, Kal'a Gradaçaç*..., gdje su nazivi *Gradačac, Gračac i Gradčac* prilagođavani transkripciji jezika kojim su se dati kartografi služili.

*3. **Imamović**, Enver: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*. Sarajevo 1993., str. 9–10.

*4. Mlađe kameno doba (neolit) na tlu sjeveroistočne Bosne započinje u 4. mileniju p. n. e., u vrijeme kada su zapadna i srednja Evropa već bile preplavljene tom kulturom. Na tlu prednje Azije, Egipta i Sredozemlja neolit se javlja između 6. i 5. milenija p. n. e. Dakle, kulturni tokovi od Sredozemlja, Male i prednje Azije išli su na sjever i zapad.

*5. Korišteni termin ***Osmansko carstvo*** na osmansko-turskom (staroturskom) se označavao kao *Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, odnosno *Osmanska Uzvišena Država* ili na modernom turskom *Osmanlı Devleti – Osmanska država*, ali i kao *Osmanlı Imparatorluğu – Osmansko carstvo*.

*6. Preuzeto iz: **Hadžijahić**, Muhamed: *Gradačac i okolina – nacrt za monografiju*. Rukopis deponiran u Narodnom univerzitetu *Gradačac*, Gradačac 1960. Dostupno i na: http://gradacac.ba/naslovna/index.php/opcina-gradacac/historija. Pristupljeno 12.5.2018. godine.)

*7. **Kreševljaković**, Hamdija: *Stari bosanski gradovi = Vieux bourgs Bosniaques*. Naše starine 1, 1953., str. 40/36. Dostupno i na: https://www.fmks.gov.ba/download/zzs/1953/1-1953.pdf. Pristupljeno 12.6.2018; **Balta**, Ivan: *Novovjekovna diplomatička analiza (XIX i XX vijeka) prve latinske isprave o gradu Sokolu kod Gračanice*. Gračanički glasnik, br. 13/VII, Gračanica 2002., 30; **Kurtović**, Esad i **Filipović**, O. Emir: *Četiri bosanska Sokola.* Gračanički glasnik, br. 32/XVI, Gračanica 2002., str. 204-208, bilj. 26 na str. 206.

*8. Takva se kraljevska povelja sačuvala samo u prijepisima djela franjevačkih hroničara. Stariji od dvaju poznatih prijepisa nalazi se u *Fojničkoj kronici* nepoznatog autora iz kasnog 17. stoljeća. Prijepis u izvornoj bosančici objavio je **Vukićević**, M. Milan: *Iz starih Srbulja*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni

i Hercegovini, god. XIII, sv. 1, Sarajevo 1901,. str. 345-347, a u latiničnoj transkripciji **Truhelka**, Ćiro: *Fojnička kronika*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XXI, sv. 1, Sarajevo 1909., str. 446-448.

*9. Prilikom darivanja, vlasti Dubrovačke Republike 1467. godine Matiju identificiraju kao *gospodin Matija, kralj Bosne, sin nekadašnjeg kralja Radivoja – domino Mathie regi Bosne filio olim regis Radivoy*, a 1471. kao *gospodin Matija, zvan Šabančić, kralj Bosne*, odnosno *domino Mathie Sabancich nuncupato regi Bosne*.

Lovrenović, Dubravko: *Na klizištu povijesti – sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463*. Sarajevo – Zagreb 2006., str. 378-380 i 387.

*10. Citirani tekst fra M. Nedića preuzet iz: **Hadžijahić**, Muhamed: *Gradačac i okolina...*

*11. Prostor sjeveroistočne Bosne od prethistorije pa dalje poprište je velikih migracija, etničkih formiranja i preobražavanja, od etnije poznate kao *Slavonska kulturna grupa* (poriječje rijeke Save i sjeveroistočne Bosne) u bronzanom dobu, do ilirskih plemena u željeznom dobu. Tu su svoje mjesto tražili i imali čuveni ratnici Kelti, Rimljani, Goti, avarsko-slavenske skupine te poslije ugarsko-krstaške skupine, kao i mnogi osmanski narodi, te razne manje skupine koje su dolazile s osvajačima i djelimično ostajale na ovom prostoru ostavljajući aktivnog traga u etnografji i kulturno-civilizacijskom supstratu.

*12. Ova konstatacija proizilazi iz S. M. Đajinog zaključka o Bosni.

Vidi, **Džaja**, Srećko M.: *Konfesionalnost i nacionalnost u BiH*. Sarajevo 1992., str. 11.

*13. **Kurto**, Nedžad: *Duhovna kapija između Istoka i Zapada*. Zbornik radova: "Bosanski duh", Sarajevo 1999., str. 135.

*14. **Filipović**, Muhamed: *Bosanski duh u književnosti – šta je to*. Zbornik radova: "Bosanski duh", Sarajevo 1999., str. 156.

*15. **Izetbegović**, Alija: *Wikicitati*. Dostupno na: https://bs.wikiquote.org/wiki/Alija_Izetbegović. Pristupljeno 10.6.2018.

*16. **Gradine** (gradišta) predstavljaju ostatke utvrđenih stalnih naselja na uzvisinama, koja su se gradila od prapovijesti pa sve do srednjeg vijeka. Tokom opasnosti služile su kao pribježišta *(refugium)* ili kao stražarska mjesta (manje gradine). Unutar njih, u pravilu su se nalazile stambeni objekti smješteni u centralnom djelu ili duž zaštitnih zidova.

*17. ***Castelli*** ili ***castellotti*** su utvrđeni objekti ili mjesta koja su se nalazila ili na vidljivim tačkama ili pak prilično skrivena.

*18. Termin ***fortifikacija*** (lat. *fortificatio*) u ovom radu biti će korišten kao sinonim za *utvrđenja, utvrđena mjesta*, te za sam *proces podizanja* i *deskriptivni opis utvrda...*, koje su imale trajni ili privremeni karakter odbrambenih građevinskih objekata.

*19. ***Utvrda*** je termin općenitog, šireg pojmovnog značenja, ali nedovoljne sadržajne određenosti. Označava zapravo svaku prepreku koja bi trebala zaustaviti napad neprijatelja, u smislu osiguranja kakve-takve sigurnosti prostora koji se njome štiti. Tako se pod tim terminom mogu podrazumijevati *zemljani nasipi, prokopi, složeni sistemi odbrane*..., kao i jednostavni *palisadni sistemi* koji zaštićuju manji broj vojnika u posadi ili veći *fortifikacijski objekti* sa bedemima u čijem sastavu mogu se nalaziti dvorci, branič kule, bastioni... O mnoštvu nazivlja te vrste i tumačenju njihova značenja postoje čitavi rječnici bogato opremljeni crtežima i dokumentarnim fotografijama koje zorno tumače sadržaje pojedinih fortifikacijskih oblika. Unutar same klasifikacije utvrde moguće je vršiti i njihovu podjelu u dvije grane: trajne ili permanentne i poljske ili terenske.

Vidi, **Villena**, Leonardo: *Glossaire – Burgenfachwörterbuch des mittelalterlichen Wehrbaus in deutscher, englischer, franzosischer, italienischer, spanischer Sprache*. Frankfurt am Main, 1975; **Huber**, Rudolf i **Rieth**, Renate (red.): *Glossarium artis – Burgen und feste Plätze Chateaux-forts et places fortes*. München 1977; ***Glossarium Artis*** */ Festungen – Der Wehrbau nach Einführung der Feuerwaffen*. Systematisches Fachwörterbuch. München 1979.

*20. Kada je o gradačačkoj utvrdi riječ, ostat će nerazjašnjeno zašto ju je Ćiro Truhelka neopravdano zaobišao u opisu *najljepših sredovječnih gradova*, iako je smatrao *tvorevinom* osmanskog arhitektonsko-građevinskog poduhvata. Također i jedan od primjera novijeg datuma zaobišao je njeno predstavljanje. Djelo H. Redžića *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini* svjedoči o tome. Za razliku od H. Kreševljakovića, interesantno je da H. Redžić nije našao za shodno ni da pomene Gradačac unutar obrađene građe. Također, između ostalih, u prikazu Dž. Šarana, *Stari grad Gradačac,* susrećemo se i sa prikazom koji je utemeljen na površno i nedovoljno obrađenim, već odavno repetitivnim historiografskim činjenicama, te formalnom pominjanju arhitektonske karakterizacije.

Moguće je pretpostaviti, kako je uzrok takvim pristupima ustvari nedostatak naučno obrađene građe, odnosno nemogućnost pronalaska izvora sakupljenih na jednom mjestu, zbog čega je Gradačac sa arhitektonskim kompleksom utvrde zaobilažen ili samo taksativno i neuvjerljivo obrađivan, na osnovu skromnih minimalnih podataka koji su cirkulirali u raznim modificiranim prikazima.

Uglavnom podatke koje pruža H. Kreševljaković u 147 historiografskih radova, a većina se odnosi na razne aspekte izučavanja bosanskohercegovačkih gradova nalaze se u ***Bibliografiji istorijskih radova H. Kreševljakovića*** koja su objavljena u: *Godišnjaku Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. X, Sarajevo 1959., str. 419-424., kao i u ***Bibliografiji štampanih radova Hamdije Kreševljakovića*** gdje se nalazi 313 radova koji su maksimalno korišteni sa rijetkim navođenjem datih izvora.
Dostupno na: http://fmks.gov.ba/stara/download/zzs/1959/3-1959.pdf. Pristupljeno 12.6.2018.

Uporedi i vidi, **Truhelka**, Ćiro: *Naši gradovi – opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine : [uz 96 slika]*. Sarajevo 1904; **Redžić**, Husref: *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*.

Sarajevo 2009; **Šaran**, Dženana: *Stari grad Gradačac = The old Casle of Gradačac;* u: *Stari gradovi Bosne i Hercegovine = Old Castles of Bosnia and Herzegovina*. Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2012. Dostupno i na: https://www.academia.edu/6680391/Book_review_Stari_gradovi_Bosne_i_Hercegovine_Old_Castles_of_Bosnia_and_Herzegovina_ur_Ferhat_Mulabegović_Nacionalni_komitet_ICOMOS_u_Bosni_i_Hercegovini_Sarajevo_2012_Enes_Dedić_. Pristupljeno 6.6.2018; **Kreševljaković**, Hamdija: Stari bosanski gradovi..., str. 39.

*21. ***Agàluk*** (osm.-tur. *agirlik*), predstavlja državni teritorij kojim upravlja aga. Uobičajeno značenje u Bosni je podrazumijevalo *agin posjed* ili *aginsku zemlju* (na kojem su vladali tradicionalni feudalni zakoni u odnosima između vlastele i kmetova).

*22. ***Čȁrdāk*** kao fortifikacijski sadržaj imao je razvoj od jednostavne forme drvene stražarske kuće podignute na otesanim drvenim trupcima, do tipološki ustaljenih oblika s podzidanim donjim dijelom i drvenom nadogradnjom za stražarske čete do 12 vojnika. Uloga stražarske čete bila je u uočavanju kretanja neprijatelja na određenom području, te na vrijeme tu vijest dojaviti stanovništvu i obrambenim snagama u pozadini.

*23. "***Tvrđavski fortifikacijski sistem***", odnosno ***fortifikacijski sistem utvrde*** smatra se vrlo složenim sistemom odbrambenih sadržaja i oblika na jednoj lokaciji. Građeni su sa fortifikacijskom funkcijom zaštite većeg vojnog logora ili određene gradske cjeline ili čak cijelog naselja. Temeljna karakteristika fortifikacijske utvrde na teritoriji Bosne je, ukoliko je to konfiguracija terena dozvoljavala, moguća veća geometrijska pravilnost u njenoj osnovi, te odgovarajući matematički proračun odnosa između bastiona i branič kula naspram bedema. Osnovni oblik utvrde je pravilan, ali češće modificiran (izdužen) nepravilni četverougaonik, na čijim se ugaonim tačkama ne nalaze samo istureni četverougaoni oblici branič kula već se umjesto njih, ili zajedno sa njima grade i poligonalni bastioni.

*24. Pošto postoji nekoliko pretpostavki o porijeklu porodice Gradaščević, čini se mogućom i opravdanom prvoiznesena Martinom Nedićem, koju u vidu *najvjerovatnije pretpostavke* iznosi i H. Kamberović.

Kamberović, Dr. Husnija: *Husein-kapetan Gradaščević (1802-1834) – Biografija-uz dvjestotu godišnjicu rođenja*. Gradačac 2002., str. 7.

*25. ***Kula*** u formi *branič i kapi kula* je najvažnija odbrambena sastavnica svakog branjenog prostora ili fortifikacijskog sistema, prije početka kontinuiranog korištenja artiljerijskog oruđa. Tipološki je to najjednostavniji fortifikacijski graditeljski oblik, namijenjen uvijek u prvom redu odbrani, odnosno boravku vojne jedinice, a tek iznimno stanovanju. U našem konkretnom slulučaju, tlocrtno posmatrano branič i *kapi kula* su kvadratičnog oblika, koje se nalaze u složenom sklopu odbrambenih ali i stambenih sadržaja utvrđenog grada, iako prije svega odbrambeni i objekti komunikacijskog karaktera, mogli su u unutarašnjem uređenju biti opremljeni u stilu vremena njihove gradnje i korištenja.

PRAPOČECI OBITAVANJA NA TERITORIJI DANAŠNJEG GRADAČCA

Ukoliko našu nešto precizniju analitičku studiju sjeveroistočne Bosne započnemo sa spoznajom kako je Balkanski poluotok bio naseljen još od paleolita i da je predstavljao određenu vrstu prirodnog mosta koji je spajao Evropu sa Azijom, možemo kazati kako su se i određene skupine ljudi kretale ovim prostorima, seleći se u potrazi za eventualno boljim i pogodnijim mjestom za život. Svakako, bilo je i onih skupina koje su se zaustavljale i trajno naseljavale na ovim prostorima. Seobe naroda koje su se događale na prostoru Balkana, donosile su nove, ponekad i nešto naprednije kulture od lokalnih, te na taj način moguće je pratiti određeni civilizacijski napredak naroda koji su obitavali na prostoru Balkana, preko paleolita, neolita, bakarnog, bronzanog i željeznog doba. Naravno, taj civiliziacijski napredak preko miroljubive *lasinjske kulture*,[26] te njezine dezintegracije u periodu mlađeg eneolita, odnosno bakarnog doba, i pojave nove, *vučedolske kulture*,[27] dok je prostor sjeveroistočne Bosne bio na meti nomadskih stočara sa ciljem ugrožavanja stanovništva *vinčanske kuluture*, u arheologiji poznatih pod imenom *badenske* i *kostolačke* kulture.[28] Pomjeranje nosilaca badenske, kostolačke i vučedolske kulture bilo je prouzrokovano seobom jedne nove kulturne grupe, a riječ je o *kulturi polja sa žarama*.[29] U okviru zajednica koje su pripadale kompleksu kulture polja sa žarama za nas je, pored ove kulture na prostoru sjeverne Bosne (gdje se izdvajaju gradine Zecovi kod Prijedora, Kekića Glavica kod Bosanske Krupe, Vis kod Dervente, te Donja Dolina na Savi kod Bosanske Gradiške, a pripadaju periodu od kraja srednjeg do kraja kasnog bronzanog doba)[30] ipak su nešto interesantniji lokaliteti sjeveroistočne Bosne. Tu se ističu dva značajnija lokaliteta koja imaju svoj kontinuitet od eneolita (ili bakarnog doba) preko predstavnika kostolačke kulture, da bi u kasnom bronzanom dobu bilo potvrđeno i prisustvo kulture polja sa žarama, a to su lokaliteti Vis kod Dervente i Pivnica kod Odžaka.[31] Pored pomenutih gradina,[32] nekropole poput onih u Baricama kod Gračanice, zatim u Dvorovima kod Bijeljine, Kulašima kod Doboja... također predstavljaju ostatke iste kulturne skupine. Način sahranjivanja i zajedničke karakteristike koje čine ovu grupu, kao što je to slučaj sa kulturom polja sa urnama *(žarama)* i njihovim

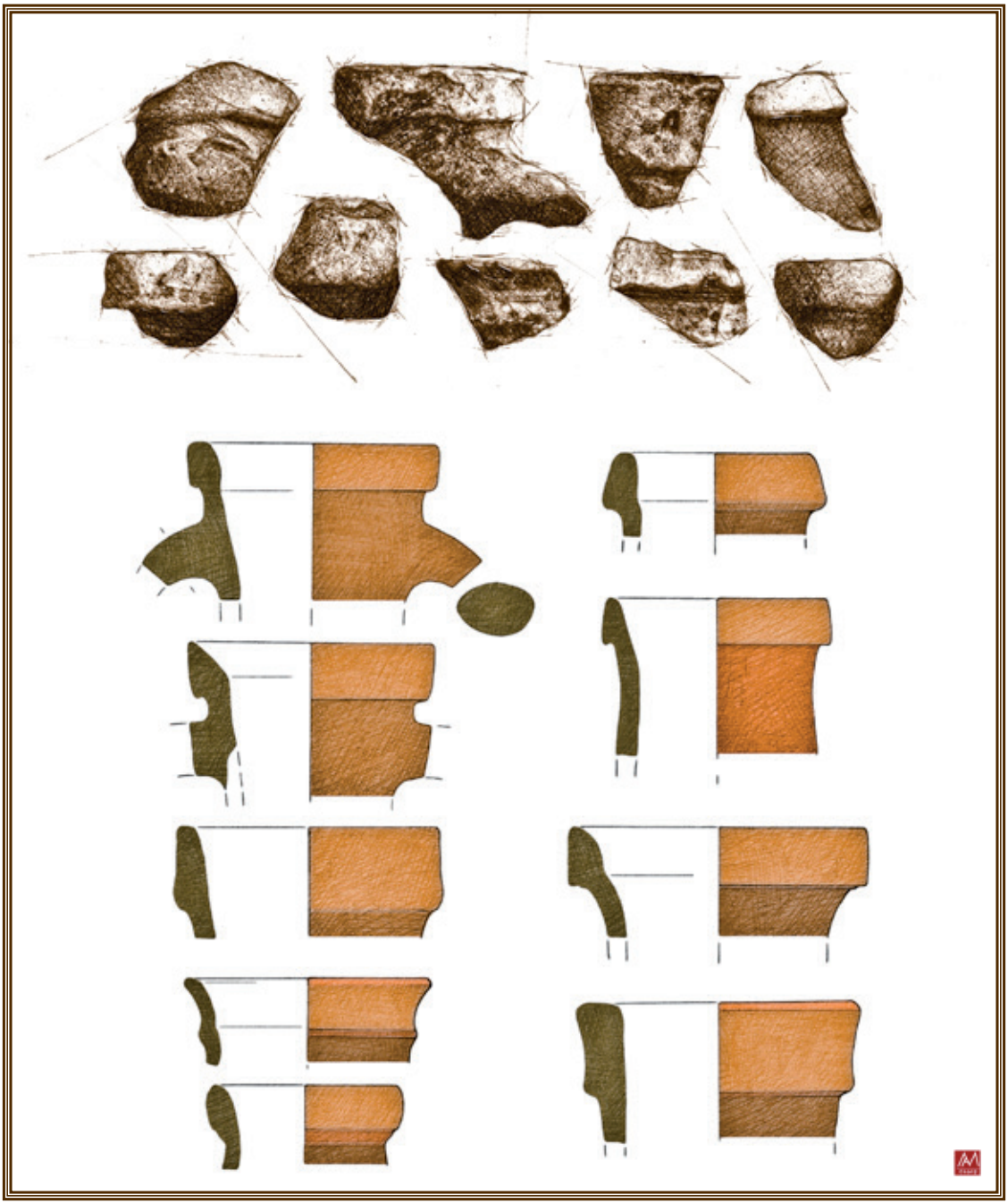
ILUSTRACIJA LIJEVO: *Neolitsko naselje u dolini rječice Gradišnice* – rekonstrikcija.

načinom incineracije (spaljivanje mrtvih), zadržat će se i kroz dobar dio starijeg željeznog doba kojeg će, između ostalih, i narod Breuka (*Breuci*, *-örum*,) u okviru buduće etno-ilirske zajednice, formirajući se u mlađem željeznom dobu, prihvatiti na određen način.

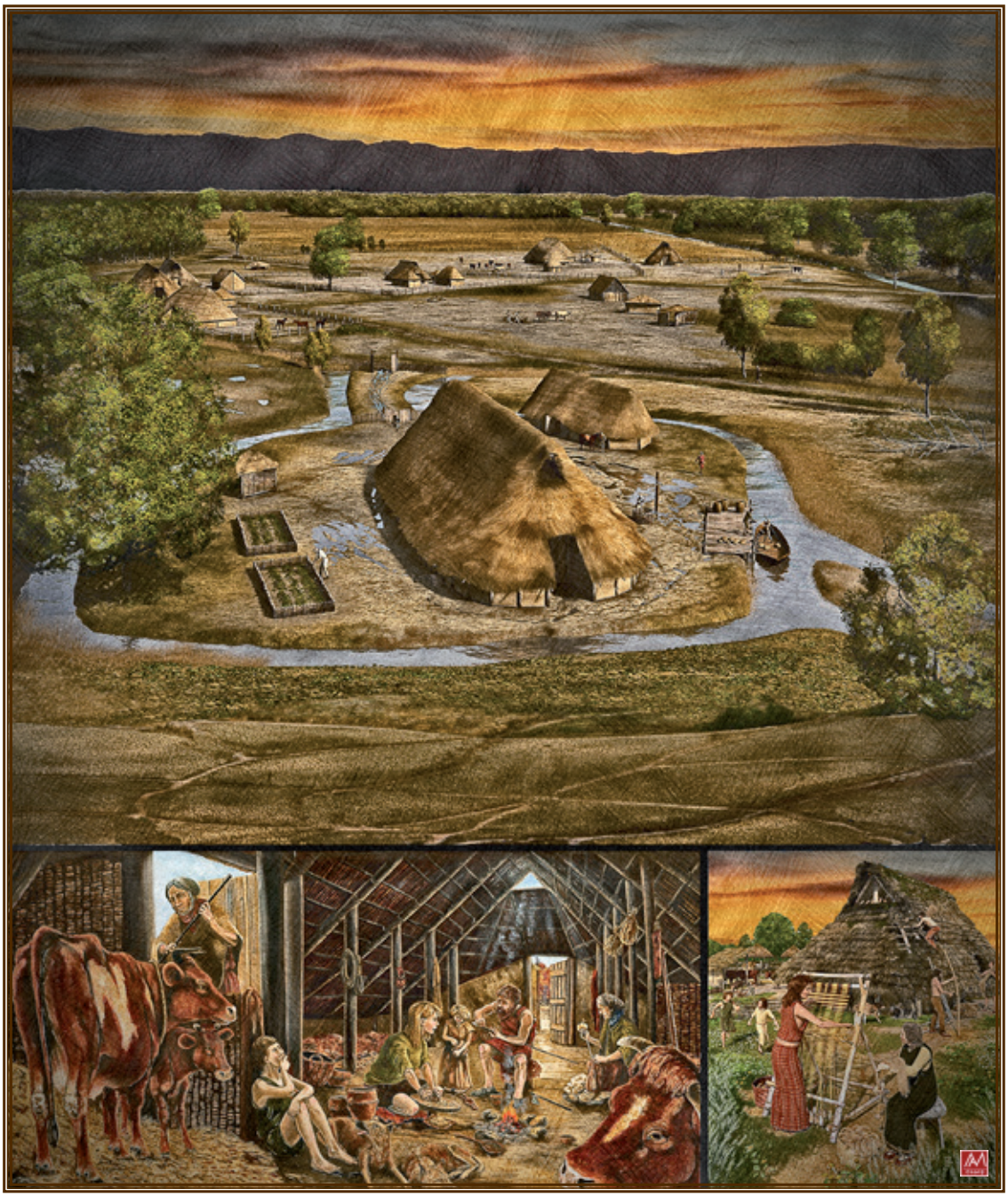
Prijelaz iz bronzanog u željezno doba je relativno dug i samozatajan proces, te je veoma teško postaviti granicu koja bi označila neke promjene, ali na osnovu pronađenih artefakata načinjenih od željeza i evidentiranog prisustva kulta mrtvih, koji je bio rasprostranjen među stanovnicima Panonije, određene promjene su ipak vidljive.

Na prostoru Balkana evidentno je prisustvo brojnih kultura (*butmirska*, *vinčanska*...), ali u okviru ovog rada posebno bi bila interesantna *starčevačka kultura*[33] na području naselja u Gornjoj Tuzli i njezin eventualno mogući utjecaj na prostor sjeveroistične Bosne. Nažalost, takvi konkretni podaci ne postoje, ali je moguće pretpostaviti kako je na prostoru sjeveroistočne Bosne bila prisutna već pomenuta vinčanska neolitska kultura koja je trajala sve do propasti neolitske civilizacije.

Dok su postepeno iščezavali stari običaji doneseni kulturom polja sa žarama i vinčanskom kulturom u, najvjerovatnije relativno mirnom periodu, obuhvatajući područje bosanskog dijela Panonije, novi događaji u vidu migracija Kelta *(Celtæ)*, odnosno Gala *(Galli)*, su unijelii nemire među ilirske zajednice.[34] Ovaj ratoborni narod je doprinio ogromnim i veoma značajnim promjenama cijelog područja Panonije, odnosno sjeveroistočne Bosne, (preciznije na prostoru Dvorovi kod Bijeljine i Rapanović Polja između Dvorova i Triješnice) sve do dolaska Rimljana, zajedničkog neprijatelja Kelta i Ilira *(Illyrii)*. Od njih su Iliri na ovim prostorima trajno zadržali neke kulturne tekovine, kao što su plug, grablje, lončarsko kolo, i druge razne halate i oruđa. Moguće je pretpostaviti kako su na današnjoj gradačačkoj regiji postojala keltsko-ilirska naselja, uvjetovano geostrateškim položajem ovog prostora, odnosno blizine ratišta i ratnih zbivanja na dunavskom *limesu*. Još i prije Panonsko-delmatskog ustanka (od 6. - 9. godine), postoji velika vjerovatnoća da se tu nalazio i *augzilijarni logor* (*castellum,* logor pomoćnih vojnih formacija, *auxilia*) koji je povremeno, zbog ratnih dešavanja mogao biti i *legijski*. Naime, sredinom prvoga stoljeća započelo je trajno preseljavanje legijskih jedinica s prostora između rijeka Save i Drave, dok su pomoćne, augzilijarne trupe i dalje ostale na tom prostoru. Iako o njihovom razmještaju postoji puno više podataka iz kasnog razdoblja Julijevsko-Klaudijevskog doba (od 49. godine p.n.e. do 68. godine n.e.), nego pak iz Augustova ili doba Cezara Augusta (od 16. 1. 27. p.n.e. do 19. 8. 14. godine n.e.), i dalje postoje neke dileme u vezi njihovog razmještaja u panonskoj regiji.

Dio pronađenih artefakata od terakote i njihova moguća profilacija – rekonstrukcija.

Rekonstrukcija domaćeg naselja otvorenog tipa u dolini rječice Gradišnice.

Ipak, moguće je kazati kako utjecaj do sada navedenih kultura nije bio značajan u tolikoj mjeri u poređenju sa onom kasnijom rimskom, koja je pretpostavljala unapređivanje već postojećih materijalnih sredstava kao i pojavu novih, do tada nepoznatih na prostoru bosanske Panonije, odnosno današnje sjeveroistočne Bosne.

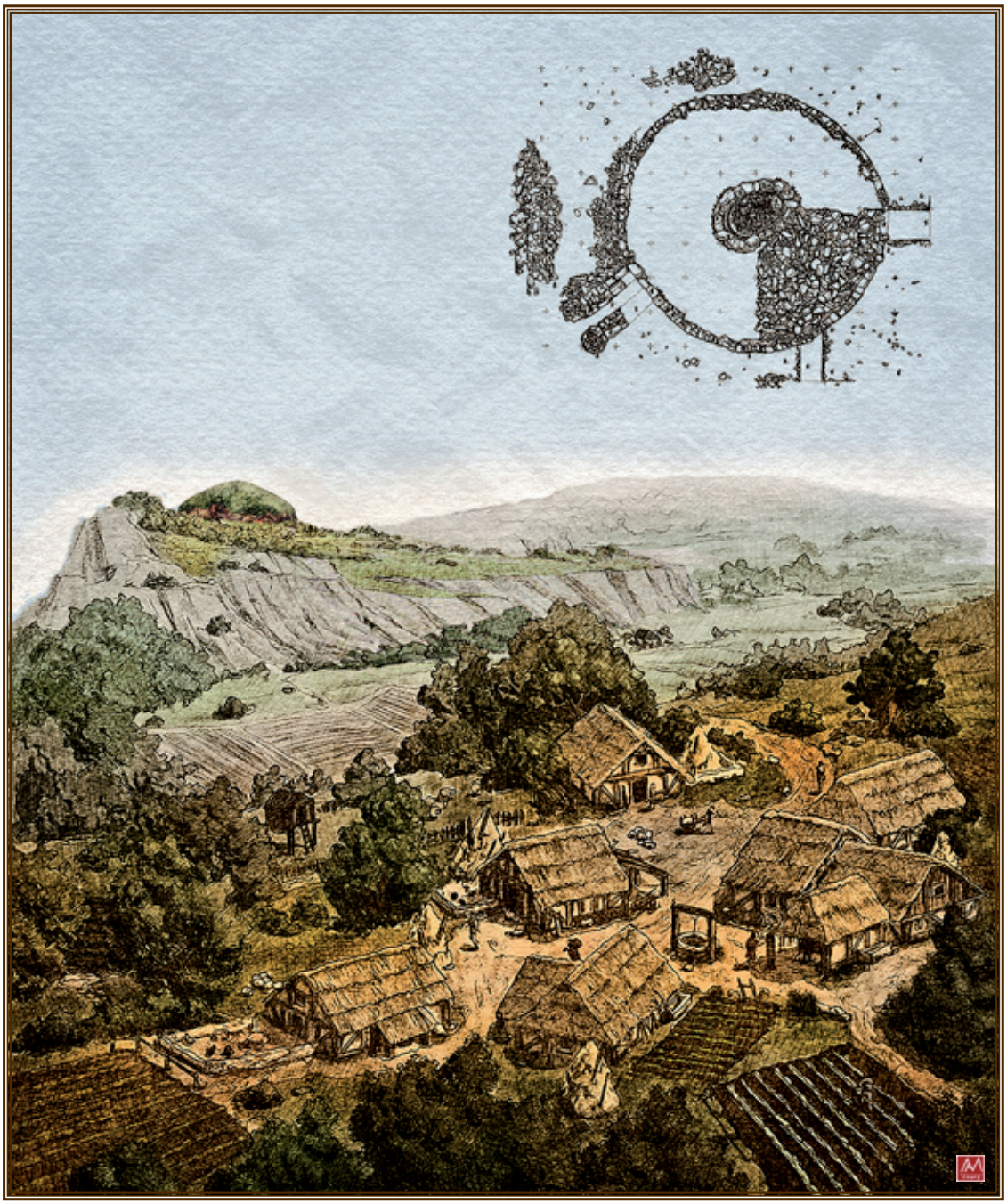
Međutim, kada je riječ o samoj naseljenosti prostora sjeveroistočne Bosne omeđenom rijekama Savom na sjeveru, Bosnom na zapadu, Sprečom na jugu, te Drinom na istoku, odnosno o bližoj i široj okolini gradačačke regije, najstariji materijalni tragovi ljudi iz starijeg kamenoga doba (paleolitika) na više lokaliteta ipak potvrđuju značajnu naseljenost ove regije. Privremena staništa *(paleolitske stanice)* neandertalskih lovaca evidentirane su na lokacijama u Kadru, Gornjoj Svilaji kod Odžaka, zatim pri ušću Usore u Bosnu kod Doboja, Kulištima u Kruškovom polju kod Šamca, te Maloj Brijesnici kod Gračanice. Tragovi prisustva i obitavanja ljudi iz mlađega kamenoga doba (neolitika) nešto su brojniji, a među poznatijim su lokacije na Grbači – Gornja Slatina, Kulištu – Šamac, Zabari – Orlovo Polje, Gradiću – Matići, Pivnici – Odžak…[35A]

Na ovom području pronađeni su pojedinačni nalazi kamenih klesanih i glačanih halatki te komadi lomljene keramike koje je moguće datirati u mlađe kameno doba. U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* registrirano je prahistorijsko nalazište Kulino brdo na Bagdalama – Gradačac, a riječ je o jednom spremištu različitog spiralnog nakita i odvijene zlatne žice, u ukupnoj težini od 745 grama,[35] kao i na lokalitetu gradine Cigla na Ražljevima (Omeragići), Gornje Ledenice, na krajnjem sjevernom dijelu sela Sibovca, udaljenom 5 kilometara od Gradačca.[36] Arheolog B. Belić dati lokalitet datira u kasno bronzano ili željezno doba, te iznosi i tvrdnju kako se radi o […] *prahistorijskoj gradini koja je s pristupačne, sjeverne strane branjena limitnim tumulom i usjekom*. Gradina je smještena na kosi koja se strmo spušta prema ravnici.[37] Među narodom ovog kraja postoji i legenda kako je to *grad Marije Terezije* ili *Marijin grad*, po austrougarskoj kraljici Mariji *(Maria Theresia Walburga Amalia Christina)*, kao i da je unutar gradine zakopan zlatni tkalački razboj. Pismene tragove o ovoj lokaciji nalaze se i kod M. Hadžijahića koji pretpostavlja da je riječ o […] *Jednom od rijetkih nalaza koji ukazuje na nastanjenost u takozvanom predhistorijskom dobu…, koje po svoj prilici potječe iz neolita*.[38] Nije moguće isključiti ni mogućnost da je sam lokalitet Cigla višeslojan, tj. da se život ljudi na tom lokalitetu odvijao i prije starijeg željeznog doba, ali, također, kako je kontinuitet življenja nastavljen i poslije. Pošto kasno bronzano doba ne poznaje takav mehanizam odbrane za ulazak na gradinu, njezina gradnja mogla bi se datirati i u

starije željezno doba. Ovakav stav potkrepljuje i Z. Matkić na osnovu prikupljenih keramičkih materijala, željezne šljake, kremenog sječiva, glinenih utega/tegova… do čega je došao prilikom površinskog pregled lokaliteta u proljeće i jesen 2013. godine, a koje je datirao u starije željezno doba (okvirno 800-400. p.n.e.).[39] Može se pretpostaviti kako je ovaj lokalitet bio nastanjen ili da ga je povremeno posjećivao čovjek neolitskoga doba.

Po svemu sudeći naziv *Cigla* za prahistorijske gradine na ovom području je relativno uobičajen i najvjerovatnije je formiran po krečnoj žbuki ili kućnom lijepu, te komadima pečene zemlje koji su pronađeni na samim lokacijama gradina. Najvjerovatnije slična je situacija i sa nešto mlađom gradinom Cigla u Gornjem Skugriću, između Modriče i Gradačca, inače većim kompleksom omeđenim koritom rjeke Tolise, gdje su ustanovljeni brojni ostaci antičkog naselja.[40] Sam plato brežuljka dominira okolinom na kojem se nalazi gradina, kojeg mještani zovu *Crkvina* ili *Tubla*, na čijoj površini je utvrđeno prisustvo brojnih fragmenta keramike, zidne i krovne opeke, temelji zidnih platana građeni od riječnih oblutaka vezanih krečnom žbukom... Sa još jednim lokalitetom moguće se susresti na Vukniću kod Gračanice. Ovaj lokalitet leži na dosta visokoj uzvisini, na periferiji Gračanice, iznad cestovne trase Tuzla – Gračanica. Na sjeveroistočnom dijelu manjeg platoa, na vrhu, nalaze se neznatni ostatci zidnog platna rađenog od kamena trpanca i zemlje kao veziva. Atmosferskim djelovanjem došlo je do ispiranja *kulturnog sloja* pa se na padinama pomenutog platoa mogao naći keramički materijal, datiran arheologinjom M. Kosorić u kasno bronzano i mlađe željezno doba.[41] Čini se vrijedna spomena i lokacija Lukavac kod Gradačca,[42] Mišinovača, Četnica – paleolitska stanica kod Gradačca,[43] Mrke Njive, Pelagićevo, Gradačac,[44] Kućišta, Donja Tramošnica, zatim opet Gradačac ali iz bronzanog ili željeznog doba,[45] Kalajdžije, Tramošnica, kao i Gradačac iz mlađeg željeznog doba,[46] nekropola Sas bara iz srednjeg ili kasnog bronzano doba u Pelagićevu[47] i opet Gradačac…

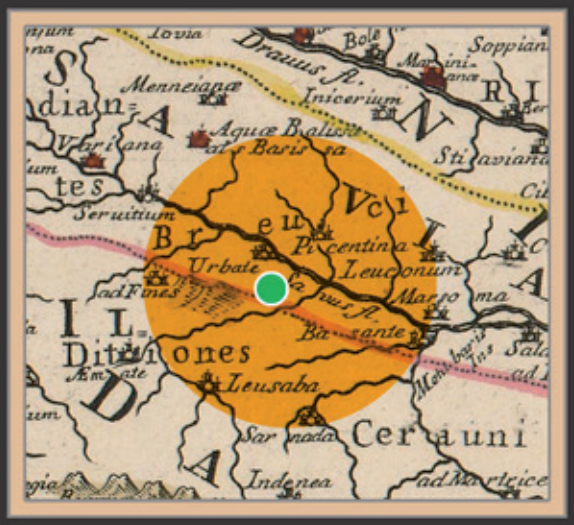
Pored navedenih lokacija na prostoru sjeveroistočne Bosne susrećemo se i sa lokalitetima Gradovrh, Solina kod Tuzle, Grabovik u selu Straža kod Srebrenika, Gradina u Kosovači kod Kalesije… gdje su ustanovljeni arheološki tragovi koji pripadaju periodu mlađeg željeznog doba ali i nešto mnogo kasnijeg rimskog prisustva na ovom prostoru. Radi se o lokacijama koje predstavljaju karakterističan primjer prahistorijskih gradinskih naselja, a koje se javljaju u razdoblju željeznog doba, u vrijeme kada je mirni život neolitskih zemljoradničkih zajednica prekinut uzastopnim invazijama ratničkih skupina stočara sa istočnoevropskih stepa.[47A]

Seosko naselje otvorenog tipa na sjeveroistočnoj lokaciji današnjeg Gradačca sa tumulom – tlocrt tumula (gore desno).

Heluetiorum eremus
Segusiauorum
Germa
niæ pars
Coridorgis
Lucus Iulius
Rhobodunum
Arę Flauię
Bibracum
Brodentia
Phurgisatis
Andnetium
Alcimoennis
Parmę campi
Vsium
Medosalanium
Adrabę campi
Racatę
Cherebolatus
Rinsiana
Ariobriga
Bioduron
Rumicatę
Aredate
Phlorum leg: Germanica 14
Cytni
Fons Danubij
Danubius flu:
Phęiana
Carrodunum
Seuaces
Claudianum
Carnus
Scarabantia
Valina
Iulio bona leg: Germanica 10
Azali
Iassij
Viana
RÆ
TIA
Leuni
Brixantę
Confluantę
NORI
Gesodunum
Gabromagus
Rhossia
Bragobrum
Ambidrani
Norici
Bij
PANNONIA Superior
Taxgatium
Rætia propriè dicta
Augusta Vindelicorum
Abudiacum
Agguntum
Sala
Murcola
Rhenus flu:
Calucones
Druisomagus
Vindones
Benlauni
CVM
Badacum
Pœdicum
Cetius mons
Alauni
Coletiani
Brigantium
Ebodurum
Eboduron
Cambodunum
Vindobria
Sauaria
Lentudum
Suanitę
Riguscę
Licatij
Vindelicia
Medullum
Teurnia
Vacorium
Virunum
Sauarias flu:
Soroga
Adriaticum mare
Vicus
Inuterium
Breuni
Ambisontij
Idunum
Amb. Suanticum
Cetius mons
Laro
Nouidunum
Andautonium
Darnus flu:
Olimacum
Sisseia
Sisopa
Varci
Graię alpes
Ocra mons
Forum Iulium colonia
Iulium Carnicum
Carnicas mons
Piquentium
Aquileia
Istria
Aluum
Iulona
Iapides
Albanus mons
Mazei
Tridentum
Benacus lacus
Vaunia
Brixena
Altinum
Belunum
Vicentia
Patauium
Carraca
Acedum
Comum
Augusta prætoria
Mediolanum
Ticinum
Verona
Cremona
Padus fluuius
Ita:
Rauenna
Arsia flu:
Flanona
Tarsatica
Arupium flu:
Veleora
Serias
Arupium
Tedastium
Ardotium
Dindarij
Absorrus
Absorrus insula
Curicum
Lopsica
Tedanus flu:
Selupi
Vegia
Crepsa
Fulcinium
Curicta insula
Argyruntum
Tergestinus sinus
Natisso flu:
Formio flu:
Formio colonia
Timauus flu:
Aruimum
Pisaurum
Fanum Fortunæ
Senagallica
Ancona
Adria
Rubicon flu:
Asius flu:
Numana
Potentia
Cupra maritima
ticus
Apenninus mons
Truentus flu:
lia
Castrum
Dromodeç
Matrinus flu:
Aternus flu:
Cosse
Castrum nouum
Pyrgi
Roma
Ostia
Antium
Cloaca
Circeum prom.
Tarracina
Formiæ
Liris flu:
Sessa
Vulturnus flu:
Cumæ
Misenum
Puteoli
Neapolis
Arnus
Tyrrhenum mare
Menerue prom.
Salernum
Silaris
TAB. V. EUROPÆ, in qua RÆTIA, PANNONIA, NORICUM, LIBURNIA, DALMATIA, Cum ITALIÆ parte.
Medius Meridianus est 38, reliqui autem ad hunc inclinantur pro ratione parallelorum 43 et 46.

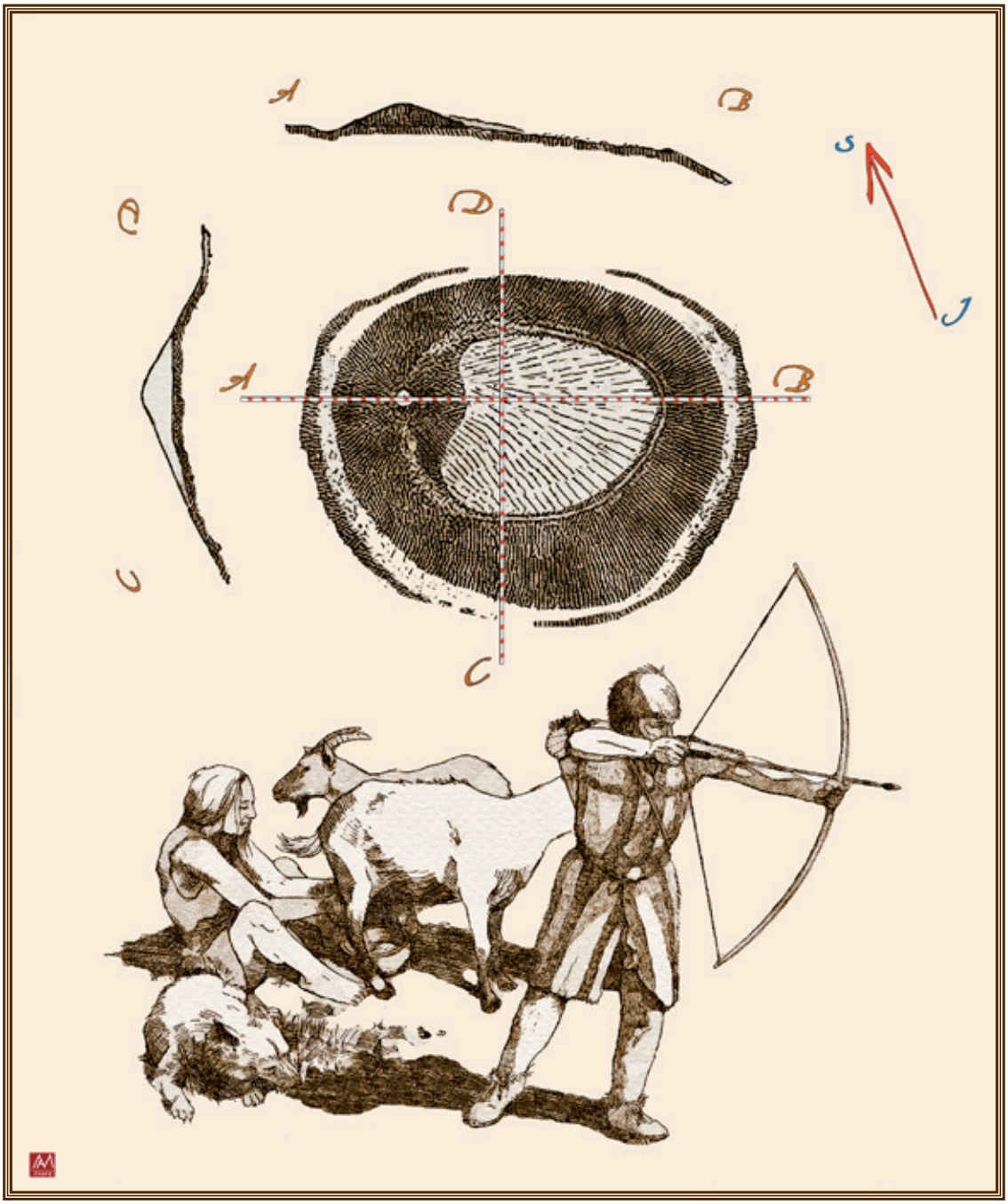

Kartografski prikazi šire gradačačke regije koju je naseljavalo ilirsko pleme Breuci (obilježeni zelenom kružnom formom) na sljedećim izvorima:

- (LIJEVO) *Tab V. Europae in qua Raetia, Noricum, Liburnia, Dalmatia, Cum Italiae parte, autor Gerard Mercator (Mercatorova obrada Ptolemejeve 'Tabulae geographicae' iz 1578. godine).*
- (GORE DESNO) *Illyricum occidentis : cvivs partes IV. Rhaetia Noricum, Panonia, et Illyris..., autora Nicolasa Sansona, Romae 1713. godine. Ovdje je unesen rimski toponim za Kobaš (Urbate) koji omogućuje preciznije lociranje gradačačke oblasti.*
- (DOLJE DESNO) *Pannoniae et Illyrici Veteris Tabula..., autor Abraham Ortelius, Antwerpen 1590. godine. Ortelius je svoj kartografski ispis utemeljio na kartografskom radu Giacoma Gastaldija iz 1560. godine, za kojeg se pouzdano zna da je kartografske podatke preuzeo iz antičkih izvora, posebno Plinija, Livija, Bonfiniusa, Diona i Aurelija Victora.*

Rekonstrukcija gradine – locirana u okviru današnjeg arhitektonskog kompleksa fortifikacijske utvrde u Gradačacu.

Naselja su podignuta na dominantnim uzvišenjima i položajima pogodnim za odbranu, utvrđenim suhozidnim i zemljano-palisadnim strukturama, dok se u njihovoj okolini najvjerovatnije nalazilo više manjih raštrkanih naseobina otvorenog tipa koja, zbog konstruktivno-građevinskih karakteristika i korištenih materijala za gradnju objekata, nisu odoljeli zubu vremena.[48] Ipak, moguće je pretpostaviti kako su, za razliku od gradina, domaća seoska naselja (*villa habitatio*) otvorenog tipa nastavila da postoje kroz čitav antički period, iako su rušena, napuštana, ponovo obnavljana i naseljavana u kasnijem vremenu.

Ilirski narodi *(populi Illyrici)* sa prostora Panonije (strogrč. *Παννονία*, *Pannonía*, lat. *Pannonia*) predstavljaju jedan od bitnih dijelova ilirskog narodnog kompleksa. Izvori navode da je taj dio kompleksa obuhvatao veći broj naroda.[49] Po Pliniju Starijem *(Gaius Plinius Secundus)* tu je, između ostalih, i narod **Breuka**. Klaudije Ptolomej u svom djelu *Geografija* ili *Priručnik geografije* navodi kako su Breuci smješteni u zapadne dijelove ove provincije prema sjeveru.[50] Strabon, pored konstatacije o prisustvu Breuka smješta i veći broj manjih naroda.[51] Uglavnom, pored ilirskih naroda Panonije smještenih sjeverno od rijeke Save (Amantini, Kornakati, Jasi, Oserijati, Segestini, Kolapijani…) narod Breuka je zauzimao i pokrivao istočne oblasti dijela bosanske Panonije i istočne Slavonije, o čemu svjedoči i postojanje breučke plemenske župe – ***civitas Breucorum*** (od Broda na Savi do Vukovara na Dunavu).[52]

Ne ulazeći detaljnije u ovu raspravu, moguće je pretpostaviti da su u posljednjim stoljećima stare ere prostori sjeveroistočne Bosne u potpunosti latenizirani (keltizirani), te da je tu gotovo nemoguće izdvojiti arheološke nalaze koji bi se povezali s autohtonom etničkom komponentom i poslužili za rekonstrukciju njezine geneze i najranije povijesti. Međutim, činjenica je da uz autohtone, starosjedilačke populacije na ovom prostoru svoje mjesto može naći i autirijatska *keltska* latenska kultura,[53] koja je u tehničkom pogledu bila u svemu savršenija od ranijih, autohtonih kultura na tom prostoru, a da se i ne govori o njezinom širem, može se kazati i globalnom kulturnom značenju. Prema dosadašnjim znanstvenim dostignućima, Iliri su etnički najstariji stanovnici sjeveroistočne Bosne, kao i cijele Bosne i većeg dijela Balkana. Oni su, iako sa stanovitim razlikama, kulturnim, običajnim, vjerskim i političkim uvjerenjima ipak činili jedan narod, i oni će *de facto* predstavljati fundament bosanskog identiteta. Ilirska plemena na prostorima sjeveroistočne Bosne bila su organizirana u *savez ilirskih plemena (Illyricae gentes)*, koji je u miru funkcionirao na principu današnjih kantona, ili, možda entiteta, a u ratovima, kao što su bili ilirsko-rimski,[54] kao

Jedna od rimskih vojnih diploma (vanjska strana)
kojom se breučkom veteranu potvrđivao status rimskog građanina iz Marsunnia (Slavonski Brod).

savez *(Societas Illyrica, Illyrica Antiqua)*, što bi se modernim političkim rječnikom kazalo kao federativna ili konfederativna državna zajednica.

Sažimajući podatke iz prethodno analiziranih antičkih izvora, te uzimajući u obzir epigrafske potvrde, u prvom redu nalaze rimskih vojnih diploma dodijeljenih breučkim veteranima iz *Marsunnia* (*in Aevo Medio Brodium,* Slavonski brod) – izdatih od cara Vespazijana 71. godine n.e., a kojom je dodjeljivano rimsko građanstvo,[55] te Negoslavaca[56] i Vukovara (diplome Likaja, sina Likajeva i Dasija, sina Karmaja),[57] kao i opće geografske i topografske odlike terena – mogu se barem, iako od sekundarnog značaja, u okvirnim crtama odrediti granice etničkog teritorija Breuka. Pri tome, međutim, na umu valja imati da takvi podaci, uglavnom, odražavaju stanje nakon potpune rimske pacifkacije panonskih prostora, zavođenja provincijske uprave i administrativnih mjera na terenu. Breuci koji su zauzimali današnju teritoriju sjeveroistočne Bosne, odnosno Gradačaca, nalazili su se u naseljima *(canabea)* gradinskog tipa, razasuti po brežuljcima i povišenim terasama na rječici Gradašnici, s eventualno mogućim sojeničkim naseljem/naseljima na samom vodotoku. Stav povjesničarke A. Domić-Kunić kako ona naselja koja su se nalazila na važnim raskrsnicama i prelazima preko rijeka mogla biti glavna trgovačka, prometna i strateška uporišta moguće

nazivati *gradom*,[58] isključuje takvu mogućnost karakterizacije na ovom području, što dosadašnja skromna arheološka iskopavanja nažalost, ne mogu opovrgnuti.

U prethodno navedenom tekstu prvi put smo se susreli sa pojmom *župa* (u formi *civitas Breucorum)* pa je potrebno naglasiti kako se pod tim terminom, još od Ilira *(peregrinska civitas)* sve do okončanja srednjovjekovne Bosne, podrazumijeva čvrsta i najdugotrajnije organizirana teritorijalno-politička jedinica na ovom prostoru. Antičko doba je pod latinskim terminom *civitas* podrazumijevalo upravno-teritorijalnu oblast koja se mogla sastojati i od više naselja sa urbanim karakteristikama, kao i od širih pojaseva seoskih okruga, pa i nenaseljenih područja. Takva oblast podrazumijevala je jednu administrativno-upravnu jedinicu, sa izvjesnom lokalnom autonomijom. Najkraće rečeno *peregrinska civitas* je autonomno-upravna-administrativna jedinica, teritorijalno omeđena, koja je predstavljala određenu plemensku zajednicu narodnosno-političkog tipa.[59] U kasnijem periodu *župa* na teritoriji Bosne također je predstavljala administrativno-upravnu jedinicu na određenom teritoriju koji je bio prvenstveno prilagođen geografskim uvjetima, na čijem se čelu nalazio *župan/jopan (Iupanus/Comes*) sa manjim ili većim stepenom autonomije. Organizacija župe i stepen političke autarhije u raznim periodima, prilikama i uvjetima bio je različit, ali je termin označavanja ostao isti. U "zemlji" Usori sa labilnijom političkom vlašću u odnosu na "zemlju" Bosnu, relativno rano je došlo do diferencijacije političke individualnosti, tako da postoji mnogo primjera kako su se pojedini županski redovi nametali kao predstavnici (vođe) čitavih krajeva i prerastali u gospodare feudalnih oblasti *(feudalis areas)*, dok su drugi uništavani i degradirani do položaja sitne vlastele *(paulo dominus*).[60]

Kulturna slika, ili možda bolje kazati, nedovršeni i enigmatični mozaik željeznog doba u Bosni, svjedoči o jednoj dinamičnoj kulturnoj korespondenciji prostora sjeveroistočne sa ostalim dijelovima današnje Bosne. Nalazišta gradina i tumula do prve upravno-političke organiziranosti govore o višem kulturnom, ekonomskom i političkom sebstvu ilirskih plemena. Iako su danas poznati tek u općem, pretežno topografsko-morfološkom pogledu, moguće je razlikovati izvjesne tipove gradina (*reliquam urbem*, ostatak grada), zapravo izvjesne skupine tipski srodnih objekata. Svakako se može pretpostaviti da je i u njihovom oblikovanju mogla postojati razvojna linija od jednog tipa ka drugom. Skupine tipski srodnih gradina pokazuju u dobroj mjeri karakter koji je najvjerovatnije bio uvjetovan geološkom građom tla i potrebama pojedinih plemenskih skupina, koje su također utjecale na njihov oblik.

Njihova relativna visina je različita, a kreće se između 25 i 100 metara, no najčešće između 50 i 70 metara.[61] Gradine, bez izuzetaka, predstavljaju ostatke utvrđenih stalnih naselja na uzvisinama koje su za okolno stanovništvo služile i kao pribježišta *(refugium)*, a manje gradine kao fortifikacijske građevine u funkciji stražarskih mjesta. Unutar gradina u pravilu su se nalazili stambeni objekti smješteni u sredini ili duž zaštitnih zidova sa kamenom popločanim stazama i, u većini slučajeva, obezbjeđenom pitkom vodom iz bunara. Utvrđivale su se najprije ogradama ili preprekama od međusobno spojenih pri vrhu zašiljenih drvenih trupaca, greda ili kolaca *(palisadi)*, a kasnije se podižu i čvršća zidna platna, koja su u početku građena od kamena trpanca i zemlje te učvršćivana drvenom građom.

Tumuli (*tumulus,* malo brdo) su prahistorijski nadgrobni spomenici sagrađeni od kamene mase i zemlje. Podizani su, zajedno sa gradinama, od srednjeg ili kasnog bakarnog doba do kraja željeznog doba, odnosno do rimske prevlasti. U arheološkom kontekstu *tumul* je nalazište iz domena kulta mrtvih, odnosno u građevinskom smislu to je mjesto pojedinačnog ili višekratnog sahranjivanja unutar karakterističnog grobnog spomenika. Najvjerovatnije, predstavljao je simbol moći sahranjenog i čitave zajednice, te mjesto za obavljanje različitih kultnih rituala. Bila je to prva monumentalna kultna građevina za koju se sa sigurnošću može kazati da nije posvećena bilo kom *bogu (deus)* već čovjeku, do čijeg nastanka moglo je doći samo u jednom višem stadiju kulturno-historijskog razvoja, u dobu u kojem su bile sazrele sve odgovarajuće ideološke, ekonomske i organizacione pretpostavke, neophodne za ovakav duhovni iskorak.[62] Po formi, bili su to nasuti objekti po pravilu kružne osnove, mada ponekad i eliptične. Dimenzije promjera su od nekoliko metara do nekoliko desetina metara i visine do 7 metara. Prisutni oblik kruga *(circulus)* ili elipse *(ellipsis)* predstavlja suštinu tumula. Krug i eliptični oblik istovremeno razdvajaju i spajaju, oni su najjednostavniji, ali ujedno i najsadržajniji simboli od svih simbola koje je čovjek zamislio i takvom formom označio. Njihova savršena jednostavnost predstavlja formu idealnog prostora, koja, u simboličkom smislu, pruža magičnu zaštitu i u ovozemaljskom i onozemaljskom životu u vječnosti.

Glavni nosioci *kulture tumula* (njem. *Hügelgräberkultur*) na području današnje sjeveroistočne Bosne bili su Iliri, od kojih je do danas ostao sačuvan jedan specifičan tip niske dosta velike humke s brojnim ukopima (karakterističan za grupu Barice – Gređani u sjevernoj Bosni), kao i veći broj koji pripada podrinjskoj grupi, istina, u južnim dijelovima pomenute oblasti (bratunačko-srebrenički zavoj).[62A]

Rekonstrukcija naselja zatvorenog gradinskog tipa na lokaciji bivše gradine – prostor na današnjoj lokaciji utvrde u Gradačacu. U pozadini nalazi se tumul.

BILJEŠKE

*26. Nazvana prema nalazištu iz sela Lašinj, istočno od Karlovca.

Čović, Borivoj: *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo 1976., str. 63.

*27. Južno od Save rasprostirala se *vučedolska kultura*, a naziv je dobila prema nalazu iz Vučedola kod Vukovara. A. Benac je ovu kulturu okarakterizirao kao *najznačajnijom pojavom postneolitskog perioda sjeverozapadnog Balkana*.

Ibidem.

*28. *Detaljnije:* **Benac**, Alojz: *Prediliri, Protoiliri i Prailiri = Vorillyrier, Protoillyrier und Urillyrier*; u: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba = SUR LA DELIMITATION TERRITORIALE ET CHRONOLOGIQUE. DES ILLYRIENS A L'EPOQUE PREHISTORIQUE*. Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja IV, Centar za Balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964., str. 59.- 94.

*29. Fenomen u arheologiji poznat pod nazivom ***KPŽ***, podrazumijeva postupak incineracije ili spaljivanja mrtvih i pokapanja spaljenih ostataka u urnama. Smatra se da su pokretači ovih najezdi bili srednjoevropski narodi, tzv. *nosioci kulture polja sa urnama* – žarama.

Vukčević, Gojko: *O porijeklu Ilira*. Podgorica 1992., str. 26; **Vinski-Gasparini**, Ksenija: *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*; u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom IV – Bronzano doba, Sarajevo 1983., str. 547 i 549.

*30. ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1988., str. 21, 39, 49 i 55; **Čović**, Borivoj: *Gradinsko naselje na Kekića Glavici*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XVII, Arheologija, Sarajevo 1962., str. 57; **Marić**, Zdravko: *Donja Dolina*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XIX, Arheologija, Sarajevo 1964., str. 22: **Karavanić**, Snježana: *Naselje Mačkovac-Crišnjevi kao prilog poznavanju početaka kulture polja sa žarama u slavonskoj Posavini = The Mačkovac-Crišnjevi Settlement as a Contribution to Identifying the Beginnings of Urnfield Culture in Slavonian Posavina*. Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, sv. XIX, broj 1, Zagreb 2002., str. 49.

*31. **Marić**, Zdravko: *Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, br. IV, Muzej istočne Bosne u Tuzli, Tuzla 1960., str. 165; **Marić**, Zdravko: *Neki novi manji preistoriski nalazi iz Bosne i Hercegovine*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XIII, Arheologija, Sarajevo 1958., str. 246; ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***…, str. 79; **Benac**, Alojz: *Pivnica kod Odžaka i neki problem kostolačke kulture*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XVII, Arheologija, Sarajevo 1962., str. 21; **Benac**, Alojz: *Kameni kalupi sa Pivnice*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XXI / XXII, Arheologija, Sarajevo 1967., str. 156.

*32. Malo je krajeva u Bosni gdje se neće naići na lokalitete sa nazivom *Gradina*, ili nešto izmijenjenim varijantama istog toponima, kao na primjer: *Grad, Gradac, Gradište*... Na većini takvih lokaliteta, kriju

se još i danas – u većem ili manjem broju – ostaci materijalne kulture prethistorijskih stanovnika Bosne, a u prvom redu starih Ilira.

*33. ***Starčevačka kultura*** je kultura srednjeg neolita koja se prostirala središnjim dijlom Balkana, a ime je dobila po lokalitetu *Starčevo*, nedaleko od Pančeva u Srbiji.

*34. Grci su ovaj narod zapadne i srednje Evrope nazivali *Keltoi*, dok su rimski pisci upotrebljavali naziv *Celtæ*. Oba imena imaju svoju osnovu mada naziv *Celtæ* djeluje bliže kasnijim spomenima *Kelta*. Naziv *Galati* primjenjuje se početkom III st. pr. n. e. za Kelte koji su dospijeli svojim migracijama sve do Male Azije.

Jovanović, Borislav: *Keltska kultura u Jugoslaviji*; u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom V – Željezno doba, Sarajevo 1987., str. 805.

*35. ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***…, *Regija 5*, str. 74 i 78.

*35a. *Detaljnije:* **Benac**, Alojz et al.: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.; **Dragosavac**, Sofija: *Tehnološka analiza artefakata od okresanog kamena sa paleolitskog lokaliteta Danilovića brdo u Podnovlju kod Doboja*. ANUBiH, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj. 46, Sarajevo 2017., str. 5-13.

*36. ***Ibidem***, str. 74 i 76.

*37. **Matkić**, Zoran: *Prapovijesna gradina 'Cigla' u Ražljevima kod Gradačca*; u: *Baština sjeveroistočne Bosne*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 8, Tuzla 2016., str. 46.

*38. **Hadžijahić**, Muhamed: *Gradačac i okolina*...

*39. **Matkić**, Zoran: *Prapovijesna gradina*…, str. 46.

*40. ***Ibidem***.
*41. ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***…, *Regija 7*, str. 103, 104 i 109.

*42. ***Ibidem***, str. 73 i 74.

*43. ***Ibidem***, str. 74 i 78.

*44. ***Ibidem***, str. 73 i 74.

*45. ***Ibidem***, str. 73 i 78.

*46. ***Ibidem***.

*47. ***Ibidem***, str. 73, 74 i 79.

*47a. **Omerčević**, Bego: *Posljedice Batonovog ustanka: odrazi na tlu sjeveroistočne Bosne.* Gračanički glasnik br. XIII/28 - prošlost, Gračanica, novembar 2009., str. 54.

*48. *Opširnije:* **Omerčević**, Bego i **Šaković**, Edin: *Prahistorijske gradine na području Tuzlanskog kantona*. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, br. 9, Tuzla 2008., str. 15-24.

*49. Iz Plinijevog opisa Panonije u drugoj polovini I st. n. e. moguće je zaključiti da je na tom prostoru živjelo devetnaest naroda, od kojih je deset bilo keltskog porijekla.

Plinii, Secundi Galius: *Naturalis Historiae*. Tom III, 1669., str. 25 i 147; *Vidi i,* **Bostock**, John i **Riley**, Henry Thomas: *The natural history of Pliny*. London 1855. Dostupno i na: https://archive.org/details/naturalhistoryof03plin/page/n5. Pristupljeno 9.6.2018.

*50. *Zapadne dijelove ove provincije prema sjeveru nastanjuju Amantini, ispod njih su Herkunijati, onda Andizeti, pa Breuci. Istočni dio prema sjeveru nastanjuju Eravisci, a južnije Skordisci.*
Ptolemaeus, Claudius: *Geographia.* Latin trans. Jacobus Angeli, et al. Tom II, Ulm 1486., str. 15 [2]; *Vidi i,* ***Claudius Ptolemy: The Geography***. Prijev. Stevenson, Edward Luther. Doversko izdanje, koje je prvi put objavljeno 1991. godine, samo po sebi predstavlja nepresušnu republikaciju djela u javnom vlasništvu, koje je prvobitno objavila *The New York Public Library*, N.Y. 1932. godine.

*51. **Strabo**: *Geographia*. Tom VII, str. 5 [3]; *Vidi i,* **Strabo**: *The Geography*. Loeb Classical Library, knj. 1-17 u 8 tomova, Greek texts with facing English translation by Jones, Horace Leonard, London – New York MCMXVII. Dostupno i na: https://archive.org/details/Strabo08Geography17AndIndex/page/no. Poslednji put pristupljeno 9.6.2018.

Strabo je naziv kojim su Rimljani označavali osobu čije su oči bile iskrivljene ili izobličene – *razrok*.

*52. Na albanskom jeziku riječ *breu* znači "žaba", te se može pretpsotaviti da se tu krije korijen riječi kako su se nazivali Breuci. Moguća pretpostavka je izvedena iz prostog razlog što mnogi izvori govore o močvarnom području Donje Panonije, tj. na prostoru današnje Slavonije i sjeverne Bosne.

*53. Na prostor Panonije Kelti se doseljavaju iz današnje Moslavačke gore 4. st. pr. n. e., a poslije neuspjelih pljačkaških pohoda u Heladu oko 279. god. pr. n. e. Naselili su se na ušću Save u Dunav, te se ta skupina Kelta naziva *Skordiscima*. Strabon u svojoj *Geografiji* na jednom mjestu navodi kako su *Skordisci izmiješani sa Ilirima i Tračanima*, što ide u prilog tezi da su autohtone ilirske zajednice bile potčinjene Keltima.

Vidi, **Jovanović**, Borislav: *Keltska kultura u Jugoslaviji – Istočna grupa*; u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom V, Željezno doba, Sarajevo 1987., str. 815; **Strabo**: *Geographia*. Tom VII, str. 5 [2].

*54. Od 229. godine p. n. e. do 9. godine n. e.

*55. **Miškiv**, Jasenka: *Rimska vojnička diploma iz Slavonskog broda = Roman military diploma from Slavonski Brod*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, No. 1, vol. XXX-XXXI, Zagreb 1998., str. 83-102.

*56. **Koledin**, Jovan: *Rimska vojnička diploma iz Vukovara*. Glasnik Srpskoga arheološkog društva, knj. XV-XVI, 1999./2000., str. 321-239.

*57. **Dorn**, Antun: *Rimska vojnička diploma iz Negoslavaca*. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, knj. IX, Zagreb 1984., str. 165-174.

*58. **Domić-Kunić**, Alka: *Bellum Pannonicum (12 – 11. pr. Kr.) – posljednja faza osvajanja južne Panonije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, No. 1., vol. XXXIX., Zagreb 2006., str. 70.

*59. *Detaljnije:* **Mesihović**, Selmedin: *Ilirike*. Sarajevo 2013., str. 618-619, bilj. 2. Dostupno i na: https://books.google.ba/books?id=cDkap-WbtwnAC&pg=RA1-PA274&lpg=RA1-PA274&dq=da+bi+se+ilirske+zemlje+konačno+pacificirale&source=bl&ots=eDn1JdUwYu&sig=yUaVWSs2pw-PD1MQBjAEFOHPNl8k&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwjF6OnBydjbAhWBvywKHQD3DK-MQ6AEINDAB#v=onepage&q=da%20bi%20se%20ilirske%20zemlje%20konačno%20pacificirale&f=false. Poslednji put pristupljeno 8.5.2018.

*60. *Detaljnije:* **Anđelić**, Pavao: *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo 1982., str. 12.

*61. **Basler**, Đuro: *Prethistorijske gradine i njihova zaštita*; u: Naše starine, br. II, Sarajevo 1954., str. 87. (Dostupno na; https://www.fmks.gov.ba/download/zzs/1954/7-1954.pdf. Pristupljeno 20.6.2018.

*62. **Govedarica**, Blagoje: *Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga*. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. IIIIX, Sarajevo 2010., str. 5.

*62a. **Mikić**, Margareta: *Kasno brončano doba na novogradiškom području.* Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, Zagreb, 2016., str. 12-20.

RIMLJANI NA DANAŠNJEM TLU SJEVEROISTOČNE BOSNE

Rimljani su veoma rano iskazali interes za prostor današnje sjeverne i sjeveroistočne Bosne zbog geomorfološkog, geopolitičkog i strateški značajnog panonskog prostora, a posebno njegovih prometnih karakteristika.[63] Suprotstavljajući se takvim interesima Rimljana, Breuci se pojavljuju na povijesnoj pozornici kao jaka politička zajednica koja preuzima ulogu jednog od nosilaca otpora, što se jasno pokazalo u Panonskom ratu, od 12. do 11. godine p.n.e. a potom i, na već pomenutom Panonsko-delmatskom ustanku od 6. do 9. godine n.e. *(Bellum Batonianum)*.[64] Iako je otpor Breuka upravo bio najuporniji na teritoriji sjeveroistočne i srednje Bosne, rimsko pokoravanje Ilira dogodilo se i na ovim prostorima u razdoblju od 12. do 11. godine p.n.e., a izvršio ga je Tiberie *(Tiberius Claudius)* posinak Oktaviana Augusta *(Octavianus Augustus)*. Pohod je poznat kao *Bellum Pannonicum*. Porazom Breuka, Rimljani su se konačno mogli u potpunosti okrenuti u pravcu jadranske obale, a Breuci su, angažiranjem u vojnim rimskim jedinicam nakon edikta cara Karakale *(Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus)* 212. godine postali slobodni stanovnici Carstva dodjeljivanjem statusa rimskog građanstva *(cives romani)*. Moguće je zaključiti da je silom rimskog oružja osiguran trajni mir na ovom prostoru, a zatim i dodatno učvršćen izuzetno pragmatičnim i korisnim mjerama koje je poduzela rimska provincijalna uprava. Izravne posljedice defnitivnog pokoravanja domaćeg ilirsko-panonskog stanovništva ogledale su se u tri glavna procesa: kolonizaciji, urbanizaciji i romanizaciji, odnosno naseljavanju stanovništva sa statusom *rimskih građana*, osnivanju naseobina i gradskih naselja, podizanju osnovnih urbanih sadržaja blizu važnih cestovnih pravaca, kao i **modificiranju prostora gradina** u ***castelle*** (utvrde), koje su redovno imale ruralni karakter, te konačno, romaniziranju dijela domaćeg stanovništva.[65]

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Okončanje Belluma Batonianuma i dolazak Rimljana na teritoriju sjeveroistočne Bosne – orlonoša (Aquiliferi) i zastavnik (Signiferi) predaju ratnu zastavu (vexillum) Tiberiju.*

U kulturno-historijskom razvoju Panonije pod rimskom upravom, veliku ulogu imale su domorodačke zajednice *(civitates peregrinae)*, odnosno etnička administrativna područja, kao i gradovi i gradske općine *(municipium)* koje su kasnije bile osnov uprave u ovoj provinciji. Kolonije *(colonia,* pl. *coloniæ)* koje su osnivane bile su manje veličine, a po svom uređenju, pravnom životu i običajima, sličile su italskim uzorima. Stanovnici kolonija, stekavši pomenuto rimsko građanstvo, morali su pripadati bilo kojem od 35 okruga/kotara *(tribus)*. I. Bojanovski pretpostavlja da su krajevi od Tinje do Brke, sa dijelom Majevice, pa možda i nešto južnije, ulazili u sastav *peregrinske civitas Kornakata*, *(Cornacates)* dok su današnja Semberija sa sjeveroistočnim obroncima Majevice vjerovatno pripadali području rimske kolonije sa centrom u *Sirmiumu* (Sremska Mitrovica).[66] Zahvaljujući obnavljanju i **trasiranju nove cestovne mreže**, pored obnavljanja postojećih i izgradnje novih naselja, Rimljani su ujedno pokrenuli i jedan novi, po mnogo čemu drugačiji način života na ovom prostoru, u odnosu na onaj koji je već stoljećima bio prisutan. Za regiju današnje sjeveroistočne Bosne i samog prostora Gradačca značajnu ulogu imala je komunikacija dolinom rijeke *Savus* (Sava), kroz dio Bosanske Posavine – jedan dio čuvene panonske magistrale *Siscia – Sirmium*, koja je polazila od rimske *Sisciæ* (Sisak) i vodila do *Sirmiuma* (Sremska Mitrovica), idući jednim svojim dijelom i desnom obalom rijeke Save.[67] Također, važna putna komunikacija je vodila i dolinom rijeke *Drinum fl.* (Drina), od grada *Sirmiuma* do antičkog rudarskog područja *Argentariæ* (oblast današnje Srebrenice), sa gradom *Domavia* (Sase kod Srebrenice) i, moguće je pretpostaviti, kako je indirektno doprinosila daljnjem naseljavanju i razvoju prostora današnjeg Gradačca.[68]

ILUSTRACIJA NA SLJEDEĆIM STRANICAMA:

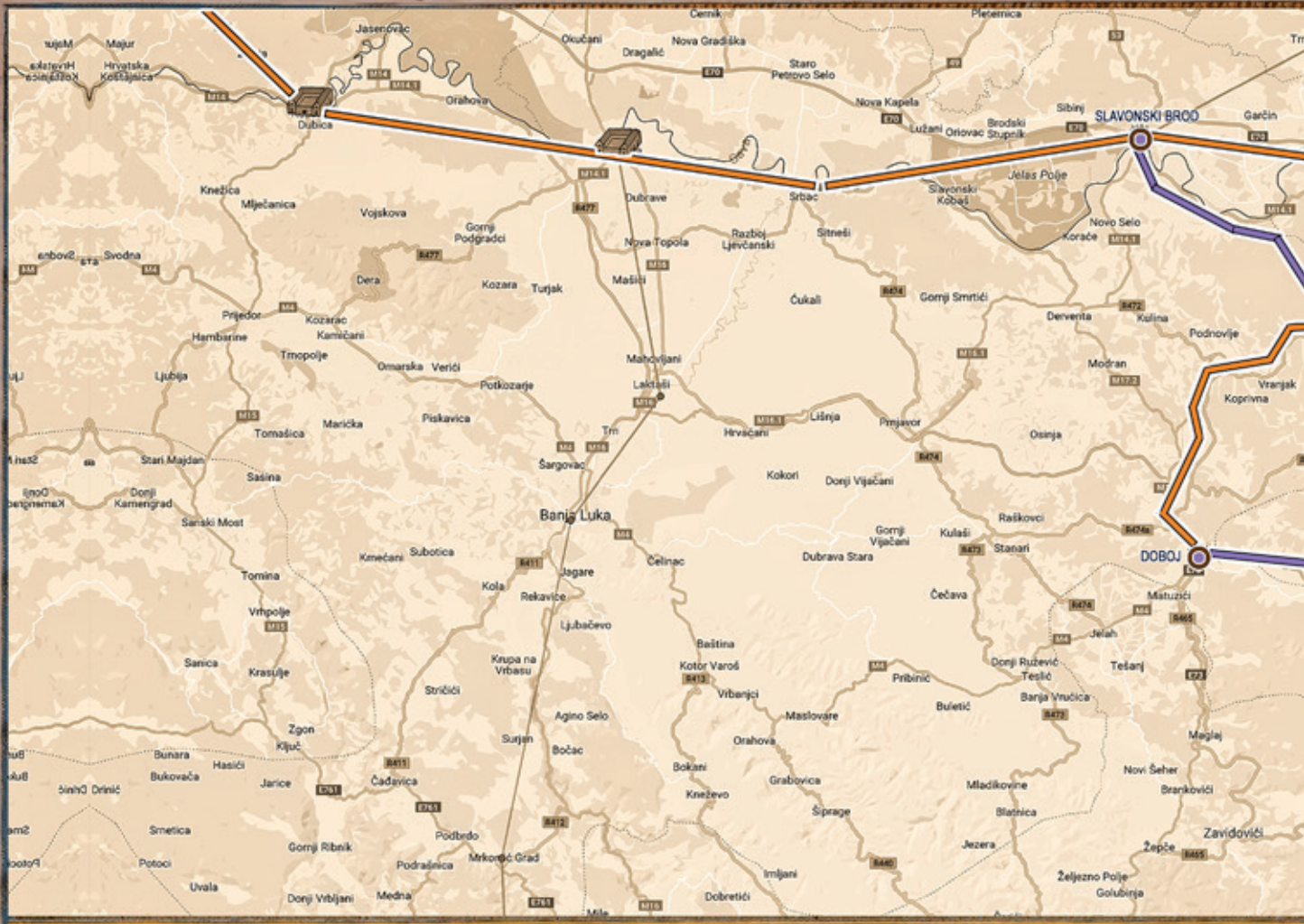
• (GORE) *Mapa poznatih (naznačene crvenom bojom) i nepoznatih rimskih sporednih (vicinalnih) cestovnih komunikacija, odnosno mjesnih cesta (viæ vicinales) na teritoriji sjeverne Bosne (naznačene ljubičastom bojom), koje se dovode u vezu sa ondašnjim prostorom na kojem se prostire današnja regija Gradačca;*

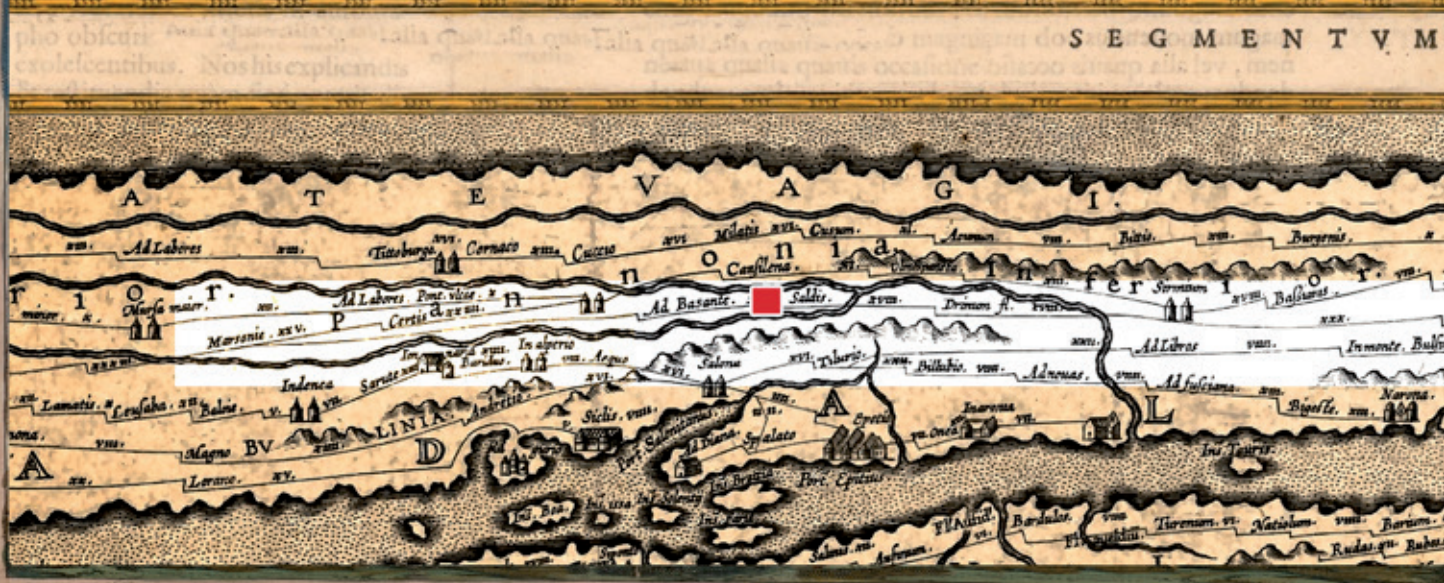
• (DOLJE) *Na dijelu* ***'Tabulae Peutingerianae'*** *('Tabula itineraria / ex illustri Peutingerorum...' – autora Beneficia Marcia Velseria, Antverpen 1598.) – kartografski ispis poštanskih linija iz 4. st.n.e. – nije dat stvarni prikaz cestovnih pravaca nego "shematizirani" prikaz poštanskih rimskih linija, ali ima vrijednost zbog naznačenih naziva mjesta, putnih stanica i rijeka, te moguće naznake prostora današnje gradačačke regije. Moguće je identificirati sljedeće nazive:* ***Ad Basante*** *(putna stanica kod rijeke Bosna),* ***Ad Drinum*** *(putna stanica kod rijeke Drine),* ***Ad Matricem*** *(oblast pored Sarajeva),* ***Argentaria*** *(oblast današnje Srebrenica),* ***Bathinus fl.*** *(rijeka Bosna),* ***Bistue Vetus*** *(Čipuljić u Bugojnu),* ***Bistue Nova*** *(Bilimišće u Zenici),* ***Drinum fl.*** *(rijeka Drina),* ***Saldis****/Saldæ (Brčko),* ***Stanecti*** *(?) i* ***Urbate*** *(Kobaš).*

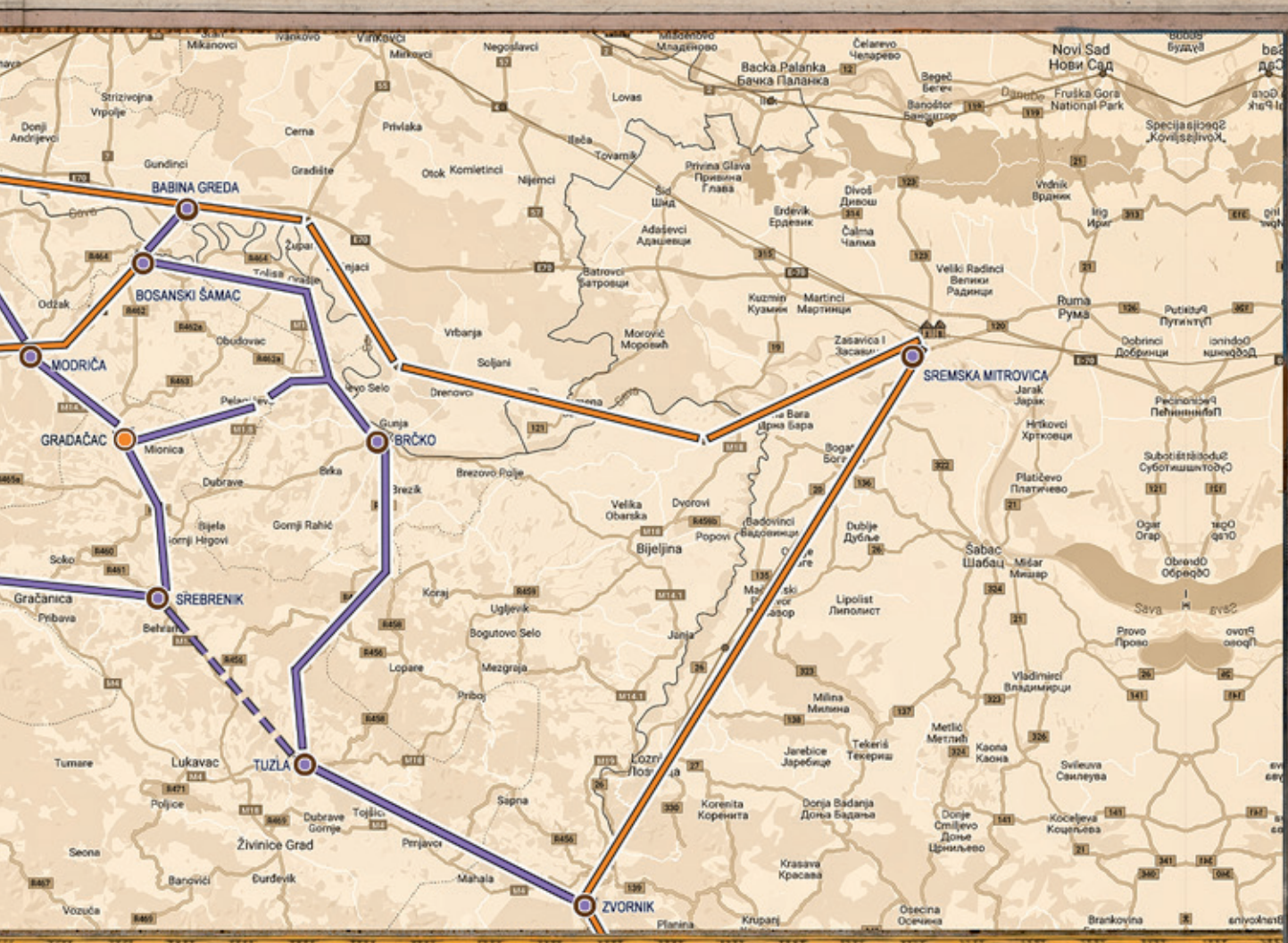
U današnjoj pograničnoj zoni između Bosne i Hrvatske locirani su ***Marsonia*** *(antičko naselje na području današnjeg Bos. ili Sl. Broda),* ***Servitium*** *(Gradiška ili Stara Gradiška),* ***Ad Praetorium*** *(Kozarska Dubica ili Dubica)...*

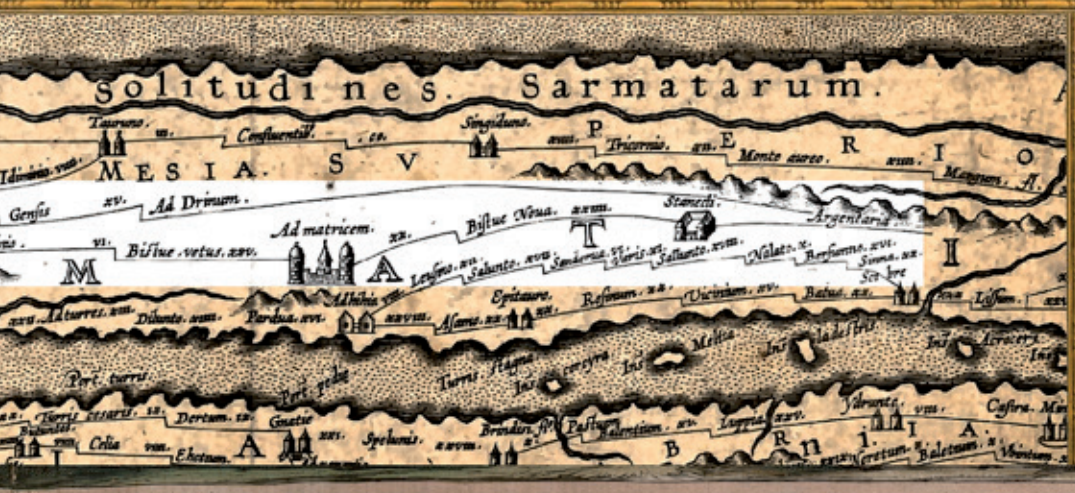
Tehnologija izgradnja novog cestovnog pravca na "rimski način" – rekonstrukcija.

Jasenovac
Dubica
Orahova
Okučani
Dragalić
Nova Gradiška
Cernik
Staro Petrovo Selo
Nova Kapela
Lužani
Oriovac
Brodski Stupnik
Sibinj
SLAVONSKI BROD
Garčin
Jelas Polje
Slavonski Kobaš
Srbac
Dubrave
Knežica
Mlječanica
Vojskova
Gornji Podgradci
Nova Topola
Razboj Ljevčanski
Sitneši
Novo Selo Koraće
Svodna
Dera
Kozara
Turjak
Mašići
Čukali
Gornji Smrtići
Derventa
Kolina
Podnovlje
Prijedor
Kozarac
Kamičani
Hambarine
Tmopolje
Omarska
Verići
Mahovljani
Laktaši
Potkozarje
Modran
Vranjak
Koprivna
Ljubija
Tomašica
Marička
Piskavica
Hrvaćani
Lišnja
Prnjavor
Osinja
Šargovac
Stari Majdan
Sašina
Donji Kamengrad
Kokori
Donji Vijačani
Banja Luka
Sanski Most
Gornji Vijačani
Kulaši
Stanari
Raškovci
DOBOJ
Kmećani
Subotica
Čelinac
Dubrava Stara
Tomina
Jagare
Kola
Rekavice
Čečava
Matuzići
Vrhpolje
Ljubačevo
Jelah
Baština
Sanica
Krasulje
Krupa na Vrbasu
Kotor Varoš
Pribinić
Donji Ružević
Tešić
Tešanj
Stričići
Vrbanjci
Barja Vrućica
Bulletić
Agino Selo
Maslovare
Zgon
Ključ
Surjan
Bočac
Orahova
Maglaj
Bunara
Hasići
Bukovača
Jarice
Čadavica
Bokani
Grabovica
Novi Šeher
Kneževo
Mladikovine
Brankovići
Šprage
Blatnica
Smetica
Podbrdo
Gornji Ribnik
Jezera
Zavidovići
Žepče
Potoci
Podrašnica
Mrkonjić Grad
Imljani
Željezno Polje
Golubinja
Uvala
Donji Vrbljani
Medna
Dobretići

SEGMENTVM
ATEVAGI
Ad Labores
Tiasburgo
Cornaco
Cassiterna
Ad Basanic.
Saldis.
Ad Labores
Ad Libros
Lamatis
Leucaba
Balnis
Indenca
Sarste
Salona
Tiburis.
Bilbubis.
Adrenas.
Ad fusciana
Narona
Bigeste
Magno
Lavara
Sicilis
Epetio
Ins. Tauris
Ins. Bua
Ins. Lesina
Ins. Solenta
Port. Epetius
Salona
Anferona
Tiburnum
Natiolum
Rudas
Rubo
LINIA
DALMATIAE

QVARTVM.

TABVLA ITINERARIA
EX ILLVSTRI PEVTINGERORVM BIBLIOTHECA
QVAE AVGVSTAE VINDEL. EST
BENEFICIO MARCI VELSERI SEPTEMVIRI
AVGVSTANI IN LVCEM EDITA

NOBILISSIMO VIRO
MARCO VELSERO
R. P. AVGVSTANAE SEPTEMVIRO
IOANNES MORETVS TYPOGRAPHVS ANTVERP.
S. P. D.

Naznačen prostor uz rijeke Savu, Bosnu i Drinu

Naznačen prostor na kojem se nalazi današnji Gradačac

Detalj postavljanja "rimske kaldrme" na novoizgrađenom cestovnom pravcu – rekonstrukcija.

U kontekstu ove analize nezaobilazan je i pomen cestovnog pravca koji je vodio dolinom rijeke *Bathinus* (Bosna), od današnjeg Doboja – gdje se po svoj prilici nalazila stanica *Ad Bathinus flumen*(?). Na tom mjestu se, inače, završavala trasa ceste koja je započinjala od *Salone* (Solin kod Splita).[69] Na osnovu arheoloških nalaza na terenu, najvjerovatnije je od tog naseljenog mjesta u funkciji bio i cestovni pravac prema rijeci Savi, odnosno putna komunikacija koja je navedeno mjesto povezivala sa komunikacijom *Siscia – Sirmium* preko današnje Modriče, a na kojem nije isključeno da se nalazila i određena *beneficijarska* ili putna stanica na teritoriji današnjeg Gradačca.[70] Na osnovu analogije sa drugim poznatim rimskim cestovnim pravcima na tadašnjem prostoru današnje Bosne, moguće je pretpostaviti da je i između prethodno spomenutih cestovnih komunikacija postojalo više *vicinalnih*, odnosno sporednih ili mjesnih cesti *(viæ vicinales)*. Jedan takav putni pravac najvjerovatnije je išao od sadašnje lokacije Bosanskog Šamca i Orašja, prateći tok rijeke Save nizvodno, sve do Brčkog; drugi od Orašja dolinom rijeke Tinje prema području Tuzle, te dalje do Zvornika; treći od stanice *Ad Bathinus flumen*(?) preko Orahovice Gornje i Srebrenika do Gradačca te sjevernim krakom do Orašja; četvrti pravac mogao je povezivati Modriču (naselje Skugrić) preko Gradačca sa Brčkim (putna stanica *Saldis*) zaobilazeći dolinu rijeke Save i skraćujući put. Također je bilo moguće da se ogranak puta iz *Marsoniæ* (antičko naselje na području današnjega Slavonskoga Broda) mogao spuštati do Klakara i da odatle produži do Modriče, potom do Skugrića i Gradačca. Druga komunikacija mogla je da se isključi iz prethodno navedene javne ceste *(viæ publicæ)* u blizini Babine Grede i lokaliteta Kostroman, zatim da pređe rijeku Savu kod Šamca i kod sadašnje Modriče da se uveže u putnu trasu ka Gradačcu.[71]

Također, ne bi trebalo zapostaviti svjedočanstva o grčkim trgovačkim i kulturnim utjecajima na tlu sjeverne i sjeveroistočne Bosne koji potiču iz predrimskog perioda, a koji iniciraju postojanje određenih putnih pravaca na rimskim sporednim ili mjesnim trasama. Grčki novac pronađen je u Gradačcu, Srebreniku, Dobroj Vodi (jugoistočno od Bosanskog Broda), Domaljevcu, Boku i Tramošnici kod Orašja, u Janji, Amajlijama kod Bijeljine…[72]

Trajan *(Marcus Ulpius Traianus)* je Panoniju podijelio na Gornju *(Pannonia Superior)* i Donju *(Pannonia Inferior)*. Granica između Gornje i Donje Panonije išla je od velikog dunavskog koljena, istočno od ušća rijeke *Arrabo* (danas rijeka Raba) i Blatnog jezera na rijeci Dravi kod Donjeg Miholjca, a dalje sjekla Slavoniju linijom Donji Miholjac – Motajica – Vlašić.[73]

Sa rijeke Save razgraničenje se spuštalo na provincijsku granicu nešto istočnije od lokacije sadašnje Banja Luke, koja je po tamošnjem beneficijarskom natpisu, pripadala Gornjoj Panoniji. Dioklecijan *(Gaius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus)* je prilikom reorganizacije Carstva obje Panonije podijelio u četiri manje provincije, i to svaku u dva dijela: Gornju Panoniju – u *Pannonia Prima*, sjeverno od Drave, i *Pannonia Savia*, južno od rijeke Drave s sjedištem u *Siscii* (Sisak); Donju Panoniju – u *Pannonia Valeria*, sjeverno od rijeke Drave, istočno od Blatnog jezera pa do rijeke Dunava, i *Pannonia Secunda*, prostor današnje istočne Slavonije sa Srijemom.[74] U sastavu *Secundæ* nalazio se i sjeveroistočni dio Bosanske Posavine, odnosno teritorij današnjeg Gradačca. Rezidencija namjesnika provincije *Secundæ* i njegov *officum* (*opificium* ≈ opus: rad, djelovanje + *facere:* činiti; *officialis:* službeni), nakon Dioklecijanove podjele panonskih provincija, preneseni su iz *Aquincuma* (Budimpešta) u *Sirmium* na rijeci Savi,[75] a Donjoj Panoniji pripadala je i istočna polovica današnje Bosanske Posavine koja je tada imala sjedište u *Savarii* (Savaria, danas Szombathely, Zapadna Mađarska).[76]

Pored već pomenutih lokaliteta gdje arheološki tragovi pripadaju periodu mlađeg željeznog doba, odnosno razdoblju koje je prethodilo dolasku Rimljana, čini se vrijednim spomena i veći broj lokaliteta duž desne obale rijeke Save sa tragovima rimskih aglomeracija. Također, kako je već pomenuto, ostava i pojedinačnih nalaza rimskog novca bilo je u većem obimu u okolini Gradačca (*Dyrrhachium drahma*, primjerak rimskog novca Liciniusa...), Tramošnici (*Dyrrhachium drahma*, primjerci rimskog novca iz doba republike i carskog novca iz 4. st. n.e.), Modriči, Obudovcu, Srebreniku, okolini Gračanice…, a na Arnautskom brdu, na ulazu u selo Gornju Orahovicu, pronađena je ostava rimskog novca zajedno sa rimskom keramikom i masom korištenog građevinskog materijala. Također u blizini Gradačca locirano je i područje Gornje Orahovice sa više arheoloških lokaliteta i rimskih tragova na terenu. U dolini rijeke Tinje, između Špionice i Srebrenika, ustanovljeni su tragovi jednog još neispitanog arheološkog nalazišta.[77]

Na samom početku rimske dominacije neke ranije gradske naseobine dobile su, već pomenuti rang gradskih samoupravnih općina *(municipium,* pl. *municipia)* s područjima koja su se protezala na okolinu i njihova sela i zaseoke. Međutim, kulturološki tokovi i procesi, kao i u svim kasnijim periodima, sporije su dolazili i bili prihvaćani van mreže glavnih i vicinalnih cestovnih pravaca, kako po vršnim seoskim naseljima tako i po planinskim vrletima, koji su oduvijek bili zatvoreniji, sa sebi specifičnom i dostatnom kulturom.

*Detalj kartografskog prikaza **Pannoniae et Illyrici Veteris Tabula**..., autora Abrahama Orteliusa, Antwerpen 1590. godine – prikaz podjele Panonije na dijelove Superior i Inferior. Ortelius prezentira dojam proširenja regije kao sastavnog dijela Rimskog Carstva u prvom stoljeću n.e. Upisana su ilirska plemena u oblastima gdje su bila naseljena, među njima i Breuci, kao i manji broj toponima na području Panonije.*
(Zelenom kružnom formom – tačkom sa oranž površinom dodatno je obilježen prostor gradačačke regije.)

Detalj kartografskog ispisa ***Veteris et nova Pannoniae et Illyrici descriptio****, autora Philipa Clüvera, Leiden 1697. godine, sa naznačenom šrafiranom i crveno obojenom oblašću rimskih naseobinskih kompleksa na širem prostoru sjeverne i sjeveroistočne Bosne.*

Kada je riječ o rimskim naseljima na širem prostoru današnje sjeverne i sjeveroistočne Bosne, iako su građevinski ostatci rimskih aglomeracija u današnje vrijeme prisutni u veoma skromnom obimu, ipak je na osnovu arheoloških istraživanja moguće izdvojiti tri naseobinska kompleksa:

- nama najinteresantniji prostor oko donjeg toka rijeke Bosne, sa pripadajućim dijelom Bosanske Posavine, odnosno područje između Modriče, Odžaka, Bosanskog Šamca, Orašja, Brčkog i Gradačca (Dugo Polje kod Modriče uz ušće potoka Ljubiočice u rijeku Bosnu, Jošik kod Odžaka, Donja Svilaja uz potok Stojna i lokalitet Nevoljic, Grebljica, Siljevac u Hasiću, kao i Kulište u Kruškovom Polju kod Bosanskog Šamca, Donja Mahala i Vidovica kod Orašja, lokalitet Manželjski grad na obali rijeka Save, lokalitet Paočka kod Obudovca…).[78]
- drugi kompleks bi predstavljao dosta gusto naseljen prostor Semberije i pobrđa Majevice, koja joj gravitiraju (selo Brodac na lokalitetu Tomova bara, lokalitet Prekaje, Begluci, Orašje, selo Dvorovi – Begovača i Čair, selo Batković na lokalitetu Crkvište, Velika Obarska, Crkvište i Đebina bašča na prostoru današnje Janje, lokalitet Porednica u Triješnici, lokalitet Rastik…).[79]
- prostor uzvodno uz Drinu, prema Zvorniku, predstavljao bi taj treći kompleks (lokaliteti u Kučić-kuli, Branjevu, Sapni, Trnovicima, Šetićima, Tutnjevcu kod Ugljevika, Koraju, Tobut…).[80]

Na prostoru sjeveroistočne Bosne bio je prisutan urbani fenomen **naseobinskih kompleksa** koji se karakterizirao izgradnjom **modificiranih rimskih stambenih objekata**, čije korijene, kako je već kazano pronalazimo u staroj italskoj stambenoj tradiciji *(domus, villa* ili *insula)*. Rimski graditelj na ovom prostoru živio je u skladu s prirodnim zakonima, cijenio ljepotu, red i umjerenost, te imao osjećaj za proporcije u prirodi, a izgradnjom stambenih, privrednih i zanatskih objekata nije narušavao postojeći okolni prirodni sklad. Takvi objekti koncipirani kao **prizemnice**, koje su bile prilagođene konfiguraciji terena, rasprostirali su se u pejzažu. Njihova osnovna namjena, pored stanovanja, bila je usmjerena za uzgoj, preradu i pohranu pojedinih vrsta poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, kao i za obavljanje raznih zanatskih djelatnosti, dok su luksuzne potrebe i općenito posebne situacije bile prisutne samo na pojedinim iznimnim lokacijama. Niz skromnijih vila tipa ***villa rustica***, gradili su manji zemljoposjednici kao središta svojih zemljišnih posjeda.[81] Često su to bili ratni veterani,

kojima su dodjeljivana zemljišta *(missio agraria)* u vidu naknade za vojničku službu na njihovim domicilnim prostorima gdje su obitavali prije integracije u vojnu službu ili kao doseljenici u novoosvojenim područjima nakon prestanka vojne službe. Gradnja objekta *villæ rusticæ*, kao jedne od osnova antičkog gospodarstva, označavala je vrijeme mira na tadašnjem području sjeveroistočne Bosne, a one su bile podizane po nešto modificiranim jasno propisanim rimskim standardima i preporukama gradnje, što je i opisano u Vitruvijevom *(Marcus Vitruvius Pollio)* djelu ***De architectura libri decem***.[82] Moguće je pretpostaviti kako je na ovom području bilo prisutno nekoliko razvojnih faza i različitih pristupa u procesima modifikacije, tj. prelaza iz skromnijih objekata grupiranih u nizu ka luksuznijim raširenijim arhitektonskim formama s primjercima koji su bili koncipirani kao *atrium dipluvium* i po potrebi, ovisno o neprisustvu pitke vode na lokaciji, imali bazen za skupljanje kišnice *(impluvium)*, odnosno od skromnijih objekata sa prostorijama grupiranih u nizu, preko objekata orijentiranih oko središnjeg dvorišta *(atrijsko/peristilna forma)* do građevinskih kompleksa kojima je dodavan sadržaj za povećan nivo luksuza. Za gradnju u većini slučajeva korištena je opeka *(sesquipedale)*, a odgovarajuća vrsta kamena, koju je bilo teže nabaviti u ovoj oblasti, samo se iznimno koristila za temelje objekata, kao i u građevinske svrhe na javnim i ponekim privatnim građevinama koje su pripadale lokalnim visoko socijalno i administrativno pozicioniranim pojedincima, te za nadgrobne spomenike i municipalne, kao i za milijarne, beneficijarske i građevinske natpise. Bio je to razlog za obimnije korištenje raznih oblika i veličina opeke. Pored onih uobičajenih koji su upotrebljavani za zidanje i pokrivanje objekata u formi crijepa *(tegulas* i *imbrex)*, jednom vrstom tanjih ciglenih ploča oblagali bi se zidovi i stropovi. Također forma opeke je korištena i za gradnju sistema za zagrijavanje prostorija iz podzemnog ložišta.

Prilikom gradnje vila primjenjivana je građevinska konstruktivna metoda zidanja od blokova manjih dimenzija, opeke ili komada pravilno pritesanih blokova kamena vezanih vapnenim malterom, odnosno njihovim kombiniranjem, kako izvana tako i iznutra nosivih zidnih platana objekta. Ukoliko kameni blokovi nisu korišteni za izgradnju kompletnog objekta, onda su upotrebljavani u postavljanju i podizanju temeljnih osnova. Korišteni metod rimskog zidanja *bez pritiska* je podrazumijevao nanošenje reda žbuke (maltera) ispod i iznad reda cigle ili kamena. Međutim ne treba zanemariti ni način zidanja od netesanog kamena, koji je ugrađivan bez pravilnih horizontalnih redova i slojeva, a nazivao se *opus incertum*.

Jedno od mnogobrojnih izdanja Vitruvijevog djela ***De architectura libri decem.***

Ostatci rimskih objekata na prostoru sjeverne Bosne – rekonstrukcija dokumentacije iz 1902. godine.

Također nije moguće isključiti ni prisustvo svojevrsnog oblika slojevite tehnike zidanja po nazivu *opus mixtum*, koji je podrazumijevao da se između jednog ili nekoliko slojeva netesanog kamena umeće nekoliko redova opeke.

Prostor između dva lica nosivih zidnih platana bio je popunjavan masom lomljenog kamena ili krupnijim riječnim šljunkom zalivenim vapnenom žbukom, po rimskom sistemu *opus cæmentitium*. Nosiva zidna platna su obično imali debljinu do 60 cm. Žbuka u funkciji vezivnog materijala dobijala se kao rezultat miješanja gašenog vapna sa lokalnim pijeskom. Dodavanjem vapnu riječnog ili majdanskog pijeska sa usitnjenom masom od otpadnih komada pečene cigle prije svega, dobijana je i hidraulična žbuka koja je kao vezivo korištena u temeljnim osnovama i kao zaštitno-vezivni sloj na kameno-podnim sobnim površinama. Podnice u luksuznijim vilama bile su fundirane i slojem estriha ("betonska površina") – vapnena žbuka pomiješana sa šljunkom, a kod skromnijih nalazila se nabijena glinena površina iznad sloja čvrsto prožete lomljene kamene mase.

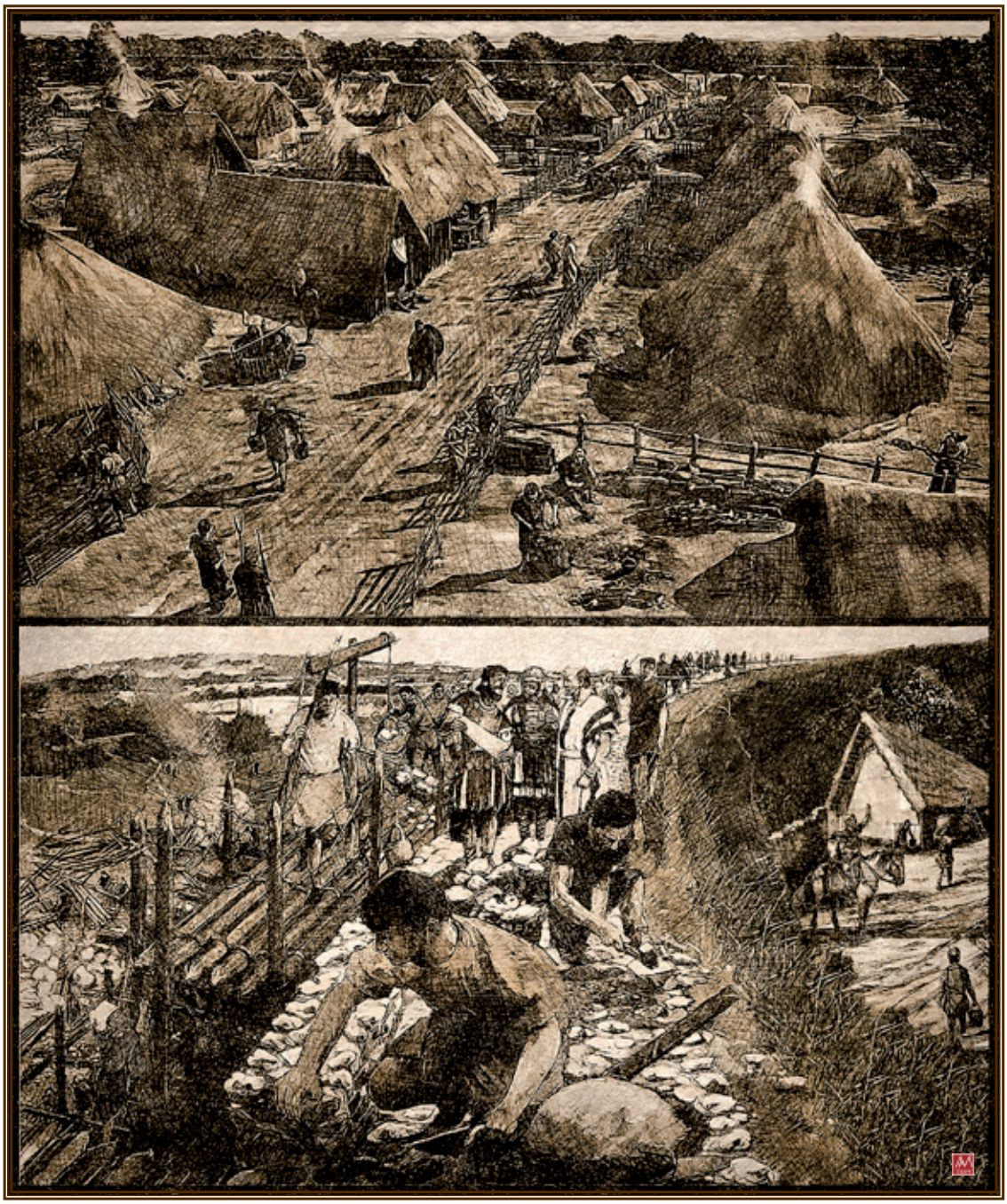
Masovnija upotreba opeke u odnosu na upotrebu kamena, na sjeveru Bosne je uvjetovana relativno jednostavnijim obezbjeđenjem sirovina. Opeka (pečena cigla, *sesquipedale*, pl. *sesquipedali*) se izrađivala od pročišćene lokalne gline u koju se dodavao pijesak (riječni ili majdanski) jer je sprečavao kasnije pucanje opeke prilikom sušenja i pečenja. Glinena masa se formirala ručno ili kalupima. Ovako urađen građevinski materijal (opeka, podne opeke i crijep) je bio općeprihvaćen i korišten za sve vidove izgradnje vila. Mnogobrojni arheološki nalazi opeke sa utisnutim pečatima proizvođača [MVB C(...), L(UCI), SAT..., CONST, NIMIXAM, BISTVES, AV...] dokazuju da su u procesu izgradnje objekata na prostorima današnje Bosne, pa i sjeverne i sjeveroistočne, značajnu ulogu imali i organizirani centri, odnosno radionice za proizvodnju opeke i crijepa locirane na prostorima Argentarije, Rakanskih Barica kod Bosanskog Novog, Brodca kod Bijeljine... Antičke radionice za proizvodnju zidne opeke, crijepa i podne opeke svoje aktivnosti okončavaju u 5. stoljeću.[▼82A]

Krovovi izgrađenih objekata često su bili pokriveni crijepom (*tegulæ*) i kupom kanalicom (*imbrices*), a krovnu konstrukciju su činile isključivo drvene grede od mehkog drveta ili čak bijelog hrasta. Konstruktivno spajanje različitih dijelova drvene konstrukcije, osobito krovne i etažne vršeno je željeznim čavlima i klinovima. Arheološki nalazi različitih vrsta halata, pila, sjekira, čekića, glijeta, strugača, rendi i svrdala poručuju kako je drvo bilo kvalitetan, ali i dostupan materijal. Asortiman pronađenih halata također potvrđuje i prisutnost, kao i moguću veću

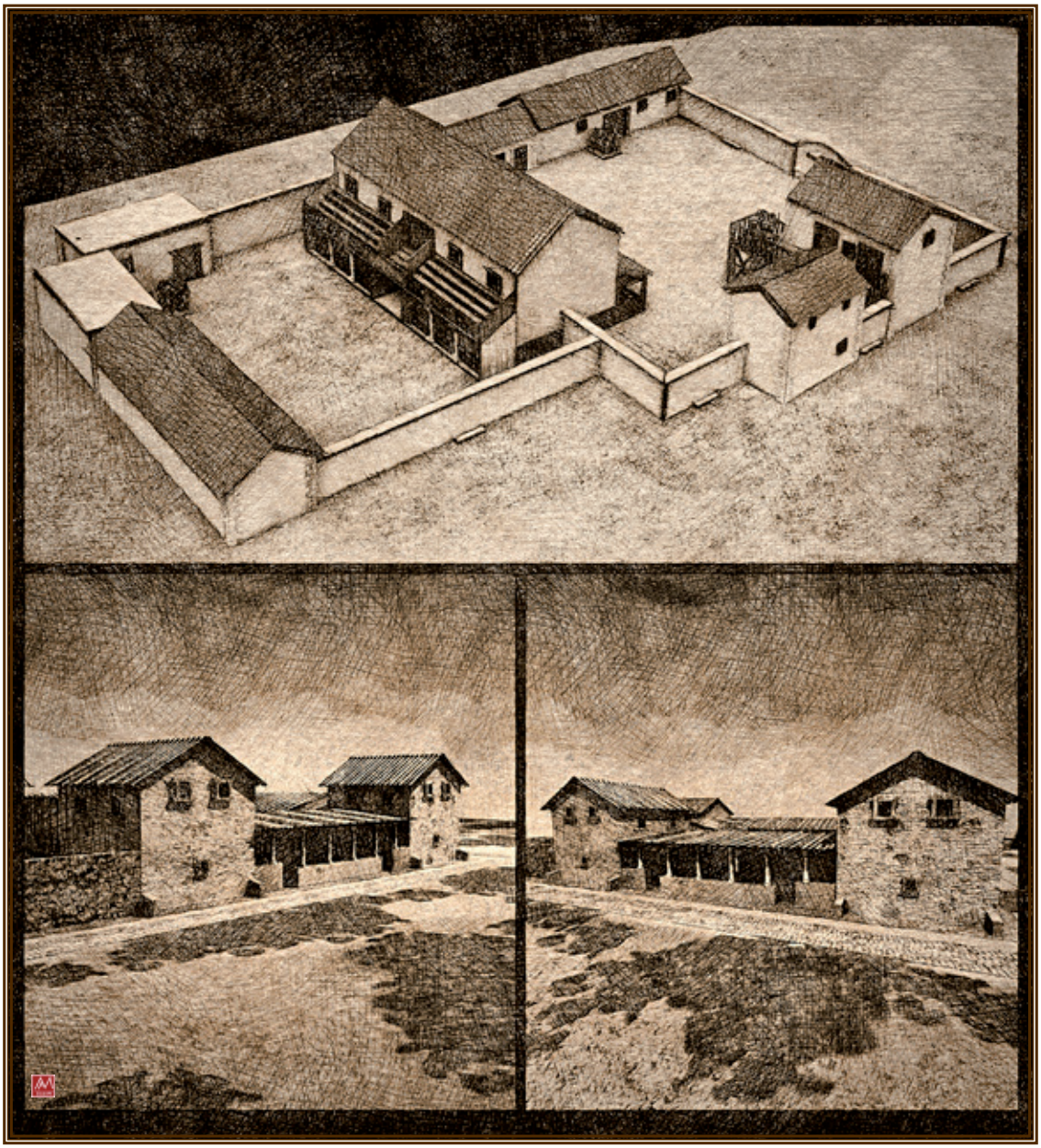
diferencijaciju različitih drvoprerađivačkih zanata, koji su bili u domeni proizvodnje stolarije, stepeništa, namještaja, kao i pomoćnih objekata, te niza predmeta svakodnevne upotrebe.

Uglavnom, bez obzira na neprisustvo ili prisustvo određenih materijala u gradnji i obima opremljenosti, takvi objekti su bili uređeni s puno smisla za praktičnost, ali i sa posebnim pristupima u oblikovanju s efektima unutarnjeg i vanjskog prostora, koji je bio u funkciji da pruži maksimum udobnosti vlasniku i njegovoj porodici. Podrazumijeva se kako je uređenje objekata vila ovisilo o gospodarskim prilikama, ali općenito govoreći, zidovi kuće bili su goli, a prostorije poluprazne. Svi su predmeti bili smješteni u spremištima, a u sobama je bio samo najnužniji namještaj, kao kreveti, stolovi, stolice… dok je takva atmosfera u raskošnijim kućama bila dodatno obogaćivana – zidovi važnijih prostora su oslikavani s otmenim i profinjenim dekoracijama. Kod luksuznijih objekata namještaj je bio izrađen iz različitih, ponekad i plemenitih materijala – posebnih vrsta drveta, mramora, bronze, slonovače, kornjačevine i srebra, dok je u skromnijim kojih je bilo značajno više, naravno nužni namještaj, bio napravljen od grublje obrađenog tesanog ili manje rezanog drveta. Prostori skromnijih objekata su bili osvijetljeni uljanim svjetiljkama od *terakote* (pečene zemlje) obješene o strop ili o posebno izrađene stalke (lamparij), dok su se u luksuznijim objektima nalazile svjetiljke urađene od bronze, pa čak i od srebra.[▼82B]

Kada je riječ o raštrkanim seoskim naseljima *(rus ruris)*, potrebno je istaći kako su u mnogome podizani skromniji objekti za stanovanje, koji su imali sasvim drugačije konstruktivno-materijalne karakteristike u odnosu na prethodno pomenute vile. Naime, osnovni materijal koji je korišten za izgradnju seoskih objekata na sjeveru Bosne prestavljalo je drvo u formi oblovine. Također i krovna konstrukcija je rađena od drvene građe, a pokrov je, u najvećem obimu bio zastupljen u formi debljeg sloja slame. Oblik takvih naselja uglavnom je mogao podsjećati na formu rimskih utvrđenih logora. Seoska naselja, širenjem vlastite forme bila su opasavana zemljanim nasipima ispred kojih je bio iskopan dublji jarak. Vremenom se taj zemljani bedem proširivao, a djelimično i učvršćivao dodatnim konstruktivnim vrijednostima i različitim oblicima materijalizacije – od drvenih palisada do kamenih bedema. Iako sela, naseobine, pa i gradovi, nisu imali stalnu stacioniranu vojsku, poznato je da su njihovi stanovnici bili dijelom i vojni veterani. Cilj gradnje fortifikacijskih zidova bila je odbrana od eventualnih napada barbara, mada se može kazati kako su bedemi često pravljeni i radi impresioniranja posjetilaca ili napadača.

Rimsko seosko naselje i izgradnja fortifikacijskog zida od kamena – rekonstrukcija.

Mogući izgled rimske vile i jedna od fasada vile rusticæ – rekonstrukcija.

Što se tiče prostora današnje teritorije Gradačca, na osnovu poznatih arheoloških ispitivanja i nalaza, pouzdano se ne može potvrditi postojanje **razvijenije forme civilnog naselja** *(canabæ),* ali je moguće pretpostaviti kako je bilo više **raštrkanih seoskih naselja**, kao i **naseobinskih rimskih kompleksa sa poljoprivrednim imanjama** *(fundi)* uz, najvjerovatnije, centralni dio na uzvišenom platou, na kojem je bilo moguće locirati gradinsko naselje. Takva forma naselja sa bedemima je iz augzilijarnog vojnog logora mogla prerasti u civilno naselje, a na čijim se ostatcima i danas nalazi utvrda.

Ukoliko je poznata rimska filozofija za nastanak naseobinskih kompleksa i gradova planiranih po *rimskom načinu (Romano modo)*, odnosno da je početak formiranja urbanih naselja vezan za njihovo izrastanje u ravnicama, pored glavnih i sporednih cestovnih pravaca, iz autohtonih naselja…, ali i na padinama ispod već postojećih zatvorenih gradinskih naselja, koja su kasnije dobijala **formu utvrda,** a bilo ih je moguće koristiti za boravak vojnih posada za nadzor nad okolnim raštrkanim seoskim naseljima, onda bi pretpostavka o postojanju naseobinskog kompleksa sa gradinskim naseljem i podgrađem na današnjem prostoru grada i utvrde Gradačca bila opravdana. Da bi opredjeljenje Rimljana bilo za ovu lokaciju potvrđujuće, saopćava i pomenuti arhitekta i vojni inžinjer Vitruvije u svojoj prvoj knjizi, gdje navodi kako je neophodno izabrati […] *jako zdravo područje, koje mora biti uzdignuto i ne maglovito, okrenuto prema dijelovima neba koji nisu ni topli ni hladni, već umjereni...* Također je bilo potrebno […] *Izbjegavati blizinu močvanih područja, jer će jutarnji vjetrovi koji u zoru pušu prema gradu, a uz njih i izmaglice koje se rađaju zbog isparavanja močvarnih životinja, koje nad tijelima stanovnika šire svoje kužne mirise, učiniti to mjesto nezdravim...* Kada je forma gradske cjeline u pitanju […] *Gradovi se ne smiju graditi u obliku četverougla niti s izbočenim uglovima, već u krugu kako bi se neprijatelj mogao vidjeti sa svih strana.*[83]

Prethodno navedena Vitruvijeva karakterizacija **opravdane i pogodne lokacije** za osnivanje budućeg naseobinskog kompleksa ili gradskog naselja, kao i oblik prethodnog **augzilijarnog vojnog gradinskog logora sa bedemima i podgrađem**, odnosno kasnijeg **rimskog gradinskog naselja sa bedemima i podgrađem**, u potpunosti se poklapa sa geomorfološkim i klimatskim karakteristikama gradačačke oblasti i mogućeg opravdanog tadašnjeg zauzimanja i korištenja takvog prostora. Poznato je da je najveći broj rimskih objekata izgrađen u neposrednoj blizini vode ili pak na područjima koja su gravitirala vodotocima, a oni su uglavnom bili građeni na manjim ili većim brežuljcima, na padinama, kosama i terasastim terenima.

Postavlja se pitanje zar nisu dovoljne prethodno navedene činjenice, iako na drugim lokacijama u Bosni postoje i mnogo bogatije i arheološki ispitivanije, da se na ovoj terotoriji može bez ikakvih zapreka pretpostaviti (ili čak konstatirati) postojanje života ljudi u ovom periodu, kako starosjedilaca tako i isluženih rimskih vojnika panonskih legija *(deductus)* koji su se činom otpusta, odnosno penzioniranja *(honesta missio)* vraćali u rodni kraj? Uostalom zar nalazi rimskog novca iz raznih perioda, počevši od republikanskih (p.n.e.)[84] do onih carskih s kraja 4. stoljeća n.e.[85] ne ukazuju i na neke karakteristike kraja u kojem su pronađene? Potpuno je izvjesno da takvi nalazi nesumnjivo dokazuju postojanje putnih komunikacija i ujedno pružaju određeni oblik vrijednih, iako možda skromnijih podataka o nastanjenosti. Ujedno uzimajući u obzir i geografski položaj ovog kraja (prelazak brdskih krajolika srednje Bosne ka ravničarskim, uz rijeku Savu, na sjeveru), blizinu važnog riječnog toka Bosne kao i razgranatu mrežu rječica i potočića, te povoljne prirodne uvjete za sve životne funkcije, bez sumnje upozoravaju na moguće stalno prisustvo Rimljana (ili romaniziranih Ilira) u današnjem gradačačkom kraju.

Generalno posmatrano, osim gradnje **utvrda** *(castrum)*, **civilnih naselja** (*urbs, civitas* i *cives*) koja su nastajala uz stalne logore *(castra stativa)* ili u njihovoj blizini *(canabæ)*, uspostave novih *(via munita, viæ glaretæ* i *viæ stratæ)* te **rekonstrukcije postojećih cestovnih sistema**, podignutih **stanica** *(stationes* ili *mutationes)*, **stražarnica** *(speculæ)*, **miljokaza** *(marmor milliarium)*, **mreže lokalnih puteva** *(viæ vicinales)*, **nekropola** *(necropolis)* sa nadgrobnim spomenicima i **milijarnih**, **beneficijarskih**, **građevinskih**, **municipalnih natpisa** *(inscriptionum)*..., sa arhitektonskog stanovišta veoma je interesantna specifična arhitektura **rimskih logora** *(castra)* sa utvrđenim vilama izgrađenim na većim ili manjim uzvišenjima… Jedan od augzilijarnih vojnih logora (*auxiliaris castra*) oblika izduženog pravougaonika, udaljen zračnom linijom od današnjeg Gradačca tridesetak kilometara, lociran je na području današnjeg Doboja u sjevernoj Bosni. Utvrda je bila opasana širokim zidom zaobljenim na uglovima sa kulama trapezoidnog oblika na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani bedema, dok ih na jugoistočnoj strani nije bilo. Kule su bile zidane kamenom oblutkom uz korištenje vezivnog krečnog maltera. Po jedna utvrđena vrata nalazila su se na svakoj strani bedema utvrde,[86] a kod istočnih, južnih i zapadnih uzdizao se, s obje unutarnje strane ulaza, zemljani nasip, dok oko sjevernih nije postojao. Glavna i najveća vrata s dva ulaza na južnom bedemu bila su utvrđena sa po jednom kulom i objektom stražare s obje strane ulaza.[87] Objekti stražara imali su prostoriju za svetište i mjesto za čuvanje zastava, dok su ostale odaje služile kao kancelarije za potrebe stacioniranih vojnika.

Rekonstrukcija poslednje faze rimske utvrde u formi augzilijarnog vojnog gradinskog logora sa bedemima (kameno-palisadne konstrukcije) i podgrađem na prostoru današnjeg Gradačca – kraj 6. ili početak 7. stoljeća.

U središtu logora nalazila se službena zgrada *(principia)* gdje su se vojnici okupljali, vršili obrede i službene poslove, dok se u južnom dijelu logora ispred *principiæ* nalazio objekat *prætenturæ*, koji je služio za smještaj časnika. U konstruktvno-materijalnom smislu objekat za smještaj časnika bio je izgrađen od drveta (oblovine), dok je paviljon za vojsku bio definiran kožnim šatorima i/ili drvenim barakama.[88]

Neposredno uz ovaj logor nalazilo se i civilno naselje sa kupalištem koje je imalo hipokaustni sistem zagrijavanja, odnosno uređaj za grijanje prostorija *(hypocaustum)* smješten ispod poda prostora za kupanje s pomoću vrelog zraka, te kanalom za dotok hladnog zraka iz vanjskog prostora *(præfurnium)*.[89] Ugrijan zrak iz ložišta bio je vođen sistemom nadsvođenih kanala između niza stupaca zidanih od opeke *(suspensuræ)*, provodio ispod poda gornje prostorije ili kroz šuplje opeke u zidovima *(tubuli)*. S ovako koncipiranim rimskim kupatilima arhitektura je obogaćena mnogim kako konstruktivnim tako i funkcionalnim novinama, kao što su svodovi, uvođenje prozorskog osvjetljenja, skladnost i grupisanje postorija i građevinskih masa...

Također, na obali rijeke Drine u Donjem Šepku kod Zvornika, stotinjak kilometara udaljenijoj lokaciji od Gradačca, otkriven je rustični arhitektonski kompleks iz perioda 3. i 4. stoljeća sa poljoprivrednim objektom koji je imao karakter utvrđenja poput onog kao što je bio slučaj u Mogorjelu (u blizini Čapljine, *Ardea*[?]).[90]

Opadanje političke, ekonomske i vojne moći Rimskog carstva uvjetovalo je opadanje morala i opću letargiju kod prisutnih naroda, te opću degeneraciju rimskog društva na ovim prostorima. Stoga, građani kasne antike ne samo da su izgubili inicijativu nego su često uništavali i raniju kulturnu baštinu. *Kaptolski bogovi,*[91] zajedno sa sistemom koji ih je protežirao, izgubili su ugled i postali rekviziti neukusnih i razvratno-raskalašenih predstava. Kod ilirskih naroda, kako onih romaniziranih tako i onih neromaniziranih, bilo je primjetno službeno prihvaćanje tuđih ali i dalje prakticiranje svojih kulturnih vrednota, dok se vremenom nisu pomirili s početka prisutni antagonizmi i animoziteti. Njihova akulturacija, može se kazati po diktatu, postepeno je stvarala kulturni i vjerski sinkretizam, kao zajednički duhovni supstrat još u potpunosti nepotisnute vlastite kulture i nove, koja se nametala kao univerzalni obrazac. Bilo je to razdoblje u kojem su pored svojih božanstava *Silvana* i *Dijane*, Iliri prihvatili i neke grčke, tračke i orijentalne kultove, kao i oficijelnu trijadu službenoga rimskoga trojstva *Jupitera*, *Minervu* i *Junona*.

Pored starorimskih kaptolskih bogova, domaćih kultova i duhova, Carstvo su zahvatila, skoro istovremeno, dva kulta s Istoka. Prvi je *mitraizam*, kao dominantna indoperzijska religija, koja se na prostoru Bosne veoma proširila od 2. do 4. stoljeća i u Rimskom carstvu zadobila mnoge poklonike među vojnicima, strancima i domaćim življem. U osvajanju ljudskih duša bilo je prisutno i *kršćanstvo (Christianitas)*, koje se u drugoj polovini 3. i početkom 4. stoljeća ipak prilagođavalo ovoj sredini jer ju je žestoko želilo osvojiti. Tako je kršćanstvo, pored ove socijalne note, imalo i znatne prednosti nad ostalim tada prisutnum formama narodnih vjerovanja (od kućnih *penata* i *lara* pa do sveprisutnih duhova u polju, oko kuće, u šumama, na raskršćima…). U odnosu na mitraizam, za koji se može kazati da je bio zasnovan na *pukoj magiji*, kršćanstvo je bilo monoteističko, s manje-više trasiranim naukom, knjigama, misliocima, piscima, teoretičarima...

Ipak, kulturni hegemonizam i standardizacija najočitiji su bili u graditeljstvu i arhitekturi. Ti kulturni procesi bili su kroz akulturacijske utjecaje prisutni u Iliriku i prije potpunog rimskog zauzimanja ovih prostora.

Sve naznake stilova, počevši od onih helenističkih, čija se prepoznatljivost očitovala kroz stubove i atrije, gradnje pojedinačnih objekata na *rimski način* za stanovanje i vîlā – *villae rusticae* suburbanog tipa, koje su pripadale lokalnim visoko socijalno i administrativno pozicioniranim pojedincima, zatim hramova, foruma, kurija, kupališta, termi, preko osnovnih urbanih sadržaja blizu starijih obnovljenih i novotrasiranih cestovnih pravaca, razvijenijih formi civilnih naseobina, naselja, gradova, do rimskih logora sa utvrđenim vilama i utvrdama *(castellum/castra)*, te i nadgrobnih spomenika, raznih oblika natpisa, kao i bogato ukrašenih oltara ranokršćanskih bazilika, zidova, apsida, podnih, zidnih i stropnih mozaika, kao i drugih dekorativnih i estetiziranih fragmenta, sve je to bilo zastupljeno na prostorima Bosne, kao i jedan dio toga na prostoru današnje sjeveroistočne Bosne, kod onih koji su prihvatali rimske uzuse gradnje i opremanja objekata. Građevine su se redovno nalazile na izabranim lokacijama, potpuno prilagođene krajoliku u pogodnim dubokim uvalama ili na povišenim položajima na brežuljku, sa širokim vizurama prema okolnom terenu i prilazima.

BILJEŠKE

*63. **Domić Kunić**, Alka: *Bellum Panonicum…*, str. 62 i dalje.

Također, čini se bitnim napomenuti kako je sjeverna Bosna, evidentiranjem i iščitavanjem fragmentiranih natpisa I. Bojanovskog iz perioda energičnog vladara Septimia Severa (193.-211.), u periodu njegove vladavine mogla nositi naziv *Severiana Bosnensia*.

Bojanovski, Ivo: *Severiana Bosnensia*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, br. IX, Tuzla 1972., str. 38-43.

*64. O velikom ilirskom ustanku *vidi,* **Mesihović**, Selmedin: *Ilirike…*, str. 315-617.

*65. *Opširnije:* **Bojanovski**, Ilija: *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988., str. 55 i dalje; **Pašalić**, Esad: *Period rimske vladavine do kraja III vijeka n.e.*; u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine – od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984., str. 209-213, 223 i dalje; **Wilkes**, John Joseph: *Dalmatia, History of the Provinces of the Roman Empire*. London 1969., str. 78 i dalje.

*66. Različiti autori su tu granicu i različito postavljali, ali može se pouzdano pretpostaviti da ona nije išla sjevernije od doline rijeke Spreče.

Bojanovski, Ilija: *Bosna i Hercegovina u antičko doba*..., str. 58; O problemu granice Dalmacije i Panonije: ***Ibidem***, str. 325-330.

*67. **Bojanovski**, Ivo: *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (IV) – Rimska cesta Siscia-Sirmium (Tab Peut.) i njena topografija*. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. XXII/20, Sarajevo 1984., str. 45-265.

*68. **Bojanovski**, Ivo: *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija... (III) – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. XIX/17, Sarajevo 1981., str. 125-197.

*69. **Bojanovski**, Ivo: *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XLVII/2, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1974., str. 192-202.

*70. **Pašalić**, Esad: *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini – Porječje Bosne od Zenice prema Savi*. Zemaljski muzej, posebno izdanje, Sarajevo 1960., str. 45.

*71. **Bojanovski**, Ivo: *Bosna i Hercegovina u antičko doba*..., str. 244-246 i 242-244; **Mutapčić**, Edin:

Prethistorijske gradine i ostali arheološki lokaliteti na području općine Srebrenik; u: Kulenović, S., Djedović, R. i Mutapčić, E.: *Srebrenik – historijsko-etnografske skice*, Centar za kulturu i informisanje, Srebrenik 2007., str. 54-55; **Pašalić**, Esad: *Antička naselja i komunikacije*..., str. 45.)

*72. **Bojanovski**, Ivo: *Dolabelin sistem cesta*..., str. 192-202.)

*73. **Ptolemaeus**, Claudius: *Geographia*. Tom II, str. 15 [1].

*74. Poslije 293. godine.

*75. Grad ***Sirmium*** je uz *Aquincum* bio najvažniji grad na području provincije *Panonie Inferior*. Reorganizacijom provincijske uprave za vrijeme Dioklecijana Sirmium je proglašen za upravno-administrativni centar provincije na prostoru današnje istočne Slavonije sa Srijemom (*Pannonia Secunda*). Međutim, najveće priznanje za aktualnost ovog grada se desilo kada je proglašen za jednu od četiri prijestolnice rimske države 293. godine.

Aquincum je drevni grad kojeg su osnovali Rimljani, a čiji se ostaci nalaze na području današnje mađarske prestolnice Budimpešte, odnosno području poznatom kao *Stari Budim*.

*76. ***Savaria*** (danas grad Szombathely u zapadnoj Madžarskoj) je osnovana između 42. i 51. godine, u vrijeme kada je Klaudije u provincijama sprovodio opsežan program romanizacije. U Savariji su bili naseljeni isluženi vojnici panonskih legija. Termin *deductus* označava veterana naseljenog u dedukciji. Savaria je zauzimala značajno mjesto u mreži rimskih puteva u ovoj provinciji. Jedan od njih je čuveni put od *Aquileiæ* (Akvileje) do *Carnuntuma* (Karnuntuma) kojim se odvijao trgovački saobraćaj između Carstva i Varvara s druge strane Dunava. Nakon što je *Pannonia Superior* podijeljena na dva dijela *Pannoniu Saviu* i *Pannoniu Primu*, Savaria je bila glavni grad *Pannoniuonie Prime*.

*77. **Bojanovski**, Ilija: *Bosna i Hercegovina u antičko doba*..., str. 244-246; **Šaković**, Edin: *Povijesni pregled arheoloških istraživanja u okolini Gračanice*. Gračanički glasnik, br. XII/23, 2003., str. 68 i 76; ***Isti:*** *Arheološka istraživanja u okolini Srebrenika – mogućnosti i perzpektive*. Biljeg Srebrnika – časopis za kulturnu historiju, br. 7, JU Centar za kulturu i informacije, Srebrenik 2009., str. 6-7; **Patsch**, Carl: *Nahogjaji novaca*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovin, god. XIV, sv. 3, Sarajevo 1902., str. 423 i dalje; **Sergejevski**, Dimitrije: *Numizmatičke beleške*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XLIV, sv. 2, Sarajevo 1932., str. 29; **Petrović**, Jozo: Rimski novac iz Obudovca. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, Arheologija, god. X, Sarajevo 1955., str. 181-197.

*78. ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***…, str. 76, 77, 78 i 79; **Belić**, Branko: *Kulište – Kruškovo Polje – Bosanski Šamac, neolitsko naselje*. Arheološki pregled, br. 7, Beograd 1965., str. 12; **Patsch**, Carl: *Nahogjaji novaca*…, str. 407-408; **Sergejevski**, Dimitrije: *Ad Basante*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, Arheologija, god. XIII, Sarajevo 1958., str. 262; **Basler**, Đuro: *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1972., str. 58; **Petrović**, Jozo: *Rimski novac iz Obudovca*…, str. 181-197; **Babić**, Marko: *Istraživanja ostataka antičkog naselja u Vidovicama*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, br. XIII/1980., str. 123-134. Dostupno i na: http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads/sites/7/2014/10/11-1980-Marko-Babić-ISTRAŽIVANJE-OSTATAKA-ANTIČKOG-NASELJA-U-VIDOVICAMA.pdf. Poslednji put pristupljeno 10.7.2018.

*79. ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***…, str. 88, 89, 90, 92, 95, 96 i 98; **Patsch**, Carl: *Mali rimski nahođaji i posmatranja*. Zemaljska štamparija, Sarajevo 1897?., str. 517-518, 519 i 520; **Gabričević**, Martin: *Olovna pločica sa predstavom dunavskih konjanika iz Velike Obarske*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, IX/1972., str. 53. Dostupno i na: http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads/sites/7/2014/10/09-1972-Martin-Gabričević-OLOVNA-PLOČICA-SA-PREDSTAVOM-DUNAVSKIH-KONJANIKA-IZ-VELIKE-OBARSKE-OS-BIJELJINA.pdf. Poslednji put pristupljeno 12.7.2018.

*80. ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***…, str. 88-99, 92, 93, 97 i 98; **Patsch**, Carl: *Mali rimski nahođaji*..., str. 520; **Čremošnik**, Irma: *Rimska vila sa slavenskim naseljem u Tutnjevcu*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, II/1958., str. 37. Dostupno i na: http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads/sites/7/2014/10/06-1958-Dr-Irma-Čremošnik.pdf. Pristupljeno 12.7.2018.

*81. Iz rimskog perioda na samom ušću rijeke Usore u Bosnu potiču ostaci jedne *villæ rusticæ,* čije se porijeklo datira između prvog i 4. stoljeća, kao i veteranski natpisi i ostaci prostranog *refugijuma* iz vremena Gotskog rata (535.–555. godine).

*82. **Vitruvii**, M. Pollionis: *De architectura libri decem*, 1567. Dostupno i na: https://archive.org/details/mvitrvviipollion00vitr/page/n19; https://warburg.sas.ac.uk/pdf/kfh125a61rb2489900.pdf; http://academics.triton.edu/faculty/fheitzman/Vitruvius__the_Ten_Books_on_Architecture.pdf. Poslednji put pristupljeno 22.5.2018; **Vitruvius**, Pollio: *Vitruvii De Architectura Libri Decem* (Latin Edition). BiblioLife 2009. ISBN-10: 9781103084470

*82a. **Škegro**, Ante: *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora)*. ANUBiH, Godišnjak, knjiga XXIX, CBI, knjiga 27, Sarajevo, 1991 ., str. 127-128 i 130.

*82b. **Basalla**, George: *The Evolution of Technology.* Cambridge University Press, Cambridge, 1988., str. 23.; **Venit**, Marjorie Susan: *Visualizing the Afterlife in the Tombs of Graeco-Roman Egypt*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015., str. 21, 24, 81.; **Goldstein**, Ivo (gl. ur.) et al.: *Povijest 5 – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*. Biblioteka Jutarnjeg lista, Europapress holding, Zagreb, 2007., str. 266, 267.; **Milić**, Bruno: *Razvoj grada kroz stoljeća I*. Školska knjiga, Zagreb, 1994., str. 246.; **Cunliffe**, Barry: *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija.* Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., str. 169.

*83. **Vitruvius**: *De architectura libri decem – Deset knjiga o arhitekturi.* (Prev. prof. dr. Matija Lopac, prof. dr. Vladimir Bedenko), Zagreb 1999., str. 18 i 22 – 26.

Vidi i, **Vitruvii**, M. Pollionis: *De architectura libri decem, LIBER PRIMUS,* str. 1-46.

*84. Nalazi novca na lokaciji Tramošnica – Gradačac: drahma Dyrrhachiuma, republikanski novci: Julia, Iunia, Mamilia i Papia, te rimskih careva: Claudiusa (268-270) i Valentinianusa (375-392).
Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine…, str. 80.

*85. Nalazi novca na lokaciji Lukavac – Gradačac. Pojedinačni nalazi novca: ilirsko-epirska drahma Damastiona (4. st. p.n.e), republikanski rimski novci: Didia i Rutilia, te rimskih careva: Augustusa (27. g. p.n.e -14. g. n.e.), Antoninusa Piusa (138-161), M. Aureliusa (161-180) i Konstantinusa II (337-340).
Ibidem, str. 78.

*86. **Čremošnik**, Irma: *Rimski castrum kod Doboja*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, nova serija, god. 39, Sarajevo 1984., str. 24-25; **Radimsky**, Vjenceslav: *Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. III, sv. 3, Sarajevo 1891., str. 261.

*87. **Čremošnik**, Irma: *Rimski castrum kod Doboja*…, str. 25.

*88. ***Ibidem***, str. 30.

*89. ***Ibidem***, str. 30-32.

*90. **Paškvalin**, Veljko: *O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba – Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*. Savez arheoloških društava Jugoslavije, Arheološko društvo Vojvodine, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1986., str. 157.

*91. ***Jupiter Kaptolski***, najviši rimski bog, podudaran s grčkim Zeusom, bio je ne samo najviši bog rimske religije nego i najviši zaštitnik rimske države.

Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus Augustus
(c. 482-565) - Pannonia Provinces of the Eastern Roman Empire
JUSTINIAN

PRISUSTVO AVARA I SA NJIMA SLAVENA

Period od druge polovine 4. stoljeća karakterizira rastrojenost rimske države i najavljuje njezin polagani raspad. Nemogućnost Rimskog carstva da se odbrani od navala barbarskih naroda (Huni, Goti, Ostrogoti, Izigoti, Vizigoti…) koji su počeli masovno da prodiru preko dunavskog limesa, ostavljali su obično stanovništvo i njihove posjede, kao i pojedine gradske urbane cjeline na milost i nemilost brojnim pljačkaškim pohodima. Nekoliko godina nakon pada Zapadnog rimskog carstva, prostor Panonije, a zajedno sa njim i današnja gradačačka regija, prešli su u ruke Ostrogotske kraljevine koja ih je držala pod svojom vlašću preko četrdeset godina. Ipak, bio je to period kratke stabilnosti i prosperiteta. Sredinom 6. stoljeća Justinian *(Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus)*, nakon Gotskih ratova, car Istočnog rimskog carstva (kasnije u historiografiji poznato kao *Byzantium*, *Bizantija* ili *Vizantija*) će samo formalno obnoviti rimsku vlast, jer ta država, iako samo u njezinom manjem jugoistočnom dijelu, nije više imala moći da upravlja ovim prostorom. Naime, već početkom 7. stoljeća Avari ili *Obri*,[92] kako su ih zvali Stari Slaveni, postali su gospodari današnje teritorije sjeveroistočne Bosne, gdje je vremenom uspostavljena političko-državna organizacija na nivou čitave Panonije u historiji poznata kao *Avarski kaganat (Avar Khaganate)*. Avari *(Avarus)* nisu bili brojan narod, ali su bili dobro organizirani i vješto su koristili svoju i konjicu pokorenih nomada, kao i pješadiju, posebno Slavena koji su prethodno bili naseljeni od Azovskog mora do Šlezije [(polj. *Śląsk*, njem. *Schlesien*, češ. *Slezsko*), povijesno područje u istočnom dijelu srednje Evrope, u porječju gornje i srednje Odre; uglavnom pripada Poljskoj, a malim dijelom Njemačkoj i Češkoj.]

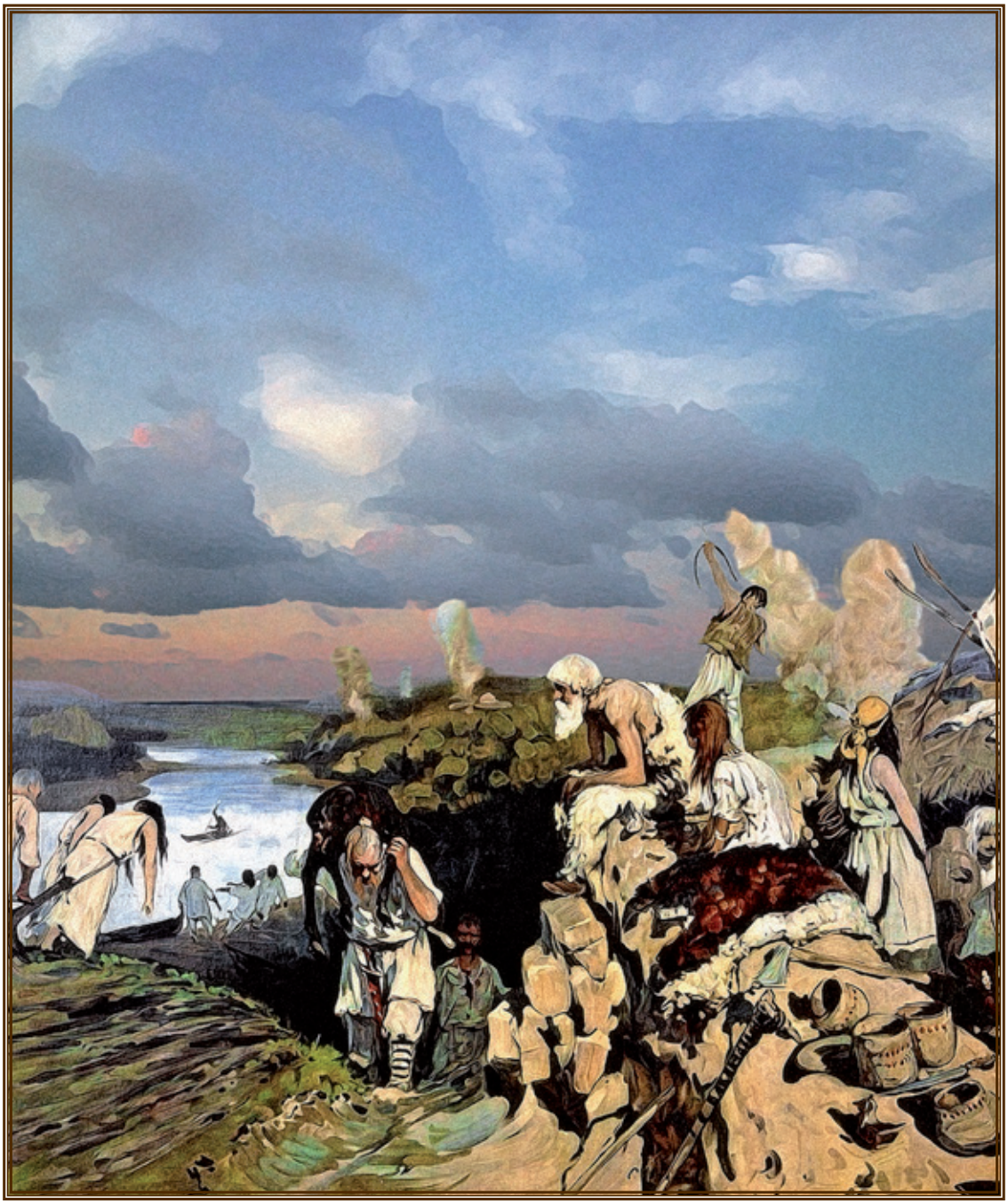
ILUSTRACIJA LIJEVO: *Prizor iz borbe Flaviusa Petrusa Sabbatiusa Iustinianusa Augustusa za očuvanje vlasti nad Panonijom, tada kratkim vremenskim razdobljem kao pokrajinom Istočnog Rimskog Carstva – 6. stoljeće.*

Staroslavensko naseljavanje prostora današnje sjeveroistočne Bosne upravo je započelo sa Avarima, a uglavnom je izvršeno u prvim decenijama 7. stoljeća. Avaro-slavenskim doseljenjem započeo je dug i slabo poznat proces stabilizacije političkih, društvenih, gospodarskih i kulturnih prilika, te isprepletanje/sjedinjavanje doseljenog sa zatečenim stanovništvom.

U 7. i 8. stoljeću arheolozi su utvrdili prisustvo Avara na čitavom prostoru današnje Bosne, koji su u odnosu na Slavene *(Slavi)* i starosjedilačke romanizirane i neromanizirane Ilire bili malobrojniji. Dodatno naseljavanje Slavena dešavalo se najmanje još u dva navrata – po uništenju Avarske države na prelomu 8. i 9. stoljeća, kada su dovedeni iz Karpata kao *federati* Istočnog rimskog carstva/Bizantije/Vizantije što im je, zahvaljujući brojnosti, ukrupnjavanju vlasti i poboljšanih odnosa sa *sizerenom* (feudalni gospodar), omogućilo materijalizaciju i očuvanje plemenskog imena.[93] Zahvaljujući drugoj fazi doseljavanja, koja se realizirala po doseljavanju Ugra u Panoniju na prijelomu 9. i 10 stoljeća, stvorili su značajnu prednost nad ostalom, višestruko prisutnom ali rascjepkanom masom narodā.

Ipak, u Avarskom kaganatu Slaveni[94] su bili podčinjeni Avarima koji su činili činovnički i upravljački sloj. Vladarski naslov *ban/bajan* (u značenju *bogat*, *posjednik)*, zatim *kagan/kan*, što je bila službena titula avarskog vladara (u značenju *vođa*, *vladar)*, *župan/jopan*, a kasnije gotovo isključivo u obliku *supan* ili *suppan*, u srednjovjekovnoj bosanskoj državi avarsko je političko nasljeđe, a na njihovu dugu prisutnost na području Bosne podsjeća i 15 od 30 poznatih lokaliteta izvedenih iz korijena *Obri* i *Obrov*.[95]

Na današnjem prostoru sjeverne i sjeveroistočne Bosne, Avari i Stari Slaveni *(Sclavonicarum veteres ac genuini)* su mogli zateći tek malobrojne ostatke nekadašnje rimske civilizacije i ugroženo starosjedilačko stanovništvo koje je bilo zabrinuto za svoju egzistenciju i eventualni opstanak. O njihovom konkretnom naseljavanju i zadržavanju na određenim prostorima današnje sjeveroistočne Bosne, nažalost, ne postoje nikakvi konkretni izvori. Međutim, ukoliko prihvatimo komparativnu analizu rezultata arheoloških istraživanja sjeverno i južno od rijeka Dunava i Save, gdje su se po podacima bizantskih pisaca formirala slavenska naselja, onda je moguće pretpostaviti kako je prvobitno naseljavanje Avara i Slavena na ovom prostoru proteklo uz obalu rijeke Save i njezinih pritoka, na osunčanijim terasama i istaknutijim padinama u regiji koja se nalazila sjevernije od današnjeg Gradačca. Najvjerovatnije zbog brzog iscrpljivanja zatečenih oranica, naselja su se postepeno, uz izviđanje i upoznavanje novih prostora, neminovno pomjerala na nova odabrana područja koja su bila južnije orijentirana.

Neke od životnih aktivnosti Slavena na osunčanoj terasi desne obale rijeke Save – rekonstrukcija.

Ulazak avarsko-slavenske konjice na prostor gradinskog logora današnjeg Gradačca – rekonstrukcija.

Tako postoji mogućnost da su neposredno po naseljavanju obalnog dijela rijeke Save otkrili i širu regiju današnjeg Gradačca sa ostacima tadašnje gradinske utvrde, koja je bila naseljena romaniziranim stanovništvom (bivšim vojnicima koji se nisu povukli sa Rimljanima) i neromaniziranim, od kojih je jedan dio bio starosjedilački a drugi koji je, zbog nadiranja osvajačkih plemena Avara i Slavena, potražilo spas u tadašnjem ekonomski marginalnijem području. Međutim, određena istraživanja također pokazuju da su plemenske zajednice novopridošlih plemena imale naklonost prema sasvim određenim prostorima i krajolicima. Uglavnom, pored asocijativne vrijednosti na prostore iz kojih su potekli, dva faktora su bila presudna u donošenju odluke za odabir novog ili budućeg mjesta nastanjivanja. Prvi faktor je bila blizina bogatijeg riječnog vodotoka (dostupnost riječnog potencijala te flore i faune) sa mogućim bavljenjem ribolovom i kultivizacijom zemljišta, ili preuzimanja onog tek napuštenog kultiviranog zemljišta, koje je bilo moguće relativno lahko ponovo osposobiti za zamljoradnju. Drugi faktor, bar na samom početku, mogao je biti sadržan u želji i nastojanju što manjeg prisustva starosjedilačkog stanovništva na budućem prostoru naseljavanja. Očito je da ti preduvjeti nisu mogli biti zadovoljeni. Rječica Gradašnica sa svojim skromnim riječnim potencijalom i ribljim fondom nije mogla zadovoljiti njihove potrebe, a romanizirano i još neromanizirano starosjedilačko stanovništvo, koje se premještalo i udaljavalo od glavnih putnih pravaca te udomljenje nalazilo upravo u regiji današnjeg Gradačca, nije im pružalo odgovarajuće okruženje. Poznato je kako su tada ekonomski marginalna područja, uglavnom van glavnih cestovnih pravaca, postala oblast zaposjedanja starosjedilačkog stanovništva koje se povlačilo sa sjevernijih graničnih prostora ove regije.

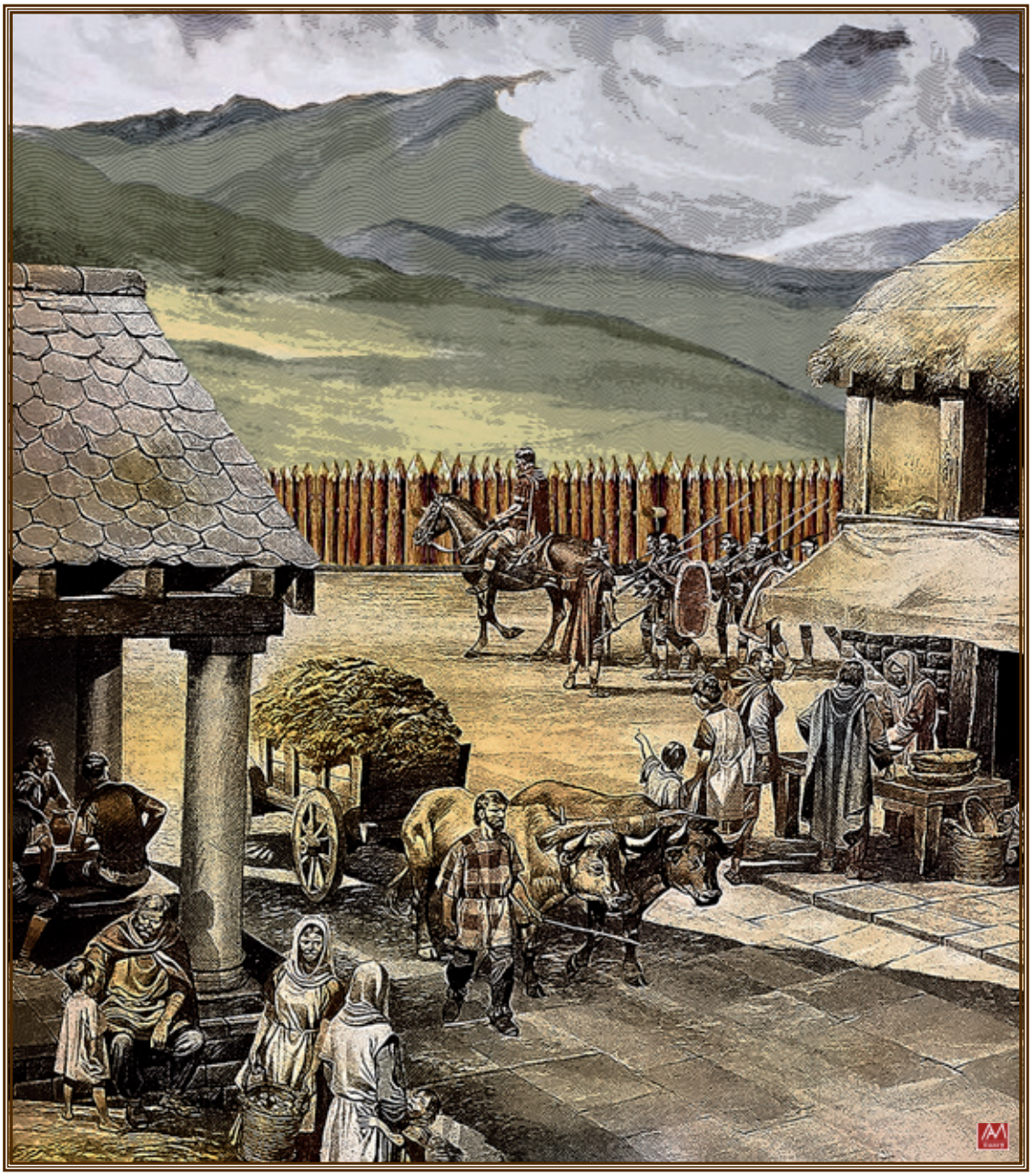
Udaljavanje naselja od prometnih cestovnih pravaca bilo je uvjetovano kako kretanjem osvajačkih jedinica što je uvjek u manjoj ili većoj mjeri podrazumijevalo neke oblike nasilja, prinude i dodatnog ekonomskog pritiska, tako i prodiranje zaraznih bolesti. Glavni putevi širenja zaraznih epidemija bili su prometni kopneni cestovni pravci, i u ratno i u mirnodopsko vrijeme.

Na koncu treba uzeti u obzir i činjenicu da se prostor "zemlje" Usore nije uspio apsolutno oduprijeti avarsko-slavenskoj najezdi, ali i to da je predstavljao određeni oblik *prolazne teritorije* ili teritorije *tempus finibus* (sa vremenskim ograničenjem korištenja) za daljnje napredovanje ka jugu. U nastalom metežu koji je zahvatio čitav prostor Balkana, pojedine avaro-slavenske skupine su, bez sumnje, uspjele probiti odbranu starosjedilaca na području sjeverne i sjeveroistočne Bosne, te prodrijeti u dubinu zemlje gdje su se trajnije naseljavale.

Ukoliko sa prostora Bosne želimo gledati u svjetlu historijskih činjenica na problematiku stvaranja Karantanije kao prve zajedničke države zapadnih Slavena, onda je moguće posegnuti za dokazima i o tome da je ranosrednjovjekovna Bosna kolijevka dvaju *banata*, odnosno banovina, čije župane i banove nisu smjenjivali ni zapadni ni istočni carevi.[96] Jedan banat je obuhvatao uglavnom izvorni, a drugi donji dio porječja rijeke Bosne i njezinih pritoka Usore i Spreče. Nadalje, N. Klaić sugerira da je to [...] *bila zakonita podloga na kojoj je izrastala bosanska država! I to na posve samostalnoj osnovi od kraja 8. stoljeća kad su Franci srušili avarsku vlast. Nikakvo pleme, a još manje neki plemenski savez, nisu kumovali ovom osamostaljenju banske vlasti od avarskih pogana*.[97]

U zajedničkoj historiji Slaveni su dali svoj jezik, a Avari svoju državnu organizaciju, koja će se nastaviti i nakon propasti kaganata (avar. *Avar Nutsallhi,* grč. *Χαγανάτο των Αβάρων)*. Karakter te vlasti je toliko prepoznatljiv da ga je nemoguće zamijeniti s bilo kojim drugim prethodnim političko-upravnim sistemom na tom prostoru. Bio je to i osnov nastanka i razvijanja političke vlasti na današnjem prostoru sjeveroistočne Bosne dok nije bio uništen od strane Franaka u franačko-avarskim ratovima (od 788. do 796.), odnosno u ratovima između Franačke države i Istočnog rimskog carstva (Bizantije/Vizantije, okončan 812.) oko prevlasti nad ovim prostorom i nad njemu susjednim oblastima. Obje sile su bile države sa izgrađenim sistemom društvenih odnosa i nejednakom crkvenom hijerarhijom koja je bila zasnovana na različitim konceptima. U poimanju i organizaciji vlasti, na jednoj strani je bila Bizantska militarizirana administracija, a na drugoj nasljedni, plemićki feudalizam zasnovan na krvnom plemstvu. Zatečenom neromaniziranom i romaniziranom ilirskom te slavenskom stanovništvu sa značajnim ostatcima Avara, Ostrogota, Izigota, Vizigota…, kao i različitim religijskim i liturgijskim opredjeljenjima oba sistema vlasti bila su tuđa. Službeni i crkveni jezik na jednoj strani je bio njemački i latinski, a na drugoj grčki. Značajne su bile i razlike u teološkom shvatanju još uvijek iste religije. Bukvalno do tada, obje sile su bile pretendenti za obnovu jedinstvenih liturgijskih procesa, da bi tek 812. godine jedna drugoj priznale *Rimsko parcijalno nasljedstvo (Roman partiales haereditas).*

Kakav su Slaveni u avarsko-slavenskoj zajednici imali položaj i kako se razvijao avarsko-slavenski odnos do kraja 8. stoljeća, kad je u franačko-avarskim ratovima nestao avarski kaganat, ostat će otvorena problematika. Svjesno govorimo o **otvaranju** ili **postavljanju problema**, a ne o **raspravi** zato što osim rijetkih izuzetaka, pretežno među arheolozima, o avarskoj se organiziranoj vlasti čak na širem južnoslavenskom području uopće i ne razmišlja.

Napuštanja vojske avarskog kagnata gradinskog naselja i vojnog logora, uz zaživljavanje civilnog gradinskog naselja sa bedemima i podgrađem naseljenim stanovništvom iz plemena Avara, Slavena, neromaniziranih i romaniziranih Ilira, Ostrogota, Izigota, Vizigota – rekonstrukcija, kraj 8. stoljeća.

Konstrultivni razvoj prostora za stanovanje kod avaro-slavenskih plemena – od poluzemunice do kuće na kat.

Čini se nemogućim oduprijeti uvjerenju, da je ipak avarsko osvajanje bosanskih prostora predstavljalo novu respektabilnu polaznu tačku za otvaranje problema o evidentnoj dvije stotine-godišnjoj avarskoj vlasti nad bosanskim teritorijem.

Ukoliko se izmišljeni, svadljivi i zloupotrebljavani termin *država*, respektirajući stav historičarke N. Klaić, jednostavno izbaci iz pristupa historiografiji a bude se govorilo, kako će to i biti činjeno, na **organizaciji političke vlasti na bosanskom prostoru**, [...] *onda su bosanske zemlje počele svoj samostalni politički razvoj, doduše, u isto vrijeme kad i oni Slaveni koji su zaposjeli kasnije hrvatske i raško-srpske zemlje, s tim da je ogromna razlika među njima bila upravo u tome, što samostalni bosanski politički razvoj nisu prekidali niti jedni niti drugi koji su tek potkraj 8. stoljeća osvanuli u dinarskim planinama*.[98]

Uprkos nedostatku direktnih podataka, odnosno njihovom poznatom skromnom obimu, pokušat će se ocrtati jedna opća slika etničkih zajednica, kao i demografskih, religioznih i graditeljskih prilika, polazeći od posrednih svjedočanstava, uklapajući ove podatke u poznate izvore vezane za Balkanski poluotok, odnosno za geografsko područje jugoistočne Evrope.

Od arheoloških i arhitektonskih ostataka iz staroslavenskog perioda ostalo je nešto malo poluzemunica,[99] ognjišta i skromnijih ostataka keramike. Takve naseobine nisu bile utvrđene, sastojale su se od 8 do 20 prostora za obitavanje. Bili su to prostori u vidu ukopanih koliba, zemunica i poluzemunica, kružnog tlorisa, sa stropnom konstrukcijom od drvenih profila koji su eventualno bili oblijepljeni glinom. Zidovi su također oblagani i konstruktivno rađeni od drvenih profila, a pokrovi, konstruktivno postavljani na drvenim okvirima pokrivani slamom. Glavnim sadržajem tako koncipiranog prostora za obitavanje bilo je ognjište i od drveta i granja načinjene dodatno izdignute palače za spavanje koje su korištene i za sjedenje. Pored objekata u formi poluzemunica podizani su i objekti od pletera. Uglavnom su to bila selišta razbijenog tipa koja su predstavljala i male plemenske zajednce, koje su se bavile zemljoradnjom *(itinerant agriculture)*, stočarstvom, pa čak i preradom željeza.[100] Također su tu prisutni i ostatci utvrda ili gradišta opasani nasipom u vidu obruča na kojima su smješteni glavni ulaz i most, te zemljani naboj pojačan drvenom ili, rjeđe, kamenom konstrukcijom i palisadama... Takve nastambe (gradišta) otkrivene su kod Bosanskog Broda i na lokalitetu Berek, te u okolini Bosanske Gradiške, kao i Dervente… Mnogo kasnije preovladavali su nadzemni domovi.[101] Teško je, ipak, prihvatiti da je to bilo i stvarno stanje na terenu i gotovo se sa sigurnošću može pretpostaviti kako je čitava regija

u ovom periodu bila znatno bolje naseljena nego što o tome svjedoči sačuvana i do sada arheološki ispitana materijalna kultura.

Od spomenika eventualnog sakralnog karaktera iz ovog perioda ništa nije sačuvano. Sve što je na tom području učinjeno ne daje dovoljno valjanih razloga za pouzdanije zaključke i tek će, najvjerovatnije neka dalja budućnost eventualno potvrditi stvarni karakter svjetonazora i vjerskog koncepta kod Avara i Starih Slavena na ovim prostorima. Moguće je pretpostaviti kako su staroslavenske bogomolje, ukoliko su i postojale, imale posve drukčije duhovne i spoznajne predloške. Zasigurno nisu nastale iz graditeljske tradicije Atine i Rima, niti su je slijedile, kao i polazište u njihovoj gradnji nisu bili idealni oblici Euklidove geometrije, niti monumentalnost građevina što je nastala iz potrebe da se pri eventualnom bogosluženju svi mještani nađu pod jednim krovom. Njihova svetišta mogla su biti djelo nešto vještijih domaćih majstora i nicala su iz posve samosvojnih spoznajnih kodova, iz specifičnih duhovnih potreba i naslijeđenih tradicija, odnosno iz vlastitog graditeljskog iskustva, estetskog doživljavanja prirodnih i novostvorenih prostora, kao i iz osebujnih kultnih i magijskih poimanja. Ipak, može se pretpostaviti da su paganski Slaveni obožavali prirodne i apstraktne sile (*lemures*, duhove), uz posebno naglašenu komponentu lunarnoga kulta, te kultova rađanja i plodnosti, obožavanja šuma, gajeva, izvora, kućnih duhova...[▾102]

Također i o mogućem pokrštavanju Slavena u periodu od 7. do 10. stoljeća[▾103] moguće je samo pretpostaviti određene varijetete dobrovoljnih formi, koje su kasnije dobile oblike zakonske prisile, pa i nasilja.[▾104] Općenito posmatrano može se kazati kako su postojali prostori lakšeg i težeg širenja kršćanstva (grč. χριστιανισμός, lat. *christianismus*). Ako se apstrahiraju karakterološki elementi prisutnih etničkih zajednica na teritoriji sjeverne i sjeveroistočne Bosne, kao elementi njihove ustrajnosti u određenoj predkršćanskoj pobožnosti, preostaje mogućnost da se otpornost i dugotrajnost paganskih religija na ovom području tumači isključivo njihovom (tih religija) teološkom i kultnom valjanošću, stopljenošću imaginacije sa stvarnošću, životnom upotrebljivošću teoloških ideja, srođenošću i sraslošću takvih oblika duhovnosti s bitnom egzistencijalnom djelatnošću tadašnjeg agrarnog društva *(sociedad agraria)*.

Međutim, arheolog i historičar E. Imamović ističe da su *takvi predstavljali kap u moru u odnosu na starosjedioce*,[▾105] ali i to da zahvaljujući okruženju bosanskog teritorija sa svih strana avaro-slavenskim elementima, kao i uspostavljenom avaro-slavenskom vladavinom nad teritorijom Bosne, te utjecaju trgovinskih i kulturnih kontakata, bosanski starosjedioci

su se na koncu toliko slavenizirali da je u srednjem vijeku *Bosna po svemu izgledala kao tipična slavenska zemlja iako u suštini to nije bila*.[106] Nakon burnih zbivanja koja su pratila slom antičke civilizacije ovaj prostor zajedno sa cjelokupnom teritorijom Bosne svjedoči o konsolidaciji doseljenih avaro-slavenskih plemena, dok je i lepršava/jednostrana slavenizacija starosjedilaca zasigurno bila prisutna na djelu, što u konačnici rasvjetljavanja ove problematike potvrđuju izvori iz 9. i 10. stoljeća. Moguće je pretpostaviti da su ti podaci bili dovoljno uvjerljivi da bi E. Imamović mogao zaključiti kako je taj proces bio tako radikalan [...] *da se u prvim vijestima počev od 10. stoljeća pa nadalje, ona ni po čemu ne razlikuje od susjednih,* tada već slavenskih zemalja *kakva je bila teritorija Hrvatske, Raške ili Duklje. U njoj se* (Bosni, op. aut.) *govori slavenskim jezikom, piše se slavenskim pismom, osobna imena su slavenska...*[107] U odnosu na već pomenute susjedne teritorije, koje su dobile ime po doseljenim Slavenima, Bosna je bila u sasvim drugoj i drugačijoj situaciji. Naime, nema nikakve sumnje da je u Usori, kao i Bosni u srednjem vijeku, po mišljenju E. Imamovića živio [...] *jedinstven bosanski narod zvan Bošnjani* (u latinskim izvorima sing. *Bosnensis*, op. aut.)*, odnosno riječ je o jednom te istom narodu istog imena s kontinuitetom od preko 2.000 godina*.[108] Njezin naziv je predslavenskog korijena i najvjerovatnije je preuzet od starosjedilačkih Ilira. Nauka je već davno utvrdila da se Bosna u rimsko doba nazivala *Bassania,*[109] kako je to bilo moguće iščitati na epigrafskim spomenicima, a što je u svojoj suštini bio ablativni oblik *Ad Bassantem* koji se odnosio na naziv rijeke Bosne.

Ipak na osnovu dostupnih izvora, čini se mogućim zaključiti kako je staroslavenska kultna sfera imala autentičan i svojevrstan doseg. Ono što je kasnijim Slavenima i ostalim narodima koji su obitavali na bosanskom tlu nudila zapadna civilizacija zajedno s kršćanstvom mogla je imati tek poneku prednost pred onim što su već sami imali. Plodove zapadnog dijela bivšeg Rimskog carstva (*Imperium Romanum*), kako u pogledu upravno-političke organiziranosti, tako i po pitanju Rimokatoličke crkve sa latinskom liturgijom i molitvenim jezikom, temeljem univerzalizma i homogenosti kršćanstva, bilo je potrebno prihvatiti u potpunosti. Na ovom prostoru čije su stanovništvo činili uglavnom zemljoradnici (kmetovi, lat. *comes*) i stočari, gdje se pod utjecajem vanjskih političkih situacija počelo raspadati rodovsko-plemensko društvo, poslije čega dolazi do političke organiziranosti sa razvijenim feudalnim karakteristikama i ustoličenja bosanskog plemstva, očito nije postojalo sveprisutno pozitivno raspoloženje za takav oblik političkog i religijskog organiziranja.

BILJEŠKE

*92. Iako postoje mnoge nesuglasice u datiranju dolaska Avara na područje današnje Bosne, moguće je pretpostaviti da je i ovo područje palo u avarske ruke prilikom njihovog velikog prodora koje je datirano između 605-615. godine, ili još tačnije, Bosna je zahvaćena avaro-slavenskim talasom najkasnije prije 614 godine, kada preko ovoga prostora napadaći dolaze do Salone (grč. Σάλωνα).

Usporedi, **Grafenauer**, Božo: *Proces doseljavanja Slavena na zapadni Balkan i u istočne Alpe*. Simpozijum: "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena", Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. XII, Sarajevo 1969., str. 51.

*93. Izraz ***foederati*** se koristio u poznijem dobu Rimskog carstva za *barbarska plemena* koja su popunjavala rimsku vojsku, najčešće pomoćne trupe, a zauzvrat dobijala novčanu nadoknadu. Od sredine 4. stoljeća značajno je počeo rasti njihov udio unutar rimskih trupa; istovremeno su rimski carevi umjesto novca kao naknadu takvim trupama počeli davati pravo nad vlasništvom zemlje. Po raspadu Rimskog carstva *institucija foederata* se, pak, još oko sto godina očuvala i u istočnom, odnosno Bizantskom carstvu.

*94. Engleski historičar A. J. Toynbee u svojoj knjizi *A Study of History* ("Istraživanje povijesti") portretirao je rane Slavene kao neku vrstu ekološki izmučenoga ljudstva iz zabitih močvarnih krajeva, koje gotovo i nije imalo izbora nego da postane *ljudsko krdo*, koje su Avari pokupili i priveli u arenu povijesti. Postoje i drugačija mišljenja da su Slaveni već bili poduzeli inicijativu prije dolaska Avara.

Toynbee, Arnold Joseph: *A Study of History*. Tom I, Oxford 1987., str. 152; **Procopius**: *The Anecdota or Secret History*. London – Cambridge 1969., XVIII, str. 20.

*95. Iako su neki povjesničari odbacili avarski značaj tih toponima, nije moguće isključiti neku daljnju vezu sa Avarima, odnosno sa avarskim kontinuitetom.

Goldstein, Ivo: *Bizant na Jadranu*. Latina et Graeca – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb 1992., str. 128.

*96. **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna – politički položaj bosanskih vladara do tvrtkove krunidbe (1377.)*. Zagreb 1994., str. 21.

*97. ***Ibidem***, str. 79.

*98. ***Ibidem***, str. 7 i 28.

*99. Na lokalitetu Kršće – Mušići kod Višegrada ostaci slavenskih poluzemunica datirani su u drugu polovinu 6. stoljeća.
Mrgić, Jelena: *Severna Bosna 13-16. vek*. Istorijski institut, posebna izdanja, knj. 55, Beograd 2008., str. 47.

*100. Na lokalitetu Jazbine (Batkovići kod Bjeljine) otkriveni su ostaci kovačke radionice.
Ibidem.

*101. ***Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine***…, *Arheološka nalazišta regija 4*, str. 59 i *Arheološka nalazišta regija 3*, str. 43.)

*102. *Detaljnije,* **Ledić**, Franjo: *Mitologija Slavena – tragom kultova i vjerovanja starih Slavena*. Knj. I, Zagreb 1969. Dostupno i na: https://www.scribd.com/doc/292680754/MITOLOGIJA-SLAVENA-pdf. Posljednji put pristupljeno 22.2.2018.

*103. Pokrštavanje *(Christianization)* je predstavljalo vrlo složen društveni pokret, moglo bi se kazati revoluciju koja je uključivala raznovrsna i proturječna kretanja, prolazila kroz relativna zatišja i uspone, uzrokovala socijalno-psihološke promjene. Pritom je pokrštavanje iz različitih sredina stvaralo stanje nepovjerenja puka u jedno ili drugo pravovjerje.

Naime, učenici solunske braće Ćirila i Metodija donijeli su obred na slavenskom jeziku i slavensko pismo, koje se kasnije razvilo u uglatu glagoljicu, ćirilično pismo, bosanačicu..., a skoro istovremeno se

uz angažiranje benediktinskog reda širio latinski jezik i kršćanska liturgija.

*104. *Opširnije:* **Leže**, Luj: *Slovenska mitologija*, Beograd 1984. = Louis Leger: *La Mythologie Slave*, E. Leroux 1901., [preveo Radomir Agatanović], 1904. Dostupno i na: https://www.rastko.rs/antropologija/lleze-mitologija_c.html. Pristupljeno 28.6.2018; **Ćorović**, Vladimir: *Istorija srpskog naroda*. Beograd 1997. Dostupno i na: https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/index_l.html. Poslednji put pristupljeno 28.6.2018.

*105. **Imamović**, Enver: *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. Edicija bosanski korijeni, Sarajevo 1998., str. 14.

*106. **Imamović**, Enver: *Korijeni Bosne i bosanstva*. Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga, Sarajevo 1995., str. 26.

*107. **Imamović**, Enver: *Porijeklo i pripadnost*…, str. 14.
Slaveni su najbrojnija jezična grupa naroda u Evropi, procjenjuje se da oko 250 milijona ljudi govori jednim od slavenskih jezika. Podijeljeni su u 3 grupe: *zapadnoslavenski, istočnoslavenski* i *južnoslavenski*.

*108. ***Ibidem.***

*109. *Vidi,* ***Naša bilješka No 1*** – o nazivu ***Bosna***.
Poznato je da do danas sa sigurnošću nije utvrđeno jedinstveno mišljenje među historičarima o postanku i značenju imena ***Bosna***. Postoji nekoliko teza o porijeklu imena *Bosna*:
- teza Mavre Orbina, koju Marko Vego smatra neprihvatljivom jer je nemoguće postanak imena *Bosna* dovoditi u vezu sa imenom tračkog plemena *Bes*. On je uvjeren da je u pradomovini stanovnika Bosne postojalo, živjelo ime *Bosna* i kao takvo je zabilježeno u izvorima ili je ostalo u toponimima na terenu;
- druga teza bi bila, da se ime *Bosna* dovodi u vezu sa ilirksim plemenom *Posena*, čiji je zagovornik prof. Enver Imamović;
- treća teza je kako je ime *Bosna* izvedeno iz ilirske riječi *BOS* u smislu oznake „Solne zemlje“, ali i ta teza se odbacuje, jer se pokrajina Soli nije u početku nalazila u okviru jezgrene Bosne.;
- četvrta teza je da ime *Bosne* potiče od rijeke Bosne koja je opet dobila naziv po nazivu rimske postaje na lijevoj obali Save, ali i ova teza ima nedostataka. Naime, u nauci je bilo prilično rašireno mišnjenje da se rijeka Bosna nekada zvala *Bassant* ili *Basanius* – prema rimskoj postaji *Ad Bassane (Bassantis)* koja se smješta na lijevu obalu Save;
- Pored navedenog postoji i teza da je ime *Bosna* nastalo od riječi *bosina* kojom se označava ***granica***. Ova riječ je sačuvana u govoru Franaka, koji su u 8. stoljeću na području bili graničari prema Bizantu/Vizantiji. Po tome bi *Bosanci* bili isto što i *graničari*.

Nauka je već davno utvrdila da se **Bosna** u rimsko doba nazivala *Bassania*, kako se to može pročitati na epigrafskim spomenicima. Utvrđeno je i to da su Rimljani taj naziv preuzeli od starosjedilačkih Ilira. Zahvaljujući grčkom historičaru Apijanu iz I stoljeća n. e., saznali smo da je u antičko doba u Bosni živjelo jedno ilirsko pleme koje se zvalo *Poseni* (najvjerovatnije iskvarena grafija od Boseni). Taj naziv su naslijedili srednjovjekovni Bošnjani, odnosno Bosanci. Ustvari, riječ je o jednom te istom narodu istog imena s kontinuitetom od preko 2.000 godina. Kako je svugdje bio slučaj da toponim odgovara etnonimu, pa tako *Galia* zemlja Gala, *Germania* zemlja Germana ili *Trakia* zemlja Tračana i sl., takav je bio slučaj i s *Bosnom*: ***Bassania zemlja Bassana***, odnosno ***Bosena***. U procesu slavenizacije od *Bassania* je nastao naziv *Bosona*, a potom *Bosna*, a od naroda *Bassani (Boseni)* nastali su srednjovjekovni ***Bošnjani.*** Iz tog naziva razvio se suvremeni oblik ***Bošnjaci***, odnosno ***Bosanci***. Proces transformacije iliro-rimskog naziva *Bassania* u *Bosna* i od Boseni ili *Bassani* u *Bošnjani,* odnosno *Bošnjaci* i *Bosanci,* može se donekle pratiti u srednjovjekovnoj izvornoj gradi. Bizantski pisac Konstantin Porfirogenet iz 10. stoljeća Bosnu naziva *Bosona*, a kasniji latino-talijanski dokumenti donose razne varijante tog naziva kao *Bosonium, Bossena, Bosthna, Bissena*.... Jasno da je svaki narod izvorni iliro-romanski naziv prilagođavao svom izvornom izgovoru, isto tako kako je pod slavenskim jezičkim uplivom nastao suvremeni oblik ***Bosna, Bošnjani, Bošnjaci i Bosanci***."

STEMMA REGNI BOSNAE

KR'ST'JANI NA SREDNJOVJEKOVNOJ TERITORIJI GRADAČCA

U religioznom pogledu, iako je prostor današnje sjeveroistočne Bosne bio izložen blizini raznih žarišta, pokrštavanje ove regije je znatno kasnilo. Raskol kršćanstva, u vrijeme druge šizme 1054. godine, na Rimokatoličku i Ortodoksnu (st.grč. Ορθοδοξία [pravovjerje] / Pravoslavna [st.sl. Православиє]) crkvu na tom se prostoru zadugo nije osjetio. Globalno posmatrano, moguće je kazati kako je Bosna ostala na periferiji sukoba ovih crkava i moguće paralelne kristjanizacije/hristjanizacije, što je rezultiralo samostalnim političkim razvojem i fundiranjem specifične autohtone **Bosanske crkve** *(Ecclesia Bosniaca)*[110] na antičkom (kršćanskom) supstratu sa sljedbenicima *pravih kr'st'jana i kr'st'janica.*[111] Oni nisu pratili *'liturgijske novotarije'* ni Carigrada ni Rima. Tako su se na ovom prostoru sačuvala ranija ranokršćanska shvatanja, jednostavna kršćanska obredna praksa i multikulturna tolerancija. Bosanski prostor time je sačuvan od netrpeljivosti koja je evidentno od tada zavladala Evropom i izražavala se u načelu *cuius regio eius religio* (čija vlast onoga i religija). Ovakav slijed događaja, ne namjerno nastao kao moguća posljedica zatvorenosti i neinformiranosti, rezultirao je izuzetnim, novim i potpuno originalnim etničkim rješenjem koje će obilježiti vrijeme i prostor.

Tadašnja Bosna *(Bassania)* i Bosanska crkva, nastali na liniji kulturno-civilizacijskog razgraničenja koja je uspostavljena još Teodozijevom *(Flavius Theodosius)* podjelom Rimskog carstva 395. godine, razvijali su se u jednoj pluralističkoj strukturi, gdje je Bosanska crkva po brojnosti i utjecaju imala najznačajnije mjesto u državi, ali ujedno i veliki broj neprijatelja izvan svojih granica.[112] Ipak, sa sigurnošću se može kazati da je imala glavni mobilizacijski faktor u svim spoljnim oblicima agresije i vođenju otpora križarskim ratovima. Taj ugled i položaj Bosanska crkva imala je zato što je zastupala vjeru ipak jednog cijelog naroda i što je imala *status državne religije*. Kao samostalna zemlja dočekala je 12. stoljeće kad su se u susjedstvu zbivale važne promjene, koje su na kraju ipak ostavile tragove i u njezinom religioznom i političkom životu.[113]

ILUSTRACIJA LIJEVO: ***Bosanski did i strojnik*** – *Bosanska crkva je zadržala jedinstvenu organizaciju na čelu s didom u funkciji duhovnog i konstruktivnog stuba Kraljevine Bosne, a čija je rezidencija ima status 'loci credibilis'* (rekonstrukcija).

Političku samostalnost srednjovjekovne Bosne i njezin ulazak u općeevropske kulturne i ekonomske odnose detaljnije je moguće pratiti od samog kraja Avarskog kaganata, kada je prostor današnje Bosne bio organiziran u dvije banovine (Bosna i Usora), pa preko odsustva čvršće vlasti tokom 10. i 11. stoljeća kada se manifestira vlast oblasnih gospodara, od kojih su se neki i dalje titulirali *banovima (Banus/Vice Rex/Banus hereditarium Bosniensis)*, pa do prvih imenom poznatih bosanskih banova, **bana Ratimira** (*regio Ratimari ducis,* 829.-838.[?]), preko **bana Borića** – *arhonta delmatske zemlje* i **velikog bosanskog bana Kulina** – *suverenog vladara države Bosne*, i dalje posredstvom kontinuirane vladavine **bosanske dinastije Kotromanića** (*Cotromano*),[▾114] koja je, kako doslovno kaže tadašnji bosanski ban Tvrtko I Kotromanić u svojoj povelji iz 1356. godine, izdatoj Dubrovačkoj republici, vladala Bosnom *od njezinog postanka*,[▾115] odnosno od sredine 13. stoljeća (cca 1250. god.) do 1463. godine kada je okončala svoju vladavinu s osmanskom okupacijom srednjovjekovne Bosne. Politički i vojni uspjesi samostalnog političkog razvoja tokom 14. stoljeća u vrijeme vladavine Stjepana II (1314.-1353.) i Tvrtka I (1353.-1391.) stvorili su preduvjete da se Bosna svrsta u red **evropskih kraljevstava** *(Regnum Europæ)*. Naime, takva situacija se ukazala slabljenjem srednjovjekovne Raške države, poslije smrti kralja i samoproglašenog cara Dušana (1331.-1355.). Pripajanjem velikog dijela Raške (paronim za *ranu Srbiju*), zatim Zete i južne Dalmacije, uključujući dio Jadranske obale od Dubrovnika do Boke Kotorske, zaokružen je proces izgradnje samostalnog političkog prostora Bosne kao države, ali i njezino mjesto unutar evropske porodice kraljevstava srednjeg vijeka. Daljnje proširenje političkog prostora Bosne desit će se poslije smrti ugarskog kralja 1382. godine kada Tvrtko I preuzima potpunu kontrolu nad cijelom Dalmacijom – pripaja Split, Trogir, Šibenik, te ostrva Brač, Korčulu i Hvar. Kao izuzetak ostaje Zadar, koji se nalazio pod vlašću Mlečana, čime Bosna postaje daleko najmoćnija na zemljopisnom području jugoistočne Evrope.

O snazi srednjovjekovne Banovine i Kraljevine Bosne, a time i etničke ideje najbolje pokazuje činjenica da je odgovarajuća grupna i etnička oznaka ***Bošnjanin*** *(Bosniensis),* kao i sintagma ***Dobri Bošnjani*** *(Boni Bosnenses)*[▾116] bila prisutna i odnosila se na sve stanovnike još od vremena Stjepana II Kotromanića. To potvrđuju izvori u formi starijih dokumenata, darovnica i povelja Bosanskih banova i kraljeva, ali i drugih.[▾117] Bez obzira na različite stavove historičara o ovoj problematici, moguće se složiti da u vrijeme širenja Banovine i Kraljevine Bosne ove etničke oznake bivaju prihvaćene i itekako su [...] *pronosile njezin glas u srednjovjekovnim okvirima mnogo šire i ozbiljnije nego što je to činila veličina njezinog teritorija*.[▾118]

Ban Borić i Ban Kulin – rekonstrukcija.

Rekonstrukcija prvobitnog rimskog augzilijarnog vojnog logora, odnosno terenske utvrde na mjestu naselja zatvorenog gradinskog tipa avaro-staroslavenskog gradišta – lokacija bivše gradine i tumula na kojem je već bila podignuta branič kula.

Da bi se očuvala postojeća teritorija, kao i eventualno njezino dodatno proširenje, bilo je potrebno postojanje odgovarajućih društvenih, političkih, vojno-strateških i mnogih drugih odgovarajućih uvjeta. Ostvarenje takvih uvjeta, pored ostalog, neophodno je podrazumijevalo prisustvo potrebnog vojno sposobnog stanovništva, kao i izgradnju ili već postojanje određenih fortifikacijskih objekata za smještaj vojnih jedinica. Nadalje, položaj i mjesto lociranja fortifikacijskih objekata uvjetovan je geomorfološkim karakteristikama prostora i mogućom zainteresovanošću budućeg napadača, odnosno eventualnog proširenja postojeće teritorije i stvaranja sigurnog njezinog zaleđa.

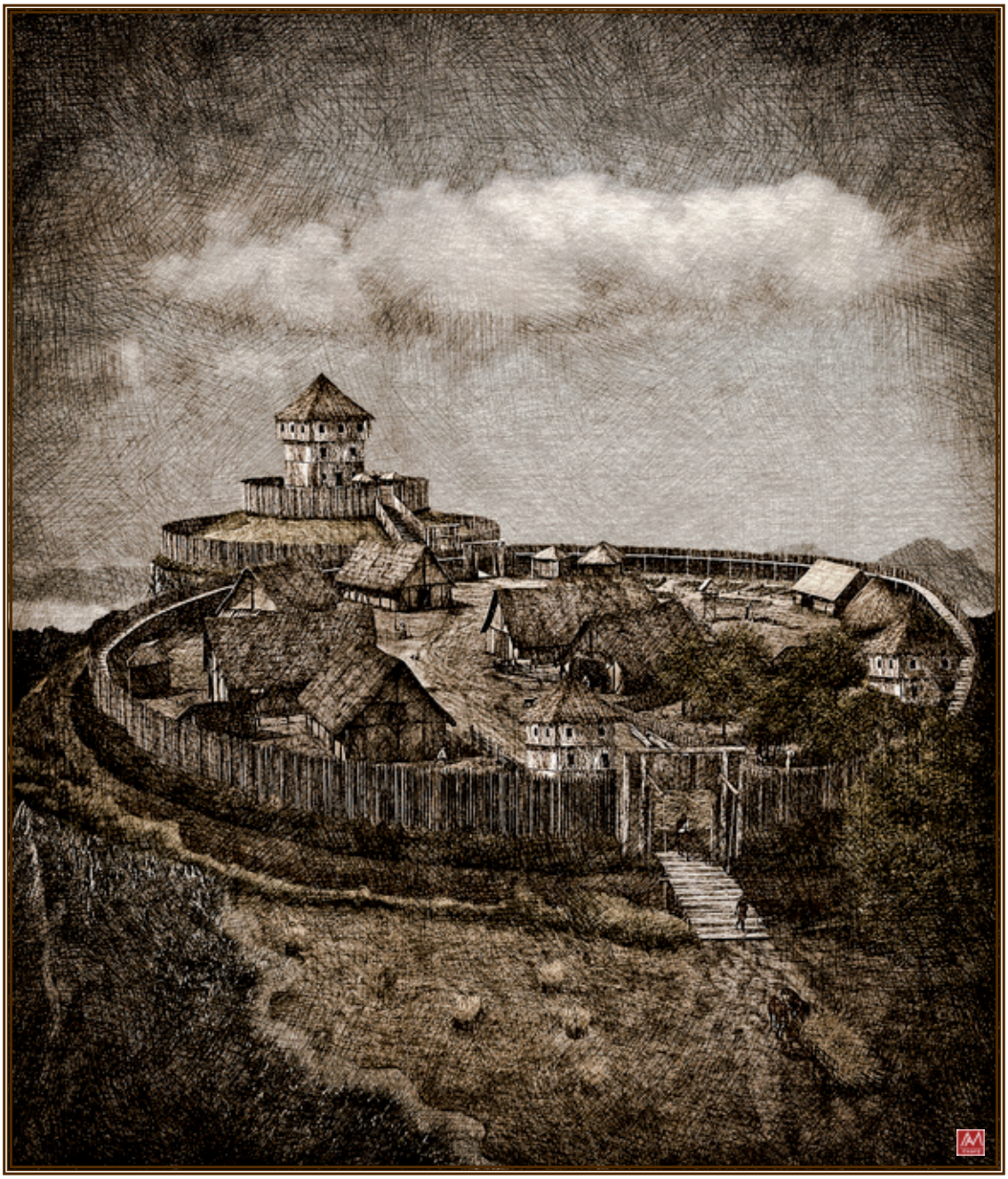
U periodu od 7. do 10. stoljeća izvjesno se mijenjao sistem odbrane u konstruktivnim rješenjima postojećih fortifikacijskih objekata u formi utvrda, pa bedemi od nasute zemlje sa drvenom konstrukcijom i nadograđenim palisadama staroslavenskog gradišta iz ranog srednjeg vijeka tada više nisu zadovoljavali potrebnu fortifikacijsku formu za ozbiljniju odbranu od eventualnih napada, odnosno za odgovarajući smještaj vojnih jedinica. Zato je, najvjerovatnije i župno središte oformljeno u tadašnjem Gradčacu (Gradačcu) sa utvrdom, čija je lokacija, kako je već elaborirano, još od predantičkog gradinskog naselja ispunjavala sve pomenute uvjete Vitruvijeve karakterizacije opravdane lokacije za osnivanje naselja ili vojnog logora. Logično je i pretpostaviti kako je na tako prirodno uzdignutom položaju podignut, odnosno rekonstruiran i nadograđen fortifikacijski objekat *castrum* na prostoru već postojećeg tumula (*tumulus*) i gràdine (*motte*), a koji je mogao odgovoriti potrebama augzilijarnog vojnog logora rimske vojske sa podgrađem *(sub urbum)*. Vojni logor *(castra stativa)*, po analogiji sa onim arheološki istraženim u Doboju, mogao je biti definiran barakama od drvene građe. Bio je smješten na prostoru *castruma* i osiguran jednim dijelom dograđenim i već postojećim obodnim zidovima gradine, a na čijim su se rubovima nalazili utvrđene palisadne forme bedema sa glavnom ulaznom kapijom. Nije moguće isključiti i dodatne palisade, od drvene oblovine na rubovima postojećeg tumula, gdje je podignuta branič kula i najmanje jedan stražarski objekat. Postoji vjerovatnoća da je pored glavnog ulaza u utvrdu, koji je bio obezbjeđen stražarskim mjestima, postojao i sporedni, kao što je moguće postojanje i objekta vojnog kupališta lociranog ispod same utvrde na rječici Gradašnici. Također, moguće je pretpostaviti kako je ovaj *castrum* u tom vremenu predstavljao *terensku utvrdu* izgrađenu na prostoru već postojeće gradine i nešto kasnije izgrađenog avaro-staroslavenskog gradišta. Uloga ovako koncipiranog fortifikacijskog objekta zasigurno se nije mijenjala ni

u ranom i razvijenom srednjem vijeku, osim najvjerovatnije neophodnih građevinskih zahvata za njezino osuvremenjivanje i eventualno proširenje, te dodatno zadovoljenje potrebnih konstruktivno-funkcionalnih karakteristika u vremenu koje je slijedilo. Mogući fortifikacijski radovi su bili provođeni u više građevinskih faza.

Naime, u zadovoljenju novonastalih potreba dolazi do obnavljanja obodnih zidina utvrde, koje i nadalje smanjenog volumena ipak postaju masivnije i konstruktivno mnogo čvršće u odnosu na njihovo prethodno stanje, grade se određeni objekti unutar utvrde i ona osim odbrambene, dobija i određeni vid stambene uloge. Tlocrt utvrde biva izduženiji, a na silueti dominira branič-kula (fr. *donjon*). Nasuprot tome što nasljeđuje lokaciju i neke karakteristike još od prapovijesne gradine, tadašnja utvrda na prostoru današnjeg Gradačca imat će vlastiti smjer razvoja koji će biti uvjetovan korištenjem određenih materijala za rekonstrukciju i novu dogradnju, čije će konstruktivne karakteristike i vijek trajanja korištenih materijala ipak biti nešto kraćeg vremenskog prazdoblja. Zadovoljavala je svoju namjenu kao utočište lokalnih moćnika i manje vojne jedinice.

U sljedećoj fazi kao građevinski materijal se uz drvo također koristi u nešto većem obimu i kamen, debljina i konstruktivna vrijednost zidina se povećava i, najvjerovatnije vrši dodatni iskop dubljih zaštitnih jaraka (kanála). Osim obodnog zida, branič kule i objekta za lokalnog moćnika, ovdje nisu bili podignuti nikakvi drugi objekti od čvrstog materijala. No, oni manji, drveni, nužni u svakodnevnom životu posade (štale za konje, radionice i razna spremišta), vjerovatno su se oslanjali na unutarnju stranu odbrambenih zidnih platana (bedem – *vallum*). Moguće je pretpostaviti kako je jedan dio obodnog zida s unutarnje strane bio natkriven – u formi *inzula* (građ. blok unutar ortogonalne ulične mreže u antičkom urbanizmu), kojim se za lošeg vremena posada mogla kretati zaštićena od padavina, ili su se ispod nadstrešnica mogli obavljati razni svakodnevni poslovi. Tako koncipirana utvrda imala je razvijeniji sistem odbrane, ipak nešto kvalitetniji od prethodnog stanja – primjena čvršćih i kvalitetnijih materijala (kamena) doprinijela je tome i ujedno dužem trajanju utvrde.

Kada se na povijesnoj pozornici pojavila jača sila od dotadašnje iz susjedstva, utvrda se pokazuje nedostatnom za ozbiljniju odbranu. Upravo se to dogodilo sredinom 13. stoljeća za vrijeme provale Tatara na današnje područje sjeveroistočne Bosne, kada su uočeni svi nedostatci ovog tipa utvrđenja. Nakon takvog događanja vrši se obnova, dogradnja i moguće proširenje samog prostora utvrde. Zahtjevi bosanske vlastele se povećavaju, a

Druga faza proširenja i dogradnje rimskog augzilijarnog vojnog logora, odnosno terenske utvrde gdje je umjesto ranije podignuta nova konstruktivna vrijednost branič kule – rekonstrukcija.

Gradačačka utvrda poslije tatarskog nadiranja i osvajanja ovog područja u 13. stoljeću.

angažman najvjerovatnije majstora iz susjednih zemalja donosi i nova iskustva u gradnji. Na određen način dolazi do intenziviranja izražajnih stilskih karakteristika kompletne utvrde. Uz dobavljene majstore na utvrdi rade domaći zidari i klesari, pa je moguće pretpostaviti da dolazi do određenog specifičnog paralelizma stilskih novosti i lokalne tradicije. Romaničke stilske karakteristike mogle su biti naznačene u jednostavnoj tlocrtnoj koncepciji, u oblikovanju unutarnjih objekata te debljini obodnih zidova koja je sada bila mnogo veća nego li na primjeru s početkom pomenutog stoljeća. Za utvrdu ovog razdoblja karakterističan je pravilan, gotovo pravougaoni tlocrt, obodne zidine su kontinuiranog volumena, završene kruništem koje je imalo ulogu braništa (lat. *pinna*, engl. *battlement*). Sa unutarnje strane braništa nalazila se stražarska staza sa dovoljno prostora za kretanje vojnika. Na jednom kraju sklopa nalazila se kúla u formi bastióna, a na drugom pàlas (objekat za stanovanje ili privremeni smještaj velikaške obitelji), dok je obnovljen i dodatno ukopan zaštitni kanal oko onih obodnih zidina utvrde koje nisu bile zaštićene samom konfiguracijom postojećeg terena. Obodni zidovi bili su znatno deblji i građeni tehnologijom *punjenog zida*, što je podrazumijevalo podizanje vanjskog i unutarnjeg lica te odgovarajuću jezgru, odnosno ispunu od lomljenog kamena trpanca zalijevanog krečnim malterom.[119] Za zidanje i ispunu jezgre korišten je vapnenački pješčenjak iz kamenoloma u neposrednoj blizini, a pošto je vezivni materijal bio u vidu vapnenog maltera onda su neminovno bile prisutne i krečane za proizvodnju, kao i prostorne jame za gašenje kreča/vapnenice. Čini se bitnim istaći kako su temeljne stope obodnog zida bile neujednačene širine, što je, najvjerovatnije ovisilo od karaktera podloge.

Kroz navedeni period, kako je već spomenuto, uloga ove utvrde je bila u obezbjeđenju kontrole većeg prostora, kako prema brdskim krajolicima srednje Bosne, tako i prema sjevernim ravničarskim dijelovima u smjeru rijeke Save. Zasigurno se uz ovu utvrdu nalazio naseobinski kompleks u formi podgrađa sa poljoprivrednim imanjama, kao i više raštrkanih naseobina (sela i zaseoka), koji su zajedno obezbjeđivali neophodnu proizvodnju hrane i određeni karakter potrebnih zanatskih usluga. Uz, također, već pomenuto dodatno ojačanje i nadogradnju zaštitnih bedema, izgradnju bastiona, palasa, i objekata koji su namijenjeni posluzi, zasigurno je uspostavljen jedan komunikacioni hodnik podzemnog karaktera koji je povezivao novoizgrađene samostojeće objekte na platou za potrebe vojnih formacija sa bastionom, te ujedno mogao služiti i za sigurniju zaštitu svih stanovnika utvrde u toku eventualnih napada, ali i jednog dijela stanovništva koje se tu mogao privremeno skloniti.

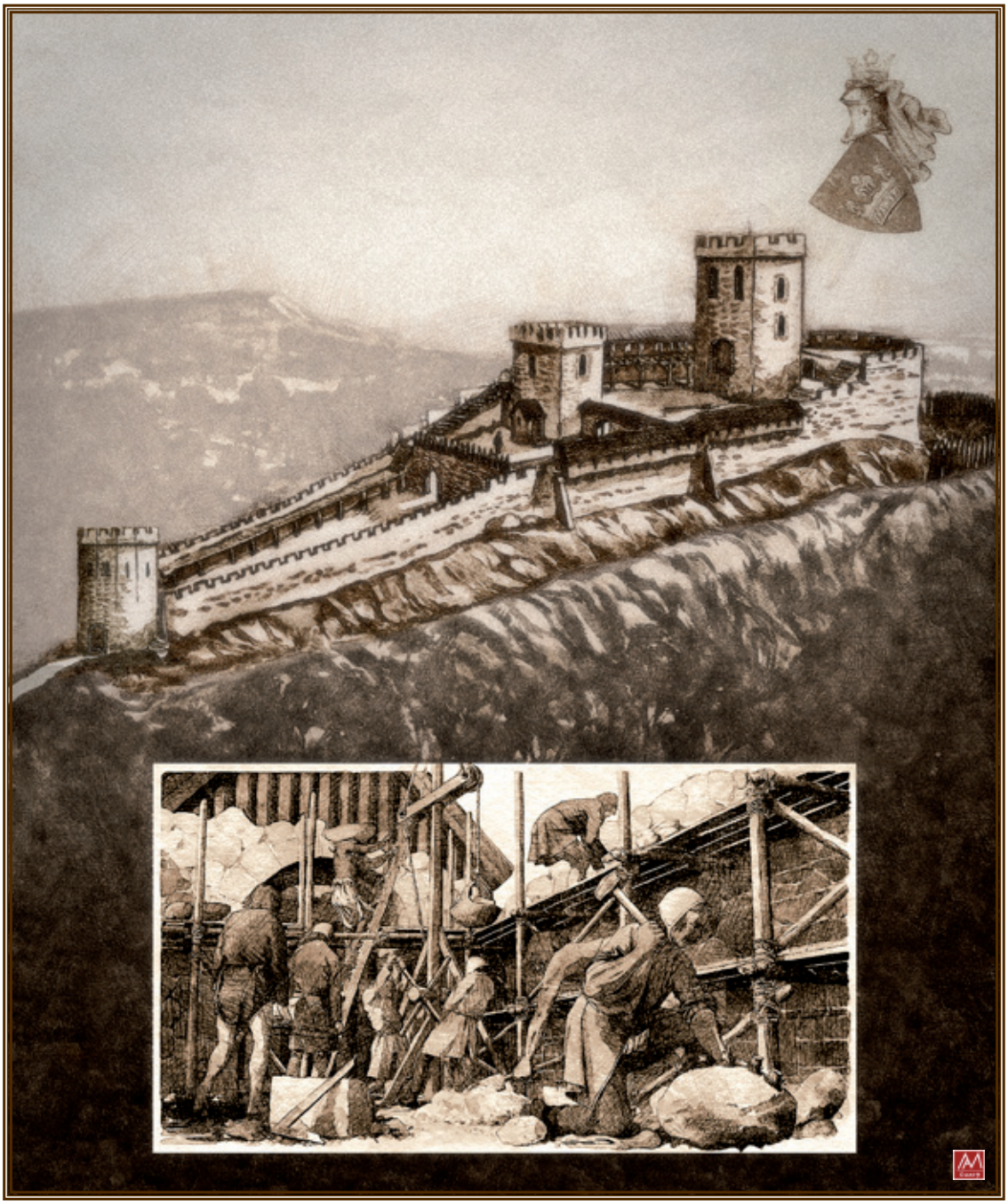
Objekt palasa (*palatium*) po dimenzijama, izgledu, ali i debljini zidnih platana se jasno izdvajao od ostalih u utvrdi. Bio je sagrađen od kamena sa četverougaonom osnovom na dva kata. Na katovima su se nalazile po jedna velika prostoriju s nišama usječenim u zidno platno. Palas se isticao veličinom i rješenjem vanjskog ulaza koji nije bio u nivou platoa, već se njemu prilazilo pomoću dodatnih mobilnih stepenica ili rampi koje su izrađene od drveta. Na taj način bilo je omogućeno efikasno onesposobljavanje pristupa ulazu, a samim tim i prodor u objekat. Palas, objekat za poslugu i poligonalni bastion pored fortifikacijskog karakterizirali su se i psihološkim značajem. Naime, konstruktivnom vrijednošću, materijalizacijom i veličinom upozoravani su mogući neprijatelji na otežane okolnosti kod eventualnog pokušaja osvajanje takve utvrde.

Ovakav objekt odgovarao je *donžon kuli* (branič-kula) u utvrdama savremenicama diljem Evrope, kojom se označavala najčvršća kula u *'tvrđavi',* odnosno mjesto posljednje odbrane – svojevrsna utvrda u utvrdi. Pod ovim terminom se podrazumijevala samostalna velikaška kula za koju, globalno posmatrano nije postojao nikakav standard niti specifičan nacrt koji bi se mogao prikazati kao opći plan. Međutim, kao opću karakteristiku ovih objekata moguće je istaći njihovu veličinu, na prvom mjestu, i ulaze u njih na drugom mjestu.

◊ ◊ ◊

Utvrda je imala sve fortifikacone pežorative *(castello e fortezza)* za odbranu i eventualno sklanjnje stanovništva kada je bila i u funkciji utočišta *(retirad-ort)* u novonastalom vremenu. Nije moguće isključiti ni situaciju kako se u drugoj polovini 13. stoljeća desila dodatna rekonstrukcija i nadogradnja postojeće utvrde, koja je vremenom postala dio nasljeđenih prava vladarske porodice Kotromanić, te samim tim bila označena kao ***kraljevska utvrda na kraljevskom posjedu*** *(castellum regium in possessionem regalem)*. Ovakvo mišljenje podupire ekonomski i demografski procvat bosanske države u tom periodu, koji se ogledao i u većem ulaganju u infrastrukturu i podizanju trajnijih građevina, odnosno gradskih utvrda, vladarskih rezidencija (Mili-Arnautovići, Bobovac, Kraljeva Sutjeska, Visoki [Visoko]...).

Pošto je obodni zid utvrde bio podignut na samom rubu platoa tako je komunicija izvan zidina, zahvaljujući dublje ukopanim zaštitnim kanalima na prostorima koji nisu bili obezbjeđeni samom konfiguracijom terena, poprilično bila smanjena. Međutim, zahvaljujući novoizgrađenom hodniku podzemnog karaktera, komunikacija između poligonalnog bastiona i mjesta za svakodnevni smještaj vojne jedinice, kao i mogućeg dodatnog kontakta sa palasom maksimalno poboljšana i dobila je odgovarajuću zaštitno-funkcionalnu vrijednost.

Srednjovjekovna kraljevska utvrda na kraljevskom posjedu Gradčaca (Gradačca) – druga polovina 13. stoljeća (rekonstrukcija).

Angažman domaćih i majstora iz susjednih zemalja donio je nova iskustva u gradnji – srednjovjekovne minijature (rekonstrukcija na osnovu srednjovjekovnih izvora).

Neminovno je bio postavljen i najmanje jedan pokretni most koji je povezivao utvrdu sa okolinom preko dublje iskopanog kanala. U svakom slučaju drvena mostovna konstrukcija pretpostavljala je i ulaznu drvenu kapiju okovanu željezom, koja je iznutra bila dodatno obezbijeđena *rastelom* – pomičnom željeznom rešetkom i *grȁbom*, odnosno *vučijom jamom* unutar čvrstih zidova (bedema – *claustra*, *-orum*, *vallum*, *propugnaculum*). Slijedom ovih informacija, moguće je pretpostaviti kako je na teritoriji današnjeg Gradačca, u razvijenom srednjem vijeku, postojala utvrda sa prethodno navedenom karakterizacijom.

Za dolazak do glavnog ulaza u utvrdu vodili su prilazni putevi, usječeni u padinu. Prema načelima onodobne odbrambene taktike, prilazni putevi su se trasirali planski – njima se prilazilo tako da je pješaku s desne, njegove nezaštićene strane, bila utvrda. S obzirom na to da se štit nosio u lijevoj ruci, desna strana tijela bila je izložena napadu sa bedema utvrde.[120] Iako su vojni stratezi preporučivali upravo ovakav način trasiranja putnih staza do utvrde, to ne znači da su svi prilazni putevi prema utvrdama bili tako usmjereni, jer je morfologija terena svakako bila odlučujući faktor, ali, ipak, ni takvo stanovište nije moguće isključiti.

Već pomenuti izuzetan strateški položaj koji je karakterizirao gradačačku srednjovjekovnu utvrdu pružao je mogućnost stražarskog uvida na kretanja u široj okolini. S obzirom na njezine pozicione karakteristike, ona je pripadala skupini *visinskih utvrda* s pravougaono-ovalnom građevinsko-tlocrtnom formom temeljenom na posebnostima reljefa, koristeći prirodnu uzvisinu (*clivus* ili *collis*), odnosno raspoloživi prostor za izgradnju fortifikacijskog kućišta (*munitionem habitationi*), pa se može kazati i uvriježenom načinu tadašnje gradnje... Simbolizirala je moć i status svojih vlasnika, prenoseći nedvojbene poruke o teritoriju i onom ko ga nadgleda i njime vlada. U svakom slučaju, ova utvrda kao isturena tačka iznad prolazne doline prema rijeci Savi sa planinskim zaleđem, predstavljala je prirodno-topografsku, ali i strateško-odbrambenu cjelinu srednjovjekovnog krajolika prostora Gradčaca. Prirodni okoliš i arhitektura utvrde ostvarivali su jedinstvenu vedutu, skladnu cjelinu, osmišljenu ne bez razloga.

Potvrdu o opravdanosti postojanja ovakvog fortifikacijskog objekta sa podgrađem (naseljem), kao i potrebu obnove i građenja takvih objekata u 13. i 14. stoljeću pronalazimo i u lociranju nešto skromnijih utvrda u neposrednoj okolini, koja je potpadala pod "zemlju" Usoru. Tako se u vrijeme ugarsko-bosanskih ratova spominju i nazivi *castrum Branich*, najvjerovatnije tabor/logor/utvrđeno vojničko naselje Branič (Gradina Vitača) u selu Branič

(1408. godine)[121] i tzv. *utvrđenje Gradac* u selu Vranjak, (1415. godine).[122] Nadalje, prisutan je i spomen dvije utvrde koje je podigao vojvoda Hrvoje Vukčić do 1410. godine, a riječ je o Brodaru i Susjedu *(Szomszed* ili *Sussieth),* čija je rekonstrukcija ili izgradnja, zasigurno bila vezana za ratna dešavanja na tom području između 1406. i 1410. godine.[123] Na širem prostoru ove regije također su već postojale utvrde u Sokolu *(Zachel*, nedaleko od Gradačca na obroncima planine Trebave), Srebreniku (u neposrednoj blizini puta koji povezuje Gradačac i Tuzlu, odnosno *Gradčac* i *Soli)*, Doboju, Doboru, Tešnju, Brčkom, Grabovici (kod Tuzle)…

Srednjovjekovna utvrda na prostoru današnjeg Doboja (rekonstrukcija).

Kada je riječ o religioznom životu, već pomenuta Bosanska crkva je uživala veliki ugled i izvan bosanskog državnog i etničkog prostora,[124] što je svakako jedan od *jasnih dokaza vjerske individualnosti srednjovjekovnog bosanskog društva (mediaevalis societas Bosniaca)* i, koje je na svom teritoriju, za razliku od tadašnjih kršćansko-evropskih tendencija, *razvijalo ideje suživota različitih religioznih i etničkih skupina*. Relevantnost ovakvog zaključka potvrđuje prisustvo Rimokatoličke crkve, koja je uzaludno pokušavala instalirati svoju hijerarhiju od samog početka samostalnog političkog razvoja Bosne posredstvom dominikanaca, a poslije njihovog neuspjeha i napuštanja bosanskog teritorija dolazi do angažiranja franjevaca (*Ordo fratrum minorum*). Tako je jedan miran i strpljiv misionarski red franjevaca postigao da se približi narodu i u političkim i diplomatskim poslovima bude uz vladara i njegov dvor, odnosno bosansku vlastelu. Franjevci su uspjeli da ostvare ono što sva sila ugarskih i raških velikodostojnika u prethodnim stoljećima nije mogla (izuzimajući prostor Huma), odnosno da u posljednjim decenijima samostalnosti bosanske države snažno potisnu Bosansku crkvu i njezine *strojnike*.[125]

Historiju "zemlje" Usore unutar Kraljevine Bosne moguće je posmatrati kao historiju za okončanje borbe usmjerene prema konačnom vlastitom samostalnom identitetu Bosne, kao i stjecanju neovisne pozicije posredstvom fleksibilnog prisustva bosanskog političkog miljea, u odnosu na razdijelnu liniju između ortodoksnog Istoka i katoličkog Zapada, ali uz naglašenu vjersku toleranciju medijevalnog bosanskog društva. U srednjem vijeku ta želja da se ne pripada niti jednima niti drugima, ili da se možda pripada oboma, što će banovi i kraljevi Bosne u formi ***duhovitog dvojstva*** zastupati do kraja svog postojanja, dobro je ilustrirana upravo fenomenom samostalne organizacije političke vlasti i kako duhovnim tako i političkim odupiranjem Bosanske crkve ondašnjim gospodarima Evrope…[126]

Poznato je kako je institucija crkve u to vrijeme, u svim evropskim državama bila faktor koji je jačao centralnu vlast, dok je srednjovjekovna Bosna sa Crkvom bosankom po tom pitanju bila izuzetak. Bosanska crkva nije težila feudima kao što je to bio slučaj sa katoličkim samostanima i pravoslavnim manastirima na teritoriji Raške, već je samo zahtijevala *zaštitu života od progona izvana*. Osim toga Bosanska crkva bila je upućivana na velikaše i vladare zbog ogromnog pritiska Rima i ugarskog dvora, koji su njezine vjernike često nemilosrdno progonili a na njezin račun forsirali prisustvo Rimokatoličke crkve. Takav pritisak bio je prisutan i prema samoj vlasteli koja je u Rimu i ugarskom dvoru gledala opasnog konkurenta u mogućem zahvatanju zemljišnog posjeda, kao i u utjecaju na vođenje državnih poslova.[127]

Uska povezanost bosanske vlastele i Bosanske crkve djelovala je kao faktor u pravcu jačanja vlastelinskih rodova i pomogla je da se razviju i ojačaju tendencije njihovog osamostaljivanja na svojim velikim porodičnim baštinama, odnosno kasnijoj *rusaškoj zemlji*.[128] Nažalost, uz sve nastojanje Bosanska crkva nije se mogla oduprijeti podjelama, bilo službeno bilo *de facto*, u borbi za vlast među lokalnim plemićkim porodicama. Potrebno je upozoriti da iako je društveni i politički sistem bio u osnovi feudalan, ipak nije bila riječ o strogoj formi feudalizma u kojoj bi plemićki posjedi pripali kruni kada oni ne bi izvršili svoju vojnu dužnost. Naime, plemići su bili samostalni zemljoposjednici i često su sa svojih pozicija teritorijalne moći diktirali ko će naslijediti bosansku krunu.[129] Razvoj političkih prilika u Bosni pridonio je da se Bosanska crkva pojavi na javnoj i političkoj sceni kao određeni faktor koji je učinkovito nastupao kao zaštitnik pravde i vlastelinskih prava. Takav nastup njezinih članova uputio ju je na velikaše s kojima je dijelila osjećaj ugroženosti i skupljala snagu za očuvanje svoje posebnosti i položaja u društvu koji je u međuvremenu stekla. Tako je postupno u nastupima članova hijerarhije Bosanske crkve u ime novih gospodara dolazilo do izražaja osamostaljivanje *zemalja rusaške gospode* (*Barones Regni Bosnae*), iako je ona kroz cijelo razdoblje državne samostalnosti zadržala svoje organizaciono jedinstvo. Kao što je državni teritorij i dalje ostao jedinstven prema vani, tako je i Bosanska crkva zadržala jedinstvenu organizaciju s *didom* (djed ili lat. *nonnus*) u vrhu crkvene hijerarhije, iako su njezini predstavnici postupno stupali u službu ojačalih oblasnih gospodara.[130]

Bosanski kralj, did i dobri Bošnjani – rekonstrukcija.

Ustoličenje Dida unutar Bosanske crkve na teritoriji Usore – rekonstrukcija.

Susret mlađeg vladara (viceban) sa dobrim Bošnjaninom na teritoriji Gradčaca – rekonstrukcija.

U srednjovjekovnim pisanim izvorima ne susrećemo se sa pojmom *sjeverne Bosne*, uostalom kao ni *južne*, *istočne* ili *zapadne*, s tim da bi izuzetak u ovom pogledu bio naziv *Zapadne strane* (*Occidentis patriae)*. Nasuprot tome, izvori svjedoče o postojanju prostranih historijskih i geografskih oblasti – "**zemalja**", koje su ulazile u sastav srednjovjekovne bosanske države. Već je kazano kako je još od ranog srednjeg vijeka, na sjeveru današnje Bosne egzistirala političko-teritorijalna jedinica Usora, ali sa labilnijom političkom vlašću u rangu "zemlje",[131] koja se od tadašnjeg prostora u rangu "zemlje", odnosno Banovine Bosne formalno razdvajala starom granicom, tada već bivših rimskih pokrajina Panonije i Dalmacije. Potrebno je napomenuti kako se površina "zemlje" Usore u velikoj mjeri poklapala sa površinom koja je bila aktualna prilikom upravne podjele unutar kasnog Rimskog carstva. Također, moguće je naglasiti i činjenicu kako je od posebnog značaja za vladarsku dinastiju Kotromanića bila sjeverna "zemlja" Usora, gdje se od ranog srednjeg vijeka formira institut *mlađeg vladara* (*iuniore princeps*), ili nasljednika *(vicebana, vladanija)* sa stanovništvom koje je imalo zajednički religijski izraz s *zemljom maticom*.[132] Moguće je kazati da unutar teritorije "zemlje" Usore, odnosno sjeverne granice srednjovjekovne bosanske države, još od ranog srednjeg vijeka obitava narod koji ima *samostalan način života i upravljanja*[133] unutar naseobina i utvrđenja koncentriranih u blizini ili uz samu rijeku Savu, čime je bilo obuhvaćeno i područje današnjeg Gradačca sa okolinom.[134] Tako je sjevernoj Bosni od početka bila dodijeljena uloga pograničnog pojasa, odnosno *zone dodira* gdje je za vladavine bana Kulina *(in Regno bani Cukini de Bosna)* teritorija Bosne bila prostrana zemlja za *deset dana hoda,*[135] kada značajnu ulogu na tom prostoru imaju knez Sibislav i njegova majka Ancila, sin i supruga preminulog bana Stjepana od Bosne. U prvoj polovini 13. stoljeća navedeno područje je pod kontrolom bosanskih banova, a svakako najduže bana Mateja Ninostava, osvjedočenog poštovaoca kr'st'jana.[136]

Iako se krivotvorina u vidu *Béline darovnice* iz 1244. godine (ugarski kralj Béla IV Arpadović)[137] smatra jednim od prvih pomena područja u neposrednoj blizini današnjeg Gradačca, i takav (falsificiran) dokumenat ostavlja značajne tragove o geografskim nazivima mjesta u području tematskog usmjerenja ovog rada, dok cijelo to srednjovjekovno vrijeme sjevernom Bosnom vlada dinastija Kotromanića.

Po mišljenju više historiografa može se zaključiti kako je područje današnje sjeverne i sjeveroistočne Bosne u prelaznom periodu duže ostalo nešto skromnije naseljeno. Razloge za eventualno prihvatanje ili neprihvatanje ovakvog stava moguće je potražiti u širim

historijskim činjenicama, od kojih su već neke spomenute, a koje su bile bitne za naseljavanje, odnosno moguće nenaseljavanje ili napuštanje ovog prostora od kamenog doba do razvijenog oblika srednjeg vijeka.

Razni događaji između 10. i 13. stoljeća bi se, između ostalog, mogli tumačiti posredstvom izvora sa do sada poznatim najranijim pomenom "zemlje" Usore[138] kao pokazatelji da će prostor današnje sjeverne Bosne biti poprište sukoba između susjednih država koje su pretendirale osvajanju ovog prostora[139] što je, u svakom slučaju moglo dovesti do povlačenja stanovništva sa ovih prostora i *čišćenju heretika, shizmatika, pagana, patarena, torbeša, babuna, bogomila, bogumila…* (bosanskih kr'st'jana i bogumila, op. aut.) koji su u tom periodu činili većinu prisutnog stanovništva. Prema pisanju J. Kinama i navodima iz *Ljetopisa popa Dukljanina* – ***Regnum Sclavorum***, rijeka Drina je na istoku i nadalje razdvajala Bosnu i Rašku,[140] a na zapadu, ne uvažavajući mnoge pokušaje da se to nepristrasno ospori, teritorij Bosne bio je odvojen i od Hrvatske.[141] Na sjeveru bosanske države u prvoj polovini 13. stoljeća i nadalje se nalazila "zemlja" Usora, u značenju upravne i geografske cjeline sa prisutnim stanovništvom, kojom je u svojstvu bana upravljao župan *(dux, princeps, arhont)*. Iako je po navodima papskih izvora knez Sibislav bio poklonik katoličke vjere, zasigurno je *prava vjera bosanskih kr'st' jana* već bila preuzela primat među stanovništvom ove regije,[142] što nije ostavilo ravnodušnim ni papu Honorija III *(Cencio Savelli)* prethodnika Inocentija III *(Lotario de' Conti di Segni)* i nasljednika Grgura IX *(Ugolino di Segni)*,[143] a niti prvorođenog sina Stefana Nemanje, Vukana Nemanjića, tada samoproglašenog *kralja Dalmacije i Dioklitije* i nešto kasnije *velikog župana Raške*.[144]

Bosanski kr'st'jani – *mrsni ljudi* na teriroriju "zemlje" Usore, koji su činili većinu domicilnog stanovništva, nastojali su živjeti u duhu evanđeoskih načela prvih kršćanskih zajednica.[145] Istupali su kao dobro organizirana i odlučujuća religijsko-društvena snaga, jer pored njihove zajednice nema ni riječi o nekoj drugoj instituciji ili organiziranoj, odnosno zvanično uspostavljenoj crkvi na tom prostoru. Istini na volju, Bosanska (katolička) biskupija van teritorija Bosne osnovana je u drugoj polovini 11. stoljeća, koja je zbog minornog broja vjernika takvog opredjeljenja bila podložna Splitskoj nadbiskupiji. Vremenom je postala sufraganska biskupija (lat. *suffraganeus* – pomoćni, odnosno biskup provincijalne crkve podređen svom nadbiskupu) Dubrovačke i Kaločko-kečkemetske nadbiskupije (1247). Tek u 13. stoljeću privremeno sjedište Bosanske biskupije bilježi se na teritoriji Bosne u Vrhbosni, ali se bosanski krst'jani s tim nikako nisu mogli pomiriti, te je bosanski biskup oko 1252. godine preselio biskupiju van teritorije Bosne, u Đakovo (*Dyaco*).

Sukob bosnaske i ugarske vojske na teritoriji "zemlje" Usore – 12. stoljeće – rekonstrukcija.

Križarsko istrebljenje bosanskih kr'st'jana i njihovo preseljenje po naredbi pape Honoria III – rekonstrukcija.

Pored naroda koji je svojim *zasebnim načinom živio i upravljao se*, osnovni ton u crkvenom životu davala je **zajednica kr'st'janskih hiža** *(maisons)* institucijalno organizirana u okviru Bosanske crkve. To je svakako ukazivalo na jednu dužu stabilniju tradiciju redovnika ili članova određene zajednice redovnika, redovnica i svjetovnjaka, koji su na tom prostoru bili nasljednici višestoljetnog naziva ***kr'st' jani,*** a mogli su ga nositi i kao oznaku vlastitog bošnjanskog identiteta. Međutim, zbog kritika klerikalnih ustanova, ali i stvarnih teritorijalnih pretenzija ugarskih vladara, kojima će unutarnja vjerska previranja poslužiti kao povod za križarske pohode s ciljem iskorjenjivanja tzv. *krivovjernih kr'st' jana (actus fidei* – svečana objava presude nad optuženima zbog krivovjerja), doživljavali su razne oblike likvidiranja *(bili su predani ognju – gehenae ignis)*, progona *(exillium)*, prodaje kao roblje *(servi)*,[146] pokrštavanja u duhu nauka Apostolske stolice,[147] pa i raseljavanja. Poznata je misija iz 1221. godine *istrebljenja bosanske hereze* (kr'st'jana, op. aut.) legata Akoncia *(Acconcius, Accontius)* za vrijeme pape Honoria III *(Cencio Savelli)*, i njegovog nasljednika u toj misiji kaločko-bačkog nadbiskupa Ugrina *(Ugerinus),* kada je sa područja Usore i Soli protjerao više hiljada stanovnika navodnih *krivovjeraca* (kr'st'jana, op. aut.) i njihovog naseljavanja (preseljenja) na području njegove jurisdikcije u okolinu Bača. Da je takva praksa bila uobičajena potvrđuje ista, ili bolje rečeno slična situacija skoro dvije stotine godina poslije. Tačnije 1407. godine, ugarski kralj Žigmund *(Sigismund)* Luksemburški povlačenjem iz Bosne zarobljava domaće stanovništvo i naređuje njihovo naseljavanje u Ugarskoj.[148]

Čini se bitnim naglasiti kako je organiziranje Rimokatoličke crkve na teritoriji "zemlje" Usore, kao i na cjelokupnoj teritoriji bosanske države, nije bilo nimalo lahko sprovodivo, budući da se bosanska vlastela bojala kako gubitka zemljišnih posjeda, tako i obaveznog desetinskog ubiranja prema Rimokatoličkoj crkvi, a u konačnici i mogućeg gubitka samostalne državnosti. Poznato je da je Rimokatolička crkva sa poklonjenim posjedima na teritoriji Bosne u skladu sa *bosanskim duhovitim dvojstvom* predstavljala značajnu konkurenciju bosanskoj vlasteli, pa nije nimalo začuđujuće što su oni, između ostalog, direktno ili indirektno podržavali Bosansku crkvu, koja ih uistinu nije ugrožavala ni posjedima, niti nametanjem plaćanja *crkvene desetine* (eng. *tithe*, fr. *dime*, njem. *Zehnt*) i izdržavanja klera, niti su morali dijeliti vlast, niti maziti ni paziti različite biskupe ili opate koji su nerijetko u susjedstvu pokopavali vladare ili im bar zagorčavali život.[149] Moguće je zaključiti kako se bosanska vlastela nije dala uvući u politiku Rimokatoličke crkve vođene van granica Bosne i njezine *crkvene desetine*, što potvrđuje i izričit stav N. Klaić u kojem se

kazuje da [...] *crkvena desetina kao i obaveze prema Katoličkoj crkvi u Bosni niti je ikad uvedena niti je mogla postojati…, a bez nje se ništa nije ni moglo poduzimati.*[150] Zasigurno, bilo im je jasno da je i u zemlji i izvan nje Bosanska crkva postala ne samo sinonim **samostalnosti Bosne**, nego vrlo uspješno i djelotvorno političko sredstvo – koje se imputiralo političkom protivniku uvijek tad kad ga se htjelo uništiti i ovladati njegovim prostorom. Međutim, tačno je i da su bosanski banovi, svjesni situacije u kojoj su se nalazili, bili primorani da vješto balansiraju između podrške papā i ugarskih kraljeva, s jedne, i domaće vlastele i Bosanske crkve, s druge strane u duhu pomenutog, ali veoma dojmljivog *duhovitog dvojstva*. Tačno je, da je i usorski knez Srbislav *(kenezius de Woscura)* vršio dodatni pritisak iznutra, ali ipak ostaje upitno dali je veliki ban *(dux de Bosna)* Matija Ninoslav[151] poklonio novoosnovanoj bosanskoj biskupiji posjed u "zemlji" Usori (1244).[152] Kada je u pitanju povelja kojom je reguliran ovakav *poklon*, izgleda da se opet susrećemo sa još jednim falsifikatom,[153] ali je moguće pretpostaviti da vjerodostojnost pomenute toponimije i prostora koji "zemlja" Usora po tom izvoru (falsificiranom) pokriva biva definirana proširenjem na desnu obalu donjeg toka rijeke Bosne, izlazeći iz prirodno-geografskog okvira sliva Usore i ranije župe na tom prostoru.[154] Potrebno je kazati da se njezin daljnji teritorijalni razvoj nije u tim granicama i zaustavio.

Ipak, čini se da nedostatak izvora o "zemlji" Usori u drugoj polovini 13. stoljeća nije mogući dokaz za pokorenje Bosne, nego upravo obrnuto.[155] Zahvaljujući evidentnom prijateljstvu usorskog bana Prijezde I i ugarskog kralja Béle IV bosanski prostor ostaje potpuno slobodan.[156] U svjetlu ovakvih političkih prilika postaje mnogo razumljiviji i put Béle IV 1244. godine do granica "zemlje" Usore, ali ne dalje u unutrašnjost "zemlje" Bosne.[157] On nije imao potrebe za osvajanjem "zemlje" Usore i eventualno "zemlje" Bosne jer ga je s banom Prijezdom od ranije povezivao lični odnos koji je slijedio feudalna načela tog vremena. Međutim, bitno je istaći kako takva načela nisu morala imati i nisu ni imala direktnih posljedica na izvršenje stvarne vlasti u "zemlji" Bosni. **Bosanska banovina** *(Bosnensis ducatus)* je imala svog vladara i zasebnu društvenu strukturu, a ugarski kralj nije imao vrhovnu vlast nad Bosnom, već određeni oblik *feudalne gospodske jurisdikcije.*[158] Potvrdu ovakve tvrdnje moguće je pronaći i u M. Ančićevom uočavanju kako se na budimskom dvoru *podrazumijevalo da vlast bosanskog bana na stanovit način predstavlja odbljesak kraljevske vlasti, odnosno da i bosanski ban stoji u središtu sustava koncentričnih krugova moći i vladanja, koji tvore zaseban svijet podložen njegovu gospodstvu, etnitet koji se u onom dobu iskazivao pojmom 'regnum'.*[159]

Bosanski banovi od ranog 13. do sredine 14. stoljeća – rekonstrukcija.

Ipak, posebnost Bosne kao *Bosnensis ducatus* u sklopu *Archiregnum Hungaricum* moguće je prikazati i kroz to što se ne sakupljaju porezi *(vectigalia)* u kraljevo ime, ne postoji ni ustanova kraljevog suda i on ne postavlja svog zamjenika, tj. *dux-a*. Moguće je pretpostaviti da iz takvog karaktera savezništva potiču i prisni odnosi s Arpadovićima jer su, kao najbliži susjedi, po svoj prilici, održavali dobre odnose i bili na istoj *strani* sa svojim kraljem, odnosno oni su bosanskoj vlasteli pružali osobne i imovinske garancije.[160] Prelaz Prijezde II s usorske na bosansku bansku poziciju nije predstavljao samo trenutačan uspjeh novog bosanskog bana, nego je služio i njegovim sinovima da i dalje zadrže objedinjene banovine Usore i Bosne unutar "zemlje" Bosne. Osim toga, otad će ta ujedinjena banovina postati sinonim za **državnu vlast u Bosni** *(publica potentia)* sve do Tvrtkove krunidbe *(Coronatus Rex)*. Čini se bitnim istaći kako je i za vrijeme vladavine Prijezde II, prijateljstvo sa ugarskim vladarom nastavljeno i još učvršćeno, a Béla IV je bio vrlo zadovoljan da, kako to komentira N. Klaić, [...] *na bosanskoj banskoj stolici sjedi čovjek za kojega zna da mu neće otimati dalmatske gradove kako je to činio prije njega Ninoslav* (Matej Ninoslav – bosanski ban u periodu od 1232. do 1250. godine).[161]

Analizirajući historiografske podatke iz ovog perioda moguće je doći do zaključka kako je poslije odlaska *staroga kralja* Béle IV mnogo se lakše dolazilo, ako ništa drugo, onda do neke vladarske titule. Zahvaljujući porodičnim vezama bivšeg kralja Stefana (Stjepana) Dragutina iz dinastije Nemanjića (između 1276. i 1282. godine) s Arpadovićima[162] došlo je do njegovog imenovanja za mačvansko-bosanskog vojvodu umjesto knjeginje Jelisavete (11. 7. 1284. godine). Ipak, postoje mnoga neslaganja i oko Stefana (Stjepana) Dragutina. Za jedne je on prigrlio rimsku vjeru *(Religio Romana)*, proganjao *bogomile (Bogomiles)*, te se borio protiv bosanskih kr'st'jana *(christianus)*, *koji su zaraženi heretičkom zlaćom*, te bio *neposredni gospodar bana Stjepana Kotromana*, a prema drugima *mnoge od jeretika bosanske zemlje* preobratio u hrišćanstvo (pravoslavlje), te da je *jeretički kukolj duhovnim srpom iz korena posekao*, zatim formirao pravoslavne crkvene organizacije na dijelu bosanske teritorije(!?) koje su bile pod njegovom upravom, dok za treće nije uopće imao vlast nad Bosnom, nego samo privremenu nad Usorom i Solima.[163] Teško se može složiti s S. M. Ćirkovićem kada tvrdi da je *Dragutin pokazivao više revnosti u suzbijanju heretika* (kr'st'jana, op. aut.) *nego njegovi ugarski rođaci*[164] jer se takav zaključak mogao zasnivati samo na pogrešnom tumačenju dopisivanja Stefana (Stjepana) Dragutina s rimskom kurijom, odnosno papom Nikolom IV *(Girolamo Masci)*.[165]

Zasigurno papi Nikoli IV nije nimalo smetalo, iako je godinu ranije pisao i, samim tim, potvrdio postojanje stvarnih bosanskih vladara, naime Stepana I i Prijezde III, pa da *bosanske strane* u suprotnosti sa stvarnim stanjem geopolitičke situacije nazove *Dragutinov principat Bosne*. Moguće je pretpostaviti kako je očekivao da će zbog iskazane *laskave, licemjerne i lažne stranputice* lakše dočekati da pošalje franjevce kao svoje inkvizitore na neke *partes Bosnæ*, koje su pod *njegovom vlašću*, ali ovdje ne treba zanemariti ni krajeve Raške, gdje je na vlasti njegov brat Milutin, sa autoritetom majke Jelisavete, koje su mogle ići u *paketu*.[166] Iz dopisivanja papinstva, slavonskog provincijala i tadašnjeg vladara Raške te njihove majke Jelisavete krajem 13. stoljeća, vidljiva je politika sa izrazito *vjerskim karakterom* da se izvrši *obraćanje shizmatika* na *pravu rimsku vjeru* kroz pokušaj provođenja unije obiju crkava u duhu *naučavanja rimske crkve (doctrina ecclesiae Romanæ)*, dok su kr'st'jani na prostoru "zemlje" Usore bili skroz perifernog značaja. Stoga je, moguće se složiti s mišljenjem N. Klaić, *gorljiva* borba bosanskih banova 1290. godine protiv kr'st'jana, najvjerovatnije *posve nepotrebno izmišljena!*[167]

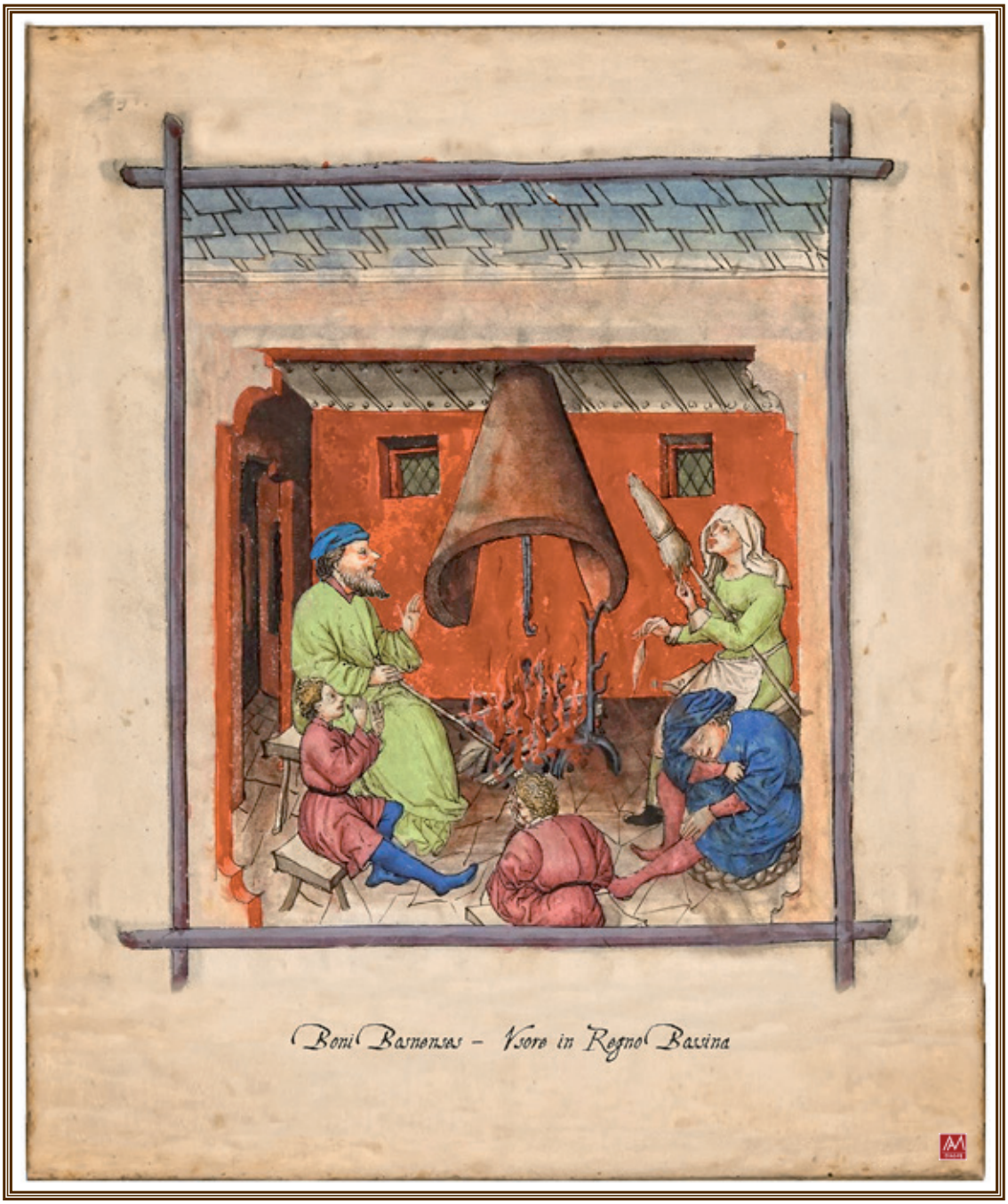
Također, S. M. Ćirković iznosi i tvrdnju da postoje dva odvojena dijela Bosne i dva gospodara. To bi trebao biti jedan dio koji je pripadao Dragutinu i drugi Prijezdinom sinu Stepanu (Stjepanu) I Kotromaniću. Čini se opet uputnim složiti sa N. Klaić, da, naime, nije tačno kako je Bosna tada *podijeljena na dva dijela*,[168] a još manje da je Dragutin vladao i Usorom i Solima.[169] Iz papinskog dopisa još 1290. godine koje je bilo adresirano na dvojicu banova – Stepana I i Prijezdu III *(Stephano et Brisde banis Bosne)* više je nego jasno da braća dijele vlast tako da jedan vlada u "zemlji" Bosni, a drugi u "zemlji" Usori. Iz navedenog nije nimalo teško izvesti zaključak da bi, dakle, slavonski provincijal Stefan (*Stjepan*) Dragutin morao povesti rat protiv svoga zeta Stepana I i njegova brata da dođe do "zemlje" Usore! Takvo ratno osvajanje bi bilo jedino *opravdano* ukoliko bi Dragutin htio pomoći zetu Stepanu I da dođe do *čitave Bosne*. Međutim, u tom slučaju Prijezda III je prethodno trebao biti ubijen ili da je već preminuo prirodnom smrću, a da se paralelno sa tim događanjem u *njegovoj Usori* formirao pokret protiv Stepana I kojem tast, zbog evidentnih porodičnih okvira želi na takav način *pomoći*.

Čini se bitnim naglasiti kako je rana srednjovjekovna Bosna u svom sastavu imala više oblasti koje su bile podijeljene na **župe** (*paroeciæ*) – administrativne cjeline. Njihov obim se mijenjao, manje su ulazile u sastav većih, ili su se veće cijepale na određeni broj manjih. Ekonomski faktor podrazumijevao je da ta cjelina ima dovoljno izvora za preživljavanje

(šuma, pašnjaka, obradivog zemljišta, rijeka, prirodnih izvora pitke vode…). Župa se sastojala od **općina** (*municipium*) koje su u jednom rodu imale svoje predvodnike. Prodiranjem novih feudalnih, privrednih i političkih odnosa dolazi do razvoja uzajamnih odnosa župa na domaćim osnovama i formiranja "zemalja". "**Zemlja**" (*horion*) kao političko-teritorijalna jedinica sastavljana je od više župa sa određenim stepenom političke samostalnosti. Od "zemalja" koje su ulazile u sastav bosanske države precizno je definirana "zemlja" Bosna, koja je još u 10. stoljeću bila organizirana kao ***zemlja*** i kroz stoljeća zadržala svoju samostalnost. "Zemlja" Usora bila je, također, formirana kao političko-teritorijalna jedinica ali, kako to ističu historičari, *približnog ranga* "zemlje", koja je barem formalno održala određeni stepen individualnosti. "Zemlju" Usoru nalazimo u tituli bosanskih vladara, njezini predstavnici su svjedoci kod potpisivanja državnih povelja, a predstavnici iz "zemlje" Usore konstantno sudjeluju u zboru velikaša… Međutim, faktor objedinjavanja "zemlje" Bosne i približnog ranga "zemlje" Usore potvrđuje položaj usorskog vojvode u kontekstu **bosanske državne zajednice.**[170]

Tako usorsko-bosansko 13. stoljeće završava slobodno i politički snažno kao što je i počelo za Kulina, s tom razlikom što je Prijezda II, objedinjujući dvije bosanske "zemlje" u jednu (banovinu) doprinio da ona postane sinonim za **državnu vlast u Bosni** *(publica auctoritate)*. Neizostavan je i spomen vlasti bosanskih vladara Stepana I i Prijezde III koja je bila dobro učvršćena zahvaljujući, između ostalog, širokim porodičnim vezama, u kojima su Kotromanići povezani sa slavonskom banskom porodicom Babonića (*Babonegi*) s jedne, a s Nemanjićima i Arpadovićima s druge strane.

U tom periodu prestale su i sve moguće prijetnje ugarskih vladara križarskim ratovima, kako na teritoriji "zemlje" Usore, tako i na teritoriji "zemlje" Bosne. Takvo dešavanje bilo je neminovno što zbog, već navedenog odnosa Prijezde I i Prijezde II sa Bélom IV, a pogotovo nešto kasnije, kad ugarski kralj, i sam [...] *proglašen za heretika i proklet od papinstva,* nije imao nikakva formalna prava *čistiti* susjedne "zemlje" Usore i Bosne od *krivovjerja Bosanske crkve*. Za razliku od Arpadovića, koji su prečesto morali dopuštati da im ugarski moćni prelati kroje sudbinu,[171] mudri bosanski banovi u duhu *duhovitog dvojstva* su i nadalje šutjeli i vladali pravom kr'st'janskom zemljom, u kojoj nije bilo organizirane i ustoličene Katoličke crkve,[172] ali u isto vrijeme nisu ni dopustili visokim dostojanstvenicima Bosanske crkve da se eventualno *udome* u njihovom državnom vijeću i, na taj način, postignu bilo kakav politički položaj. Ipak, ostat će upitno da li su ti dostojanstvenici uopće imali takvih namjera.

Porodica dobrih Bošnjana na okupu u hiži, kraj 13. stoljeća – rekonstrukcija.

Dobri Bošnjani, graditelji hiža i 'kovači' mramorja u mirnijem vremenu – rekonstrukcija.

Dobri Bošnjani u obavljanju svakodnevnih djelatnosti – rekonstrukcija.

U okviru analize posljednjeg desetljeća 13. i početka 14. stoljeća odmah se nameće pitanje kako je moguće protumačiti vlast bana Pavla I *(Pavao)* Šubića Birbirskiog nad eventualnim dijelom "zemlje" Usore, odnosno "zemljom" Bosnom 1299. godine. Konsultirajući radove V. Klaića, moguće je pronaći potvrđujući stav o njegovom prisustvu na osnovu jedne povelje od 7. 4. 1299. godine. Međutim, tu se ne nalazi odgovor kako je Pavle I Šubić zavladao Bosnom, da li silom ili milom, ali da vjerovatno jeste, pomogavši u svladavanju bana Stepana I (*Stjepana*) Kotromanića – gornja Bosna i Donji kraji su odvojeni od vrhovne vlasti *razkralja* Stefana (*Stjepana)* Dragutina.[173] I S. M. Ćirković se kratko osvrće na *Šubiće kao gospodare Bosne*, odnosno da je 1299. godine Pavle počeo [...] *potčinjavati susjedne zemlje* i da je prvo *došla na red Bosna.* Zatim izražava sumnju da su Pavle I i njegov brat Mladin I [...] *već tada imali pod svojom vlašću neki znatniji dio bosanske teritorije osim Donjih ili Dolnjih krajeva*…[174] Nasuprot navedenim stavovima postoji mišljenje N. Klaić da ban Pavle I *(banus Croatorum)* 1299. godine nema *dominat* nad "zemljom" Bosnom ili u bosanskim zemljama jer, između ostalog ne posjeduje ni intitulaciju *dominus Bosne* iako je svojoj tituli *banus Croatorum* dodao i *dominus tocius Bosne*, ali je taj lijepi naslov, kako navodi N. Klaić, bio [...] *daleko od njegove stvarne vlasti u Bosni!*[175] Eventualnu *vlast*, po njenom mišljenju, hrvatski dinast mogao je samo sebi pripisati posredstvom bosanskog velikaša Hrvatina Stjepanića (poznatog i kao Hrvatin Ključki, odnosno *knez bez kneštva*), koji je uz njegovu političku pomoć [...] *oteo vlasti bosanskog bana Stepana I i oduzeo mu jedan dio njegove djedovine na teritoriji usorske banovine*. Hoće kazati kako je Hrvatin bio politički saveznik *hrvatskog gospodina*,[176] koji se nadao doći do stvarne vlasti u "zemlji" Usori i "zemlji" Bosni, pa zatim zaključuje [...] *da je Hrvatin jedini bosanski velikaš koji je pristao uz Pavla*..., a da su *Bribirci priznali Hrvatinovu vlast.*[177] Također i P. Živković zaključuje da ban Pavle I, iako je 1299. godine nazvan u jednoj povelji *banom Hrvatske, Dalmacije i gospodinom Bosne*, zapravo nema *neki veći dio Bosne*, nego vjerovatno Donje krajeve u kojima se inače nalazio Hrvatin – posjed u gradu Ključu i Kotoru, te župa Banica oko gornjeg toka rijeke Sane, koja je dijelom bila u regiji Donjih krajeva.[178]

Kada je riječ o istoimenim *Mladinima* (Mladenima) Šubićima u konteksu iskazanog interesa za teritoriju "zemlje" Usore, treba napomenuti kako je prvi bosanski ban iz obitelji Šubić bio brat Pavla I po imenu *Mladin I – Dominus Bosnæ* od *1299. do 1304. godine,*[179] a ne njegov istoimeni sin *Mladin II*, koji je [...] *nakon smrti kralja Dragutina zauzeo i Usoru i Soli.*[180]

Pošto su pobunjeni kr'st'jani ubrzo ubili Mladina I (1304), pretpostavlja se po želji Pavla I prenešeno je usorsko banovanje na njegovog sina Mladina II, tada Skradinskog i Humskog kneza *(comitis nostri Mladini iunioris* i *comes trium camporum et tocius terre Hlim*), koje je, može se kazati, formalno provođeno sve do njegovog pada na današnjoj teritoriji Hrvatske 1322. godine. Treba kazati da se Mladin II nikad nije nazivao *bosanskim gospodinom*, niti je preuzeo očevu titulu *Dominus tocius Bosnæ*, odnosno *dominus Bosnæ*, ali da ipak ni njegova banska titula *Mladinus banus Croattorum et Bosnæ* nije bila manje prazna.[▾181] Prema papinstvu 1318. godine [...] *pravi bosanski ban mora nestati, a na njegovo se mjesto postavlja Mladin II*. Međutim, N. Klaić upozorava kako je riječ o [...] *Mladinovom bosanskom banatu koji je prazni naslov*.[▾182] I na kraju, kako zaključuje N. Klaić, Mladin II bio je rušen s banstva u Hrvatskoj – ne u Bosni! – prije svega srušili su ga velikaši iz obe zemalje koje su službeno priznavale njegovu bansku vlast u Hrvatskoj.[▾183] Također, niti Mladin II, niti Pavle I nisu uspjeli unijeti nijednu promjenu u politički život "zemlje" Usore, kao ni "zemlje" Bosne i tako su zapravo oni, kako zaključuje N. Klaić, i pomogli da su se [...] *Kotromanići još više učvrstili ne samo na banskoj stolici, već i u 'gospodstvu bosanskom'*![▾184]

Već 1324. godine, kod V. Klaića, susrećemo se sa podatkom kako Dubrovčani Stepana (*Stjepana*) II Kotromanića, koji je naslijedio na prestolju brata Stepana I (*Stjepana*) 1322. godine, nazivaju [...] *preuzvišeni muž i gospodin Stjepan, vojvoda Usore, Bosne, Soli i premnogih drugih mjesta*.[▾185] Saglašavajući se sa zaključkom V. Klaića kako Stepanovo banovanje [...] *može prema svom stanovištu suditi svatko kako ga je volja, nu jedno mu se mora ipak priznati, da je naime umio tadanje zamršaje upotriebiti na korist svoje banovine*[▾186] ne želimo dalje ulaziti u ovu problematiku, jer za naš iskazani interes u okviru predstavljanja sjeveroistočne Bosne smatramo to dovoljnim. Stepan II je zasigurno zadržao onu bosansku titulu koja je nakon smrti Pavla I bila *upražnjena*, naime naslov *gospodina*, a bratu knezu Vladislavu, koji će pod tom intitulacijom ostati do kraja života, data je usorska banovina nad kojom se Mladin II zvao *bosanskim banom*.

Samostalan položaj Stepana (*Stjepana*) II Kotromanića *gospodina bosanskog* i kneza Vladislava potvrđuje se u darovnici knezu Vukoslavu, kako u političkom tako i u neovisnom položaju od Rimokatoličke crkve i njihovom odnosu prema Bosanskoj crkvi. [...] *Az sveti Grgur, a zovom ban Stepan, gospodin bosnski i brat moi knez Vladislav* daju na znanje svim bosanskim zemljama da su dali *veru i dušu otca nam gospodina bana i vseh roditel naših i svoio* knezu Vukoslavu sinu ključkoga kneza Hrvatina i to: *pred didom velikim Radoslavom i pred*

gostem velikim Radoslavom i pred starcem Radimirom i Žunborom i Vlkom i pred vsom crkvom i pred Bosnom da ne u naju Vukoslav sužn ni pogublenik! Darovnica je pisana *(a sie pisanie svrši se) u gosti velikoga hiži u Radoslavi*, dakle u kući kr'st'janskog odličnika gosta Radoslava! …koja se nalazila …*I se se to ini na Moištri.*[187]

Prema tome, mjesto na kojem daju Stepan II i Vladislav to obećanje nalazi se u **hiži** (*maisons* – forma kr'st'janskog personalnog centra/stana – *ecclesia bosniensis*) velikoga gosta Radoslava i potvrđuje njihov odnos prema Bosanskoj crkvi, odnosno njihovo vjersko opredjeljenje. Očito da se i u javnom životu tadašnje "zemlje" Bosne organizacija Bosanske crkve nalazi uz bosanske vladare na koju se oni, a i svi drugi koji žele imati određenu vrstu moralne garancije za postignuti dogovor i oslanjaju. Bosanska crkva zasigurno nije politička snaga jer nikakve garancije sa njezine strane, odnosno njezinih predstavnika – *velikog dida* (djeda), *velikog gosta (filius maior)* i *dvojice staraca (filius minor)*, nisu date osim njihovog nijemog svjedočenja Stepanove i Vladislavove *vere* i potpisanog sadržaja postignutog dogovora. Globalno posmatrano Bosanska crkva preko svojih predstavnika bila je garant vladarskih darovnih povelja i u njima sadržanih obaveza prema vlasteli, posrednik i arbitar u eventualnim sporovima između vladara i vlastele, te garant postignutih ugovorenih utanačenja i čuvar uspostavljenih dokumenata.

Pored navedenog, zahvaljujući podacima ove isprave potvrđuje se, tada već stogodišnji odnos Bosanske crkve prema vladaru, te vladara prema Crkvi. U tom *duhovitom dvojstvu* bosanskih vladara u 13. i 14. stoljeću leži, po svoj prilici, jedna od tajni njihova uspjeha. Naime, vladari su kod kuće čvrsto stajali uz Bosansku crkvu, ali su prema vani, izvan svoje zemlje, znali djelovati i nastupati kao rimokatolici ukoliko je to data situacija od njih zahtijevala ili pretpostavljala.

Čini se bitnim istaći kako u Stepanovim darovnicama kao i u dignitarijima ugarskih isprava spominju svjedoci *(biše svedoci)*, najprije *dobri Bošnjane* iz Zagorja, Rame, Uskoplja, Soli i Trebotića, a među kojima su se nalazili, pored bosanskog vojvode i vojvode Vojko i Vraneš Čeprnić iz Usore.[188] Titula *vojvoda usorski* ukazuje na to da su se Vojko i Vraneš nalazili na čelu Usore kao predstavnici centralne vlasti, objedinjavajući upravnu, vojnu i sudsku vlast, odnosno predstavljali dio centralne vlasti Bosne.[189] Također, posredstvom navedene titulacije moguće je zaključiti da se po značaju "zemlja" Usora nalazi u okviru bosanske države, odnosno da je imala, kako je već navedeno, samo nešto niži rang matične "zemlje Bosne", što, u tom vremenu, nije bio slučaj s drugim "zemljama", poput Soli ili Donjih Krajeva.

Bosanski ban i kralj Tvrtko I Kotromanić – rekonstrukcija.

Nove podatke o usorskoj "zemlji", baštinskim posjedima Kotromanića i bosanske vlastele donosi još jedna sačuvana povelja bana Stepana II.[190] U kontekstu ovog rada može biti interesantan podatak kako je ban Stepan II velikom knezu Grguru Stjepaniću (stariji sin kneza Pavla Hrvatinića), nakon 1323. godine poklonio u baštinu ukupno pet naseobina: Čečavu i Hrastušu u gornjem toku Male Ukrine, a u župi Nenavište nasobine Jakeš, Volović i Modrič. Također, u historiografskim bilježenjima nalazi se i podatak kako su navedene naseobine već bile privedene poljoprivrednoj upotrebi i naseljene sa evidentnim porastom broja žitelja.[191] I u ovoj povelji, pored ostalih, donosi se ime usorskog vojvode Vojke i kneza Vitana Tihoradića kao predstavnika "zemlje" Usore. Također ime kneza Vitana uz njegovog brata Divoša biti će spomenuto i u povelji Dubrovčanima od 15. 3. 1333. godine kojom je ban Stepan II ustupio Ston sa Pelješcem uz nadoknadu od 500 perpera godišnje. Bitno je spomenuti kako je navedena povelja sročena i potpisana u podgrađu Srebrenika – "zemlja" Usora, a redoslijed potpisnika i broj predstavnika potvrđuju daljnji značaj koji je imala vlastela "zemlje" Usore u centralnoj upravi bosanske države.[192]

Za vladavine Stepana (*Stjepana*) II Kotromanića u cilju rješavanja oko eventualnih sporova njegovih Bošnjana i Dubrovčana izvršena je podjela državne teritorije na nekoliko sudskih oblasti – Hum, Bosna, Završje i Zavrć. U sudskoj oblasti Završje (Tropolje ili Zapadne strane) bila je svrstana "zemlja" Usora zajedno sa "zemljom" Soli, župom Zemunik i župom Trebotić.[193] Međutim, kada je nazivlje u pitanju pokazalo se da su se održali *Hum, Bosna i Zavrć*, dok je umjesto naziva *Završje* ipak primat dat nazivu *Usora*.

Potvrdu prethodno navedenog zaključka o Stepanu (*Stjepan*) II Kotromaniću moguće je pronaći i u ponašanju njegovog nasljednika, prvo bana, a kasnije i kralja Tvrtka I Kotromanića. Za predstavljanje sjeveroistočne Bosne u ovom periodu interesantno je da se u intitulaciji bana Tvrtka I u periodu od 1353. do 1355. godine ne spominje Usora, kao ni usorska vlastela među svjedocima. Tek 1. 11. 1356. godine ban se titulira kao *dei gratia banus totius Bosne necnon et totius Vzure ac Solle*,[194] čime je, između ostalog, pomenutom poveljom od 1. 1. 1356. godine izdatom u banskom dvoru u Sutjesci *(in curia nostra sub castro Boboch)*, potvrđena njegova vlast nad banovinom Usore i Bosne, a sa njegove strane, na molbu ugarskoga kralja Ludovika I Anžuvinca (1342.-1382.), potvrđeno je imanje crkve Sv. Petra na prostoru "zemlje" Usore – *Dubnica* (Dubica).[195] Međutim, poslije nepune godine dana saznajemo da se Tvrtko I, provedenim postupkom pred Bačkim kaptolom

21. 9. 1357. godine, karakterizira kao [...] *kraljev i biskupov protivnik*, i *otvoreni pomagač heretika* (kr'st'jana, op. aut.).[196]

Ovo bi mogla biti samo jedna od važnih indicija koje upućuju na opravdanost prethodne konstatacije o *duhovitom dvojstvu* Kotromanića, odnosno tada još mladog bana Tvrtka I. Takav karakter indicija *duhovitog dvojstva* bit će ponovo potvrđivan za njegove vladavine, kao što se to desilo i prilikom njegovog vjenčanja s Dorotejom Vidinskom Šišman, ćerkom vidinsko-bugarskog cara Jovana Stracimira u organizaciji Rimokatoličke crkve na prostoru sjeverne Bosne u selu Sv. Ilija, nedaleko od današnje Modriče.[197]

Ipak, već 1363. godine Ludovik I pod već ustaljenim obrazloženjem borbe protiv *heretika* (kr'st'jana) na prostoru "zemlje" Usore i drugih dijelova "zemlje" Bosne, odnosno protiv bana Tvrtka I, organizira vojni pohod u dva pravca, s namjerom da uzme tobožnja kraljevska prava *in regno Bosnæ* ...[198] Ovdje je interesantno kretanje ugarske vojske koje je bilo usmjereno u pravcu "zemlje" Usore, odnosno grada Srebrenika pod zapovjedništvom palatina Nikole Konta Orahovačkog *(Raholcai Kont Miklós)* i ostrogonskog nadbiskupa Nikole, inače kraljevog Kancelara. S obzirom na to da sa sigurnošću nije moguće tvrditi kako je ugarska vojska u ranijim pohodima imala velike gubitke, sada se to može kazati. Ugarska vojska ne samo da je doživjela težak poraz, već je u potpunom povlačenju i panici, koja je nastala, izgubljen veliki državni pečat koji je posjedovao nadbiskup Nikola. Za Ugarsku i kralja Ludovika I Anžuvinca, to je bila velika sramota. Na kraju je opsada propala dok se ugarska vojska još jednom povukla.

Ovu, 1363. godinu, bez obzira na sva moguća i do sada prisutna historiografska tumačenja, moguće je smatrati jednom od najveličanstvenijih u povijesti "zemlje" Bosne, jer su odbijeni napadi stranih sila u nastojanju da se okupira srednjovjekovna Bosna. Vidno je i ojačala moć samog vladara Bosne, Tvrtka I Kotromanića, koji se pod utjecajem Bosanske crkve s prizivom Sv. Grgura titulirao kao [...] *Az' rab' b(o)ži i s(ve)toga Gr'gura a zovom' gospodin' ban' Tvr'tko*,[199] zatim [...] *božjom milošću ban čitave Bosne (po milosti b(o)žiei g(ospo)d(i)n vsim' zemlam' bosan'skim)*, a ne kao do tada *banom po milosti i naredbi kralja Ugarske*. Istini na volju, nešto kasnije, pod okriljem Tvrtkovog *duhovitog dvojstva* s ciljem gušenja pobune pod pokroviteljstvom njegovog mlađeg brata Vuka,[200] ponovo će se pojaviti i druga pomenuta intitulacija.[201] I sama Venecija, koja je od Ugarske doživjela niz teških poraza i poniženja, u svojoj povelji iz naredne godine bana Tvrtka I Kotromanića naziva *božjom milošću ban*

čitave Bosne (Dux Bosnorum iuvatus munere divino).[202] Nakon ovih događaja u Bosni je zavladalo jedinstvo između Tvrtka I i bosanske vlastele, te dolazi do širenja vlasti banovine na njezinim jugoistočnim a, nešto kasnije, i na južnim granicama.[203]

Ukoliko vremenski pogledamo unazad moguće je primijetiti kakva je bila uloga koju je vlastela iz "zemlje" Usore imala u restituciji vlasti bana Tvrtka I i u državnoj upravi. Naime, jedna od izdatih Tvrtkovih povelja iz tog vremena nudi listu prisutnih svjedoka i njihove uloge u jedinstvenoj upravnoj cjelini "zemlje" Usore. U funkciji predstavnika *od Usore* navedeni su vojvoda Tvrtko Ivahnić, koji se nalazio na čelu državne uprave "zemlje" Usore, zatim sin tepčije Ivahna Pribilovića, kaznac Stjepoje Čelničić, sin čelnika Hlapa, te tepčija Sladoje Divošević, sin kneza Divoša Tihoradića.[204] Vidljivo je kako je riječ o potomcima prethodne generacije velmoža koji su prije Tvrtka I Kotromanića imali najviše upravne funkcije u „zemljama" Usori i Soli.

Iz jedne druge povelje Tvrtka I saznajemo potvrđivanje posjeda kneza Pavla Vukoslavića unutar "zemlje" Usore. Na prvom mjestu među usorskim svjedocima pomenut je kaznac Stjepoje Čelničić, potom slijede usorski vojvoda Tvrtko Ivahnić, knez Tihčin Vitanović, župan Poručen Pribislavić, knez Juraj Dobroslavić i na koncu Tvrtko Čekanović.[205] Primjetno je kako se ovog puta broj svjedoka povećava na šest prisutnih i izjednačava sa brojem *dobrih Bošnjana*. Sigurno i ovaj podatak govori o mogućem utjecaju usorske vlastele na državne poslove, odnosno o statusu Usore unutar "zemlje" Bosne.

Analizirajući titule prisutnih na prezentiranim podacima iz dvije navedene povelje, može se kazati kako prisustvo usorskog *vojvode* potvrđuje osobu sa titulom koja je jedna od vodećih u hijerarhiiji bosanskog srednjovjekovnog društva. Zatim, pojavljivanje funkcija *kaznaca* i *tepčije* govori o postojanju financijske i imovinsko-pravne službe koja se nalazila u službi bosanskog bana na tom području. Nadalje, potvrđuje se prisustvo *kneževa*, koji su bili rangirani ispod vojvode, kao vlastela s drugostepenom titulom. Tu je i *župan (Iupanus/Comes)*, odnosno titula koja podrazumijeva vlastelina – lokalnog funkcionera zaduženog za organizirano funkcioniranje župe, kao osnovne teritorijalne jedinice. Župani su u ovom vremenu često imali i određene sudske ovlasti i diplomatske uloge. Na osnovu navedenih titula i njihovog značenja moguće je kazati kako je „zemlja" Usora na sjeveru današnje Bosne morala biti značajno naseljena i organizirana u jedinstvenu upravnu cjelinu koja je činila jedan od glavnih oslonaca stabilne državne

vlasti bana Tvrtka I Kotromanića. Potpuno je izvjesno, da ovakva hijerarhijska struktura "zemlje" Usore upućuje na zaključak o neminovnosti većeg prisustva stanovništva u ovoj oblasti, pa samim tim i tadašnje gradačačke regije.

Kad je već ponovo riječ o župama i županima, moguće je naglasiti da su župe, po pravilu, imale **središnje župno naselje** i da je ono, u većini slučajeva, bilo zaštićeno manjim ili većim utvrđenjem. U historiografiji je prisutno mišljenje da se prvobitno župno središte (župa Nenavište formirana je u periodu od 1244. do 1329./30.godine) treba tražiti u ranoslavenskom utvrđenju *Gradina u Skugriću* (Selo Gornji Skugrići s poljem Nenavište),[206] a da tek krajem 14. stoljeća, u vrijeme prve pojave vatrenog oružja, ulogu župnog središta zbog evidentnih fortifikacijskih karakteristika preuzima gradinska utvrda u današnjem Gradačacu.[207] Čini se bitnim napomenuti kako je u prethodnom periodu ta gradinska utvrda, ipak, postojala i kako se nalazila u župi Hotuča ili Otuča, koja se 1302. godine identificira sa nazivom *Hocucha,*[208] kao i nešto kasnije nazivima *Cotuchia* i *Hothwsa*.[209]

Za razliku od već navedenog spominjanja župe u Gradačcu, gradinska utvrda, odnosno kasnija utvrda i grad Gradačac *(na Dsori ... grad Gradčac sa svimi seli, koja mu* [stricu Radivoju, op. aut.] *je bio dao kralj Tomaš*)[210] se u kontinuitetu spominju od 1461. godine u srednjovjekovnim bosanskim,v[211] a nešto kasnije, u ugarskim i mletačkim izvorima. Preciznije, 1465. godine, prilikom dokumentiranja stolovanja *in Cotuchia in Gradac* kneza Karla Kurjakovića od Krbave, inače sina kneza Karla, gdje se još pominje i prodaja sela *Buchovichi in Liccha* za 24 dukata osobi po imenu Hreljc Petričević.[212] Zatim, mnogo kasnije, 1609. godine među gradovima kneza Ivana Karlovića, sina Karla Kurjakovića od Krbave, u jednom izvoru spominju se *castra Gradecz, Lokavec, Zwonnygrad, Mothnycza, Zthermechky, Grahovecz in Hothwsa et Odria provinciis existencia.*[213] Moguće je pretpostaviti da je razumljivo što se ovom prilikom još ne koriste osmanski izvori, koji će se kasnije pojaviti u sklopu prezentacije tog perioda.

Kada je riječ o navedenoj darovnici posljednjeg kralja Bosne i posljednjeg despota Raške Stjepana Tomaševića Kotromanića i njegova strica Radivoja Ostojića ili *Radivoja Vranduckog*, bila je napisana na bosanskom jeziku i njom je mladi kralj 18. 9. 1461. godine u Bobovcu potvrdio stricu Radivoju sve njegove utvrđene gradove i posjede u Bosni. Iako je ta kraljevska darovnica/povelja sačuvana samo u prijepisima, ipak, iz transkripta je moguće iščitati kako je darovnica izdana [...] *Mnogo poštenomu našemu i virnomu sluzi, našemu stricu knezu Radivoju za njegova virna i prava posluženja, koja posluži kruni kraljestva našega*.

Dio povelja i darovnica sa pečatom Kralja Tvrtka I Kotromanića (rekonstrukcija)..

Gradčačka utvrda u formi vlastelinske utvrde fortifikacijskog karaktera polovinom 15. stoljeća – kraljevsko vlasništvo.

U njoj se, uz mnogo drugih posjeda, spominju i *gradovi* (tj. utvrde), *Gradčac* (Gradačac) i *Tešanj na Usori* sa *svim što godi mu je služilo njemu na samrti gospodina kralja Tomaša* i *svim selih koja mu je bio dao gospodin Tomaš*, zatim *Komotin u Luci i Visuća* (u blizini Jajca [?]).[214] Čini se da neće biti naodmet spomenuti i činjenicu kako je Radivoje Ostojić (*Radivoj Vrandučki*) već od 1424. godine bio gospodar obližnjeg grada/utvrde Sokola u blizini Gradačca. Očito, da je u ovom slučaju bila riječ o daru u cilju objedinjavanja posjeda na istoj teritoriji.

Zahvaljujući podatku iz ovog izvora možemo potvrditi postojanje Gradčaca (Gradačca) sa utvrdom i polovinom 15. stoljeća, odnosno da je najvjerovatnije Gradačačka utvrda tada već bila u zadovoljavajućem konstruktivno-građevinskom stanju, te da je također postojala i prije prethodnog preuzimanja *grada* (tj. utvrde) od strane Stjepana Tomaševića Kotromanića, shodno pravu o nasljednim dobrima, od svog umrlog oca kralja Stjepana Tomaša Kotromanića. Ovaj podatak ujedno kazuje da je Gračačka (Gradačačka) utvrda bila **kraljevsko vlasništvo** *(dictum castrum nostrum fuerit et fit regium proprium)*!

Moguće je doći do zaključka kako je postojala opravdana mogućnost da je i kralj Stjepan Tomaš Ostojić Kotromanić naslijednim pravom došao do Gradčačkog (Gradačačkog) grada i utvrde od Stjepana Tvrtka II Kotromanića, preko eventualnog nasljedstva Stjepana Ostojića, odnosno Stjepana Ostoje, ranije Jelene Grube, zatim Stjepana Dabiše i napokon Stjepana Tvrtka I Kotromanića. Razlog za ovakvu pretpostavku moguće je utemeljiti u važnom strateškom položaju još od ilirske gradine, smještene na sjevernim obroncima planine Trebave, koja je dominirala ovim dijelom današnje Posavine, tako da je sa ove pozicije postojala opravdanost za branjenje prilaza dolini rijeke Spreče i moguća zaštita prostora južno od rijeke Save uz ugodan i siguran boravak vlastelina. Takva pozicija je bila jedna od ključnih strateških lokacija i porodice **Kotromanić**.

Po analogiji sličnih utvrda koje su iskorištavale prirodni strateški položaj, moguće je zaključiti da je to bila utvrda *složene forme* u sklopu fortifikacijskog sistema odbrambenih bedema sa jednom ili više kula koje su štitile životni, stambeni prostor i najvažnije tamošnje gospodarske objekte feudalnog posjednika i njegovih dvorjanika. Na osnovu navedenog može se kazati da je riječ o planskoj gradnji novog sistema *vlastelinske utvrde fortifikacijskog karaktera*.

U historiografskoj građi se s pravom tvrdi da je *Bilinopoljska izjava (actum apud Bosnam iuxta)*, potpisana 8. aprila 1203. godine, potvrdila poseban identitet bosanskih kr'st'jana *(Christianorum Bosniensium*, njihovu posebnu ranokr'st'jansku vjeru *(nos priores illorum homine, qui hactenus*

singulariter Christiani), specifičnu organizaciju crkve *(Ecclesia Bosnensis)* i unutarnje autonomne i *sui generis* crkvene hijerarhije, kao i prisutan vrlo jak upliv i ugled u bosanskoj srednjovjekovnoj državi, te da su kao takvi evidentirani u pouzdanim historijskim izvorima i izvan srednjovjekovne Bosne od kraja 12. do 15. stoljeća i, što je posebno važno, da ih nisu priznavali ni Rimokatolička crkva na Zapadu a ni Ortodoksna crkva na Istoku – *lažnu podmuklost ('dolosam astutiam')* iskorijeniti kako ne bi naškodila… Mišljenja smo da A. Babić s pravom tvrdi da se *heretička* (kr'st'janska, op. aut.) *Bosanska crkva* javlja kao ravnopravan garant sa bosanskom vlastelom (*Bosniacae nobilitatis*), preuzimajući odgovornost da će prava vlastelina stečena vladarevom poveljom biti poštovana. Sigurnu potvrdu ovog i ovakvog stanovišta nalazimo u povelji koja se smješta između 1370. i 1374. godine kada je bosanski ban Tvrtko I Kotromanić sa bratom Vukom i majkom Jelenom darovao tri sela Stjepanu Rajkoviću za zasluge iz već spomenutog perioda, a kada su Tvrtko I i Vuk bili u sukobu. Ban Tvrtko I Kotromanić je Stjepana Rajkovića predao [...] *u vjeru djedinu i sve Crkve bosanske i svih kr'st' jana* obavezujući se da *mu se ne može svrći vjera kr'st' janska ni za jedan uzrok* što ga ne bi *sudio did* (djed, op. aut.) *i dva strojnika i sa njima tri vlastelina dokle je u Bosni crkve Božje.*[215] Prema do danas sačuvanim i poznatim izvornim podacima moguće je zaključiti da je ovo samo još jedna od potvrda ustaljene forme *duhovitog dvojstva* jednog od bosanskih vladara, koji se oslanjao na društvenu klasu rodovskog plemstva i Bosansku crkvu. Rodovsko plemstvo zajedno sa crkvenom hijerarhijom uspostavljenom na čelu sa *didom*, predstavljali su ugledniji i reprezentativniji dio društva i imali su odgovornu ulogu koja nije imala premca u srednjovjekovnom bosanskom društvu. Svi ponuđeni historiografski primjeri, posmatrano globalno, postavljaju društvenu i političku poziciju bosanskih kr'st'jana na kvalitetnu ravan s posebnim utjecajem na brojne segmente srednjovjekovnog bosanskog društva. Da bi bosanski kr'st'jani mogli postati tako organizirani i da imaju svoje *hiže* sa vjerskim sjedištima po raznim mjestima srednjovjekovne Bosne, uz stalno uplitanje drugih crkava i pokušaje njihovog preobraćanja, zasigurno je moralo da prođe više decenija dok su to postepeno ostvarili i učvrstili, pa su njihovi vladari s punim uvjerenjem mogli zastupati interese puka i vlastele posredstvom uobičajne forme *duhovitog dvojstva*.

Kada je o stanovništvu riječ, moguće je kazati kako je sve primjetniji bio agresivniji utjecaj franjevačkog reda na teritoriji "zemlje" Usore. U okviru papinskih zaduženja da izvrše *obraćanje* mrsnih ljudi, [...] *koje je zaraženo heretičkom zloćom*, na *pravu rimsku vjeru* u duhu *naučavanja rimske crkve*, franjevci su predano i neometano radili s narodom, vodeći

računa o domaćim običajima i shvatanjima. Međutim, ovdje je potrebno naglasiti kako je vremenom inkvizitorski posao franjevaca namjerno pretvaran u izrazito *političku akciju protiv samostalnosti bosanskog vladara*. Takvom intenzitetu *rada* franjevaca nesumnjivo je doprinio i poklon bana Tvrtka I Kotromanića u vidu posjeda *Jelšavice* (Jošavica) Rimokatoličkoj bosanskoj biskupiji za izgranju crkvenog objekta Sv. Ilije u blizini Modriče.[216] Navedeni posjed graničio se sa već ranije poklonjenim i potom Tvrtkom I potvrđenim posjedom na prostoru Usore u *Dubnici* (Dubici) što je dovelo do daljnjeg proširenja i okrupnjavanja posjeda u kontinuitetu crkve Sv. Petra, te definiranju egzistencijalnih i neovisnih prostora za agresivnije djelovanje na preobraćanju domicilnog stanovništva bosanskih kr'st'jana. O intenzivnijem djelovanju franjevačkog reda svjedoči i broj novoizgrađenih rimokatoličkih samostana koji su do 1385./90. bili osnovani i organizirani u okviru Bosanske franjevačke vikarije. U popisu fra Bartola Pizanskog, unutar *usorske kustodije* (*custodio*, provincija franjevačkog reda) postojalo je šest samostana: Đakovo, S. Hlye, Verbice, Schachoue, Lindue/Indue i Buchouiche(?).[217] Ukoliko se posveti potrebnu pažnja navedenim toponimima koji omogućuju rekonstrukciju mreže naselja u Usori, moguće je doći do zaključka da nema ni pomena o Gradačcu u bilo kom poznatom obliku tadašnjeg njegovog imenovanja – *Gratschacz, Gradyaty, Graysacz, Greyschatz, Gradaczaz, Gradachatz, Grachacz*... S obzirom na moguće lociranje pomenutih toponima, može se zaključiti kako je mreža franjevačkog organiziranja tekla na sjeveru u rubnom, graničnom području "zemlje" Usore, a ne na njezinim južnijim prostorima. Iz navedenog mogao bi se izvesti i zaključak kako je današnji Gradačac bio nezahvaćen mrežom franjevačkog organiziranja, odnosno bez utjecaja *naučavanja rimske crkve*, ili je možda, mada nije moguće isključiti i takvu mogućnost, brojnost stanovništva bila takvog obima da franjevci nisu imali interesa, ili je domicilno stanovništvo svojim odnosom uvjerilo franjevce da ne odustaju od *istinske kr'st'janske vjere (autonomasice christianos)*, ili je… Ipak, ovako koncipirano mišljenje zasigurno nije u suprotnosti sa pretpostavkom kako je u Gradčacu već postojao ustaljeni život starosjedilaca i doseljenika, kao i utvrda, koja je zbog geostrateškog položaja i minimalno potrebnog utroška sredstava u projektu obnove i izgradnje *tvrđava za vojsku (castellum exercitui)* sredinom 13. stoljeća, ipak bila obnovljena i dovedena navedenoj vojnoj namjeni. Projekt izgradnje *tvrđava za ugarsku vojsku* vodili su kaločki nadbiskup Benedikt i njegov nasljednik, pod određenim vidom pokroviteljstva pape Inocenta IV i kralja Béle IV sa navodnim ciljem progona *heretika* i *iskorijenjivanja te heretičke kuge* (kr'st'jana,

op.aut.). Čini se mogućim, kako je ipak ugarski kralj Béla IV da bi se dodvorio papi Inocentu IV *(Sinibaldo Fieschi)* radio iza leđa Prijezde I i Prijezde II na indirektnom uspostavljanju neposredne vlasti na teritoriji čitave Bosne posredstvom *gušenja bosanskih heretika* (kr'st'jana) ili njihovog obraćanja u *pravu rimsku vjeru (Ecclesia catholica romana, in qua sola credo esse veram fidem)*, sa mogućim budućim podređivanjem biskupije Kaločkoj nadbiskupiji, dok je Papa izričito nastojao da *križarskim vojnama protiv heretika* (kr'st'jana, op. aut.) otkloni navodnu opasnost za *čistoću katoličke vjere (catholicae fidei sincerissimam puritatem)* iza čega se krilo, tada još javno neozvaničeno načelo koje je zastupalo poznato i već pomenuto stanovište *cuius regio, illius religio.*[218] I po jednom i po drugom poslije baštinjenih *neprijatnih iskustava (ingratus experiences)* sa bosanskim kr'st'janima, vlastelom i vladarima, *'tvrđave' za vojsku* bile su opravdane.

U jesen, odnosno 26. 10. 1377. godine Stjepan Tvrtko I. Kotromanić (sin Vladislava Kotromanića i Jelene Šubić, te unuk Stjepana I Kotromanića, Jelisavete Nemanjić i Juraja II Šubića) će se krunisati, kako ističe M. Ančić sa [...] *dva kraljevska vijenca* i uzeti titulaciju *kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Donjim Krajem, Zapadnim Stranam, Usori i Podrinju*, odnosno kraljem *Rassie, Bosne Maritimeque.*[219] Svečanost krunisanja održala se u *Milama* kod Visokog (današnji Arnautovići) u srednjoj Bosni, iako ostaje otvorena mogućnost da se kasnije po drugi put krunisao i u Mileševu, najvjerovatnije zbog političkog oportunizma, odnosno moguće *prilično pompezne dinastičke samohvale.*[220] Za prethodno iznešeno mišljenje moguće je pronaći utemeljenje i u dijelu teksta prijevoda Povelje kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku[221] gdje se izričito kaže: [...] *udostoji me dvostrukim vijencem kako bih obima gospodstvima upravljao, prvo isprva u bogomdanoj nam zemlji Bosni, potom pak gospod moj Bog me počastio da naslijedim prijestol praroditelja mojih, gospode srpske, zato jer ti moji praroditelji, u zemaljskom carstvu carstvovavši, i na nebesko carstvo preselili se biše.*[222]

Ukoliko bi se pratilo stanje u "zemlji" Usori posredstvom daljnjih Tvrtkovih povelja iz 1378. i 1380. godine moguće bi bilo primijetiti kako dolazi do opadanja broja usorskih svjedoka kao potpisnika. Tako se u jednoj povelji pominje samo Vlatko Vojvodić – Tvrtković, sin usorskog vojvode Tvrtka Ivahnića. U jednoj drugoj povelji, izdatoj vojvodi Hrvoju Vukčiću, upisani su tek knez Dobroslav Divošević, sin Divošev, dok je, još tada aktualni usorski vojvoda Vlatko Tvrtković, upisan kao svjedok na osnovu baštinskih posjeda svoje porodice *od Trebotića.*[223]

Ipak, može se kazati da prostor sjeverne Bosne, tada kao *krajište* bosanske države sa teritorijalnim obimom i prostranstvom na oko 52.000 km², dobija na političkom značaju.

Razorena Gračačka utvrda ugarskom vojskom *– prije obnove kaločkog nadbiskupa Benedikta sredinom 13. stoljeća* (rekonstrukcija na osnovu srenjovjekovnih izvora).

Milošću Božijom kralj Bosne, Raške, Primorja, Zapadnih strana, Usore, Donjih krajeva, Humse zemlje i ostalog – Pečat kralja Stjepana I Tvrtka korišten u oblasti Primorja – rekonstrukcija.

Uporište za prethodno iznesenu tvrdnju, između ostalog, moguće je vidjeti u namjeri kralja Tvrtka I Kotromanića da posjeti Usoru, nažalost, bliže okolnosti o njegovom odlasku i eventualnom boravku nisu poznate.[224] Sa sigurnošću može se kazati da ga u toj namjeri nije spriječila smrt Ludovika I Anžuvinca, ali je moguće da ga je omeo građanski rat koji je zahvatio Ugarsko kraljevstvo pa, samim tim uvjetovao Tvrtkovo opredjeljenje za jednu od strana. Međutim, kralj Tvrtko I Kotromanić će, ipak, posjetiti teritoriju sjeverne Bosne 1388. godine, ali sada sa vojskom i učešćem u borbama protiv ugarskih snaga. Bosanska vojska je tada neslavno završila, a *mnogi iz Usore* su izginuli.[225] O tome svjedoči i jedan fratarski zapis, koji je nastao mnogo kasnije (polovinom 18. stoljeća), a gdje se navodi da [...] *pride s vojskom usoračkom priko Save u Srim, ali ga podpaziše Ungari, koji čuvahu Srima i Valkova, i iz busije na njega udriše i razpiše, mloge Usorce pofataše...*[226]

Nakon smrti Tvrtka I, centralna vlast slabi, a na politička zbivanja utječu najmanje četiri činitelja:

- ugarski kralj Sigismund (*Žigmund*) Luksemburški, koji je obmanom, milom, ali u više navrata silom pokušavao da se domogne obećanog sugubog vijenca i stvarne vlasti nad terotorijem Bosne;
- domaća vlastela rusaga bosanskog sa procesom formiranja prostornih oblasti unutar kraljevine, kao i njihova kasnija nesloga;
- nastojanje franjevaca, pod vrhovništvom Vikara od Bosne po imenu Jakob Markijski (lat. *Jacobus de Marchia*, tal. *Giacomo della Marca*), da konačno uspostave rimokatoličku dominaciju sa *pokušajem rješavanja pitanja* Bosnske crkve uz progon mrsnih ljudi/kr'st'jana, i
- upadi osmanskih akindžija[227] na teritoriju Bosne prvo u jesen 1386. godine, pa u ljeto 1388., koji su bili različitog intenziteta i značaja, mada će tek događaji iz sredine druge decenije 15. stoljeća označiti aktivniji osmanski politički angažman.

U sukobu navedenih činitelja situacije su se brzo mijenjale, a savezništva su se sklapala kao što su se i raskidala. Međutim, **stanak dobrih Bošnjana i sve zemlje Bosne** *(tutta Bossina, tota Bosna)* je čitavo vrijeme ipak imao određeni utjecaj na kraljeve bez obzira na njihovo zvanično i nezvanično religijsko opredjeljenje u formi *duhovitog dvojstva*. U ovoj i ovakvoj situaciji, jedini interes stanka je bio u očuvanju samostalnosti Kraljevine Bosne i nepodređenosti bilo kakvim okupatorima, otkud god oni bili i sa kakvim ciljevima pokušavali se udomiti na teritoriji Bosne.

Zanimljivo je spomenuti da se do početka 15. stoljeća **bosanski mrsni ljudi** *(credentes)* uglavnom spominju u množini i zajedničkim nazivima ***kr'st'jani*** i ***dobri Bošnjani***, a ponekad i poimenično. Razloge za to moguće je tumačiti promjenom društvene i političke strukture srednjovjekovne Bosne kao i snaženjem važnosti samih bosanskih mrsnih ljudi bez obzira na veliki angažman i mogući utjecaj Rimokatoličke crkve. Najvjerovatnije se radilo o promjenama i kvalitetu novih odnosa opet u duhu *duhovitog dvojstva*, kao i evidentnog političkog tretmana bosanskih mrsnih ljudi u srednjovjekovnom bosanskom društvu. Sigurno da nije bilo riječi o pretjeranom utjecaju nekih znamenitih i značajnih bosanskih kr'st'jana na dvorovima bosanskih vladara i velikaša, nego vjerovatno postignutom stepenu poštovanja prava i privilegija koje su iskazivali bosanski mrsni ljudi, opet u duhu evidentnog prisustva *duhovitog dvojstva* kako kod vlastele tako i kod vladara.

Porast broja stanovnika na teritoriji "zemlje" Usore, uvažavajući i sve nemile vojne pohode i ratovanja, zauzimanja i oslobađanja tog prostora, kao i događanja *tihih seoba*[▼228] i nametnutog raseljavanja stanovništva početkom 13. stoljeća za vrijeme pape Honoria III, te već pomenuto početkom 15. stoljeća od strane ugarskog kralja Sigismunda Luksemburškog, moguće je ipak posmatrati i u kontekstu ekonomskih prilika date teritorijalno-upravne i privredne cjeline kroz reorganizaciju župa, formiranje novih naseljenih mjesta i gradova, rekonstrukciju i izgradnju novih utvrda, gradnju rimokatoličkih samostana… Veća politička i vojna moć bosanskih vladara našla je svoj odraz u teritorijalnoj ekspanziji države od bana Kulina, preko Stjepana II i Tvrtka I Kotromanića. Njima svakako treba pridodati i pojedine oblasne gospodare, koji su imali vojni, ekonomski i demografski potencijal da odbrane i znatno uvećaju teritoriju bosanske države pa, smim tim, i vlastite posjede. Početak 15. stoljeća je ipak označio opću promjenu političke i ekonomske klime na prostoru čitavog kraljevstva Bosne, a unutar njega posebno područja sjeverne i sjeveroistočne Bosne. Nastalo je *mnogometežno* vrijeme, ispunjeno skoro neprestalnim oružanim sukobima: bosansko-ugarskim, bosansko-raškim, ugarsko-osmanskim, bosansko-osmanskim i razdorom bosanskih velikaša (posjednici rusaške zemlje) i kraljeva. Sve to je nesumnjivo uzrokovalo i neminovne posljedice na ekonomsko-demografske prilike posmatranog područja – uništavanje kulturnih dobara i naselja, raseljavanje i seobe stanovništva, bilo privremeno, bilo trajno. Kulminacija navedenih posljedica dogodit će se u okviru nadiranja i konačne okupacije ove teritorije Osmanskim carstvom.

Kraljevina Bosna *– vladajuće dinastije, Vojvodstva, plemenite porodice, povelja, novac, pečati i prsten pečatnjak.*

BILJEŠKE

*110. Bošnjani su u srednjem vijeku za svoju **Bosansku crkvu** i svoju vjeru koristili sljedeće nazive: *Bosanska crkva* i *Crkva božija*; *vjera naša, naš zakon, prava vjera* i *prava vjera apostolska*. Iz naziva *prava vjera apsotolska* moguće je zaključiti da su bosanski kr'st'jani Bosansku crkvu i njezin postanak vezivali s vremenom prakršćanstva.

Mužić, Ivan: *Vjera Crkve bosanske*. Split 2008., str. 76.

*111. Po jednim historičarima *kr'st'jani* i *kr'st'janice* su svi vjernici Bosanske crkve, a po drugima ti su se nazivi odnosili isključivo na pripadnike duhovnog staleža – redovnike i redovnice.

Ćošković, Pejo: *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Institut za istoriju, Sarajevo 2005., str. 217.

Međutim, čini se opravdanim da je navedeno informiranje o ovoj problematici moguće potkrijepiti i originalnim citatom iz *Oporuke gosta Radina Butkovića* od 5.1.1466. godine, gdje se Crkva bosanskih kr'st'jana opisuje sa punopravnim članovima, *koi su prave vjere apostolske, praviem' kr'st'janom' i kmetem' i pravem' kmeticam' kr'st'janicam'*. Slijede *kr'st'jani i kr'st'janice koi grieha ne ljube* i *mr'sni ljude*. Kr'st'janskim prvacima i predstojnicima Bosanske crkve pripada naziv *dobri ljude* ili *dobri mužje*.

Oporuka gosta Radina iz 1466 godine. Dostupno na: https://www.scribd.com/document/78747564/Oporuka-Gosta-Radina-Iz-1466-Godine. Posljednji put pristupljeno 28.6.2018.

*112. Osporavanje pravovjernosti Bosanske crkve i kršćanskog naslijeđa moguće je pratiti od momenta samih saznanja Rima o njenom postojanju. Korištene su razne vrste negativnih kvalifikacija i neprimjerenih uvrijeda, do toga da su osporavani i bilo kakvi *redovnici bosanske sljedbe*. Međutim, u jednom od izvora iz 1403. godine u *Odluci dubrovačkog Malog vijeća* spominju se upravo *redovnici bosanske sljedbe*, kao i u dubrovačkom izvještaju iz 1433. godine koji je upućen animatoru Baselskog koncila (Ivanu Stojkoviću) gdje se ističe da narod *bosanske patarene* (kr'st'jane) zove *redovnicima*, a da bi bilo ispravnije reći da su oni *bez vjere, reda i pravila*. Prvi se naziva *djed* (did), *drugi gost, treći starac a četvrti strojnik*.

Ovom prilikom, u svrhu navedene tvrdnje moguće je izdvojiti i izvor kojim se Dubrovčani obavezuju da će čuvati pohranjeno blago kralja Tvrtka II postupajući onako kako kralj naredi *u svom' listu pod' svoiom' pečatju, koji bude upisao prid' redovnici rim'ske vjere ili vjere bosan'ske*...

Prethodno navedenu analogiju s redovništvom imao je i papa Aeneas Silvius Piccolomini (Pio II, 1458.-1464.) kada je bosanske kr'st'jane opisao kao *krivovjerne manihejce koji u zabitnim brdskim dolinama imaju svoje samostane* (hiže, op. aut.).

Podaci preuzeti iz: **Šanjek**, Franjo: *Bosansko-humski krstjani*; u: *Hrvatska revija*, br. 1, Zagreb 2004. Dostupno i na: http://www.matica.hr/hr/333/bosansko-humski-krstjani-20956/. Poslednji put pristupljeno 27.6.2018.

*113. **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*..., str. 28.

*114. Bosna, kao jedna od najstarijih evropskih država, uz ostale atribute državnosti, imala je i svoju dinastiju. Bili su to slavni **Kotromanići**. Do danas se uspjelo doći do 75 imena članova ove dinastije, što banova, banica, kraljeva, kraljica, prinčeva, princeza i drugih njihovih srodnika. Kotromanići su bili u

rodbinskim vezama s mnogim evropskim dvorovima, od onog u Španjolskoj, Austriji, Njemačkoj, Poljskoj, Bugarskoj, Hrvatskoj, Raškoj (Srbiji), pa i s dvorom u Carigradu.

Imamović, Enver: *Bosanska dinastija Kotromanića*. Dostupno na: https://www.academia.edu/13107320/BOSANSKA_DINASTIJA_KOTROMANIĆA. Poslednji put pristupljeno 18.6.2018.

*115. ***Ibidem***; **Šimić**, Angelina: *Maglovito ne može biti*. Članak, Oslobođenje, Sarajevo 10.4.2008. Dostupno i na: http://www.infobiro.ba/article/441041. Poslednji put pristupljeno 18.6.2018.

*116. D. Mandić i F. Šanjek u *Dobrim Bošnjanima*, interpretirajući fenomen Bosanske crkve, naglašeno kroz kontekst ili filter zapadnih heretičkih pokreta, promatra pripadnike Bosanske crkve u širem ili užem smislu. D. Mandić usmjeravajući pozornost na širi kontekst, izlaže stav kako su bosanski kr'st'jani ovu sintagmu uzeli kao posebno ime svojih vjernika, kao što su *uzeli i sami za se staro i opće čašćeno ime 'kr'st'jani'* i *'kr'st'janice'*. F. Šanjek se kreće u istom interpretativnom kontekstu, ali pojam *Dobrih Bošnjana* sužava na *hijerarhijske predstojnike Crkve bosanske*, iako ne isključuje mogućnost da *Dobri Bošnjani* nisu isključivo pripadnici društva *bosanskih patarena* (kr'st'jana, op. aut.), nego su to mogli biti i obični građani neovisno o religioznom opredjeljenju. Za razliku od njih, Jaroslav Šidak gledao je u *Dobrim Bošnjanima* jednostavno bosansku vlastelu.

Mandić, Dominik: *Bogomilska Crkva bosanskih krstjana*. Knj. Ill, Chicago 1962., str. 199-200, bilj. 200; **Šanjek**, Franjo: *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. Kršćanska sadašnjost, Analecta croatica christiana 6, Zagreb 1975., str. 89-90; ***Isti:*** 1976, str. 88-89.

Potrebno je istaći kako Šanjek ne pravi razliku ni između oblika *Bošnjanin* i *Bošnjak*, pa u francuskom izdanju svoje monografije konsekventno upotrebljava oblik *bosniaque* umjesto *bosnien*.

Šidak, Jaroslav: *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*. Zagreb 1975., str. 164, 273.

*117. Na primjer, među prvim sačuvanim poveljama Stjepana II Kotromanića izdanim nakon 1326. godine kaže se: *tomu su* [bili] *svidoci dobri Bošnjane* ... i *da stane pred dobrimi mužmi* ... Zatim u povelji bana Tvrtka I i njegove majke Jelene iz 1354. godine: *dumanadesete dobrih Bošnan* ..., kao i 1355. godine gdje se na latinskom jeziku naglašava *bonorum hominum testimonio fide digno*... Ovdje su prezentirani samo izdvojeni izvori kojih inače ima u većem obimu. Međutim, što se tiče ostalih povelja iz razdoblja političkog uspona srednjovjekovne Bosne, a u kojima se ne spominju *Dobri Bošnjani*, treba istaći da i te povelje imaju vrlo sličnu strukturu kao i povelje sa sintagmom *Dobri Bošnjani*, odnosno *Dobri ljudi*. U njima se upotrebljavaju sinonimi *plemeniti ljudje, dobri mužje, vlastela*... Ipak, postoje i drugačija mišljenja, među kojima ovom prilikom izdvajamo stav S. Džaje, koji zastupa stav kako sintagma *Dobri Bošnjani*, odnosno *dobri Bošnjani* ne pojavljuje se niti u jednom povijesnom dokumentu kao etnička kategorija, nego u svom najširem značenju uvijek kao socijalna i etička kategorija. Drugim riječima, po njemu taj pojam nikada ne označava tadašnji cjelokupni bosanski etnos, nego samo sloj slobodnjaka, odnosno plemstva u društvenoj feudalnoj piramidi.

Thallóczy, Ludwig: *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskih arhiva.* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XVIII, sv. 4, Sarajevo 1906., str. 403-405, 410-411; ***Isti:*** *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München-Leipzig 1914., str. 7-11, s pogrešnim datiranjem nastanka povelja na str. 23-24. Za ispravnu dataciju **Ćirković**, M. Sima: *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd 1964., str. 359; **Džaja**, Srećko: *'Dobri Bošnjani' i 'Boni Homines'*. Dijalog 1-2, Sarajevo 2006., str. 125.

*118. Iz jedne od povelja Dubrovčanima koju je uputio Tvrtko II Kotromanić 1405. godine jasno je izražen stav o ovoj problematici: *Kto godi je Bošnjanin ali Kraljstva Bosanskoga*… Rjeđe su taj naziv Dubrovčani talijanizirali i pisali kao *Bosignani*.

Dinić, Mihailo: *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni;* u: *Iz srpske istorije srednjega veka*, Equilibrium, Beograd 2003., str. 494-496; **Rudić**, Srđan: *Vlastela Ilirskog grbovnika = The Nobility of the Illyric Coat of Arms*, Istorijski institut, Posebna izdanja, knj. 52, Beograd 2006., str. 173.

*119. **Horvat**, Zorislav: *Stilska stratigrafija burgova 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Prostor, 18, 1(39), Zagreb 2010., str. 48; **Tkalčec**, Tanja: *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome*. Zagreb 2010., str. 23 i dalje.

*120. **Piper**, Otto: *Burgenkunde – Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes (Nachdruck der 3. Auflage)*. Frankfurt 1967., str. 283.)

*121. **Fermendžin**, Eusebius: *Acta Bosnæ* …, str. 86; **Vego**, Marko: *Naselja Bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo 1957., str. 19; **Klaić**, Vjekoslav: *Povijest Hrvata – Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Knj. druga, Zagreb 1974., str. 338, bilj. 28. *Modriča sa okolinom u prošlosti*…, str. 27-28.

*122. **Fermendžin**, Eusebius: *Acta Bosnæ* …, str. 101-102; **Vego**, Marko: *Naselja Bosanske srednjovjekovne države*..., str. 61-62; **Grupa autora**: *Modriča sa okolinom u prošlosti*. Modriča 1986., str. 26-27. Dostupno i na: https://www.scribd.com/doc/112796266/Modrica-Sa-Okolinom-u-Proslosti-Modrica-1986. Poslednji put pristupljeno 14.7.2018.

*123. Obe utvrde, ustvari grada, spominju se u tekstu sporazuma u Tati iz 1426. godine (Komoranska županija).

Opširnije: **Gelcich**, Jozsef i **Thalloczy**, Ludwig: *Diplomatarum relationæ Reipublicæ Ragusanæ cum regno Hungariæ*. Budapest 1887., str. 195; **Hifer**, Aleksander: *Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. V, sv. 1-4, Sarajevo 01.07.1893. Dostupno i na: http://www.infobiro.ba/article/419348. Poslednji put pristupljeno 10.7.2018.

*124. **Bosanska crkva** je uživala veliki ugled i među evropskim heretičkim crkvama. Postoji više povijesnih naznaka da je jedno vrijeme smatrana čak *vodećom crkvom dualističkog učenja*. Taj ugled i položaj je stekla i zato što je to bila *vjera jednog cijelog naroda*, dakle najmasovnija *'hereza'* u Evropi, i što je po mnogim historičarima imala status *državne vjere*. To ju je činilo sigurnom, što nije bio slučaj ni sa jednom drugom tzv. "dualističkom crkvom".

*125. Potvrdu takvih *uspjeha* u kampanjama protiv kr'st'jana i dobrih Bošnjana moguće je uočiti u većem obimu od momenta osnovanja *Bosanske vikarije* pa nadalje. Jedan od poslednjih takvih *uspjeha* dešava se u pedesetim godinama 15. stoljeća pri samom kraju Kraljevine Bosne, kada franjevci obnavljaju kampanju protiv *krivovjernika*. U izvještaju papinskog legata u Bosni iz 1451. godine kaže se da se *u mjestima u kojima prebivaju heretici* (kr'st'jani op. aut.), *čim se fratri pojave, heretici* (kr'st'jani op. aut.) *tope kao vosak na vatri.*

Fine, John Van Antwerp: *Bosnian Church – a new interpretation – a study of the Bosnian Church and its place in state and society from the 13th to the 15th centuries*. New York – London 1975., str. 332-333.

Među pripadnicima Bosanske crkve razlikovali su se ***pravi kr'st'jani*** i ***kr'st'janice*** (duhovnici, koji su se pridržavali svih kanoniziranih vjerskih propisa) te ***kr'st'jani*** i ***kr'st'janice,*** odnosno *mrsni* ili ***mirski ljudi*** (vjernici, obični puk koji nije imao obavezu

redovničkih postova). Za razliku od istočne i zapadne crkve, čija su zvanja na grčkom ili latinskom jeziku, bosanski kr'st'jani su koristili narodne slavenske izraze za nazive svećenstva, odnosno redovničke-crkvene strukture. Vrhovni poglavar Crkve bio je ***did*** (djed), a svećenici su bili ***gosti*** i ***starci*** – pod zajedničkim nazivom ***strojnici*** (dužnosnici), odnosno ***poglaviti kr'st'jani*** ili ***dobri mužje***. Mnogi historičari istočnog opredjeljenja povezuju te nazive sa odgovarajućim grčkim nazivima, pa se smatra da je značenje naziva *gost* identično sa *iguman*, *starac* sa *prezviter*, *strojnici* su navodni *jereji*, a *did* je *episkop*.

*126. Možda je jedan od najupečatljivijih primjera karakterizacije takvog odupiranja predstavljen u radu F. Šanjeka koji se, između ostalog, bavi i predstavljanjem zbirke latinskih izvora relevantnih za upoznavanje Bosanske crkve, gdje se kaže: […] *Evo smo upoznali da se na granicama Bosne, Hrvatske i Dalmacije, blizu ugarskog naroda, pojavom antipape, bez sumnje ubrzao zakašnjeli dolazak antikrista, budući da se taj novi Lucifer napuhuje žučju nove drskosti nastojeći postaviti svoje sjedište na sjevernoj granici, ne toliko s nakanom da bude sličan uzvišenom nasljedniku prvaka apostolskog koliko zato da njega i cijelu Crkvu ponizi i uništi*.

Martine, Edmund i **Durand**, Ursini: *Thesaurus novus anecdotorum*. sv. I, Paris, 1717., col. 902. Dostupno i na: https://archive.org/details/ThesaurusNovusAnecdotorum1. Pristupljeno 26.6.2018.; **Šanjek**, Franjo: *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*. Zagreb 2003., str. 84., bilj. 72.: […]*Ecce quod vidimus in finibus Brunarum (!), Croatiæ et Dalmatiæ juxta Hungariam nationem, ut per antipapam moras antichristi*…

Riječ *Brunarum* nije jasna u potpunosti, ali vjerovatnije je da se odnosi na Bosnu nego na Bugarsku, o čemu dodatno svjedoči dopis Inocenta IV, koji 19.8.1244. godine ugarske prelate potiče na borbu protiv "heretika" koji su dobro organizirani i svog herezijarha nazivaju papom *Annales Burtonensis*.

Termin ***duhovito dvojstvo*** preuzet je od historičarke N. Klaić sa istovjetnim značenjem.

Vidi, **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 182.

*127. **Ćošković**, Pejo: *Crkva Bosanska u XV. stoljeću*. Institut za istoriju, Sarajevo 2005., str. 20.

*128. ***Ibidem***, str. 24.

Stanak, državni sabor srednjovjekovne Bosne *(zbor; sva Bosna; sav rusag bosanski; a ponekad samo Bosna; consilium; universale colloquium; collatio; adunacio…)* gdje su učešće u radu imali *vlastela* i *velmožani, dobri Bošnjani, dobri ljudi, gospoda rusaška* – svi sa istim značenjem i u izvorima na latinskom i italijanskom jeziku – *baroni Bosne*.

Rusag je podrazumijevao teritorij koji je imao značenje državnog teritorija (npr. *zemlja Pavlovića*) u vlasništvu velmože *(rusaške gospode – velikih vojvoda rusaga bosanskoga)*, ali, nužno je naglasiti pod okriljem **Kraljevine Bosne**.

*129. **Truhelka**, Ćiro: *Das mittelalterliche Staats – und Gerichtswesen in Bosnien*. Str. 72. Dostupno na: https://www.zobodat.at/pdf/Wiss-Mitt-Bosnien-Hercegovina_10_1907_0071-0155.pdf. Poslednji put pristupljeno 2.3.2018; **Fine**, John Van Antwerp: *The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. University of Michigan Press 1994., str. 18-21.

*130. Pravnu jedinstvenost državnog područja u doba jačanja rusaške gospode obradili su V. Čučković i P. Ćošković.

Čučković, Vera: *Parnica sa Radojem Vinarićem podanikom hercega Stjepana vođena pred dubrovačkim sudom*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, sv. XVI-XVII, Sarajevo 1968.-1969., str. 404; **Ćošković**, Pejo: *Crkva Bosanska*…, str. 154.

*131. Pod terminom "**zemlja**" podrazumijeva se političko-teritorijalna jedinica sastavljena od župa – političko-teritorijalnih jedinica nižeg reda. Međutim, u okviru organizacije političke vlasti na tadašnjem bosanskom prostoru bilo je karakteristično nezadrživo raspadanje političke organizacije "**zemlje**" uzrokovano formiranjem većih državnih formacija, kao i novih feudalnih oblasti.

Po mišljenju P. Anđelića od "**zemalja**" koje su

ulazile u sastav bosanske države, jedino je "**zemlja**" **Bosna** bila definirana kao **zemlja** – ***horion***, koja je u okviru kasnije šire razvijene, bosanske državne zajednice, uvijek sačuvala određenu individualnost.

Po stavu E. Mutapčića i Usora sa Soli, u prvoj polovini 13. stoljeća, bila je otcijepljena od matice Bosne kao jedinstven prostor. Pri tome je novonastala "**zemlja**" **Soli** dobila izraženiji stepen individualiteta, omogućivši plemstvu iz navedenih krajeva da u potpunosti učestvuju na najvišoj razini u političkom životu srednjovjekovne Bosne, kako se i navodi u prvom terminološkom pomenu ovih "**zemalja**" u dokumentima iz 1225. godine.

Detaljnije: **Anđelić**, Pavao: *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji*…, str. 10; **Mutapčić**, Edin: *Mjesto i uloga Usore u državno-pravnoj tradiciji srednjovjekovne Bosne*. Pregled, Časopis za društvena pitanja, godište L, Broj 2., Sarajevo 2009., str. 133-147; **Smičiklas**, Tadija: *Codex Diplomaticus regni Croatiæ, Dalmatiæ et Slavoniæ*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1906., sv. III, str. 242-243.

*132. **Mutapčić**, Edin: *Gradačac i okolina u srednjem vijeku*. Baština sjeveroistočne Bosne, časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno nasljeđe, br. 3., Tuzla 2011., str. 11-12.

*133. ***Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije***. Tom IV, Vizantološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1971., str. 26-29.

*134. Teritorijalnu potvrdu navedene tvrdnje moguće je potkrijepiti poveljom bosanskog bana Stjepana II, gdje se navodi kako on vlada [...] *od Save do mora i od Drine do Cetine*.

Thallóczy, Ludwig Von: *Studien zur Geschichte Bosniens*..., str. 13-15.

*135. **Smičiklas**, Tadija: *Codex Diplomaticus*…, str. 36.)

*136. Političku vlast bana Mateja Ninostava potvrđuje i boravak kralja Béle IV 1244. godine u gradu Glažu *(Gallas)*, *na međi zemlje Wzore* (Usore), odnosno sjeverozapadnoj granici bosanske države.

Klaić, Vjekoslav: *Povijest Hrvata – Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Knj. prva, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1974., str. 261-262.

*137. Hrvatska historičarka Nada Klaić *Bélinu darovnicu* smatra ***grubim falsifikatom*** koji *nema nikakve veze bilo s kraljem Bélom IV ili s banom Ninoslavom*.

Klaić, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 112-115.

Također i P. Engel, mađarski historičar, ističe kako *ne smije se bez zadrške tvrditi da je Bosna tijekom cijelog srednjeg vijeka bila vazalna zemlja ugarske krune*.

Vidi, **Engel**, Pal: *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*. Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, vol. XVI, Zagreb 1998., str. 58.

*138. Prijepiska pape Honorija III iz 1225. godine sa kaločkim nadbiskupom Ugrinom.
Podatak preuzet od: **Mrgić**, Jelena: *Severna Bosna*..., str. 55.

*139. Najveće promjene u političkom životu bosanskih zemalja u 12. stoljeću donijela je obnova bizantske vlasti na Balkanu za cara Manojla Komnena. To je prvi i posljednji put da je nad "zemljom" Usorom preuzeo vlast jedan bizantski car, ali unatoč tome ni njegovo vladanje nije ostavilo, kako u Usori tako i u Bosni, neke duboke tragove.

*140. **Kinam**, Jovan: *Spisi o istoriji*. Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, prev. N. Radošević-Maksimović, knj. IV, Beograd 1970., str. 28, 51; *Letopis popa Dukljanina*. Posebna izdanja – Stari srpski arhiv, uredio F. Šišić, Beograd 1928., str. 307.

*141. Historiografija bilježi mnoge autore koji su na ovaj ili onaj način pokušali osporiti politički položaj i granice *bosanske zemlje*. Jedan od takvih je bio i hrvatski povjesničar F. Šišić koji navodi da nakon Časlavove smrti Bosna je *možda sastavna čest kraljevine Hrvatske*, zatim od 1028. bizantskog carstva, *pa opet kraljevine Hrvatske (naročito između 1069.-1090.), onda Srbije (to jest čest zetske ili dukljanske kraljevine) od 1090. do 1102. i najposlije bila je Bosna samostalna od 1102. dalje do pridruženja svoga Ugarskoj (nešto prije 1138.)*.

Šišić, Dr. Ferdo: *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*. Prvi dio, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XXXVIII, Zagreb 1944., str. 56;
Vidi i, **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna…*, str. 31, bilj. 4.

*142. Prema pisanju papskih izvora, knez Sibislav kao katolik, [...] *bio je usamljen među jereticima* (kr'st'janima, op. aut.) *kao ljiljan među trnjem*...

Vidi, **Fejer**, Georgium: *Codex diplomaticus Hungariæ ecclesiasticus ac civilis*. Tom IV, vol. 2, Budæ 1829., str. 36; **Smičiklas**, Tadija: *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus regni Croatiæ, Dalmatiæ et Slavoniæ*. Sv. IV, Listine godina : 1236.-1255. = vol. IV. Diplomata annorum 1236.-1255. continens, Zagreb 1906., str. 15-18.

*143. Iz jedne prepiske pape Honorija III sa kaločkim nadbiskupom Ugrinom evidentna je papina zahvalnost nadbiskupu koji je donio odluku o uništavanju *heretika* (kr'st'jana) upravo na teritoriji Usore – *de Bosna, Soyet Wosora,* i to na podsticaj papskog legata Akoncija.

Drugim dopisom, papa je potvrdio odluku ugarskog kralja Andrije II da kaločkom nadbiskupu povjeri zadatak da stanovništvo *očisti od heretika* (kr'st'jana) upravo na prostoru Usore – *terras quasdam, videlicet Bosnam, Soyet Wossora*, i da na tom prostoru formira katoličku crkvenu organizaciju.

Opširnije vidi, **Smičiklas**, Tadija: *Diplomatički zbornik…*, sv. III, str. 242-244.

*144. Već 1199. godine Vukan Nemanjić, šalje optužbu papi Inocentiju III u kojoj iznosi da ban Kulin *ispoljava krivovjerje*. Papa naredne godine, 11. oktobra, upućuje dopis ugarskom kralju Emeriku III u kojem traži da silom istjera *heretike* (kr'st'jane) iz Bosne. Na Bosnu je već bio spreman križarski pohod, međutim kako je ban Kulin bio vješt diplomata on je ovaj pohod spriječio. Uspio je uvjeriti izaslanike da je Bosna država *dobrih katolika* a ne *heretika*.

Theiner, Augustin: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie shronologica disposita*. Tomus primus (tom I), Romæ – Typis Vaticanis, 1859., str. 6; **Kukuljević Sakcinski**, Ivan: *Codex diplomaticus regni Croatiæ, Dalmatiæ et Slavoniæ = Diplomaticki zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*. CCLXXXIII. 1199., tom 1, Zagreb 1874., str. 215-216.

*145. ***Kršćanska poruka*** – grč. εὐαγγέλιον, *dobra vijest, radosna vijest;* εὐάγγελος, *donositelj dobre vijesti.*

*146. Djeca su bila posebno tražena *trgovačka roba*, naročito djevojčice. Jedan vlastelin iz Dubrovnika, po imenu Stojko Bogdanović, 31.10.1397. godine prodavao je svoju dvanaestogodišnju ropkinju *(paterenam et de genere servorum)*, porijeklom iz Usore *(filiam qd. Radoe de Usora de Bossina)*, koja se ranije zvala *Gojna,* a u tom momentu latinski *Simona*. Gradski pisar tog spisa, očito držeći da su kr'st'jani, tada u Dubrovniku zvani *patareni*, po prirodi određeni za ropstvo *(de genere servorum)*, napominje da mlada Bošnjanka nije više *patarenka*, jer je promijenila svoje bosansko-slavensko u latinsko ime, što je značilo da je *krštena*. Licemjerstvo je bjelodano, tim više što je za venecijanskog kupca mlada Simona ipak bila *anima*.

Verlinden, Charles: *L'esclavage dans l'Europe médiévale*. Tome deux (sv. II), Gent 1977., str. 781.

*147. Iskorjenjivanje kr'st'jana na teritoriji Usore provođeno je u mnogo navrata. Tako je Papa Nikola IV (1288.-1292.) zatražio od provincijala Slavonije 23.3.1291. godine da pošalje dva sposobna franjevca na teriroriju Mačve, Usore i Soli Stjepanu Dragutinu radi *istraživanja krivovjerja*.

Pandžić, Bazilije: *Djelovanje franjevaca od 13. do 15. stoljeća u Bosanskoj državi*; u: Puljić, Želimir – Topić, Franjo (prir.): *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089.-1989.), Sarajevo 1991., str. 241-268.

Papa Bonifacije VIII (1294.-1303.) franjevcima je 29.4.1298. godine povjerio službu *istraživanja i pobijanja heretičke zablude* ne samo u Usori i Bosni, nego i u Raškoj, Hrvatskoj i Istri.

Mandić, Dominik: *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago 1962., str. 167.

*148. **Lovrenović**, Dubravko: *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*. Zagreb-Sarajevo 2006., str. 136-137.

*149. **Babić**, Anto: *O odnosima vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni*. Godišnjak, Glasnik Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, br. 6, Sarajevo 1954., str. 29-44.

*150. **Klaić**, Nada: Srednjovjekovna Bosna…, str. 206.

*151. Matej Ninoslav, rodom i odgojem kr'st'janin, 1233. godine popustio je papinskom poslaniku Jakobu i primio [...] *rimski zakon, samo da zaprieči dalji zulum vojvode Kolomana, koji je pod izlikom, da progoni krivovjerce, odtrgavao od banovine bosanske po svojoj volji ciele župe i sela, te ih podieljivao svojim pristašam i podanikom*.

Klaić, Vjekoslav: *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb 1882., str. 68. Dostupno i na: https://www.scribd.com/doc/26342443/Vjekoslav-Klaić-POVIJEST-BOSNE-DO-PROPASTI-KRALJEVSTVA). Posljednji put pristupljeno19.4.2018. godine.

*152. **Theiner**, Augustino: *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia – maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta*. Tomus primus (tom I), Romæ 1863., str. 296-298; **Hodinka**, Antal: *Tanulmanyok a bosnyak-diakovari püspökség történetéből*. Budapest 1898., str. 99-103.

*153. *Usporedi,* **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 92 i od 138-145.

*154. [...] *Prima mota incipit ubi fluvius Tolycha intrat Zanam, ei ascendit per Tolycham usque ad locum ubi intrat Zuhum Tolycham et per Zuam Tolycham, tendit in pla- nicie et intrat iterum in fluontcm Tolycham, et per illam ascendit usque ad pedem montis ubi uritur, deindo vadit ad alium fontem Modricha vocatum, et in illo descendit usque ad locum ubi Modricha cadit in Boznam, et per Bozuam descendit usque ad Zauum, per Zanam usque ad metam primam, ot ibi terminatur.*

U prijevodu: [...] *Prva međa počinje tamo gdje se rijeka Tolisa ulijeva u rijeku Savu* (između današnjih naselja Tolise i Domaljevca, op. aut.) *i prati rijeku Tolisu uzvodno sve do mjesta gdje počinje Suha Tolisa), te Suhom Tolisom se spušta u ravnicu sve dok ponovo ne dođe do Tolise i njom se uspinje sve do podnožja brda gdje ona izvire* (Obronci Trebave ili Trebovca, op. aut.)*, a odatle ide na drugi potok zvani Modriča* (pretpostavljamo da je riječ o potoku Dusa, op. aut.) *i njime se spušta sve do mjesta gdje se Modriča ulijeva u Bosnu, a Bosnom se spušta sve do Save, a Savom do prve međe i tu se završava.*

Theiner, Augustino: *Vetera monumenta Slavorum*…, str. 298.

*155. N. Klaić navodi [...] *da budući Arpadović nije Bosnu podložio svojoj vlasti, što je moguće zaključiti na osnovu činjenice da se u inače vrlo bogatom diplomatskom materijalu Arpadovića nije sačuvao nikakav spomen Bosne – osim u naslovima!*

Klaić, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 125.

*156. Béla IV zvao je Prijezdu I *fidelis noster* (naš vjerni) i darivao ga posjedima na Dravi, pa je moguće zaključiti da ga je bez sumnje ubrajao među svoje političke saveznike i prijatelje.

Ćorović, Vladimir: *Zapadnjačka orijentacija u Srbiji*; u: *Istorija srpskog naroda*. Knj. 1, eBook Portal, 1997., nije numerirano. Dostupno i na: https://books.google.ba/books?id=eyyXAgAAQBAJ&pg=PT170&lpg=PT170&dq=Prijezda+I,+fidelis+noster&source=bl&ots=vpm23HNkSo&sig=KiVYAL85B5s559gY3FUljCKBLtw&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwjvpIWGterdAhVClSwKHW8wAlkQ6AEwBnoECAYQAQ#v=onepage&q=Prijezda%20I%2C%20fidelis%20noster&f=false. Posljednji put pristupljeno 10.6.2018.

*157. Nema nikakve sumnje da je Béla IV ratovao s Kačićima i postigao uspjeh na prostoru Huma, ali nema nikakva dokaza da je bilo šta vojno postignuo u Usori.

*158. **Ančić**, Mladen: *Putanja klatna – Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*. Zavod za povijesne

znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru i ZIRAL, Zadar – Mostar 1997., str. 68.

*159. ***Ibidem***, str. 65-66.

*160. **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 133; **Ćirković**, M. Sima: *Istorija srednjovekovne bosanske države*..., str. 84-88.

*161. ***Ibidem***, str. 135.

*162. Dragutin je od 1271. godine bio oženjen Katarinom Arpadović, sestrom kralja Ladislava IV, na što je bio prisiljen mirovnim ugovorom nakon izgubljenog rata, a već 1282. godine je morao ustupiti prijestolje Raškog kraljevstva svome mlađem bratu Milutinu.

*163. **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 136; **Theiner**, Augustino: *Vetera monumenta Slavorum*…, str. 377-378; ***Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, napisao arhiepiskop Danilo drugi***. Izdao Đ. Daničić, Zagreb 1866., str. 42,50; **Arhiepiskop Danilo**: *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Prev. L. Mirković, Beograd 1937., str. 35,40; **Radonić**, Jovan: *Dubrovačka akta i povelje*. Knj. I, Beograd 1934., str. 83–84; **Jireček**, Konstantin: *Istorija Srba*. Knj. I do 1537., prev. Jovan Radonjić, Beograd 1952., str. 190.

*164. **Ćirković**, M. Sima: *Istorija srednjovekovne bosanske države*..., str. 90, bilj. 28.

*165. *Vidi,* **Theiner**, Augustino: *Vetera monumenta Slavorum*…, str. 375, 377-379.

Naime, papa Nikola IV u ispunjavanju želje slavonskog provincijala dajući mu ovlast da izabere dvojicu braće časna života i ponašanja, *vještih knjizi*, uz uvjet da također znaju jezik onoga kraja *(et regionis illius ydiomatis non ignari),* kao i napomenu da se *partes Bosne* pretvara u *principatus Bosnie(!),* odličan je primjer kako *fama eundo crescit!*

Tamo u Bosni vlada *infidelitatis error*, ljudi koji grade sprave da sruše zid prave vjere, neka dakle u taj principat odu dvojica redovnika koji treba da budu i naukom potkovani, ali koji znaju i jezik te *provincije*, a ne *srpski jezik* kojim bi trebali govorili franjevci. Oni će ujedno dobiti *inquisitionis officium in dicto principatu contra hereticos* i njihovih pomagača... Dakako, *auctoritate apostolica!*

Prijedlog pape Nikole IV da slavonski provincijal Dragutin proširi *suzbijanje hereze* u navodno *njegovom principatu Bosne* neminovno je shvatiti kao nevještu i dosta neukusnu moguću propagandu Rima, ukoliko zanemarimo i papine prethodne *diplomatske uljudnosti* vezane za njegovo tituliranje kraljem (i to ni manje ni više već *rex Servie*), iako Stefan Dragutin tada (1291.) to nije bio, uz dodatnu licemjernu ponudu o zaštiti tzv. *njegovog kraljevstva, njegove osobe i čitave zemlje*.

Klaić, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 141-142; **Theiner**, Augustino: *Vetera monumenta Slavorum*…, str. 375.

*166. Ovako laskavo ophođenje, odnosno *diplomatska uljudnost* pape Nikole IV imala je svoje korijene u tzv. *borbi za uniju pravoslavne i katoličke crkve*, zbog čega se tada obraćao i kraljici Jelisaveti jer je bio uvjeren da ona može utjecati na svoje sinove – *magnificos viros Stephanum et Urosium illustres reges Sclavorum*, odnosno očekivao je da će ona kao majka djelovati na svoje sinove – *ut devote redeant ad predicte fidei unitatem* i da ponizno prime spasonosne franjevačke opomene.

Theiner, Augustino: *Vetera monumenta Slavorum*…, str. 359-361; **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 140.

*167. **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 143.

*168. **Ćirković**, M. Sima: *Istorija srednjovekovne bosanske države*..., str. 75.

*169. **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 143.

*170. **Anđelić**, Pavao: *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji*…, str. 10.

*171. ***Prelat*** (lat. *prælatus*) je titula koja se u kršćanstvu, a posebno u Rimokatoličkoj crkvi, koristi za visoke crkvene velikodostojnike. Doslovni prijevod joj je *pretpostavljeni*. U najširem smislu označava svećenika zaduženog za neku crkvenu oblast (najčešće biskupiju).

*172. Prijelomni moment u povijesti srednjovjekovne Bosanske biskupije je papina odluka o prijenosu jurisdikcije na kaločkog nadbiskupa iz 1247. godine s čime se bosanski kr'st'jani, pripadnici praktično paralelne vjerske organizacije, nikako nisu mogli pomiriti. Unatoč tome bosanski biskup oko 1252. godine prelazi u ugarsko Đakovo, znači van teritorije tadašnjeg prostora Bosne, te gubi stvarne veze s Bosnom.

*173. [...] *Oko 1298. uspije ban Pavao dapače te postade gospodar i susjednoj Bosni*.

Klaić, Vjekoslav: *Poviest Bosne*..., str. 90.

*174. **Ćirković**, M. Sima: *Istorija srednjovekovne bosanske države*..., str. 77-78;

Vjekoslav Klaić tragajući za dijelovima Bosne koji nisu pokriveni toponimima *Vozora = Usora, Sou = Soli* i *Olfeld* (za toponim *Olfeld* nije mogao naći odgovarajući prijevod), došao je do zaključka da je u bosanskoj državi bila neka oblast (dotično vojvodina), koja je nosila naziv *Dolnji kraji* ili latinski *partes inferiores*. Po historiografskoj građi *Donji* ili *Dolnji Krajevi* ili *Kraji* su izvorno obuhvatali područje od rijeke Vrbasa kod Banje Luke i od naselja Vrbanje do rijeke Sane.

*175. **Klaić**, Nada: *Iz problematike srednjovjekovne Bosne*. Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XIV, br. 14-15, Sarajevo 1978., str. 61; ***Ista:*** *Srednjovjekovna Bosna*..., str. 150-162.

*176. Napuljski dvor 1299. godine naziva Hrvatina i njegovu obitelj *consanguinei et cognati* bana Pavla i njegove braće, što učvršćuje uvjerenje da je Hrvatin bio politički saveznik preko kojeg se Pavao I nadao doći do vlasti u Usori i Bosni.

Preuzeto iz: **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*..., str. 161.

*177. **Klaić**, Nada: *Iz problematike*..., str. 65; ***Ista:*** *Srednjovjekovna Bosna*..., str. 156.

*178. **Živković**, Pavo: *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosnaske posavine do početka XX. stoljeća*. Mostar 1994., str. 23.

*179. Međutim, ostaje narazjašnjena problematika o tome da li je Mladin I zaista uspio potisnuti Stepana I s banstva, iako su njihovi međosubni sukobi na Drini u junu 1302. godine završili u njegovu korist.

*180. **Klaić**, Vjekoslav: *Poviest Bosne*..., str. 92.

*181. Kad su iste 1311. godine presretni Zadrani dočekali Mladinov ulazak u svoj grad, vrlo su pažljivo ispisali u svojim ispravama njegovu intitulaciju *magnificus vir dominus Mladinus comes Jadre, princeps Dalmacie et secundus banus bosnensis!*

Smičiklas, Tadija: *Codex Diplomaticus*..., sv. VIII, str. 295.

Ipak, možda je njegova intitulacija najpotpunija u ispravi iz 1318. godine koju sam izdaje i navodi *Nos Mladinus secundus Croattorum et Bosne banus terreque Hlm dominus generalis!*

Ibidem, str. 497.

*182. **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*..., str. 164.

*183. ***Ibidem***, str. 171.

*184. ***Ibidem***, str. 172.

*185. **Klaić**, Vjekoslav: *Poviest Bosne*..., str. 109, bilj. 3.

*186. *Preuzeto iz:* **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*..., str. 176.

*187. **Thallóczy**, Ludwig: *Istraživanja o postanku bosanske banovine*..., str. 404-405.

*188. Sastav prisutnih preuzet iz isprave bana Stepana II i njegovog brata knez Vladislava koju daju knezu Vukoslavu, sinu ključkog kneza Hrvatina, u formi garancije vječnog nasljedstva djedovine, naime, dvije župe – Ključ i Kotor – kao nagradu za to *što se iznevjerio hrvatskom gospodinu*, dakle Bribircima i prešao na njihovu stranu.

Dinić, J. Mihailo: *Državni sabor srednjevekovne Bosne*. Srpaka akademija nauka, posebna izdanja, knj. CCXXXI, Odelenje društvenih nauka, nova

serija, knj. 13, Beograd 1955., str. 14-17; **Blagojević**, Miloš: *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*. Službeni list Socijalističke republike Jugoslavije, Beograd 1997., str. 208-245; **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 180.

*189. Zaključak je izveden na osnovu komparacije sa vojvodom bosanskim Vukom Štitković u "zemlji" Bosni.

*190. **Mrgić**, Jelena: *Povelja bana Stjepana II Kotromanića kojom knezu Vukoslavu Hrvatiniću daje svoju 'vjeru gospodsku'*. Stari Srpski Arhiv, sv. 7, Beograd 2008., str. 51-58.

*191. **Mrgić**, Jelena: *Severna Bosna*…, str. 69.

*192. **Smičiklas**, Tadija: *Diplomatički zbornik* …, sv. X, str. 77-79.

*193. Naziv ***Završje*** ima porjeklo u geografskoj nomenklaturi, označavajući prostor *iza planinskih vrhova* ili *Vrhovine*.

*194. **Thallóczy**, Ludwig: *Istraživanja o postanku bosanske banovine*..., str. 437-438.

*195. **Kukuljević Sakcinski**, Ivan: *Izvadci listinah i poveljah bosanskih*. Arkiv za povestnicu jugoslavensku, sv. II, Zagreb 1852., str. 35.

*196. [...] *Quod cum ipse pridem nesciens quo ductus spiritu concepto odio contra prefatum venerabilem patrem dominum Petrum suum dominum ac prelatum et ulcisci modis omnibus cupiens de eodem ac ad id perficiendum et complendum yias et modos machinationis previe et dampnose studiosa sollicitudine procurans invenire cum viro magnifico domino Tvrthcone bano Boznensi, quem noverat pro tunc emulum regium et fautorem hereticorum manifestum ac eiusdem domini episcopi, qui facta fidei et negotia regia per diversos tractatus promovebat, penes ipsum occultum inimicum familiariter contrabere voluisset, sibique suggessisset aliqua, quae profectui christianitatis et honori regie majestatis poterant esse obvia et in eiusdem domini episcopi periculum redundare poterant valde grave, prout etiam tenor quarumdam continebat litterarum, unius videlicet Scripte manu sua propria et suo sigillo signate, directe per ipsum bano antedicto et actenus recepte ab eodem yiceversa, que tarnen casualiter in manus domini episcopi devenerant antedicti, quas et nos, exhibente eas eodem domino episcopo, fide vidimus ocula[ta ?] (Lücke) et ob hoc, ne ipse huiusmodi sui propositi perniciosi effectum consequeretur preconceptum, jier eundem dominum episcopum detentus extitisset et camerali custodie mancipatus ac ab inde usque ad nuper conservatus in eadem.*

Bacs 21. September 1358.

Iz *Bačkog poglavlja* o priznanju u prisutnosti nekoliko dostojanstvenika da je magistar Johannes Leläor pripadnik Bosanske crkve, prije prijavljivanja nepravdi protiv biskupa Petra od Bosne, priznao je kazne koje je pretrpio kao pravedne i proglasio se poslušnim u budućnosti.

Thallóczy, Ludwig: *Studien zur Geschichte Bosniens*..., str. 333-336.

*197. Napominjemo da u historiografiji postoji i drugo mišljenje o lokaciji na kojoj se desila ceremonija svadbe, odnosno vjenčanja bosanskog bana. Prema mišljenju V. Klaića rieč je o selu **Ilincima** u Sremu, kod Šida.

Klaić, Vjekoslav: *Crtice o Vukovskoj županiji i Đakovu u srednjem vijeku*. Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, tom 2, Zagreb 1900., str. 105-106.

*198. **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*…, str. 310.

*199. **Šurmin**, Đuro: *Hrvatski spomenici*. Sv. I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1898., str. 83.

*200. Kod Mavra Orbina nalaze se podaci da su zajedno sa Tvrtkovim bratom Vukom, a protiv Tvrtka I, između ostalih ustali i braća Dabišić, po imenu Vladislav, Purća i Vuk, [...] *koji su držali mnogo zemlje na rijeci Drini, i u Bosni, i u Usori.*

Orbini, Mavro: *Kraljevstvo Slovena = Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense*. (In Pesaro, 1601.) Beograd 1968., str. 149.

*201. **Ančić**, Mladen: *Putanja klatna…*, str. 180-181.

202. **Šišić**, Ferdo: *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba – 1350-1416*. Zagreb 1902., str. 18; **Prelog**, Dr. Milan: *Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*. Sarajevo 1910., str. 33.

*203. Tvrtko I Kotromanić je zauzeo dobar dio zemalja tadašnjeg Dušanovog carstva koje je bilo u raspadanju. U savezu sa pokrajinskim gospodarom knezom Lazarom Hrebljanovićem *gospodin vse Srbljem* slama pokrajinskog gospodara Nikolu Altomanovića i pripaja njegovu zemlju svojoj teritoriji 1373. godine. Uskoro se Tvrtkova vlast proširuje i na dijelove gornjeg Podrinja i Polimlja. Početkom 1377. godine Tvrtko I proširuje vladavinu na teritoriji Trebinja, te župe Konavla i Dračevice. Time je osigurao izlaz na jadransku obalu i južno od Dubrovnika na području Boke Kotorske. Poslije bitke na Kosovu Tvrtko I (1389.), kao jedan od pobjednika, pojačava pritisak na Dalmaciju, tako da su mu se 1390. godine pokorili gradovi Split, Trogir, Šibenik i otoci Brač, Hvar i Korčula. U intitulaciji se nakon toga naziva *Kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja*. Tako je Tvrtko I Kotromanić ušao na velika vrata među **evropske vladare**, kojima zaista nije preostalo ništa drugo već da ga priznaju. Iako, najvjerovatnije ni tada nije titula odgovarala stvarnom stanju u tim zemljama, *Tvrtkova se Bosna* mogla pohvaliti da je najzad njezin najveći sin nosio na glavi nekoliko kruna…

*204. **Mrgić-Radojčić**, Jelena: *Povelja bana Tvrtka knezu Vukcu Hrvatiniću – 1366*. Stari srpski arhiv, sv. 2, Beograd 2004., str. 167-184.

*205. **Thallóczy**, Ludwig: *Studien zur Geschichte Bosniens*..., str. 26-27.

*206. Ranosrednjovjekovno gradište i srednjovjekovni grad. *Vidi, **Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine**…, Regija 5,* str. 73, 74 i 77.

*207. ***Modriča sa okolinom u prošlosti***..., str. 20-22; *Vidi i,* **Mutapčić**, Edin: *Gradačac i okolina u srednjem vijeku*…, str. 20.

*208. U Vatikanskoj biblioteci pod signaturom *Vat. Lat. 6958* nalazi se pohranjen rukopis jednog od djela Ioannisa Luciusa *(Ivana Lučića)*, pod naslovom *De Regno*, što u biti predstavlja njegov autograf gdje se pored ostalog nalaze historijsko-geografske karte i geneološka tabla *Reges Bosnæ*. Tu se nalazi podatak kako je Mladin I, ban bosanski, brat bana Pavla I Bribirskog od plemena Šubić, 4.7.1302. godine izdao *in Hocucha* povelju *Spljećanima za slobodno trgovanje po čitavom vladanju svojem*.

Opširnije: **Lucii**, Ioannis: *De regnis Dalmatiæ et Croatiæ Indagationum libri sex*. Cod. Vat. Lat. 6959.: Fol. 5., str. 203.

*209. **Klaić**, Vjekoslav: *Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 6, No.1, Listopad 1902., str. 30.

*210. **Margitić-Jajčanin**, Stjepan: *Po prijepisu fra Stjepana Margetića-Jajčanina (čuva se u franjevačkom manastiru Gorica kod Lijevna)*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. I, Sarajevo 01.07.1889. Dostupno i na: http://www.infobiro.ba/article/396916. Posjećeno 10.7.2018.

*211. Tada su utvrda i grad Gradačac bili u posjedu Radivoja Ostojića (Jajce oko 1410 – Ključ krajem maja 1463 ili Sultanov tabor kod Jajca 5.6.1463) poznatog i kao *knez Radak*. Bio je bosanski protukralj i brat kralja Stjepana Tomaša, te vojvoda od Vranduka, kao i nepriznati kralj Bosne, te osmanski pretendent na kraljevski prijesto *Kraljevine Državine Bosne*.

Opširnije: **Truhelka**, Ćiro: *Fojnička kronika*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XXI, Sarajevo 1909., str. 446-448; **Lašvanin**, Fra Nikola: *Ljetopis*…, str. 220-223.

*212. **Ljubić**, Šime: *Listine o odnošajih izmedju južnog Slavenstva i Mletačke Republike = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. Knj. X – Od godine 1453. do 1469., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1891., str. 325; **Klaić**, Vjekoslav: *Građa za topografiju*..., str. 30.

*213. **Rački**, Franjo: *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. (ur. Kukuljević Sakcinski, Ivan), knj. III, RAD – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1868., str. 111.

*214. Ta se kraljevska povelja sačuvala samo u prijepisima u sklopu djela mnogo kasnijih franjevačkih hroničara. Stariji od dvaju poznatih prijepisa nalazi se u *Fojničkoj kronici* nepoznatog autora iz kasnog 17. stoljeća. Prijepis su objavili: **Vukićević**, M. Milan: *Iz starih Srbulja*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XIII, Sarajevo 1901., str. 345-347 (izvornom bosančicom); **Truhelka**, Ćiro: *Fojnička kronika*…, str. 446-448 (u latiničnoj transkripciji); **Lašvanin**, Fra Nikola: *Ljetopis*…, str. 220-223. (također u latiničnoj transkripciji)…

*215. **Babić**, Anto: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo 1972., str. 60.

*216. **Fermendžin**, Eusebius: *Acta Bosnæ potssimum eccelesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabiæ 1892., str. 40-42.

*217. **Jelenić**, Julijan: *Spomjenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437-1878)*. Starine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1918., str. 146.

*218. Naime, tek Vestfalskim mirom 1648. godine među evropskim državama bilo je zvanično inaugurirano načelo *Cuius regio, illius religio*, čime je utvrđeno da u Evropi osim Katoličke crkve pravo na status državne religije imaju još samo protestantske denominacije.

*219. **Ančić**, Mladen: *Putanja klatna*…, str. 192.

*220. **Perojević**, Marko: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*. Knj. I, Sarajevo 1942., str. 314; **Mandić**, Dominik: *Franjevačka Bosna*. Hrvatski povijesni institut. Rim 1968., str. 242.

*221. Žrnovnice, 10.4.1378 – Trstivnica, 17. 6.1378. godine.

*222. **Dautović**, Dženan i **Dedić**, Enes: *Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku*. Drugi slavistički kongres, Sarajevo od 28 do 30. 5. 2015. godine. Dostupno i na: http://www.anubih.ba/godisnjak/god45/Godisnjak45-10.pdf. Pristupljeno 10.7.2018.

*223. **Mihaljčić**, Rade: *Povelja kralja Stefana Tvrtka I Kotromanića knezu i vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću*. Stari Srpski Arhiv, sv. 1, Beograd 2002., str. 117–129.

*224. Iz jedne odluke dubrovačkog *Vjeća umoljenih* od 21.8.1382. godine, saznaje se namjera kralja Tvrtka I da putuje u Usoru.

Dinić, J. Mihailo: *Odluke veća Dubrovačke republike*. Knj. I, Beograd 1951., str. 242.

*225. **Orbini**, Mavro: *Kraljevstvo Slovena*..., str. 152.

*226. **Lašvanin**, Fra Nikola: *Ljetopis*. (Prir. i prev. I. Gavran), Sarajevo 1981., str. 102.

*227. ***Akìndžije*** (od osm.-tur. *akin*) u značenju *žestoki jurišnici*, *napadači*.

U konkretnom slučaju riječ je o lahko naoružanim osmanskim konjanicima, koji bi prvi kretali u napad na neprijatelja, odnosno samostalno dublje ulazili u njegovu teritoriju, harali i izazivali strah, te se vraćali u matični tabor. Bili su to vojnici dobrovoljci koji su živjeli isključivo od ratnog plijena, a u čiji sastav su ravnopravno ulazili muslimani i hrišćani – Srbi i Vlasi.

*228. Svjedočanstva papskog legata i inkvizitora fra Jakoba Markijskog *(papalis inquisitor pravitatis heretice)* iz 1437. godine govore o *tihim seobama (pravitatis heretice)* Rašana *(Rascijana)* i Bosanaca heretika *(Bozneses heretici)*, odnosno bosanskih kr'st'jana u gradovima i naseobinama na prostoru Sremske županije *(Sirmiensibus)*.
Fermendžin, Eusebius: *Acta Bosnæ*..., str. 159-164.

Nouigrad Viuar
Garcin o
Knesnic
Babinagreach
Kupanablaua
Gotz etz
Arky
Arky
nduk
VS
Bosna fl.
Sprexa fl.
Douoy forsan
Deruenta
Sa
Graysacz
Greyschatz
Kmuonk fl.
or
Vares
Gostouik fl.
odizza
golay
I N F E R

Kartografski izvori o Gradačcu iz vremena Kraljevine Bosne

S obzirom na to da u kartografiji do kraja 15. stoljeća nije sačuvan niti jedan primjerak autentičnog kartografskog ispisa **Kraljevine Bosne** (Bosansko kraljevstvo, *Bosniaca regnum, Bosnisches Königreich, Royaume de Bosnie...*), a da se u aktualanoj historiografiji kao prvi kartografski ispis Bosne navodi mapa Giacoma Cantellia da Vignole (1643.-1695.), objavljivana 1684., 1689. i 1692. godine u Rimu,[229] moguće je smatrati opravdanim da se detaljnijom analizom predoči njegovo kartografsko viđenje prostora srednjovjekovne Bosne, posredstvom unesenih podataka čije porijeklo potjeće od prije, a i poslije 15. stoljeća.

Naime, G. Cantelli je izradio mapu *Il regno della Bossima diviso nelle sue provincie principali* koja bi trebalo da predstavlja i prostor srednjovjekovne Bosne. Međutim, na navedenom kartografskom ispisu susrećemo se sa srednjovjekovnom Bosnom koja je po određenim podacima data prema vremenu u kojem G. Cantelli djeluje, odnosno evropskom kartografskom shvaćanju krajem 17. stoljeća. Ipak, iz obilnog prisustva raznih podataka karakterističnih za različite periode, moguće je izdvojiti one koji mogu biti od velike koristi kako u historijskom zemljopisu Kraljevine Bosne, tako i u potvrđivanju vrijednih antičkih i srednjovjekovnih geografskih naziva užih oblasti, naselja i rijeka.

Tako shvaćenu Bosnu autor dijeli na dva osnovna dijela – "zemlju" Bosnu i "zemlju" Usoru. Prvi dio je lociran na sjeveru, iz historiografije poznat kao *Donji kraji* koje autor imenuje kao *Bossina Inferiore* i *Bossina propria inferiore* (Donja Bosna). To bi mogao biti prostor koji na jugu približno seže do Sarajeva *(Saraio et Seraglio)*, te srednjeg toka rijeka Bosne *(Bosna fl.)* i Miljacke *(Migliazka et Nouacigne fl.)*. Južno od te G. Cantellieve *Donje Bosne* nalaze se *Gornji Kraji,* ili u njegovoj redakciji *Bossina Superiore* i *Bossina propria superiore* (Gornja Bosna). Prisutna je i daljnja podjela navedenih provincija na niz manjih oblasti, koje su označene toponimskom naznakom naselja.

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Dio kartografskog ispisa Giacoma Cantellia da Vignola* ***Il regno della Bossima diviso nelle sue provincie principali****, Roma 1684. i 1692. godine.*

ILUSTRACIJA NA SLJEDEĆOJ STRANICI: *Kompletan kartografski ispis Giacoma Cantellia da Vignola* ***Il regno della Bossima****... sa akcentualizacijom pojedinih segmenata – toponimi za Gradačac, veličina fortifikacijskog objekta i utvrđenog grada Sarajeva (Saraio i Seraglio), te Čelebi Pazara (Chelebi/Rogatica) kao osmanskog vojnog sjedišta.*

IL REGNO DELLA BOSSINA
diuiso nelle sue Prouincie principali
da Giacomo Cantelli da Vignola
suddito, e Geografo del' Sereniss. Sig. Duca di Modena
Su l'esemplare delle Carte Migliori, e con la direzione delle
Memorie de piu accreditati Autori.
e dato in luce da Gio Giacomo Rossi dalle Sue Stampe in Roma all'
Insegna di Parigi alla Pace con Priu. del S. P. l'Anno 1689.
Scala
Claudio Cogorani
Settentrione
Mezzogiorno
Ponente
PARTE DI CROATIA
PARTE DELLA DALMATIA
BOSSINA
BOSSINA PROPRIA INFERIORE
USORA
Monti della Bossina ol Bebius Mons
Parte d'Hercegouina, o Ducato di S. Saba
già riconosciuto per parte della Bossina, et altre uolte della Seruia, sotto
il nome di Chulmia, Chelmo, Chuduergia, e Zachulmia.
Rama Superiore o Varbos
Modriza
La Sua
Vares
Sale
Clauna
Glamosko
Liuasko
Busko

43
RTE DELLA SLAVONIA
Sale Inferiore
SARAIO. E SERAGLIO
Zubowid
45
Leuante

Graysacz
Greyschatz

Sarato
Glasinatz
Zuornch
Becht
Bechet
Tollo
Makra
Clobuniza
Bosna fl.
Caza, ò Czaza
SARAIO. E SERAGLIO
Vrotaz
Glasinaz
Ramenbait
Tussi
Ternawitz
Bazarick
Bradina
Visclitz

Srebamiza
Argentina
Drinauar
Drina fl.
Sokolaz
Drinaua fl.
Bobouaz
Chelcbi
Sale Inferiore
Prachig

Pošto nije moguće preciznije identificirati prostor i eventualnu podjelu na "zemlju" Bosnu i "zemlju" Usoru, sistemom korištenih formi tipografskih ispisa određenih naziva, ipak se da iščitati naglašena vizualna distinkcija između *Vsore* ("zemlje" Usore) i *Modriza* (Modriča) kao tada naznačene banovine u "zemlji" Usori. U regiji, jugoistočno od Bosanskog Broda *(Brodt, o Brod)* prema rijeci Spreči *(Sprexa fl.)* Gradačac je označen vedutom gradske utvrde linearnog karaktera sa dva toponima *Graysacz* i *Greyschatz*, u oblasti *Bossina Inferiore – Sale Superiore* (Donja Bosna – Gornji Kraji). Djelimično je naznačeno i prosustvo današnje teritorije Hercegovine, u njegovoj redakciji označeno kao *Parte d'Hercegovina, Ducato di S. Saba gia riconosciuto per parte della Bossina*..., koje je krajem 17. stoljeća G. Cantelli označio kao dio Bosne.

Može se zaključiti kako G. Cantellieva naznaka prikaza Kraljevine Bosne u cjelini se odlikuje višeslojnošću i selektivnim anahronizmom. Analitički posmatrano, Bosna nije predstavljena kao srednjovjekovna kraljevina, a niti kao osmanska pokrajina, organizirana kao mogući ***Bosanski sandžak***, odnosno ***Bosanski ejalet***, ***Bosanski vilajet*** ili čak ***Bosanski pašaluk – begler-begluk***, već kao da je nastala na osnovu nedovoljnih informacija koje je autor mogao dobiti od savremenika (putopisaca, trgovaca *[bazèrđāna]*, bosanskih franjevaca...) i vojnog inženjera grofa Claudia Cogorania. Nemoguće se oduprijeti utisku kako je opća slika ovog kartografskog ispisa ipak prilagođena imperijalnim habzburškim planovima u 17. stoljeću pod pokroviteljstvom pape iz Rima, s dovoljno tačnih podataka da bi eventualne namjere o restauraciji srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva dobili operativnu podlogu.

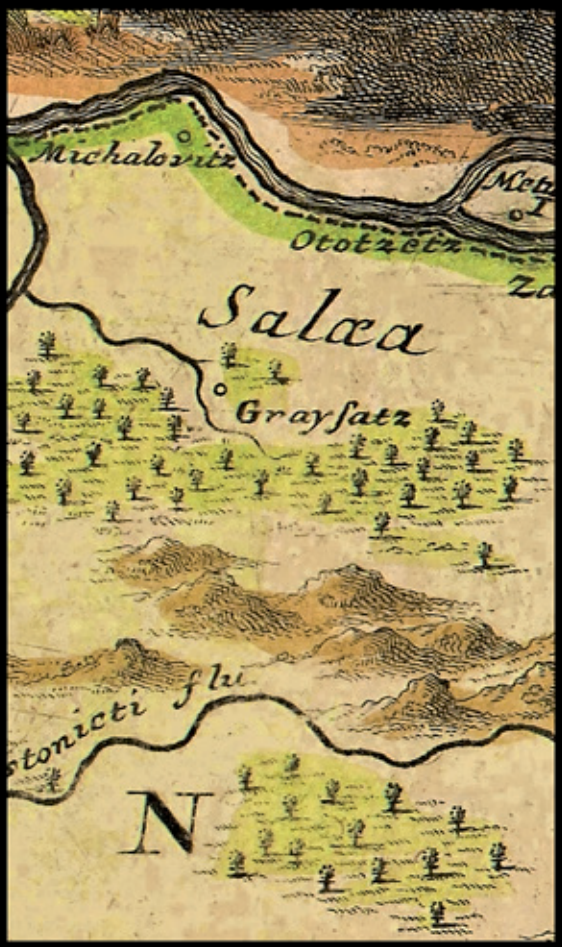
Da je ovaj kartografski ispis tretiran navedenim autorskim shvaćanjem krajem 17. stoljeća, potvrđuju naznačeni strateški važni podaci – osmanska vojna i upravna sjedišta, zatim riječna mreža i mostovi preko rijeka. Različitim složenim kartografskim slikovnim znacima G. Cantelli je nastojao da pokaže snagu prisutnih fortifikacijskih objekata i veličinu utvrđenih mjesta.

Opširan naslov kartografskog ispisa nalazi se u kartuši obrađenoj floralnim ornamentima – hrastovo lišće, smještenom u donjem lijevom uglu. Mjerilo, također smješteno u kartuši, je izraženo u talijanskim, ugarskim, njemačkim miljama i u grafičkom mjerilu jednog dana hoda (*Un giorno d mezzo di camino).*[▾230] U centralnom gornjem dijelu kartografskog ispisa nalazi se i posveta njegovom patronu Francescu II d'Este, vojvodi Modene, koji ga je obavezao da uradi ovu mapu Bosne, te već pomenutom grofu Claudiu Cogoraniu.[▾231]

Analitičkim poređenjem podataka između kartografskog ispisa G. Cantellia i nešto kasnije objavljenog (1737) Joana (Johann) van der Bruggena (1695.-1740.) pod nazivom *Tabula exhibet Regnum Bosniæ, cui confiniuntur Sclavonia, Croatia, et Marchia Vinidorum,* moguće je izvesti zaključak, kako je riječ o kartografskom prikazu, ali sada objedinjenog prostora Kraljevine Bosne realiziranog početkom 18. stoljeća, bez unošenja detaljnijih srednjovjekovnih geografskih naziva širih i užih oblasti i naselja, kao i eventualne osmanske podjele državnog ustroja Bosne aktualnog u vremenu nastanka mape. Teritorij Kraljevine (*Regnum Bosniæ*) je blago kolorirane zelenkaste površine i intenzivnijim akcentiranjem istog tonaliteta graničnog pojasa, koji je vanjskim obodom dodatno naznačen formom niza tačaka. Prostor okolnih zemalja je također dat u lazurnom, ali sada nanosu toplijeg okera. Današnji djelimični teritorij Hercegovine nije označen, a s obzirom na vrijeme nastanka ovog kartografskog ispisa mogao se (ili trebao se[?]) nalaziti na području naznačenom u njegovoj redakciji kao *Dalmaciæ pars* (Dalmacija).

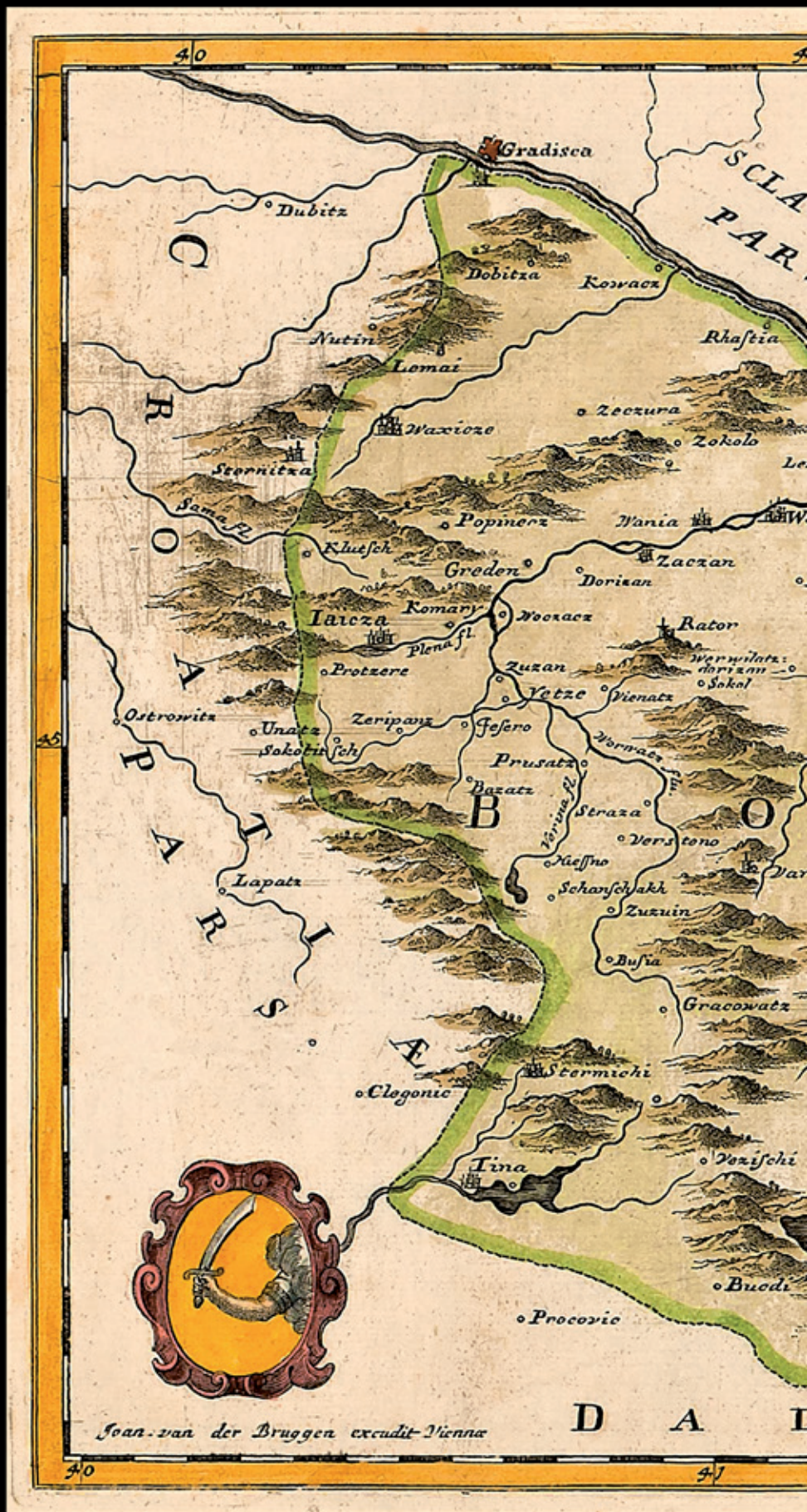
Potrebno je naglasiti da postoji i monohromatska varijanta pomenutog kartografskog prikaza pod istim nazivom – nesumnjivo iz jednog bečkog izdanja atlasa, gdje je toponim Gradačca naznačen kao *Graysacz*, koji potpisuje Van der Bruggen, i kao autor, i kao izdavač.[▾232] Shodno uvećanoj površini *Dalmaciæ pars* (Dalmacija) na prikazu, površina Bosne je umanjena i dok se na sjeveru ispravno proteže do rijeke Save, a na istoku do rijeke Drine, na jugu se prostire tek malo južnije od Sarajeva *(Saraio).* Uneseni kartografski podaci ističu se vrlo netačnim lociranjem gradskih sredina. Tako je Konjic *(Cognitza)* upisan jugoistočno od Sarajeva, a Banja Luka *(Bagnialuch)*, neobjašnjivo, uz samu južnu granicu. Kartografski ispis ukrašava grb Bosne u obliku štita, neokrunjen heraldičkom krunom, iz čijeg lijevog obruba izlazi u laktu savijena ruka, koja drži sablju. Tu je i kartuša, te vrlo lijepa vinjeta s bukoličkim motivom gdje figuriraju dva anđelčića sa kravama, ovcama i kozom u pozadini.[▾233]

Očito da je historijsko-geografska stvarnost zabilježena na navedenim kartografskim ispisima oblikovana kroz prizmu tadašnjeg poimanja prostora sa elementima iz tog i ranijeg perioda, pa analizirajući ih, moguće je dobiti uvid u percepciju prostora različitog historijskog konteksta.

Kartografski ispis Johanna van der Bruggena ***Tabula exhibet Regnum Bosniæ, cui confiniuntur Sclavonia, Croatia, et Marchia Vinidorum****, Vienna 1737. godine.*

VONIÆ
S.
Slobotzma
Swinar
Viwar
Medieres
anyalaka
Arky
Braz
Kultot
Kotor
Dollacz
Orizza fl.
Trauine
Dobay
Belchel
Liessin
Dabor
Kretno
Kreſsor
Wiſoka
Zerwenic
Zeliznica fl.
boſsina
Zeliznizn
Luenicz
Straya
Vrachoaz
Tichasnia
Zasrra fl.
Agalar
Swiza
Cotina
Bagnialuch
Kralem
Novo Bazar
Prosor
Mizna fl.
Borichi
Michalovitz
Mitzka
Ottotzecz
Barka
Zacz
Sau Flu.
Salæa Superior
Grayſatz
S. Saba
Qwornick
Samandria
Saraliewitz
Offedra
Yadra
Gostonicti flu.
Zuboc
Wivar
Sabatz
SERVIÆ
Drin fl.
BOSNIA PARS
Zettobitz
Varesia Provincia
Milezeveze
Bosna Flu.
Moglay
Drinavar
Chelebi
Prachua
Iotzach
SARAIO
Zwonick
Rag
Zebernick
Suſsiede
Tolle
Iswornick
Zwonik
Blagay
Caza
Getelis
Bochel
Vrotaz
Ramenbiat
Tuſsi
Vinat
Glaz
Migliatka flu.
Sernitza
Cognitza
Iobagni
MACIÆ PARS

BILJEŠKE

*229. Navedeno prema dostupnoj kartografskoj građi.

*230. Potreba da se na ovaj način izraze primijenjene razmjere na karti i odmjerena udaljenosti između pojedinih prikazanih mjesta i objekata, pokazuje da su izvori na temelju kojih je G. Cantelli izradio kartografski ispis Bosne bili različitog porijekla i vrste: talijanski, ugarski, njemački i većim dijelom putopisački, gdje je udaljenost mjerena do dana šetnje.

*231. Može se pretpostaviti kako je G. Cantelli dobio značajne informacije od Claudia Cogorania, koji je sudjelovao u vojnim djelovanjima u Ugarskoj u vrijeme cara Rudolfa II Habzburškog (1576.-1612.), čime je moguće precizirati vremenski okvir njegovih saznanja i pružanja informacija G. Cantelliu o Bosni.

*232. Potpis se nalazi dole lijevo, a godina je unesena u kartuši gore desno.

*233. ***Bukolički*** ili ***pastoralni motiv*** je prikaz idealiziranoga prizora iz života u prirodi koji se, na konkretnoj mapi nalazi gore desno.

REG.
BOS
NIÆ
1737
Swinar
Brod
Medieres
Arky
Doher
Braz
Kotor
Dobacz
Dobar
Bolchel
Vssora fl
Michalovitz
Medritza
Ototzecz
Zacz
Barka
Salæa
Superior
Grayfatz
S. Saba
Ratzka
Quornick
Wivar
Sabatz

BOSNIA
Turcae Ottomanicum
Vsore in Regno Bossina

UPADI OSMANLIJA I OKUPACIJA KRALJEVINE BOSNE

Već pomenuto formiranje **srednjovjekovne župe Nenavište** (*Terræ Tolys)* u sastavu "zemlje" Usore (*Vsore, Woscura – Bossina Inferiore – Bossina propria inferiore)*, nešto kasnije poznate kao **župa Gradčac**, odnosno Gradačac, u vrijeme osmanske prevlasti je ***nahija Kal'a*** (*nahija* Kula), odnosno ***nahija Kal'a Gradçaç*** (*nahija* Kula Gradčac) kao posebna upravna jedinica osmanske vlasti,[234] čiji se najveći dio nalazio na teritorijalnoj cjelini ***Memlahatejne*** – današnje Bosanske Posavine. Naime, *nahija* Nenavište se prostirala na području *(tetimi)* koje čine današnje općine Odžak, Modriča, Gradačac, Bosanski Šamac, Orašje i dijelovi Brčkog. Navedeni zaključak je rezultat analize osmanskih *deftera* iz 16. stoljeća.[235]

Historiografi bilježe kako je *ugarski upravnik (Ungarischer Administrator)* Gradačca i okruženja bio Matko Talovac (mađ. *István Tamás bosnyák király,* lat. *Mathkoni de Thallowcz)* 1434. godine,[236] kao i da su osmanski odredi u zimu 1456./57. godine bili prisutni na desnoj obali rijeke Save, odnosno na sjevernoj granici župe Nenavište i "zemlje" Usore u Kraljevini Bosni,[237] kao i da je bosanski kralj Stjepan Tomaš Ostojić/Kotromanić *(Stephanus Thomas/Stephanus Ostoia)* godinu dana prije smrti (1460) predao Osmanlijama koridore/prelaze na rijeci Savi (mađ. *folyó Száva).*[238] Ovo nisu bili ni prvi ni posljednji susreti sa Osmnlijama na prostoru sjeverne i sjeveroistočne Bosne.[239] Tada su već masovnije bila prisutna nova dostignuća osmanskog vojnog umijeća i načina ratovanja – brzi upadi konjičkih jedinica na neprijateljsku teritoriju radi izviđanja i unošenja panike (*akindžije*), disciplinirani pješadinci, vatreno oružje, planski obnovljene ili novoizgrađene fortifikacije, složene opsadne tehnike i organizirana plaćenička vojska.

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Ulazak okupacionih osmanskih jedinica na područje gradačačke župe 1521. godine* (rekonstrukcija).

Prema izvornim podacima iz 1449. i 1461. godine, u feudalnoj oblasti kneza Radaka, odnosno Radivoja Ostojića / Radivoja Vrandučkog,[240] pored ostalih gradova, nalazio se i Gradčac (Gradačac), koji će nakon 1464. godine ponovo potpasti pod vlast ugarskog kralja.[241] Također je poznato kako je na početku osmanske ofanzive, maja 1463. godine, uz pojedine pripadnike usorske vlastele poginuo i usorski vojvoda Tvrtko Stepanić, čiji će se pripadnici ove porodice javljati i kao kr'st'jansko/kršćanske *spahije* s *timarima* u novostvorenom ***Bosanskom sandžaku***.[242] Ipak, utisak kod savremenika bio je neopravdano poražavajući, jer je navodno Bosna pala [...] *ne samo bez ijednog topovskog hica nego i bez ijednog isukanog mača*.[243] Međutim, nedvojbeno je dokazano kako je prostor današnje sjeveroistočne Bosne čas bio u rukama Kraljevine Bosne, čas Ugarske, a čas u rukama Osmanlija, kao i da je određeni vid međusobnog *rotacionog preuzimanja* bio prisutan sve do blizu kraja prve polovine 16. stoljeća. Preživjela vlastela Bosanskog kraljevstva, uglavnom sitni plemići, jer su krupniji već bili sišli sa historijske pozornice, preduzimala je određene akcije za ponovnu uspostavu Kraljevine Bosne. Tako je prije 12. 6. 1463. godine jedna grupa bosanskih plemića pred mletačkim senatom u Veneciji molila za pomoć i vojnu podršku za oslobađanjem od osmanske okupacije. Iako ova plemićka akcija nije urodila plodom, ona, ipak, govori o situaciji i poduzimanim diplomatskim akcijama kr'st'jansko-kršćanskih Bošnjana povodom pada Kraljevine 1463. godine i njezinog eventualnog oslobađanja uz sve ustupke, ma šta oni u tom momentu značili.[244]

Ugarska je za vrijeme vladavine kralja Sigismunda (*Žigmund*) Luksemburškog (1387. do 1437.) s ciljem potpunijeg ovladavanja prostorom Kraljevine Bosne,[245] a kasnije i pod Matijom I Korvinom (mađ. *Mátyás I Hunyadi*; slov. *Matej I Korvín*; češ. *Matyáš I Korvín*), poznatim i kao *kralj Matijaš* (1458. do 1490.) uspostavila sistem pograničnih utvrda s plaćenim posadama. Utvrde su bile postavljene u dvije paralelne linije, tako da se prva, starija, nalazila odmah uz granicu sa Kraljevinom Bosnom, uglavnom na ponovo osvojenim njezinim teritorijama. Druga, kasnije građena ili čak obnavljana linija već postojećih utvrda imala je dva kraka. Jedan prema tadašnjoj Raškoj (istočni dio je bio grupiran u okolini Temišvara, a centralni u zaleđu Beograda sa srijemskim utvrdama), te drugi prema teritoriji Hrvatske (duž rijeka Save i Une – Dubica, Krupa i Bihać, na zapadu dopirući do Senja). U okviru ovog rada moguće je dati primat onoj prvoj liniji koja je počinjala od Severina, i preko Oršave, duž rijeke Dunava, što je dopirala do Beograda, odnosno onaj njezin dio koji je odatle slijedio tok rijeke Save, zatim se spuštao do utvrda na području Kraljevine Bosne (Teočaka, Srebrenika,

Sokola, Tešnja), zatim išao dalje na jug u dolinu Vrbasa do Bočca, a odatle do Knina, Klisa i Skradina.[246] Očito je da su utvrde na sjevernom i sjeveroistočnom dijelu Kraljevine Bosne predstavljale određeni vid fortifikacijskih objekata, među kojima se nalazila i utvrda u Gradačcu, koje su u ovom nestabilnom periodu često mijenjale posjednike. Pošto se Osmanskom carstvu nije žurilo ono je upravo na ovim prostorima nametnulo Ugarskoj jedan dugotrajan *statičan rat do konačanog iscrpljivanja,* kako Ugarske države, tako i njezinog komndnog kadra sa plaćenim posadama, povremenim *akindžijskim* (*akıncı*) upadima/napadima.[247]

Područje Gradačca i okoline je 1464. godine došlo pod ugarsku vlast kao sastavni dio Srebreničke banovine, gdje će i ostati do 1503.(?) ili 1512.(?), odnosno 1519.(?) godine. Ova ugarska banovina nastala je kao rezultat ofanzivnih akcija, koje je na ovom području vodio ugarski kralj Matija Korvin. Povremeni upadi i manja ratna dejstva osmanskih vojnih trupa u ovoj oblasti realizirani su na inicijativu krajiških zapovjednika – *sandžak-begova* (*sancakbeyi*), koji su potrajali sve do 1521. godine. Međutim, pomenutom taktikom iscrpljivanja na *duže staze* (*longum tempus ratio*), pokazala se demografska, vojna i ekonomska superiornost Osmanskog carstva na prostoru Srebreničke banovine. Ipak, ovdje je potrebno istaći i činjenicu da od 1463./64. godine pa sve do 1511./12. godine na ovom prostoru nije organiziran niti jedan pohod pod komandom *sultana* ili *velikog vezira* (*sadrazam*).[248] Naime, njihovo prisustvo je istodobno bilo mnogo opravdanije i potrebnije na Levantu i istočnom frontu prema Anadoliji, Perziji, Rodosu i Mamelučkom sultanatu. Moguće je pretpostaviti da je pored osmanske taktike na *duže staze* bilo i prethodno izneseno činjenično stanje, također uzrokom dužeg perioda nezauzimanja prostora današnje sjeverne i sjeveroistočne Bosne.

Da prethodno navedeno mišljenje trogirskog kneza,[249] kao savremenika, kako je navodno Bosna pala [...] *ne samo bez ijednog topovskog hica nego i bez ijednog isukanog mača* nije prihvatljivo, potvrđuju podaci kako je osmanskoj vojsci poslije 1464. godine, bilo potrebno više decenija da uspostavi *Bosansko krajište,*[250] koje je od 1455. godine bilo dio prostranog Skopskog krajišta (prvobitno formirano 1392.), odnosno da uspostavi sultanovu vlast samo u onim granicama u kojima se nalazila Bosanska kraljevina posljednjih godina svoje srednjovjekovne državnosti. Pri tome nemisli se na onu jedinstvenu osmansku predaju na upravu sjevernih posjeda bosanskog sandžaka krajem 1465. godine s ciljem formiranja *'nove Kraljevine Bosne',*[251] ili čak nešto ranije, prostoru koji je dat na upravljanje članu dinastije Kotromanića, Matiji, sinu štićenika Radivoja Ostojića, kao i nešto kasnije drugom Matiji ali Sabančiću-Kotromaniću/Radivojeviću

(1465.-1471.) i trećem Matiji Vojsaliću Hrvatiniću (1471.-1476.), koji su osmanskim činom imenovanja bili postavljeni za *'kraljeve Državine Bosne' (Bosna Devleti'nin kralları)*.

Matija, sin Radivoja Vrandučkog, *amidžić* (stričević) posljednjeg bosanskog kralja, pored toga što je prvi u navedenom nizu, ostao je i najduže od svih spomenutih (do cca. 1471. godine). Poznato je kako je bio oženjen muslimankom i očigledno bio miljenik *sultana* (ar. *sulṭān*).[252] Potrebno je naglasiti kako su korijeni njegove porodične veze s osmanskom dinastijom znatno raniji. Naime, njegov otac Radivoje, uz podršku sultana, privremeno je došao na vlast 1432./33. godine i uz pomoć osmanske vojske *(Osmanlı birlikleri)* kontrolirao nekoliko gradova srednje Bosne.[253] Moguće je da nije zadovoljio aspiracije malobrojne bosanske vlastele, ili je upravo zbog prebliskih odnosa s Osmanlijama smijenjen. O vladavini sitnog vlastelina Matije Sabančića/Šabančića i njegovoj kraljevskoj vladavini ne zna se skoro ništa. Kraljevsku odoru Matija Vojsalić je zadržao kraće od prethodnika zbog njegove orijentacije ka ugarskom dvoru (kralju Matiji Korvinu), koji ga je, po njegovoj želji, a možda i uvjerenju trebao podržati činom priznanja i doprinijeti potpunoj obnovi svete krune bosanske *(sacra corona Bossnessis)*.[254] Time bi u svakoj mogućoj promjeni odnosa kralj Matija Vojsalić imao jakog saveznika, posebno ako bi takve namjere bile poticane od strane Ugarske. A njih u takvim, a i ranijim povijesnim okolnostima svakako nije manjkalo, bez obzira što su takvi konkretni planovi bili nerealni.

Precizan teritorijalni obuhvat privremenog kraljevstva ***Državine Bosne*** nije poznat historiografiji, osim da se na toj teritoriji spominje šest gradova. Izuzev Tešnja, Doboja i Maglaja, ni jedno drugo ime ne nalazi se u dostupnim izvorima. Moguće je pretpostaviti da bi preostale gradove trebalo tražiti sjevernije, u Gradačcu, Sokolu i još nekom.

Kada je riječ o teritoriji današnje Bosne i Hercegovine, Osmanlijama je bilo potrebno trinaest decenija da je u potpunosti okupiraju – sve do zauzimanja Bihaća 1592. godine. Naime, osmanska vojska prostor Kraljevine Bosne počela je napadati još od 1386. godine i u narednih 77 godina, shodno svojoj provjerenoj taktici da u svim prilikama buduću žrtvu politički, vojno i ekonomski oslabi, prije nego zada posljednji udarac, upadala je i razarala dijelove Bosne nekad intenzivnije, a nekad i slabije. Grčevita borba za održavanjem Kraljevine vođena je od domaćih ljudi diplomatskim i vojnim sredstvima,[255] bez obzira na povremeno evidentno prisustvo ugarskih i kasnijih osmanskih jedinica, te ugarsku trajno prikrivanu želju za osvajanjem Kraljevine Bosne. Svi društveni slojevi iz ovog perioda su na razne načine produžavali život srednjovjekovne bosanske države.[256]

Logor osmanske vojske na teritoriji 'zemlje' Usore – 15. stoljeće (rekonstrukcija).

Gazi Husrev-beg po konačnom osvajanju "zemlje" Usore i Gradčaca (Gradačca) – rekonstrukcija.

Po raspoloživim historiografskim podacima[257] posljednji udarac Osmanlija na teritoriji "zemlje" Usore zadao je *sandžak-beg* Gazi Husrev-beg *(Gazi Hüsrev Bey)* u sukobu između njegovih vojnih jedinica i sultanovog vazala despota Stevana (Stjepana) Berislavića (Beriszló) – *comes perpetuus de Dobor,* krajem 1535. ili početkom 1536. godine.[258] Tada su konačno zauzeti Dobor i Kobaš *(Kobaz)* u Bosni, Brod na Savi, Gradiška...,[259] a u aprilu 1536. godine Husrev-beg je iz Smedereva vraćen u Bosnu, gdje će ostati do svoje smrti (1541).

Gračac *(Graçaç)*, odnosno Gradačac je već prethodno bio *definitivno osvojen 1519. godine*(?), a ostali dijelovi ove "zemlje" Usore, osim prethodno navedenih, pod konačnu osmansku vlast dospjeli su najkasnije do 1528. godine.[260] Moguću sumnju u tačnost podatka o osvajanju Gradačca 1519. godine unose i sačuvani podaci iz teksta mirovnog sporazuma u trajanju od deset godina, sklopljenog 20. 8. 1503. godine između poljsko-češko-ugarskog kralja Vladislava II Jagelovića *(Władysław II Jagiellończyk)* i osmanskog sultana Bajazida II *(Bāyezīd-i sānī)*. Naime, u navođenju ugarskih i osmanskih osvojenih posjeda na teritoriji Bosne ne nalazi se pomen niti jednog od poznatih tada aktualnih toponima (kartografskih naziva) za ovaj grad: *Grachacz, Gratschacz, Grayschatz, Gradaczaz, Gradachatz*…, odnosno *Kal'a Gradçaç* ili Gradačac.[261] Moguće je pretpostaviti, pošto je popis posjeda i utvrđenih gradova ugarskog kralja naveden preciznije, a u njemu se ne nalazi pomenut toponim za Gradačac, onda se on eventualno već 1503. godine mogao nalaziti u osmanskom posjedu. Lista osmanskih posjeda, u dostupnom navođenju i prijevodu L. Thalloczya, urađena je po geografskom principu bez detaljnijh navođenja posjeda i gradova, pa je nemoguće tvrditi kako je tada Gradačac bio u posjedu Osmanlija, jer se, između ostalih u njegovoj neposrednoj blizini pominje i utvrđeni grad Sokol Srebrenik *(Usoraba)* kao osmanski posjed. Opis počinje od krajnjeg sjeverozapada (Kamengrad na Mrinu, Ključ na Sani), i završava na istoku, odnosno sjeveroistoku na rijeci Drini. Najsjeverniji osmanski posjed bio je grad Doboj (mađ. *Dobwy*), tako da osmanska teritorija u Bosni djeluje kao opisan zamišljeni polumjesec oko ugarske teritorije.[262] Drugi podatak koji bi eventualno mogao opovrgnuti ili potvrditi prethodnu konstataciju vezan je također za ugarskog kralja Vladislava II Jagelovića, ali sada i mađarskog vlastelina Ivana Tahija *(János Tahy)*, povodom davanja kraljeve saglasnosti od 1. 11. 1512. godine da vlastelin Tahi zamijeni *castrum finitimum… Grachacz... castellum... omnino in comitatu de Dobor* za određene posjede u Slavoniji.[263] Moguće je iščitati da je riječ o feudalnom dobru čiji je, najvjerovatnije, tadašnji cantar bio

u Doboru i da se *castrum Grachacz*, odnosno utvrda Gradčac (Gradačac) nalazila u sastavu dobra vlastelina Ivana Tahija. Također, moguće je pretpostaviti da je dato dobro dobio ženidbom iz roda Berislavića Doborskih *(Beriszló)*.

Međutim, nije poznato sa kim je i u čije ime trebalo doći do zamjene posjeda. Ipak, na osnovu ovog izvora iznesena je tvrdnja kako je posjed u *Grachacz-u* (Gradačac) bio u vlasništvu mađarskog vlastelina Ivana Tahija, pa se može kazati kako je tada mogao biti na privremenom posjedu Ugra, ali ostaje i otvoreno pitanje zašto se Gradačac ne nalazi u popisu ugarskih osvojenih teritorija. Međutim, potrebno je naglasiti pošto je riječ o *vlastelinskom posjedu (feudalis praedium)*, koji je po pravilu u tom vremenu bio izuzet od vlasti zvorničkog *sandžak-bega (sancakbeyi)* i njegovih zapovjednika *(komutan subay)*, tako da je moguće kako je posjed, odnosno *castrum Grachacz* (utvrda Gradčac) ipak bio na teritoriji osmanskog Zvorničkog sandžaka, a ne ugarske Srebreničke banovine *(Ungarischen Banovina von Srebrenica)*.

Analizirajući navedene izvore, čini se mogućim potkrijepiti sumnju u ispravnost navedene 1519. godine, od koje su se regija i sam grad Gradačac nalazili u posjedu Osmanlija, ali je zato sa sigurnošću moguće na *svjetlo dana* iznijeti odgovarajući podatak o daljnjem postojanju srednjovjekovne utvrde u Gradčacu – *castrum Grachacz* ili *Kal'a Gradçaç*.

Dio osmanskog vojnog logora unutar gradačačke srednjovjekovne utvrde početkom 16. stoljeća – minijatura.

Sredinom 15. stoljeća iz reda bosanskog plemstva Osmanlijama se pridružuje bosanski vojvoda Hrvoja Vukčić Hrvatinić, najstariji sin vojvode Vukca, koji je u želji da se odupre utjecaju ugarskog kralja Sigismunda Luksemburškog pozvao Osmanlije u pomoć.[▾264] Srednjovjekovna bosanska država nije, dakle, sama od sebe propala, niti je jednim udarcem noge srušena kao [...] *crvotočna zgrada… koja je nastala i živela pretežno samo kao geografska celina*, kako je konstatirao V. Ćorović, nego je, i prema onome kako je iz Venecije pisano Firenci 14. 6. 1463. godine, pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo (*Ardent ante oculos opulentissimus regnum)* od tada najjače svjetske velesile koja je prethodno srušila Bizantsko carstvo (Vizantija), ostatke Raške (srednjovjekovna država Srba) i Bugarske.[▾265]

Kao poseban aspekt pada srednjovjekovne Bosne u historiografiji izdvaja se *obećavana pomoć zapadnih moćnika*, među kojima se ponajviše izdvajaju rimski papa, mletački dužd, te ugarski kralj. Iznimno velika pomoć u vrijeme kada je sultan prelazio bosansku granicu očekivala se i od Dubrovčana s kojima je Bosna stoljećima njegovala veoma dobre susjedske i trgovačke odnose. Odlukom *Vijeća umoljenih* (Senat) iz maja 1463. godine kojom se neće izaći u susret bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću Kotromaniću, odnosno njegovim izraženim željama za pomoć u vidu plaćeničkih vojnih jedinica,[▾266] Dubrovčani su historiografiji podastrli povod da se *baci mrlja* na njihove odnose sa Bosnom u posljednjim danima kraljevstva.[▾267] Sličan slučaj je bio i s Mlečanima. Na molbe za pomoć od strane kralja i hercega u posljednjim mjesecima kraljevstva Mlečani su odgovarali kako [...] *Bosna neće ostati usamljena*, a očito je kako se realnost ovaj put krila u značaju što dužeg opstanka Bosne kao *bedema prema Osmanlijama*. Zbog neodgovorne djelatnosti papskog legata Nikole Modruškog *(Nicolaus Modrussiensis Catharoiensis* ili *Machiniensis)* u pogledu savjeta o uskraćivanju tributa,[▾268] Rimska kurija je u naučnom opusu historičara pretrpjela posebne kritike. Papa Pio II *(Enea Silvio Piccolomini)* nije uspio u svojim nastojanjima oko formiranja *antiosmanske koalicije*, nije čak uspio motivirati niti *uspavane Ugre*, iznevjerene papinim krunisanjem Stjepana Tomaševića nekoliko godina ranije. U tim okvirima bio je zatvoren krug pomoćnika Bosne, koji se analogno činjenicama pretvorio u *krug nijemih posmatrača pada kraljevstva*, koji su se sa Bošnjanima oprostili već pomenutom sintagmom sadržanom u venecijanskom dopisu Firenci.

Vidljivo je kako su se neki presudni historijski događaji u praksi pokazali kao pogodan poligon za stvaranje mitoloških predodžbi, od čega nije oslobođeno niti osmansko osvajanje Kraljevine Bosne. Tako je, pored ostalog, kroz pisanje papskog legata Nikole Modruškog

stvoren mit *o izdajničkom držanju bobovačkog kaštelana*, kraljeva strica, kr'st'janina Radaka. Čini se kako je konstrukcija ovog mita zasnovana sa ciljem opravdanja samih postupka Modruškog, koji se našao u nezgodnoj poziciji nakon smrti kralja Stjepana Tomaševića Kotromanića izazvane, po svemu sudeći, ... *postupanjem po njegovom receptu*. Kr'st'janin Radak je predstavljao pogodan izbor jer se deklarirao kao *pripadnik sekte odbjegle iz krila Kurije*. Trogirski izvještaji kraljevog diplomate Nikole Teste koji govore o snažnom otporu branitelja,[269] te arheološka iskopavanja na Bobovcu demantiraju navode legata Modruškog.[270] Romantičarska historiografija lansirala je i mit o *masovnom prelasku kr'st'jana na islam* po dolasku sultana Mehmeda II *(Fatih Sultan Mehmet)* u Bosnu.[271] U ovakvim tvrdnjama ističe se kako su bosanski kr'st'jani nezadovoljni politikom posljednjeg bosanskog kralja objeručke prihvatili *novu vjeru* (*yeni bir din*) – islam. Izvorne podloge ne opravdavaju ovakve tvrdnje, one ih demantiraju i kroz migraciju gosta Radina (Radin Butković) sa preostalim sljedbenicima. Međutim, tačno je da se za vrijeme osmanske vladavine islam i judaizam prvi put značajno pojavljuju na teritoriji Bosne dok se pravoslavlje, do tada minorno zastupljeno na jugoistočnom dijelu Kraljevine Bosne (istočni dio Humske zemlje gdje je pravoslavlje bilo prihvaćeno mirnim putem dok je uz obale rijeke Drine šireno nasilno), zahvaljujući osmanskoj politici naseljavanja i vojnog angažiranja stanovništva iz Raške, te Duklje i Zete (Crna Gora) širi na čitav prostor današnje Bosne. Na cijelom pak području predosmanske pokrajine Bosne, koja je bila prostorno opsežnija nego stara Raška, Sava (*Rastko*) Nemanjić nije osnovao ni jednu episkopiju. To nam govori, da Sveti Sava tadašnji narod u Bosni nije smatrao Srbima ni pravoslavnima, niti stvarno ni potencijalno, naime, niti je držao, da su Vlasi u Bosni pravoslavne orijentacije tada bili Srbi, niti da bi s vremenom takvi mogli postati.

Također, ni Ugri nisu bili imuni na plaćenike iz pomenutih krajeva. Dodjelom zemljišnih posjeda i prebivališta u Ugarskom kraljevstvu, prevashodno u pograničnim područjima prema Kraljevini Bosni, odnosno područjima prema Osmanskom carstvu. Novonaseljeno vlaško stanovništvo, sa obje strane granice, služilo je kao osnova vojnog angažiranja pješadije i posada u utvrdama. Tako je već u drugoj polovini 15. stoljeća počela se pojačavati vojna prisutnost duž *granica* (osm.-tur. *askeri sınır*, njem. *Militärgrenze)* osigurana *plaćenicima,* odnosno privilegiranim vojnim trupama istog nacionalnog porijekla, s tim da su jedni bili pod *banderijom*[272] a drugi pod *barjakom*[273] spremni na *vječite okršaje Vlaha s Vlasima*. Ovakva organizacija vojnog obezbjeđivanja granica može se smatrati prethodnicom one iz polovine 17. stoljeća kada je 1630.

godine Ferdinand II također potvrdio njihove privilegije u dokumentu poznatom pod imenom *Zakoni o Vlasima – Statuta Valachorum*.[274] U određenim parametrima mitskoj konstrukciji pripada i tobožnje *obnavljanje Bosanskog kraljevstva od strane Ugra*. Čini se da akcije Matijaša Korvina nakon 1463. godine i postavljanje marionetskog kralja treba isključivo posmatrati kroz činjenice mogućeg osvajanja prostora sjeverne Bosne, a nikako kao neki vid njezinog *oslobađanja*.

Pad sjeveroistočnog dijela srednjovjekovne Bosne i njegovo postepeno uklapanje u sastav Osmanskog carstva sa sobom je donijelo i niz novih elemenata, koji su svoje gravure ocrtali na gotovo svim segmentima života tadašnjeg stanovništva. Ovaj proces, kao što je i inače slučaj sa promjenama velikih obima, manifestirao se u dužem vremenskom intervalu i značajno sporim intenzitetom. Inkorporiranje prostora u novi *timarski sistem (tımarlı sipahi sistemi)* značilo je i oproštaj od višestoljetnog srednjovjekovnog feudalnog ustrojstva. Čini se bitnim istaći kako su kr'st'jansko-kršćanski feudalci *(feodal lordlar)* dobijali položaje koji su uglavnom odgovarali njihovom ranijem društvenom statusu. Osmanlije su u velikoj mjeri poštedili i njihova zemljoposjednička prava. Pojedini krupniji feudalci postali su posjednici većih *timara* i tako zadržali znatan dio svojih *baština*.[274A] Oni koji su primili *novu vjeru (yeni bir din)* sticali su titulu *beg (bey)* i imali mogućnost napredovanja do najviših položaja u Carstvu kao vojvode *(dük)*, *subaše (subaşı)*, vojni i administrativni upravitelji *vilajeta, sandžak-bezi, begler-bezi*, pa i *veliki veziri*.

Ipak, kada je u pitanju proces prihvatanja *nove vjere* na tlu sjeveroistočne i ukupno posmatrajući sjeverne Bosne, može se kazati kako je to bio složen fenomen koji nije tekao pravolinijski, niti ujednačenim tempom. Kako su to istraživanja ovog i drugih područja u Bosni pokazala, sve do kraja 16. stoljeća ovaj fenomen je ipak bio u početnoj fazi.

Podatke o sudbini vlastele u prvom periodu uspostavljanja osmanske vlasti s područja Usore, uz već pomenute o Radivoju Tomašu Ostojiću Kotromaniću, pronalazimo u osmanskim izvorima gdje se navodi da je potomak usorskog vojvode Tvrtka Stančića – Radoje, imao *timar u nahiji Visoki* (Visoko).[275] Očito je, kako je Radoje dobio određeni *timar* pod pokroviteljstvom Osmanlija u tada sigurnijoj sredini od one u kojoj je inače bio nastanjen, a koja je još bila pod vojnim pritiskom Ugra. Također, njegov sin koji je primio islam i kao *Daut Stančić Bosnalu* posjedovao je *timar* u *nahiji* Dubrovnik,[276] dok su Dautovi sinovi Mehmed *(Mehmet)* i Kurd držali *timare* u *nahiji* Visoko u statusu *Boşnak milleti* ili *Boşnak taifesi*. Još jedan pripadnik ove porodice, Vuk Stančić, posjedovao je jedan ili više *timara*, dok su u *nahiji* Lepenici[277] Radivoj Stančić i Radivoje Simičić držali u *timar* nekoliko sela.[278]

Bosanski sandžak (*Bosna Sancağı*), posmatran u globalu, prema najranijem popisu iz 1468./69. godine, od ukupno 135 *spahijskih timara*, ili 82%, pripadalo je kr'st'jansko-kršćanskim *spahijama* (*tımarlı sipahi*),[279] koji su na osnovu svojeg porijekla od *spahijskog roda* mogli da steknu *timar* i uđu u klasu *askera*.[280]

Već prethodno saopćeni podaci o prihvatanju *nove vjere* nekih bosanskih vlastelina i njihovih potomaka svjedoče o težnji da činom primanja i prelaskom u sloj *askera* žele zadržati ili čak unaprijediti svoj društveni i socijalni status, što je u širem vremenskom razdoblju dobilo opću pojavnu vrijednost na prostoru čitave Bosne.

Sin kr'st'janina Radivoja Stančića iz Usore kao musliman Daut Stančić u nahiji Dubrovnik – početkom 16. stoljeća (rekonstrukcija).

Vremenom je dolazilo i do sve većeg etabliranja *nove vjere* kod ovdašnjeg starosjedilačkog i novonaseljenog stanovništa,[281] a njihov (bosanski) jezik poprimao je mnoge elemente staroosmansko-turskog. Kao takav, jezik je bio prisutan i na dvoru sultana Mehmed el-Fatiha priznat kao drugi službeni jezik *(resmî dil)*.[282] Došlo je i do promjene u onomastičkom sistemu, kod stanovništva koje je prelazilo na *novu vjeru* ukorijenit će se osmanska lična imena, uz zadržavanje tradicionalnih srednjovjekovnih porodičnih prezimena, u većini slučajeva, samo u prvoj generaciji istinskih ili formalnih preobraćenika. Kako vrijeme bude odmicalo mnoge istaknute ličnosti na sultanovom dvoru potjecat će iz Bosne, ali će njihova porodična prezimena nestati. Čini se kako je vremenom i kod stanovništva sve više blijedilo sjećanje na pretke i srednjovjekovnu prošlost. Ovaj fenomen je najmarkantnije izražen na primjeru *mramorja* ili *stećaka ([kabartma desenli] mezartaşı)*, srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, o kojima se u 19. stoljeću nije ništa pouzdano znalo iako su nepomično stajali gotovo pola milenija i neumorno svjedočili o bosanskom srednjovjekovlju.[283] Njih, kao i kompletnu srednjovjekovnu prošlost znanost je tek trebala ponovo otkriti. Takav je slučaj i sa narodnom predajom koja je u pogledu srednjovjekovne tematike vaoma skromna. Diskontinuitet u kolektivnom sjećanju na čitavu jednu epohu prije vladavine Osmanlija možda bi mogao biti objašnjen samim događajima iz prve polovine 15. stoljeća, kada je u eri evidentno veće samostalnosti feudalne rusaške gospode sve više blijedio osjećaj pripadnosti jednom kraljevstvu, a do izražaja dolazila pripadnost jednom užem teritoriju pod vlašću vlastelina ili kralja.[284]

Jasno je da navedene okolnosti nisu pogodovale stvaranju zajedničkog kulturnog i političkog središta. Ipak, valja naglasiti da je pulsiranje granica u vrijeme ratova između Osmanlija i evropskih sila značajnije poremetilo i onu latentnu koheziju bosanskog društvenog prostora, jer su pojedini njegovi dijelovi u prvom stoljeću osmanskog osvajanja Bosne politički bili razdvojeni. Srednjovjekovno oblikovanje bosanskih političkih granica, te tadašnji društveni akteri (posebno svećenstvo i plemstvo) koji su bili nositelji kolektivne identifkacije, snažno su utjecali na stvaranje svijesti o pripadnosti različitim religijskim uvjerenjima (kr'st'jani i kršćani na većem dijelu teritorije Bosne, a hrišćani na dijelu Humskog juga) na zajedničkom političkom prostoru. Jedni su propagirali vjersku odanost svojoj Bosanskoj crkvi i "zemljici" Bosni, drugi prema papi i Rimu a treći, iako simbolično prisutni, carigradskom patrijarhu i Carigradu, što je u mnogome doprinijelo zanemarivanju primordijalnog koda. Zahvaljujući i činjenici da su ugarska nastojanja za osvajanjem Bosne

rezultirala političkom dezintegracijom i društvenom diferencijacijom srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva, svijest o bosanskoj etničkoj pripadnosti se polahko gubila.

Etnička identifkacija fundirana na *novoj vjeri* bit će aktivirana po okončanju uklapanja starosjedilačkog stanovništva srednjovjekovne Bosne u sastav Osmanskog carstva, odnosno višestoljetno trajanje prelaženja na *novu vjeru* dovest će do stvaranja jezgre koja će svoj pogled usmjeriti prema Meki i Stambolu. Doseljenici na ovaj prostor, u većini slučajeva već su bili iskreno ili formalno orijentirani prema *novoj vjeri*, osim malobrojnog starosjedilačkog stanovništva koje ostaje vjerno Svetoj stolici, kao i onog stanovništva pravoslavnog ili ortodoksnog uvjerenja kojeg Osmanlije naseljavaju širom Bosne uz davanje evidentnih benefita *(faydalarını)*.

Poslije 1528. godine više nije bilo nikakvih dvojbi o definitivnom osmanskom osvajanju oblasti nahije Nanavište – Kal'a Gradçaç (Gradačac). Nahija je postala dijelom Zvorničkog sandžaka, odnosno Rumelijskog begler-begluka.

◊ ◊ ◊

Kada je riječ o uvođenju novog društveno-ekonomskog poretka feudalnog tipa poznatom kao *timarsko-spahijski sistem* na prostoru sjeveroistočnog dijela srednjovjekovne Bosne može se kazati kako je ta oblast između 1478. i 1483. godine bila organizirana u novu teritorijalnu jedinicu,[285] odnosno podoblast ili dio *vilajeta*,[286] dakle provinciju Osmanskog carstva pod nazivom *Zvornički sandžak* (*sancağı*) kojim je upravljao *sandžak-beg*, a upravu nad njegovim *hasovima*[287] u pojedinim *nahijama* imali su *subaše*.[288] Interesantan je podatak kako je ovaj, tada po obimu,[289] mali *sandžak* bio, ustvari, prvi koji je nastao zbog vojnih potreba, radi bolje odbrane i čvršće organizacije ranije stečenog posjeda koji je ugrožavan Ugarskim Kraljevstvom. Između ostalog, na to su Osmanlije bile prisiljene dotadašnjom organizacijom Jajačke, Srebreničke i Šabačke banovine koje su predstavljale dobar odbrambeni pojas u sprječavanju njihovih prodora i istovremno sigurno polazište za česte recentne uspješne ugarske pohode, uz atmosferu prisutnosti stalne opasnosti prema osmanskim pograničnim posjedima. Zbog toga su Osmanlije odlučile formirati *treću jedinicu* na mjestu stare bosanske države radi čvršćeg povezivanja svoje vlasti na sjeveroistočnom dijelu i u srednjem Podrinju. U vojno-upravnom uređenju Zvornički sandžak pripadao je Rumelijskom *begler-begluku*, *alajetu* ili *pašaluku*[290] od 1480./81. do 1541. godine, a proširen je odvajanjem zapadnih dijelova Smederevskog sandžaka u srednjem Podrinju, te još nekih krajeva sjeveroistočnog dijela Bosanskog sandžaka. Osvajanjem Srebreničke banovine 1512. godine i ona je u cijelosti pripojena ovom *sandžaku*. Godine 1521. Zvornički sandžak dobio je konačni oblik, nakon što su Šabac i Beograd pali pod osmansku vlast. Time je ovaj *sandžak* postigao svoj najširi teritorijalni opseg *(bölgesel kapsam)*, koji je zadržao sve do okončanja Velikog bečkog rata (*Büyük Viyana Savaşı*, 1699). Godine 1533. sačinjen je drugi popis ovog *sandžaka*, u kome se pored postojećih navode i novoosnovane *nahije* na području sjeveroistočne Bosne. Pored Nenavišta (*Kal'a Gradçaç*, odnosno Gradačac), nalaze se i Srebrenik, Koraj te Bijeljina.[291] Kasnijim osnivanjem Budimskog pašaluka (1541), Zvornički sandžak pripao je njemu, a reorganizacijom osmanske uprave 1580. godine ušao je u sastav Bosanskog pašaluka.[292] Čini se bitnim istaći kako je ovaj *sandžak* imao 31 *nahiju*[293] u čijem se sastavu nalazilo 8 *kadiluka*.[294] Jedan od njih je bio i *kadiluk Gračanica* (1572) sa *nahijama*: *Kal'a Gradçaç* (Nenavište), Srebrenik, Sokol i Završ. Zvornički sandžak ukinut je 1832. godine, a od 1867. godine dio je **Bosanskog vilajeta**.

Nahija Nenavište, odnosno *nahija Kal'a Gradçaç* ili Gradačac, najvjerovatnije uspostavljena između 1532./33. i 1535./36. godine,[295] prostirala se zapadno od nahije Koraja, a sjeverno od Srebrenika i Sokola, odnosno na području koje su zatvarale rijeke Tinja, Tolisa, Spreča, Sava i Bosna, a čije je sjedište bila *kasaba Gradçaç* (Gradačac) sa utvrdom i vojno-upravnom funkcijom, koja je u ranim osmanskim izvorima, kako je već navedeno bila označena kao *Kal'a Gradçaç, sa* značenjem *zidana kamena utvrda Gradačac*. Korišteni osmanski naziv za označavanje Gradačca još jednom potvrđuje fizičko postojanje srednjovjekovne utvrde, poslije preuzimanja ove teritorije od strane Osmanlija. Nažalost, iz izvora nije poznato njezino fizičko stanje, ali je moguće pretpostaviti da je bila riječ o devastiranoj utvrdi.

Nahija *Gradçaç* ili Gradačac je graničila sa Derventskom, Maglajskom i Tuzlanskom *nahijom* te jednim dijelom štitom ili predziđem Ugarske, odnosno odbrambenim pojasom Slavonske krajine *(Confinia Slavonica)*, kasnijim prostorom osmanske Slavonije *(Sclavonia Turcica)*. Osmanska vlast je navedeno područje zatekla opustošenim bez većeg broja domicilnog stanovništva. Bio je to rezultat brojnih ratnih dešavanja i etničkih promjena u minulom periodu. Iz *Drugog popisa Zvorničkog sandžaka* (1533) moguće je saznati da se u njemu tada samo nalaze četiri slabo naseljena mjesta: *varoš grada Gradčaca*, Bihaćke Glavice, Koprivnica i Modriča, te 13 nenaseljenih kultiviranih zemljišta *(mezre)*.[296]

Nadalje, moguće je iščitati da je ta *nahija* bila sa svega 49 kućanstava poreskih obveznika *(hane)* i sa 10 neoženjenih *(mudžereda)*. U *varoši grada Gradčaca* evidentirano je svega 11 muslimanskih kućanstava i 6 kršćanskih, sa 2 *mudžereda*.[297] U duhu, već pomenute osmanske politike naseljavanja i vojnog angažiranja stanovništva Vlaha (*kaura*) na *načelu doborovoljnosti* iz Raške i današnjeg prostora Hercegovine izvršeno je dodatno naseljavanje ovog prostora. Prema podacima iz *Prvog popisa Zvorničkog sandžaka* (1519), na njegovom području bilo je već naseljeno između 650 i 700 vlaških kućanstava. Nažalost, tu se ne susrećemo sa podacima o stalnim posadama, *timarlijama* u sjevernim i sjeveroistočnim utvrdama, pa samim tim nemamo ni podataka o utvrdi u Gradačcu.[298] Razloge za ne navođenje ovih podataka moguće je pronaći u tome što je to područje još predstavljalo *isturenu krajinu* prema Ugarskoj, pa su tu utvrdu čuvale *ulufedžije* (dnevničari, vojska nevezana za timare), za koje su postojali posebni popisi.[299] Međutim, prema podacima iz *Opširnog popisa Vlaha stočara* (1528) moguće je saznati kako je ovo područje već bilo

naseljeno uglavnom *Vlasima-fulurudžijama*[300] u 103 naseobine u kojima se nalazilo 11 knežina i 71 primićur[301] (njih 11 bili su *novi muslimani, yeni müslümanlar*) od ukupno popisanih 207 naseobina u 11 nahija. Vlaških kućanstava ukupno je bilo 2.742 i 3.425 neoženjenih muškaraca, a od kojih je 757 kućanstava i 775 neoženjenih muškaraca bilo već primilo *novu vjeru*.[302]

Devastiano stanje utvrde Kal'a-e Gradçaç po osmanskom preuzimanju teritorije nahije Nanavište 1536. godine.

Naseljavanje Zvorničkog sandžaka vlaškim knezovima i primićurima sa narodom – cca. 1550. godine.

Zvornički sandžak-beg Džafer-beg (*Câfer Bey*) je 1548. godine dodatno pozivao i druge vlaške knezove, koji su status kneza dobili od vlastelina za vrijeme Kraljevine Bosne, kao i pastirske starješine/katunare *(primićur – primicerius)* da nasele ovo područje uz garantiranje novih oblika povlastica. Potvrda uspješne realizacije naseljavanja prisutna je u popisu evidentiranih uz *karje (ḳaryä),* odnosno naseobine (*köyün*, sela) između rijeka Bosne i Spreče: *Crkvica* ili *Križevac* (Crkvina), *Vučkovac* ili *Tinjica* (Vučkovci), Slatina, *selo Slatnica sa bunarom Svibovac* (Sibovac), *Čremošnica* (Tramošnica), Žabar, *Orahova Rika*, *Milutinovo Selište*, Petrosalići, *Domanovci* (Domaljevac), Ledenice, Poznojevići, Koprivna, *Hajsići* (Hasići), *selo Gornja i Donja Boka* (selo Bok), Jakšići, *Rupanovići* (Županovići?), Kojasići, *selo Ogudovac sa Orlovim Poljem* (Obudovac), Babešnica, Rajska, *selo Brestovo Polje blizu sela Modriče*, *Tolisa* (kod Orašja), Gornji i Donji Skugrići, *selo Skugrići sa Nenaviškim Poljem* i *Tolisa* (kod Skugrića).[303] Čini se bitnim spomenuti još kako je populacija naseljenih Vlaha-*fulurudžija* na ovom području činila stvarni povlašteni društveni sloj, koji je bio reguliran posebnim zakonskim propisima *(kanûn-nāma)* radi ostvarivanja osmanskih državnih ciljeva.[304] Ranije *kneževske autonomje* s poreskim olakšicama su bile izraz takvih povlastica sve do naredbe velikog vezira Ibrahim-paše (*İbrahim Paşa)* 1528. godine kada su one ukinute i, samim tim, privremeno izgubljen položaj *Vlaha-povlaštenika* u odnosu na zemljoradničku raju.[305]

Za razliku od Zvorničke *kasabe* [306] koja je od 1520. do 1570. godine imala rast populacije uslijed smirivanja političkih prilika i doseljavanja novog stanovništva, *Kal'a Gradçaç* je mnogo kasnije doživila svoj daljnji demografski, ekonomski i urbani napredak, što je sasvim razumljivo s obzirom na pozniju stabilizaciju političkih i ekonomskih prilika, koje nastupaju tek 1557. godine, kada je osmansko osvajanje teritorije Slavonije dovršeno. Tako je poslije uspostavljanja nahije Nenavište (*Graçaç*) 1536. godine[307] njezina teritorija najvjerovatnije bila prilično slabo naseljena, s većim brojem pustih selišta (*mezri),*[308] koje će biti rekolonizirane do 1548. godine. U tekstu naredbe iz 1560. godine stoji *pazar Nenavište*, što svakako znači da je mjesto obnovljeno i da u njemu postoji trg (*bazerđánluk*), a čim postoji trg postoji i veća zastupljenost stanovništva i *mahala* (*mahalle*, kvart, četvrt) u kojima se obitava.[309]

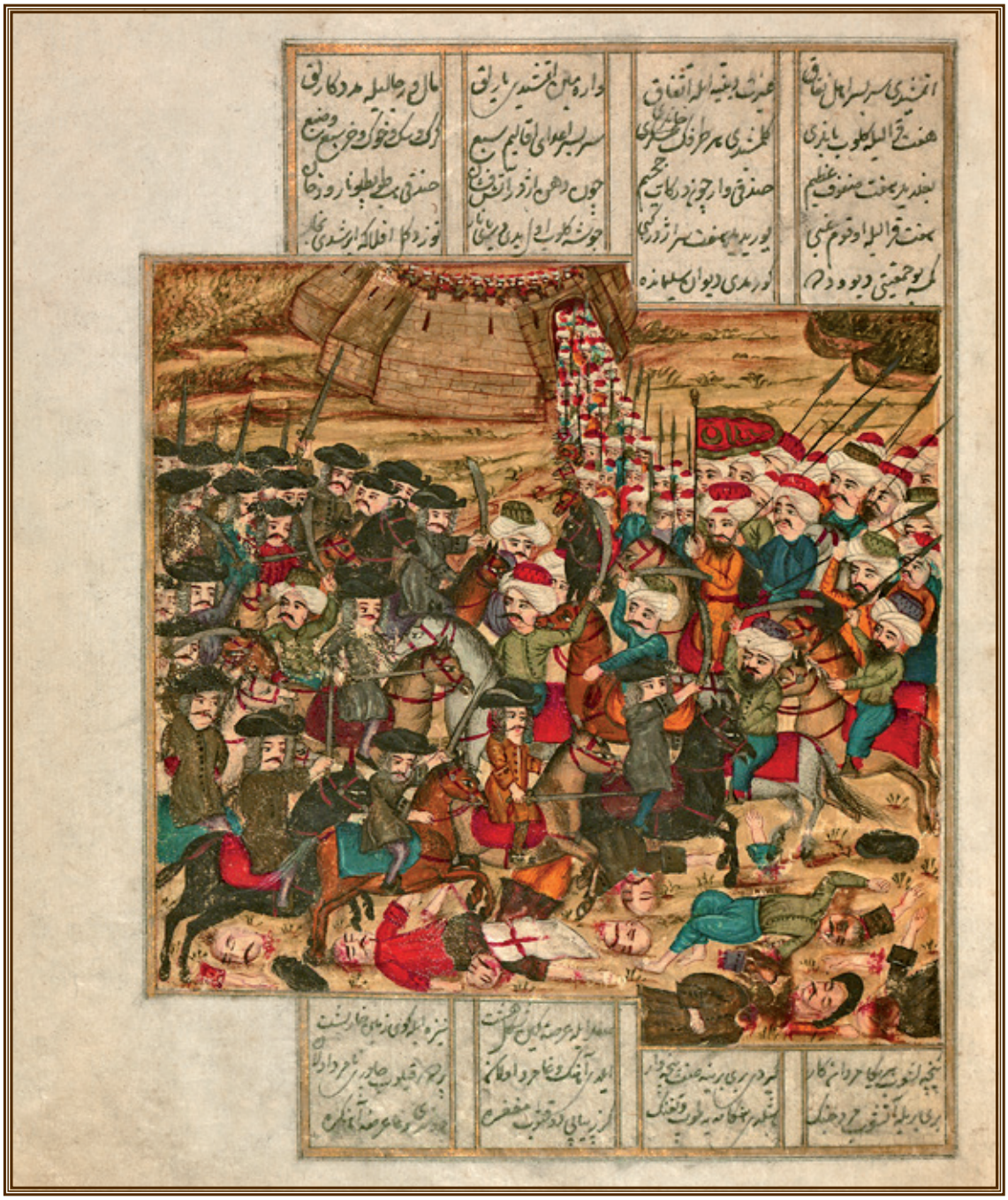
Kada je već riječ o stanovništvu, bez obzira na vjersko opredjeljenje, ali onog dijela koje je bilo obavezano na aktualni oblik feudalnog davanja i u pograničnom dijelu Osmanskog carstva, značilo je samo jedno – plaćati porez. Stoga i ne čudi što je jedna od karika dobrog funkcioniranja osmanske države podrazumijevala, kako je upravo stanovništvo *(raja)* ta

karika koja proizvodi bogatstvo, kojim potom raspolaže sloj/slojevi koji nije/nisu imao/imali takvo opterećenje. Međutim, da bi mogla nesmetano proizvoditi potrebno bogatstvo, *raju* je trebalo držati zadovoljnom *pravednom vladavinom* – naravno, kao vrhovni autoritet *sultan* je bio odgovoran za taj segment. Na koji se način provodila pravda moguće je ilustrirati brojnim primjerima gdje se npr. ne samo muslimansko već kr'st'jansko-kršćansko stanovništvo potužilo na, po njihovom mišljenju, nepravedanu naplatu propisane *tekelife* (dažbine). Bez ulaženja u razloge njihove moguće žalbe, bitno je naglasiti ishod – nakon što su na Porti razmotrene, takve su primjedbe bile prihvaćene i zapisane u *Zbornik pravnih propisa* za dato područje *(kanûn nāme),*[310] te je proslijeđena naredba bosanskom *valiji* da sprovede istragu i spriječi ponavljanje ovakvih događanja, a da nezakonito naplaćeni novac vrati oštećenim. Mogućnost izražavanja žalbe, te još povrh toga da tu žalbu prihvati onaj koji je bio zadužen za prikupljanje novca, očitovanje je toga da je i kod onih povlaštenih, koji nisu plaćali a naplaćivali porez, postojala svijest, i to ne samo deklarativne naravi, kako je *raja* bila ta koja je uistinu bila izvor za obezbjeđivanje državnog, ali i njihovog bogatstva.

Vatreni bečki propovjednik, jezuit Georg Scherer (1540.-1605.), teško da bi povjerovao, ili priznao, da se u pograničnom dijelu Osmanskog carstva na takav način postupalo s kr'st'jansko-kršćanskom *rajom*. Dapače, u svojim propovijedima nije propuštao priliku upozoriti pastvu, bez pominjanja bosanskih kr'st'jana, na *patnje njihove braće kršćana pod osmanskim jarmom*, koji je, kako je govorio, [...] *teži od kandži svih evropskih monarha zajedno.*[311] Ipak, odgovor na eventualno pitanje je li riječ o iskrenom vapaju ili tek o načinu da se kršćanskoj braći *utjera strah u kosti* i iz glave izbace *kojekakve glasine*, mogu pomoći primjeri onih (kr'st'jana i kršćana) koji nisu "utekli" *(der nicht entkommen ist)* pred Osmanlijama u ratnim dešavanjima u neugrožene krajeve, niti su ostajali na svom ognjištu kako bi se borili, već su izabirali treću opciju – prelazak na područje *dar-ul-islama*.[312] Mogućnost da kr'st'janin ili kršćanin svojevoljno prelazi tamo gdje ga navodno, ugrubo rečeno, čeka *nabijanje na kolac* (njem. *aufspießen*) ne čini se izglednim (a time razni stereotipi i predrasude koje su u Evropi, a posebno u [Habsburškoj] Austriji, tako životopisno stvarale osjećaj konstantne psihoze dobivaju posve novu dimenziju). No, jednako tako, gledati na vladavinu Osmanskog carstava kao na vrijeme univerzalne pravde i harmonije, kao što to rade određeni orijentalisti i osmanolozi, ne čini se održivim – tenzije između onih koji su plaćali poreze i onih kojima je taj prihod išao bio je vidljiv, iako u periodu od sredine 15. do skoro kraja 16. stoljeća nisu vodile do bilo kakvih pobuna.[313]

Skup žitelja nahije Nanavište ispod utvrde Kal'a-e Gradçaç zbog nepravedne naplate tekelife (rekonstrukcija).

Bitka između osmanske i ugarske vojske. *Atai (Uzbečki, umro 1634.) – Waltersov rukopis W.666.*

Onaj dio kr'st'jano-kršćanske ili čak novonaseljene hrišćanske populacije koji nije želio iz bilo kojih razloga prihvatiti *novu vjeru* (lat. *novam fidem,* osm.-tur. *yeni bir inanç)*, imao je zagarantiran život, imovinu i slobodu, te su mogli slobodno ispovijedati svoja vjerska uvjerenja i živjeti u skladu sa sopstvenim vjerskim zakonima, gradeći svoje bogomolje na vlastitom ili čak državnom zemljištu.[314] Ovo posljednje, posebno se odnosilo na hrišćansku populaciju, podrazumijeva se uz već naveden uvjet, a to je plaćanje poreza. Budući da je riječ o teritoriji pograničnog tipa i da su se slobodno miješali sa kr'st'janima, kršćanima i hrišćanima, Osmanlije su ove principe islama primjenjivali sa najvećom širokogrudošću i trpeljivošću. U prvim godinama svog trajnijeg osvajačkog boravka vođena je takva politika da se najprije pokušavalo obezbijediti njihovo dobrovoljno podčinjavanje i stjecanje uzajamnog povjerenja. Svijest o boljoj produktivnosti tako je značila više bogatstva, a bogatstvo (*bonluk*) je osiguravalo odgovarajuću vojnu efikasnost. Zbog toga važna je uloga stanovništva – *raje* koja nije neposredno sudjelovala u ratnim pohodima, već je unutar logističke organiziranosti obezbjeđivala veći dio onog što je bilo potrebno za uspješno ratovanje.[315] Međutim, poslije prve trećine 16. stoljeća osmanska vojska, vjerovatno tada najjača kopnena vojska na svijetu,[316] polahko gubi prednost nad zapadnom u smislu opsjedanja i zauzimanja utvrda, čemu su doprinijele njihove nove fortifikacijsko-konstruktivne karakteristike.

Nešto duži period ratovanja na prostoru sjeverne i sjeveroistočne Bosne imao je karakter pograničnog, koji je prethodio imperijalnoj kampanji ratovanja. Na taj način Osmanlije su *omekšavali* odbranu vojnih jedinica sa druge strane bojišnice. Već pomenutim brzim upadima neregularnih snaga *akindžija (akıncılar)*, koje su se namirivale plijenom, neprijateljske zemlje su bile ekonomski i gospodarski iscrpljivane, a stanovništvo je bilo sve više i više desetkovano, što je kasnije neminovno imalo utjecaja na mogućnost uspješnog otpora. Ugrima, Mlećanima i (Habzburškim) Austrijancima, nenaviknutim na takav način ratovanja – stanje konstantnih nepredvidivih upada, jedan veći period predstavljao je ogroman problem.

Prilikom osmanskih imperijalnih ratnih kampanja usmjerenih prema sjeveru, odnosno Ugarskoj i (Habzburškoj) Austriji, osmanske redove sačinjavala je redovna vojska *(kapi kulus)* i već pomenute *akindžijske* neregularne trupe. Redovna vojska bila je profesionalnog karaktera, vojska koja je plaćena i organizirana u pet korpusa: *janjičare, spahije*, opsadnu artiljeriju, vojne inženjere i pokretnu (zaprežnu) artiljeriju. Međutim, pošto je neprijateljska pješadija započinjala borbu u taktičkim formacijama na koje *janjičari* više nisu imali odgovora,

a značaj *spahija* sve se više gubio u pozicijskom ratovanju kojim dominiraju pokretna artiljerija i pješadija naoružana lakim vatrenim naoružanjem, osmanska ratna mašinerija polahko je gubila svoju prednost nad protivničkim vojskama.[317] Međutim, ne smiju se izgubiti iz vida i dva vrlo bitna faktora: klima i zemljopis. Klimatski su uvjeti ograničavali vremensku mogućnost kopnenog ratovanja na razdoblje od proljeća do kraja jeseni, dok je mogućnost fizičkog širenja ograničavala činjenica da su sve kampanje kretale iz dalekog Stambola. Pod takvim okolnostima i pomenutim novim načinima taktike ratovanja pokazalo se kako je Beč označavao granicu osmanske ekspanzije u okviru imperijalne kampanje ratovanja, a rijeka Sava još par stoljeća moguću granicu Carstva na evropskom teritoriju.

Janjičar (yeniçeri)

Krajem 17. i početkom 18. stoljeća pobunama *janjičara*,[318] a sa njima i *spahija*[319] dolazi do pucanja uvezane *halke* (prstena, lanca) uspješnog funkcioniranja na cijeloj teritoriji Carstva.[320] Podrazumijeva se kako ni teritorija Bosne, odnosno sjeverne i sjeveroistočne Bosne nije bio zaobiđen takvim događanjem. Nezadovoljne *spahije* nakon neuspješnih pohoda okreću se raznim oblicima devijantnog ponašanja, stvara se nesigurnost u samom Carstvu, što se najintenzivnije odražavalo upravo na proizvođački sloj stanovništva. U takvim okolnostima više nije bilo ni one širokogrudosti i trpeljivosti, ni one forme pomenute pravde, a bez takve pravde nije moglo biti ni zadovoljne *raje*, što se automatski odražavalo i na mogućnost državnih službenika da uspješno iskoriste svoje pokorne domaćine.

Spahija (sipâhi)

BILJEŠKE

*234. Poznato je da su evropski narodi, pa sa njima i narodi na teritoriji jugoistočne Evrope Osmanlije nazvali *Turci*, Osmanski državu *Turska Imperija*, a osmanskog sultana *Veliki Turčin*. Termin *Turčin* je imao značenje *đavo*, *bezvjernik* i *barbarin*.

Želimo naglasiti, kako u okviru ovog rada pojmove ***Osmanlije*** i ***osmansko*** nipošto ne koristimo kao sinonime za *Turke* i *tursko*. Dati pojmovi zastupljeni u ovoj studiji vremenski se poklapaju s razdobljem kada je vojska osmanske države pretežno bila sastavljena od osmanskih Turaka, ali i ostalih naroda čije su se zemlje nalazile u sastavu Osmanskog carstva.

*235. **Anđelić**, Pavao: *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore*. Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu, br. XIII, Sarajevo 1977., str. 21.

Predsjedništvo Ureda osmanskih arhiva *(Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı)*, kao dio strukture Općeg upraviteljstva državnih arhiva vlade Republike 'Turkiye *(T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü)*, zauzima važnu i poštovanja vrijednu poziciju među arhivima u svijetu. U njemu se, arhivska građa razvrstana na *deftere* i pojedinačne dokumente, između ostalih nalaze podaci i dokumenti koji se odnose na historiju Bosne, kao zemlje koja je imala "kontakt" s Osmanskim carstvom.

Među mnogim pohranjenim defterima Osmanskog arhiva *(muhimme-defteri, ahkam-defteri, muhimme-kajmekama...)*, nesumnjivo važno mjesto imaju ***Muhimme-defteri*** (Registri hitnih i važnih poslova) za period 961.-1333. godine po Hidžri, odnosno od 1553.-1915. godine. Također i ***Ahkam-defteri***, koji su bili rezervirani za bilježenje odluka koje dolaze s Carskoga divana *(Divân-ı Hümayûn)*, a u pojedinim slučajevima nazivaju se i ***fermanima*** pošto su priređivani u ime sultana. U okviru ovih deftera, između ostalih izdvajaju se ***Bosanski ahkam-defteri***, koji se sastoje od 9 knjiga u kojima su obuhvaćene odluke u periodu od 1155.-1285. god. po Hidžri, odnosno od 1742.-1867. godine. Na osnovu pojedinih primjera dokumenata iz Kancelarije za tzv. **povlaštene ejalete** *(eyâlât-ı mümtâze)*, među kojima je u jednom vremenskom periodu bila i Bosna, moguće je podrobnije sagledati i određena zbivanja na prostoru Gradačca u navedenom periodu. Među defterima ***Kancelarije za velike utvrde*** *(Büyük Kale Kalemi Defterleri – D. BKL.)* nalaze se podaci o obavljenim poslovima rekonstrukcije i dogradnje velikih utvrda u Bosni, sa aktualiziranim podacima o opskrbi tih utvrđenih mjesta, skladištima oružja i organizacijom poslova koji su se odnosili na plaće personala.

Naziv ***Gračac***, deminutivna forma staroslavenske riječi *grad,* uporedo sa korištenjem naziva ***Gradčac*** u upotrebi će ostati do 17. stoljeća.

*236. **Živković**, Pavao: *Tvrtko II Tvrtković – Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*. Sarajevo 1981., str. 172-176.

*237. Namjera Osmanlija je bila da izgrade flotu koja bi im omogućila dejstvovanje po rijakama Savi, Dunavu i njihovim pritokama. Radi obezbjeđivanja majstora i brodograditelja, na te prostore je pristigao i jedan subaša s odredom od 8.000 ljudi.

Makušev, Vicentije: *Istorijski spomenici Južnih Slovena i okolnih naroda*. Knj. II, Glasnik srpskog učenog društva, II odeljak, knj. XIV, Beograd 1882., str. 215-217.

*238. **Nagy**, Iván i **Nyari**, Albert: *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából 1458-1490*. Kőt. I, (knj. I), Budapest 1877., str. 6.

*239. Prije ovog susreta bilježi se 1405./6. godine prisustvo deset hiljada osmanskih vojnika na čelu sa kraljem Tvrtkom II Kotromanićem, kada se vratio i preuzeo Kraljevinu Bosnu od kralja Stjepana Ostoje. Prisustvo Osmanlija zabilježeno je i sa Hrvojem Hrvatinićem 1412./13. godine kada je napao na banovinu Usoru i osvojio utvrde u Doboru, Tešnju, Doboju, Derventi i Gradačacu, koje su do tada bile pod upravom ugarskog kralja, odnosno vojvode Copora. Nešto kasnije (1418.) zabilježen je i prelazak

akindžija preko rijeke Save i pustošenje Slavonije. Godine 1422. Osmanlije su napale teritoriju Posavine, a 1423. godine opustošili okolinu Đakova...

*240. Radivoj Tomaš Ostojić Kotromanić, u nekim izvorima Radoslav Ostojić Kotromanić ili Radivoj Vrandučki bio je bosanski vojvoda i protukralj Bosne (1432.-1435.), kao nezakoniti sin kralja i bana Stjepana Ostoje iz vladarske dinastije Kotromanića.

Vidi i, ***Bilješku No 215***.

*241. **Fermendžin**, Eusebius: *Acta Bosnæ* …, str. 242; **Lašvanin**, Fra Nikola: *Ljetopis*…, str. 220-223.

*242. **Dinić**, Mihailo: *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*. Knj. I, Srpska akademija nauka, posebna izdanja, knj. CCXL, Odeljenje društvenih nauka, knj. 14, Beograd 1955., str. 44.

*243. Ovakva konstatacija je prenešena iz dopisa trogirskog kneza mletačkoj vladi od 23.6.1463. godine.

Opširnije: **Šunjić**, Marko: *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*; u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*. Sarajevo 1982., str. 90-94.

*244. **Čirković**, M. Sima: *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine*. Istoriski glasnik, Beograd 1954., br. 3, str. 123-131.

Prethodno prisutno korištenje termina *osmanska okupacija* za neke historičare je opravdano, dok je za druge neopravdano. Ovi drugi navode kako […] *U djelima školovanih historičara nikad se nije utvrdilo da je neki dio njenog teritorija* (Bosne, op. aut) *bio u statusu okupiranog područja*. Zatim se navodi konstatacija da […] *pripisivanje statusa 'okupacija' u srednjem vijeku, ili na početku novog vijeka, nije naučno utemeljeno, niti je u općim djelima historijske sadržine negdje definirano*. Opravdanje se nalazi u dijelu obrazloženja kako su to *pravni termini nastali u novije vrijeme*, odnosno da je […] *Osmansko carstvo bilo po prostranstvu najveće carstvo na svijetu*, te da se širilo osvajanjem manjih teritorija uključujući ih u svoju državu, primjenjujući na svakom dijelu podjednako uredbe i zakone. Nijedan dio Carstva nije bio neravnopravan u odnosu na druge.

Moguće je samo postaviti pitanje: Šta je sa privremenim posjedovanjem Austro-Ugarske teritorije Bosne, da li je to bila okupacija, aneksija ili nešto treće, jer je evidentno izvršeno posjedovanje nekog područja u okviru velike države?

Usporedi, **Šljivo**, Galib: *Zlonamjerno je tvrditi da historiju pišu pobjednici* – Stav intervju; Faktor, 3.5.2016. godine. Dostupno i na: https://www.faktor.ba/vijest/stav-intervju-galib-sljivo-zlonamjerno-je-tvrditi-da-historiju-pisu-pobjednici-206214. Poslednji put pristupljeno 10.7.2018.

*245. Tokom boravka u Italiji, kralj Sigismund je 1432./33. godine sastavio nove prijedloge o organizaciji navodne odbrane Ugarske, odnosno zauzimanja prostora Kraljevine Bosne. U tom aktu, "zemlja" Usora je jedna od pet oblasti koje čine pojas odbrane, kako se navodi, *od Turaka i od Bošnjana*. U odbrani Usore trebalo je da učestvuje desetak hiljada plaćenika angažiranih uglavnom sa teritorije Raške.

Opširnije vidi, ***Decreta regni Hungariæ – Gesetzeund Verordnungen Ungarns 1301-1457***. eds. F. Dory-G. Bonis-V. Bacskai, Budapest 1976., str. 415-430.

*246. **Szakaly**, Ferenc: *The Hungarian-Croatian Border Defence System and its Collapse*; u: *From Hunyadi to Rakoczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. New York 1982., str. 142-143, mape 5 i 6.

*247. *Vidi,* ***Bilješku 227***.

*248. ***Veliki vezir*** – titula za glavnu osobu među *vezirima*, savjetnicima sultana i kao takva najviši naziv nekog zvaničnika u Osmanskom carstvu – *guverner pokrajine* (*vilajeta*), a od 1835. godine

veliki vezir obnašao je funkciju koja bi odgovarala današnjem **premijeru**.

*249. *Vidi, **Bilješku 247**.*

*250. ***Krajište*** – naziv privremene vojno-teritorijalne jedinice oformljene s ciljem lakšeg osvajanja susjednih neprijateljskih područja. Npr. u popisu iz 1453. god. pominju se *Vilayet Hodided* i *Vilayet Saray-ovasi*.

*251. Osmanlije, kako bi spriječili da njihova vlast u novookupiranoj državi ne dođe u ćorsokak, donose odluku koja će postati jedinstvena u njihovoj višestoljetnoj historiji – dozvolit će obnavljanje jednog kraljevstva koje su prethodno sami srušili. Da bi kod stanovnika Bosne stvorili iluziju da još uvijek postoji nekada moćno bosansko kraljevstvo, te da bi uspostavili koridor između osvojenih teritorija i teritorija koje su držali Ugri, Osmanlije su predali sjeverne dijelove bosanskog sandžaka na upravu jednom članu dinastije Kotromanića – Matiji i postavili ga za novog kralja *Državine Bosne*.

Državina predstavlja faktičku vlast na stvari, neovisno od toga da li se vrši na osnovu subjektivnog prava ili bez pravnog osnova i neovisno od toga da li držalac vjeruje da je ovlašćen da vrši tu faktičku vlast.

*252. **Šabanović**, Hazim: *Bosnski pašaluk – postanak i upravna podjela*. Sarajevo 1982., str. 49.

*253. **Živković**, Pavo: *Tvrtko II Tvrtković*..., str. 172.

*254. **Šabanović**, Hazim: *Bosnski pašaluk*..., str. 49.

*255. *Detaljnije u:* **Šabanović**, Hazim: *Bosansko krajište*; u: *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, IX, Sarajevo 1957., str. 177-220.

*256. *Detaljnije u:* **Ančić,** Mladen: *Renesansna diplomacija i rat – Primjer pada Bosne 1463*. Zbornik diplomatske akademije, Zagreb 1999., str. 143-177.

*257. **Klaić**, Vjekoslav: *Treće doba – vladanje kraljeva iz različitih porodica (1301-1526);* u: *Povijest Hrvata – od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*. Svezak treći – 1, Zagreb 1899., str. 113 i dalje.

*258. Prema porodičnoj tradiciji **Berislavići Doborski** *(Berislaus nobiles de Dobor)* potomci su bosanskog **bana Borića** iz 12. stoljeća. Spominju se u izvorima od 13. stoljeća, a neprekidno se mogu pratiti od 15. do prve polovine 16. stoljeća.

*259. **Thallóczy**, Ludwig: *Studien zur Geschichte Bosniens*..., str. 134 i 446, bilj. 1; **Ivić**, Aleksa: *Istorija Srba u Vojvodini – od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703)*. Matica srpska, Novi Sad 1929., str. 114 i dalje.

*260. Srebrenik, Tešanj, Sokol – *His diebus Thurci castris nostris Zrebernyk, Thessen et Zokol expugnatis* – bili su osvojeni 1512., a Rača 1526., dok su Brčko i Novi (Wywar) 1528. godine.

Szakály, Ferenc: *Nandorfehervar 1521-es ostromahoz – Egy kiralyi adomanylevel koztorteneti tanulsagai*. Hadtortenelmi Kozlemenyek 1978, str. 491, bilj. 36. Dostupno na: http://epa.oszk.hu/00000/00018/00189/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1978_04_484-499.pdf. Poslednji put pristupljeno 12.7.2018.

*261. [...] Ámde ezzel szemben a *szent-szávai herczegségen kívül terra Bozne s mindaz, a mi a bosnyák határon (még pedig a magyaron) fekszik: Kamengrad, Kljucs* (Ključ)*, Livno, Belgrád* (Glamoč)*, Vencsacz* (Vinac, Koszorúvár)*, Komotin, Vratnik* (Wratnyk – Vranduk)*, Jerbelica* (Jarbelyca – Vrhbjelica)*, Travnik, Dobwy* (Doboj)*, Maglay et aliud Belgrád* (Ak-hisar, Prusac)*, Zwled* (Susjed)*, Thorychan* (Toričan)*, Feuerlak* (Fejérlak – Fenarlik)*, Prozor, Dobowacz* (Bobovac)*, Dwbrowinyk* (Dubrovnik) *una cum civitatibus et oppidis, Hervoya egykori herczegségének majdnem egész területe, a töröknek jut.*

U produžetka istog teksta navodi se i podatak kako su se [...] *pored dvoraca* (utvrda, op. aut.) *navedenih 1503. godine između Bocsácza* (Bočca), *Banjaluke* (Banje Luke) *i Jajcza* (Jajca) *(na udaljenosti od oko 30 km) osim navedenih nalazile i utvrde u osmanskoj 'imovini': Prusac, Sokolovo gnijezdo, Sokol Srebrenik (Usoraba), Varbusch (Várboszna – Vrhbosna? Orbász) i Kozarac (?).*

Thalloczy, Lajos: *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450-1527*. Budapest 1915., str. 265, bilj. 1 i str. 265,

bilj. 1 i 2. Dostupno i na: https://archive.org/details/jajczabnsgvoothal/page/2. Pristupljeno 12.7.2018.

*262. ***Ibidem***, str. 265-266.

*263. **Szakály**, Ferenc: *Nándorfehérvár 1521-es ostromához...*, str. 491., bilj. 36; **Mrgić**, Jelena: *Severna Bosna…*, str. 154.

Moguće je pretpostaviti da je naziv *comitatus* određen prema naslednoj tituli *comes perpetuus de Dobor* koju su imali Berislavići.

*264. Osmanlije su ga uistinu i zaštitili od Sigismunda, poražavajući ga u poznatoj bitci kod Lašve (februara 1415.). Međutim, od ovog momenta moguće je posmatrati jednu sasvim novu dimenziju političkih odnosa u Bosni. Oni se više nisu dali odvijati odvojeno od sultanovog utjecaja. Osmanski odredi, izvanredno uvježbani za ratna djelovanja, postaju veoma interesantno oruđe koje će bosanski feudalci koristiti u međusobnim razmiricama sve do samog pada kraljevstva. Dvadesetih godina 15. stoljeća Osmanlije su etablirali svoje pozicije u Bosni kroz prizmu nametanja vazalstva najmoćnijim vojvodama Sandalju Hraniću i Radosavu Pavloviću, te kralju Tvrtku II Tvrtkoviću.

*265. **Šunjić**, Marko: *Uništenje srednjovjekovne bosanske države...*, str. 90-94.

*266. ***Acta Consilii Rogatorum – Vijeće umoljenih***. Serija: Odluke. Državni arhiv u Dubrovniku, sv. 17, str. 210-211; **Rački**, Franjo: *Dubrovački spomenici o odnošaju dubrovačke općine naprama Bosni i Turskoj godine razsapa bosanske kraljevine*. Starine, časopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 6., Zagreb 1874., str. 5.

*267. Istini na volju, poslanicima kralja Stjepana Tomaševića, logotetu – državnom dužnosniku visokog ranga Stefanu i Doberku, senatori su 22.4.1463. godine isplatili novac koji su svake godine davali bosanskom kralju, no ostale su zahtjeve, *uz ispriku*, odbili.

Acta Consilii Rogatorum – Vijeće umoljenih..., str. 205.
Zatim je odlukom Vijeća umoljenih od 29.5.1463. godine odobreno slanje 200 kilograma *praha za bombe* ujaku bosanskog kralja (princu Radivoju Kristiću) koje su bile pripremane u Kreševu…

Acta Consilii Rogatorum – Vijeće umoljenih..., str. 222; **Truhelka**, Ćiro: *Dubrovačke vijesti o godini 1463*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XXII, Sarajevo 1910., str. 14.

*268. ***Tribut*** (lat. *tributum*), u Rimu od 404. do 167. pr. n. e. podrazumijevao je izvanredni namet što su ga članovi *tribusa* (po tome i ime), nesposobni za vojnu službu, plaćali za izdržavanje vojske. Nakon ratne pobjede *tribut* se djelimično vraćao od ratnoga plijena. Poslije je kao naziv korišten za različite vrste poreza (glavarina, porez na imovinu, opći državni porez). Nasuprot tome danak što su ga Rimu plaćali pokoreni narodi zvao se u pravilu ***vectigal***. I u srednjem vijeku *tribut* je značio različite poreze i daće (u tom se značenju koristio i u Kraljevini Bosni). Naime, tribut u formi ***mogoriša*** su Dubrovčani plaćali Tvrtku I Kotromaniću za korištenje pašnjaka i vinograda na području u zaleđu Republike sv. Vlahe, a od tada je isplaćivan ili bosanskim vladarima ili gospodarima Popova polja. Specifičnost *mogoriša* ogleda se u činjenici da je uz njega bio povezan i bosanski vladar kao suveren Bosanskog kraljevstva pod čijom se jurisdikcijom nalazila župa Popovo i vlastela iz Popova. Bosanski vladar je odobravao kome treba da se isplaćuje *mogoriš*. Tako je ova forma tributa bila svojevrsni politički barometar putem kojeg je moguće pratiti političku situaciju u neposrednom dubrovačkom zaleđu.

Opširnije vidi, **Dinić**, Mihailo: *Dubrovački tributi – Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoski dohodak, Provižium braće Vlatkovića*. Srpska kraljevska akademija, Glas CLXVIII, Beograd 1935., 203-257.

*269. *Opširnije vidi,* **Šunjić**, Marko: *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)*. Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, XXIX, Sarajevo 1989., str. 139-157.

*270. **Stratimirović**, Đorđe: *Grad Bobovac*. Glasnik Zemaljskog muzeja, god. III, sv. 2, Sarajevo 1891., str. 203-208. = *Wissenschaftliche Mittheilungen aus*

BH II. Wien 1894., str. 323-327; Bojanovski, Ivo: *Stari grad Bobovac i njegova konzervacija*. Dostupno na: https://www.fmks.gov.ba/download/zzs/ns8/08.pdf. Posledni put pristupljeno 27.7.2018.

*271. **Sultan Mehmed** (*Mehmet*) **II Fatih**, pod čijom komandom je između 150.000 i 200.000 vojnika konačno je zauzelo prostor Kraljevine Bosne, te bio jedan od najuspješnijih vojskovođa Osmanskog carstva u njegovoj historiji. U to su vrijeme s povijesne scene iščezle tri bosanske srednjovjekovne institucije: **bosansko kraljevstvo**, **Bosanska crkva** i **bosansko srednjovjekovno plemstvo**.

Detaljnije u: **Džaja**, M. Srećko: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine – Predemancipacijski period 1463. – 1804*. Sarajevo, 1992., str. 22.

*272. ***Banderija – banderium***, od tal. *bandiera* u značenju *zastava*. Od vremena Anžujaca, odnosno od kraja 15. stoljeća vojni odredi od 50 do 400 vojnika nazivaju se *domini banderiati*.

*273. ***Barjak*** (osm.-tur. *bàjrak*) u značenju *zastava* ili *steg*. Barjak je posjedovao odred osmanske vojske do 60 vojnika u pratnji vezira ili begler-bega. Nosilac barjaka nazivan je *barjaktar*.

*274. **Rothenberg**, Erich Gunther: *The Austrian military border in Croatia – 1522-1747*. Illinois 1960., str. 6-11; **Kubinyi**, András: *Hungary's Power Factions and the Turkish Threatin the Jagiellonian period (1490-1526)*; u: *Fight Against the Turkin Central-Europe in the First half of the 16th century*, Budapest 2004., str. 127, bilj. 47.

*274a. Na početku uspostavljanja privilegija domicilnom stanovništvu, veći zemljišni posjedi zvani "**baštine**" koje su posjedovali bosanski gospodari prije osmanskog osvajanja nisu se mogli otuđivati i nakon osvajanja.

Uporedi, **Suçesko**, Avdo: *Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayırıcı Nitelikler,* X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993., str.1169-1178; Truhelka, Ciro: *Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları* (prev. Cemal Köprülü). Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul, 1931., str.57-61; Cappelli, Vanni: *The Bosnian Question and the Great Powers*, Mediterranean Quarterly, Winter 1997., str.97.

*275. **Visočka nahija** je obuhvatala današnje općine Visokog, Breze, Busovače, Fojnice, Ilijaša, Kiseljaka, Kreševa i Vareša.

*276. Za drugu polovinu 14., a pogotovo za 15. stoljeće, može se kazati da je **grad Dubrovnik u Višnjici**, kod današnjeg Ilijaša, sa svojim podgrađem *varoškog karaktera*, pravi centar čitavog područja jedne upravno-političke jedinice. Naime, nahija Dubrovnik sa gradom Dubrovnikom bila je smještena pod [...] *planinom Nabožić na stjecaju Misoče i Zenika kod sela Nasičah, tri sata od Vareša, na putu za Sarajevo*. U popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. i 1485. godine spominje se *pazar Dubrovnik sa 49 domova i nahija s istim imenom*.

Aličić, S. Ahmed: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar 2008; *Sami pazar Dubrovnik*, 62b, (1565.), str. 105; *Nahija Dubrovnik* 61b, str. 104.

*277. **Nahija Lepenica** prostirala se na području današnje Lepenice i oko sliva rijeke Lepenice sa većim naseljima i ekonomskim centrima oko ušća rijeke Lepenice i Fojničke rijeke, tj. oko Kiseljaka i Podastinja (kojeg mještani zovu *Stijena*).

*278. **Aličić**, S. Ahmed: *Sumarni popis*...., str. 85 i dalje prema registru.

*279. Riječ ***spahija*** (pl. *spahije*) vodi porijeklo od riječi *sipahi, spahi, sepahi,* ili *spah* osm.-tur. jezika koja je preuzeta iz perzijskog, odnosno od riječi *sepâhi* u značenju *vojnik*.

Položaj spahije je bio sličan položaju srednjovekovnog evropskog viteza. Imali su imanja, koja su dobijali od osmanskih sultana. Spahija je polagao pravo na sve prihode sa tog imanja (tzv. *plodouživanje*) dok je zauzvrat imao obavezu da služi u osmanskoj vojsci.

*280. ***Asker*** u značenju *vojnik*; od osm.-tur. *asker* koje je preuzeto iz arap. *askär*.

*281. **Osmansko carstvo** je bilo u svojoj suštini vojna organizacija, koju su interirala nova osvajanja

i organizacija ubiranja poreza sa već osvojenih područja, te je njezin administrativni sistem bio dizajniran za osiguravanje prevashodno dvije stvari: vojno sposobnog stanovništva i novca za plaćanje vojnih jedinica. Ovaj administrativni sistem je bio vrlo revnosno provođen, prvenstveno kroz **porezne registre stanovništva** iz kojih se mogu vidjeti dvije stvari: postepeni proces prelaženja stanovništva na *novu vjeru*, jer su porezni registri razvrstavali stanovnike po vjeroispovjesti, a također se iz njih može vidjeti stradanje i migracija stanovništva. Iz prvouspostavljenog takvog registra 1468. godine za teritorij Bosne, vidljivo je da u prvih pet godina ne baš veliki broj stanovništva prelazi na islam, da bi već, po poreznom registru iz 1520. godine broj muslimana prešao 45% ukupnog broja stanovnika, dok porezni registar iz 1624. godine govori da u Bosni živi oko 150.000 katolika, oko 75.000 pravoslavaca i čak 450.000 muslimana. Dakle, glavni proces prelaženja na islam ipak je trajao dobrih 150 godina i nije se dogodio preko noći.

Uporedi, **Malcoln**, Noel: *Povijest Bosne*. Zagreb-Sarajevo 1995., str. 73-74.

*282. Ovom konstatacijom, preuzetom iz ogromne historiografske građe, ne želi se umanjiti mogućnost eventualnog prisustva i jezika koji su koristili hrišćani i kršćani, iako takvi podaci nisu evidentirani u respektabilnim i pouzadanim izvorima.

*283. Kada je o **stećcima** riječ, može se kazati da se do danas jako malo sačuvalo tih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u gradačačkom kraju. Monolitni megaliti poznati kao *vijenac od kamena*, *mramorje, kam, biljeg, zlamen, kuća, mašeti* ili kao *grčko groblje, kaursko groblje* i *divovsko kamenje,* sa gotovo uvijek orijentacijom u smjeru zapad-istok rijetko osamljenih, ali grupiranih jedan do drugog, na osnovu samo nekoliko sačauvanih primjeraka u ovom kraju, moguće je pretpostaviti kako su nemarom činjeni nevažnim u životu tamošnjeg doseljeničkog i starosjedilačkog stanovništva. Kao i u ostalim područjima Bosne, obično su ugrađivani u temelje novih objekata, ili su njima zidana monumentalnija zdanja, ili su sklanjani zbog kultiviranja novih obradivih površina, ili su zbog svoje težine uronili u zemlju i prekriveni zaboravom, ili... Ć. Truhelka je svojevremeno pomišljao da je uzrok nedostatak kvalitetnog kamena, ali to teško može biti valjan razlog. Čini se opravdanije, potražiti razloge u posebnoj socijalnoj strukturi stanovništva ovog kraja u vremenu kada su stećci podizani, kao i prisutnom nemaru poslije njihovog podizanja.

Nažalost, danas je posredstvom dostupne literature moguće svjedočiti o jednom oštećenom stećku u formi sljemenika na lokalitetu Greblje (Donjaj Međđa – Gradačac). Na njemu je još čitljiv dio natpisa iz kojeg se saznaje da tu leži izvjesni *Dragoslav*, *na plemenitoj baštini*, kome su spomenik podigli sinovi. U istom selu, iako prevrnut i skoro kompletan utonuo, još uvijek upozorava na svoje postojanje *vijenac od kamena,* kako ga obično u ovom kraju nazivaju, u obliku sanduka. Jugoistočno od Gradačca u selu Srnice na lokalitetu Kamenovi, nalaze se osamljeni *vijenci*, jedan u formi sanduka i drugi u formi sljemenika. Dok u selu Ledenice (sjeverno od Gradačca) na lokalitetu Kamenje na Ražljevima, uz rječicu Gradašnicu, nalazi se ostatak nekropole sa dva sanduka i jednim sljemenikom.

Truhelka, Ćiro: *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. VII, sv. 3, Sarajevo 1895., str. 337-356; **Rabić**, Nedim: *Mjesto i značaj Gradačca u srednjovjekovnoj Bosni i njenoj teritorijalnoj organizaciji*. Gračanički glasnik, god. XII, br. 24, Gračanica 2007., str. 54; **Bešlagić**, Šefik: *Novopronađeni natpis na stećku u Gornjoj Međeđi kod Gradačca*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, br. XI, Tuzla 1975., str. 27-31; ***Isti***: *Stećci – Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo 1971., str. 133; **Mujkanović**, Ago: *Nekropola stećaka u Donjim Srnicama kod Gradačca*. Gračanički glasnik, godina XVIII, br. 36, Gračanica 2013., str. 123-127.

*284. *Detaljnije:* **Džaja**, M. Srećko: *Rimski izvori o propasti bosanskog kraljevstva 1463*; u: *Konfesionalnost inacionalnost Bosne i Hercegovine – Predemancipacijski period 1463-1804*, Sarajevo 1992., str. 217-221; **Goldstein**, Ivo: *Bizantski izvori o osmanskom osvajanju Bosne 1463. godine*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti Fra Anđela Zvizdovića, Sarajevo-Fojnica 2000., str. 229-237; **Kovačević**, Desanka: *Pad bosanske države*

prema dubrovačkim izvorima. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XIV, Sarajevo 1964., str. 205-220; **Šabanović**, Hazim: *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g.* Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, god. VII, Sarajevo 1955., str. 37-51.

*285. **Šabanović**, Hazim: *Bosnski pašaluk*..., str. 50-51; **Kreševljaković**, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: *Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX vijeka*. Istorisko-pravni zbornik, br. 3-4, Sarajevo 1950., str. 257.

*286. Često je ***vilajet*** (osm.-tur. *vilayet*) predstavljao prostor ranije poznate župe koja je bila u vlasti feudalaca. Feudalna gospoda dobrih Bošnjana je ne samo zadržavala svoje posjede nego je imala pravo i na nasljeđivanja istih, unutar svojih obitelji, a tokom vremena, ta ista feudalna gospoda je potpuno preuzimala lokalnu vlast u svoje ruke, što apsolutno nije bio slučaj u ostalim zemljama koje su ulazile u sastav Osmanskog carstva. Također, Osmanlije su ostavili vlastelinstva sačuvanim katoličkim crkvenim ustanovama, kao i dodjeljivali zemlju i odobravali izgradnju novonaseljenim pravoslavnim dostojnicima. U isto vrijeme nastajala su zadužbinska dobra islamskih vjerskih i dobrotvornih ustanova (*džamija*, *medresa*, *hanova*...), tzv. ***vakufi*** (zavještana imovina), uglavnom od zemlje koja se nalazila u punoj privatnoj svojini istaknutih pojedinaca.

*287. ***Has*** (osm.-tur. *has* od arap. *ḫāṣṣ* u značenju *poseban, osoban, privatan*), predstavljao je veliki feudalni posjed u Osmanskom carstvu. Tim su se nazivom zvali u osmanskoj pravnoj terminologiji veliki posjedi i dijelovi tog posjeda koji su posjedniku donosili prinos veći od 100 000 akči. Konkretno, hasovi o kojima je riječ bili su posjedi sandžak-bega, a do 1470-ih i subaša.

*288. ***Subaša*** (osm.-tur. *subaşı*, od *su* u značenju *voda, izvor* + *başa* u značenju *glava; poglavar*), nadzornik, upravitelj.

*289. Sastojao se samo od nekoliko nahija i gradova smederevskog sandžaka u Podrinju: Srebrenica, Zvornik, Kušlat, Šubin, Krupanj, Bohorina, Jadar, Ptičar i Rađevina.

*290. ***Pašaluk*** (osm.-tur. *paşalık*) u Osmanskom carstvu bila je najveća upravno-teritorijalna jedinica, čiji je poglavar (*paša, begler-beg*) bio podređen direktno Porti, a dobijao je često titulu *vezira*. Pašaluci su se dijelili na sandžake, kojima su upravljali begovi.

*291. **Handžić**, Adem: *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Srpska akademija nauka i umetnosti, Građa, knj. XXVI, odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo 1986., str. 7-11.

Godine 939. po Hidžri, to jest, 1533. navedena je u ***Başbakanlık Osmalı Arşivi, Tahrir*** *(Defter-i Hākānī)* ***Defterleri 167 – İzvornik Livası*** iz 937./1530. godine oformljenost Gradačačke nahije *(Graçaç/Gradçaç nahiyesi)*. Tri godine kasnije (1533.) konstatira se postojanje Gradačačke utvrde *(Graçaç/Gradçaç kalesi)* u Gradačačkoj nahiji – ***İzvornik Livası Kaleleri***. Potvrda istih podataka nalazi se i u ***Başbakanlık Osmalı Arşivi***, ***Tahrir Defterleri 173 – İzvornik Livāsı İcmāl Defteri***, *Nāhiye-i Graçaç*, gdje je obrađena građa od 926.-936./1520.-1533. godine, str. 80, 85 i 158.

Sam naziv ***Graçaç*** se pominje u ***BOA, TD 173***, ***İdārī Birimler – Livā: İzvornik***, str. 80; ***BOA, TD 376***, ***İdārī Birimler***, kao nahija na str. 74-75 i 84.; Kao *'Nāhiye-i Gradçaç' şeklindedir* naznačeno je u ***BOA, TD 259***, str. 130 i ***BOA, TD 260***, str. 934;

** (Skraćenica ***BOA, TD*** koristi se u značenju ***Başbakanlık Osmalı Arşivi***, ***Tahrir Defterleri***)

*292. ***Bosanski pašaluk*** je bio važna osmanska provincija od 1580. do 1908. godine, odnosno najveća osmanska vojno-administrativna jedinica. Kao najzapadnija je obuhvatala teritoriju današnje države Bosne i Hercegovine, velike dijelove današnje Hrvatske i Crne Gore, te dio današnje Srbije. Poznat je bio i kao *Bosanski ejalet, Bosanski beglerbegluk*, *Bosanski alajet* ili *Bosanski vilajet.* Pašalukom je vladao beglerbeg, kasnije valija, a korišten je i izraz *bosanski paša*.

*293. ***Nahija*** (osm.-tur. *nahiye*) bila je najmanja administrativna jedinica Osmanskog carstva, ispod veće ***kaze***, uobičajeno je u svom sastavu imala po desetek sela, grupiranih oko jednog većeg naselja ili mjesta. U poređenju sa današnjom nomenklaturom mogla bi to biti **općina**.

*294. **Handžić**, Adem: *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*. Sarajevo 1975., str. 52-58.

Kadiluk, također *kaza* (osm.-tur. *kadılık* od *kadı*: sudac, prema arap. *qada*: suditi), u Osmanskom carstvu, sudsko i upravno područje, koje se poslije 1835. godine zvalo *muteselimluk*, a od 1851. godine *kaza*, da bi nakon 1878. godine, bio uveden naziv *kotar* ili *srez*. Više nahija sačinjavalo je kadiluk, a više kadiluka sandžak. Na čelu kadiluka stajali su *kajmakam* (u upravnom), *kadija* (u sudskom) i *muselim* ili *muteselim* (u izvršnom) pogledu.

*295. U nahiji Nenavište (Grčac ili Gradačac) 1533. godine popisana je *mezra Nenavište polje*.

Handžić, Adem: *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*..., str. 154.

*296. Navedene su *mezra Dvorska kog grada Gračaca*, Sapna, Dolska *(Deleska mz.)*, Mihaljevac, Moranica, Dišnica, *mezraTolisa i Vrbina Lokva*, Gornji i Donji Skugrići, Nenaviško Polje kod današnjeg Skugrića, zapadno od Gradačca, zatim *mezra Brestovo Polje u blizini sela Modriče*, *mezra crkve Ilinska Polja*, te Rajska i mezra Dubrave.

Istanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Tapu defter, No 173, fo. 41, 44. (Sumarni defter Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine); **Handžić**, Adem: *Tuzla i njena okolina*..., str. 138-140.

U ***BOA, TD 173 Numaralı İzvornik Livâsı İcmâl Defteri***, str. 80, popisane su sljedeće mezre: *Brestova-polye, Brine-lukova, Deleska1, Dobreva, Hreşniçe (Hremoşniçe), İdvorişka, Kilise-i İpliska-pole, Mihalovce, Moraniçe, Nenavişte-ovası* i *Rayiska,* s tim da su padatci za *Hreşniçe* preuzeti iz ***BOA, TD 259***, str. 22 i ***BOA, TD 260***, str. 325, a za *mezru Deleska* iz ***BOA, TD 376***, str. 75, u obliku *'Mezra'a-i Veleska' şeklindedir*.

*297. ***Istanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi***, Tapu defter, No 173, fo. 41, 475. (Sumarni defter zvorničkog sandžaka iz 1533. godine); **Handžić**, Adem: *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*..., str. 154-167 i 201; ***Isti****: O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*; u: *Studije u Bosni*, Istambul 1994., str. 61-63.

Ovdje je potrebno naglasiti da podaci iz osmanskih deftera samo konstatiraju stanje koje je zatečeno, znači onih koji su plaćali porez, a ne i kompletno stanovništvo.

Također, prilikom pisanja ovog rada pojavila se i dilema koji izraz koristiti za bošnjačko-muslimansko stanovništvo: *Bošnjaci* ili *Muslimani?* S obzirom da ih svi izvori iz ovog perioda nominiraju kao *muslimane* i da sve njihove institucije imaju prefiks *musliman*, a s druge strane da je sadašnja nominacija za tu grupu stanovništva *Bošnjaci,* odlučeno je da se koristi aktualno nazivlje u vremenu o kojem je riječ, pri čemu će se muslimanska nominacija koristi i uz institucije i pri korištenju sintagmi iz izvora.

*298. Pored utvrde u Gradačcu ne spominju se ni utvrde u Šabcu, Noćaju, Novom i Brčkom.

Handžić, Adem: *Tuzla i njena okolina*..., str. 72-77.

*299. ***Ulufedžije*** ili ***mustafhizi*** bili su čuvari utvrda, koji su u početku najvećim dijelom regrutirani iz reda ratnih dobrovoljaca i isluženih janjičara, a za obavljanje takvih dužnosti bili su plaćeni (m. *ulufedžije* nasuprot m. *timarnika*). Znači, nisu pripadali janjičarima nego su predstavljali glavni rod lokalnih vojnih snaga – ***jerlikule,*** uglavnom različitog muslimanskog porijekla.

*300. Ovdje je potrebno naglasiti da se u osmanskim defterima pod istim nazivljem podrazumijevaju Vlasi i Arbanasi, odnosno da je zasigurno bio zastupljen i jedan broj arbanaškog stanovništva među popisanim *Vlasima*.

*301. ***Istanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi,*** *Tapu defteri*, No 405 (Opširni popis vlaha u zvorničkom sandžaku iz 1528. godine); *Naseljavanje novog stanovništva, stočara (vlaha)*. Orijentalni institut Sarajevo, kopija No 91, iz 1528. godine.

Svi ***knezovi*** su imali slobodnu baštinu – *knežinu*. Ta područja s određenim stupnjem samouprave bila su dužna osigurati naseljenost teritorija vlaškim stanovništvom što su osiguravali upravo vlaški zapovjednici.

Primićur, redovni naziv starješine jedne ili više naseobina u jednoj knežini naseljenoj Vlasima ili stanovništvom sa vlaškim statusom. Na hijerarhijskoj ljestvici nalazili su se ispod kneza, a ispod njih su bili ***katunari***.

Vasić, Milan: *Knežine i knezovi timarlije u Zvorničkom sandžaku u XVI vijeku*. Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, sv. X, Sarajevo 1959., str. 247-278.

*302. **Mulić**, Jusuf: *Naseljavanje Vlaha i Arbanasa u Bosni – Zvornički i Kliški sandžak*. Preporod, Sarajevo 1.4.2016. Dostupno i na: https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/teme/item/3092-naseljavanje-vlaha-i-arbanasa-u-bosni-zvornicki-i-kliski-sandzak. Poslednji put pristupljeno 30.7.2018.

*303. ***Ibidem***.

O naseljavanju navedenih naseobina Vlasima svjedoči podatak kako su većina tih sela bila ili carski ili sandžakbegov has. Vlaški knezovi kao sitne spahije imali su tu i svoje timare, u koje su spadala sela: *Čremošnica*, *Hajsići* i *Petrosalići*, *Ogudovac sa Orlovim Poljem*, *mezra Tvrdkovište kod Save*, *Skugrići*, *Tolisa* (kod Skugrića), dok je u nekim od tih naseobina još i 1548. godine naplaćivana *filurija* (oblik poreza koji su plaćali Vlasi), umjesto *ispendže* (ličnog poreza nemuslimana [*gàjrimùslim*] na zemlju koji se plaćao spahiji) čija je naplata vršena na teritoriji *Tolise*, *Ogudovca sa Orlovim Poljem*, *Hajsićima* i *Petrosalićima*. U kasnijem vremenu moguće je pratiti izmjenu izvorne toponomastike ili nastajanje nove po ishodištima Vlaha i raznim obilježjima u prethodnom i narednom popisu, kao *Poznojevići, Jakšići, Petrosalići, Kojasići, Skugrići...*

*304. **Vasić**, Milan: *Knežine i knezovi...*, str. 247–278.

*305. Tim povodom Vlasi su izgubili dotadašnje neplaćanje **harača** (***džizje*** – glavarine), ***ušura*** *(àšār* – desetine od poljoprivrednih proizvoda, uključujući i ***salariju*** – *spahijski obrok*), ***ispendže*** (25 akči svaki kršćanski rajetin), ***mladarine***, poreza na sitnu rogatu stoku *(resmi-i agnam*), kao i svih vanrednih nameta i običaja tereta (*avarizi divanije* i *tekjalifi orfije*). Ranije su Vlasi umjesto *rajinskih dažbina*, plaćali porez *filurije* – *dukat* (cca 45 akči) po kućnom domaćinstvu), čiji se iznos mijenjao shodno monetarnom kursu, ali je zavisio i od trenutačne udaljenosti knežina i primićura od državne granice.

*306. ***Kasaba*** – osmanski naziv za otvoreno naselje čije se stanovništvo isključivo ili pretežno bavilo gradskom privredom (zanatstvo, trgovina). Da bi jedno naselje (naseobina, varoš) dobilo status *kasabe* bilo je potrebno da budu ispunjeni izvjesni uvjeti, tj. da je stalno naseljeno muslimanskim stanovništvom u najmanje jednoj ***mahali*** (četvrti), da postoji najmanje jedna **džamija**, te da postoji i **trg**, odnosno **čaršija** sa održavanjem sedmičnog ***pazarnog*** (pijačnog) dana. Također, prisutnost bar jedne pekare se podrazumijevao.

*307. Te godine je u *nahiji Nenavište* (Gračac) popisano i Nanavište polje *(Nenavişte-ovası)*.

*308. ***Mezra*** – staro selište koje je potpuno ili većim dijelom raseljeno prije osmanske okupacije, sa svojim teritorijem, granicama i jasnim tragovima ranijeg naselja. Ukoliko bi se na *mezru* naselilo više stanovnika, proglašavala bi se ***naseobinom*** (selom).

*309. **Handžić**, Adem: *Tuzla i njena okolina*..., str. 138-140.

Pazar ili *bazar* (perz.) prvotno je značio trgovanje, zatim trg, pijaca, tržište, trgovište. U svim navedenim značenjima ovaj termin se upotrebljavao i na teritoriji Bosne od sredine 15. stoljeća za sve trgove i tržišta na kojima se izlagala roba i vršila razmjena dobara na otvorenom prostoru bez obzira da li se radilo o svakodnevnom trgovanju ili o onom koje se odvijalo u određene (pazarske) dane.

Termin *bazar* se koristio za izvjesne zatvorene trgove i natkrivene ulice u kojima su se sa obe

strane nalazili dućani, a u koje su sa obe strane bile obezbjeđene ulaznim vratima. Vremenom je naziv *bazar* postao sinonim sa nazivom *čaršija*.

*310. ***Kanûn-nāma***, osmanska uredba sa zakonskom snagom, pretežno svjetovnog značaja koju je izdavao osmanski sultan.

*311. **Fichtner**, Paula Sutter: *Terror and Toleration – the Habsburg Empire confronts Islam, 1526-1850*. London 2008., str. 46 i 56.

*312. **Kunt**, Metin: *State and sultan up to the age of Sulejman – frontier principality to world empire*; u: Kunt, Metin i Woodhead Christine (ur.): *Sulejman the Magnificent and his age – the Ottoman Empire in the early modern world*, New York 1995., str. 10-11; **Ančić**, Mladen: *Što 'svi znaju' i što je 'svima jasno' – historiografija i nacionalizam*. Zagreb 2008., str. 63-67.

*313. **Faroqi**, Suraiya: *Politics and socio-economic change in the Ottoman Empire of the later sixteenth century*; u: Kunt, Metin i Woodhead Christine (ur.): *Sulejman the Magnificent and his age – the Ottoman Empire in the early modern world*, New York 1995., str. 91-113 i 108.

*314. Istini na volju za razliku od veoma povlaštenog položaja novodoseljeničkog pravoslavnog življa, starosjedilačko kr'st'jansko i kršćansko stanovništvo na ovom dijelu osmanskog teritorija ipak nije imalo takav status.

*315. **Guilmartin**, F. John: *Ideology and Conflict – The Wars of the Ottoman Empire, 1453-1606*. Journal of Interdisciplinary History, Vol. 18, No. 4, The Origin and Prevention of Major Wars, Spring 1988., str. 746.

*316. ***Ibidem***, str. 735.

*317. ***Ibidem***, str. 731-732 i 736.

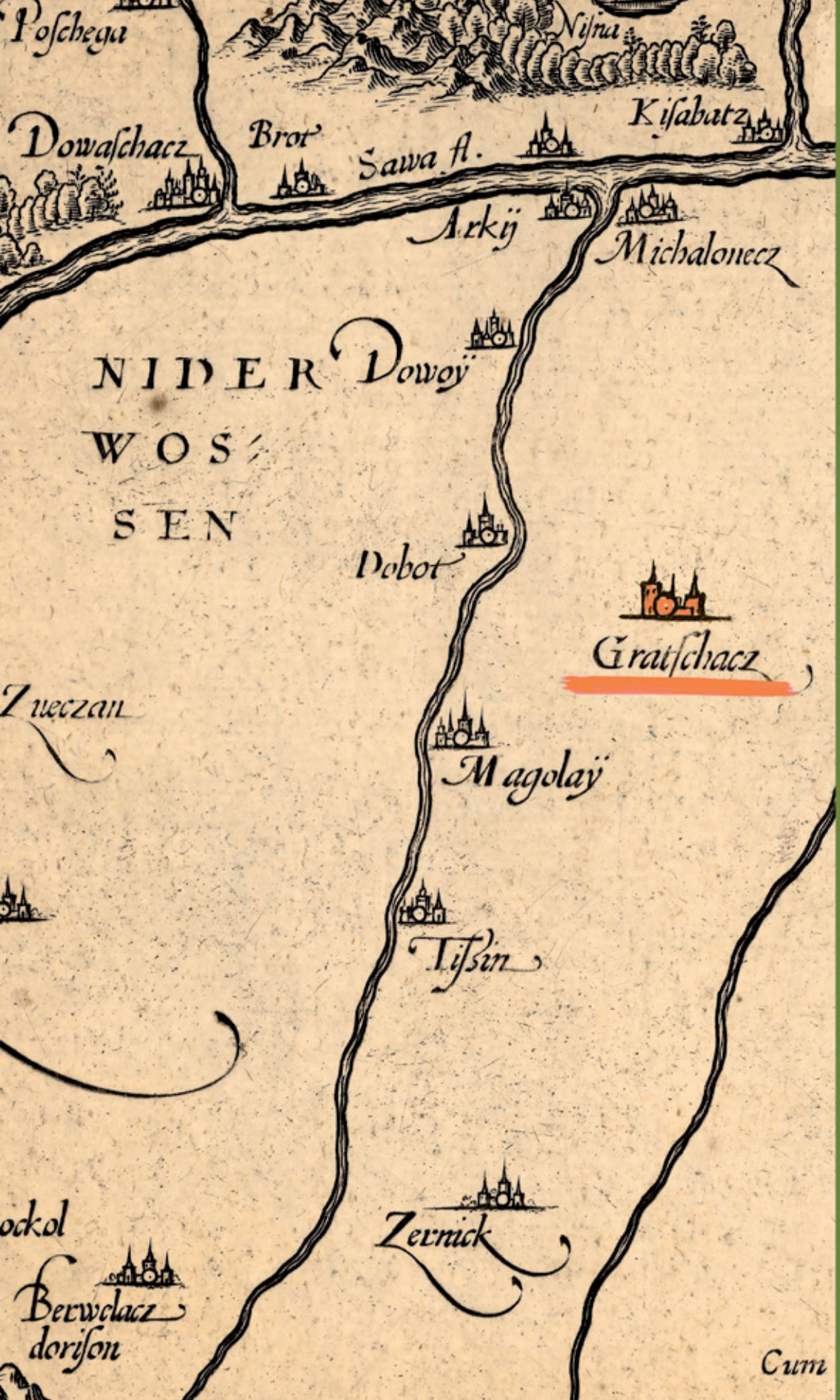
*318. ***Janjičari*** (osm.-tur.: *yeni çeri* u značenju *novi vojnici*) su bili *kapıkulları* (osm.-tur.: sing. *kapıkulu* u značenju *sluge kod vrata – tjelesna straža Visoke Porte)*, čudnog položaja – nit potpuno slobodni ljudi, a niti potpuni robovi (osm.-tur.: *köle*). Janjičari su zapravo bili prva profesionalna stajaća vojska *(kapi kulus)* nakon Rimskog carstva, podvrgnuta strogoj vojničkoj disciplini, koja je dobijala plaću i penziju u starosti, a nakon obuke mogli su se i ženiti. Prema istraživanju grčkog historičara Dimitrija Kitsikisa objavljenoj u knjizi *Tursko-grčko carstvo* mnoge kršćanske familije dobrovoljno su davale svoju djecu za janjičare jer im je nakon toga bio omogućen ulaz u osmansko visoko društvo.

Shaw, J. Stanford i **Shaw**, Ezel Kural: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. I. Cambridge 1976., str. 27; Kitsikis, Dimitri: *Türk Yunan İmparatorluğu*. Istanbul 1996.

*319. ***Spahije*** su sačinjavale osmansko redovno konjaništvo, koje je kao plaću za svoju službu dobivalo *timare* – nenasljedne zemljišne posjede dijeljene na osvojenoj teritoriji.

*320. Često su janjičari izazivali krize i rušili sultane. Mehmed IV zbačen je u janjičarskoj pobuni 1687. godine. Kada je sultan Mahmud II odlučio osmansku vojsku ustrojiti evropski, janjičari su digli bunu u kojoj je poginula gotovo cijela sultanova porodica, a na hiljade janjičara bilo je sasječeno. Tada je odlukom Mahmud II 1826. godine ukinuto janjičarsko vojno ustrojstvo.

Vidi i, ***Našu bilješku No 279***.

Poſchega
Nisna
Kisabatz
Dowaschacz
Brot
Sawa fl.
Arkij
Michaloecz
NIDER
WOS
SEN
Dowoÿ
Dobot
Gratschacz
Zweczan
Magolaÿ
Tiſsin
Zevnick
Berwclacz
doriſon
Cum

Analitički pristup kartografskim izvorima – toponomastika Gradačca od 1553. godine do početka 18. stoljeća

Analiza većine ljudskih djelatnosti vezanih uz prostor teško je ostvariva bez odgovarajućih kartografskih prikaza. Kartografski zapisi, ispisi, karte, ili mape (osm.-tur. *tarihi haritalar*, njem. *historische Landkarten)* predstavljajući model prostorne stvarnosti,[321] imaju temeljnu i prijeko potrebnu ulogu kao jedna od osnova bosanske civilizacije. To je i jedan od razloga, iako neuobičajan u studijama ove namjene, zašto će se u ovom radu pokušati sistematično i analitički pristupiti dostupnim znakovnim modelima prostorne stvarnosti koji obrađuju teritoriju Bosne kroz više perioda i, unutar nje, položaj toponima kojim se označavao grad Gradačac. Čini se bitnim naglasiti kako će elaboracija biti usmjerena na izvorne i izvedene (iz izvornih), primijenjene ili problemske tematske karatografske ispise koje je moguće opravdano koristiti za vizualizaciju mogućih prostornih, političkih, administrativnih i određenih historijskih podataka. Kartografska građa nije samo sredstvo za prikazivanje prostornog rasporeda neke pojave, u konkretnom slučaju grada Gradačca i njegove okoline – šireg prostora kojem je u određenom periodu pripadao, već mogući vjerodostojan dokument prostora i vremena u kojem je kartografski izvor nastao. To je razlog zašto će se koristiti kartografski prikazi, sa uvjerenjem u mogućnost njihove uloge kao važnih dodatnih izvora podataka, bez obzira na prisutne moguće mane i nepravilnosti ispisa, za potrebne historijsko-zemljopisne analize i eventualnu potvrdu određenih pretpostavki (mišljenja) vezanih za temu ovog rada. Naime, zbog evidentnog nedostatka odgovarajuće arheološke i historiografske građe, mnoštvo historiografskih podataka koje donosi povijest u historijsko-zemljopisnim istraživanjima pokušat će se smjestiti u zadanu temu. Stoga će jedan od izvora u proučavanju problematike dinamičke kategorije bosanskog i gradačačkog prostora činiti upravo dostupni kartografski izvori (engl. *Fontes map/Cartographic sources*).

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Dio kartografskog ispisa Augustina Hirsvogelia* ***Ilirici seu Sclavoniae continentis Croatiam, Carniam, Istriam, Bosniam, eisquae conterminas provincias, recens ac emedatus typus****, Antwerpen 1578. godine.*

Da je Gradačac, ipak, imao i svoje mjesto u toponomastici, odnosno evidentan i zapažen toponimsko-položajni značaj u evropskoj proizvodnoj kartografiji,[322] te da je bio kartografski upisan i pozicioniran prije 1553. godine[323] svjedoči prisutan naziv *Gratschacz* (Gradačac) na obimnoj kartografskoj građi Augustina Hirsvogela (1503.-1553.) – *Schlavoniæ, Croatiæ, Carniæ, Istriæ Bosniæ finitimarumque regionum nova descriptio,v*[324] koja je objavljena poslije njegove smrti u Antwerpenu 1572., te na nešto drugačijoj papirnoj podlozi 1573., odnosno nešto ranije u atlasu *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahama Orteliusa 1570. godine.v[325] Kroz ovaj toponimski podatak, u naznačenom vremenu, moguće je iščitati geomorfološki, geopolitički i strateški značaj Gradačca, koji je na taj način ozvaničen kao *životni prostor* (naseljeni prostor – *spati hominum*) sa određenim kulturološkim, ekonomskim i historijskim obilježjima iz ranijeg perioda, ujedno pokazujući opće značenje ovoga prostora u širim evropskim, balkanskim i bosanskim okvirima.

Na navedenom kartografskom prikazu njemačkog gravera i kartografa A. Hirschvogela prikazana je srednjovjekovna Slavonija, Hrvatska, Kranjska, Istra i zapadni dio Bosne.[326] Može se pretpostaviti da je kao osnovni izvor kojim se služio A. Hirschvogel u prikazivanju ovog područja bila Lazarusova karta Ugarske, odnosno *Tabula Hungariæ ad quatuor latera* iz 1528. godine.[327] Njihova sličnost osobito je izražena u predočavanju hidrografske mreže. Da je eventualno prostor Bosne, tada već uveliko pod Osmanskom opsadom i vlašću, za A. Hirschvogela bio moguća *terra incognita,* ili da, ustvari, nije želio detaljno obraditi prostor Bosne s ciljem akcentiranja ostalih prostora na kartografskom ispisu, odnosno da mu je bio interes iznesenom kartografskom građom na prostoru dijela Bosne, bez predočavanja svih geografskih realija, anulirati eventualnu vizualnu konkurentnost naspram drugih prisutnih oblasti, potvrđuje činjenica što je u čitavoj Bosni označio tek nekoliko toponima. Među njima prisutan je i toponim *Gradschacz* (Gradačac) lociran na prostoru sa ucrtanom hidrografskom mrežom, ali bez predočenih i bojenih elemenata reljefa. Iako autor u naslovu sugerira ravnopravnu prisutnost Bosne sa Slavonijom, Hrvatskom, Kranjskom i Istrom, međutim unutar tekstualnog obrazloženja kartografskog prikaza za područja *Sclavonica, Croatia, Stiria* i *Carnithia*, Bosna nije posebno tekstualno obrađena. Sa ovim saznanjem može se kazati da za A. Hirschvogela Bosna ipak nije *terra incognita,* već da je riječ o dijelu njezinog prostora *(Nider Wossen)* koji mu nije bio potreban za ostvarenje kartografske ideje koju je imao – najvjerovatnije je želio naglasiti tako poimani granični pojas rijekom Vrbas *(Worwatz fl.)* između Bosne i ostalih pomenutih zemalja.

Hirsvogelov kartografski ispis ***Schlavoniæ, Croatiæ, Carniæ, Istriæ Bosniæ finitimarumque regionum nova descriptio*** *iz atlasa* ***Theatrum Orbis Terrarum*** *(1570) i Lazarusov* ***Tabula Hungariæ ad quatuor latera*** *(1528).*

Augustino Hirsvogelio: ***Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae, Finitimarumque regionum nova descriptio****, Antwerp 1570. godine.*

Detalji različitih kartografskih ispisa sa aktualiziranim toponimskim nazivima za Gradačac – period 1552. do 1598. godine.

Nadopuna Hirsvogeliovog ispisa iz 1570. Cornelisom de Jodeom (1593); Wolfgang Lazius, ***Kingdom of Hungary – Magyarország-térképe*** *(1552),* ***Regni Hungariæ descriptio vera*** *(1556) i* ***Hungariae Descriptio*** *(1573) objavljen A. Orteliusom (1598);* ***Hungariae Descriptio...*** *objavljen Abrahamom Orteliusom (1598), a ispis je pripremio također Wolfgang Lazius (1556).*

Da je ipak poznavao teritoriju Bosne i sam Gradačac, Hirschvogel svjedoči u istom atlasu već na sljedećem kartografskom ispisu *Hungaria*.[328] Naime, prostor u kojem je predstavio pojas sjeverne i sjeveroistočne Bosne, kao i Gradačac, ali sada sa toponimom *Graysacz,* potvrđuje navedenu pretpostavku. Naslov karte nalazi se uz donji rub kartografskog ispisa u dugoj pravougaonoj kartuši, a u donjem lijevom uglu smješteno je grafičko mjerilo izraženo u miljama *(Scala Milliariam).*

Kartografski zapis A. Hirsvogela *Schlavoniæ, Croatiæ, Carniæ, Istriæ, Bosniæ finitimarumque regionum nova descriptio* u bakropisu (koloriran i u monohromatskoj varijanti) doživjet će nadopunu onih nedostajućih podataka na teritoriji Bosne *(Klein Bossen)* u prikazu *Illirici Seu Sclavoniæ, Continentis Croatiam, Carniam, Itriam, Bosniam...,* koji je u monohromatskoj varijanti kao separatno izdanje uradio flamansko-belgijski kartograf Gerard de Jode (*Cornelis de Jode,* 1509.-1601.), a obajvljeno je 1593. godine. Iste godine objavljena je još jedna G. de Jodeova karta *Nova Exactissimaque Descriptio Danubii, (qui alias Ister cognominatur) fluminis permagni*..., nešto šire, ali iste regije sa mnoštvom toponimskih podataka. Nažalost, u toj varijanti toponim za Gradačac nije naznačen. Međutim, tu u donjem lijevom uglu se susrećemo sa grbovnikom zastupljenih zemalja na kartografskom prikazu. Pored Ugarske *(Hungeren)* i Osmanske Turske *(Turkye)*, između ostalih nalazi se i grb Bosne *(Bosen)* i Bugarske *(Bulgary).* Dok je simbolizam Bosne predstavljen grbom u obliku štita okrunjenog heraldičkom krunom iz čijeg desnog obruba izlazi oklopljena u laktu savijena ruka, koja drži sablju, Bugarska je predstavljena figurativnom vrijednošću bez heraldičke krune koja asocira na raniji grb Kraljevine Bosne.[329]

Analizirani grbovnici Bosne, Osmanske Turske i Bugarske na kartografskom ispisu Cornelisa de Jodea.

Čini se bitnim spomenuti kako je navedenom "svjedočenju" A. Hirsvogela na kartografskom ispisu *Hungaria* iz 1570. godine prethodila kartografska građa austrijskog kartografa Wolfganga Laziusa (*Wolfgango Lazio, Lázi Farkas,* 1514.-1565.) sa unešenim topografskim nazivom *Graÿsacz* na karti *Kingdom of Hungary – Magyarország-térképe* iz 1552. godine,[330] odnosno njegov kartografski prikaz *Regni Hungariæ descriptio vera* objavljen u Beču 1556. godine. Pouzdano se zna da je nastao između 1552. i 1553. godine.[331]

Toponim *Graÿsacz* od istog autora nalazi se i na polihromatskoj karti u bakrorezu iste oblasti (iz 1573. god.) koja je objavljena A. Orteliusom 1578. i 1598. godine. I A. Hirsvogelov kartografski ispis *Ilirici seu Sclavoniæ continentis Croatiam, Carniam, Istriam, Bosniam, eisquæ conterminas provincias, recens ac emedatus typus* realiziran monohromatski u bakrorezu 1578. godine bilježi *Graisthacz* kao toponimski podatak o Gradačcu. Pod toponimskim nazivom *Gratschacz* datu oblast je objavio i flamanski kartograf Abraham Ortelius (1527.-1598.) sa nešto izmijenjenim nazivom kartografskog ispisa *Schlavoniæ, Croatiæ, Carniæ, Istriæ, Bosniæ Finitimarumque Regionum Nova Descriptio* objavljivanog 1570., 1572., 1573., 1574. i 1608. godine. Međutim, na kartografiranom *Illyricumu* iz 1589. godine toponim Gradačca nije prisutan jer je, zbog prostornog ograničenja karte, prekriven kartušom.

Nepobitno je moguće dokazati kako je A. Ortelius za svoj *Theatrum Orbis Terrarum* (zajedno sa Janom Bapatistom Vrientsom) koristio kartografiju Lazarusa, kao što nije moguće isključiti i mnoge druge kartografe, a pogotovo među njima kartografske spoznaje W. Laziusa i Matthiasa Zundta (oko 1498.-1572.).[332]

Pošto je već bilo riječi o kartografskom djelovanju G. de Jodea, odnosno o onom njegovom kartografskom ispisu koji toponimski tretira Gradačac, iako to momentalno nije u sferi direktnog interesa ovog rada, čini se zanimljivim predstaviti još jedno njegovo kartografsko djelo. Riječ je o karti *Croatiæ, et circumiacentiu Regionu versus Turcam nova delineatio* objavljene 1595. godine, koja prikazuje situaciju uoči bitke kod Siska 1593. godine između trupa Osmanskog carstva, na čijem čelu se nalazio Hasan-paša Predojević, i vojnih jedinica (Habsburške) Austrije.[333] To je jedna od najstarijih sačuvanih štampanih mapa koja je kartografski obradila ovu regiju, te ujedno pruža informacije o načinu vođenja ratnih operacija u tom vremenu. Sama karta prikazuje skupine osmanskih snaga na jugu rijeke Save, krećući se u smjeru od Gradiške prema Bihaću (na karti je zabilježen *Wyhitz).* Koncentracija osmanskih snaga oko Karlovca *(Carlstat)* odražava konačnu opsadu tog grada.

Kao najzapadnije uporište Osmanlija označena je Čazma, a južno od rijeke Save naseobine Hrastovica i Drežnik. Mjesta locirana na jugu, već su tada bilia pod kontrolom Osmanlija. Na ispisu su označena simbolima utvrda na kojima je prisutan polumjesec. Takva identifikacija je prisutna i kod naseobine Hrastovica, koja se nalazi južno od grada Petrinje, a bila je osvojena 15. 4. 1592. godine. Međutim Brest (Pokupski) na lijevoj obali rijeke Kupe, lociran preko puta Hrastovice, nema takvu identifikaciju jer još nije bio pod kontrolom Osmanlija.[334] Naslov kartografskog ispisa nalazi se u desnom donjem uglu u renesansnoj kartuši. Ispis je objavljen u *Atlasu* Cornelisa de Jodea, ali i kao zajedničko djelo sa A. Orteliusom.[335]

***Croatiæ et circumiacentiu Regionu versus Turcam nova delineatio**, autora Gerarda de Jodea i Abrahama Orteliusa, Amsterdam 1587. godine.*

Već pomenuti Matthias Zundt, graver iz Nürnberga je između 1565. i 1571. godine izradio 13 mapa i prikaza na bakrenim pločama. Jedan od kartografskih prikaza *Nova totius Ungariæ – Nova slika cijele Mađarske* iz 1567. godine nudi poglede na naseljena mjesta i važne gradove u tom vremenu, te kraljevstva, pokrajine i granične zemlje. Prikazane su rimokatoličke crkve i muslimanske *džamije*, odražavajući činjenicu da je u to vrijeme jedna trećina Ugarske već bila pod osmanskom vlašću. Svakodnevni život prikazan je ilustracijama stoke, pastira, pasa, rustikalnih utvrda, konjanika i životinja. Tu su označeni rudnici i planine, kao i zabilježeni važni vojni događaji iz 16. stoljeća, bitke, opsade i vojni kampovi. Nazivi mjesta su prvenstveno ispisani na latinskom, a neki na mađarskom ili njemačkom jeziku.

Među natpisima naznačenih mjesta u pojasu koji tretira južne granične zemlje Ugarske nalazi se i sjeverni dio Bosne sa čitljivo naznačenim toponimom *Graÿsacz* (Gradačac) i slikovnom potvrdom o utvrdi kojom je predstavljen. Pored već prezentiranih dokaza o prethodnom postojanju utvrde Gradačac, ovaj izvor nepobitno to isto potvrđuje u naznačenoj godini. Historiografska građa o drugim, poznatim utvrdama u regiji, u komparativnoj analizi označavanja istih, još jednom daje za pravo da se potvrdi postojanje ove utvrde. S obzirom na to da je svaka od naznačenih utvrda na karti data u specifičnoj stiliziranoj likovnoj deskripciji, moguće je pretpostaviti kako naznačene konture utvrde u Gradačcu, odnosno u *Graÿsaczu* najvjerovatnije odgovaraju imaginarnom (realnom[?]) stanju na terenu.

Detalj kartografskog ispisa Matthiasa Zundta ***Nova totius Ungariæ...****, sa rekonstruiranim i akcentiranim toponimom* ***Graÿsacz*** *i specifičnom stiliziranom likovnom deskripcijom naznačenih utvrda.*

Nova totius Ungariæ – A New Depiction of the Whole of Hungary, autora Matthiasa Zundta (1567).

Königreichs Vngern mit den Anstossenden Länden
TRANSALPINA
HAEGEAK
WALACHIA PARS
SYLVA
TRAN
NIA
TORANTALIEN
COM. BODROGHIEN
BACHMEGHE
SERVIÆ SVPERIOR.
SAVVE FLV:
TYSIA FLV:
MYSIA SVPERIOR
NOVA TOTIVS VNGARIÆ DESCIPTIO ACCVRATAET DILIGENS DESVMPTA EX PLVRIBVS ALIORVM EDITIS COMOGRAPHICIS CHARTIS ET TYPIS ÆREIS INCISA A MATTHIO CYNTHIO NORIMBERGENSI ANNO A CHRISTO NATO M D LXVII

Kartografski ispis W. Laziusa iz 1570. godine mogao je predstavljati originalni rad ili eventualnu podlogu za novi kartografski ispis koji je objavio izdavač Jan Baptista Vrients (*Ioannes Baptista Vrintius – Johannes Baptista Vrients*, 1509.-1591.), u atlasu *Ortelius' Theatrum orbis terrarum* 1608. godine u Antwerpenu. Slično, da ne kažemo identično kartografsko stanje prethodno je objavio A. Ortelius unutar mape koja je štampana 1593. godine pod nazivom *Illirici Seu Sclavoniæ, Continentis Croatiam, Carniam, Itriam, Bosniam, eisquæ conterminas provincias recens* gdje je upisan toponim *Gratsthacs*. Isti naziv toponima upisan je i na zajedničkom kartografskom ispisu Jana Baptista Vrientsa i Abrahama Orteliusa sa nazivom *Schlavoniæ, Croatiæ, Carniæ, Istriæ, Bosniæ Finitimarumque Regionum Nova Descriptio* objavljenom 1608. godine.

***Schlavoniæ, Croatiæ, Carniæ, Istriæ, Bosniæ Finitimarumque Regionum Nova Descriptio**, autora Jana Baptista Vrientsa i Abrahama Orteliusa, Antwerp 1608. godine.*

Sa toponimom *Graysacz* (Gradačac) susrećemo se i kod flamansko-njemačkog gravera i kartografa Matthiasa Quad von Kinckelbacha (1557.-1613.) 1592. godine, u kartografskom ispisu *Sclavonia Croatia, Bosnia & Dalmatiæ pars maior*, štampanom u atlasu *Europæ Totius Orbis Terrarum* objavljenog u Kölnu *(Coloniæ)* 1592., 1594. i zatim 1600. godine.[336] Pod istim nazivom kartografskog ispisa i toponimom *Graysacz,* ovog autora iz 1592. i 1596. godine, postoji i polihromatska te i monohromatska varijanta ispisa sa portretom Rudolfa II u gornjem desnom uglu. Kartograf Svetog Rimskog carstva i Francuske Gerardus Mercator (1512.–1594.) je prije 1594. godine (najvjerovatnije 1589. godine) objavio kartografski ispis *Sclavonia, Croatia, Bosnia, Dalmatiæ* na kojem je naznačen toponim Gradačac u obliku *Graysacz.* Ova mapa je objavljena u francuskom izdanju *Atlas minora* 1623. godine. S toponimom *Graysacz* susrećemo se i na njegovom nešto ranije objavljenom kartografskom ispisu *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiæ Parte* istog atlasa produciranog u Amsterdamu (1607)[337] Međutim, identično ispisan toponim *Graÿsacz,* istog autora, susrećemo na koloriranim bakrorezima sa i bez pozlate *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiæ parte* objavljenih u Amsterdamu u više varijanti 1595., 1619., cca. 1627. i cca. 1630. godine. Sa sigurnošću moguće je tvrditi kako je G. Mercator na tim kartama tokove rijeka Save, Drave i Dunava unio prema uzoru na W. Laziusa kao i veći dio Slavonije.

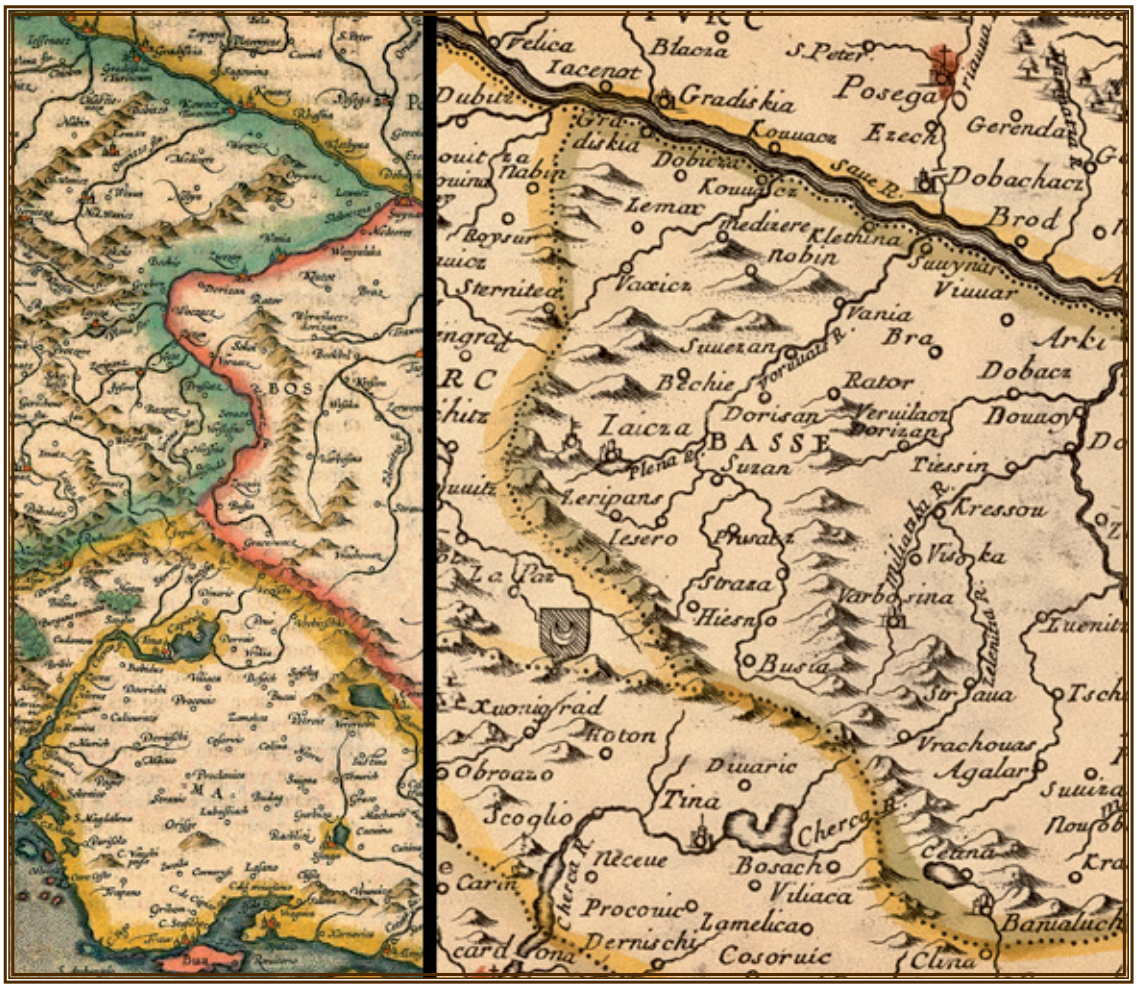
***Sclavonia Croatia, Bosnia & Dalmatiæ pars maior**, Matthiasa Quad von Kinckelbacha (1592) i **Sclavonia, Croatia, Bosnia, Dalmatiæ**, Gerardusa Mercatora (1589) – akcentirane oblasti Bosne.*

Ipak, navedeni Mercatorov kartografski prikaz učinio je bitan pomak u kvaliteti kartografiranja ovih prostora, čije su podatke sigurno koristili naraštaji kasnijih kartografa, i sami dopunjujući postojeći fundus geografskih informacija prikazane oblasti Bosne i susjednih prostora pod različitim vlastima. Zahvaljujući suradnji i dobrim međusobnim odnosima sa A. Ortelijusom, kao i po ugledu na njegov rad G. Mercator dodaje decentno izraženu likovnost, odnosno blagim koloriranjem površina određenih oblasti i intenzivnijim akcentiranjem boje graničnih pojasa, pridonosi boljoj preglednosti i čitljivosti kartografskog ispisa. Tipičan primjer takvog kreativnog djelovanja predstavlja njegov, već navedeni kartografski zapis objavljen 1630. godine, koji je zasigurno utjecao na standardizaciju kartografske likovnosti u tom vremenu. Ovo njegovo djelo, po ocjeni mnogih historičara kartografije, predstavlja najviši domet, koje je kartografija mogla dati s raspoloživim teorijskim spoznajama i prikupljenom geografskom građom od kraja 16. i početka 17. stoljeća.

Da ne bi bilo dvoumljenja oko toga o kojim vlastima (zemljama, carstvima...) je riječ i njihovom međusobnom razgraničenju na prikazanom prostoru, G. Mercator je na kartografskom ispisu 1630. godine (što nije bio slučaj kod prethodno produciranih mapa iste oblasti), pri samom vrhu karte, naznačio grbove (slijeva na desno) Mletačke Republike, (Habsburške) Austrije i Osmanskog carstva koji simbolički ukazuju na moguću podjelu datog prostora. Takav, odnosno identičan sistem vizualizacije vlasti i njezinih simboličkih predstavljanja na istom prostoru kasnije su koristili i flamanski kartografi Jodocus Hondius (1640), Willem Janszoon Blaeu (1640. i 1665. god.) i Jan *(Johannes)* Jansson (1657)... Osim grbova predočeno je i G. Mercatoru poznato, nažalost neodgovarajuće razgraničenje između tih zemalja, posebno akcentirajući područja razgraničenja pod osmanskom i austrijskom (habzburškom) vlašću.[338] Kada je o Bosni riječ njezina istočna granica je na Drini *(Drina flu.)*, sjeverna na Savi *(Savus fl.)*, a južna u planinskim masivima oko izvorišta važnijih bosanskih rijeka. Međutim, ovdje je interesantan kartografski tretman zapadne granice Bosne *(Bossena)*,

koja je proširena nešto dalje od rijeke Vrbasa *(Worwatz flu.)*, na donji tok rijeke Une *(Wana flu.)*, iako je geografska realnost u tom trenutku bila drugačija.[339] Osmanska Bosna, odnosno *Bosanski pašaluk/paşalık* ili *begler-begluk/beylerbeylik* (kasnije *ejalet/ayalet*) prostirala se mnogo zapadnije od Bihaća *(Wihitz)*, te skoro do same obale istočnog Jadrana. Ipak, kvalitetnij opis razgraničenja, ali i dalje netačan, moguće je idnetificirati na kartografskom prikazu francuskog kartografa Pierra du Vala iz 1663. godine.[340]

Detalj razgraničenja na zapadnoj granici Bosne – kartografski ispisi Gerardusa Mercatora ***Sclavonia, Croatia, Bosnia, Dalmatiæ*** *(1589) i Pierrea du Vala* ***Les confins des Chrestiens et des Turcs en Terre Ferme – La Hongrie, L'Esclavonie, La Croatie et La Dalmatie*** *(1661).*

Les confins des chrestiens et des Turcs en terre ferme, c'est-à-dire la Hongrie l'Esclavonie, la Croatie et la Dalmatie, *autora Pierrea du Vala, Paris (1663).*

Ovaj kartograf, uz dočaravanje tada već općeprihvaćene posebne kartografske simbolike u vizualnom smislu, jasno i slikovito prezentira aktualno razgraničenje između područja koja su pod *kršćanskom* (austrijskom, mletačkom, dubrovačkom) te *muslimanskom* (osmanskom) vlašću. Najvjerovatnije po ugledu na G. Mercatora, s ciljem da ne bi također bilo nikakvog dvoumljenja o tome koji je prostor i pod kojom određenom vlašću. Unutar svih oblasti pod osmanskom vlašću dodat je simbolički grb tog carstva, a za ostale grbovi država kojima su bile podložne ili čak, kada je riječ o Austrijskoj Ugarskoj nalazi se grb Ugarske. Područja različitih zemalja kolorirana su posebnim bojama kako bi bile uočljivije od susjednih oblasti. Njihovo razgraničenje je dato graničnim linijama u formi niza tačaka, po kojima je nanesena deblja lazurna linija u boji, po pravilu tamnijeg tona nego štp je označena država na koju se data granica odnosi. U konačnici primjetljiva je i jedna Du Valova novina koju je unio u kartografski ispis. Naime, riječ je o posebnom dopunskom obilježavanju zemalja s isticanjem atributa vlasti pod kojom se nalaze.[341]

Analizom navedena dva kartografska prikaza, G. Mercatora i Du Vala, moguće je izvesti zaključak kako su na sjeveru Evrope o toj problematici imali površno znanje, a u Francuskoj očito nisu bile prisutne informacije o sklopljenom miru u Žitvi 1606. godine i stanju granične linije u tom momentu, tj. na realnosti početka 17., a ne početka drugog desetljeća druge polovine 17. stoljeća, odnosno sa zakašnjenem od pedeset i sedam godina.[342]

Radi toga je, najvjerovatnije, jezgra G. Mercatorove *Bosne* preuzeta iz starog evropskog shvaćanja o srednjovjekovnoj Kraljevini Bosni, koja se osmanskim osvajanjima po njima više širila na zapad nego na jug, ali respektirajući teritorij Mletačke Republike.

Kada je već o ovom graničnom pojasu riječ, moramo dodatno istaći kako će konačno rješenje razgraničenja u Pounju biti obavljeno i objavljeno tek 1791. godine (definirano na terenu do 1795.) od strane austrijskih časnika Cerrinija, Božića i Heinbuchera. Takva kartografska konstatacija će bez promjena ostati do iza Drugog svjetskog rata.[343]

Toponim *Graysacz* prisutan je i kod flamanskih kartografa Petrusa Bertiusa (1565.-1629.) i Jodocusa Hondiusa (*Joost de Hondt,* 1563.-1612.) na *Descriptio Illyrici* iz 1616. godine,[344] kao i kod nizozemskog kartografa Johannesa *(Jan)* Janssoniusa van Waesbergera (1588.-1664.) na *Sclavonia, Croatia, Bosniacum Dalmatiæ Parte*, koja je objavljena 1636. i 1657. godine, a nastala na osnovu jednog ranijeg kartografskog ispisa G. Mercatora iz 1619. godine, sa naznačenim toponimom *Graysacz*. Međutim toponim *Graÿsacz* biti će upotrijebljen

i kod J. Hondiusa i Engleza Wyea Saltonstalla (1602.-1640.) u drugom izdanju atlasa iz 1637. godine, također na osnovu ranijeg kartografskog ispisa G. Mercatora. Sa toponimom *Graysacz* ponovo se moguće susresti 1664. godine kod utemeljitelja pariške kartografske škole Nicolasa Sansona (1600.-1667.) na *Partie Meridionale du Rme. de Hongrie (Južni dio Kraljevine Mađarske)*.[345] Također i kod nizozemskog kartografa Willema Janszoona (*Joana*) Blaeua (1596.-1673.) figurira isti toponimski naziv cca. 1640. i 1665. godine na kartografskom ispisu *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiæ Parte*, dok kod francuskog kartografa Guillaumea Sansona (1633.-1703.) na kartografskom ispisu *Il regno d'Ungaria, Transilvania, Schiavonia, Bosnia, Croatia, Dalmatia* iz 1683. godine nalazi se upisan toponim za Gradačac kao *Graysaczh.*

Korišteni toponimi za Gradačac na kartografskim ispisima: Petrusa Bertiusa i Jodocusa Hondiusa ***Descriptio Illyrici*** *(Amsterdam 1616.); Johannesa Janssoniusa van Waesbergera* ***Sclavonia, Croatia, Bosniacum Dalmatiæ Parte*** *(Amstelodami. 1636.); Iodocusa Hondiusa i Gerard Mercator* ***Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmat.*** *(Amsterdam 1607.); Wyea Saltonstalla i Jodocus Hondius* ***Sclavonia. Slavonia, Croatia, Bosnia, Dalmat.*** *(London 1637.); Guillaumea Sansona* ***Il regno d'Ungaria, Transilvania, Schiavonia, Bosnia, Croatia, Dalmatia*** *(Roma 1683.); Nicolasa Sansona* ***Partie Meridionale du Rme. de Hongrie*** *(Paris 1664.)...*

Kuriozitet u ispisivanju toponima Gradačca pronalazimo kod kartografskog ispisa talijanskog kartografa fra Vincenza Maria Coronellia (1650.-1718.) iz 1690., 1693., 1695. i 1696. godine, gdje se pojavljuju tri topografska naziva *Grayschatz, Graysacz i Greyschatz*. Na jednom od šest listova Coronellijeve velike karte Podunavlja pod zajedničkim naslovom *Corso del Danubio da Vienna sin' a Nicopoli e Pæsi Adiacenti...* objavljenih u Coronellijevom atlasu *Atlante Veneto* prikazan je prostor sjeverne i sjeveroistočne Bosne sa Dalmacijom. Uz brojna naselja moguće je naći i bilješke o vojnim sukobima. Kako je karta nastala tokom mletačko-osmanskog rata 1683.-1699., uz brojna naselja nalazimo bilješke o godini i ishodu sukoba mletačkih i osmanskih vojnih snaga. Reljef je prikazan nizovima *sjenčanih krtičnjaka* koje ne prikazuju realnu reljefnu sliku prikazanog područja. Očito je da u fizičko-zemljopisnom smislu V. M. Coronelli nije osobito dobro poznavao ovaj teren, pa je reljef na karti predstavljen s većim pogreškama. Također, brojnost toponima u obalnom prostoru naspram malog broja toponima u unutrašnjosti, jasno ukazuje na činjenicu da su mu prostori mletačke Dalmacije bili znatno poznatiji od zaleđa koje se nalazilo u sastavu Osmanskog carstva. Naslov se nalazi u donjem lijevom uglu karte, u baroknoj kartuši okruženoj vojnim i ratnim simbolima Osmanskog carstva.

Detalj sa kartografskog zapisa Coronellia Vincenza Maria ***Corso del Danubio da Vienna sin a Nicopoli e Paesi Adiacenti [list Mare della Dalmatia]*** *– (Venezia 1696.).*

Navedena tri topografska naziva kod istog autora susrećemo i na karti *Le Royaume de Dalmacie : divise en ses comtez territoires etc. la Morlaquie et la Bosnie* iz 1700. godine.[346] Dok na njegovom prikazu *Le Royaume De Hongrie Haute et Basse, Hongrie avec L'Esclavonie...* sastavljenom iz 4 kartografska lista u tehnici bakropisa sa koloriranim konturnim linijama pojedinih oblasti iz 1688. godine, kao i na kartografskom ispisu *Nouvelle carte du Royaume de Dalmacie divise en ses comtes : etc la Morlaquie, la Bosnie, et la Servie, partie de la Hongrie, Croatie, Albanie...* objavljenom u Amsterdamu 1740. godine pojavljuju se samo dva toponima *Grayschatz* i *Greyschatz*.

Aktualni toponimi za Gradačac na Coronellijevim kartografskim ispisima ***Le Royaume De Dalmacie, Divise en ses Comtez, Territoires etc. La Morlaquie, et la Bosnie...*** *(Paris 1751.) i* ***Nouvelle carte du Royaume de Dalmacie divise en ses comtes – etc la Morlaquie, la Bosnie, et la Servie, partie de la Hongrie, Croatie, Albanie...*** *(Amsterdam 1740.).*

SCLAVONIA
CROATIA, BOSNIA
cum
DALMATIÆ
PARTE
Saz
Zobot
Liestic
Ga lopovez
Kolasavitza
Czrslin
Dvor
Modritza
Dobor
Grizysatz
Bosna fl.
Vidovitza
B O S N I Æ P A R S
BOSNA
Drina fl.
41
42

BILJEŠKE

*321. ***Kartografski ispis***, ***karta*** ili ***mapa*** (grč.: χάρτης – list papira; srednjovj. lat.: *mappa*) po definiciji jest umanjena slika Zemljine površine, nekog dijela Zemljine plohe ili neba. Zemljina površina, zbog zakrivljenosti, ne može se prikazati u ravnini bez deformacija, a ne mogu se prikazati ni sve pojedinosti i svi objekti na Zemljinoj površini. Prema tome karte su neminovno deformirane i pojednostavljene slike Zemljine plohe s unaprijed određenom svrhom.

*322. ***Proizvodna*** ili ***praktična kartografija*** (kartografija od grč. Χάρτης – karta + γραφω – pisati) je djelatnost i vještina koja se bavi izučavanjem, izradom i umnožavanjem kartografskih ispisa, njihovog sadržaja, načina kartografskog izražavanja, sastavljanja i korišćenja.

Riječ *karta* prvi put je upotrebljena u Portugalu u 14. stoljeću.

*323. Komparativna kartografska analiza je urađena na dostupnim kartografskim izvorima, tako da ostaje otvorena mogućnost da su neke pomenute karte bile nešto ranije ili kasnije dodatno objavljene.

*324. Hirschvogelova karta Hrvatske, Slavonije, Krnjaske, Istre i Bosne je jedna od najizdavanijih karata ovog prostora 16. i početka 17. stoljeća. Sedamdesetih i osamdesetih godina 16. stoljeća objavljena je u više izdanja Orteliusova *Theatruma*, da bi je zatim u svoj atlas uvrstio i Gerhard Mercator.

*325. **Ortelius**, Antverpianus Abrahamus: *Theatrum Orbis Terrarum – Sclavonia (Bosnia)*. Antverpiæ MDLXX, fol. 41. Atlas se sastoji od 70 karata na 53 folio lista, a štampan još pet puta nakon prvog izdanja s nekim nadopunama: 1573., 1580., 1584., 1590. i 1595. godine.

*326. Unutar ove studije koristit će se samo padaci o autorima u smislu njihovog kartografskog djelovanja, iako su mnogi od njih, pored rada na kartografskoj građi, bavili se i drugim naučnim oblastima (npr. matematikom, medicinom, historijom, geografijom, topografijom...

*327. Kartograf Lazarus Secretarius Cardinalis Strigon (Lázár), bio je aktivan između 1515. i 1528. godine. Abraham Ortelius u prvom izdanju atlasa *Theatrum Orbis Terrarum* (1570.) u Katalogu korištenih autorskih karata (CATALOGVS AVCTORVM TABVLARVM GEOGRAPHICARVM, QVOTQVOT AD NOSTRAM COGNITIONEM HACTENVS PERVENERE, QVIBVS AD DIDIMVS, VBI LOCORVM, QVANDO, ETA A QVIBVS EXCVSI SVNT.) navodi korištenje njegovog kartografskog ispisa *Hungariae typum primus descripsit, qui editus est Iagol/Iadij per Apianum, Anno 1528*. (pagina A vj). Lazarusa treba razlikovati od Wolfganga Laziusa, drugog mađarskog kartografa, koji je živio nešto kasnije od Lazarusa.

Ortelius, Antverpianus Abrahamus: *Theatrum Orbis Terrarum…*, pagina A vj; **Gašparović**, Ratimir: *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX. vijeka*. Sarajevo 1970., str. 36-37; **Marković**, Mirko: *Descriptio Croatiae – Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*. Zagreb 1993., str. 87-106.

*328. **Ortelius**, Antverpianus Abrahamus: *Theatrum Orbis Terrarum*..., fol. 42.

*329. U poznatom djelu *Cosmographia* Sebastiana Münstera iz 1544. grb s dvije saracenske glave na vrhu ukrštenih formi gredica (ili ključeva) izričito se navodi kao grb Kraljevine Bosne *(Königreich Bossen)*. Također je poznato kako je upravo ovo znamenje, uz određene dopune (dodatak kraljevske krune, uvjerljiviji linearni crtež...), kao i kombinaciju osnovne forme iz *Cosmographie* sa formom grba Ilirije, kasnije bilo aktualizirano.

Münster, Sebastian: *Cosmographia in welcher begriffen aller Völcker Herschafften, Stetten und namhafftiger Flecken Herkomēn, Sitten, Gebreüch, Ordnung, Glauben, Secten und Hantierung durch die gantze Welt und fürnemlich Teütsche Nation*. – Zahlreiche Ausgaben ab 1544 (erschienen meist in Basel), Verlag: Petri, nije paginirano, Dostupno i na: http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb11197073.html. Poslednji put pristupljeno 8.8.2018. godine.

*330. Topografski naziv *Graysacz* biti će korišten i na kartografskom ispisu *Hungariæ descriptio,* objavljen 1573. godine.

*331. **Pálffy**, Géza: *Popis ugarskih i slavonskih gradova, utvrda i kaštela koji su između 1526. i 1556. dospjeli u turske ruke, sastavljen za staleže Njemačko-Rimskoga carstva*; u: *Scrinia Slavonica,* povijesni stručni časopis, Hrvatski institut za povijest, br. 14, Zagreb 2014., str. 9–39. Dostupno i na: https://www.academia.edu/8725836/Popis_ugarskih_i_slavonskih_gradova_utvrda_i_kaštela_koji_su_između_1526._i_1556._dospjeli_u_turske_ruke_sastavljen_za_staleže_Njemačko-Rimskoga_Carstva._In_Scrinia_Slavonica_14_2014_p._9_39. Poslednji put pristupljeno 28.7.2018., str. 20-21.

*332. Riječ je o A. Orteliusovom kartografskom ispisu *Hungariæ descriptio, Wolfgango Lazio Auct.* iz 1580. godine objavljene u njemačkom izdanju *Theatrum Orbis Terrarum*, a koja se temelji na W. Laziusovoj zidnoj mapi iz 1556. godine.

*333. U šire dostupnoj građi o biografskim podacima Gerarda de Jodea ili *Cornelisa de Jodea* precizira se njegovo mjesto, zemlja i godina rođenja, kao i smrti. Iz tih identičnih podataka moguće je iščitati: *Nijmegen, Holandija 1509.* i *Antwerpen, Belgija 1591. godine*. Ukoliko bi navedeni podaci bili tačni, u tom slučaju mogla bi se izraziti doza sumnje u njegovo autorstvo nad kartografskim zapisom *Croatiæ, et circumiacentiu Regionu versus Turcam nova delineatio* iz 1595. godine. To je razlog zašto je opravdanjije prihvatiti podatke iz *The Renaissance and the Ottoman World,* u kojima je iznesen njegov radni period od *1568. do 1600*. Ti se podaci odnose na period njegovog kartografskog djelovanja u Belgiji, odnosno od Antwerpena 1568. do Monsa 17 oktobra 1600. godine. Prema tome podatke o njegovom životnom vijeku moguće je vezati od Nijmegena 1509. do Antwerpena 1601. godine.

Contadini, Anna i **Norton**, Dr. Claire: *The Renaissance and the Ottoman World*. London 2013., str. 81, bilj. 41.

*334. Poznata je historijska činjenica kako je zbog sve jačih prodora osmanske vojske na čelu s Hasan pašom,

ban Tomo Erdődy, 14.4.1592. godine u Maloj Gorici kod Bresta utvrdio tabor sastavljen od velmoža i njihovih kmetova, kojima su se potom pridružili karlovački i koprivnički zapovjednici sa svojim trupama. Oni su pokušali spriječiti izgradnju nove utvrde u Petrinji i protjerati Osmanlije, ali zbog slabe organiziranosti nisu uspjeli. U julu 1592. godine Hasan paša je ipak osvojio i Brest, odnosno prešao rijeku Kupu porazivši banovu vojsku, nakon čega je više puta pokušao osvojiti i Sisak.

*335. **Jode**, Gerard de i **Jode,** Cornelis de: *Speculum orbis terræ – Illirici seu Sclavoniæ tabula*. Antverpiæ 1593., iza Fol. 17, odnosno ilustracija na str. 236-237. Dostupno i na: https://exhibits.stanford.edu/renaissance-exploration/catalog/mb161sz2357. Posljednji put pristupljeno 10.7.2018.

*336. Karta je označena kao *Map 48*, a tekst pod naslovom *Sclavonia (Bosnia) Croatia und Dalmatiæ* nalazi se na str. 70.

*337. *Atlas minor Gerardi Mercatoris, a I. Hondio plurimis æneis tabulis auctus et illustratus*. Amsterodami Excusum in ædibus Iudoci Hondij, venunt etiam apud Corneliu Nicolai, item apud Ioannem Ianssoniu Arnhemi, Amsterdam – Ioannes Janssonius – 1607., bez paginacije.

Pored navedenih knjižnih izdanja Gerarda Mercatora pod nazivom *Atlas minor* poznato je da su sačuvana i izdanja iz 1610. (Dordrechti [Dordrecht] : excudebat Adrianus Bottius, anno MDCX) i 1651. (Amstelodami [Amsterdam] : ex officina Ioannis Ianssonii, MDCXXXXXI.

*338. Uobičajeno je da mnogi historičari koriste različite nezvanične nazive za zemlje i pokrajine kojim je vladao mladi austrijski ogranak dinastije Habzburg od 1583. do 1780. godine. Iako je Monarhija bila složena država sastavljena od teritorija unutar i izvan Svetog rimskog carstva, ujedinjena samo pod jednim monarhom nazivana je *Habzburška monarhija* (njem. *Habsburgermonarchie*), nekad i *Austrijska monarhija* (njem. Österreichische Monarchie) ili *Dunavska monarhija* (njem. *Donaumonarchie*), odnosno čak samo *Austrija* (njem. Österreich ili njem. *Donau*). Habzburška monarhija je bila formalno ujedinjena kao *Austrijsko carstvo*, a od 1867. do 1918. kao *Austrougarska monarhija*. S ciljem preciznijeg korištenja nazivlja onog što podrazumijeva naziv *Austrijsko carstvo*, navedeno činjenično stanje opredijelilo nas je za naziv ***(Habzburška) Austrija***.

*339. Kartografski zapis Iohannesa Sambucusa [*János Zsámboky*] (1531.-1584.) iz 1572. godine upravo svjedoči o nešto izmjenjenom tretmanu na Pounju. Granica je locirana rijekom Unom.

Dodatno vidi, **Sambucus**, Iohannes *(Johannes)*: *Illyricum* [*Karta Ilirika* (Zbirka Novak, sign. ZN-Z-XVI-SAM-1572a)]. Viennæ 1572. **Mlinarić**, Dubravka et al.: *Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum Hodiernum*. Izvorni znanstveni rad, UDK: 528.9''16''(497.5)=111=163.42, od 2012-05-14, str. 158. Dostupno i na: https://hrcak.srce.hr/file/140872. Posljednji put pristupljeno 12.7.2018.

*340 Karta prikazuje granice izmedu *kršćanskih zemalja* i Osmanskog carstva. Prostori Donje Bosne *(Basse, Bosnie),* Gornje Bosne sa tadašnjim Hercegovačkim sandžakom *(Havte Bosnie, Hercegovine, Duche de Santo, Saba)*, Ugarske *(Hongarie av Turc)*, Slavonije *(Esclavonie Av Turc)*, Turske Hrvatske *(Croatie Av Turc)* i dijela zaleđa Dalmacije *(Dalmatie Av Turc),* kao i *Albanija (Albanie)* označeni

su osmanskom identifikacijom grba s polumjesecom. Istom bojom kao što je označena Albanija obojena je i Raška (*Servie*), što upućuje na zaključak da i njoj pripada grb Osmanskog carstva iako se neposredno ne nalazi označen na toj teritoriji. Na području zemalja pod vlašću (Habsburške) Austrije nalazi se dio zapadne Slavonije zahvalne vladavini kraljevstva i njene moći *(Esclavonie a L'avstriche), te* Hrvatske zahvalne vladavini kraljevstva i njene moći *(Croatie A Lavs Triche).* Na (Habzburško) Austrijskom primorju zahvalnom vladavini kraljevstva i njene moći (*L'avstriche)* nalaze se (habzburško) austrijski grbovi. Veći dio oblasti Austrijske Ugarske zahvalne vladavini kraljevstva i njezine moći *(Hongarie a L'avstriche)* označen je grbom Ugarske. Vindijski markizat (Marqvisat des Vindes) je u istoj poziciji kao i Raška, s tim da on pripada Austriji. Prostor Mletačke Republike na teritoriji današnje Dalmaciji *(A la Republique Venize)* označen je mletačkim grbom. Posebno je koloristički označen teritorij Dubrovačke republike *(Republique de Raguse).* U donjem lijevom uglu nalazi se izdvojena karta Transilvanije, bez simboličke oznake odgovarajućeg grba, pored koje se nalazi manja legenda s objašnjenjima simbola naselja. Bogato ukrašena i kolorirana renesansna kartuša s osnovnim podacima o karti nalazi se u donjem desnom uglu.

Vidi, **Du Val**, (Pierre): *Les confins des Chrestiens et des Turcs en Terre Ferme – La Hongrie, L'Esclavonie, La Croatie et La Dalmatie.* Paris 1663. godine. Dostupno i na: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8468399c. Posledni put pristupljeno 12.7.2018.

*341 *Vidi,* ***Bilješku No 340.***

*342 **Žitvanski mir** *(Žitvatoročki mir)* bio je mirovni ugovor između (Habsburške) Austrije i Osmanskog carstva zaključen 20.10.1606. godine nedaleko od grada Komorana, u blizini ušća Žitve u Dunav.

Detaljnije vidi, **Kruhek**, Milan i **Pavlović**, Augustin: *Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira*. Zagreb 1991., str. 47-49.

*343 **Cerrini – Božić – Heinbucher**: *Karte von dem, den k. k. Hof zufallenden Strich Landes an der Unna, so aus der Sistovaer Original Conventions Karte accurat abcopiret worden*. Wien 1795. Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien, Kartografska zbirka, sign. B-IX-c-929-1.

*344 Pored njihovog zajedničkog rada na kartografskom prikazu *Sclavonia, Croatia, Bosnia, cum Dalmatiæ cum Dalmatiæ Parte,* poznata je i karta istog sadržaja i naziva objavljena 1640. godine, ali sada pod autorstvom Jodocusa Hondiusa.

*345 Na oba prikaza *Hongrie, Transilvanie, Esclavonie, Croacie, Bosnie, Dalmacie*... iz 1665. godine imamo isti naziv toponima za Gradačac, dok na *Partie meridionalle du R.me de Hongrie : tiree de divers autheurs* iz prethodne 1664. godine isti autor koristi toponim *Graysacz*.

*346 Identičan kartografski zapis sa nešto izmijenjenim nazivom *Nouvelle carte du Royaume de Dalmacie divise en ses comtes : etc la Morlaquie, la Bosnie, et la Servie, partie de la Hongrie, Croatie, Albanie*... uradio je i Guillaume de L'Isle 1740. godine u suradnji sa Jeanom Baptista Nolinom i Giovanniem Giacomo d Rossijem, ali uz direktno kopiranje karte Vincenza Marie Coronellia iz 1700. godine.

Bosna
Bosnaw
Grayfacz
Annotatio Vnd Er-
klärung der Zeichen
Vrbs
Oppidum
Monasterium
Arx
Pagus
Thermæ
Vitriaria
Posta
Via Postæ
Fines quadraturum
Fines Provinciæ
Vineta
Stain
Marckt
Closter
Schloß
dorff
Wildpaad
Glashutt
Post
Postweeg
Viertl Gra-
nitz
Landgranitz
Weingebirg
Grayfacz

Status Gradačca i njegova transformacija iz spahiluka u agaluk – arhitektonski razvoj gradačačke utvrde preko forme čatme u formu palanke

Vidljivo je da navedeni kartografski izvori od sredine 16. do četrdesetih godina 18. stoljeća obiluju toponomskim podacima o Gradačcu, te da korišteni sistemi kartografskog znakovno-simboličkog označavanja upućuju na to da se radi o **postojanju gradske utvrde**. Međutim, skromni historijski izvori iz navedenog perioda upozoravaju na situaciju kako je u privrednoj (zanatskoj) i poljoprivrednoj djelatnosti, te socijalnoj politici zajednice došlo do daljnje stagnacije. Naime, Gradačac duži period zadržava status *varoši* kao dominatno muslimanska doseljenička sredina, koja je unutarnjom strukturom, teritorijalnim i privrednim karakteristikama, ipak, mogla biti značajniji centar ovog dijela sjeveroistočne Bosne do dodjeljivanja statusa *kasabe* (od ar. *qaṣaba*).[347] Pošto je dobijanje statusa kasabe izričito ovisilo o odluci državnih vlasti – *sultana*, odnosno Porte, u vidu dostave zvaničnog *fermana* (pisani dekret), Gradačac je morao sačekati neko bolje vrijeme za ispunjenje svih potrebnih uvjeta.[348]

Moguće je doći do zaključka kako je prostor na kojem se nalazila srednjovjekovna utvrda u Gradačcu ipak manje bio interesantan spahijama, a sve više i više bivao *virânija* (osm.-tur. *virane*, zapušten), odnosno podložan devastaciji (njem. *Verwüstung*) prelazeći iz jednih u ruke drugih. Na gradačačkoj utvrdi ostat će trajno zabilježeni mnogi nemili tragovi osvajačkih i rušilačkih pohoda na ovom pograničnom prostoru, kako nebrigom Osmanlija, tako i pečačenjem Ugra i (Habzburških) Austrijanaca sa nastojanjima da zadrže prostor sjeverne i sjeveroistočne Bosne u svojoj vlasti. Stanovništvo je u nastojanju da pronađe sigurniji i mirniji životni prostor raseljavano, što u unutrašnjost Bosne, što preko rijeke Save, tako da je gradačačka utvrda u jednom dužem periodu čak ostala bez svojih posadnika, a varoš bez većeg broja žitelja. Malobrojni varošani, koji su se ipak zadržali u ovoj oblasti preživljavali su od skromnih poljoprivrednih prihoda i uzgoja stoke, dočekujući i ispraćajući vojske koje su se čas kretale prema sjeveru ili sjeverozapadu, a čas prema jugu i jugoistoku. Zato nimalo ne iznenađuje zapis[349] koji je ostavio fra M. Nedić sljedećeg sadržaja: [...] *Kazuju ljudi, da je tude* (misli se u Gradačcu, op. aut.) *našasta* (nađen, op. aut.) *kao podzemna gradina nješto od naravi a nješto od rukuh sazidana dosti prostrana, a zgor vinjagom* (podivljala loza, op. aut.) *porasla*.[350]

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Austrijski kartografi i osmanski vojnik (asker) na prostoru sjeveroistočne Bosne* (rekonstrukcija).

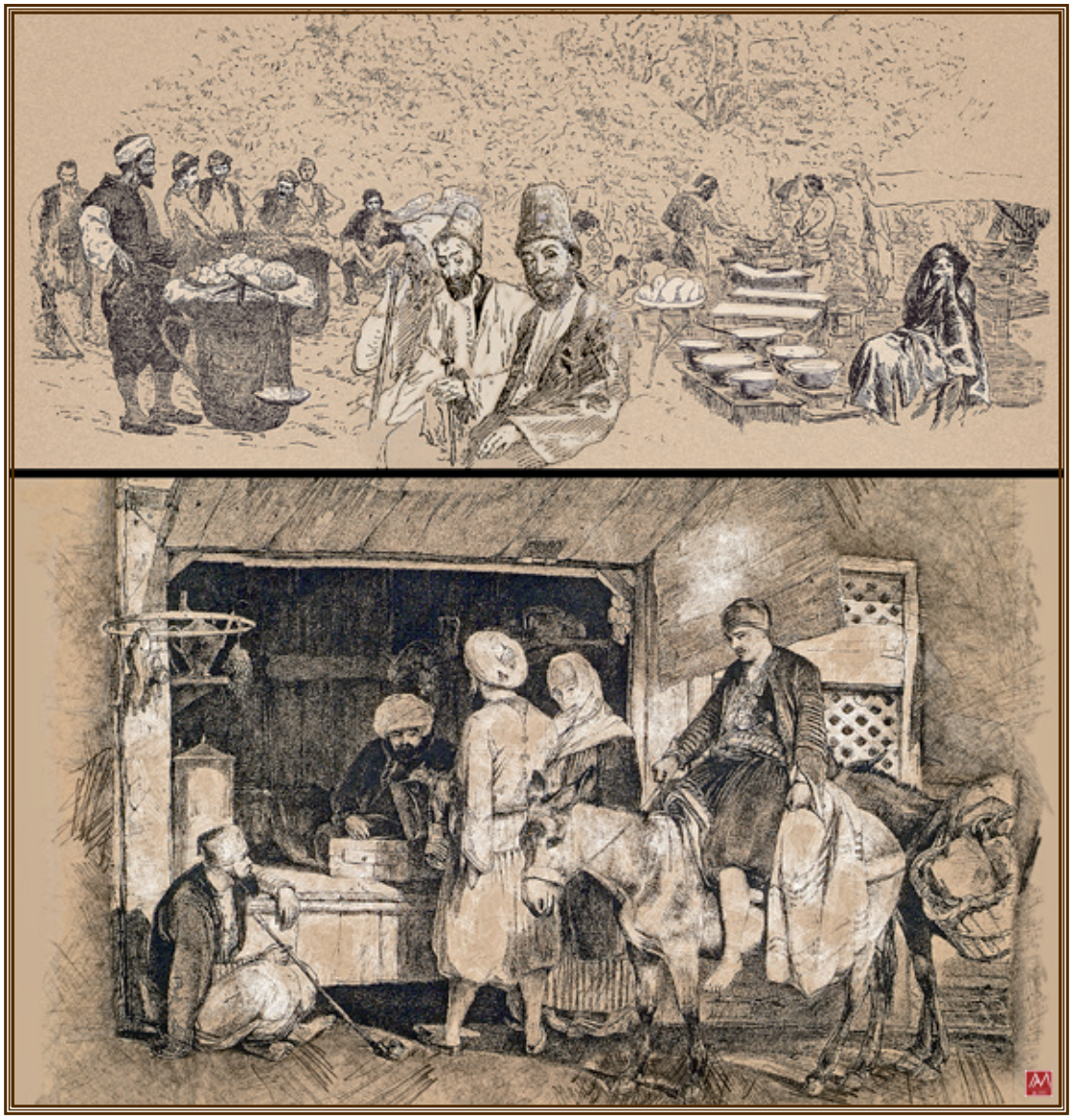

Devastirano stanje utvrde u Gradačcu prije dolaska Osmanlija – rekonstrukcija na osnovu opisa fra Nedića.

Naime, osvajanjem prostora današnjeg Gradačca, glavnina formacija osmanske vojske se povlačila, ostavljajući *ulufedžije* u utvrdi (*dnevničari*, vojska nevezana za *timare* – feudalni posjed koji se nije mogao naslijediti). Poznato je, kako su Osmanlije s ciljem izbjegavanja potrebe održavanja snaga i onemogućavanja stvaranja ponovnih istih centara otpora rušili zauzete utvrde po Bosni i Slavoniji.[351] Na osnovu nepouzdanih navoda, navedenog malog broja utvrda u poznatim osmanskim izvorima *(Osmanlı kaynakları)* do kraja 15. i početka 16. stoljeća, te nepostojanju materijalnih dokaza o pomanjkanju nekih u kasnijem periodu, u nauci se iskristaliziralo mišljenje da je većina srednjovjekovnih utvrda propašću Bosanskog kraljevstva u potpunosti uništena. Takvom stavu su dodatno potpomogla i neka mišljenja koja su se javljala u našoj historiografiji.[352] Također, u ugovoru između Osmanskog carstva i Ugarske od 20. 8. 1503. godine ne spominje se lokacija niti jedne utvrde pa, samim tim, ni utvrde u Gradačcu. Međutim, konstatira se postojanje 18 utvrđenih gradova *('tvrđava')* u *serhatskoj* krajini Bosanskog ajaleta.[353] Po citiranom osmanskom izvoru i zasnovanoj tvrdnji A. Husića, u okviru odbrambenog sistema *(savunma sistemi)* 1530. godine na sjeveru Bosanskog sandžaka postojala je 31 posada *ulufedžija*, ali samo za njih 17 postoje podaci u *Opširnom popisu*.[354] Iako u tom zbirnom popisu ne nalaze se taksativno upisane *ulufedžije* utvrde u Gradačcu, ipak informaciju o postojanju utvrde u tom vremenu pruža podatak iz *Popisa Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine*. Naime, izričito se navodi da je u prethodnom periodu *posadnik* sa *tvrđarskim neferima* (od ar. *näfär*, običan vojnik) u utvrdi Gradačac bio izvjesni *Dizdar* (najvjerovatnije od 1519. ili prije 1528. godine), čiji je sin po imenu *Mehmet* (Mehmed) imao timar *Varoši tvrđave Gradačac* sa *mezrom 'Slatinica'* koja je pripadala *'Jasenici'*, u neposrednoj blizini *'tvrđave Gradačac'*.[355] Informacija o *izvjesnom Dizdaru* ujedno potvrđuje i njegov status *ulufedžije dizdara,* jer u momentu popisa, za razliku od sina Mehmeda, Dizdar nije imao *timar*. Tada je gradačački *dizdar,* nevezan za *timar*, zajedno sa vojničkom posadom *mustahfiza-ulufedžija* (graničara) pripadao centralnim vojnim snagama. Pošto je, po navedenom izvoru, već bila ustoličena funkcija *dizdara* (zapovjednik utvrde), moguće je zaključiti kako je ova utvrda doživjela određenu adaptaciju najvjerovatnije dijelova devastiranog srednjovjekovnog utvrđenog kompleksa, a ako ništa drugo, onda bar dovođenje namjeni svih zatečenih objekata i prilagođavanje tadašnjim osmanskim potrebama.

Korišteni termin *varoš (varoş)*, u prethodno navedenom izvoru, podrazumijevao je podgrađe srednjovjekovnog grada (gradska utvrda) koje su Osmanlije evidentno zatekle, što je podrazumijevalo i postojanje ekonomskog centra – trga (osm.-tur. *pazar* iz perz. *bāzār*). Tadašnji

trg ili Pazar Nenavište[356] je bilo mjesto gdje se vršila prodaja roba na *tezgama (tezgâh, pult)* i u *dućanima* (*dükkyan*, radnja), a koji je vremenom neminovno prerastao u *čaršiju (çarşı*, trgovačka četvrt grada).[357] Ovisno od geostrateške situacije u ovoj oblasti, i stariji *pazar* i novija *čaršija* su čas dobijali, a čas gubili na značaju.

Svakodnevne scene iz Pazara Nanavište – prodaja robe na tezgama i u dućanima.

Ulufedžija i dizdar utvrde Gradačac – mustaahfizi Kal'a-e Gradçaç (Gradaçaç) – rekonstrukcija.

U navedenom izvoru *(Muhimme defteri)* zabilježeni su i podaci kako se u blizini Gradačačke utvrde nalazila i *mezra 'Dolska' timara Vuka*, kao i *mezra 'Dvorska' timara Kneza Mišića*.[358] Očito je da se radi o manjim *mezrama* (napušteno obradivo zemljište) graničara vlaškog porijekla. Također, sjeverozapadno od Gradačca bilježi se i *mezra 'Skugrić'* koja će prije 1548. godine prerasti u dvije naseobine Gornji i Donji Skugrić.[359]

Pošto među podacima navedenog izvora nemamo pomenut tadašnji broj *nefera*, na temelju analogije, poređenjem sa drugim poznatim strateški značajnijim mjestima u ovoj regiji, moglo bi se cijeniti da je u utvrdi *Gradçaç (Gradaçaç)* bila smještena posada od oko 100 plaćenika – *vojnika ulufedžija (ulûfeci*, pripadnik vojnog reda lokalnih snaga). Međutim, pomicanjem sjeverne granice *sandžaka* karakter utvrde, pa samim tim i posade se mijenjao. Godine 1548. broj vojnika, ali sada *mustàhfiza* (*timarlija* – uživalac timara, vojni obveznik) iznosi svega deset.[360] Vrstu posade i njihovu brojnost u znatnoj mjeri diktirali su odnosi sa susjednom Ugarskom i njihovim međusobnim mogućim pretenzijama, kao i prirodno-geografske karakteristike područja. Po analogiji, koja je u skladu s vojnim ustrojem i organizacijom prigraničkih i pograničnih utvrda, moguće je kazati kako je posada *ulufedžija* (*mustafhizi* koji su bili plaćenici u novcu) u utvrdi Gradačac prije 1548. godine bila sastavljena iz vojničkih rodova konjice – *farisa* (ar. *fāris*, konjanik) i posebnog roda *martoloza* sastavljenog od hrišćana, prvenstveno stočarskog (vlaškog) i uopće doseljeničkog seljačkog stanovništva, koje je stupilo u osmansku plaćeničku vojničku službu. Potrebno je istaći, kako je pomjeranjem granične linije Carstva, odnosno osvajanjem daljnjeg Ugarskog teritorija dolazilo i do pomjeranja ovih vojnih snaga, pa se shodno tome i broj *mustàhfiza* (pripadnici vojne postave stacionirane u gradu) smanjivao ili povećavao u gradačačkoj utvrdi.

Već navedeni podatak da su *ulufedžije* bile smještene u 31 graničarskoj utvrdi na rubnim područjima osmanske Bosne, pruža mogućnost postojanja i 31 *ulufedžijskog dizdara*, sa ukupno 1.760 *vojnika (asker*, pl. *askerler) martoloza* od kojih je bilo 126 *farisa*.[361]

Posada utvrde u Gradačcu, od zapovjednika *dizdara* do *bevaba* (vratara utvrde), kao i mogućih drugih službi *(ćehaja* ili *kethudā*, *serbuljuka*, *imama*...,) imali su status *mustahfiza* koji su, u drugoj polovini 16. stoljeća, ipak dobijali *timare* a ne vojničke plaće. Kao najodgovorniji u utvrdi, prethodno imenovan po preporuci *sandžak-bega*, *dizdar* je redovno uživao i najveći *timar*. Međutim, svi *dizdari* nisu imali *timare* iste vrijednosti. Može se pretpostaviti kako je gradačački *dizdar* tada uživao *timar* u vrijednosti manjoj od 3.000 *akči (akça)*, što je predstavljalo prosječnu vrijednost za pograničnu utvrdu na prostorima gdje nije bilo većih ratnih dešavanja.

Čini se interesantnim podatak do kojeg je moguće doći proučavanjem sadržaja *Muhimme deftera,* u kojima se izričito navodi kako je izvjesni *dizdar Mustafa* iz Zvorničkog sandžaka zbog *aljkavosti na dužnosti i napuštanja utvrde smijenjen*.[362] Navedeni izvor upućuje na značajnu disciplinu koja je vladala među zapovjednicima utvrda. Jedan drugi izvor saopćava kako je *dizdar* mogao biti samo *prakticirajući musliman (pratik bir Müslüman)*. Znači, ne ona osoba koja se samo izjašnjava kao *musliman* ali ne prakticira *nàmāz* ili *sala'h*/*salāt* (duhovno čišćenje, dnevne obredne molitve – *klanjanje*) uz *àbdest* (fizičko higijensko čišćenje).[363]

Zamjenik *dizdara* bio je *ćehája (kethudā)* i po potrebi mogao je biti nasljednik na toj funkciji. Morao je imati *timar* veći od ostalih *nefera*. Poznato je kako su *ćehaje* i većina *serbuljuka* (komandni kadar nižeg ranga, koji zapovijeda *buljukom* – četa do 10 vojnika) na rubnom području *sandžaka* uživali *timare* manje od 2.000 akči.[364]

Uz već pomenute funkcije *dizdara* i njegovog zamjenika *ćehaje* nalazila se i funkcija *imama* sa sličnom vrijednošću *timara*. Pošto Osmanlije nisu zatekle razvijeno naselje nego devastiranu srednjovjekovnu utvrdu i *varoš* uz utvrdu u Gradačcu, moguće je analogijom pretpostaviti, kako je odmah za potrebe vojnika na nešto nižem platou sa sjeverozapadne strane, pored same utvrde podignuta *džamija (cami)*, odnosno *mesdžid (mescit)*.[365] Bitno je naglasiti kako su *imami* – *ílimi*, službenici *džamija* ili *mesdžida*, ustvari, tretirani kao državni službenici *(devlet çalışanları)* i bili financirani iz državnih prihoda u dnevnicama,[366] najčešće iz *džizije* (porez od glavarine) zbog čega nisu ni uvrštavani u popise. Također, izgradnja *džamija* rađena je po carskom (državnom) nalogu koji su izvršavale istaknute ličnosti na toj regiji: *sandžak-bezi*..., a i ukoliko je *džamija* ili *mesdžid* pored gradačačke utvrde predstavljala *vakufsku* instituciju (zavještajnicu) privatnog lica, bila je, ipak, podignuta po odobrenju/naredbi državne vlasti (*yüce devlet*).[367] Radi navedenih činjenica se ne može pouzdano tvrditi da utvrda u Gradačcu 1530. godine nije imala *imama*, kao i prostor za obavljanje dnevnih molitvi *(namaza)*, odnosno takav vid službe i odgovarajućeg prostora *džamije* ili *mesdžida*. Ukoliko na samom početku preuzimanja ove utvrde takva služba nije eventualno postojala, ona je sigurno, u skladu sa važećim pravilima *(müezzin ve kale muhafızları için evler inşa edilmişti)* vrlo brzo formirana.[368]

Iako je poznato da mnoge utvrde nisu imale službu *bevabija (bevvab)*, odnosno vratara ili *kapìdžija (kapı bekçiliğ)*, koja se inače nije nalazila u sklopu redovnih službi, po analogiji s podacima o utvrdi Sokol moguće je pretpostaviti o postojanju bar jednog *bevabije* ili *kapidžije* na glavnom ulazu u gradačačku utvrdu.

S obzirom na nešto skromnije prisustvo posade, moguće je pretpostaviti da pozicije *džèbedžije* (*oružar* od osm.-tur. *cebe*, perz. *ǧebe*, oružje) i *hambardžije* (*čuvar magacina hran*e od osm.-tur. *anbar*, *ambar*, spremište) nisu posebno bile zastupljene, već da je te poslove obavljao neko iz sastava *buljuka* i bio direktno podređen *ćehaji*, odnosno zapovjedniku utvrde *dizdaru*.

Tobdžije *(topçular)*, kao poseban vod osmanskih vojnih jedinica, najvjerovatnije nisu bile zastupljene u ovom vremenskom periodu. Razlog bi mogao biti u geostrateškoj važnosti same utvrde, čija je uloga tada uglavnom bila pozadinskog karaktera, kao i u osmanskoj koncepciji moguće namjene utvrda u tom periodu. Na osnovu dostupnih izvora, može se kazati kako su utvrde u samo većim centrima imale tek po dvojicu ili trojicu tobdžija. Čini se bitnim naglasiti i kako je funkcija tobdžije bila i naslijednog karaktera *(miras kavramı)*, prenosila se sa oca na sina ali uz obavezu polaganja stručnog ispita.

Manja lahko pokretljiva posada stacionirana u gradačačkoj utvrdi – 16. stoljeće.

Ipak, posebno značajnu ulogu igrale su mobilne lahko pokretljive posade stacionirane u gradačačkoj utvrdi, koje su zajedno sa posadama iz okolnih obližnjih utvrda bile uvezane. Takav karakter uvezivanja vojnih jedinica bio je korišten za otklanjanje eventualnih neprijateljskih napada ili zaposjedanja, do dolaska većih vojnih formacija iz unutrašnjosti. Podrazumijeva se da je to činjeno duž desne obale rijeke Save, kao i između ili tokovima samih rijeka u ovoj regiji.

Prostor sjevernog područja prema Ugarskoj, odnosno oblast između riječnih tokova Vrbasa, Ukrine, Bosne i Tinje, na duži period je izgubio status *serhata* (perz. *serḥad*, status krajišta) u prvoj polovini 1540. godine. Ulufedžije u Banjoj Luci, Kobašu, Gradišci, Brodu, Doboju, Doboru, Sokolu, Gradačcu, te nešto dublje u unutrašnjosti Kotoru i Tešnju, su *transformirani u timarnike – jerlikule* (lokalne vojne snage). Prilikom promjene statusa dotadašnjim *ulufedžijama* su dodjeljivani upražnjeni *timari*, a u utvrdama – *zatvorenim timarima* je smanjen potrebni broj članova posade.

Zemljišni posjedi dodjeljivani su za pojedine službe, najčešće *prenošeni* na te iste, ali sada u službi *timara*. Tako *timar dizdara* dodjeljivan je ranijem *ulufedžiji dizdaru*. Bitno je napomenuti kako *spahija* (*timariot* – korisnik vojnog posjeda) nije mogao dobijeni posjed otuđiti, ali je od njega mogao dobijati rentu pod jednim uvjetom, a taj je, da je imao zinteresiranu *raju* za korištenje takvog posjeda (*mulka*).

Graničari vlaškog porijekla – okolina Gradačca.

Moguće je doći do zaključka kako je *Gradçaç (Gradaçaç)* nastao na staroj (obnovljenoj) srednjovjekovnoj *varoškoj tradiciji* i formirao se kao naselje sa skromnim brojem stanovnika i posadnika u utvrdi, te zemljoradničke *raje* (*râya, reaya*, seljaci u obavezi feudalnih davanja) u okolnim naseobinama angažiranoj na uzgoju žitarica i drugih poljoprivrednih proizvoda. Navedene demografske okolnosti su utjecale da je od svih *nahija* na području sjeverne Bosne proces širenja *nove vjere* najslabije bio izražen upravo u nahiji Gradčac (Nenavište), jer je, pored ostalog, i proces naseljavanja veoma sporo tekao a autohtono stanovništvo je već odavno bilo raseljeno. Ustvari, i kada je proces naseljavanja bio nešto intenzivniji, vrlo brzo su, sa osvajanjem južnih i jugoistočnih teritorija Ugarske naseljenici produžavali na sjever u nadi da će pronaći kvalitetnije uvjete za stalno boravište. Nerijetko je sa ovog prostora, a za konkretne potrebe štićenja i očuvanja teritorije nekog od *sandžaka* angažiran domicilni *spahijski* stalež *(tımarlı sipahi sınıfı)*. Po naredbi *sultana* zvorničkom begu, mobilizirane su ovdašnje *spahije* sa zapovjednicima *alajbezima (ālāibey*, zapovjednik puka *ālāja)*[369] u pogranične zone Požeškog sandžaka, odnosno na novouspostavljenom teritoriji Carstva. Ovakvim naredbama ni *raja*, a ni *spahije*, kao posjednici *timara* u Gračačkoj nahiji, nisu *imali mira*, što je u mnogome utjecalo na njihovo opredjeljenje preuzimanja ili napuštanja *timara* na ovom prostoru.[370] Postupcima napuštanja *timara* svjedoči *ćäge* (dopis) zvorničkog sandžak-bega Huseina u kojem je navedeno kako je [...] *spahija Ibrahim, koji je uživao timar od 4.500 akči u naseobini Skugrić* (tadašnja nahija Kušlat, op. aut.), *dobrovoljno ustupio svoj timar izvjesnom Aliji*, *teslímitivši* (predavši, op. aut.) *mu svoj berat* (dekret kojim mu je *sultan* darovao ili dodijelio zemlju, op. aut.).[371]

O nedovoljnoj sigurnosti naseljene *raje* i *ajana* (*âyan,* funkcioner lokalne uprave) u Posavini uz rijeku Savu govori i podatak o njihovom *strahu od neprijateljske flote* na rijeci Savi, s kojim je Malkoč-beg izvijestio Portu. Tim povodom je iz utvrda u unutrašnjosti, pa moguće i iz Gradčaca, a za potrebe izgradnje tada porušene utvrde u Jasenovcu koja bi eventualno trebala braniti neprijateljsko nadiranje rijekom Savom, izuzet potreban broj *azapa* (pripadnici pješadijske jedinice koja se nalazila u sastavu posade granične utvrde, op. aut.) i *mustahafiza* (pozadinski rod vojnih jedinica, op. aut.), ali uz upozorenje da se ne smije [...] *pod ovom izlikom uzimati više čerahora* (radnika koji pod rukovodstvom građevinskih majstora rade na zidanju i popravljanju utvrde, op. aut.) *nego što je to potrebno, niti novca od bilo koga, niti se smije podanicima pričiniti šteta*.[372]

Pored navedenih izvora o karakterizaciji situacije o skromnom obliku naseljavanja, odnosno ne naseljenosti, daljnje komplikacije i nesigurnost doseljenika činili su i povremeni pljačkaši (*haramije* od *haram*, kategorija zabranjenih djela). Naime, iz *Portinog hükuma* (*uygulama hükümleri*, izvršna odredba) iščitavamo određeni pljačkaški pohod iz Požeškog sandžaka na *Pazar Nenavište* (Gračac). U odredbi/zapovjesti ovog akta, u formi odgovora na dobijeni izvještaj i davanje uputstva, između ostalog je navedeno da je [...] *has* (feudalni posjed, koji nije morao nužno biti zemljišni posjed) *umrlog Mehmeda-hana*, zvorničkog sandžak-bega (1548.-1560.) činio *Pazar Nenavište* i *25 naseobina na obali rijeke Save, sa prihodom od 49.901 akče,* na čijoj je teritoriji, uz *kasabe* Brčko i Modriču, bio izvršen pljačkaški pohod uz podršku vojvode Bajram-bega požeškog *sandžak-bega*.[373] Također iz jednog drugog *hükuma* koji je upućen budimskom *begler-begu* saznajemo kako je *zapovjednik Derviš* uputio *ćäge* (*kâğit*, potvrda, napisano pismo) Porti u Stambol kojim saopćava da su [...] *degrmèndžije* (mlinari, op. aut.) *u okolini Uzore* (Usora, op. aut.) *godišnje davali po 2.000 akči Baltaoğlu Duraku*, koji je tada zahtijevao *polovinu navedenih prihoda od mlinova*. Dalje se navodi kako [...] *Durak prijeti da će im mlinove spaliti* ukoliko ne pristanu na takav vid davanja. Porta u svojoj zapovijesti insistira na tome *da ni bilo kom podaniku ne smije se nanositi šteta niti činiti nasilje*, kao i da se *beskompromisno mora stati u kraj svima koji postupaju suprotno miru i bezbjednosti*.[374] Ovaj podatak ujedno potvrđuje postojanje većeg broja vodenica (*âsjâb*, od perz. *āsyāb* ili *değirmen*) za mljevenje žitarica u ovoj regiji na vodotokovima što je, neminovno podrazumijevalo i odgovarajući obim naseljenog stanovništva koji se bavio zemljoradnjom i uzgojem žitarica.

Zbog prethodno navedenih pojava, proces urbanizacije samog Gradčaca imao je za poslijedicu sporiji tempo, ali nije moguće isključiti i mogućnost da su okolne naseobine naseljavane obimnije i brže zbog određenih potreba Carstva vezanih za poljoprivredni uzgoj. Ipak, po svemu sudeći, naseljavanje gračačke *nahije* u poređenju sa *nahijama* drugih susjednih *sandžaka* je bilo nešto skromnije, a u ekonomskom smislu slabije razvijenosti. Potvrdu ovakvog stanja moguće je pronaći poslije 1552. godine, kada su *erdeljski zapleti* trebali rezultirati novim sukobima Ugra sa Osmanlijama, kao i iz samih priprema Osmanlija u smislu sakupljanja, između ostalog, i potrebnih prehrambenih proizvoda za vojne jedinice, stočne hrane, sitne stoke, ljudstva... Tim povodom smederevski *beg* je uputio Porti izvještaj i javio *kadiji* (*kadı,* sudija) Zvorničkog sandžaka kako iz tog *sandžaka*, pa i nahije Gradčac, nisu do dogovorenih termina isporučene *razrezane količine namirnica* i obezbijeđen potreban broj *veslara (kürekçi,* veslar*)* za pripreme čiji je cantralni tabor smješten u Beogradu.[375]

Dolazak muhádžera (doseljenika) iz centralnih i južnih krajeva Bosne na teritorij Kal'a-e Gradçaç.

Prikaz Hieronymusa Oertela i Johanna Weicharda Valvasora njemačko-hrvatske vojske kod Siska 22. 6. 1593. godine.

U *hükumu* zvorničkom *begu* i šabačkom *kadiji* ističe se [...] *velika važnost pitanja čerahora i zahíre* (od ar. *ḏāḫīrä*, namirnice, hrana – bilo ljudska ili stočna, op. aut.), ali i posebno se ističe pritužba zvorničkog *bega da je raja nemoćna i da sandžak-beg* (zvornički, op. aut.) *ne pruža pomoć*. Ipak, *sandžak-begu* se ovom prilikom izričito naređuje da *kadiji neizostavno pruži svaku pomoć*. U tom smislu njemu se također daje do znanja da odmah stupi u akciju i prikupi namirnice, *čerahore*, kako je već bilo naređeno. Također, dalje se zapovijeda da okupi *sve ugledne ljude* sa ovog područja i da ih *valjano i na lijep način upozori*, a da eventualni otpor *inačija slomi*.[376]

Iz drugog *hükuma* zvorničkom kadiji, koji je upućen po *čaušu* (podnarednik) Ferruhu 18. 6. 1566. godine saznaje se da je iz Zvorničkog sandžaka samo prikupljena i na lađe natovarena zadužena količina *zahire* (stočne hrane). Zvornički kadija je tražio ispriku u tome, kako *sultan* nije *izdao nikakvo naređenje za dodatno opterećenje raje* u smislu *pribavljanja i sitne stoke (küçükbaş bir hayvan)*, za koju je smederevski beg bio ponudio lađe za transport. Nastojanje zvorničkog kadije da što skromnije optereti stanovništvo svog *sandžaka* i da eventualno dobije na vremenu do konačne isporuke traženog, ipak nije uslišeno. Uslijedila je nova *sultanova* zapovijed o kojoj se izričito insistira na žurnoj mobilizaciji prethodno *naređenih 1.000 čerahora* iz svih *kadiluka* (svakih 10 naseljenih kuća trebalo je dati po jednu odgovarajuću osobu, op. aut.) i *zajedno sa veslarima sa tog područja što hitnije prebace do odredišta* (Beograda, op. aut.).[377]

Slična situacija je bila skoro u čitavoj regiji, s tim da se početkom druge polovine 16. stoljeća bilježe simbolično male snage posadnika u više utvrda, uglavnom angažirane na održavanju javnog reda, gdje brojčano stanje obično nije prelazio 20 *vojnika* – *azapa*. Samo su četiri posade bile brojnije: Hodidjed je imao 34, Banja Luka 27, Jajce 101 i Gradiška 108 vojnika.[378] Razlog za ovako stanje moguće je pronaći u dešavanjima na prostoru zapadnih granica, koje su zbog upada jedinica *austrijskog ćesara* (cara) bile dodatno utvrđene (1563./64.), a u kojima je bio smješten veći broj *azapa* od rijeke Une do *venecijanskog mora (Venedik derya)*.[379] Uzvratnim vojnim reagiranjem osmanske jedinice, pod komandom Mustafe-bega Sokolovića, zauzele su utvrde u Krupi i Novom (1575./76.), a već sljedeće godine Ferhad-beg je proširio svoje djelovanje u još dublju teritorijalnu unutrašnjost i osvojio utvrde Mutnik, Ostrožac, Veliku Kladušu, Stublić, Peć i Podzvizd. Pošto je Bosanski vilajet doživio transformaciju iz *begluka* u rang *pašaluka* 1580. godine, novi *valija* Bosne, Bosanac Gazi Deli Hasan-paša (Predojević), činio je stalne upade i osvojio utvrde u Bihaću i Harastušu, a u okolini podigao i novu utvrdu u *Yeni Hisar-u* (Novi grad na rijeci Kupi), te odatle išao dalje u unutrašnjost.[380]

Tim osvajanjima i daljnjim prodiranjem, teritorija tadašnje Hrvatske je doista bila svedena na *ostatke ostataka* (*reliquiæ reliquiarum*). Iduće godine Hasan-paša je osvojio Drenčinu te opkolio utvrdu Sisak (*Segestica, Siscia, Sziszak*...). Ta je bitka bila i povod ratu što su ga 17. jula Osmanlije objavili Habsburškoj Monarhiji (tzv. *Dugi turski rat*/*Der Lange Türkenkrieg*/*Uzun Türk Savaşı*, 1593.-1606.). Za tog je rata Hasan-paša osvojio Sisak, koji će godinu dana kasnije biti vraćen. Austrijski *ćesar* poništio je mirovni ugovor, te organizirao četrdeset hiljada vojnika pod zapovjedništvom visokog plemića Zrinskog, koji su krenuli u protunapad na Bosnu. Iz izvora saznajemo da se Hasan-paša zajedno sa osam hiljada vojnika utopio na *krupskoj ćupriji* 1593. godine.[▾381] Veliki *vezir* Sinan-paša je uzvratio odmazdom, te ponovo osvojio Novi grad/današnja Petrinja *(Yeni Hisar)*, opkolio i zauzeo utvrdu Sisak pa krenuo prema Zagrebu.[▾382]

U svim uvim događanjima na užoj i široj gradačačkoj teritoriji nije bilo nikakvih posebnih vojnih događanja, pa čak ni kada su ratna dejstva *(savaş eylemlerine)* bila paralelno aktualizirana i iza sjevernih granica.[▾383]

Detalj druge kartografske varijante Cornelisa de Jodea na temu ***Croatiæ & circumiacentiu Regionu versus Turcam nova delineatio*** *(Antwerp 1593.).*

Moguće je izvesti zaključak kako je u navedenom periodu prostor sjeveroistočne Bosne bio potpuno geostrateški zapostavljen. Analizom podataka iz *deftera,*[384] kao i ugarskih popisa (*Liste ungarischen Orten*) od 16. do 17. stoljeća[385] vidljivo je da ukoliko opadne vojni značaj jedne regije, naselja počinju stagnirati. Takav slučaj je bio i sa Gradčacem, kao i Srebrenikom, Sokolom i Teočakom u njegovoj neposrednoj blizini, koji su evidentno gubili na značaju zbog, već pomenutih osmanskih osvajanja teritorije Slavonije 1536. godine, te dodatnim reagiranjima u dubinu prostora Habzburške Monarhije (teritorij Hrvatske), kao i na samom prostoru Ugarske.

Potvrda o ponovnom naseljavanju stanovništva i boravku posadnika u gračačkoj utvrdi, odnosno tadašnjem *gračačkom agaluku (ağalık, aginska* zemlja*)* bit će evidentirana tek na samom početku 18. stoljeća, ali prije ustroja kapetanije, kada će biti moguće utvrditi precizno brojčano stanje posadnika. Naime 10. 4. 1702. godine ovaj *agaluk* bio je, ustvari, *džemat* (u značenju organizirane vojničke cjeline – *odjel*) koji je podrazumijevao jednu vojnu formaciju veću od *ode* i *buljuka*. Ta jedinica je bila organizaciono zaokružena sa *farisagom*, *ćehajom*, *bajraktarom* (onaj koji nosi zastavu), *ćatibom* (pisar),[386] *čaušom* (glasnik), *kalauzom* (putovođa), četiri *odobaše* (starješina janjičarskog voda) i četrdeset *nefera*. Tada je, pored ostalih prisutnih vojnika, samo na obavljanju straže bilo angažirano 20 *azapa,*[387] a navedena posada je bila plaćena iz carske *hazne* (*hazine*, *hazne*, blagajna).[388] Prisustvom *bajraktara*, *kalauza* i *ćatiba* u navedenom popisu *džemata*, a po analogiji organizacijske sheme drugih *džemata*, potvrđuje se i status samostalnog *agaluka* u Gradčacu (*Gradçaç*). S obzirom na to da su i samostalni *agaluci* imali obavezu admistrativnog vođenja i izvještavanja, kao i arhiviranja podataka, pisarska je kancelarija podrazumijevala postojanje bar jednog pisara *(ćatiba)* koji govori i piše službenim staroosmansko-turskim jezikom.

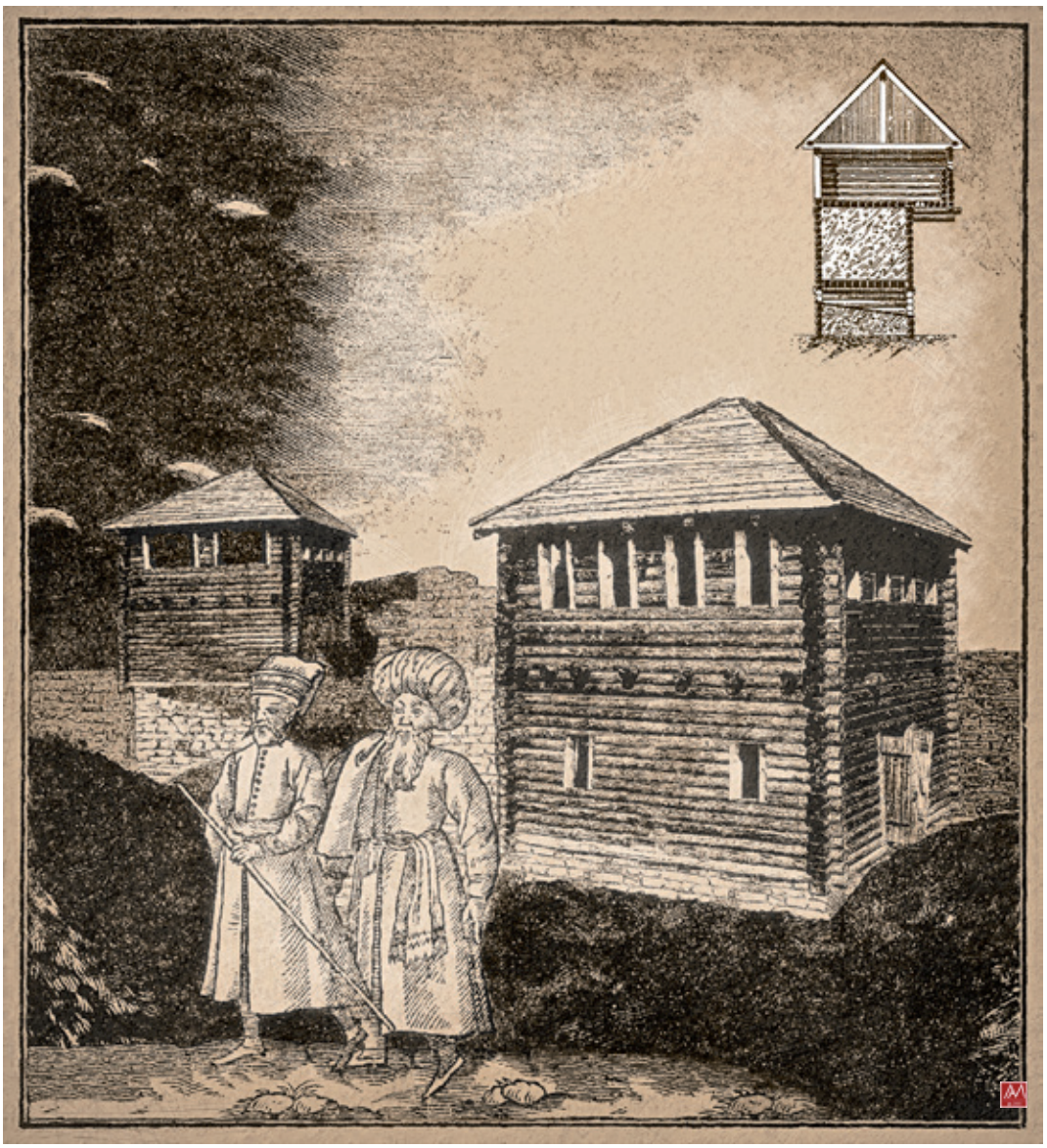
Pored navedenih podataka o brojnosti prisutne vojne jedinice moguće je kazati da je *aga* ovog *džemata* bio Bajram-aga, sin Ibrahimov,[389] koji se pred sarajevskim *kadijom* (sudijom) Sabitom Alaudinom u prisustvu *divanskog čauša (çavuş*, niži vojnički čin) Abdul-Kadira, sina Abdul-Bakija, kao opunomoćenika bosanskog *vezira* Ćoso Hali-paše, 10. 4. 1702. godine obavezao da će unutar već postojećeg, prilično devastiranog fortifikacijskog objekta u Gradčacu, za potrebe svoje jedinice podići i *čardak* (ovdje u značenju *stražarnica*), a oko njega obnoviti *hendek* (opkop).[390] U obavezi čuvanja granice trebao je izgraditi i dodatne *čardake* sa *hendecima* uz rijeku Savu, *od Skovča do ušća rijeke Tolise u dužini trajanja od pet i po sahata hoda*.[391] Također, primio je i obavezu bdijenja nad sigurnošću i uspostavljanjem

reda na području Gradčaca, slobodnog i sigurnog kretanja *ćârdžija* (od *kâr*, trgovac) iz Osmanskog carstva i (Habzburške) Austrije, kako je to regulirano po *šerijatu (şeriat*, temeljni vjerski zakon),[392] postojećem ugovoru između obe države i nalogu bosanskog *vezira*.[393] Ovaj podatak ujedno nameće zaključak da je u periodu između 1540. i 1701. godine došlo do dodatne devastacije utvrde u Gradčacu. Pošto ne postoje pouzdani podaci u dostupnim izvorima, moguće je pretpostaviti da je do devastacije ovog fortifikacijskog objekta, između ostalog došlo i zbog njegovog kontinuiranog nekorištenja i neodržavanja. Ipak, nije moguće isključiti ni određeni karakter lokalnih vojnih razaranja prije dešavanja ratnih sukoba 1699. godine. Naime, tada se desilo okončanje tzv. *Velikog turskog rata* ili *Rata Svete lige/Krieg der Heiligen Liga,* poznatog i kao *Veliki bečki rat* ili *Der große oder lange Türkenkrieg*,[394] kada povlačenjem vojnih jedinica i stanovništva dolazi do intenzivnijeg naseljavanja tadašnje gračačke regije.

Daljnju potvrdu o lošem stanju gračačke utvrde u tadašnjem *agaluku*, kao i ostalih utvrda koje su potpadale gračaničkom *kadiluku*, odnosno Zvorničkom sandžaku, zabilježeno je u *Registru žalbi* (*Şikayet Defteri*) *Uprave za žalbe u osmanskoj provinciji* koji su bili upućeni Porti 1708. godine. Naime, žalbu su uputili *dizdari*, *zabiti* utvrda (vojne starješine) i ostala *ehalija* (*ehali*, *ahali*, stanovništvo, narod). U njoj se navodi kako je zbog evidentnog lošeg stanja utvrda i nesigurnosti, iako su plaćane propisane *tekelife* (dažbine), narod bio primoran otići i nastaniti u drugim oblastima.[395]

Najvjerovatnije zbog upućene žalbe *(mahzar, ar. maḥḍar),* te loših iskustava u prethodnom ratovanju, kao i osmanskih tajnih priprema za nove ratne pohode 1714. godine, koji će, ipak, biti okončani Požarevačkim mirom (1718), dodatna obnova i eventualna proširenja ovog i ostalih fortifikacijskih tada strateški važnih objekata u regiji,[396] uz povratak raseljenog stanovništva i bolju vojnu koordinaciju u toku ratnih događanja, rezultirat će mnogo stabilnijim teritorijalnim stanjem. Tadašnja rekonstrukcija i dogradnja koju je poduzeo Bajram-aga obnavljanjem *čardaka* unutar utvrde, na mjestu nakada postojećeg srednjovjekovnog palasa, te podizanjem nove *džamije* (prije 1711. god.)[397] najvjerovatnije na mjestu već devastiranog *mesdžida* (sjeverozapadno od utvrde na zasebnom platou), kao i urađene popravake popratnih objekata za smještaj vojnika, oružja, zaliha *zahire*, štala za konje, te izgradnju *odžaka* za pretpostavljenog vojnog starješinu *faris-agu*,[398] doprinijeli su ne samo kvaliteti odbrane ove regije, već i boljim ostvarenim rezultatima na bojnom polju koji su utjecali na samosvijest lokalne vojničke strukture u tim ratnim vihorima. Objekt *džamije*,[399] izgrađen od fino klesanog

kamena sa drvenim pokrovom od šindre *(šimla)* i drvenom *munarom*, sa koje su *mujezini* (ar. *mu'äddin*) učili *ezan* (ar. *ädān*, poziv na *namaz*/molitvu), biti će u funkciji unutar gračačkog kompleksa utvrde sve do 1878. godine i nosit će ime *sultana Mehmeda el-Fatiha-hana*.[400]

Početno stanje rekonstrukcije i dogradnje Bajram-agom obnovljene čatme (stražarnice i odžaka) unutar gradačačke utvrde (cca. 1704.) – rekonstrukcija.

Analiza stanja, unutar prethodno navedene karakterizacije, upućuje na zaključak kako je riječ o utvrdi sa prisutnom formom ***čàtme*** *(çatma*, najviši kat zidane kule s otvorima na sve četiri strane*)*. U konkretnom slučaju pod terminom *čatma* podrazumijeva se u građevinskom smislu izgrađen fortifikacijski objekt od pletera na konstrukciji od bijelog hrasta, dostupnog u toj oblasti, koja je zatim oblijepljena krečnim malterom, gdje su pojedini segmenti na fasadnim platnima zaštićeni kamenom. U okviru aktualne podjele fortifikacijskih objekata (utvrda), **Osmanlije** [401] su razlikovale formu pomenute *čatme,* čija je uloga bila više stražarskog karaktera, zatim forme *hisāra*, *palanki* i '*tvrđava*', s tim da je *hisār (hissar)* predstavljao manje utvrđenje sagrađeno od čvrstog materijala kao i *kal'a* (utvrda) ali bez kula i bastiona, a nije bio opasan ni bedemima, dok je *palanka* predstavljala manje značajno utvrđeno mjesto ili vojni logor. Utvrda u formi *'tvrđave'* (*kal'a*) uglavnom je podizana kako zbog sigurnosti posadnika, tako i zbog sigurnosti žitelja, na prigraničnom i pograničnom ugroženom području. Forme tih utvrda, ukoliko su građene na novim ili već postojećim devastiranim lokacijama, podizane

Novoizgrađeni čardak od pletera na drvenoj konstrukciji – Bajram-aga i janjičar.

su na zemljanim nasipima ili dominantnim osamljenim uzvisinama sa zaštitnim palisadnim bedemom od hrastovih trupaca. Bedemi su oblikom pratili konturnu liniju prostora, odnosno veličinu i izgled obezbijeđenog prostora, a mogli su biti i relativno pravilnog ili izduženog četverougaonog tlocrta. Ulaz i uglovi čuvani su stražarnicama, *čardacima*.

Formom utvrđene *čatme* u Gradčacu moguće je *de facto* potvrditi novu formu fortifikacijskog graditeljstva, zapravo, osmanskog vojnog graditeljskog poduhvata, koje je podrazumijevalo graditeljsko umijeće kojim je bilo moguće određeni prostor devastirane utvrde, u kraćem vremenskom periodu na odgovarajući način podići i uspješno braniti od eventualnih neprijateljskih napada manjeg intenziteta.

Daljnji građevinski radovi na ovom fortifikacijskom objektu bit će evidentirani tek nešto kasnije (1721).

Prethodno navedenim podacima, kao i onim ranije pomenutim, moguće je sa sigurnošću otkloniti sve sumnje o postojanju arhitektonsko-fortifikacijskog kompleksa u Gradačcu, prije zvanično evidentirane izgradnje *Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine*, **krajem 18. ili početkom 19. stoljeća**, odnosno preciznije **između 1765. i 1824. godine.**[402]

Izgradnja palisadnih bedema gradačačke utvrde – rekonstrukcija.

BILJEŠKE

*347 Po mišljenju H. Kreševljakovića Gradačac je postao ***kasaba*** tek 1630.(?), a ***palanka*** 1701. godine.

Kreševljaković, Hamdija: *Stari bosanski gradovi*..., str. 39.

Status ***varoši*** (*Graçaçkalesi varoşu)* je potvrđen u ***Başbakanlık Osmalı Arşivi***, ***Tahrir Defterleri 173*** – *İzvornik Livāsı İcmāl Defteri*, 926.-936./1520.-1533, *Nāhiye-i Graçaç*, str. 158.

*348 Ispunjavanje potrebnih uvjeta se uglavnom svodilo na zadovoljenje opravdanih razloga za dodjeljivanje statusa *kasabe* i njezinih funkcija posredstvom privredne djelatnosti (zanatstvo i trgovina) ili nekih posebnih službi stanovnika. Jedan od interesantnijih uvjeta bio je i funkcioniranje sedmičnog *pazarnog* (pijačnog) dana.

Vidi i, ***Našu bilješku No 306****.*

Izdavanjem fermana o ispunjavanju potrebnih uvjeta, Gradačac je bio upisan u *spisak kasaba*. Muslimansko stanovništvo je time bilo oslobođeno od rajinskih poreza *(resm čift)* i obaveza – niko više nije bio upisan kao *raja* i bili su također oslobođeni od državnih nameta *('avariz)*. Na taj način gradsko muslimansko stanovništvo dobilo je status *mu'afijjeta* (povlaštenosti) i moglo se seliti iz jednog gradskog naselja u drugo.

*349 **Fra Martin Nedić** (1810.-1895.), jedan od najistaknutijih bosanskih franjevaca 19. stoljeća, uz vjersko-pastoralnu i političko-društvenu djelatnost, bavio se i pisanjem historiografskih djela.

*350 *Preuzeto iz:* **Mijić**, Stanko: *Vremeplov Bosanske Posavine, crkva i samostan na Raščici u Tolisi*. Tolisa 2002., str. 330.

*351 U jednom dopisu *bega Bosne Mehmed-paše* Porti u Carigrad od 31.8.1556. godine konstatira se kako je osvojena urvrda *Novi* i da je *spaljena*.

Ibidem, str. 20 (215-II/8, str. 140/1364).

*352 Tako, prema jednom svjedočanstvu pape Pija II, koje navodi N. Maslać, razoreno je 80 utvrda. F. Babinger navodi podatak kako je sačuvano samo šest utvrda u koje su postavljene jake posade, dok su ostale u potpunosti razrušene. Prema mišljenju K. Papića takvu sudbinu doživjela je i utvrda Toričan. Isto je svojevremeno mislio i Ć. Truhelka za srednjovjekovni Bobovac, ali je njegova pretpostavka u nauci već odavno osporena.

Maslać, Nikola: *Travnik u prošlosti (do 1878)*. Travnička spomenica, Nadbiskupska gimnazija Travnik, Sarajevo 1932., str. 32; **Babinger**, Franc: *Mehmed Osvajač i njegovo doba*. Novi Sad 1968., str. 83; **Papić**, Krešimir: *Travnik, grad i regija*. Travnik 1975., str. 98; **Truhelka**, Ćiro: *Naši gradovi*..., str. 92.

*353 ***Ajalet*** ili ***ejalet*** (osm.-tur. *ayalet* od arap. *äyālä*), nadležno područje valije; oblast, pokrajina, upravna jedinica, provincija. Oblast u bivšoj osmanskoj Bosni, kojoj je stajao na čelu *valija* – činovnik *(mutesarif)* s titulom *paše*, zbog čega je teritorij Bosne kasnije označavan i kao ***pašaluk***.

*354 **Husić**, Aladin: *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*. Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 49/1999, Sarajevo 2000., str. 193 i 199, bilj. 12.

*355 [...] *Varoš tvrđave Gračac na timaru Mehmeda, sina Dizdara (posadnik u spomenutoj tvrđavi): muslimanskih kuća 11; hrišćanskih kuća 6, neoženjenih 2; prihod 1200 akči; Mezra Slatinica, pripada Jasenici, u blizini tvrđave Gračac na timaru Mehmeda, sina Dizdara; prihod 200 akči.*

Handžić, Adem: *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*..., str. 201.

Dizdâr (perz. *dizdâr*, od perz. *diz* tvrđava, grad, i perz. *dâr* perz. osnova od *dâšten*, držati.) zapovjednik grada, starješina mustahafiza. Bio je zadužen za stalni boravak u gradu (utvrdi) i nije se udaljavao bez posebnog dobrenja Porte, niti je strance puštao u grad. Dizdari su posjedovali timare s ekonomskim imunitetom.

*356 *Mühimme defteri – Dokumenti o našim krajevima.* (prir. **Kovačević**, Ešref), Orijentalni institut, Monumenta Turcica, tom IV, serija III, knj. I, sv. I, Sarajevo 1985., str. 40-41. (215-III/20-a, str. 399/1195.).

Također i A. Handžić potvrđuje postojanje ekonomskog centra – trga u Gradačcu, koji je u poređenju sa Donjom i Gornjom Tuzlom bio nešto skromniji. Ipak, u drugoj polovini 16. stoljeća pored domaćih artikala (so, proizvodi stočarstva, lova, pčelarstva, peradarstva i poljoprivrede uopće) u prodaji su se nalazili i uvozni: pirinač, suho grožđe, usoljena riba, kna, maslinovo ulje, suha smokva, susam, badem…, kao i čoha, te željezna oruđa.

Handžić, Adem: *Tuzla i njena okolina…*, str. 246.

*357 ***Čaršija*** – gradski trgovački centar gdje se proizvodi i vrši prodaja roba.

*358 [...] *Mezra Dolska, u blizini tvrđave Gračac na timaru Vuka – prihod 422. akče; Mezra Dvorska, kod tvrđave Gračac na timaru Kneza Mišića: 1 kuća – prihod 150 akči.* **Handžić**, Adem: *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*...,, str. 154 i 157.

*359 ***Istanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi***, *Tapu defter*, No 173, fo 41. (Sumarni defter Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine); ***Isti:*** *Tapu defter*, No 260, fo. 395 (Opširni defter Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine).

*360 ***Ibidem:*** *Tapu defter*, No 259 i No 260 (Sumarni defter Zvorničkog sandžaka i Opširni defter Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine).

Nadoknada ulufedžijama se obračunavala po provedenom danu u utvrdi i izražavana je u *akčama*, a isplata za ovu službu vršena je nakon svaka tri hidžretska mjeseca.

Pakalin, Zeki Ismail: *Osmanlı Türk Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Tom III, Istanbul 1993., str. 544.

*361 ***Istanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Maliyyeden Müdevver,*** *Tapu defter*, No. 540. O.I.S. fo. 109.

*362 ***Mühimme defteri***..., str. 60-61 (215-IV/3, str. 79/810 i 215-IV/3, str. 79/815).

*363 ***Ibidem***, str. 90 (215-V/19, str. 287/738.).

*364 ***Istanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Maliyyeden Müdevver,*** *Tapu defter*, No. 540 fo. 98-108; **Husić**, Aladin: *Tvrđave Bosanskog sandžaka*..., str. 223, bilj. 109.

*365 Prema predanju Bajram-aga je sagradio manji drveni *mesdžid* (*džamiju*), kao separatno izgrađen objekt, koji je navodno srušen prije 1711. godine, a na njegovom mjestu izgrađena je kamena *džamija* sa drvenom *munarom* i pokrovom od šindre. O tome nam govori jedna bilješka iz 1711. godine u kojoj se kaže da je [...] *Sultan Fatih Mehmed-hanova džamija u utvrdi Gradačac dobila gedik timar* (kolektivno uživanje timarskih prava) u nekom selu, *nahija* Soko, gračanički *kadiluk*. S obzirom na to da je Mehmed el-Fatih II umro 1481. godine, a da Gradačac tada nije bio još osvojen od strane Osmanlija, čini se opravdanim kazati da je iz počasti dato njegovo ime ovoj *džamiji*. Čini se bitnim istaći, kako je kroz historiju svog postojanja, u narodu korišteno više naziva za ovu *džamiju*: *Carska džamija, Fatihova džamija, Gradska džamija, Kal'a džamija, Gornja džamija*...

Da 1536. godine nije postojao objekt *džamije* već eventualno objekt *mesdžida* potvrđuje informacija koju navodi A. Handžić. Naime, u osam utvrda u Zvorničkom *sandžaku* su bili podignuti objekti *džamija* za posade i bili su evidentirani vjerski službenici, dok *u četiri* (Perin, Novi, Gradačac i Noćaj) *zbog malobrojne posade, džamije* su bile podignute iza 1536., odnosno prije 1548. godine.

Traljič, Mahmud: *Iz vjerskog i vjersko-prosvjetnog života Muslimana u Gradačcu*, Gradačac 1974., str. 4; **Hammer**, von Joseph: *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*. Knj. I, Zagreb 1979., str. 230; **Handžić**, Adem: *Tuzla i njena okolina*..., str.144.

*366 **Handžić**, Adem: *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*. Prilozi za orijentalnu filologiju, br. XXV, Sarajevo 1975., str. 137.

*367 ***Ibidem***, str. 138.

*368 Zaključak donesen po analogiji sa podatkom iz utvrde Vinčac gdje je imam postavljen 18. ramazana 939. /13. aprila 1533. godine, odnosno neposredno po zauzimanju utvrde.

Istanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, Maliyyeden Müdevver, *Tapu defter*, No. 540, O.I.S. fo. 66.

*369 Svaki spahija koji je imao timar s prihodima od najmanje 1.000 akči bio je i sam *džebelija* – morao je vršiti vojnu službu na konju sa potpunom vojnom opremom. Ukoliko to nije mogao uraditi zbog bolesti ili eventualne maloljetnosti morao je slati džebeliju kao svog zamjenika, *bedela* (od ar. *bädäl*).

Alajbeg ili ***miralaj*** – zapovjednik jednog *alaja* (vojni odred) kojeg su sačinjavale sve spahije jednog sandžaka (pukovnija) sa oko 1.000 konjanika.

*370 ***Mühimme defteri***..., str. 51.

*371 ***Mühimme defteri***..., str. 61-62. (215-IV/4, str. 81/824.).

*372 ***Ibidem***, str. 52-53 i 62., (215-III/32, str. 536/1579 i 215-IV/5, str. 103/1040).

Također, 1548. godine pominju se mustahafizi u Gradačcu na carskom hasu.

Istanbul, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, *Tapu defter*, No 260 (Opširni defter Zvorničkog sandžaka iz 1548.).

*373 ***Mühimme defteri***..., str. 40-41. (215-III/20-a, str. 399/1195.).

*374 ***Ibidem***, str. 38 (215-III/18, str. 329/964).

*375 ***Ibidem***, str. 162 (215-V/68, str. 663/1863).

Čerahor *(cerahor)*, pripadnik posebnog odreda pomoćnih vojnih snaga u pograničnim provincijama, čiji su pripadnici regrutirani iz redova nemuslimanskog stanovništva pograničnih oblasti.

*376 ***Ibidem***, str. 162-163 (215-V/68, str. 664/11864).

*377 ***Ibidem***, str. 177-178 (215-V/75, str. 688/1939).

*378 ***Istanbul, Başvekalet Arşivi***, *Tapu defteri*, No. 411; **Husić**, Aladin: *Tvrđave Bosanskog sandžaka*..., str. 202, bilj. 51.

*379 [...] *Godine 1553./54. komandant Holski sa nekoliko hiljada vojnika upao je u nahiju i opljačkao mnoga sela, učinio nasilje i otjerao stoku. General austrijskog ćesara Herbert* (Eberhard) *osvojio je 1575./76. godine utvrde Cazin i Bužim*...

Muvekkit (Hadžihuseinović, Sidki Salih): *Povijest Bosne I*. Sarajevo 1999., str. 138 i 166.

*380 ***Ibidem***, str. 177.

*381 ***Ibidem***, str. 182.

*382 ***Ibidem***, str. 185.

*383 Osvajanje utvrda Erdelj, Sekamar, Dogaj, Pesprem (Vesprim), Tata (Tatabanja), Sigetvar, Đula, Janovo, Dragoš, Basprem, Polata... u periodu od 1566. do 1593. godine.

*384 ***Defteri*** predstavljaju katastarske poreznie popise koji su veoma uredno vođeni, skoro od samog početka prisustva Osmanskog carstva u Bosni. Sadržavali su podatke o selima, kućanstvima i broju čeljadi (odrasli muškarci i udovci), kao i popise etničkih grupa.

Podaci u defterima se uzimaju sa punim povjerenjem jer su rađeni prvenstveno sa aspekta feudalnih prihoda i obaveza potčinjenog stanovništva i njhove raspodjele u kojoj se morala poštovati tačnost. To je jedan od razloga zašto defteri predstavljaju jedan od najznačajnijih segmenata izvorne građe za proučavanje historije osmanskog doba u Bosni. Izuzetno su značajni za izučavanje demografije, društva, ekonomije, topografije i uopće svih sfera osmanskog prisustva. Izuzetan je značaj prvih deftera za praćenje stanja koje Osmanlije zatiču, a koje je zapravo posljednja slika koju pruža historija srednjovjekovne Bosne.

U osmanistici je prisutan termin *defterologija* koji se odnosi na proučavanje osmanskih popisnih knjiga – deftera. Zvaničan naziv ovih dokumenata, ***carski defteri*** *(defter-ı hakani),* često je u samim dokumentima osmanske administracije i u savremenoj historiografiji zamjenjivan nazivom ***popisni defteri*** *(tahrir defterleri)*, tj. ***posjedovno-popisni defteri*** *(tapu tahrir defterleri).*

Unutar ovog rada korišteni su podaci iz sljedećih izvora: ***Osmanlı Başbakanlık Arşivi – Maliyyeden Müdevver, Tapu defteri; Başvekalet Arşivi, Tapu defteri; Osmanlı Başbakanlık Arşivi – Mühimme defteri; Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Şikayet Defteri***; ***Opširni, zbirni i sumarni popisi Zvorničkog i Bosanaskog sandžaka...***

Opširnije o defterima vidi, **Bajraktarević**, Fehim: *Glavni Carigradski arhiv i ispisi iz njega*. Prilozi za orijentalnu filologiju, No. VI–VII, Sarajevo 1958., str. 283–300; **Hadžibegić**, Hamid: *Džizja ili harač*. Prilozi za orijentalnu filologiju, No. III-IV, Sarajevo 1955., str. 55-135 i No. V, Sarajevo 1955., str. 43-102; **Elezović**, Gliša: *Iz carigradskih turskih arhiva – Mühimme defteri*, Beograd 1951; **Inalcık**, Halil,: *The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya;* u: *Aspects of the Balkan. Continuity and Change* (Eds. H. Birnbaum, S. Vryonis). The Hague – Paris 1976; **Lowry**, Jr. Heath: *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Istanbul 1992; **Kiel**, Machiel: *Remarks on the Administration of the Poll Tax (cizye) in the Ottoman Balkans and Value of the Poll Tax Registers (cizye defterleri) for Demographic Research;* u: *Etudes Balkaniques*, No. 4, Sofia 1990., str. 70-104.

*385 **Pálffy**, Géza: *Izvanredan izvor o zemljopisnim znanjima Ugarsko-hrvatske političke elite 16. stoljeća – Popis ugarskih i slavonskih gradova, utvrda i kaštela koji su između 1526. i 1556. dospjeli u turske ruke, sastavljen za staleže Njemačko-Rimskoga carstva*; u: *Scrinia Slavonica*, povijesni stručni časopis, Hrvatski institut za povijest, br. 14, Zagreb 2014., str. 9-39.

*386 Nešto kasnije kod Murat-kapetana Gradaščevića pominje se pisar (*maktubdžija*) po imenu Mula-Muhamed Mestvica, zvani *Vrcanija*.

*387 **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela*. Knj. I. Sarajevo 1991., str. 37-38 i 181.

*388 ***Hȁzna,*** osm.-tur. *hazine, hazne:* blagajna, prema ar. *ḫazīnä.*

Dnevne plaće *(alufa)* su iznosile za faris-agu 40, ćehaju 20, bajraktara 15, pisara i kalauza 13, odobašu 12 i nefera 11 akči. Plaća azapa se kretala od 5 do 15 akči, što je ovisilo od položaja agaluka i njihovih stražarskih ili lahkih pješadijskih zaduženja.

*389 Da je bio od naročitog povjerenja moguće je iščitati u *beratu* (carskoj povelji) od 16.4.1701. godine, kada je bio postavljen za opunomoćenik prilikom definiranja nove granice razgraničenja predviđene Karlovačkim mirovnim sporazumom.

Kreševljaković, Hamdija: *Izabrana djela I*..., str. 35.

*390 Osmansko-turski izraz ***járak*** korišten je samo kao jedan od termina za sve forme iskopanih (ukopanih) fortifikacijskih rovova. Međutim, svoju prisutnost imao je i (dijalektni) izraz iz perzijskog i arapskog – *hendek*.

Hẽndek (osm.-tur. *hendek*), sa značenjem rov oko bedema utvrđene utvrde; opkop, prema perz. *kende* i ar. *handäg:* istog značenja. Za izvođenje takvih opkopa većih dimenzija i zahtjeva postojao je i poseban rod vojske, *opkopari* (vojna inženjerija).

*391 Najvjerovatnije pod utjecajem Ugarske, koja je u rješavanju problema osmanskih akindžija pokrenula veliku građevinsku kampanju gradnje fortifikacijskih objekata s ciljem sprječavanja njihovih upada, osmanske vlasti su donijele odluku o izgradnji dodatnih čardaka na ovom prostoru.

*392 ***Šerijat*** (ar. *šarī'a*), islamski vjerski zakon utemeljen na Objavi i izveden iz četiri glavna izvora *Kur'ana* (objavljenog poslaniku Muhamedu), *Sunneta* (predaje o poslaniku Muhammedu), *Idžma* (suglasnost zajednice) i *Kijasa* (zaključivanja iz prva tri izvora) sa ishodištem u predislamskom običajnom pravu.

*393 **Kadić**, Muhamed Enveri: *Tārīh-i Enverī (Kronika* ili *Zbornik – od 1463. do 1927.)*. Prepis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, sačinjen prije 1930. godine, R 7323, sv. V, str. 39-40.

*394 Dati ratni sukobi su se odvijali između Osmanskog carstva na jednoj strani i Svetog Rimskog carstva (lat. *Sacrum Romanum Imperium*; njem. *Heiliges Römisches Reich*), Poljsko-Litvanske Unije, Mletačke republike, Papinske države i Ruskog carstva na drugoj strani.

*395 ***Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Şikayet Defteri*** 364 92 353/2, 1120./1708.

Ovdje je riječ o ***Knjigama žalbi*** na državne službenike, koje su vođene od 1649. godine za svaku pokrajinu Osmanskog carstva posebno.

*396 ***Ibidem***.

*397 Da je *džamija* postojala i prije 1711. godine potvrđuje navod M. Traljića o poznatom imenu *naiba* koji je obavljao i dužnost imama do 1726./27. godine.

Izraz *naib* podrazumijevao je da je riječ o *sultanovom namjesniku* koji je tada mogao predstavljati zamjenika *sandžak-beg*a. Naime, on se zvao *Mehmed-halifa*. U ovom slučaju izraz *halifa* znači zastupnika šejhu-l-islama u vjerskim stvarima u određenom mjestu u državi. Korišteni izrazi *naib* i *halifa* uz njegovo ime Mehmed (*Mehmet*) ujedno pružaju informaciju o značaju mjesta, *džamije* i osobe o kojoj je riječ, a riječ je o sultanovom namjesniku i *zastupniku šejhu-l-islama* – čuvar islama u funkciji starješine i učenjaka na najvišem nivou državne i vjerske vlasti.

Traljić, Mahmut: *Iz vjerskog i vjersko-prosvjetnog života...*, str. 5; **Škaljić**, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*. Sarajevo 1985., str. 304.

*398 U konkretnom slučaju termin *òdžak* (osm.-tur. *ocak* u značenju *centar, štab)* je korišten kao naziv za veći i nešto luksuzniji stambeni objekt u okviru utvrde za potrebe *faris-age*, a nešto kasnije i gradačačkog kapetana.

*399 ***Džamija*** ili ***mesdžid*** se obično naziva *'Allahova kuća'*, kao mjesto osjećanja Boga, jer se tu vjernik najviše podsjeća na bliskost Božiju.

Pošto postoji uvriježilo mišljenje da dozvole nisu bile potrebne kad se radilo o podizanju *džamija*, potrebno je istaći, da bez odgovarajuće dozvole (*milknama* na zemljište, plan gradnje i nadzor *mimar baše* – građevinskog nadzornika) nije se magla podići ni *džamija* ni *mesdžid* ni *tekija*. Takvi objekti, odnosno otvaranje prostora za okupljanje *džemata* – zajednice muslimanskih vjernika, podizani su kao *emanet* – obaveze i odgovornosti kako pred Bogom, tako i pred svim muslimanima. *Emanet* se u takvim

slučajevima razumije kao *počast*, a ne *privilegija*, odnosno razumije se kao *Božiji dar*, a ne kao vlastiti uspjeh. Ipak, zadužbine ovog tipa su po uvriježenom običaju *(àdet, urf)* imenovane imenima sultana tako i drugih njegovih službenika, ali i samih građana *vakifa* – legatora.

*400 Naime, austrougarska vlast i prisutne vojne jedinice smještene u gradskoj utvrdi, blokiranjem ulaza stanovništvu iz susjedne mahale, *de facto* su zabranili njeno korištenje. Vremenom, građevinski materijal sa ove *džamije* je dodjeljivan za gradnju Reuf-begove (Nove gradske) džamije, te pravoslavne (1887.) i katoličke (1889.) crkve u Gradačcu. Konačno 1892. godine odlukom kotarskih vlasti ono još malo materijala što je ostalo definitivno je uklonjeno.

Opširnije vidi, **Kamberović**, Husnija: *Sudbina džamije u Gradačačkoj tvrđavi i pokušaj njene obnove 1891 – 1909. godine*. Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 49/1999, Sarajevo 2000., str. 253-264.

*401 Nakratko ćemo se ovdje osvrnuti na korištenje pojmova ***Turci*** i ***Osmanlije***. U pretežnoj većini historiografskih djela sa prostora *Ex Jugoslavije* ustaljeno je korištenje pojma *'Turci'*, a Osmansko carstvo prezentira se kao *'tursko carstvo'*. Moguće je pretpostaviti da je upravo tim koji koriste takvu terminologiju poznato da Turska kao geografski i politički entitet ne postoji sve do kraja Prvog svjetskog rata. Čini se kao da se takvim postupanjem želi reći kako nikad u biti nisu/nismo ni bili dio tog Carstva, koje je kao strano tijelo došlo i nelegitimno/nelegalno i njima i nama nametnulo svoju vlast. Tako je *'Turčin'* musliman, a samim tim Carstvo je islamsko, iz čega je valjda jasno kako ono ne može biti legitiman/legalan zastupnik nemuslimanske populacije. Međutim, takvo razdvajanje ne postoji kod pojma *Osmanlija*, iz kojeg jasno proizlazi kako se ono odnosi na sve sultanove podanike, tj. na cjelokupnu populaciju unutar Osmanskog carstva, a takvih je ipak mnogo bilo.

Ukoliko, zbog tematskih ograničenja ovog rada, zanemarimo stanje u stanovništvu *(raji)* i osvrnemo se na najviše pozicije u državnoj hijerarhiji Osmanskog carstva, npr. u periodu od 1453. do 1516. godine, bez velikog napora moguće je konstatirati kako je na mjestu velikog vezira od njih petnaest, upravo njih dvanaestero bilo kršćanskog porijekla, s tim da je od te dvanaestorice polovica (možda i sedmero) prije osmanskog osvajanja bilo članovima balkanske i bizantske aristokracije.

Vidi i, ***Bilješku No 238***.

Također, korišteni termin ***palanka***, da ne bi došlo do zabune, ni u kom slučaju nema značenje provincijskog balkanskog gradića, varošice, zaostalog gradića, kasabe..., ili eventualno uspostavljenu neku vezu sa naseljenim mjestima u užoj Srbiji, Vojvodini ili čak u Hrvatskoj. Također, u njegovom značenju ne podrazumijeva se uskogrudost, zaostalost, zatucanost...

*402 Nažalost, pored nekih historiografa i Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine u svojim ***Odlukama o proglašenju Graditeljske cjeline – Gradaščevića kula sa avlijom i avlijskim zidovima u Bijeloj*** (*Službeni glasnik BiH*, br. 44/04.), te ***Graditeljske cjeline – Stari grad u Gradačcu*** (*Službeni glasnik BiH*, br. 85/05) ***nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine*** nije uzela u razmatranje do sada navedene podatke iz dostupnih izvora.

Dostupno na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2479; http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2509. Posledni put pristupljeno 10.5.2020.

Mustapha
den Tegenwoordige
Primo Visir

Historijsko-geografska analiza kartografskih izvora od rata pod Bečom do Požarevačkog mira

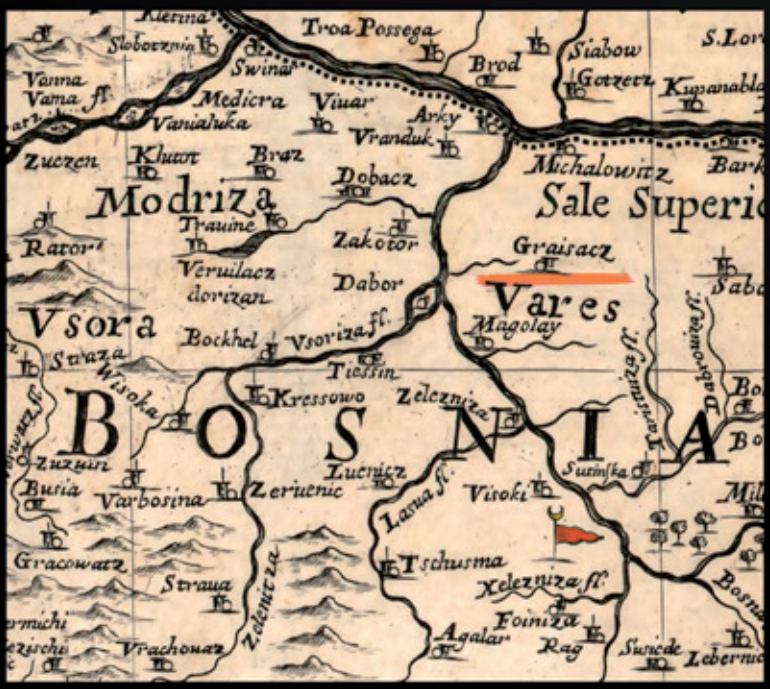
Promjenom ugla posmatranja, iz bosanske perzpektive prema gradačačkom prostoru, u uvjerenju da je moguće ostvariti specifičan doprinos akcentualizacijom ove oblasti kao dijela današnje sjeverne i sjeveroistočne Bosne, svjesni problema vezanih za nedostatak odgovarajućih historiogeografskih podataka, nastojat će se na egzaktan način analizirati i prezentirati daljnja kartografska obilježavanja sjeveroistočne teritorije unutar osmanske Bosne, kao i toponimskog bilježenja Gradačca i njegove utvrde na kartografskim izvorima do 19. stoljeća.

Već pomenuti talijanski kartograf Giacomo Cantelli da Vignola, porijeklom iz Modene, jedan je od onih koji se ubrajaju u najveće geografe i kartografe uopće. I on, kao i prethodno već pomenuti, donio je ponešto svježe geografske građe, ali niti približno onoliko koliko je krajem 17. stoljeća bilo moguće. Ipak, na njegovoj karti *Dalmatia, Istria, Bosnia, Servia, Croatia e parte di Schiavonia* iz 1684. godine, geopolitičkog kartografskog karaktera sa označenim toponimom *Graisacz* (Gradčac/Gradačac), bilo je moguće očekivati situaciju sa podacima iz predmirovnog razdoblja do 1683. godine, kada su osmanske vojne snage pretrpjele težak poraz pod Bečom. Naime, na prvi pogled ovaj kartografski ispis prezentira stanje prije osmanskih osvajanja. To je i razlog zašto ovaj kartograf, upravo prema tadašnjim shvaćanjima, tada već standarnom linijom formiranom od niza tačaka, prezentira granice predosmanske Kraljevine Bosne *(Bosnia)*. Južno od Bosne nalazi se Hercegovina *(Herzegowina)*, čiji je naziv naznačen nešto sitnijim tipografskim elementima u odnosu na naziv *Bosnia*.[403] Analizom ovog, kao i ostalih tipografskih ispisa drugih naziva (istom veličinom i varijantom ispisan je i naziv *Bihak* [Bihać]) moguće je doći do zaključka kako je riječ o natpisu *(Herzegowina)* koji ponovo, kao i na prethodno analiziranoj njegovoj karti,[404] sugerira mogući *rang provincije*, odnosno tadašnji dio Bosne.

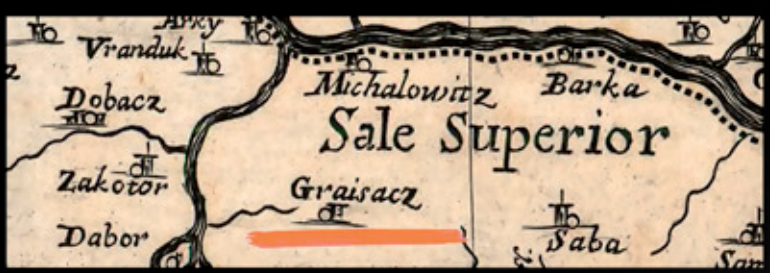
ILUSTRACIJA LIJEVO: *Portret velikog osmanskog vezira Kara Mustafe Paše, pokretača Druge opsade Beča – 17. stoljeće.*

PARTE DI CARNIOLA
WINDISCH MARCH
ISTRIA
CROATIA
SCHIAVONI
PARTE DI
BOSNIA
Sale Superior
Sale Inf.
Modriza
Vsora
Vares
Banadego
Zegar
Hlivno
Cossovo
Cetina
Petrovona
Dumno
Zmina
Rosco
Glubusca
Lesina
Corzula I.
REPVBLICA DI
Lagosta
Meleda
MARE ADRIATICO ouero GOLFO DI VENETIA
Ancona
Loreto
Marca d'
Ancona
Abruzzo Vltra
Abruzzo Citra
Isole di Tremiti
Campagna di Roma
REGNO DI NAPOLI
Terra di Lauoro
Capitanata
Monte Gargano o dis Angelo
Contado di Molise
MARE TIRRENO
ITALIA
DALMATIA
CHIESA
Occidente
Settentrione
Mezzogiorno
SCALA
Miglia Italiane
Leghe di Francia
Leghe di Germania e di Polonia
Leghe d' Vngheria

Giacomo Cantelli da Vignola: ***Dalmatia, Istria, Bosnia, Servia, Croatia e parte di Schiavonia*** *(Rim 1684.).*

Pored tipografskih natpisa ovog i ovakvog karaktera prisutni su i natpisi nižeg tipografskog ranga, gdje je prvi slovni znak ispisan *verzalom* a ostali *kurentom,*[405] te sugeriraju kako npr. *Modriza* (Modriča), *Vsora* (Usora), *Hliwno* (Livno), *Vares* (Vareš)... predstavljaju niži rang od provincije, odnosno moguće srednjovjekovne bosanske župe. Međutim, pomenutu dilemu uklanjaju simboličke naznake osmanskih zastava naznačene na terotoriji Bosne između Fojnice *(Foiniza)* i Visokog *(Visoki)*, odnosno uz donji dio toka rijeke Bosne *(Bosna fl.)*. Također i na teritorijama označenim kao *Herzegowina* i *Bihak* (Bihać) prisutan je isti sistem znakovno-simboličkog označavanja.[406] Prema tome, naznačeni prostor *Herzegowina* nije dat kao samostalna i neovisna provincija, već kao dio osmanske Bosne, odnosno eventualna moguća naznaka Hercegovačkog sandžaka.

Ovakav sistem tipografskog obilježavanja ipak svjedoči da su G. Cantelliu bili poznati podaci o osmanskim osvajanjima tokom 16. i 17. stoljeća, ali ih je on implementirao unutar granica predosmanske Kraljevine. Ovo mišljenje dodatno dopunjuju i potvrđuju implementirani podaci o njegovom razlikovanju naselja pod kršćanskom i muslimanskom (osmanskom) upravom na teritoriji Dalmacije i Hercegovine.[407] Naslov kartografskog ispisa nalazi se u gornjem desnom uglu, u kartuši obrađenoj floralnim ornamentima. Mjerilo je izraženo u talijanskim, poljskim, njemačkim i ugarskim miljama.

Na kartografskom ispisu *Le Royaume De Hongrie Haute et Basse, Hongrie avec L'Esclavonie*..., koji je nastao u saradnji G. Cantellia i Jeana Baptiste Nolina (cca. 1657.-1708.), objavljen 1688. i 1690. godine, za označavanje Gradačca korištena dva toponima *Greyschatz* i *Greysacz*.

Vincenzo Maria Coronelli – Jean-Baptiste Nolin: ***Le Royaume De Hongrie Haute et Basse, Hongrie avec L'Esclavonie****... (Paris 1688.) – detalj.*

Rat, koji se vodio nakon osmanskog poraza pod Bečom 1683. godine, rezultirat će priličnim pustošenjem Bosne. Istovremeno, Osmansko carstvo će izgubiti Liku, Krbavu, Dalmaciju, Slavoniju i druga okolna područja, a Gradačac će poslije prodora Eugena Savojskog u unutrašnjost Bosne, ipak i nadalje ostati na teritoriji osmanske Bosne. Naime, Eugen Savojski *(Eugen von Savoyen* ili *Franz Eugen*, odnosno *Prinz von Savoyen-Carignan)* je 6. 10. 1697. godine sa 6.500 vojnika iz Osijeka krenuo u pohod na Bosnu. Kod današnjeg Bosanskog Broda prešao je rijeku Savu i bez velikog otpora zauzeo Doboj i Maglaj, 16. i 17. 10. 1697. godine. Brzo prodire i do Sarajeva 22. 10. 1697. godine, zauzima ga, pljačka i potpuno spaljuje infrastrukturu grada gdje se nalazilo i 120 *džamija*. Zbog dolaska zimskog perioda, uništenog grada sa tada prisutnih tridesetak hiljada žitelja, Savojski se s vojskom povlači već 25. 10. 1697. godine, odvodeći veliki broj autohtonog stanovništva u roblje.

Pretpostavljeni vojni logor trupa Eugena Savojskog u blizini gradačake utvrde – nepoznati autor, 1717. godine.

***Sarajevo u plamenu**. Godine 1697. Eugen Savojski opustio je i zapalio grad. Nakon ovog događaja postalo je jasno da je potrebno izgraditi veću utvrdu kako bi se moglo smjestiti više vojnika i civila* (rekonstrukcija).

Ipak, taj rat je iscrpio kako (Habzburšku) Austriju i Osmansko carstvo, tako i Mletačku republiku, što je neminovno dovelo do mirovnih pregovora u Sremskim Karlovcima – *Karlovački mir* (*Karlofça Antlaşması*). Osmansko carstvo je zaključilo mirovni ugovor sa (Habsburškom) Austrijom, u koji je bila uključena i Poljska, 26. januara,[408] a 12 dana kasnije, 7. februara 1699. godine, sa Mletačkom republikom *Vječni mir (Pax æterna/Ebedi barış)*.[409] Tom prilikom potpisano je i primirje s Rusijom, koje će 1700. godine biti produženo na *dvadeset petogodišnji mir*. Čini se bitnim istaći, kako je ovo prvi mirovni međunarodni ugovor koji je rezultirao dogovorenim razgraničenjem (Habsburške) Austrije i Osmanskog carstva linijom vodotoka rijeke Save, preko sjevernog toka Une, pa na Veliku Kladušu i odatle do tromeđe (Habsburške) Austrije i Osmanskog carstva, te Mletačke Republike na Medvеđaku *(Triplex Confinium/Üç Sınır)* kod Knina (sada Medveđa Glavica).[410]

Anna Beeck: ***Theatre de la Paix Entre les Chrestiens et les Turcs / Teatar mira između kršćana i Turaka*** *– događaji 1697.-1717. (Karlovački mir), Hag 1699. godine.*

Međutim, bitno je naglasiti kako ovaj poraz Osmanlija i potpisani mir pod uvjetima koji su diktirali pobjednici predstavlja ilustrativan dokaz ne samo o političkim iluzijama vladajućih krugova osmanskog društva nego i o općem zaostajanju Osmanske carevine, koja sve više gubi ideološku, političku, vojnu i, naročito, ekonomsku moć u svojoj višestoljetnoj konfrontaciji sa Evropom.

Zahvaljujući radu mladog topografa Johanna Cristopha Müllera dobijene su prve precizne topografske informacije pograničnih područja od Jasenovca do Tromeđe *(Triplex Confinium)* kojima je tretirano razgraničenje, te analize poleogeneze značajnijih starih gradova.[411]

GRADISCA.
SLANKAMEN.
MOROVIG.
ESSEK.
PETERVARDEIN.
BELGRAD.
HUNGARIA
CROATIA
DALMATIA.
BOSNA
SERVIA
Rakaspurg
Pettau
Kanischa
Legrad
Varasdin
Zerdekel
Velovar
Ziget
Feldvar
Simontornaa
Ketskemet
Monostar
Halas
Baja
Tatmatzi
Fünfkirchen
Mohacz
Zegedin
Zenta
Baisa
Zibot
Sobotyz
Ilok
Petervardein
Carlstat
Siszek
Sirmium
Mitrovitz
Ratzka
Pritzka
Novi
Bihacs
Seraglio
Zara
Kastanovitz
Dubitza
Zerin
Gvozdansky
Neu Novi
Slvin
Ieszenovitz
MAPPA
der zu Carlovitz geschlossenen
und hernach durch zwey gevollmächtigte
Commissarios vollzogenen
Kaiserlich-Türkischen
Grantz-Scheidung,
so in dem früh. Jahr 1699. angefangen und nach
verfliessung 26. Monaten vollendet worden.
Gemeine Meilen
Chr. Weigel excudit.

Stvarne rezultate razgraničenja, prema pomenutom mirovnom sporazumu, očigledno po informacijama iz topografskih karata J. C. Müllera, uradio je i objavljivao bakrorezac i kartografski izdavač iz Nürnberga Christoph Weigel od 1799. do 1725. godine. Dati kartografski prikaz poznat je po nazivu *Mappa der zu Carlovitz geschlossenen und hernach durch zwey gevollmächtigte Commissarios vollzogenen Kaiserlich-Türkischen Gräntz = Scheidung, so in dem früh-Jahr 1699. angefangen und nach verfliessung 26. Monaten vollendet worden*.

Ovim kartografskim ispisom je prikazano široko prostranstvo razgraničenja od područja *Valachia-e* (Rumunije) do obale istočnog Jadrana kod *Carlopago-a* (Karlobag). Na jugu je zahvaćen geografski prostor do *Scardon-a* (Skradina) u Dalmaciji i *Niss-a* (Niša) u *Servia sive Rasciæ* (Raška), a na sjever daleko preko rijeka *Savus fl.* (Sava) i *Dravus fl.* (Drava). Veoma precizno i detaljno je obrađena kartografska situacija navedenog prostora koji upućuje na izvanrednu geopolitičku važnost tadašnjeg Bosanskog ejaleta,[412] pri čemu su kartografirana samo onodobna najvažnija naselja. Upravo na području sjevernog *serhata*[413] nalazimo toponime *Grocsatz* i *Gracsatz* (Gračac). Weigel u duhu tada već tradicionalnog korištenja kartografske simbolike, granične linije označava nizom tačaka, planinske masive u tradiciji 17. i 18. stoljeća grafički vizualizira kao niz krtičnjaka, a za obilježavanje položaja mjesta koristi vinjete.

Christoph Weigel: ***Mapa imperijalne osmanske granice dogovorena i dva puta korigirana u Karlovcu*** *(Nüremberg 1699.).*

Međutim, i kod Ch. Weigela moguće je primijetiti zadržavanje niza starih geopolitičkih relacija, između ostalih i kako je granica sa današnjom Hrvatskom *(Croatia)* pogrešno ucrtana do rijeke Vrbas *(Verbas fl.)*.

Opći likovni dojam, odnosno prisutnu izraženu likovnost u kartografskoj građi, nakon A. Orteliusa krajem 16. stoljeća, susrećemo i kod njemačkog kartografa Matthiasa (*Matthäus*) Seuttera iz Augsburga. Naime, on je u svom kartografskom opusu uradio i mapu pod nazivom *Nova et accurata tabula regnorum et provinciarum Dalmatia, Croatia, Sclavonia, Bosnia, Servia, Istria, et Reip. Ragusanæ.* Ona se smatra za jedno od remek-djela svjetske kartografije za kojim je bio izražen poseban interes, što potvrđuje i raspon izdanja od 1709. do 1744. godine. Iako se na ovom kartografskom ispisu ne nalazi upisan neki od poznatih toponima za Gradačac (*Gračac*), on bi u okviru ovog rada ipak mogao biti interesantan iz nekoliko drugih razloga. Naime, jedan od razloga bi bio sadržan u rasvjetljavanju prisutne prezentacije generalne podjele teritorije Bosne na sandžake, drugi u pokušaju rasvjetljavanja o kojem je sandžaku riječ označenom kao *Obracenensis Sangiacatus,* kao i da se eventualno razjasni koje se mjesto (gradska utvrda) krije iza toponima *Orbach*.

U središnjem prostoru ovog kartografskog ispisa smještena je *Bosnia* (Bosna), na način kako se tada shvaćao njezin obuhvat. Međutim, ovdje je naznačena i podjela tog teritorija na sandžake: *Banialucen Sang(iacatus)* (Banjalučki), *Saraliensis Sangiacatus* (Sarajevski) i *Obracenensis Sangiacatus*.[414] Potrebno je naglasiti kako se do sada u historiografskoj građi nije bilo moguće susresti sa nazivom *Obracenensis Sangiacatus* osim, u njegovom nešto izmijenjenom obliku *Orbanensis Sangiacatus,* kod historičara M. Kozličića.[415] Posredstvom analitičke komparacije sa drugim gradovima, obilježenim kao *glavnim centrima* navedenih sandžaka sa posebnom simboličko-znakovnom vrijednošću, odnosno složenim kartografskim slikovnim znacima gradskih utvrda površinskog karaktera, moguće je doći do zaključka kako je u ovom sandžaku riječ o izvjesnom glavnom centru označenom kao *Orbach* (Orah). Položaj ovog centra na karti je dat skoro na samom ušću rijeke Drine *(Drin i Drin fl.)* i još jednog neimenovanog riječnog toka, odnosno nalazi se uz lijevu obalu rijeke Drine i desnu obalu neoznačene rijeke. Prema tome, mogući zaključak bi bio kako je riječ o *Orbaškom* ili *Oraškom sandžaku*. Za takav naziv sandžaka moguće je izraziti dozu sumnje, jer unutar ustroja osmanske Bosne *(Bosna bölgesi Osmanlılar'ın)*, tako označen sandžak je historiografiji nepoznat.

Kako bi se eventualno razriješila ova problematika, prisjećajući se kartografskog ispisa G. Cantellia *Il regno della Bossima diviso nelle sue provincie principali*, urađena je uporedna analiza podataka na mapama. Prvim zapažanjem moguće je primijetiti složenu prisutnost hidronimije i posebnu razgranatost riječne mreže rijeke Drine i njezinih pritoka, kao i da je smještaj naselja na rijeci i pritokama, evidentno bio neriješiv problem za oba autora. Kod G. Cantellia, neimenovani riječni tok kod M. Seuttera, moguće je identificirati kao *Trina fl*, a identičnu poziciju složenog kartografskog znaka gradske utvrde površinskog karaktera glavnog centra *Orbach kao Zmenigk i Zuonich,* čija je istovjetna pozicija označena složenim kartografskim znakom linijskog karaktera. Pored pomenutih toponima *Zmenigk i Zuonich* moguće je primijetiti i još nekoliko sličnih *(Zuornik, Zwobich, Zmenigk, Zuonich)* s tim da oni najvjerovatnije predstavljaju izvedene nazive za Zvornik na rijeci Drini, bez obzira što su u jednom slučaju upisani na lokaciji koja se nalazi na ušću rijeke Drine u Savu (gdje se uz toponim *Zuornik* nalazi i naziv *Quornik*), drugom na ušću bezimene pritoke (Sapne[?]) u rijeku Drinu, i trećem južno od ušća rijeka Drine i *Trinæ fl.* Postoji otvorena mogućnost da se rijeka označena kao *Trinæ fl.* može poistovjetiti sa rijekom Drinjačom u koju se, kako je ovdje naznačeno, ulijeva mogući tok rijeke Krivaje(?). Potvrdu ovakvog nalaza bilo je moguće ustanoviti pozicijom grada Olova *(Piombo, ó sia Olouo),* koji je i ovdje lociran uz desnu obalu moguće rijeke Krivaje. Ukoliko utvrđene podatke prihvatimo kao moguće, onda bi zaključak mogao biti kako je riječ o lokaciji mjesta sa današnjim nazivom *Drinjača,* koji se nalazi skriven iza toponima *Zmenigk i Zuonich.* S obzirom na to da se Drinjača nalazi u neposrednoj blizini Zvornika, moguće je pretpostaviti zašto je došlo do upisivanja navedenih toponima, kao i njihove etimološke sličnosti sa navedenim ostalim toponimima za grad Zvornik, upisanih na različitim lokacijama.

Postoji opravdana mogućnost da je do M. Seutterovog toponimskog označavanja ovog mjesta moglo doći zbog blizine naselja Orah, odnosno *Orbach* ili *Obrach*, kako je naznačeno kod G. Cantellia. Također, nije moguće ni zanemariti mogući doprinos Seutterovih informatora savremenika, čiji je utjecaj mogao prouzrokovati evidentne nedoumice kod imenovanja rijeka, pozicioniranja lokacija i toponimije naselja, kao i eventualno direktno naslanjanje na G. Cantellieve kartografske podatke iste regije, koji su nastali i već bili objavljeni nešto ranije.

Nova et accurata Tabula
Regnorum et Provinciarum
DALMATIÆ, CROATIÆ, SCLAVONIÆ,
Bosniæ, Serviæ, Istriæ, et Reip.
Ragusanæ,
cum finitimis Regionibus
Studio et Impensis
Matthæi Seutteri,
S. Cæs. et Reg. Cathol. Majest.
Geographi
edita
Augustæ Vindelicor.
Cum Gratia et Privil. S.R.I. Vicariat. in partib. Rhen. Suevic. et Juris Francon. Direct.
Septentrio
Meridies
Occidens
Oriens
Golfo di Venetia
Vulgo
Mare Adriaticum
Germaniæ
Hungaria
Regnum
Comitatus
Bosnensis
Belgradiensis
Dalmatia
Croatia
Istria
Podrima
Campus
Morea
Ancona
Venetia
Ragusina
Manfredonia
Dulcigno
Dumazo

Giacomo Cantelli da Vignola: Kartografska naznaka i podjela teritorije Bosne na sandžake: ***Banialucen Sang****(iacatus) (Banjalučki),* ***Saraliensis Sangiacatus*** *(Sarajevski) i* ***Obracenensis Sangiacatus****.*

Detalji kartografskih prikaza (odozgo lijevo – desno):
• Giacomo Cantelli da Vignola: Il regno della Bossima diviso nelle sue provincie principali. Roma 1689.);
• Leonard Gerard Valk: Dalmatia, Sclavonia, Croatia, Bosnia, Servia et Istria (Ungarn 1690., Atlas Major bd. 44, tvl. 77);
• Nicolaes Visscher: Exactissima Tabula qua Tam Danubii Fluvii Pars Media, Ab urbe Lentiae ad Bydenam Urbem et Minores In Eum Influentes Fluvii... (Amsterdam 1699.);
• Johann Baptist Homann: Regnorum Hungariæ – Dalmatiæ Croatiæ Sclavoniæ Bosniæ Serviæ et principatus Transylvaniæ..., (Nürnberg 1705., Atlas Major bd. 44, tvl. 10).

Konačni zaključak bi bio kako je glavni centar ovog sandžaka označen kao *Orbach* kod M. Seuttera, ustvari, *Orach* kod G. Cantellia, odnosno kako je pozicija složenog kartografskog znaka gradske utvrde površinskog karaktera kod G. Cantellia istovjetna pozicija kod M. Seuttera označena složenim kartografskim znakom linijskog karaktera i da ona, kod G. Cantellia označena toponima *Zmenigk i Zuonich*, odnosno predstavlja mjesto s današnjim nazivom *Drinjača*. Međutim, i sa ovakvim eventualnim zaključkom, nije moguće sa sigurnošću konstatirati datu tvrdnju. Naime, i jedan i drugi sistem znakovno-simboličkog označavanja upućuje na to da se radi o složenom kartografskom znakovlju gradske utvrde, a Drinjača, bar po dostupnim historiografskim izvorima, to nikako nije mogla biti, niti je postojao sandžak koji je sadržavao naziv ovog mjesta.

Pozivajući se na historiografske podatke o Bosanskom pašaluku kao osmanske provincije na teritoriji današnje Bosne, sa uspostavljenim trajanjem od cca. 1580. do 1908. godine, kao i evidentne administrativne promjene naziva uz teritorijalne promjene sandžaka tokom naznačenog vremenskog perioda, te vodeći računa o nastanka M. Seutterovog kartografskog ispisa poslije potpisivanja Karlovačkog a prije Požeškog mira, moguće je na tadašnjoj teritoriji osmanske provincije Bosne govoriti o postojanju pet sandžaka: Bosanskom, Hercegovačkom, Zvorničkom, Kliškom i Bihačkom, koji je odmah na početku 18. stoljeća ukinut i priključen Bosanskom sandžaku. Prema tome upisani nazivi Banjalučkog *(Banialucen Sang[iacatus])*, Sarajevskog *(Saraliensis Sangiacatus)* i *Obracenensis Sangiacatusa* na mapi M. Seuttera ne odgovaraju stvarnom državno-administrativnom ustroju ni tadašnjeg, niti ranijeg Bosanskog pašaluka ili *begler-begluka*. Na teritoriji označenoj kao *Obracenensis Sangiacatusa* moguće je potvrditi samo postojanje Zvorničkog sandžaka. Kada je u pitanju tzv. Banjalučki *(Banialucen Sang[iacatus])* i Sarajevski sandžak *(Saraliensis Sangiacatus*), moguće je potvrditi njihovo historijsko nepostojanje uz pretpostavku da su ti nazivi formirani na osnovu saznanja o tadašnjim lokacijama službenih rezidencija Bosanskog sandžaka, odnosno zvaničnih sjedišta *begler-begova*, koje su se nalazili u Banjoj Luci (do cca. 1639. godine) i Sarajevu (iza 1687., a prije 1700. godine kada je prenešeno u Travnik).

Već je navedeno kako su prethodni kartografski ispisi M. Seuttera sa nazivom *Nova et accurata tabula regnorum et provinciarum Dalmatia, Croatia, Sclavonia, Bosnia, Servia, Istria, et Reip. Ragusanæ* ili kao *Novissima et accuratissima Hungariæ : cum circumjacentibus regnis et principatibus...*[▾416] smatrani za jedno od remek-djela svjetske kartografije, kao i da je

njihovo kartografsko objelodanjivanje javnosti trajalo skoro pedeset godina. Međutim, čini se bitnim naglasiti kako je njegovo viđenje takve Bosne bukvalno prisutno prije i poslije evidentiranog prvog objavljivanja njegovog kartografskog ispisa i kod drugih kartografa, njegovih suvremenika.

Tako je moguće se susresti sa kartografskim prikazom Leonarda Gerarda Valka pod nazivom *Dalmatia, Sclavonia, Croatia, Bosnia, Servia et Istria*..., čije je izdanje moguće pratiti u *Atlasu Major* od 1690. do 1720. godine, ili iz drugih izvora čak od 1685. godine.[417] Interesatno je što kod L. G. Valka zapažamo potpuno identične podatke vezane za prostor Bosne, gdje se čak i korištena koloristička paleta naznačenih oblasti u potpunosti poklapa sa M. Seutterovom. Također, pozicija složenog kartografskog znaka gradske utvrde površinskog karaktera glavnog centra sandžaka *Obracenensis Sangiacatus* je identična, s tim da je unutarnji grafizam simboličko-znakovne vrijednosti *(Urbes Celebres)* nešto izmijenjen, kao i umjesto toponima *Orbach* nalazi se toponim *Orach*. Za razliku od M. Seutterove kartuše s bukoličkim motivom, njegova kartuša je jednostavne grafičke pravougaone forme, smještena u vrh mape, gdje se sa lijeve strane nalazi tumač složenih kartografskih znakova, a sa desne korištena grafička mjerila.

Kod Nicolaesa Visschera, odnosno njegovog kartografskog ispisa pod naslovom *Exactissima Tabula, qua tam Danubii Fluvii Pars Media ab Urbe Lentiæ, ad Bydenam Urbem, et minores in eum enfluentes Fluvii, quam Regiones adjacentes ut Hungaria, Slavonia, Croatia, Bosnia, Dalmatia, Servia, nec non Germaniæ, Poloniæ, et Graeciæ confinia ostenduntur...* objavljenog između čak 1667. i 1696. godine, također je prisutna identična sadržajna kartografska vrijednost Bosne kao kod M. Seuttera, s tim da je njegov kartografski obuhvat prostora, gledajući u cjelini, nešto širi (dodatno je obrađen cjelokupni prostor Ugarske). Simboličko-znakovna vrijednost složenog kartografskog znaka gradskih utvrda, kada je riječ o obilježavanju glavnih centra sandžaka, za razliku od M. Seuttera i G. Valka je data u linijskom karakteru *(Urbes Minorumes)*. Interesantno je da u posebno naznačenom panelu (donji dio mape) sa grafičkim mjerilima i tumačem složenih kartografskih znakova nalazi se naznačena simboličko-znakovna vrijednost složenog kartografskog znaka gradskih utvrda površinskog karaktera *(Urbes Celebres),* ali na kartografskom ispisu simboličko-znakovna vrijednost nije prisutna. Glavni centar sandžaka *Obracenensis Sangiacatus* označen je istim toponimom kao kod G. Valka, a i kartuša je jednostavne grafičke pravougaone forme smještena u vrh mape.

Kada je riječ o korištenom koloritu, moguće je kazati da se ovisno od godine objavljivanja pojavljuju najmanje tri varijante: monohromatska sa koloristićkim akcentiranjem graničnih linija pojedinih oblasti u jednoj boji (crvena), preko veoma lazurnih nanosa boje kompletno obrađene regije sa akcentiranjem graničnih linija oblasti, ali uz upotrebu više različitih boja, te vrlo sličnog pristupa koloriranju kao kod M. Seuttera i G. Valka, samo sa nešto drugačijom koloristićkom paletom.[418]

Upravo 1705. godine, znači četiri godine prije M. Seutterevog kartografskog prikaza, površinski posmatrano skoro identično kao kod G. Valka, pojavljuje se i prikaz potpuno iste regije kod Baptista Johanna Homanna sa bukoličkim motivom iza kartuše (dolje lijevo), na kojoj je ispisan naslov *Regnorum Hungariæ – Dalmatiæ Croatiæ Sclavoniæ Bosniæ Serviæ et principatus Transylvaniæ*...[419] Pored kartuše, u donjem desnom uglu, u posebno naznačenom panelu elipsoidne forme smještena su grafička mjerila sa sedam simboličkih grbova zemalja, koje se u cijelosti ili djelimično nalaze na mapi. Na M. Seutterovoj mapi u sličnoj formi panela na istom mjestu nalaze se grafička mjerila i pet grbova. Ipak, ovo je jedini kartografski prikaz koji, kada je riječ o prisutnosti kartuše s bukoličkim motivom i dodatnim panelom s grafičkim mjerilima te simbolički predstavljenim grbovima, s tim da na dodatnom panelu ne postoje informacije o tumačenju složenih kartografskih znakova. Još jedina razlika koju je moguće uočiti je sadržana u ispisu glavnog centra *Obracenensis Sangiacatusa* kao *Orach*, a simboličko-znakovni prikaz složenog kartografskog znaka gradske utvrde dat je u linijskom karakteru *(Urbes Minorumes)*.

Ukoliko navedene podatke, preuzete za analizu iz veoma ozbiljnih kartografskih zbirki, gdje se podrazumijeva detaljna njihova sveukupna, pa i analiza datiranja, prihvatimo kao tačne (ili bar kao približno tačne), moguće je zaključiti da prije objavljivanja kartografskog ispisa *Nova et accurata tabula regnorum et provinciarum Dalmatia, Croatia, Sclavonia, Bosnia, Servia, Istria, et Reip. Ragusanæ* njemačkog kartografa M. Seuttera imamo i određene kartografe koji su Bosnu tretirali na sličan, ili skoro isti način sa minimalnim razlikama, te objavili takav pristup prije 1709. godine. Tako, da se za ovu mapu ni u kom slučaju nije moguće kazati kako je *doista 'nova i točnija karta' ('nova et accurata Tabula') u odnosu na ranije kartografske radove*.[420] Mada ostaje nepoznato šta je autor/autori navedenog citata mislio/mislili pod ... *u odnosu na ranije kartografske radove,* da li možda njegove ranije kartografske prikaze ili možda prikaze od drugih kartografa suvremenika istog prostora!

Kako god bilo, takav kartografski ispis niti je noviji, niti tačniji od ispisa koji su mu prethodili. Naime, kada je u pitanju teritorijalna i toponimska obrada Bosne, može se kazati kako postoje razlike koje su već navedene, a principijelno su sadržane samo u simboličko-znakovnom prikazu složenog kartografskog znaka gradske utvrde površinskog ili linijskog karaktera glavnog centra *Obracenensis Sangiacatusa*, gdje se toponimska naznaka centra navodi kao *Orbach* ili *Orach, odnosno Orah.* Svi ostali podaci se poklapaju, osim onih koji za analizu unutar ovog rada nisu posebno bitni (kartuša, posebno naznačeni paneli, oznake simboličko-znakovnih vrijednosti gradskih utvrda...), odnosno onih koji su interesantni u okviru teme koju ovaj rad obrađuje.

I na kraju, može se kazati kako kartografski prikaz *Nova et accurata tabula regnorum et provinciarum Dalmatia, Croatia, Sclavonia, Bosnia, Servia, Istria, et Reip. Ragusanæ* M. Seuttera ustvari predstavlja simbiozu pratećih kartografskih elemenata nešto već ranije prikazanih kod drugih autora, kao i na istovjetnoj kartografskoj podlozi različitih razmjera, ali sa identičnim nazivima koji figuriraju, te, osim različitog ispisivanja jednog toponima, svi ostali su slični ili isti. Određene greške u označavanju i prezentaciji prostornih elemenata također su prisutne kod svih prethodno navedenih kartografa, s tim što su za razliku od M. Seuttera kod drugih autora, ipak, nešto ranije bile prisutne.

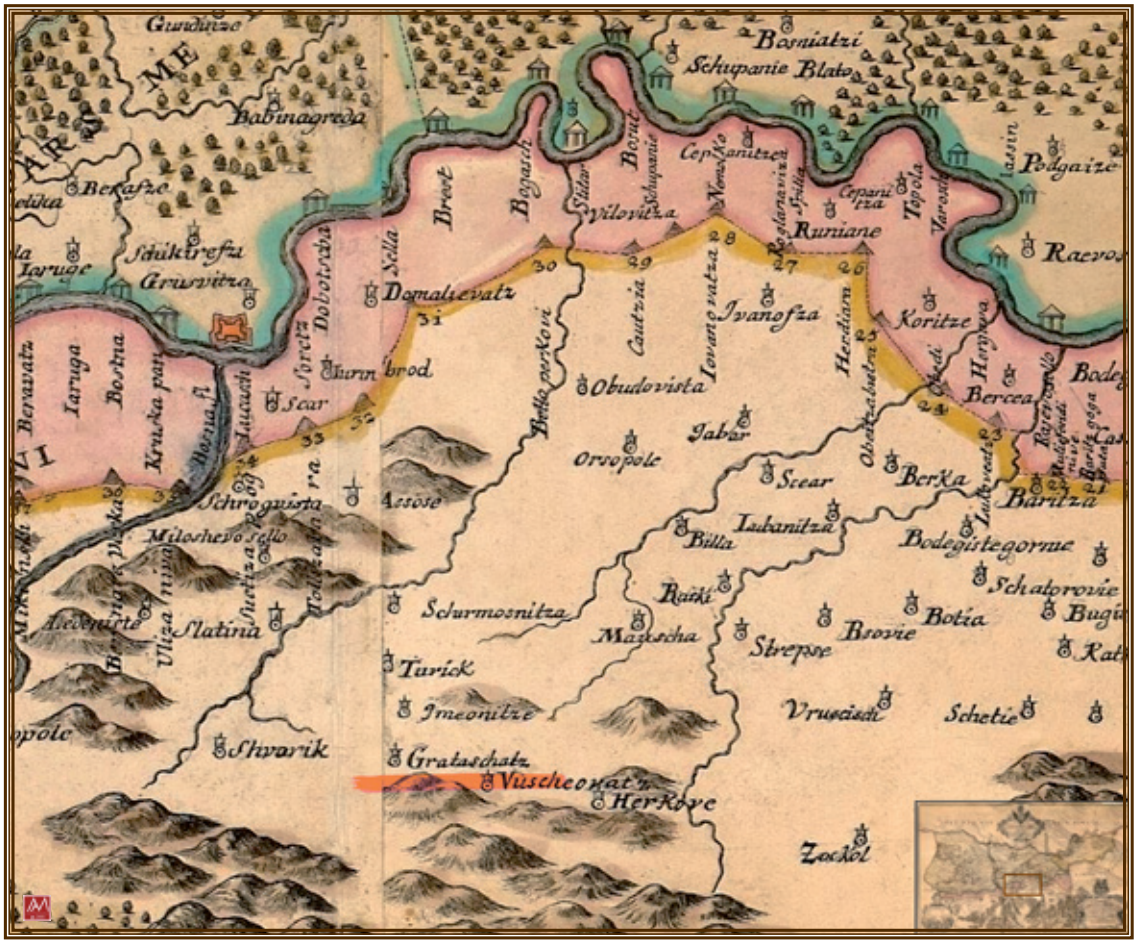
Već 1714. godine došlo je do novog rata Osmanskog carstva sa Mletačkom Republikom i Austrijom.

Nakon objavljivanja pomenutog M. Seutterovog kartografskog ispisa, ubrzo dolazi do novog rata Osmanskog carstva sa Mletačkom Republikom i (Habzburškom) Austrijom. Naime, 1714. godine Osmanlije najavljuju rat Mletačkoj Republici, a (Habzburška) Austrija u nastojanju da iskoristi datu vojno-političku situaciju također otvara novi front na teritoriji Banata koji je pod upravom Osmanlija. Princ Eugen Savojski 5. 8. 1716. godine osvaja Temišvar, a zatim i Petrovaradinsku tvrđavu sa vojskom od 70.000 vojnika od osmanskih jedinica pod komandom Damad Ali-paše *(Silahdar Damat Ali Paşa)*, da bi 22. 8. 1717. godine osvojio i Beograd. Zatim je princ Eugen planirao vojnu operaciju koja je bila usmjerena da se Zvornik i Bihać, a zatim i Banja Luka osvoje, te da se uspostavi linija utvrđenih mjesta preko Gračanice, Gradačca i Doboja, koja bi se sastojala od šanaca, čardaka i ograda. S obzirom da Zvornik nije osvojen do sredine septembra, od čijeg je osvajanja, po svemu sudeći, ovisio tok daljnje operacije, došlo je do povlačenja snaga barona Beckersa po zapovijedi princa Eugena. Iako je bila planirana još jedna ekspedicija sredinom oktobra, do nje, ipak, nije došlo jer se, najvjerovatnije, Eugen bojao ponovnog poraza. Ubrzo u šatoru pored Požarevca (njem. *Passarowitz*, osm.-tur. *Pasarofça*, mađ. *Pozsarevác*) 21. 7. 1718. godine sklopljen je mir između zaraćenih strana, koji je predviđao *dvadest i četiri mjesečeve godine mira*.

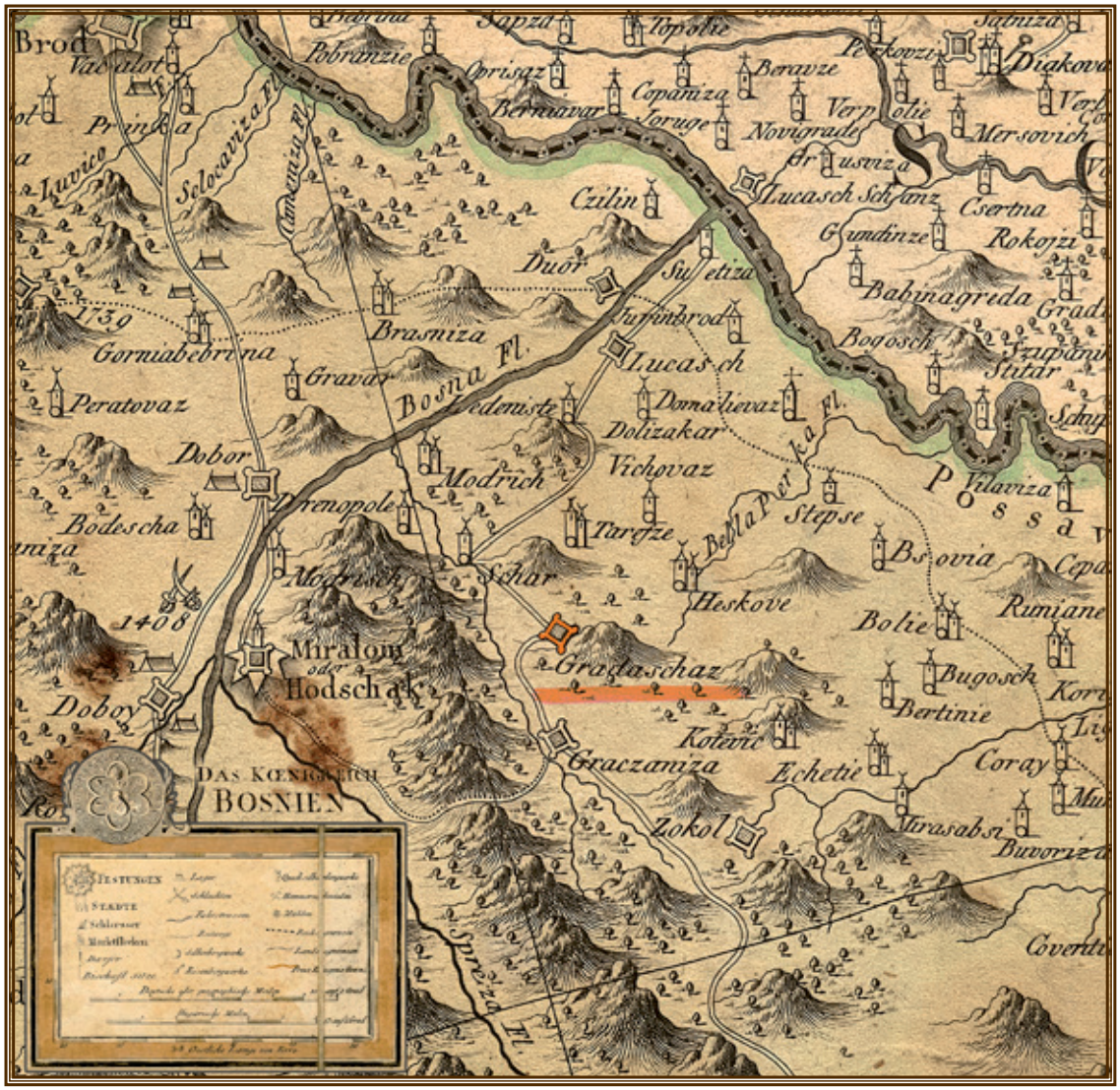
Tako je (Habzburška) Austrija bitno profitirala, a Osmanlije izgubile ne samo kompletan Banat, Srijem i Smederevski sandžak, odnosno Beogradski pašaluk bez Užičkog kadiluka, te i dio Bosanskog pašaluka. Izgubljen je upravo i onaj dio prostora Bosanskog pašaluka, odnosno Zvorničkog[421] i Bosanskog sandžaka,[422] od ušća rijeke Drine u Savu, te rijekom Unom do Novog u širini 6 do 10 kilometara.[423] Međutim, prostor gradačačke oblasti ostao je u osmanskoj provinciji Bosni, a pregovori pod načelom *possideatis uti possidetis* doprinijeli su kratkoročnom miru i smanjenu napetosti u ovom području.

Nakon detaljnog uvida u kartografski ispis Josepha Gadea *Tabula geographica nova et exacta distincte exhibens regnum Slavoniæ, cum Syrmii ducatu : quod a fluviis Savi, Illovæ, Dravi et Danubii alliitur eisu provintiæ conterminæ sunt regnum Hungariæ, Croatiæ, Bosniæ, Serviæ i Bannatus Temesirensis,* objavljenog u Beču *(Viennæ)* 1718. godine, može se kazati kako je i nadalje Gradčac/Gradačac ostao unutar osmanske Bosne. Ovako stanje razgraničenja na sjeveru Bosanskog pašaluka ostat će sve do Beogradskog mira 18. 9. 1739. godine[424] kada će Osmanskom carstvu, između ostalog, ponovo biti vraćen prostor do rijeke Save izgubljen Požarevačkim mirom (osim grada Furjana, jugozapadno od Velike Kladuše,

danas Karlovačka županija). Međutim, tada u okviru administrativnog ustroja dolazi i do nekih promjena u Zvorničkom sandžaku. Ustvari, teritorija Zvorničkog sandžaka locirana na desnoj obali rijeke Drine biva priključen Smederevskom sandžaku, gdje se zadržava do Svištovskog mira (9. 8. 1791.) kada će biti ponovo priključena Bosanskom pašaluku i Zvorničkom sandžaku. Međutim, i ratom koji je prethodio miru u Svištovu opet je nešto smanjena ukupna teritorija Bosanskog pašaluka, a gradovi na sjeveru, Dubica, Novi i Gradiška, koje je (Habzburška) Austrija osvojila u ovom ratu, morala je vratiti osmanskoj Bosni, odnosno Osmanskom carstvu (što se dogodilo tek 1797. godine).

Detalj sa kartografskog ispisa Josepha Gadea ***Tabula geographica nova et exacta distincte exhibens regnum Slavoniæ, cum Syrmii ducatu****... (Beč 1718.) – stanje razgraničenja na dijelu gradačačke regije.*

Detalj sa kartografskog ispisa Maximiliana Schimeka ***Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina samt den angraenzenden Provinzen von Croatien, Sclavonien, Temesvar, Severin, Albanien, Ragusa...*** *(Wien 1788.)*

Očito da se poimanje granice kao strogo nadzirane linije razgraničenja relativno brzo mijenjalo i sporo dovodilo u stvarnu funkciju razdvajanja. Bila je to granica razdvajanja, ugovorno dogovorena više puta u pomenutom vremenskom periodu prema onom *drugom* i ništa više. Može se pretpostaviti da je njezina uloga bila više izražena kao određeni vid

ekonomske i zdravstvene zaštite, a tek poslije toga vojno-žandarska. Tvrdnju o zdravstvenoj zaštiti prostora kako (habzburško) austrijskog tako i osmanskog, moguće je potkrijepiti nastojanjem sprječavanja učestalih širenja epidemije kuge (*yumurcak hastalığı*, a ponekad i *veba*, *oymaca*...) koja je harala različitim dijelovima evropskog i osmanskog prostora u 18. stoljeću.

Iz razdoblja navedenih ratova i potpisanih mirovnih ugovora moguće je izdvojiti kartografski ispis piariste Maximiliana Schimeka *Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina (Rama) samt den angtenzenden Provinzen von Croatien, Sclavonien, Temesvar, Servie, Albanien, Ragusa, und dem venetianischen Dalmatien*..., objavljen u Beču 1788. godine.[425] Kao mapa na dva lista (69 ili 93-A/B) je objavljena i u atraktivnom atlasu *Allgemeinen Grossen Atlass* ili *Allgemeinen Grossen Schramblischen Atlass* (Beč 1800. god.).

Povod za ovako opredjeljenje na prvi pogled, između ostalog, bile su i navedene informacije u kartuši o izvorima na temelju kojih je kartografski ispis nastao. Na skoro svim do sada analiziranim kartografskim ispisima mogao se primijetiti utjecaj, odnosno preuzimanje podataka jednog autora od drugog, ali bez navođenja takvih podataka o korištenju izvora. Naime, M. Schimek saopćava kako je koristio kartografska djela iz vremena princa Eugena, grofa Khevenhüllera, grofa Marsiglija i Pallavicinija. Također, napominje kako su uneseni i najsvježiji podaci iz putopisa koji je uredio F. A. Schraembl.[426] Iako ih u podnaslovu ne spominje, iz kartografskog prikaza je vidljivo da su M. Schimeku bili poznati i noviji radovi Joh. Carola von Rebaina iz 1750. godine, te Etienne Briffautov kartografski prikaz iz 1738. godine. Također, i njegov eventualni boravak u Bosni, koji potvrđuje W. Schamschula, zasigurno je doprinio da razriješi mnoge kartografske nedoumice *in situ*.[427] Takav M. Schimekov odnos prema već postojećoj kartografskoj građi ponudio je bitno višu realnost pozicija u odnosu na ranije kartografske pristupe, kao i prvi put u historiji kartografije prostor Kraljevine Bosne *(Koenigreich Bosnien und die Herzegovina)* posmatran je kao jedinstveno geopolitičko područje subjektiviteta Bosanskog pašaluka. Tako percipiran Bosanski pašaluk podijeljen je na manje oblasti, a uz pojedine važnije gradske sredine navedene su informacije o važnijim ratnim dešavanjima na njihovom području. Takvi podaci su bilježeni od početka širenja Osmanskog carstva na ovim prostorima, preko (habzburško) austro-osmanskih ratova od 1389. do 1739. godine, sa naznačenim granicama mirovnih sporazuma poslije njihovog petog, šestog i sedmog ciklusa ratovanja 1699., 1718. i 1739. godine.

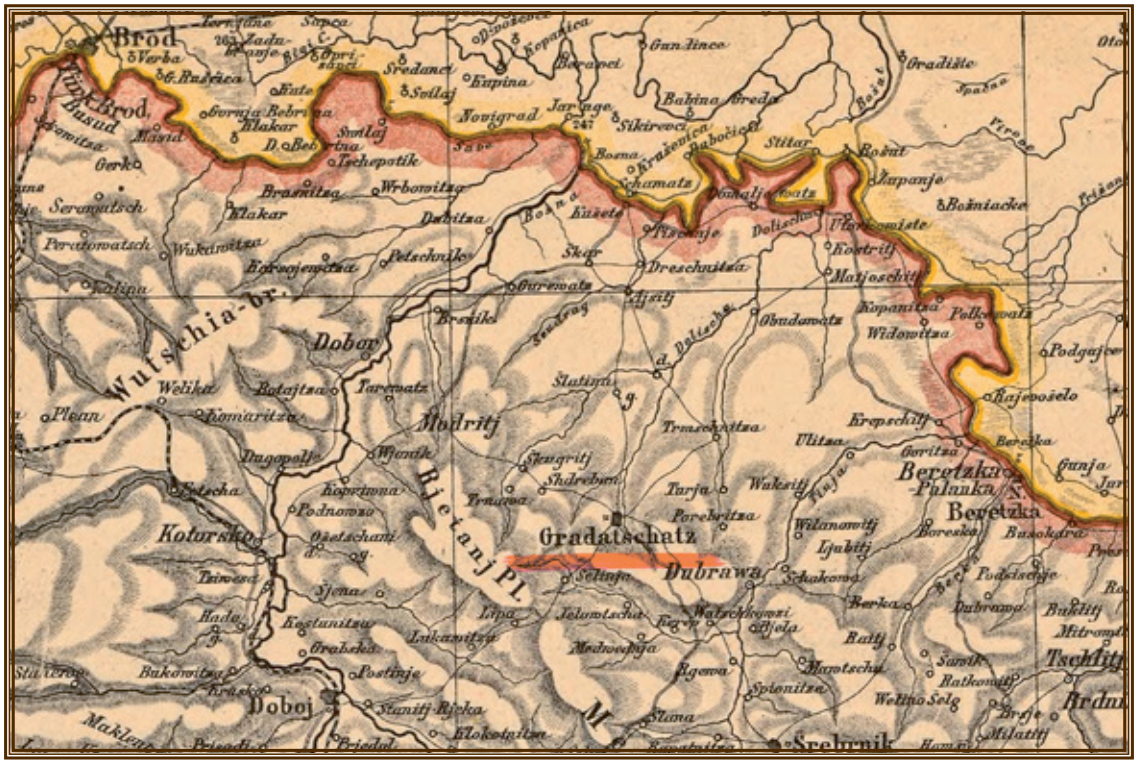
Sva prikazana naselja klasificirana su kao *utvrda, grad (dvorac), trgovište* ili *selo*, dajući tako uvid u hijerarhijsku strukturu naselja. Gradačac, odnosno *Gradaschaz* označen je simboličko-znakovnom vrijednošću, to jest složenim kartografskim slikovnim znakom grada (dvorca) površinskog karaktera. Ovo je jedna od rijetkih karata 18. stoljeća na kojoj su prikazane i prometne komunikacije. U okviru ovog rada čini se interesantnom putna komunikacija koja ide od Tuzle *(Soli Achaia oder Tusla)* do ušća rijeke Bosne u Savu kod mjesta označenog toponimom *Suetiz* (Šamac[?]),[428] kao i pravac (stari rimski putni pravac označen kao konjska staza) od *Gradaschaza* preko Donjeg i Gornjeg Skugrića *(Skugric)*, Kladara Gornjih, Modriče *(Modric)* i Modričkog Luga do *Miraloma oder Hodschaka* (Odžak) te dalje uobičajnim cestovnim pravcem (*džadom*, osm.-tur. *cadde*) do Šamca *(Turk. Šamac)*.

Očito je M. Schimek osjećao puls vremena[429] u kojem je živio pa je u Beču objavio još jedan aktualan, impozatan i precizan kartografski opus 1788. godine, koji je urađen na temu (habzburško) austrijsko-rusko-osmanskog razgraničenja prije okončanja ratnih dešavanja 1791. godine. Sigurno je (Habzburška) Austrija imala potrebu da se podaci sa terena objelodane čak prilikom njezinog samog uključenja u posljednju fazu rusko-osmanskog rata, a čini se da je M. Schimek to osjetio ili bio zadužen za objelodanjivanje takvih informacije. Ipak, konkretan pokušaj proširenja (Habzburške) Austrije na uštrb teritorije Bosne skoro da se nije ni ostvario, osim novog razgraničenja na Pounju. Naime, riječ je o podacima objavljenim u atlasu *Oesterreichisch-Russisch-Turkischer Kriegsatlas entworfen von Herrn Abbe Max Schimek, herausgegeben von Herrn F. A. Schrämbl MDCCLXXXVIII* sa 12 kartografskih ispisa, gdje je na mapama br. 5 i 6 obrađeno razgraničenje između (Habzburške) Austrije i Osmanskog carstva sa natpisima naziva planina, označenim teritorijalnim i pokrajinskim granicama, područjima pod šumama, močvarnim zemljištem...[430]

Moguće je pomenuti i dosta neprecizan kartografski prikaz Georga Philippa Wucherera iz 1799. godine sa naslovom *Kriegs-Schauplatz oder Graenz-Carte Oesterreichs, Ruslands und der Türkey von dem Jahr 1789.*, koji tretira istu problematiku bez preciznih kartografskih podataka, ali sa detaljnim dodatno naznačenim tekstualnim podacima o mjestima gdje su se ratni sukobi odvijali između (Habzburške) Austrije i Osmanskog carstva. Relativno precizne navedene pozicije pojedinih armija *(Positionen der k.k. Armeen, Positionen der r.k. Armee i Positionen der Turkishen Armee)*, njihovih komadanata *(Obristleutenant Vukaffovich* ili *Bascha von Travnick)*, preciznih podataka o osvajanju određenih teritorija *(Eroberte Dubitza*

den 26 August 1788. u. Berbier d. 9. Jul 1789.), detaljno navedenih mjesta po oblastima *(Bosnien, Dubosatz* sa ili bez znakovno-simboličke oznake za ratno dešavanje)... koji kvalitetno i kvantitativno nadopunjuju neprecizan kartografski prikaz.

Koncem 18. i početkom 19. stoljeća kartografi ovladavaju sve većim obimom preciznijih podataka, najvjerovatnije dobijenih neposrednim (špijunskim) opserviranjem terena Bosne. Tako se u (Habzburškoj) Austriji susrećemo sa generalnim i specijalnim kartama *Austrijske Carske države (Oesterreichischen Kaiserstaates)* i *Evropske Turske (Europäischen Türkei)*, unutar kojih su detaljno obrađeni podaci gradačačke regije. Moguće je spomenuti Franza Frieda *(Generalcharte von Servien und Bosnien, 1812.)*, Heinricha Kieperta *(General-Karte von der europäischen Türkei, 1851.)*, Friedricha Handtkea *(Special Karte von Bosnien der Herzegowina, Montenegro und Dalmatien, 1855.)*, Josefa Scheda *(Composite XIII, XIV, XV, XVIII, XIX, XX – Karte Des Oesterreichischen Kaiserstaates)*...

Detalj sa kartografskog ispisa Friedricha Handtkea ***Special Karte von Bosnien, der Herzegowina, Montenegro und Dalmatien*** *(Flemming – Glogau 1855.)*

Antoine Benoist, ***The Battle of Zenta (Senta) – September the 11 1697...*** *ili Bitka kod Sente 11.11.1697... (London 1735.).*

Ovakav trend kartografskog predstavljanja zadržat će se do i poslije navodnog *rješavanja Istočnog pitanja* na Berlinskom kongresu od 13. 6. do 13. 7. 1878. godine, kada će tadašnja Austro-Ugarska Monarhija bez rata ostvariti pretenzije (Habzburške) Austrije prema teritoriji Bosne. Naime, povjerenim mandatom da okupira Bosnu uz *sultanov* suverenitet, odnosno 5. 10. 1908. godine izvršenu aneksiju, Austro-Ugarska Monarhija je definitivno zavladala tim, kako Ugrima, tako i (Habzburškim) Austrijancima veoma interesantnim prostorom još od prve polovine 16. stoljeća.[431]

Ukoliko zanemarimo dio određenih nepreciznosti na analiziranim kartografskim ispisima, isključujući posljednje navedene, trebalo bi se zaključiti kako se radi o vrijednoj kartografskoj i geografskoj građi koja ponajprije oslikava brojnost promjena političkih vlasti na prostoru Bosne i gradačačke regije u povijesnim geopolitičkim realitetima. U tom smislu su kartografski ispisi indirektno, ali vrlo važno historijsko-zemljopisno svjedočanstvo i o postojanju utvrde u Gradačcu i njezinom fortifikacijskom statusu u analiziranom periodu.

Iz prezentirane kartografske analize, kao i iz dostupnih skromnih osmanskih izvora (*Osmanlı tarihi kaynakları)*, moguće je zaključiti kako je došlo do intenzivnijeg oporavka gradačačke oblasti nakon Karlovačkog i Požarevačkog mira. Jedna od potvrda takvog oporavka bila je i formiranje *kapundanluka* (*kaptanlık*, kapetanija) u Gradačcu koja je organizirana 1720./21. godine sa posadom od preko tri stotine plaćenih vojnika(?).[432] Godišnje plaće (*bèrīva*) svih angažiranih u kapetanijskim vojničkim posadama nazivale su se *mevadžib*, a o isplati takvog karaktera davanja vođeni su *mevadžib defteri* (evidencija ubiranja godišnje *berive*). Ukoliko isplata nije bila direktno povezana sa carskom *haznom* (od ar. *ḫazīnä*, blagajna), određivano je da se iz državnog vlasništva odrede *odžakluci (ber-vech-i ocaḳlıḳ)* s pravom nasljeđivanja iz *sandžačkih* popisa,[433] te dodijele posadnicima umjesto novčanih davanja, s tim da je kontrola nad prijenosom bila posredstvom *haveledžije* (onaj koji vrši prijenos/primopredaju doznaka) ili podjelom *odžakluka* (posebna vrsta feudalnog posjeda koji se nasljeđivao u krugu porodice; *odžak/ocak* je i sinonim za porodicu) koju su imale *kadije* (sudije).

BILJEŠKE

*403 Oba naziva data su u tipografskoj varijanti ***verzal*** – način ispisivanja slovnih znakova u kojem se isključivo koriste veliki slovni znaci.

*404 *Vidi,* obrazloženje kartografskog ispisa ***Il regno della Bossima diviso nelle sue provincie principali*** na str. 263.

*405 ***Kurent*** – u konkretnom slučaju predstavlja način ispisivanja slovnih znakova u kojem se isključivo koriste mali slovni znaci.

*406 Tumačenje simboličkih naznaka prisutnih na kartografskom ispisu dato je u posebno naznačenom panelu pravougaone forme, koji se nalazi pored kartuše.

*407 *Vidi,* Legendu kartografskog ispisa ***Dalmatia, Istria, Bosnia***..., Roma 1684., str. 254-255.

*408 Kompletan prijevod mirovnog ugovora vidi, **Kovačević**, Ešref: *Razgraničenje sa Austrijom – Ugovor o miru sa Austrijom*; u: *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo 1973., str. 64-107.

*409 Kompletan prijevod mirovnog ugovora vidi, ***Isti:*** *Razgraničenje sa Mletačkom republikom – Ugovor o miru sa Mletačkom republikom;* u: *Isto*, str. 108-151.

*410 ***Triplex confinium*** ili tromeđa, granični je prostor između Osmanskog carstva, Austrije i Mletačke Republike od 16. do 18. stoljeća na prostoru današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Sama tačka dodira tih triju imperija određena je pregovorima komisije za razgraničenje te internacionalno priznata mirom u Srijemskim Karlovcima.

*411 Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien, Kartografska zbirka, sign. B-IX-c-634: *Mappa Geographico-Limitanea un qua Imperiorum Caesarei et Ottomanici Confinia in almae pacis Carlovitzensis (1699) Congressu decreta*.

Opširnije vidi, **DeákI**, Antal András, **Lapaine**, Miljenko i **Kljajić** Ivka: *Johann Christoph Müller (1673-1721).* Dostupno na: http://www.kartografija.hr/kig/upload/clanci/kig3_deak.pdf. Pristupljeno 12.8.2018.

*412 ***Bosanski pašaluk*** ili ***begler-begluk*** imao je taj naziv do osmanskog poraza pod Bečom 1683. godine. Zbog teritorijalnih smanjenja u manje-više granice današnje Bosne, u nastupajućem periodu sve do 1852., nosit će naziv *Bosanski ejalet*, a dalje *Bosanski vilajet*. Uvijek su ti nazivi imali približno isto sadržajno značenje *(provincija)*, ali se i na takav način, sukladno aktualnim izmjenama državnog ustroja Osmanskog carstva, mijenjalo i ovaj naziv.

*413 ***Sèrhāt***, prostor koji obilježava dokle se prostire jedna, a počinje druga država; krajina, pogranični kraj, granica, linija.

*414 Kozličić M. u naznačenoj podjeli teritorija iščitava čitljivo naveden naziv *Obracenensis Sangiacatus* kao ***Orbanensis Sangiacatus***, te posredstvom tako iščitanog naziva proglašava taj sandžak kao *Onogoški*, odnosno Nikšićki.

Kozličić, Mithad: *Geostrategijski položaj bosanskohercegovačkoga prostora na jugoistoku Europe prema starim geografskim kartama = Die geostrategische Lage des bosnisch-herzegowinischen Raumes im Südosten Europas gemäß alten geographischen Karten*. Sarajevo 2016., str. 53 i 54. Dostupno i na: http://www.gf.unsa.ba/20161019-knjiga-kozlicic-geodezija.pdf. Pristupljeno 8.8.2018.

*415 *Vidi,* ***Bilješku No 414***.

*416 Digitalna zbirka Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu – Stare karte Hrvatske.

Identifikatori 000564032 • S-JZ-XVIII-42 i 000524058 • S-JZ-XVIII-50. Dostupno na: https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=linked&c20=470913; Moravska zemska knihovna : Historicke fondy. Leader 02570nem a22005292a 4500 : mzk03001052582. Dostupno na: https://www.historickefondy.cz/Record/mzk.001052582/staffviewmarc#tabnav; Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc., Stock# 1548, Augsburg 1728. godine. Dostupno na: https://www.raremaps.com/gallery/detail/1548/novissima-et-accuratissima-hungariae-cum-circumjacentibus-re-seutter; Moravian Library – Old Maps online, Mollova mapová sbírka. Između 1685. i 1730. Dostupno na: https://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1016279, odnosno posredstvomove digitalne biblioteke na Ex Libris DigiTool, D1_00248_00028. Dostupno na: http://digitool.is.cuni.cz:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=1016279.xml&dvs=1534340679229~262&locale=en_US&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=3&divType=; Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu : NSK digitalna zbirka. Identifikatori 000858731 • ZN-Z-XVIII-SEU-1745. Dostupno na: https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10312; Hungaricana. VAML T 198 NSZ. Dostupno na: https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/4715/; Archives en France : Archives nationales : Hongrie. facomponent_7862f9a9ee96715469292 87ac7c0681579dc47e1. Dostupno na: https://francearchives.fr/es/facomponent/7862f9a9ee96715469292 87ac7c0681579dc47e1; OMNIA : National and University Library in Zagreb. Dostupno na: http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F9200352%2F_object_info_id_10349&repid=1; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár : online katalógus. Dostupno na: http://saman.fszek.hu/WebPac/CorvinaWeb;jsessionid=0FEA5A7622E5C79EB3960122691B2F06?pagesize=5&view=short&sort=0&page=1&perpage=0&action=result&actualsearchset=FIND+LANG+%22LAT%22+and+TYPE+%22M%22&actualsort=0&language=&currentpage=result&resultview=short&recnum=&marcposition=&text0=&index0=&ccltext=&resultsize=42; Интернет-магазин и виртуальный музей графики, Москва. Dostupno na: http://grafika.ru/item/08-000369?k=58456; Centrum NUKAT Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (BUW). Dostupno na: http://centrum.nukat.edu.pl/pl/komunikaty; Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.

*417 Sa nešto izmijenjenim nazivom ovog kartografskog prikaza *Dalmatia, Sclavonia, Croatia, Bosnia, Servia, et Istria; – distributa in singulares Ditiones et Dioeceses, una cum Republica Ragusana, et circumiacentibus Regionibus, Hungaria, Venetiis, Statu Ecclesiastico, Napoli et Macedonia Venundatur*, u odnosu na naziv M. Seuttera, susret ćemo se u mnogim kartografskim izvorima deponiranim u zbirkama mapa: Det Kongelige Bibliotek iz Kopenhagena (København) – Atlas Major bind. 44, tvl. 77. Dostupno na: http://www.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object64379/da/; Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc., Amsterdam ca. 1700. Dostupno na: https://www.raremaps.com/gallery/detail/56326/dalmatia-sclavonia-croatia-bosnia-servia-et-istria-dist-valk; Moravian Library – Old Maps online, Mollova mapová sbírka. Između 1685. i 1730. Dostupno na: http://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316521, odnosno posredstvomove digitalne biblioteke na Ex Libris DigiTool, 00294_00024. Dostupno na: http://digitool.is.cuni.cz:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=857005.xml&dvs=1534327200902~869&locale=en_US&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=3&divType=; Europeana Collections. [Elektronische Ressource] : Staats – und Universitätsbibliothek Bremen, cca. 1700. Dostupno na: https://www.europeana.eu/portal/hr/record/09428/suub_hist_index_jsp_id_V_2_a_235_650.html; Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu : NSK Kartografska zbirka.

S-JZ-XVII-43, cca. 1690. Dostupno na: http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=974; Collectio Felbar. 1695. Dostupno na: http://www.felbar.com/hr/map/netherlands-cartography/hrvatska-nl/page/1/view/102/. Posljednji put pristupljeno 16.8.2018.

*418 The College of Charleston Library, Charleston : Collection Mitchell King Atlas Atlases, History, Modern – 17th century. Objavljeno između 1683. i 1696. godine. Dostupno na: http://lcdl.library.cofc.edu/lcdl/catalog/lcdl:1814; Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, CPL GE DD-2987 (3232) : Collection d'Anville, Identifier: ark:/12148/btv1b5905277f. Objavljeno 1699. godine. Dostupno na: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5905277f/f1.item.zoom; Moravian Library – Old Maps online, Mollova mapová sbírka. Objavljeno između 1677. i 1689. godine. Dostupno na: http://mapy.mzk.cz/mzk03/001/051/839/2619316319_01; University of Washington : University Libraries : Digital Collections. World and Regional Maps, 16th to the 19th centuries, MAP110. Objavljeno cca. 1683. godine. Dostupno na: http://digitalcollections.lib.washington.edu/cdm/ref/collection/maps/id/54; Natonal Library of Australia : Catalogue. Objavljeno u Atlas minor sive geographia compendiosa qua orbis terrarum per paucas attamen novissimas tabulas ostenditur ca, Bib ID 3545261, 1704. godine. Dostupno na: https://catalogue.nla.gov.au/Record/3545261. Posljednji put pristupljeno 16.8.2018.

*419 Stanislaw Leszczycki Institute of Geography and Spatial Organization Polish Academy of Science, Warszawa. Resource Identifier: oai:rcin.org.pl:42292. Objavljeno u Amstelædami 1705. godine. Dostupno na: http://www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata?id=42292&from=publication; Det Kongelige Bibliotek iz Kopenhagena (København) – Atlas Major bind. 44, tvl. 10. Objavljeno u Nürnbergu 1705. godine. Dostupna na: http://www.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object64401/en/. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.

*420 *Uporedi iskazano mišljenje u:* **Kozličić**, M., **Bratanić**, M. **Uglešič**, S.: *Hrvatsko-bosanskohercegovačko razgraničenje na Pounju od 17. do 20. stoljeća prema izvornoj kartografskoj građi = The demarcation between Croatia and Bosnia and Herzegovina in the Una Region from the 17th to the 20th century according to original cartographic material*. Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru / Department of History, University of Zadar, Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper. Primljeno / Received: 2010-12-05, UDK: 341.241.5:623.643(497.5:497.6-04)''16/19''. Dostupno na: https://www.bib.irb.hr/531026; https://hrcak.srce.hr/71741; https://www.academia.edu/29954594/HRVATSKO-BOSANSKOHERCEGOVAČKO_RAZGRANIČENJE_NA_POUNJU_OD_17._DO_20._STOLJEĆA_PREMA_IZVORNOJ_KARTOGRAFSKOJ_GRAĐI; https://www.researchgate.net/publication/318396927_Hrvatsko-bosanskohercegovacko_razgranicenje_na_Pounju_od_17_do_20_stoljeca_prema_izvornoj_kartografskoj_gradi; https://islidedoc.org/view-doc.html?utm_source=hrvatsko-bosanskohercegovacko-razgranicenje-na-pounju-od-17-do-20-stoljeca-prema-izvornoj-kartografskoj-gradi. str. 48. Poslednji put pristupljeno 8.8.2018.

*421 Teritorij na desnoj obali rijeke Drine, tj. kadiluci Šabac *(Boğurdelen)*, Loznica (Jadar i Ptičar) te Krupanj, kao i na rijeci Savi Brčko i Bijeljina.

*422 Teritorij grada Dubice, Gradiške, Kobaša, Broda i Furjana.

*423 [...] *Uski potez Bosne na desnoj obali Une i Save, i to od Une toliko koliko se za dva sata jahanja moglo stići u unutrašnjost, a od Save jedan sat jahanja*.

Srkulj, Stjepan i **Lučić**, Josip: *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata*. Zagreb – Trsat, 1996., str. 58.

*424 Potpisani mir u Beogradu rezultirao je okončanjem rata Osmanskog carstva i Rusije (započeo 1736.) u koji se uključila i (Habzburška) Austrija 1737. godine, u nadi da će profitirati na račun područja koja su dotad bila pod osmanskom upravom. Ipak, nakon brojnih (habzburško) austrijskih poraza rat se završava osmanskom opsadom Beograda, što je očito bio glavni razlog za potpisivanje novog mira 18.9.1739. godine.

*425 ***Piaristi*** *('paɪərɪsts)*, najstariji katolički obrazovni red, poznat i kao *Scolopi*, *Escolapios* ili *siromašni*

klerici Majke Božje. Novo školstvo u (Habzburškoj) Austriji vodili su upravo piaristi i benediktinci koji su odgajali činovnike da rade za državu. Jedan od njih bio je i Maximilian Schimek.

*426 U Bečkoj nacionalnoj biblioteci nalazi se nekoliko kopija ove karte u arhivskoj evidenciji označene kao *K III 113.727; MGI 279; Alb. 1047ñ3; Alb. 1049ñ3; Alb. Port. 55ñ93A, 93B; 393.753 – E.K. (69) = FKB 279 – 10 (101 + 8) i FKB Q5-3*.

*427 **Schamschula**, Walter: *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben – 1740-1800*. München 1973., str. 153.

Schimek je saznanja o Bosni, pored kartografskog rada objelodanio i kao političku povijest Kraljevine Bosne i Rame, od 867. do 1741. godine.

Vidi, **Schimek**, Maximilian: *Maximilian Schimekís politische Geschichte des Konigreichs Bosnien und Rama, vom Jahre 867 bis 1741*. Wien 1787. Dostupno na: https://archive.org/details/politischegeschooschigoog/page/n10. Poslednji put pristupljeno 19.7.2018.

*428 Toponim Tuzle je označen složenim kartografskim slikovnim znakom grada linijskog karaktera.

*429 Štoviše, on je bio politički oprezan naučnik koji je težio da ako ne prvi, onda među prvima kartografski obradi određenu aktualnu situaciju za (Habzburšku) Austriju. U tom smislu, s pravom se može nazvati *homo eruditus et politicus*.

*430 Svištovskim mirom (Habzburška) Austrija zadržava Cetingrad *(Tzettin)*, a pod njezinu vlast dolazi i pogranični pojas od Drežnika i Ličkoga Petrova Sela, preko Vaganca, do Boričevca, Lapca i Medviđe glavice kod Knina *(Triplex Confinuim)*, čime je korigirana granica na Pounju. Na taj način uspostavljeno razgraničenje na zapadu, sjeveru i jugu više se neće mijenjati.

Vidi, Oesterreichisch-Russischturkischer Kriegs Atlas entworfen Von Herrn Abbé Max Schimek. Digitalno dostupna na: https://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/4164815. Posljednji put pristupljeno 16.8.2018.

*431 Ovakvu konstataciju potvrđuje Kralj Ferdinand I u dopisu od 24.3.1529. godine upućenom izvjesnom Žarku od Maglaja i Jurušinu od Žepča, saopćavajući im kako će uskoro poslati vojsku protiv Osmanlija, te ih poziva da se pridruže njegovoj vojsci, čim ona stigne u taj kraj.

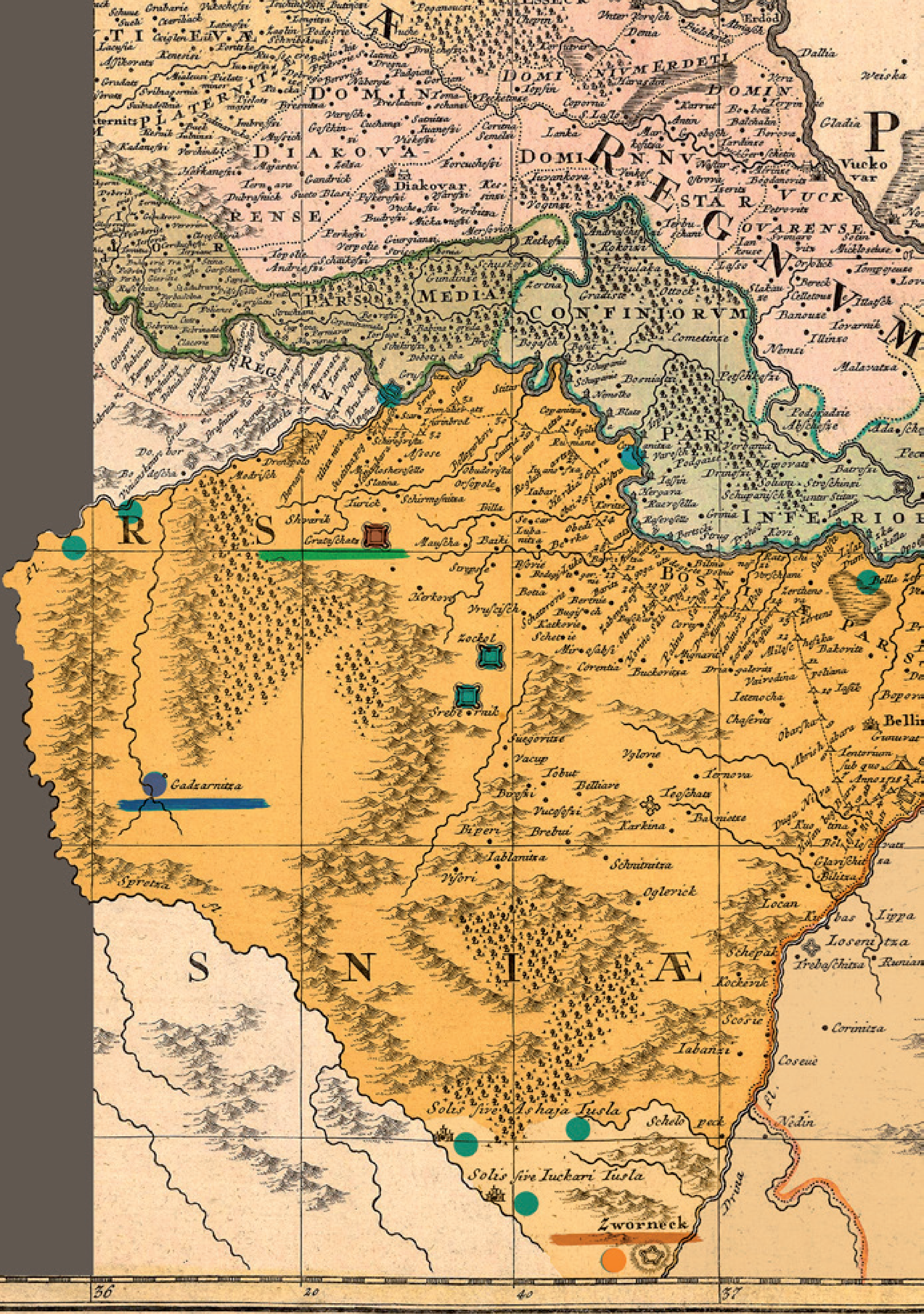
Ivić, Aleksa: *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoleća – I. deo od 1527 do 1600 godine*. Knjige Matice Srpske, Zbornik istorijskih dokumentata III, broj 36 i 37, Novi Sad 1910., str. 12-13.

*432 Ovaj podatak o brojnosti plaćenih vojnika je preuzet od Dž. Čelića, međutim on se razlikuje od podatka koji se odnosi na 1721. godinu, gdje je riječ o *stotinu nefera* – plaćenih vojnika. Možemo pretpostaviti kako je Dž. Čelić preuzeo podatak iz 1737. godine, odnosno iz izvještaja jednog bečkog konfidenta gdje se izričito navodi brojno stanje posadnika u gradačačkoj utvrdi *od 300 ljudi*, koja je *udaljena od rijeke Save šest sati hoda*, ili je Dž. Čelić koristio neki drugi izvor koji nažalost nije naveo.

Usporedi, **Čelić**, Džemal: *Arhitektura Gradačca i restauratorski zahvat na kuli Husein-kapetana Gradaščevića = L'architecture de Gradačac et la restauration du chateau (apartenant) a Husein-kapetan Gradaščević*. Naše starine, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, br. 2, Sarajevo 1954., str. 167; ***Başbakanlık Osmalı Arşivi, Maliye defter*** I/114, 9908/24-3; Österreichisches Staatsarchiv, Wien, *Stk. Türkei III – Kriegsarchiv*, ***Türkenkrieg 1737.-1739***. Alte Feld Akten, str. 13, 167.

*433 ***Odžakluk*** – posjed na granici ili granični posjed sa pravom nasljeđivanja, koji je dodjeljivan posadnicima kapetanije umjesto godišnje novčane nadoknade, a u funkciji naseljavanja nenaseljenih pograničnih oblasti u formi timara.

Usporedi, Filipović, Nedim: *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 1955., str. 251-274.

DIAKOVA-
RENSE
Diakovar
DOMI
N. NV
REGNVM
STAR
GOVARENSE
VUCK
Vucko var
CONFINIORVM
PARS MEDIA
PARS INFERIOR
BOSNI
REGNI
R S
S N I Æ
Gradiste
Comctinze
Gradaschatz
Zockel
Srebernik
Gadzarnitza
Spretza
Bellin
Jablanitza
Oglerick
Locan
Schepak
Kokerik
Iabanzi
Solis sive Achaja Tusla
Solis sive Iuckari Tusla
Zworneck
Drina
Schelo
Lippa
Losenitza
Trebaschitza
Corinitza
Coseue
Nodin
Tobut
Vacup
Vglorie
Ternova
Karkina
Biperi
Brebui
Visori
Schritnitza
Bukovitza
Malavatza
Nemsi
Illinso
36
20
40
37
40

OSNIVANJE GRADČAČKE/GRADAČAČKE KAPETANIJE – REKONSTRUKCIJA I DOGRADNJA UTVRDE U GRADAČCU

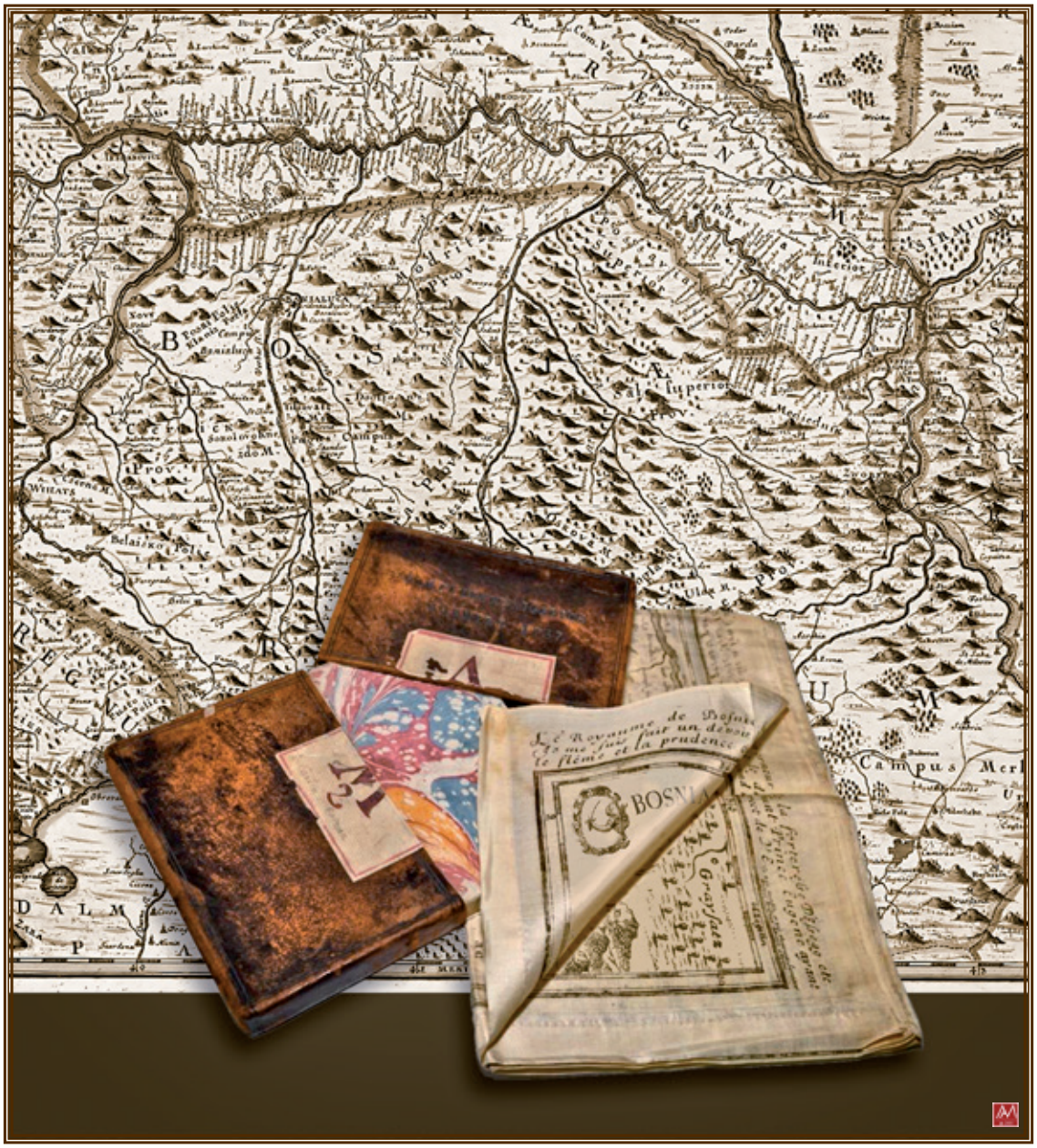
S obzirom na to da ne postoje pouzadani izvori na osnovu kojih bi se mogli precizno utvrditi podaci o prvom kapetanu u novoosnovanoj **Gradčačkoj** (**Gradačačkoj**) **kapetaniji**, moguće je pretpostaviti kako je Ćoso Ahmed-aga,[434] bio prvi na tom položaju.[435] U zvanju *kapetána* (*kapudan*, *yüzbaşı*) Ahmed je mogao imati relativno kratku – maksimalno jednogodišnju svu administrativnu, sudsku i vojnu vlast u ovoj kapetaniji. Ona se prostirala sve do Doboja *(Deboj)*, a bila su obuhvaćena sela Vranjak i Koprivna, zatim dio Šamca (Šanac) i Orašja *(Gornji i Donji Boki)* sa teritorijom Brčkog *(Brčki)*, a na jugu sve do Tuzle *(Gornje i Donje Soli)*. Također, u sastav Gradčačke kapetanije nalazile su se utvrde Soko i Srebrenik, a kapetanija je pripadala *kadiluku* Gračanica, odnosno Zvorničkom Sandžaku.[436] Čini se bitnim naglasiti kako su vremenom ove utvrde morale biti obnavljene s ciljem zadovoljenja potrebnih normativa fortifikacijskog korištenja,[437] a cestovni pravci, koji su do njih i od njih vodili, raščišćeni i popravljeni.[438] Inače, uspostavljanje kapetanija predstavljalo je novi način odbrane Osmanlija, što je nepobitno podsjećalo na ugarsko obezbjeđenje graničnog pojasa, samo sa desne obale rijeke Save. U suštini, osnivanjem kapetanija, kada je riječ o lokalnoj upravi, prvi put se u osmanskoj provinciji Bosni javlja i određeni vid *bosanske nezavisnosti*. **Kapetanijama** (*kaptanlik*, kapetanija) – manjim teritorijalnim jedinicama od *kadiluka* su upravljali lokalni feudalci, ali uz obezbjeđivanje svih predviđenih poreskih obaveza prema Porti. Ovakav sistem sve do 1835. godine Bosnu je činio veoma privilegiranom u odnosu na sve ostale pokrajine (zemlje) koje su u tom periodu bile pod osmanskom okupacijom.[439]

Međutim, da bi neko naseljeno mjesto postalo *kapetanijom* moralo je zadovoljiti određene uvjete. Kao prvo, bar kada se radilo o prostoru sjeverne i sjeveroistočne Bosne početkom 18. stoljeća, lokacija je trebala biti duž granice razdvajanja Osmanskog carstva sa (Habzburškom) Austrijom, odnosno Kraljevinom Ugarskom ili Mletačkom Republikom, zatim da je u toj zoni postojao bar jedan naseljen grad i jedna utvrda.[440] U vojno-organizacijskom smislu kapetanije su bile uspostavljene sa glavnokomndujućim kapetanom, a sve funkcije, uključujući

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Dio površine Zvorničkog sandžaka sa kadilukom Gračanica, odnosno* ***obuhvat Gradčačke/Gradačačke kapetanije po njezinom formiranju****. Rekonstrukcija urađena na dijelu kartografskog zapisa Johanna Baptista Homanna* ***Regnum Sclavoniae*** *(Nuremberg 1745.)* – rekonstrukcija.

i posadu *(mürettebatlı)*, bile su plaćene i, kako je već kazano, nasljednog karaktera. Osnovna zadaća kapetanija je bila sadržana u čuvanju graničnog pojasa i obezbjeđenju sigurnosti korištenja cestovnih pravaca kako od neprijatelja sa druge strane granice, tako i od hajduka i razbojnika unutar kontrolirane teritorije. Službeni naziv kapetanija uglavnom je formiran na osnovu imena gradskog centra (utvrde). Po tom osnovu je imenovana i Gradačačka kapetanija – ***Kapudâni kal'a Gradçaç (Gradaçaç)*** kao jedna od 39 kapetanija,[441] za razliku od nekih drugih koje su dobile nazive po ranijim srednjovjekovnim ili novonastalim osmanskim nazivima tih lokacija.[442] Zanimljivo je kako i samo korištenje osmanskog termina *kal'a* u nazivu Gradčaca, ponovo otvara mogućnost zaključka kako je riječ o određenoj formi fortifikacijske građevine koja je podignuta na ostacima srednjovjekovne utvrde.[443]

Iz popisa izvršenog 1729./30. godine, H. Kreševljakovič iznosi podatak da je tada bilo oko 69 utvrđenih *gradova i palanki zajedno*.[444] Razlika u njihovom imenovanju, kako je već navedeno ogledala se u konstruktivno-materijalnim karakteristikama, odnosno u korištenim materijalima za gradnju. Pod terminom *utvrđeni gradovi – utvrde* su podrazumijevani obnovljene i dograđivane srednjovjekovne ili na njihovim lokacijama nanovo podignute fortifikacije od grubo i fino klesanog kamena (nešto kasnije i kombinacijom kamena i pečene opeke), koje su Osmanlije nazivali *kal'a*, a *palanke* su građene od drvene građe sa štićenim bedemima od nabačene zemlje sa palisadima. Također, iste godine, kod datog autora nalazi se podatak da je moglo biti *oko 24.000 vojnika u svim tadašnjim kapetanijama*,[445] kojima je godinu dana ranije bilo naređeno da opreme određeni broj *nefera* u carsku *ordiju* (*ordu*, osmanska armija) u pravcu Vidina protiv Osmana Pazvanoğlua.[446] Na osnovu proračuna urađenog po analogiji poznatih elemenata, autor iznosi podatak da je brojno stanje u Gračačkoj kapetaniji iznosilo 72 vojnika.[447] Međutim, navedeni podatak omogućuje zaključak kako je geostrateški, privredni, politički i vojni interes Carevine, odnosno tadašnja uloga gradačačke transformirane utvrde, ali u formu *palanke*, bila nešto manje izražena. Utvrda je i dalje zadržala svoju fortifikacijsku funkciju, s tim da je određenim karakterom građevinskih intervencija značajno promijenila formu – fortifikacijska dimenzija *čatme (çatma)* je transformirana u matricu *palanke*. Potvrđujući podaci o navedenoj transformaciji utvrde nalaze se i u kodeksu sarajevskog *muderrisa* (profesor medrese) i *ordijskog kadije* (vojni sudija) Abdullaha ef. Drnišlije, kako je *aga novih farisana* (konjanika op. aut.) *u Gračanici Mehmed-aga, bivši dizdar* (zapovjednik gradske posade, op. aut.) *u gradu Kal'a* (Gradčac).[448]

Kartografski ispis na svili (gravura u bakru) ***Le Royaume de Bosnie, dans son entier, dedie a son Exellence Monseigr. le feld Marechal Comte de Khewenhüller*** *prikazujući aktivnosti oko austro-turskog rata (1737.-1739.), autora Etienna Briffauta (Viena 1738. godine). Tokom 18. stoljeća, na svili su štampane karte teritorije Bosne za upotrebu viših terenskih časnika i zapovjednika austrijske konjice.*

BILJEŠKE

*434 Po predanju koje se prenosi unutar porodice Gromić, današnjih Bajram-aginih potomaka, Bajram-aga je poslije provedenih 16 godina rukovođenja agalukom dužnost predao izvjesnom Mustafi iz Modriče. S obzirom na to da je ostao relativno kratak vremenski period do uspostavljanja kapetanije, moguće je pretpostaviti kako Ćoso Ahmed-aga najvjerovatnije nije rukovodio *agalukom* u Gradačcu, ali je moguće da je bio *spahija*, odnosno *aga*, koji je formiranjem kapetanije, a zbog nepostojanja direktnih Mustafinih nasljednika iz Modriče, imenovan za kapetana.

O predanjima porodice Gromić, vidi, **Sarajlić**, Esad: *Gradačac sa okolinom u prošlosti*. Gradačac 2008., str. 90-91.

*435 Kako saopćavaju S. Bašagić i H. Kreševljaković, prenoseći Muvekkitov pristup rodoslovlju porodice Gradaščević, Ćose kapetan od Gradačca bio je prvi kapetan.

Bašagić-Redžepašić, (Mirza Safvet) Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine – 1463-1850*. Sarajevo 1900., str. 148, bilj. 3; **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I*.., str. 182, bilj. 8.

*436 **Kreševljaković**, Hamdija: *Kapetanije u Bosni*..., str. 19, 194-199; ***Isti:*** *Stari bosnaski gradovi = Vieux bourgs Bosniaques*. Naše starine, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1953., str. 40.

*437 Gradačački kapetan Mehmed je 1777. godine bio zadužen za daljnju obnovu utvrda u Gradačcu, Sokolu i Srebreniku.

Kreševljaković, Hamdija: *Stari bosanski gradovi*..., str. 22 i 40.

*438 Iz izvještaja zastavnika Brodske graničarske regimente Klementa Božića *Beschreibung von Konigreich Bosnien de anno 1763*., koji je kao austrijski špijun prokrstario Bosnom zahvaljujući podršci nekih franjevaca, za bosanske ceste je rečeno da su [...] *u veoma hrđavom stanju*, te da su *jedino upotrebljive za konje, a u ravnici bi se dali urediti i za kola*. Na izvjesnim mjestima [...] *ceste su bile kaldrmisane, a najveću smetnju na cestama činili su uski mostovi.*

Kreševljaković, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine. (Europaeische Türkey. Staathalterschaft Bosnien Landes-Kunde. Beschreibung einiger Festungen, Schlösser, und Weege von Bosnien, welche durch den Brooder-Gränz-Regiments Fähnrich Boxich im Sommer 1785 bereiset, und beschrieben worden. Aus Kaisers Joseph II. Archiv N.2. Alter Archivs-nro. 25.).*

Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Građa, knj. 7, Sarajevo, 1957., str. 9.

*439 Dolaskom Mehmed Salih-paše Vedžihije u Bosnu 15. oktobra 1835. godine, sazvano je ajansko vijeće i saopćena je vijest o ukidaju kapetanija a uvođenju *muteselimluka*. Razlika je bila u tome što je *muselime* ili *muteselime* – oblasne upravitelje *vezir* mogao otpustiti ili premjestiti, te nisu imali vojsku, dok je titula *kapetana* bila nasljednog karaktera i oni su imali naoružane vojne jedinice.

*440 ***Mletačka Republika*** (tal. *Repubblica di Venezia*, kasnije *Repubblica Veneta*; ven. *Repùblica de Venèsia*, kasnije *Repùblica Vèneta*), službeno ***Presvijetla Mletačka Republika*** (tal. *Serenissima Repubblica di Venezia*, ven. *Serenìsima Repùblica Vèneta*), bila je država koja se prostirala u dijelovima današnje Italije, Slovenije, Hrvatske, Crne Gore, Albanije, Grčke i Kipra, sa središtem u današnjem talijanskom gradu Veneciji. Postojala je od 9. do 18. stoljeća (1797. godine).

*441 Podatak preuzet od H. Kreševljakovića, a odnosi se na brojčano stanje iz 1829. godine. Inače kroz sve vrijeme opstanka kapetanija na teritoriji Bosne po H. Kreševljakoviću osnovano je 58 kapetanija.

Opširnije vidi, **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I*.., str. 24 i 30.

*442 Regija Stolac *(Stolaç)* je 1436. dobila ime po ranijem nazivu mjesta *Vidoški (Planum Sancti Viti),* a Duvanjaska po osmanskom nazivu *Seddidžedid*...

*443 Srednjovjekovne utvrde feudalne gospode osmanskim osvajanjem postale su državna svojina, pa ih je Carevina, ovisno o datom interesu popravljala, održavala i u njima posade plaćala.

U *Kanun-nami Bosanskog sandžaka*, odnosno *Bosanskog vilajeta* iz 1516. godine navodi se: [...] *Ako se naredi da se popravi i opravi neka od pograničnih tvrđava, neka se popišu serahori* (pripadnici posebnih osmanskih pomoćnih trupa u pograničnim provincijama koji su regrutovani iz redova kršćanskog stanovništva, a služili su kao radnici pri izgradnji i popravci utvrda, op. aut.) *po pokrajini s kuće na kuću i neka se dopreme da prave tvrđavu. Neka se skupe majstori, tj. onih sedamdeset do osamdeset oslobođenih kršćana* (od izvanrednih nameta, op. aut.)*, koji su određeni da popravljaju – meremeteçi – sve gradove u Bosanskom vilajetu. Neka se gradovi grade pod nadzorom (ma'rifet) neimara koji uživa timar na neimarsku službu u toj zemlji. Kad se posao završi, neka se novac da iz državne blagajne (beglik),* ***a neka se novac ni od koga*** (drugog, op. aut.) ***ne utjeruje***...

Također u *Kanun-nami Bosanskog sandžaka* iz 1530. godine postoji slična sadržajna tekstualna vrijednost, s tim da se ovdje izričito navode *majstori (ustad) koji su određeni za tvrđave bosanske provincije kao zidari*

(meremmetci) i tesari (nedžari), kao i da se nadzor obavi od strane *graditelja* koji uživa timar na toj zemlji.

Isti tekst naredbe o izgradnji i popravci utvrda nalazi se i u *Kanun-nami Bosanskog sandžaka* iz 1542. godine.

Đurđev, Dr. Branislav, **Filipović**, Nedim, **Hadžibegić**, Hamid, **Mujić**, Muhamed, **Šabanović**, Dr. Hazim: *Kanuni i Kanun-name – za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*. Orijentalni institut u Sarajevu, ser. I, Zakonski spomenici, sv. 1, Sarajevo 1957., str. 29, 42 i 65.

*444 **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I*.., str. 31-32.

*445 Ipak, postoje i mišljenja koja navode kako je bilo 36, odnosno 48 kapetanija. Ivan Franjo Jukić spominje da je bilo 36 kapetana. Isti broj kapetanija se spominje u jednom *mahzaru* (kolektivna predstavka), nepoznatog autora povodom ukinuća janičara. Također istim brojem, sa određenim pogreškama u konstataciji, operira i Chaumette des Fossés, sekretar francuskog konzulata u Travniku, koji ujedno navodi i kompletan popis tih kapetanija. Dok se u izvještaju francuskog štapskog kapetana iz 1806. godine navodi 48 kapetana. Najvjerovatnije služeći se ovim izvorom S. Bašagić, S. Novaković, J. B. Tošković, D. M. Pavlović... navode isti brojčani podatak. Moguće je pretpostaviti da je zbog podjele Bosanskog ejaleta na 48 kadiluka došlo posredstvom identifikacije broja kapetanija.

Jukić, Ivan Frano: *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*. Sarajevo 1953., str. 297; **Chaumette des Fossés**, Amédée: *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808 = Putovanje po Bosni 1807. i 1808. godine*. Paris 1822., str. 103.

*446 **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I*.., str. 40 i 55.

Vidin, lučki je grad na južnim obalama rijeke Dunava na sjeverozapadu Bugarske. Blizu je granice sa današnjom Srbijom i Rumunijom, a bio je i ostao važna prometna tačka za prelaz Dunava.

*447 Iz drugih izvora može se saznati da je uziman svaki šesti, odnosno svaki dvadeseti vojnik, što je zasigurno ovisilo o iskazanoj potrebi posredstvom carske naredbe, kao i od ukupnog broja vojnika u jednoj kapetaniji.

Ibidem, str. 41.

*448 Ovaj podatak sigurno je tačan jer je Abdulah efendija Drnišlija, kao predstavnik sarajevskog kadije, bio član u osmanskoj komisiji za razgraničenje nakon potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine, pa je do detalja mogao biti upoznat sa stanjem u ovoj regiji. Nažalost datiranje ovog podatka nije izvršeno, što bi u mnogome pomoglo da se preciznije utvrdi transformacija iz agaluka u gradačačku kapetaniju. Može se pretpostaviti kako je riječ o periodu poslije 1710. godine.

Čini se bitnim istaći i napomenu A. Bejtića za prijevod navedenog podatka, kako je moguće da se [...] *njegov sadržaj može shvatiti dvojako: da je gračanički dizdar zaprimio se dužnosti age farisana u Gradačcu, odnosno da je gradačački dizdar zaprimio se dužnosti age farisana u Gračanici*. Međutim, i u jednom, kao i u drugom mogućem značenju proizilazi postojanje utvrde u Gradačcu koja je i tada obavljala svoju fortifikacijsku namjenu, odnosno u kojoj je Mehmed-aga sigurno obavljao dužnost dizdara, te sa tog mjesta otišao za farisana u Gračanicu. Ovu tvrdnju moguće je potkrijepiti podatkom da je 1720./21. godine došlo do transformacije gradačačkog *agaluka* u kapetaniju, te da je pomenuti Mehmed-aga poslije te godine otišao za farisana u Gradačac.

Vidi, **Bejtić**, Alija: *Iz Drnišlijina Zbornika bosanskih memorijala 1672-1719*. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IV, Sarajevo 1976., str. 179, bilj. 6; **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I*.., Kapetanije. str. 29-30.

Sarajevski kadija Abdulah ef. Drnišlija zaslužan je što nije dopustio podmićenim osmanskim zastupnicima da predaju dijelove Bosanskog *ejaleta*, prilikom razgraničenja nakon potpisivanja Karlovačkog mira.

Gradachaty roku 1756.

Učešće Muhamed-kapetana Gradaščevića u obnovi i izgradnji gradačačke utvrde

Prije obnove na utvrdama Soko i Srebrenik (1777), te poslije već učinjenih određenih građevinskih zahvata Ahmed-age *(Ahmet-aga)* na transformaciji forme u toku 1718. godine, već 1721./22. godine susrećemo se sa izvorom koji također potvrđuje poduzimanje daljnjih građevinskih radova,[449] kao i prisutne posadnike u gradačačkoj utvrdi sa tadašnjim *Mehmedom I*, odnosno Muhamed-kapetanom i stotinu *nefera*.[450] Naime, iz prijedloga Porti *(Bāb-i ʿālī*, fr. *Sublime-Porte)* koji je uputio vezir Abdulah-paša Muhsinović *(Muhsin-zade Abdullah paşa)*, bosanski namjesnik,[451] o raspodjeli dijela prihoda iz *mukáta*, odnosno *mukata bekije Visori* (poreski zakup dijela *nahije* Usora), zatim *bejtul-mala* (državna blagajna) Zvorničkog sandžaka i glavne carske blagajne moguće je iščitati određivanje iznosa za plate posadnika u utvrdi Gradčac/Gradačac, te utvrdama Soko, Srebrenik i Gračanica, što je Porta i potvrdila.[452] Da su radovi na pomenutim utvrdama trajali duži period, kao da ih je poslije Muhamed-kapetana nastavio Mehmed-kapetan svjedoči jedan od izvora bosanskog *valije* od 21. 8. 1777. godine kojim je Mehmed-kapetan imenovan za povjerenika (*mütevelli*) na započetim radovima.[453]

Čini se uputnim spomenuti i podrazumijevanu proceduru oko odobravanja sanacije, nove dogradnje ili izgradnje utvrda. Naime, *mimar Bosne* (glavni arhitekt na teritoriji osmanske pokrajine Bosne), imenovan od bosanskog *valije*, kao prvoopunomoćeni i zaduženi, na osnovu *in situ* uvida u stanje utvrde ili lokacije za njezino podizanje, podnosio je izvještaj o potrebnim popravkama, dogradnji ili izgradnji uz preciziranje građevinskih radova, kao i arhitektonsko-građevinskih karakteristika postojeće, ali i buduće utvrde. Kada je posredstvom nadležne *mešćeme* (*mahkeme*, sud) i uglednih ljudi *('saygıdeğer insanlar'ın)* izvršen pregled dostavljene dokumentacije uz *mimarino* prisustvo, sačinjen predračun potrebnih građevinskih radova i definirana količina i vrsta građevinskih materijala. Pohranjivanjem sadržaja predračuna

---

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Kompleks gradačačke utvrde cca. 1736. godine poslije obnove uz odobrenje Porte, a na inicijativu Muhamed-kapetana Gradaščevića* (rekonstrukcija).

u *defterski zapis* (zvančna sudska zabilježbu), te njegovim prethodnim *potkàjčenjem* (potpisivanje) u formi *imza* (vlastoručni potpis) od strane prisutnih, te kadijskim *muhurlejisanjem* (pečačenje/ovjera), *de facto* na osnovu definiranog i potvrđenog izvještaja suda *(mešćeme)*, ustanovljena je potrebna financijska konstrukcija *(mali yapı)* u grošama.[454] Pošto je navedenom procedurom bila utvrđena i financijska konstrukcija onda je, na osnovu ustaljenog pravila, trebalo od predviđenih troškova jednu trećinu da podmire kapetani, ustvari, *age* i *neferi*, drugu trećinu stanovništvo *kadiluka*, a treću država. Kada bi car prihvatio navedene *deftere* i izvještaje, izdavao bi se visoki carski *fèrmān* (pisani dekret ili edikt vladara) o odobravanju i naredbi da se spomenute potrebne popravke ili nova izgradnja obave poštujući date *mimarine* instrukcije, te da se, iz državne blagajne, isplati pripadajući iznos novca.[455]

Jedan drugi izvor od 5. 4. 1721. godine upozorava na činjenicu da je opsežnija obnova gradačačke utvrde, tada u formi *palanke*, upravo obavljena po prethodno predviđenoj proceduri carigradske Porte. Naime, na podnesenu molbu / izraženu želju *(arz – arzùhāl)* Muhamed-kapetana, koja je uz saglasnost i posredovanje bosanskog *valije* (*vali*, guverner pokrajine) podnesena državnom savjetu *(divan-i humajun),* potvrđuje se kako je započeta propisana procedura za dobijanje saglasnosti za *postavljanje novog palisada* oko postojeće utvrde, s tim da je Muhamed-kapetan u molbi naglasio da će isključivo svojim sredstvima *(tüm masrafları karşılıyor)* izvršiti obnovu utvrde bez učešća Porte i njezinog mogućeg proceduralnog sufinanciranja (jedne trećine potrebne investicije) uz odobreno angažiranje *nefera*.

U odgovoru i obrazloženju carigradske Porte bosanskom *valiji*, a prije izdavanja izričitog *emri šerifa* (naredba *sultana*, odnosno Visoke porte iz Stambola) istaknuto je [...] *Utvrda Gradčac, koja se nalazi u sandžaku Zvornik, vilajet Bosna, tokom vremena je dotrajala, pa su i direci velike tabije* (struktura koja se projicira izvan glavnog kućišta fortifikacije, op. aut.) *čuruktisali* (istruhlili, op. aut.). *Potrebno ju je popraviti i urediti. On* (Muhamed-kapetan, op. aut.) *je zamolio da se izda emri šerif i dozvoli da se ta utvrda obnovi uz pomoć nefera ostalih utvrda koje pripadaju kapetaniji utvrde Gradčac* (Soko i Srebrenik, op. aut.)*, a da se pri tome ništa ne traži od države u tu svrhu. Bosanski valija je podnio svoj telhis/tàkrīr* (prenešena poruka sa njegovim mišljenjem, op. aut.) *u smislu navedenog arzùhála/arza* (molbe Muhamed-kapetana, op. aut.) *s tim da se odobri popravak i uređenje navedene utvrde pod uvjetom da se ništa ne zahtijeva od države. Svu pomoć će pružiti neferi utvrda koje potpadaju pod kapetaniju gore spomenute utvrde.*

Ovim se naređuje da se u tom smislu i pod navedenim uvjetima izda emri šerif, da se opravka i uređenje navedene utvrde izvrši pod nadzorom kapetana utvrde Gradčac (Muhamed-kapetana, op. aut.).[456]

S obzirom na to da je u navedenom *arzuhalu* Muhamed-kapetana riječ o ***dotrajaloj drvenoj konstrukciji velike tabije*** (*büyük tabia*), najvjerovatnije na fortifikacijskom kućištu na kojem je prethodno bila izgrađena forma *čatme*, ne treba isključiti mogućnost da se ovdje pod korištenim terminom *velika tabija*, ustvari, podrazumijeva kompletna površina utvrde koja je bila obnovljena Bajram-agom i Ahmed-agom, a na kojoj su postojali i sačuvani neki od objekata srednjovjekovne utvrde. Ukoliko, pored *čardaka* i *odžaka* ne bi bilo i obnovljenih srednjovjekovnih objekata od čvrstog materijala (npr. kula u formi bastiona), najvjerovatnije tada ne bi bio korišten termin *velika tabija,* već neki drugi, primjereniji (npr. *palanka* ili uobičajni osmanski termin *kal'a/utvrda*).

Naime, ukoliko kompariramo sličan sadržaj *arzuhala* (predstavka o stanju utvrde) iz istog vremenskog perioda (1133. godine po Hidžri, odnosno 1720./1721.), za izgradnju utvrde u Varoši Novi koja je *izgrađena od zemlje* (temelja, op. aut.)... *jer je za vrijeme opsade u potpunosti srušena*, moguće je potvrditi prethodno navedeno.[457] Kod izgradnje utvrde prije njezinog rušenja u Varoši Novi navodi se aktualno *okončanje radova na čatmi*, a ne na utvrdi *(kal'a)* ili *tabiji*, odnosno *velikoj tabiji*. Znači, u ovom slučaju nije riječ o *velikoj tabiji* već o *čatmi* ili više objekata izgrađenih u okviru fortifikacijske forme *čatme*, koji nisu obezbijeđeni odgovarajućim zidanim bedemima, već od drvenih trupaca podignutim palisadima. Pošto se pretpostavljalo da će *čatma moći trajati dvadeset-trideset godina*, što se nije desilo, jer je bila izgrađena od drveta zvanog *bijeli hrast*, pa je *istruhla* te su objekti i drugi fortifikacijski elementi bili skloni padu, kao i potrebe za efikasnijim fortifikacijskim utvrđenjem, upućena je molba za izgradnju nove utvrde od kamena, odnosno *čvrste utvrde sa pet tabija* (bastiona, op. aut.)*, dvije kapije sa kulama i zidom, koji će je okruživati sa sve četiri strane...*[458]

Za razliku od značenja korištenog termina *velika tabija* kod slučaja gradačačke utvrde čiji su *direci istruhli*, odnosno o palisadnim bedemima koji više nemaju potrebnu funkciju zaštite utvrde, ovdje, u ovom drugom slučaju se susrećemo sa terminom *utvrde sa pet tabija*, odnosno utvrde sa pet fortifikacijskih objekata izgrađenih od čvrstog materijala (kamena) u formi poligonalnih bastiona.

Dogovor Muhamed-kapetana Gradaščevića sa ahbabima, u toku obnove utvrde u Gradačcu (Kal'a Gradçaç)
(rekonstrukcija na osnovu srednjevjekovnih izvora).

Slijedom korištenja terminologije za *utvrde* u osmanskim izvorima, također je moguće potvrditi, a ne samo pretpostaviti postojanje bar jednog elementa srednjovjekovne utvrde (poligonalni bastion) u periodu Bajram-agine i Ahmed-agine obnove gradačačke utvrde.

Iz jednog drugog *defterskog zapisa,*[459] petnaest godina kasnije (1736) saznaje se kako je *palisad već izgrađen*(!), a da je Muhamed-kapetan uputio i određenu žalbu Porti posredstvom tadašnjeg bosanskog namjesnika Elči Ibrahim-paše (*Elçi İbrahim paşa*).[460] U pomenutoj žalbi, između ostalog Muhamed-kapetan navodi da je *aga* iz utvrde Srebrenik, izvjesni Kurd Alija *(Ali-aga)*, zatražio da se ta utvrda pripoji susjednoj Tuzlanskoj kapetaniji. Razlog za pripajanje Srebrenika Tuzli moguće je pronaći u *arzolahu* ili *arzuhalu (arz-ihal*, predstavka o stanju stvari) Ali-age iz 1728. godine, kada je od gradačačkog Muhamed-kapetana tražio da mu dodatno prizna, iz nekog pravnog osnova 365 *groša*, a ovaj to nije učinio.[461]

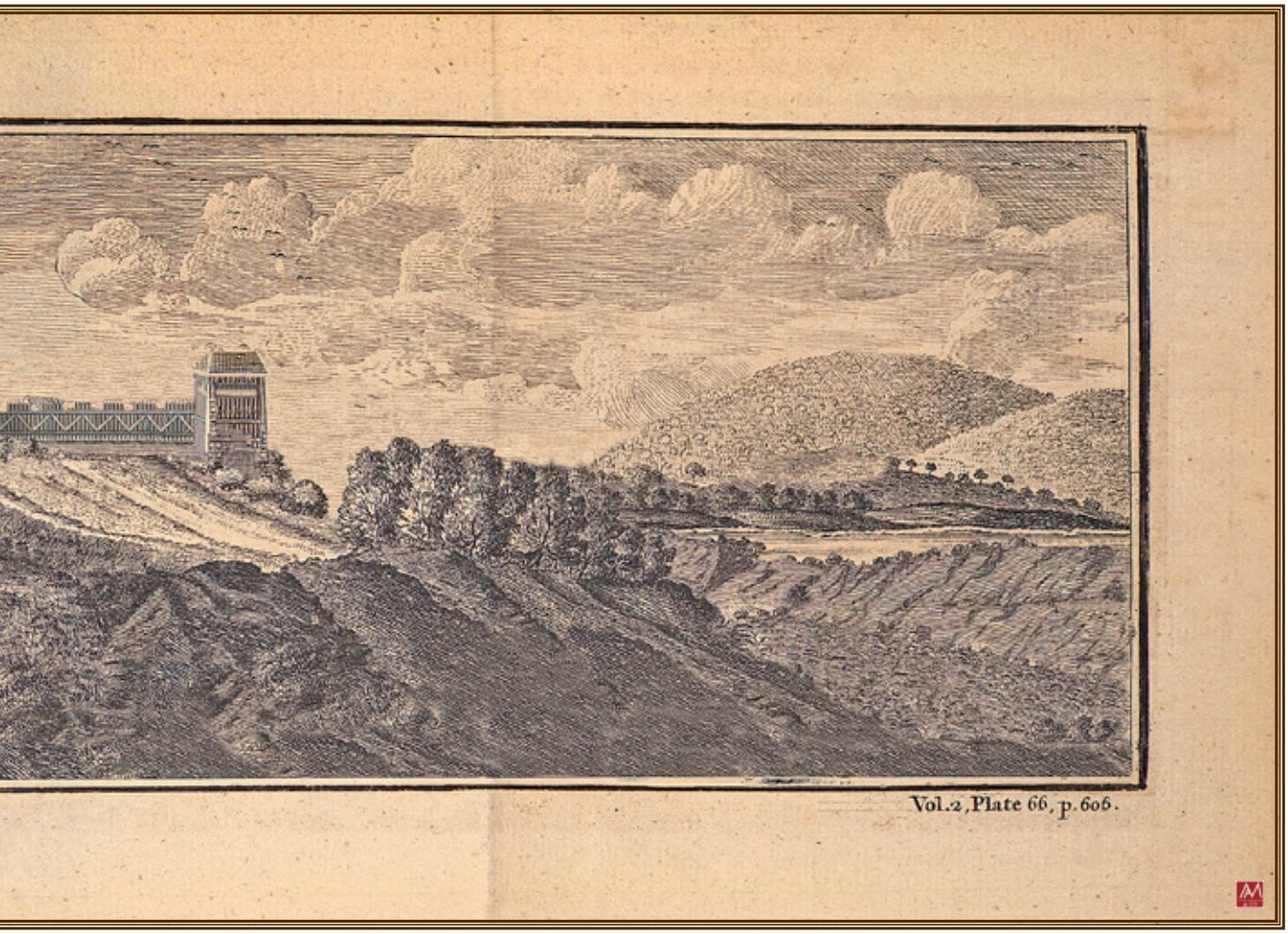
Muhamed-kapetan je zatražio da Srebrenik u svakom slučaju bude vraćen gradačačkoj kapetaniji, jer ukoliko do toga ne dođe time bi se [...] *poremetio stari red i prekršili utvrđeni propisi*, prema kojima je *utvrda Srebrenik oduvijek potpadala pod kapetaniju Gradčac* (Gradačac), te da se od posade ove utvrde izdvoji jedan *džemat azapa* (odjel u vidu vojne formacije) koji bi osiguravao *novosagrađeni parmakluk* (palisad!) na utvrdi u Gradačcu. Podržavajući njegov *arz*, uputio je svoj *telhis* (izvještaj koji veliki *vezir* podnosi *sultanu*) o datom problemu i Elči Ibrahim-paša *(Elçı İbrahim Paşa*), pa je Porta – nakon provjere podataka i uvida u odgovarajuće *deftere*, koji su potvrdili navedene podatke – izdala *hükum (hüküm*, zapovijest) po kojem se Srebrenik mora vratiti u okvire Gračačke/Gradčačke/Gradačačke kapetanije.[462]

Upravo ovaj posljednji podatak u ovom izvoru potvrđuje okončanje određenih građevinskih zahvata koje je poduzeo Muhamed-kapetan, a odnosili su se na izgradnju novog palisadnog obezbjeđenja utvrde. Pošto materijalizacija palisada nije izričito naglašena u ovom izvoru, po analogiji sa stanjem na drugim utvrdama koje su tada obnavljane, postojećoj dokumentaciji o poduzetim građevinskim radovima, kao i po korištenom terminu *parmakluk* (grubo tesana drvena građa ili oblovina) moguće je zaključiti kako je riječ o konstrukciji od drvene građe. Prethodnim, već pomenutim intervencijama u periodu od 1711. do 1714. , kao i u toku 1718. godine bile su izvršene građevinske popravake na srednjovjekovnom bastionu i popratnim objektima za smještaj vojnika-posadnika, oružja, zaliha hrane, štala za konje, kao i novoizgrađeni *čardaci* za stražu i *odžak* za tadašnjeg *faris-agu*, odnosno budućeg kapetana.

Pogled sa jugo-istočne strane na fortifikacijsko-arhitektonsko stanje utvrde ostvareno Muhamed-kapetanom Gradaščevićem – Kal'a Gradçaç (Gradačac) 1740. godine.

Međutim, ipak je moguće doći do zaključka kako je *novo* umijeće ratovanja, uz poznavanje postojeće morfologije terena, bilo značajno za obnovu i izgradnju ove fortifikacijske utvrde koja je, u širem prostornom smislu, ne samo odbrana grada, komunalnog teritorija i njegovog obuhvata, već i pograničnog dijela sjeverne, odnosno sjeveroistočne Bosne. Iz takvih i drugih razloga neminovno je bilo uvođenje, u faze obnove i dogradnje, novih oblika fortifikacijskog karaktera koji će doprinijeti smanjenju mogućih destruktivnih djelovanja artiljerijskih potencijala i omogućiti aktivnu odbranu od neprijateljskih napada.

U jednom od dostupnih izvora zapadne provenijencije iz 18. stoljeća *Beschreibung von dem Königreich Bosnien*[463] spomenuta je karakterizacija utvrde gradačačke kapetanije.[464] S obzirom na skromnost navedenog sadržaja, kada je gradačačka utvrda u pitanju, ali ipak značajnih ponuđenih informacija, prijevod teksta donosimo u cijelosti. Tu se kaže da je [...] *Tvrđava Gradacsacz* (Gradačac, op. aut.) *iznenađujuće prilično čvrsto zidana i unaokolo je obezbijeđena sa jednim polukružnim šancom. Osigurana je sa tri baterije, koje imaju petnaest teških topova. U utvrdi je Ober captain* (viši kapetan, op. aut.) *kao komandant, koji pod svojom komandom ima još tri druge isturene Filialposten* (vojne utvrde, stražare, op. aut.).[465]

Analitičkim pristupom prema originalnom i prevedenom tekstualnom sadržaju ovih informacija, moguće je zaključiti da je aktualna sasvim drugačija terminologija, od nevedene osmanske, kod označavanja *utvrda*, te da se utvrda u Gradačcu označava kao *gradska utvrda (Stadt Gradacsacz* u značenju *die Stadtfestung Gradacsacz)*, u odnosu prema gračaničkoj utvrdi koja je označena samo kao *utvrda (die Festung)*, dok su utvrde u Sokolu i Srebreniku naznačene kao *zamkovi zatvorene forme (Schloß)*.[466] Interesantno je kako niti jedna od prethodno navedenih fortifikacija nije označena kao *utvrda (die Festung)*,[467] odnosno da je primat među njima dat fortifikacijskom objektu u Gradačcu jer je označen kao *utvrđeni grad* ili *grad utvrda (die Stadtfestung),* a ne *die Festung*, *Schloss* ili samo *Festung.* Međutim, terminološko označavanje kao *utvrda (die Festung)* korišteno je za fortifikacijske objekte u Maglaju, Vranduku, Tešanju, Doboju i Derventi,[468] gdje se po ovako koncipiranoj terminološkoj klasifikaciji daje na znanje njihova drugačija namjena u odnosu na utvrđeni grad, odnosno takvi fortifikacijski objekti predstavljaju izričito utvrde vojnog karaktera.

Iz navedenog izvora, pominjanjem polukružnog opkopa, odnosno bokobrana u formi šanca *(mit einer Schanz rings heruum)*[469] oko istočnog pročelnog ulaza u utvrdu i ispod južnog bedema, koji su već ranije postojali, ali čija je osnovna namjena bila drugačija od prethodno aktualnog opkopa, ističe se još jedano fortifikacijsko obilježje u sastavu ove utvrde.

Različite forme modeliranja fortifikacijskih bokobrana (šanca) – ovisno o namjenskim karakteristikama jarka.

Naime, riječ je o iskopima u prostoru koji su se nalazili ispred pročelnog dijela bedema, gdje su dubina iskopa i nasuta zemlja činili grudobran vojnicima prilikom korištenja lakog vatrenog oružja, odnosno pušaka. Također, na osnovu prethodno iznesenih informacija

moguće je izvršiti i nadopunu o nekim drugim vidovima obnove i stanja evidentnog artiljerijskog naoružanja unutar utvrđenog grada. Ovdje se izričito kaže da je fortifikacija prilično čvrsto zidana *(welche zimlich fest)*. Moglo bi se zaključiti kako je riječ o bedemima i objektima koji su zidani i od kamena, a ne samo o objektima u samom utvrđenom gradu. Ukoliko ovo mišljenje prihvatimo kao opravdano, moguće bi bilo donijeti zaključak kako je ipak Muhamed-kapetan djelimično podigao i kamene bedeme oko utvrde, umjesto dopuštenjem traženog *parmakluka* – drvene konstrukcije palisadne konstruktivne vrijednosti. Kada je o artiljerijskom naoružanju riječ, pominje se petnaest teških topova *(15 schweren Canonen)*.[▼470] Međutim, ovdje se, iako nije precizirano, neizostavno treba postaviti pitanje vezano za lociranje *petnaest teških topova* na tadašnjoj gradačačkoj utvrdi. Nažalost, konkretan pouzdan odgovor nije moguće ponuditi, ali čini se opravdanim pretpostaviti da su se nalazili duž novopodignutog podziđa (fortifikacijskog kućišta) sa kruništem (nazubljeni gornji dio bedema), te na obnovljenoj srednjovjekovnoj formi poligonalnog bastiona smještenog sjeveroistočno, pored kojeg se na prostoru bedema nalazila i ulazna *kapija* u utvrdu.

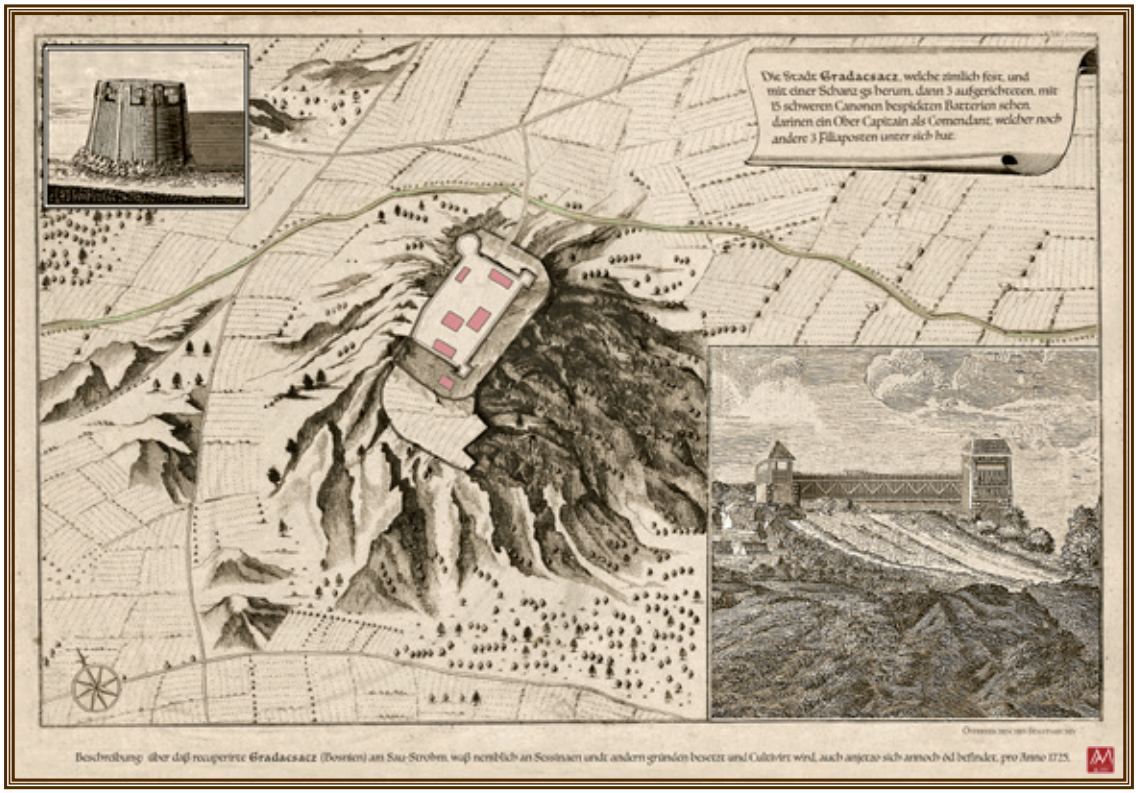

Različiti modeli korištenog artiljerijskog oružja – topovi korišteni na utvrdi u Gradačcu (rekonstrukcija).

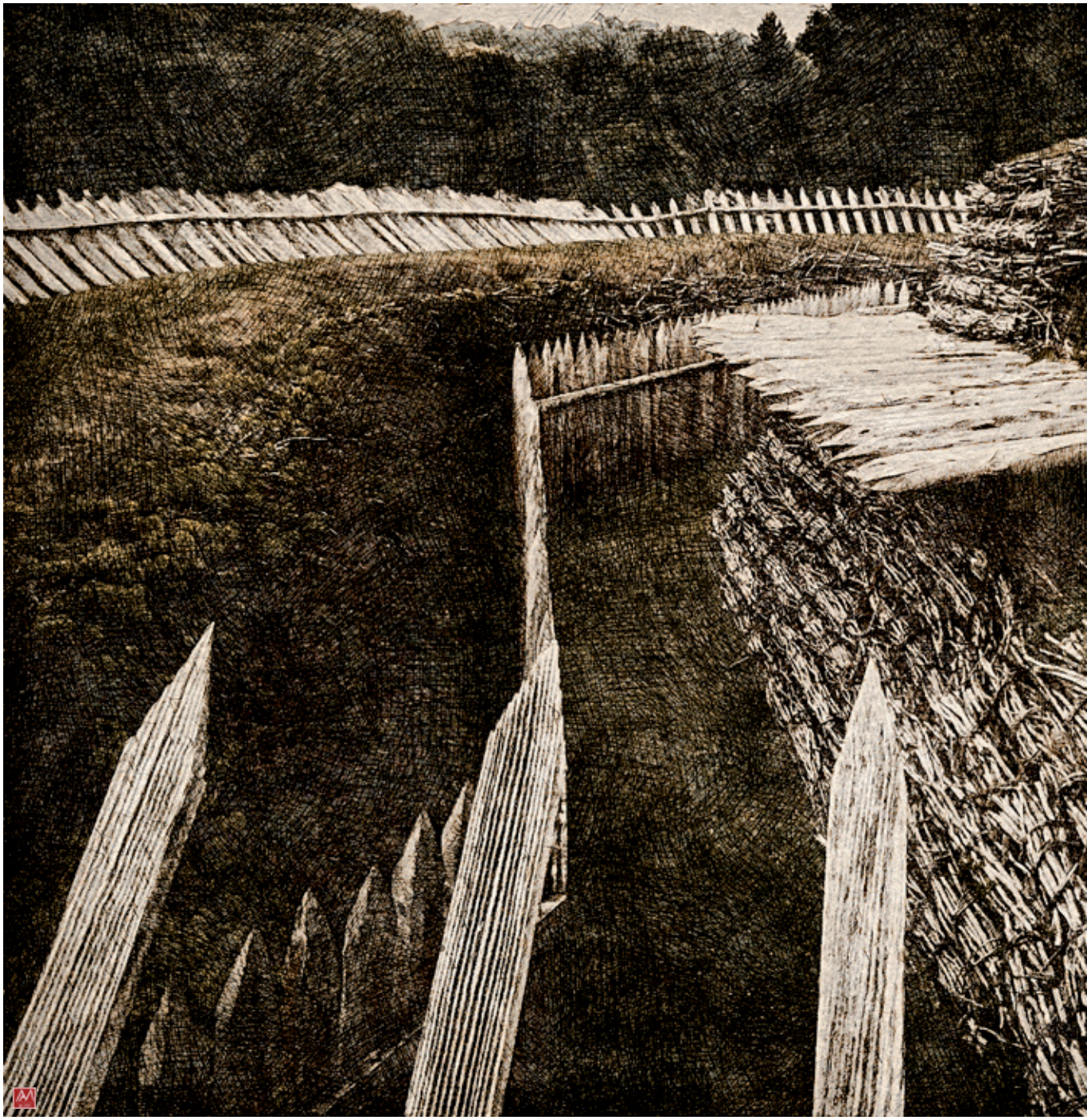
Ukoliko se prihvata karakterizacija Osmanskog carstva od 14. do 16. stoljeća kao *Carstva baruta* (*Osmanlı Barut krallığının*), zbog njegove široke upotrebe u artiljerijske svrhe, onda i tadašnje prisustvo artiljerije na gradačačkoj utvrdi moglo bi se sa sigurnošću smatrati pripadajućim vojnim naoružanjem stacioniranim u funkciji odbrane.[471] Topovi su, inače, korišteni kod opsjedanja protivničkih fortifacijskih objekata, gradova, u otvorenim bitkama, ali i u odbrani vlastitih utvrda. Osmanlije su koristili tehniku izrade topova i njihove vatrene moći prije onih sa kojima su bili u ratnim sukobima, te su bili u mogućnosti takva saznanja učinkovito implementirati u vojnu taktiku napada i odbrane. Bile su to tadašnje strateške prednosti Osmanlija. Zato uopće nije iznenađujuća činjenica, kako su od sigurno mnogih drugih obavještajno-interesantnih podataka na gradačačkoj utvrdi, ipak podaci o broju i kalibru artiljerijskog oruđa, kao i o konstruktivnoj karakterizaciji bedema bili primarni. Očito je da su (habzburški) Austrijanci, kao i mnogi drugi Evropljani, imali respektabilan odnos prema osmanskoj artiljeriji, kako onoj pokretnoj, tako i onoj stacioniranoj, pa nije moguće isključiti i preuveličavanje kalibara prilikom njihove klasifikacije. Međutim, za razliku od palisadima utvrđene fortifikacijske forme, podizane zbog sigurnosti posadnika na ugroženom graničnom području Osmanskog carstva, koja se pokazala opravdanom i uspješnom, tada su vojni stratezi zajedno sa gradačačkim kapetanom, izgradnjom dijela kamenih bedema i instaliranjem artiljerijskog oruđa na gradačačkoj utvrdi na *svoju ruku*, bili u koraku s mogućim ratnim dešavanjima. Više nisu samo vjerovali u snagu vojnih snaga koje isključivo ovise o ljudskim resursima i lahko naoružanoj konjici, već o tehnološkim napredcima koji su već duži period bili prisutni na drugim bojištima. Čini se opravdanim, kada je pogranični dio sjevernoistočne Bosne u pitanju, odnosno gradačačka utvrda, da ovdje ne treba isključiti ni mogućnost izgradnje bedema bez posebnih instrukcija osmanskih vojnih fortifikacijskih stratega i graditelja, već da je Muhamed-kapetan po *vlastitom viđenju* gradio bedeme i unutarnje objekte u utvrdi angažirajući domaće *neimare* (od *mimar*, graditelj) i *tàšćije* (klesari od *taş*, kamen) iz susjednih regija. Ipak, moguće je kazati kako angažman *neimara* nije bio bitan za konačnu formu bedema, već se kvalitet njihovog rada isključivo vrjednovao obradom kamena i drvenih trupaca, te njihovom ugradnjom.

Daljnju potvrdu o tome, da su vojni krugovi u Beču sakupljali informacije o gradačačkoj utvrdi, moguće je dobiti iz još jednog izvještaja bečkih konfidenata *(uhoda)* dostavljenog 1737. godine. Tu se navodi kako je gradačačka fortifikacija od rijeke Save udaljena *šest sati hoda*, te da je *sazidana od kamena* i da se u njoj *nalazi posada od 300 ljudi*.[472]

Unutar domoljubne poslanice zapadnom svijetu fra F. Lastrić u djelu *Epitome vetustatum Provinciæ Bosniensis*, štampane u Veneciji 1762. godine, odnosno u prijevodu tog djela *Pregled starina Bosanske provincije,* čineći korak dalje u istraživanju bosanske povijesti između 1735. i 1757. godine spominje i utvrdu u Gradačcu. Tu on navodi kako postoji veliki broj utvrda u Bosni koje ipak, [...] *uz suvremenu vojničku vještinu (izuzevši vrlo mali broj), nemaju nikakvog značaja... Odlučio sam nabrojati one koje su opasane zidovima i na turski* (osmanski, op. aut.) *način opskrbljene vojničkom posadom*. Među utvrdama *Donje Bosne* spominje i gradačačku utvrdu na sedmom mjestu, navodeći ih na osnovu njihovih lokacija od istoka prema zapadu.[473] Pored svjedočenja tekstualnog sadržaja iz djela G. Bodensteina, ovo su daljnje potvrde o postojanju i čvrstih (kamenih) bedema, odnosno grada utvrde u Gradačcu, koji je od rijeke Save udaljen *šest sati hoda, opasan zidovima i ...opskrbljen vojničkom posadom od 300 ljudi... i petnaest teških topova,* sa zapovjednikom Muhamed-kapetanom.

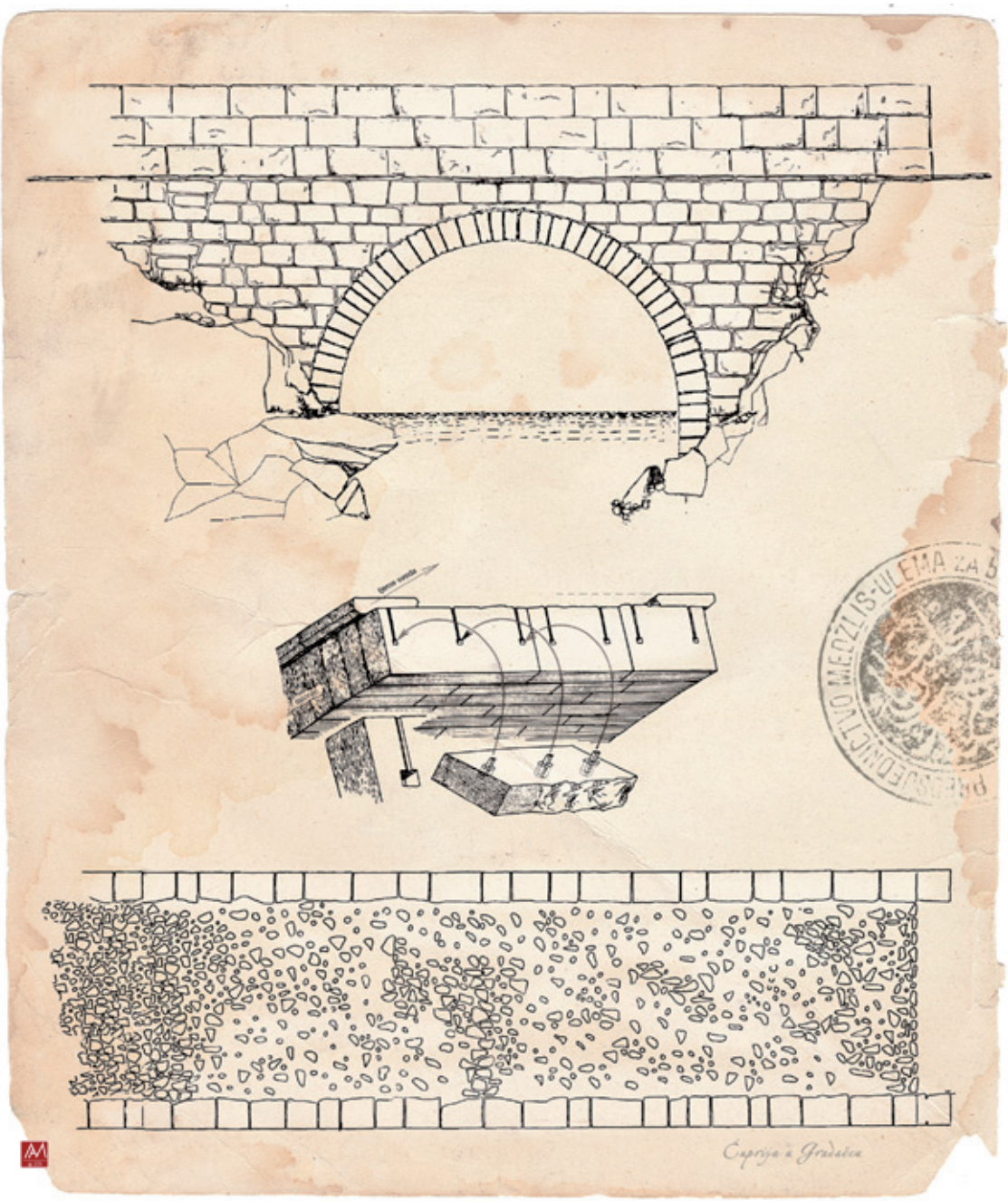

Utvrda u Gradačcu (Stadt Gradacsacz) – rekonstruktivni prikaz na osnovu informacija austrijskih uhoda iz 1725. godine.

Forme fortifikacijskih bokobrana (šanca) ispod južno i zapadno orijentiranih bedema Gornjeg grada – rekonstrukcija.

Jednolučna mostovna konstrukcija u Gradačcu, koja se danas nalazi na Trgu Alija Izetbegović. Detalj zidanja konstrukcije svoda i kolovozna konstrukcija sa korkalucima.

Čini se bitnim pomenuti i jednu *ćupriju* (*köprü*, most) koju je za bolju i bezbjedniju komunikaciju svojih sugrađana podigao *(inşaa edilmiş)* Muhamed-kapetan neposredno iza ušća, gdje se Bagdalski potok ulijevao u rječicu Gradašnicu. Riječ je o manjoj jednolučnoj mostovnoj konstrukciji od kamena koja je najvjerovatnije izgrađena prije 1736. godine, odnosno prije konačne njegove intervencije na podizanju palisadnih i kamenih bedema oko utvrde, a sigurno je, između ostalog korištena za efikasniju dostavu građevinskog materijala.[474]

Osim ove *ćuprije* podignuta je još jedna jednolučna *ćuprija* 1167. godine po Hidžri, ili 1753./54. godine. Ona je, također, gabaritno bila manja kamena *ćuprija*, preko tadašnjeg toka rječice Gradašnice u Gradačcu. Konstrukcija je urađena od fino klesanog kamena. Sačuvana kamena ploča s natpisom na staroosmansko-turskom jeziku potvrđuje godinu izgradnje i ime utemeljitelja: *Utemeljitelj ćuprije Mehmed-kapetan 1167. godine po Hidžri ili 1753./54*.[475] Ukoliko se prihvata podatak da je Muhamed-kapetan bio na poziciji kapetana do svoje smrti 1755/56. godine, te da ga je naslijedio Mehmed iste godine, onda Mehmed nije mogao imati zvanje *kapetana* 1753/54. godine, iako je po navedenom datumu sigurno *ćuprija* građena u periodu kapetanske pozicije Muhamed-kapetana. Iz navedenog moguće je zaključiti kako je ova *ćuprija* izgrađena Muhamed-kapetanom, ali nije moguće u potpunosti i isključiti mlađeg Mehmeda Gradaščevića kao graditelja za vrijeme kapetanske pozicije njegovog brata Muhameda. Ovo je još jedan gradačački zapis uklesan na kamenoj ploči koji može biti tačan, ali za kojeg ne postoje nikakvi drugi izvori koji bi navedene podatke dodatno potvrdili.

Također, u vezi sa prethodno navedenim može se kazati kako podatak o određenom sporu od 6.11.1749. godine oko naplate carina i drugih prihoda na rijekama Drini, Bosni i Savi, odnosno na prostoru između ušća Drine i Bosne u rijeku Savu, nije nastao između *Mehmed-kapetana i dvojice aga (Sulejman-age i Husein-age)* kako to navodi H. Kreševljaković, već Muhamed-kapetana i pomenute dvojice aga.[476]

Shodno ovako izvedenom zaključku, može se kazati kako je Muhamed-kapetan, a ne Mehmed-kapetan,[477] uz odgovarajuću nadoknadu koja se odmah isplaćivala, dobio *carski has* (*sultanovo* lično dobro) u *Visorskoj mukati* (zakup zemljišta u Usori),[478] prostor Zvorničkog sandžaka, na doživotno korištenje *(mulk, malićana* ili *malikana*). Na taj način stekao je pravo ubiranja u svoju korist, ne samo svih prihoda sa tog dobra, nego i svih poreza, *tapijske takse,*[479] carina, mostarina i taksi za kopneni prolazak roba u inozemstvo preko određenih prijelaza od ušća rijeke Bosne do ušća Drine u rijeku Savu.

BILJEŠKE

*449 **Šaković**, prof. Edin: *Nekoliko podataka o tvrđavi u Gračanici iz XVIII. stoljeća*. Članak. Časopis za kulturnu historiju, Gradačački glasnik, Prošlost, br. 35/18, Gračanica 2013., str. 36.

Za razliku od E. Šakovića, H. Kreševljaković na osnovu Muhamedovog potpisa i *muhura* (*mühür,* pečat) na Mostarskom *mahzaru* (kolektivna molba upućena osmanskim vlastima) iz 1730. godine donosi zaključak kako je [...] *Oko godine 1730. bio je kapetan Muhamed*.
Kreševljaković, Hamdija: *Izabrana djela I*.., str. 184, bilj. 6.

*450 S obzirom na to, da se često moguće susresti sa tvrdnjom kako su prvi poznati članovi porodice Gradaščević bili... *kapetan Mehmed I i kapetan Mehmed II,* dužni smo upozoriti kako nije isključena mogućnost u tačnost navođenja imena kao *Mehmed I* ili *Mehmed II*, odnosno da je riječ o *Muhamedu* i *Mehmedu Gradaščeviću*..

Vidi, **Kreševljaković**, Hamdija: *Husein kapetan Gradaščević – Zmaj od Bosne*. Sarajevo 1931., poglav. III, str. 8; **Sarajlić**, Esad: *Gradačac sa okolinom*..., str. 105-109.

Naime, imena *Muhamed* i *Mehmed* potiču od istog arapskog korijena *ḥamida* sa značenjem *hvaliti* i *slaviti*, a unutar latinične transkripcije (postupak zamjene znakova jednog sistema pisanja znakovima drugog – po zvučnosti) i transliteracije (zamjene znakova jednog sistema pisanja znakovima drugog po načelu *'slovo za slovo'* ne vodeći pritom računa o izgovoru) često dolazi do zamjene stvarnog imena npr. Muhamed u Mehmed. Iz tog razloga moguće je kazati da se, *Mehmed-kapetan I* ustvari zvao *Muhamed-kapetan*. Uvjetna tačnost takvog imena potvrđuje se narodnim predanjem, koje bilježe Muvekkit i Safvet-beg Bašagić, kako je prvi nesporno poznati gradačački kapetan bio po imenu Muhamed-kapetan, kao mogući sin Ahmed-age, kasnije kapetana, odnosno najvjerovatnije sin Ćose Ahmed-age. Međutim, ukoliko se dati podatak prihvata kao realan, onda prvi kapetan iz porodice Gradaščevića, iako najvjerovatnije veoma kratko, je bio Ćose Ahmed-kapetan (na dužnosti kapetana 1720./21. godine), a ne Muhamed-kapetan koji je obnašao dužnost kapetana od 1721./22. do 1749./50. po jednom izvoru, a po drugom do 1755./56. godine, odnosno do momenta njegove smrti.

Dodatna informacija kojom se unosi daljnja nedoumica u ovaj problem je ona što je ostala zapisana u bilješci Muhameda Hadžijahića – nalazi se u porodičnoj biblioteci Muhameda Gradaščevića, a odnosi se na prijevod natpisa sa jednog *mezara* preko puta Husejnije džamije u Gradačacu. Iz prijevoda originalnog natpisa na nišanu proizlazi da je tu *1169. godine po Hidžri* ili 1755./56. godine, sahranjen *Mehmed-kapetan, sin Osman-kapetana Gradačlije*. Ovdje je zasigurno došlo do već pomenute greške u mogućem iščitavanju ili ispisivanju navedenog imena *Mehmed*, umjesto *Muhamed*. Ukoliko se godina smrti prihvata kao tačna, onda to nikako nije mogao biti Mehmed-kapetan, odnosno Mehmed-kapetan II koji je tek tada (1756.) mogao preuzeti gradačačku kapetaniju od Muhameda-kapetana (Mehmeda I)

i eventualno iste godine započeti sa obnovom i izgradnjom utvrde u Gradačcu.

Međutim, ostaje otvoreno pitanje ko je *Osman-kapetan Gradačlija*, da li je i to greška? Ipak, moguće je kazati kako iz prethodno citiranih izvora proizilazi da je mogući otac Muhamed-kapetana, ustvari bio Ćoso Ahmed-kapetan ili Ćoso Ahmed-paša – kao takav pomenut u jednoj narodnoj pjesmi!(?) Međutim, H. Kreševljaković, na tradiconalno zasnovanom sistemu davanja imena djeci, nudi opciju da je pravo ime Ahmed-kapetana ustvari bilo *Osman-kapetan*, jer se ime *Osman* u ovoj porodici javlja i nešto kasnije za razliku od imena *Ahmed* koje se *više nikako ne aktualizira*. Međutim, pregledom porodičnog stabla Gradaščevića moguće je utvrditi kako i sa imenom *Ahmed* ima Gradaščevića. Naime, gradačački *mutesèlim* (oblasni upravitelj), nakon poraza Husein-kapetana, bio je Ahmed-beg, a i sin Bećir-bega bio je Ahmed-beg, poznati bankar...

Iz navedenih razloga, kao i prisutnih historiografskih nedoumica i kontradiktornosti, te neriješene problematike po pitanju imena, u ovom radu koristit će se ime ***Muhamed***, kao ime drugog kapetana iz porodice Gradaščevića, koji je naslijednim pravom i *carskim beratom* – dekretom bio postavljen za kapetana.

O ovoj problematici vidi razmišljanje i mišljenje H. Kamberovića u: **Kamberović**, Dr. Husnija: *Husein-kapetan Gradaščević*..., str. 8; **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I*..., *Kapetanije*, str. 182; **Pelidija**, Enes: *Banjalučki boj iz 1737 – uzroci i posljedice*. Sarajevo 2003., str. 131, bilj. 243; **Sarajlić**, Esad: *Gradačac sa okolinom*..., str. 104-105.

*451 Abdulah-paša Muhsinović bio je četiri puta bosanski namjesnik. Prvi put je bio u periodu od 1720. do avgusta 1727. godine, drugi put od oktobra 1733. do novembra 1735. godine, treći put od 1740. do 1741. godine i četvrti put od 5. maja 1748. do 25. aprila 1749. godine, kada je i umro, te ukopan u Travniku – Turbe Abdulah-paše Muhsinovića u centru gornje *čaršije*.

** Podatak koji iznosi F. Şensoy potvrđuje postojanje ***mukata*** u Bosni koje su bile dijeljene i lokalnim utvrdama. Nažalost precizniji podaci o utvrdama koje su uživale *mukate* nije preciziran.

Şensoy, Dr. Fatma: *Mukataalarda Muhasebe Kayıtları ve XVII. Yüzyıl Başında Bursa Mukataası Örneği*. Rad je prezentiran u Istanbulu od 19. do 22. ljuna 2013. godine. na III Konferenciji o računovodstvu i računovostvenoj historiji Balkana i Bliskog istoka. Dostupno i na: http://dergipark.gov.tr/download/article-file/319900. Posljednji put pristupljeno 4.9.2018. godine, str. 207.

*452 Potvrda Porte je datirana 27.3.1721. godine. ***Başbakanlık Osmalı Arşivi, Maliye defter*** I/114, 9908/24-3.

Ovu potvrdu Porte u svojoj raspravi oko utvrda u Gradačcu, Sokolu, Srebreniku i Gračanici koristi i E. Pelidija, s tim da navodi, iako je riječ o istom izvoru, kako se radi o utvrdi ***Srebrenica***, umjesto Srebrenik, kao i da je vrijeme dešavanja u vezi sa djelovanjem ***Topal Osman-paše*** u Bosni.

Vidi, ***Başbakanlık Osmalı Arşivi, Maliye defter***, zb. I. inv. br. 114, 9908/22-2 od 27.3.1721. godine. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Nije jasno kako je moguće period 1721. godine vezati za Topal Osman-pašu ukoliko znamo da je njegova vladavina protekla u Bosni između 1861. i 1869. godine, kada su se Osmanlije već spremale da je napuste. Poznato je da je u tom *vaktu* (vremenu) i *zemanu* (stoljeću) malo ko započinjao *bilo kakav posao* koji bi mogao koristiti eventualnoj odbrani Bosne. *Usporedi,* ***Ottoman Bosnia – Topal Osman-paša***. *Encyclopaedia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/place/Bosnia-and-Herzegovina/Cultural-life#ref749797. Pristupljeno 2.11.2018; **Pelidija**, Enes: *Banjalučki boj iz 1737...*, str. 151, bilj. 307.

*453 **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I...*, str. 182, bilj. 8; ***Isti:*** *Stari bosanaski gradovi...*, str. 22 i 40.

*454 ***Groš***, bio je naziv za osmanski novac (službeno *onluk).*

Prve pojave naziva *groš* na teritoriji Bosne dešavaju se početkom 14. stoljeća, kada je Bosnom privremeno upravljao ban Pavle Šubić, kao forma imitacije *mletačkog groša*. Međutim, prve podatke o kovanju bosanskog novca pod ovim nazivom upućuju na kralja Tvrtka II Kotromanića i potiču iz 1436. godine. U opticaju su bile tri vrste novca: groš, dinar i poludinar. Groš Tvrtka II se ubraja među najkrupnije srednjovjekovne novce. Njegov novac ukazuje tipološku novinu u bosanskoj numizmatici. Naime, stare bizantske motive, koji su se nalazili na novcima Stjepana II i Tvrtka I Kotromanića, s banom, s jedne strane, te s Isusom, s druge, Tvrtko II je zamijenio na način da se na aversu nalazi kraljev naslov, kraljevski grb s monogramom kraljeva imena, sa slovnim znakom "T" i kraljevskom krunom od ljiljana, dok je na reversu prikazan lik Sv. Grgura Nazijanskog s natpisom. Kovačnica kralja Tvrtka II kovala je novac samo sedam godina i u tom periodu je pustila u promet bogate serije bosanskog novca. Tvrtkov nasljednik, kralj Stjepan Tomaš, nastavio je identičnu praksu kovanja spomenute tri vrste kovanica.

Osmansko osvajanje bosanske kraljevine označilo je kraj rada državne kovačnice i daljnjeg puštanja u opticaj bosanskog novca, ali je donijelo, pored ostalih novčanih jedinica (zlatna *sultanija*, srebrena *akča*, bakarna *mangura*...) i osmansku srebrenu *kurušu*, koja je u evropskom dijelu Carstva nazivana *groš.* Bitno je kazati kako je groš opstajao kao osnovna računska novčana jedinica i onda kada bi zbog obezvrijeđivanja čak nestajao iz opticaja.

Vrijednost srebrenog osmanskog groša je bila promjenljiva i, samim tim takva novčana jedinica imala je u različitim periodima i različitu težinu, finoću te sadržaj srebra. Npr. 1780. godine težina je bila 18,50 grama, finoća 54,0%, a sadržaj srebra 10,00 grama, za razliku od 1844, godine kada je težina bila 1,20 grama, finoća 83,3%, a sadržaj srebra 1,00 gram.

*455 Navedeni postupak odobravanja popravke ili nove izgradnje utvrda, te financiranja istih, nastao je po analogiji opisane procedure financiranja obnove *jedanaest carskih tvrđava* koje su se nalaze na granici Bosanskog ejaleta, te provedenog postupka o sređivanju *deftera* i njihovom slanju u Stambol. Pomenuti carski *ferman* izdat je 22. zu-l-hidždžeta 1232, godine po Hidžri ili 1.10.1817. godine za vakta bosanskog *valije* Sulejman-paše.

Muvekkit (Hadžihuseinović, Sidki Salih): *Povijest Bosne II.* Sarajevo 1999., str. 825-826.

*456 ***Başbakanlık Osmalı Arşivi, Maliye defter I***, 9908/27-3 (korigiran i dopunjen prijevod Polimca Abdulaha); **Šaković**, prof. Edin: *Nekoliko podataka o tvrđavi u Gračanici...*, str. 36.

** Osim ***Tahrir-deftera*** (popisni registri) nalaze se i ***Mudevver-defteri***, odnosno ***Maliye'den Müdevver Defterler Kataloğu*** čije je evidencija uspostavljena 1427. godine.

*457 Osmanski naziv za mjesto ***Varoš Novi*** odnosi se na današnju naseobinu Novi Grad na rijeci Savi. U raznim povijesnim dokumentima i kartama ovo mjesto različito je ubilježavano – *Wywar* (Novi grad), *Novum castrum Derskonch* (1408.), *Castelloni de Wywar* (1414.), *Locus castri Wyuar vocati* (1432.), *Novum castrum* (1477./78.)... Osmanlije su ga zauzele 1536. godine, a u brodskom kadiluku spominje se

1545. godine kao *Varoš Novi*. U drugim osmanskim izvorima uglavnom se koristi naziv *Novi (Yeni)*.

Brodska pukovnija, u: **Valentić**, Mirko (gl. ur.): *Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća*. Sv. II. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1999., str. 1 i 7.

*458 **Muvekkit** (Hadžihuseinović, Sidki Salih): *Povijest Bosne I...*, str. 471-472.

*459 Ovdje H. Kreševljaković Muhamed-kapetana imenuje kao Mehmed-kapetan bez dodatne identifikacije kao prvi ili drugi.

Vidi, **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I..*, str. 182, bilj. 8.

*460 **Travnik** je postao glavni grad osmanske Bosne poslije Karlovačkog mira 1699. godine. Kako se čini, prvi je bosanski namjesnik, bio Elči Ibrahim-paša, koji je, sudeći po njegovim zadužbinama, rezidirao u Travniku već 1703. godine.

Opširnije vidi, **Bejtić**, Alija: *Elči Hadži Ibrahim-pašin vakuf u Travniku*. Sarajevo 1942., str. 27-30.

*461 **Hodžić**, Nermina: *Orijentalne zbirke 1578.-1936. – analitički inventar*. Regionalni istorijski arhiv Tuzla, Tuzla 1990., str. 12.

*462 ***Maliye'den Müdevver Defterler*** B-174-2.

*463 **Anonim** (**Bodenstein**, dr. Gustav, ur.): *Beschreibung von dem Königreich Bosnien*. Navedeni izvorni tekst je objavljen u nekoliko nastavaka Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini pod naslovom *Povijest naselja u Posavini*, god. XIX, sv. 1, 3 i 4, Sarajevo 1908., str. 155-190, 359-390 i 375-618; god. XX, sv. 1, Sarajevo 1908., str. 95-112.

*464 Anonimni autor/autori ovog/ovih izvještaja, obrađenih dr. Gustavom Bodensteinom koji izričito navodi da su ovi izvještaji sa teritorije Bosne nastali po dostavljenoj dokumentaciji konfidenata (doušnika, uhoda) u periodu od 1718. do 1739. godine. Međutim, H. Kreševljaković sumnjajući u tačnost datiranja tvrdi kako je izvještaj nastao poslije 1763. godine.

Kreševljaković, Hamdija: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini – Vrandučka kapetanija*. Sarajevo 1954., str. 173.

Ipak, moguće je zaključiti kako je ovaj izvor nastao prije zvaničnog formiranja izviđačko-obavještajne službe (Habzburške) Austrije čiji je centar bio u Gradišci. Naime, od 1782. godine za takve aktivnosti bio je zadužen izvjesni general Cehenter sa zadatkom da ustanovi odbrambenu sposobnost osmanskih utvrda dolinom rijeke Save od Bihaća do ušća rijeke Drine, kao i nekih naseljenih mjesta. U obavještajni rad centra bili su uključeni generalštabni oficiri iz Praga, kapetani Šmit i Held, zatim šest oficira nepoznatih imena koji su pod izgovorom da nabavljaju hranu obišli i regije Bihaća i Travnika.

Kreševljaković, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: *Vojno-geografski opis Bosne…*, str. 7.

*465 Pod terminom ***Filialposten*** treba podrazumjevati druge utvrde koje su se tada nalazile unutar gradačačke kapetanije. Po mogućem shvaćanju, u prvom redu bile bi to utvrde u Srebreniku i Sokolu, a postoji i mogućnost da se podrazumijevala i utvrda u Gračanici, kojima je tada zapovijedao kapetan u Gradačcu posredstvom svojih imenovanih dizdara.

Anonim (**Bodenstein**, dr. Gustav, ur.): *Povijest naselja u Posavini*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XX, Sarajevo, 1908., str. 98.

*466 ***Schloß***, stariji način pisanja njemačkog naziva *Schloss* – njemački izgovor: [ʃlɔs] – sa značenjem srednjovjekovne utvrde ili samostalne građevine, odnosno uporišta moćne porodice koje je slično palači ili dvorcu. Na skandinavskim jezicima, srodnim germanskom jeziku, uobičajno se koristi riječ *slot/slott* za ono što na engleskom jeziku može biti *palača* ili *dvorac*, osim u iznimnim slučajevima kada se označava kao *palača/palæ* ili *kastel* ili *borg*. Međutim, potrebno je naglasiti kako je većina *Schlössera* (zamkova) izgrađena nakon srednjeg vijeka kao rezidencija plemstva, a ne kao fortifikacijska utvrda

– "tvrđava", premda su to objekti koji su često izvorno bili i utvrđeni. Uobičajni njemački termin za pravi dvorac je *Burg* a za tvrđavu *Festung*, ili – stariji i nešto više arhaičan – *Veste*. Ipak, mnogi su dvorci označeni terminom *Schloss*, osobito oni koji su služili kao rezidencije nakon što su izgubili odbrambeni značaj.

*467 Njemački termin ***Festung*** u značenju *utvrda* ("tvrđava") je opći generički pojam koji se koristi za izuzetno utvrđeni građevinski kompleks. U užem smislu termin *utvrda* odnosi se na neovisni, uglavnom snažno strukturirani fortifikacijski objekt utvrđen čvrstim kamenim bedemima, koji služi za zaštitu od neprijateljskog vatrenog oružja (osobito artiljerije). Također, uloga takvih fortifikacijskih objekata u graničnim i pograničnim dijelovima je bila za očuvanje sigurnosti određenih oblasti, s mogućnošću da se iz nje ide u osvajanja nove teritorije ili u stacioniranju vojnih jedinica prilikom povlačenja sa prethodno izgubljenog ratišta. Osim toga, neke su utvrde u formi "tvrđave" služile i kao upravno sjedište, zatvor ili spremište državnih rezervi naoružanja, municije, hrane...

*468 **Anonim** (**Bodenstein**, dr. Gustav, ur.): *Povijest naselja u Posavini…*, str. 97 i 98.

*469 Etimologija kaže da termin ***šanc*** potiče od njemačke riječi *Schanze* i predstavlja tip utvrđenja (rova/nasipa) sa dodatnim bokobranom od zemlje i kamena u službi defanzivnog borbenog sredstva. Šanac je sličan *jarku*, ali znatno se razlikuju i ne treba ih miješati, jer je šanc složeniji oblik odbrambene zaštite i od *rova* i od jarka, premda je jarak nerijetko dio šanca. Osnovna funkcija šanca je da zakloni vojnike koji koriste vatreno oružje. Preciznije, to je u vojnom smislu utvrda visokog profila, a u fortifikacijskoj arhitekturi je utvrda namijenjena odbrani, koja može biti stalna, mobilna ili poljska.

H. Kreševljaković za modifikaciju ove fortifikacijske forme koristi termin *šarampov*, te navodi kako su oni ponegdje bili utvrđeni palisadama *(parmakluk)*, tri metra dugim, na vrhu zašiljenim *mèrtekcima* (balvanima), koso zabijenim u zemlju ispod opkopa.

Kreševljaković, Hamdija: *Stari bosanski gradovi*..., str, 7.

*470 **Anonim** (**Bodenstein**, dr. Gustav, ur.): *Povijest naselja u Posavini*..., str. 98.

Međutim, koja je vrsta topova bila korištena u navedenom izvoru se ne spominje. Poznato je da su se na bosanskim utvrdama u to vrijeme koristili topovi čija je dužina varirala od 88 do 352 centimetara, kao i težina od 54 do 540 kilograma. Koliko je znano, uz respektabilni odnos prema prethodno pomenutoj karakterizaciji kalibra topova kao *teških*, ipak su na ovoj i ovakvim utvrdama korišteni topovi srednjeg kalibra liveni u bronzi, sa nazivima *darbuzân,* (darbuzen) i *zarbuzân* (zarbuzan). Naznačeni kalibri topova koristili su projektile livene od željeza, koji su se mogli rafalno ispaljivati na veću daljinu. Prosječna težina *đuladi* (topovsko tane) iznosila je 1695./96. godine 22,7 kg i 35,6 kg, a 1704./05. godine 42 kg. Težina đuladi ovisila je od vremenskog perioda i važećih tehnoloških normi u livnicama.

Usporedi, ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi – Top, Bir ateşli silâh türü.*** Dostupno na: https://islamansiklopedisi.org.tr/top. Pristupljeno 2.9.2018.

Postoji mogućnost da procjena, navedena od *petnaest topova* u prethodno pomenutom izvornom tekstu nije bila tačna, međutim poznata je i osmanska praksa da su topovi zajedno sa posadama prebacivani sa jedne utvrde na drugu, ovisno od akutualnih ratnih dešavanja.

*471 **Murphey**, Rhoads: *Ottoman warfare 1500–1700*. University of Birmingham 1999., str. 13.

*472 **Österreichisches Staatsarchiv**, Wien, *Stk. Türkei III* – **Kriegsarchiv**, Wien, *Türkenkrieg 1737-1739 Alte Feld Akten*, str. 13, 167; **Pelidija**, Enes: *Banjalučki boj iz 1737...*, str. 247, bilj. 103.

*473 **Lastrić**, Filip: *Pregled starina bosanske provincije.* (Bilingualno izdanje, prir. fra Andrija Zirdum, prev. dr. fra Ignacije Gavran i fra Šimun Šimić). Sarajevo – Zagreb 2003., str 163/110.

*474 Regulacijom vodotoka rječice Gradačnice 1978. godine prosječeno je njeno novo korito, a ova ćuprija ostala je bez osnovne namjene.

*475 **Čelić**, Džemal i **Mujezinović**, Mehmed: *Mostovi na Ukrini i drugim manjim pritokama Save*; u: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1998., str. 215.

Danas je ta mostovna konstrukcija zatrpana, prostor ispod jednolučne konstrukcije betoniran, a njezin gornji sloj asfaltiran. Njegova zatrpana skrivena lokacija nalazi se u samom centru današnje gradske cjeline, nedaleko od Gradske kafane, odnosno na istočnoj strani Medrese.

*476 **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I*.., str. 182, bilj. 7.

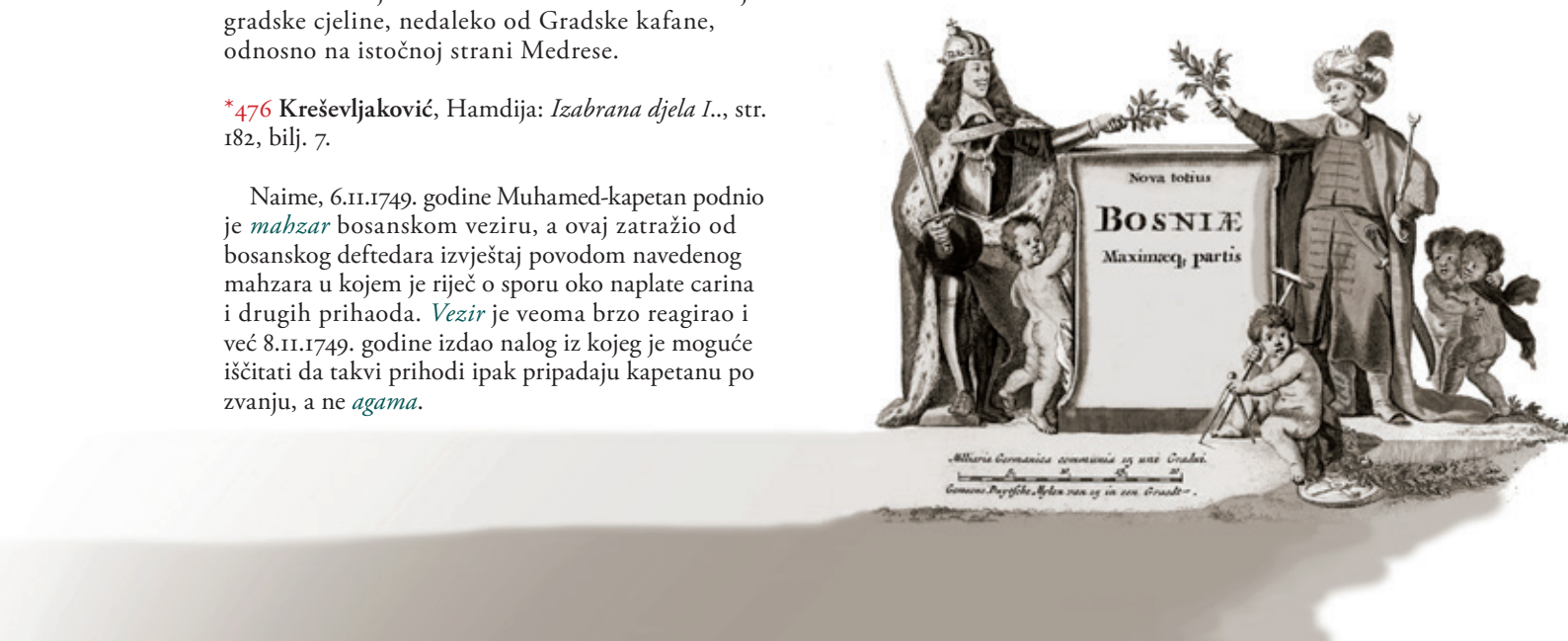
Naime, 6.11.1749. godine Muhamed-kapetan podnio je *mahzar* bosanskom veziru, a ovaj zatražio od bosanskog deftedara izvještaj povodom navedenog mahzara u kojem je riječ o sporu oko naplate carina i drugih prihaoda. *Vezir* je veoma brzo reagirao i već 8.11.1749. godine izdao nalog iz kojeg je moguće iščitati da takvi prihodi ipak pripadaju kapetanu po zvanju, a ne *agama*.

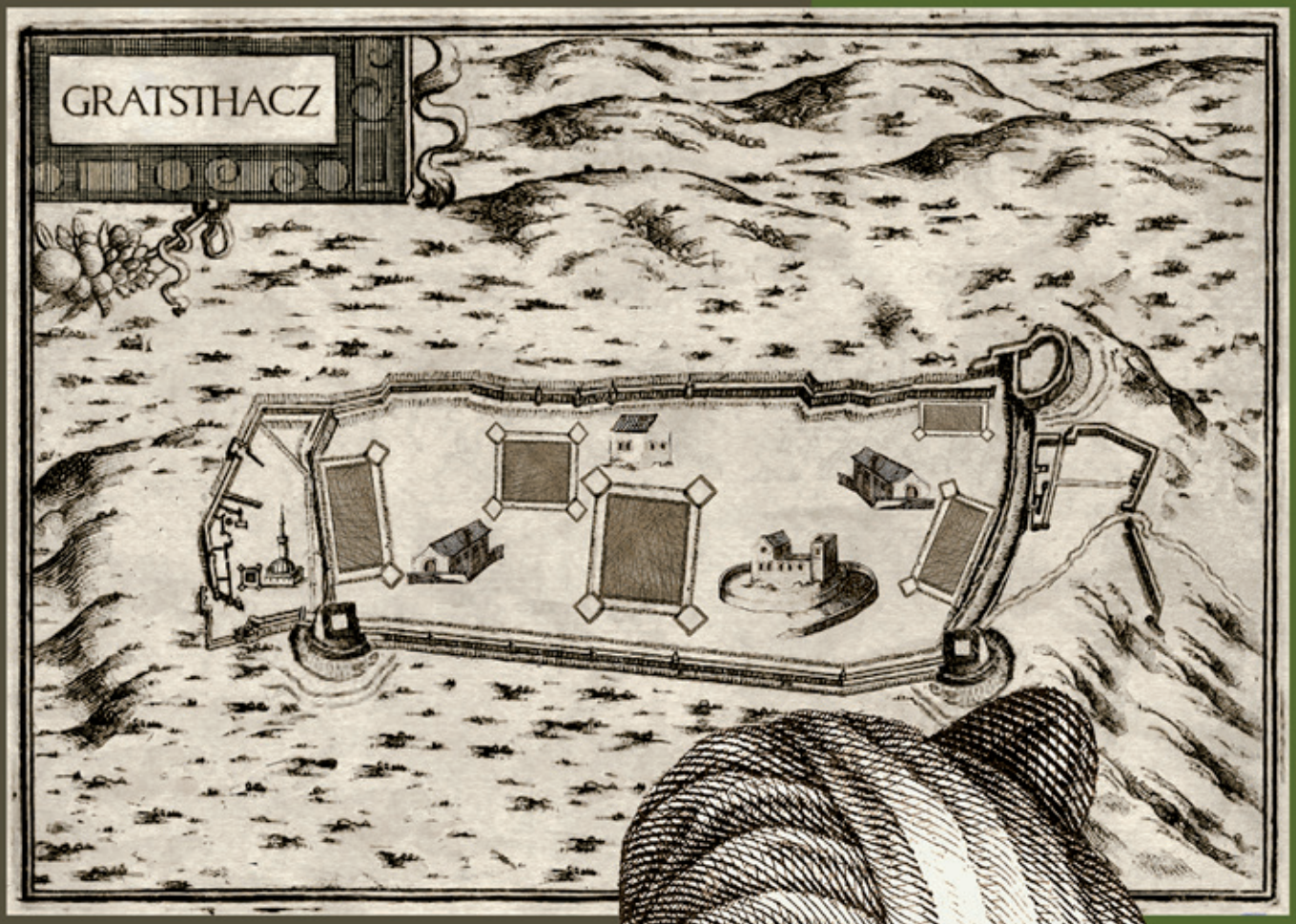
*477 Podaci o *rusumi badži mururijjetu* kapetana Mehmeda preuzeti iz: **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I*..., str. 63, bilj. 48.

*478 Pod terminom ***mukáta*** i ***mùkāta***, u konkretnom slučaju podrazumijeva se zemljište koje se daje u zakup na određenoj lokaciji.

Vidi i, ***Bilješku 421***.

*479 Pravo raspolaganja određenim ***čìflukom*** (komad zemljišta u posjedu s posebnim gospodarsko-pravnim položajem) bilo je ograničeno jedino poštivanjem vrhovnoga vlasništva države i plaćanjem prenosne, odnosno *tapijske isprave* – dokument o svojini nepokretnosti, potreban spahiji u slučaju daljnjeg prijenosa.

GRATSTHACZ

Mehmed-kapetan Gradaščević – nastavak obnove i izgradnje gradačačke utvrde

Mehmed-kapetan, naslijedivši prethodnika Muhamed-kapetana, te dobivši carski *berat* (od ar. *barā't*, sultanov dekret) nastavio je 1765. godine sa opsežnijim i nešto konkretnijim daljnjim građevinskim radovima na gradačačkoj utvrdi.

Pošto je Mehmed prije samog početka preuzimanja kapetanije od brata Muhamed-kapetana dobio ustupljeno pravo *(emánet*, nasljedstvo) zakupa i uprave doživotnog uživanja *màlikàne*, uz poštivanje određenih pravnih formalnosti, postao je jedan od imućnijih kapetana u regiji. Ovakvu transakciju bilo je obavezno registrirati u *sidžilu* (sudski protokol) mjesnog *kadije*, a kopija takve registracije morala se podnijeti i *kadiji kadiluka* u kom se nalazi *malikana*, također radi registracije. Pošto izvori o takvom vidu registracije zakupa i uprave Gradaščevića nad *malikanom* nisu dostupni, činilo se opravdanim u cilju objašnjenja procedure poslužiti analogijom jednog zapisa tešanjskog *kadije* iz 1744. godine, koji navodi H. Sućeska.[480]

Da je sjeverni dio Bosne bio interesantan (Habzburškoj) Austriji svjedoče mnoge vojno-obavještajne aktivnosti koje su poduzimane. O tome ne samo da svjedoče izvještaji koje je uredio, prethodno pomenuti G. Bodenstein, već i neke druge *bečke uhode (Wiener Spione)*. Formiranjem (Habzburško) Austrijskog centra za vojno-obavještajne aktivnosti u Gradišci (1782) bili su stvoreni potrebni preduvjeti za prikupljanje informacija, pogotovo onih u vezi sa širom teritorijom desne obale rijeke Save, odnosno gradačačke oblasti. Za takve aktivnosti, kako informiraju historičari, korišteni su i bosanski franjevci šaljući *uhodske izvještaje*, ili su osobnim prisustvom provodili preobučene austrijske podoficire i oficire u franjevačke habite s kukuljicom kako bi sakupili informacije sa terena *a la vue* (direktnim viđenjem, pogledom). Jedan od takvih slučajeva prikupljanja informacija potpomogao je i sam, tada novoimenovani bosanski biskup fra Augustin Botoš-Okić, omogućujući franjevačku pratnju zastavniku *Brodske graničarske regimente* Klementu Božiću, da od aprila do kraja novembra 1785. godine obiđe značajne dijelove Bosne. Zahvaljujući njegovom izvještaju o strateškim vojnim i geografskim podacima, postoji i nešto detaljniji opis gradske utvrde u Gradačcu.[481]

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Mehmed-kapetan Gradaščević sa nacrtom naslijeđenog stanja gradačačke utvrde – rekonstrukcija na osnovu izvještaja (habzburško) austrijskih uhoda Centru za vojno-obavještajne aktivnosti u Beču.*

Pored opisa gradačačke fortifikacije, K. Božićevo zapažanje ujedno sadrži i podatke o pristupnoj cestovnoj trasi kojom je išao do Gradačca, okolnim naseobinama, karakterizaciji rječice, konfiguraciji terena, pejzažima, naselju…, te zaključuje, kada je o samom naselju riječ, da je to [...] *Marktflek* – trgovište *sa približno 111 turskih* (osmanskih, op. aut.) *kuća* (smještenih u *mahali* pored utvrde, op. aut.). *Put vodi od Porebrica preko jednog brežuljka, zatim poljem i šipražjem preko strmine udaljene od jednog klanca, koji je zbog naglašeno izderanih obala teško prolazan. Odavde put ide daljnjim šipražjem na drugu obalu koja je isto takva kao i prethodna, pa zatim se penje na izdignuti brežuljak na kojem* (djelimično, op. aut.) *leži seoce Dorfe l Grabovgaz* (Grabov Gaj, op. aut.) *sa 6 kristlichen Hausern* (kršćanskih kuća). *Potom vodi na jednom trećinom obrastao usjek preko kojeg leži 8 Schritt lange Bruke* (osam koraka dug most), *od kojeg se nastavlja put sa laganim uzlaznim penjanjem na sljedeći brežuljak, zatim prelazi preko hrpta tog brežuljka, pa preko šipraga i polja niz priličnu strminu konačno vodi dolje u Orth* (mjesto – Gradačac, op. aut.). *Samo mjesto leži u dolini naspram njezinog manjeg suženja* (između planina Majevice i Trebave, op. aut.), *a djelimično i blizu prilično čudne rječice* (Gradašnice, op. aut.). *Schloss* (dvorac)[▾482] *se nalazi na obroncima Gebrurge Zelina* (brežja Zelinje) *koji su sa sjeverne strane vrlo strmi i stjenoviti nasuprot postojećeg klanca. Dvorac* (fortifikacija, op. aut.) *je smješten u jednom izduženom četverouglu od četrdeset i pet koraka dužine i trideset širine, obavijen sa približno osamnaest stopa visokim zidovima*[▾483] *na čijim se uglovima, kako prema jugozapadu tako i na onome sa sjeveroistoka, nalaze osmerougaoni tornjevi* (bastioni, op. aut.) *za postavljanje topova. Ispod platoa nalazi se podziđe koje je visoko oko 12 stopa,*[▾484] *a pruža se niz padinu prema rječici* (Gradašnici, op. aut.) *na istok nekih 100 koraka.*[▾485] *Na sjeveroistočnom uglu bedema nalazi se još jedan četverougaoni toranj, visine 16 stopa,*[▾486] *koji može izdržati topove, zatim su tu i vrata, ulaz u dvorac* (ulaz u utvrdu kroz toranj. op. aut.), *te i drugi toranj orjentiran prema jugu. Blago prema južnim bedemima smješten je objekt kapetanovog stana opkoljen palisadama ispod kojih je iskopan jarak. Kapetanov stan i dvorac* (utvrda, op. aut.) *dominiraju okolinom, koja je brežuljkasta i ispresijecana jarugama. Djelimično je obrasla a djelimično su zasađeni voćnjaci. Na udaljenosti od pola sata hoda od dvorca* (utvrde, op. aut.), *u smjeru sjeveroistoka, na jednom brežuljku usred vinograda nalazi se jedan opekom ozidan toranj od nekih pet stopa visine*[▾487] *u kojem ljetuje kapetan. Dvorac* (utvrda, op. aut.), *tornjevi* (branić kule, op. aut.) *i stan kapetana mogu se viditi za vedrih dana od Topđa* (brodske pukovnije koja je smještena s druge strane vodotoka rijeke Save, op. aut.).

Prisutnost neusaglašene terminologije unutar (habzburško) austrijskih obavještajnih krugova, ipak potvrđuje kako je riječ o *Orth-u* (mjestu) sa *das Schloss* (utvrđenim dvorcem), odnosno o **kapetanskoj gradskoj utvrdi** u Gradačcu i **kapetanskoj kuli** na Kulinom Brdu.

Kapetanova kula – Kulino Brdo (Kal'a Gradçaç) – islamska minijatura i prikaz kapetana u kuli od nepoznatog umjetnika sa Zapada.

Rekonstrukcija arhitektonsko-fortifikacijskih elemenata gradačačke utvrde po okončanju građevinskih radova Mehmed-kapetana Gradaščevića.

Iz navedenog izvještaja moguće je zaključiti kako se gradska utvrda *(grad u formi utvrđenog dvorca)* nalazi na uzvišenju brežja Zelinje, te je prirodnom padinom, koja se spušta prema rječici Gradišnici, bila branjena sa sjeverne strane, u pravcu sjeveroistok-sjeverozapad. Kao dodatno obezbjeđenje padinskog prostora koje je visoko cca. 125 metara, a ispod nivoa platoa podignuto je kameno podziđe u visini nešto višoj od 3,5 metara, s tim da se visina podziđa iznad samog nivoa platoa kreće oko jednog metra. Sa istočne, djelimično južne i zapadne strane, na nadzemnoj površini (platformi) nalazi se prostor u obliku izduženog četverougaonika, dužine cca. 56, a širine cca. 37,5 metara, prilagođen terenu i sa manjim brojem lomova na perimetralnim kamenim bedemima podignutim u visini cca. 5,5 metara.

Na južnom bedemu, orijentiranom sjeveroistok-sjeverozapad, u samom njegovom središnjem dijelu, iznad visine kamenog bedema od cca. 3 metra postavljena je dodatna palisadna zaštita od gusto nabijenih i zašiljenih drvenih trupaca u širini od cca. 6 metara. Ispred samog bedema, koji je predstavljao fortifikacijsku simbiozu kamenog i palisadnog, potvrđena je gradnja i uređenje *šanca* (bokobrana) kao složeniji oblik odbrambene zaštite koji je dao izgraditi Muhamed-kapetan (*Muhammed Kapudan Gradaşçeviç*), a koji se razlikovao i od klasičnih rovova i od iskopanih jaraka kao fortifikacijskih elemenata. Njegova uloga je, kako je već navedeno, da neposredno uz *kutrinu* (ravni potez bedema između tabije/bastiona i ulazne branič kule) i ispred nje, a iza ukopanog rova i kontraškarpe (unutarnja kosina šanca od nabačene zemlje) formom *skrivenog puta* i *eskarpom*, zaštiti vojnike prilikom kretanja i eventualnog korištenja lahkog naoružanja.[488]

Neposredno iza posebno dodatno obezbijeđenog odbrambenog bedema u formi palisada – centralni dio platoa utvrde, izgrađen je novi objekt na dva kata(?),[489] od čvrstog materijala – kapetanov stan. Do takvog zaključka moguće je doći na osnovu podatka iz već navedenog izvora gdje je kazano kako je ...*Stan kapetana opkoljen palisadom*... i ...*Stan i utvrda dominiraju okolicom,* a ne *toranj* (kapetanska kula sa stanom/*konakom*) i utvrda.[490] Moguće je pretpostaviti da se upravo na tom mjestu nalazio prethodno izgrađen *odžak* podignut Bajram-agom (do 1714. god.). Da to još nije bio objekt *konaka* sa kapetanskom kulom, u smislu forme kakvu je moguće nešto kasnije identificirati, potvrđuje podatak kako tada utvrđeni grad u Gradačcu nije imao ni svog *dizdara*, ni *ćehaju*, a Mehmed-kapetan (*Mehmet Kapudan Gradaşçeviç*) je upravo sjedio u objektu koji nije imao formu kule. Komparacije radi, u isto vrijeme je postojala kula u utvrdi Srebrenik, gdje je bio smješten *ćehaja* i njom zapovijedao u ime gradačačkog kapetana.[491]

Jedno od poligonalnih rješenja u formi *bastiona* već je bilo izgrađeno na sjeveroistočnoj,[492] a drugo, (navodno) novoizgrađeno na jugozapadnoj strani fortifikacijskog kućišta. Oba imaju formu *krnjeg bastiona,*[493] sa strukturama projeciranim izvan glavnog kućišta fortifikacije. U obliku istaknutih objekata, jedan je smješten na uglu ravnih južnih i sjevernih, a drugi na uglu južnih i zapadnih kurtina,[494] odnosno bedemskih zidova. Njihova uloga je da olakšaju aktivnu odbranu protiv eventualnih napada neprijateljskih trupa. Na taj način, braniteljima utvrde je omogućeno da pokrivaju i (jugoistočnu) ulaznu branič kulu odbrambenom artiljerijskom vatrom,[495] kao i da imaju kontrolu prostora oko i unutar zapadno, južno, istočno i djelimično sjeverno orijentiranih zidina utvrde. Ukoliko se u navedeni sistem odbrane neminovno uključi i četverougaona branič kula, uvezana bedemima sa tabijom/bastionom na jugozapadu, kao i sa onim na sjeveroistoku fortifikacijskog kućišta, sa završnom formom terasaste ravne plohe i kruništem na njezinom vrhu, čija namjena daje i mogućnost smještaja artiljerijskog oruđa i posade, onda je dobijen jedan zaokružen odbrambeni artiljerijski sistem, koji je vatrom iz artiljerijskog oruđa mogao, gotovo u potpunosti pokrivati štićeni prostor utvrde. U slučaju potrebe, sa *tabije*/bastiona smještenog na sjeveroistočnoj strani fortifikacijskog kućišta, bilo je moguće artiljerijskim oruđem braniti i dio prirodne padine na sjevernoj strani.[496]

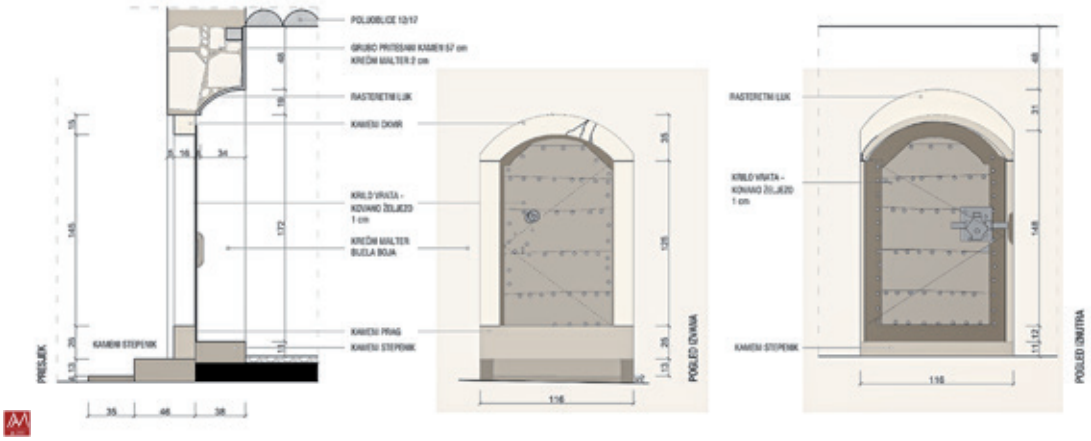
U prizemlju *tabije*/bastiona na sjeveroistočnoj strani fortifikacijskog kućišta, nalazi se prostorija koja je predviđena da primi dvije ode *topčija (topçu)* i, u slučaju eventualnog agresivnijeg artiljerijskog napada na utvrdu sa jugozapada ili jugoistoka, mogla je primiti i kapetana sa *herdoglijama* (pratnjom). Na poligonalnim vanjskim zidnim platnima prilikom podizanja objekta nije ostavljana nikakava forma mogućih otvora, kako u prizemnom dijelu, tako i u nivou prvog kata. U nivou unutarnjeg prizemnog dijela *tabije* prokopan je (ili obnovljen[?]) *lagum* (komunikacioni hodnik podzemnog karaktera), dug dvanaest, širok četiri, a visok dva i po metra. Korišteni materijal za njegovu gradnju bili su kamen za donje dijelove bočnih zidova, a pečena opeka za zaobljene stropne površine. U *lagum* se ulazi kroz polukružnu nišu – povezivao je *tabiju* sa novoizgrađenim objektom kapetanskog stana. Njegova izgradnja omogućavala je sigurniju zaštitu većeg broja *nefera* i kvalitetniju komunikaciju unutar same gradske utvrde. Na taj način obezbijeđena je i moguća brza evakuacija kapetana i *herdoglijā* prema *tabiji*, objektu sa mnogo boljim fortifikacijskim karakteristikama od objekta kapetanovog stana. Na unutarnjim zidnim platnima ugrađene su konzole sa *rafovima* na kojima su se nalazile forme manjih spremišta. *Basamcima* se izlazilo na vrh *tabije*/bastiona

u izvedbi ravne platforme sa podignutim kruništem, koja je izričito korištena za smještaj topova, potrebnih količina baruta, streljiva i *nefera* koji su opsluživali artiljerijsko oruđe.

Ranije izgrađena forma krnjeg bastiona sa kruništem i sa strukturama projeciranim izvan glavnog kućišta utvrde na sjeveroistočnoj strani

Ukoliko u potpunosti prihvatamo tekst navedenog izvještaja (*Überwachungsberichte*) zastavnika K. Božića (*Wiener Spione*) kao vjerodostojan jer, nažalost, drugi izvori nisu dostupni, onda i onaj na jugozapadnoj strani fortifikacijskog kućišta izgrađeni *bastion* (*tabija*), trebao bi biti slične arhitektonsko-fortifikacijske forme. Međutim, uvidom u današnje zatečeno stanje upečatljiva je evidentna forma branič kule, ali ne poligonalnog bastiona. Moguće je pretpostaviti, kako je došlo do korištenja istog termina zbog prisustva artiljerijskog oruđa na završnoj terasastoj formi na samom vrhu isturene kule, u momentu Božićeve posjete. Čini se da pogrešna terminološka karakterizacija fortifikacijskih objekata ne bi trebala biti svojstvena obučenom i iskusnom vojnom operativcu, koji se za vojne potrebe jedne ozbiljne evropske Monarhije uspješno bavi sakupljanjem obavještajnih podataka, odnosno tipološkom karakterizacijom i popisom zatečenog stanja fortifikacijskih objekata. Ipak, ukoliko previdimo prethodno navedene podatke i ne prihvatimo *eventualnu Božićevu grešku* u tipološkoj procjeni, onda je moguće govoriti o objektu koji je bio pravougaonog oblika i imao prizemlje i kat. Ovaj (postojeći) objekt pravougaone a ne poligonalne osnove izgrađen je sa prizemljem i katom. Prizemlje je, kao i kod *tabije* bez *pendžerskih* (*pencere*, prozor) otvora, s tim da je na zapadno orijentiranom zidnom platnu postavljen od *màzije* (čelik od *mazı*, čeličiti) iskovan *kapidžik* (od *kapı*, vrata) na jedan *kanat* (krilo). Na katu su prisutni *pendžerski* otvori, tri na zidnom platnu orijentiranom prema jugu, dva prema zapadu i jedan prema sjeveru. Na vrhu isturenog objekta kule, kako je već kazano, nalazi se terasasta forma za smještaj artiljerijskog oruđa.

Iskovana arkapija na jedan kanat (krilo) od màzije (željeza) na objektu branić kule – jugoistočna strana.

Na sreću kod ulazne branič kule na jugoistočnoj strani fortifikacijskog kućišta nemamo prethodno navedeni problem. Riječ je o izgrađenoj branič kuli kvadratne osnove sa prizemljem i katom, te na vrhu završetkom u terasastoj formi. Na južno orijentiranom vanjskom zidnom platnu ostavljen je otvor za manji *kapidžik*, odnosno *arkapiju* (stražnja vrata koja ne vode u objekat sa glavnog komunikacionog pravca), građenu na *ćemer* (svod) sa jednim *kanatom*, iskovanim od *màzije* (čelik). Bio je to, na određen način *skriveni ulaz/izlaz* za noćnu stražu kada se dolazi iz pravca istoka (preciznije blagog sjeveroistoka iz pravca Gračanice ili Srebrenika) prema glavnoj zatvorenoj ulaznoj *kapiji*. Iz prizemlja moglo se ugrađenim *basamcima* popeti na kat, odnosno na završnu terasu sa kruništem. Namijena i ovog fortifikacijskog objekta, kao i kod *tabije*/bastiona, bila je za priručni smještaj baruta, topovskih *đuladi* (*gülle*), neophodnog artiljerijskog pribora i posade. Uloga ove branič kule, pored pružanja šire artiljerijske zaštite, je bila da prevashodno zaštiti hodnu liniju u pravcu glavnog ulaza u utvrdu, odnosno da artiljerijskom vatrom može pokriti bilo kakav pokušaj destrukcije veće pročelne (glavne) *kapije*. Ispred *kapije* na pročelnom zidnom platnu, te susjednog isturenog bastiona/*tabije* na sjeveroistočnoj strani fortifikacijskog kućišta, a prolazeći pored prisutnih lomova na perimetralnim kamenim bedemima, odnosno u ravnini njegovih temelja iskopan je i *kaldrmisan* (*kaldırım*, način popločavanja kamenjem) dublji i nešto širi *hèndek* (opkop) u pravcu jug – sjever, sa nadograđenim grudobranima od zemlje i lomljenog kamena u formi *šanca*. Preko pomične drvene mostovne konstrukcije postavljene preko šanca uspostavljen je komunikacioni prolaz do i iz glavne *kapije* utvrde.[497]

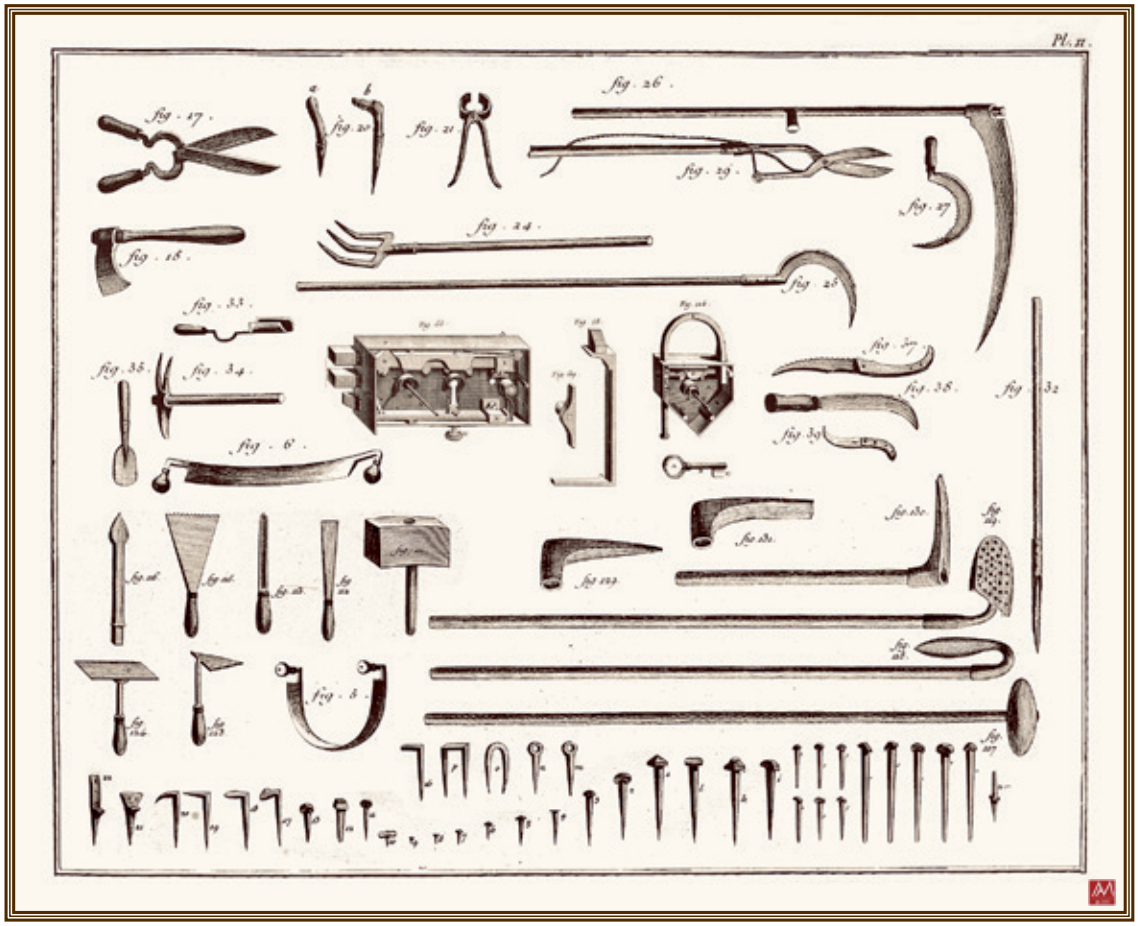
Istureni bastion sa pročelnom kapijom, iza dubljeg hendeka sa pomičnom drvenom mostovnom konstrukcijom.

U podzemlju južnog dijela utvrđenog kompleksa ukopane su prostorije *baruthàne* u funkciji spremišta za oružje, streljivo i posebno *puščani prah*[498] iz razloga osiguranja od mogućeg otuđenja i eventulnog nekontroliranog aktiviranja zbog tadašnje njegove nestabilnosti i pokvarljivosti.[499] Bez odgovarajuće količine kvalitetnog i dobro pohranjenog te očuvanog baruta, djelotvornost artiljerijskog oruđa bila je u svakom slučaju upitna.[500] Neposredno iza branič kule izgrađeno je i podzemno spremište za vodu (*su deposu*) kapaciteta od nekoliko desetina hektolitara. Također, u podzemlju na lokaciji sjeverozapadno orijentiranog fortifikacijskog kućišta ukopane su prostorije za *hàpsanu* (*haps*, zatvor). Neposredno iznad nadzemnog dijela *hapsane* podignut je prizemni objekat od kamena koji je imao funkciju *mùtvaka* (kuhinja) sa *àščinicom* (od *aşçı*, *ahçı*, kuhana orijentalna jela) odnosno prostora za pripremu i konzumiranje hrane za posadnike. Objekt je imao dvije prostorije sa bačvastim svodom koje su povezane sa polukružnim završetkom, a u podrumskom dijelu bio je skladišni prostor za *zahíru* (*zahire,* namirnice).

Svakodnevna atmosfera u hàpsani (zatvoru) – 19. stoljeće.

Svi dijelovi utvrde, kao i neki alati od *mazije* su kovani *demìrdžijama* (kovači) u Kreševu i Fojnici tokom 1765. godine, za uprave bosanskog valije Ahmed Said-paše Ćuprilića.[501] Između ostalog bila su to manja vrata na vanjskim platnima kula, zatim vrata na prostorijama za čuvanje naoružanja i municije, brave, katanci *(ćìlit)*, reze *(erèza)*, *dèmiri* (željezna rešetka na prozoru), *sindžíri* (gvozdeni lanac), *hálke* sa *zvekirom* (u obliku prstena), *sadžaci* (gvozdeni tronožac), *maše* ili *mašice* (koriste se na ognjištima)..., te i mnoge alatke potrebne *dunđerima, duvarđijama*, *taščijama*..., kao npr. *ćuskije* (gvozdena poluga), velike i male *maljeve*, *čekiće*, *nàdžake, čèngele* (gvozdena kuka), *bàskije* (gvozdena alatka za ravnanje i oblikovanje zidnih površina – *duvara*), *kàzme* ili *budāke*, *lòpate*, *ćusègije*, *mistrije*, *fangle*, *eksere, paklamaše, čivije*...

Dio halata i drugih građevinskih potrebština od mazije, koji su kovani demirdžijama (kovači) u Kreševu i Fojnici.

Osim navedenog, u tekstu izvještaja H. Božića pojavljuje se i podatak o *tornju* (kuli), ili utvrdi u formi bogatijeg i većeg ljetnikovca udaljenog pola sata hoda od gradačačke utvrde u smjeru sjeveroistoka (*...auf etwa eine halbe Stunde*), na jednom brežuljku zvanom Kulino Brdo usred vinograda (*ist auf einer Anhohe mitten in Weingarten*) nalazi se jedna opekom ozidana (*ein gemauerter)* kula koja pripada kapetanu (*dem Capitaine gehoriger Thurm*).[▾502] Između ostalih podataka, zahvaljujući i ovoj informaciji moguće je potvrditi kako je opeka u Gradačcu bila u upotrebi prije pojave Husein-kapetana, tako da mišljenje/tvrdnja Dž. Čelića o tome kako je [...] *kula* (imenovana kao *kula Husein-kapetana*, a smještena u okviru gradačačke utvrde, op. aut.) *građena od cigle, a ciglu je, prema poznatim dokumentima, Husein-kapetan počeo dobavljati iz Slavonije, dok nema nikakvog spomena da su to činili i njegovi predčasnici*, uopće nije utemeljena na validnim izvorima (iako ni *'navodni izvori'* nisu ni navedeni).[▾503]

Također, na osnovu podatka o 111 kuća može se orijentaciono utvrditi da je u centralnom dijelu Gradačca živjelo između 450 i 550 stanovnika (*ikamet eden kişi*), dok će ti podaci sredinom 19. stoljeća biti uvećani za dodatnih 250 porodičnih domova (*aile evleri*) i oko 1.100 novih stanovnika. Osim navedenih kuća i broja stanovnika bilo je i više desetina *dućana*, *àrdija* – manjih pomoćnih prostorija iza *dućana*, *hanova*, dvije *medrese*, pet *džamija*,[▾504] nekoliko *mekteba* i sedam *mahala* – *Svirac, Čaršija, Kal'a, Bukva, Bagdale, Ciganluk* i *Varoš*.

U ovom momentu moguće je aktivirati i eventualnu problematiku oko izgradnje objekta porodične kuće Gradaščevića (*Gradasçeviç*), odnosno pokušati naći odgovarajući odgovor po pitanju njezinog investitora i graditelja. Na *tarihu* koji je postavljen tek 1868. godine, poslije dogradnje i adaptacije ovog objekta uzrokovanog požarom jednog krila, navedeno je ime Osman-kapetana kao *häir-sahìbija*.[▾505] Pošto je iz kasnijih izvora poznato da su taj objekt koristili svi Gradaščevići osim Mehmed-kapetana, kao i da u tom vremenu nije još postojala ni kula u gradskoj utvrdi, ali je postojao kapetanski stan – *konak*(?), te da je Mehmed-kapetan, kako je već kazano bio veoma imućan, za pretpostaviti je da je sa gradnjom započeo upravo on, Mehmed-kapetan, a da je moguću gradnju okončao Osman-kapetan 1786. godine.

Ovaj objekt pripada tipu *spratne dimalučare*, simetrične dispozicije, sa masivnim prizemnim dijelom i manjim katnim prepustima na sve četiri strane. Prema tlocrtnoj koncepciji radi se o objektu jednostavne pravougaone osnove sa vrlo čistim oblicima. Donji *boj* (*boy*, sprat) kuće je izgrađen od kamena, a gornji od ćerpiča sa *bondruk* konstrukcijom.[▾506] Tu su se nalazila četiri *halvata* (sobni prostor), centralno predsoblje *(divanhana)*, kuhinja,

te *ćenifa* (zahod, toalet). U jednoj od soba (kasnije poznata kao Hadžibegova soba) bio je smješten *hamamdžik* sa zidanom peći i banjicom za kupanje, koja se ujedno koristila i za obredno pranje *(abdestluk)*,[507] Kuća je opasana zidom unutar kojeg se nalazila porodična *avlija (haremluk)* i posebno izdvojen dio za prijem gostiju *(selamluk)*. Izvan zidova bio je izgrađen i *konak* (prenoćište, noćište)[508] za *musafire* (putnike namjernike) i *àhar* (štala, konjušnica).

Enterijer dijela konaka za goste (musafirhàna) porodice Gradaščević – rano 19. stoljeće.

BILJEŠKE

*480 **Sućeska**, Dr. Avdo: *Malikana – doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi*. Prilozi za orijentalnu filologiju, knj. VIII-IX, Sarajevo 1958-9., str. 123, bilj. 51, 52 i 53.

*481 ***Haus Hof und Staatsarchiv Wien – Kartensammlung, Europaeische Türkey***. *Staathalterschaft Bosnien Landes-Kunde, Aus Kaisers Joseph II. Archiv N. 2, Alter Archivs Nro. 25, K VII, m20*; **Kreševljaković**, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: *Vojno-geografski opis Bosne*..., str. 71.

*482 Analizirajući prijevod teksta na bosanskom jeziku koji je uradio M. Hadžijahić, primijećeno je da je njemački termin *Schloss* korišten kao *Gradina*. Moguće je pretpostaviti da je korištenjem termina *Gradina* želio upravo sugerirati kako nije riječ o rezidencijalnom objektu ili uporištu moćne porodice, već da je, po namjeni, to vojna utvrda nastala na srednjovjekovnim temeljima gradine, te je nije moguće klasificirati kao *palaču* ili *dvorac*. Postoji i druga mogućnost koja je utemeljena na istovjetnom nazivlju (*Gradina* ili *Grad*) koje je koristio narod u tom vremenu, a i mnogo kasnije. Slijedom navedenog, moguće je smatrati neopravdanim korištenje termina *Schloss – dvorac*, jer dati fortifikacijski objekt to nije, kao i opravdanijim i primjerenijim mogućim korištenjem termina *utvrda – Veste* ili *gradska utvrda – die Stadtfestung* jer to, u konkretnom primjeru Gradačca, u biti i jeste.

Uvidom u prethodno naveden tekstualni sadržaj G. Bodensteina, prisutna karakterizacija utvrda (gradska utvrda – *Stadt*, odnosno *die Stadtfestung*, utvrda – *die Vestung*, zamak – *Schloß* i tvrđava – *die Festung*) uvjerava nas kako je korišteno nazivlje ipak neodgovarajuće – nije utemeljeno na mogućoj klasifikaciji sadržajnih vrijednosti utvrđenih kompleksa u skladu sa uobičajnim značenjem u njemačkom jeziku. Kod zastavnika K. Božića, koji je relativno dobro poznavao situaciju na teritoriji Bosne, ipak je prisutna neprimjerena terminološka klasifikacija u značenju *dvorac – Schloss,* ukoliko imamo u vidu vrijeme kada je on opisivao tadašnju namjenu utvrde. Može se pretpostaviti, da je do korištenja takvog nazivlja na njemačkom jeziku moglo doći zahvaljujući njemu poznatom podatku kako je svojevremeno objekt služio kao rezidencija, odnosno da je tu obitavala srednjovijekovna kraljevska porodica iz roda Kotromanića, kao i da u momentu njegove posjete tu obitava *visoki feudalac* sa porodicom, koji ima administrativnu, sudsku i vojnu vlast u ovoj oblasti, zanemarujući evidentni fortifikacijski značaj postojeće vojne utvrde.

Usporedi, **Hadžijahić**, Muhamed: *Gradačac i okolina*...; **Kreševljaković**, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: *Vojno-geografski opis Bosne*..., str. 71; **Anonim** (**Bodenstein**, dr. Gustav, ur.): *Povijest naselja u Posavini*..., str. 97 i 98.

*483 Ukoliko za jedan korak uzmemo udaljenost od 1,25 metara, onda bi dužina bila cca. 56, a širina 37,5 metara, a pošto za stopu uzmemo protuvrijednost od 0,3048 metra, zidovi bi trebali biti visine cca. 5,5 metara.

*484 Nešto više od 3,5 metara.

*485 Oko 125 metara.

*486 Oko 5 metara.

*487 Moguće je zaključiti da je navedeni podatak u prijepisu originalnog teksta H. Kreševljakovića i H. Kapidžića netačan, odnosno da se najvjerovatnije radi o štamparskoj grešci. Pretpostavljamo da je riječ o 50 stopa ili cca. 15,5 metara visine.

Vidi, **Kreševljaković**, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: *Vojno-geografski opis Bosne...*, str. 72.

*488 Pored duge krive sablje (*křlūč*) na gajtanu, obično *damiskinje*, *jatagan* za pasom i dvije *kubure*, od lahkog vatrenog oružja uglavnom su se koristile konstruktivne vrijednosti pušaka različitih modaliteta i formi. Osobito su na glasu bile cijevi pušaka *šišana*, što su ih kovali fojničke *tufekdžije* (puškari), koje su se izvozile i u druge zemlje Balkanskog poluotoka. Fojničani su dobavljali metal za cijevi iz Starog Majdana (Sanski Most). Takvo željezo se karakteriziralo mehkoćom i lahko se obrađivalo, jer u njemu nije bilo sumpora. Barut se pravio od šalitre, a kuršumi su se lijevali u *kalufima* (forma u koju se ulijeva). Pošto su sve puške bile kremenjače, čiji je horoz na zub *zapinjan* i *odapinjan*, kremenje je najvećim dijelom dovoženo iz Epira (Albanija). Prvo su korištene duge puške a nešto kasnije i *zapašnjače* ili male puške. Međutim, jedna od najkarakterističnijih bosanskih dugih pušaka bila je *šišana*, te njezina manja modifikacija zvana *štuc*, sa kundakom od javorova ili orahova drveta. Obje su imale *taban* (kresivo) od čelika i često je bilo navezeno. *Šišana* je imala domet od 1500 do 1800 koračaja, sa *kuršumima* (tane, streljivo) težine od 18 do 20 drama (50 grama). Nešto kasnije pojavile su se *tančice* ili *arnautke*, sa varijatetima *karanfilke* ili *srmalije*, odnosno *roge* (sa dužom cijevi, a roge su imale vitki *jalman* – glavu kundaka, koji se na kraju proširivao na obe strane poput rogova) – uglavnom su korištene za lov. Puške zvane *rašak* naziv su dobile po kundaku, koji je na vrhu iskružen i rašljat, da bolje prilegne uz rame. Međutim, najviše opjevana puška je *džeferdarka (džehverdar, dževerdan),* a naziv je dobila po šarolikoj cijevi, odnosno valovitim šarama – damsciranom željezu na cijevi, *dževahirli,* od arapske riječi *džehver* (nakit). *Garubin, garabin* i *garabilj* je najkraća duga puška sa veoma širokim otvorom na cijevi. Korišten je u bliskim borbama jer su umjesto klasičnih kuršuma za njeno punjenje korišteni sitni metalni opiljci, komadići olova pa i *klinci* (ekseri). Forma tzv. *malih pušaka* nošena je za pasom, u *bensilahu*, kao i *kubura*, koje su se nosile u *kuburlucima*. Pored pomenutih postojala je čitava lepeza malih pušaka zvanih *danickinje* (pravljena u Danzigu), *venedice* (porijeklom iz Mletaka – Venediga), *lazarinke,* istog porijekla kao i venedice, *lisanke* (rađena na otoku Visu – Lisa), *ledenjače, dagmanke, risanke, slivanke, zlatke*, arnautske puške *zlatke, merdžakinje, pečanke... Samokres* ili *špagarica* ili *džeparica* je najmanja mala puška, do 25 cm dužine i, kako joj već samo ime kaže, pali se bez kremena, na *evzu* – kapisla, upaljač na čahuri.

Opširnije vidi, **Ćurčić**, Vejsil: *Starinsko oružje*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XXXVIII, Sarajevo 1926., str.. 109/[1]-133/[25].)

*489 Ovdje ne treba isključiti mogućnost o postojanju objekta sa prizemljem i dva kata, ustvari onog objekta koji će docnije građevinski biti uvezan sa novoizgrađenim kapetanskim tornjem, a kojeg je moguće identificirati kao *konak*. Ukoliko takav objekat ne bi bio izgrađen sa prizemljem i dva kata, ne bi bio ni vidljiv, odnosno identificiran kao tadašnji reper utvrde. Također, ukoliko bi se prihvatila pretpostavka da je *konak u utvrdi stariji od kapetanske kule*, onda njegovu gradnju ili početak same gradnje moguće bi bilo pripisati Mehmed-kapetanu.

Vidi i, **Kamberović**, Dr. Husnija: *Husein-kapetan Gradaščević*..., str. 33.

*490 **Kreševljaković**, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: *Vojno-geografski opis Bosne*..., str. 71.

*491 Dužnost *ćehaje* obavljao je izvjesni dizdar Alija prije 1756. i poslije 1759. godine.

Kreševljaković, Hamdija: *Stari bosanaski gradovi*..., str. 40.

*492 ***Bastion*** je francuska riječ srednjovjekovnog porijekla preuzeta iz starotalijanskog termina *bastione*, koja je pak derivat od dijalektalnog *bastire* u značenju *graditi*. U talijanski jezik došla je iz germanskog i slična je staronjemačkoj riječi *besten* u značenju *krpati*. Principijelno bastion bi se mogao prevesti kao *branik*, jer je upravo u funkciji fortifikacijskog objekta tome i služio. Bio je to novi fortifikacijski element u sastavu utvrda, koji je omogućavao braniocima da pod artiljerijskom paljbom drže prostor ispred same utvrde ali i svaki od njezinih bočnih dijelova (bedeme, susjedne bastione, *kapi* i branič kule).

U bosanaskoj historiografiji i stručnoj literaturi kao zamjena za termin *bastion* u mnogim slučajevima koristi se termin ***tabija***. Također, često se koristi i u označavanju *utvrda*, *objekata za smještaj vojske, bedema, kapi kula, branič kula, mjesta na gradskim bedemima odakle su djelovali topovi*... Ipak, potrebno je upozoriti da termin *tabija* predstavlja turcizam u bosanskom jeziku koji je nastao od osmansko-turske imenice *tabya* sa značenjem *na vrhu*, *pokriva iznad, sigurno mjesto na uzvisini*..., odnosno u rečeničkoj konstelaciji fortifikacijsko-deskriptivnog karaktera *tabya – iyi korunan yer burç* dobija konkretno značenje *bastionom dobro zaštićeno mjesto*. Po analogiji moguće je izvesti zaključak kako ***tabija*** podrazumijeva ***objekt fortifikacijskog karaktera, odnosno utvrdu sa opkopom i kamenim bedemima gdje se u formi isturenog objekta pojavljuje jedna ili više poligonalnih klinastih ili oblih izbočina (bastiona)***. Za bosanske *tabije* uobičajena forma je poligonalno obla.

Komparacije radi, pokušajmo odgovoriti na pitanje: zašto određene utvrde u svom nazivu imaju termin *tabija*, kada u njihovim bedemima imamo prisustvo fortifikacijskog elementa bastiona? Na utvrdi zvanoj *Bijela* ***tabija*** – istočna visinska kota sarajevske kotline, upravo postoji takav slučaj. Po analogiji, termin *tabija,* u konkretno navedenom slučaja, odnosi se na *fortifikacijski objekt cjelokupne utvrde sa bastionom.* Kada je riječ o formi fortifikacijskog objekta zvanog *Žuta* ***tabija***, smještenog na litici Jekovac u Sarajevu, danas imamo situaciju jednog samostalnog utvrđenog poligonalnog objekta, za kojeg postoje tvrdnje da je navodno bio smješten unutar same utvrde. Znači, smješten unutar utvrde, a opet izdvojen, zbog čega bi, po klasifikaciji fortifikacijskih objekata, mogao biti označen kao *citadela,* a ni u kom slučaju *bastion*.

Međutim, sjeverna strana poligonalne fortifikacijske forme, visinom od cca. 27,5 metara u odnosu na ostale strane koje su visine cca. 10 metara, kao i sačuvane kamene stepenice za ulazak u sam objekt, također sa sjevera, upućuju na zaključak kako je ipak riječ o jednom *bastionu* koji je bio u sastavu većeg fortifikacijskog kompleksa (pet bastiona). Sigurno je u vremenu gradnje bedema oko naselja Vratnik (1721.-1739.), dati objekt bio smješten na ugaonom vanjskom djelu bedema, ali je njihovim rušenjem i naknadnom rekonstrukcijom i dogradnjom drugih objekata u bližoj i daljoj okolini, njegova prvobitna lokacija i funkcija izgubila takvu fortifikacijsku ulogu. Najvjerovatnije iz prvobitnog lociranja i funkcije ovog objekta u sastavu dijela fortifikacijskog kompleksa Vratnik, dobio je odgovarajući naziv koji se do danas zadržao.

*493 Prema rasporedu, izgledu, mjestu i konstruktivnim karakteristikama bastiona i njima pripadajućim dodatnim elemenatima, postoji i tzv. forma ***krnji bastion***, koja podrazumijeva konstrukciju bastiona na ugaonom spajanju završnih formi dva bedemska zida. Ponekad se naziva i ***bastion s tenejom*** (fr. *tenaille*). Takvi su bastioni uglavnom bili korišteni kod oštrijih fortifikacijskih kućišta.

*494 Naziv ***kurtina*** (fr. *courtine*) koristi se prema francuskoj terminologiji za označavanje fortifikacijskog kućišta – bedema koji spajaju dvije kule.

*495 U originalnom tekstu položaj ove ulazne branič kule je označen kao *nordostlichen* (sjeveroistočni), pa je moguće pretpostaviti da je došlo do štamparske ili greške pisca izvještaja.

*496 Moguće je pretpostaviti kako su navedene kule, po Božiću dva bastiona i jedna branič kula, bile izgrađene na mjestima ranije postojećih *čardaka*, koje je podigao Bajram-aga do 1714. godine na ostatcima fortifikacijskih objekata srednjovjekovne utvrde.

Međutim, da su postojala navedena tri objekta odbrambenih kula u naznačenim formama može se zaključiti iz istog izvora, gdje se najvjerovatnije po analogiji broja kula taksativno navodi i prisustvo tri respektabilne artiljerijske baterije. ***Baterija*** je artiljerijska vojna jedinica sa istim značenjem kao **četa** u ostalim rodovima vojske. Svaka baterija bila je sastavljena od vodova, odnosno kod osmanlija *topčijskih oda*, a broj topdžija – *nefera u odama* ovisio je od broja opsluživanog artiljerijskog oruđa. Uobičajeno je bilo da jedna topčijska *oda* broji osam topdžija. Na zapovjednom čelu nalazio se *tòpčibaša*.

*497 Tidesetih godina prošlog stoljeća demontirana je pokretna mostovna konstrukcija, a šanc je nasut, te urađena nova *kapija*, od hrastovine debljine 10 cm.

*498 **Barut** ili ***puščani prah*** ili samo ***prah*** je smjesa sumpora, drvenog uglja i kalij-nitrata. Međutim, u osmanskoj Bosni, za potrebe artiljerije, barut se proizvodio iz šalitre, sumpora, ugljena i drvenog uglja. Glavnina proizvodnje odvijala se u Kreševu, Fojnici i Čelincu, kako navodi I. F. Jukić, *gdje su se mnogi mejdani znatnog baruta nalazili*.

Kresevljaković, Hamdija: *Vareš – kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.*, str. 38. Dostupno i na: http://www.borovica.net/dokumenti/VARES.pdf. Poslednji put pristupljeno 10.9.2018; **Jukić**, Frano Ivan: *Putopisi i Istorisko-etnografski radovi*. Sarajevo 1953., str. 73, 82; **Klaić**, Vjekoslav: *Bosna – Podaci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*. Prvi dio: Zemljopis, Zagreb 1878., str. 150.

*499 Zbog decentralizirane prirode proizvodnje baruta razbacane između brojnih lokacija diljem Carstva od Budima do Konye (Konja), održavanje dosljednog standarda, u pogledu sirovina i kvaliteta proizvodnje, bila je gotovo nemoguća. Ipak, možda još važnije pitanje, od pitanja koja se odnose na standarde proizvodnje, bilo je pitanje sigurne pohrane i prijevoza praha. Pakiranje za prijevoz vršeno je u buradima gdje se prah nalazio u zamotanim *fišecima* (vrećica). Jedan *kantar baruta* iznosio je 44 oke ili 56,308 kilograma. Rok trajanja praha i pod optimalnim uvjetima pohrane je bio ograničen. Tako je u vojnim arsenalima Osmanskog carstva bilo obavezno označavanje postojanja zaliha starog i novog baruta.

Murphey, Rhoads: *Ottoman warfare 1500-1700*. University of Birmingham 1999., str. 14, bilj. 11.

*500 Kada je barut u pitanju, u izvorima se susrećemo i sa raznim *marifetlucima* (u konkretnom značenju *prevara, podvala, prepredenost*...). Naime, Murat-kapetan Gradaščević u dopisu kojim se obraća Osman-paši, zvorničkom *mutesarifu* – okružnom načelniku, navodi slijedeće: [...] *Onaj prah, što ga je poslao Ali-beg, kada je stigao ovamo, isti dan je nahrupio iz Sarajeva sahačija Hadži Ibrahim sa šišanama* (karakteristična bosanska duga puška kremenjača neobično široke i debele cijevi i iznutra *izolukana* – *kanelirana* ili užljebljena). *Da bi se taj prah isprobao, dadosmo ga slugama koji su voljeli koristiti šišanu. Međutim, kada su gledali na nišan, ispostavi se da je to lovački prah, takav kada bi se toga praha metnulo 5 drama* (1 dram = 3,2 gr.) *u pušku ili u šišanu i u lovu puklo na lisicu, da ne bi mogao taj prah probiti ni lisičije kože. A po mjeri kada bi se njime top napunio i ispalio, ne bi mu se čuo ni glas. Od Ali-bega se ne može šta bolje ni iščekivati*...

Muderizović, ef. Riza: *Biografija Mule Mestvice i korespondencija Murat-kapetana iz 1818 i 1819. godine*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XLIV, sv. 2, Sarajevo 1932., Gradačac 1234./29., str. 82/[14].

*501 **Muderizović**, Riza: *Bosanski majdani za turske uprave*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XXX, sv. 1-4, Sarajevo 1918., str. 24 [4].

*502 ***Haus Hof und Staatsarchiv Wien – Kartensammlung, Europaeische Türkey***...; **Kreševljaković**, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: *Vojno-geografski opis Bosne*..., str. 71.

*503 *Vidi,* **Čelić**, Džemal: *Arhitektura Gradačca...*, str. 167.

Jedini mogući dokument koji potvrđuje nabavku cigle iz Vinkovaca i probleme oko njenog transporta skelom preko rijeke Save iz Orašja, ali tek 8.5.1830. godine, nikako nije mogao biti korišten kao dokaz za gradnju kapetanskog tornja sa konakom unutar fortifikacijskog ansambla utvrde u Gradačcu, već samo za izgradnju čardak-kule, koju je Husein-kapetan izgradio za svoje lične potrebe na vještački uređenoj adi u selu Čardak, nedaleko od Gradačca.

Vidi, **Sarajlić**, Esad: *Gradačac sa okolinom...*, str. 208-209, bilj. 473.

*504 Džamija Mehmeda el-Fatiha u utvrdi, Svirac, Husejnija, Reuf-begova ili Nova (Dždid) i Bukva džamija.

Mujezinović, Mehmed: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine.* Knj. II, Sarajevo 1988., str. 169.

*505 Tekst tariha isklesan na kamenu glasi: *Dobrotvor Osman-kapetan – 1223. godine po Hidžri*, odnosno 1808. godine.

*506 U narodu ovog kraja za **bondruk konstrukciju** koristi se izraz *cigla među japijom*.

*507 Kada je riječ o sadržaju i namjeni prostorija na gornjem *boju* (katu), u većini prikaza koji tretiraju ovu temu, često se spominje i ***ćulhan***. Moguće je pretpostaviti kako je došlo do zamjene termina *hamamdžik* sa terminom *ćulhan*. Naime, **ćulhan** je bio prostor u kojem se ložila vatra u posebno konstruiranu peć za zagrijavanje vodene pare i vode, uvijek smještena u prizemnom prostoru objekta, odnosno posebno uređenoj prostoriji koja se nalazila ispod nivoa prizemlja, a nikad na katu. Strujanjem toplog zraka, putem sistema cijevi ugrađenih u podne konstrukcije, toplota se prenosila duž prizemnih prostorija. Osim obezbijeđenog grijanja na ovaj način, osiguravana je i topla voda za kupanje. Ovakav sistem grijanja prostorija i vode uglavnom se koristio unutar gradskih *hamama* – kupatila.

*508 Ovaj konak nema nikakve veze sa konakom uz toranj, koji se nalazi u utvrdi Gornjeg grada.

Angažman Osman-kapetana Gradaščevića u daljnjoj obnovi i izgradnji gradačačke utvrde

Neimarsku kontrolu na daljnjoj obnovi i izgradnji od Mehmed-kapetana naslijedio je 1781./82. godine kao *mustahfiz* (zapovjednik) *obale Save,*[509] njegov sin Osman-kapetan (*Osman Kapudan*), radeći na dodatnoj izgradnji kompleksa i proširenju parcele fortifikacijskog kućišta do 1812. godine. Intervencijom pod njegovim nadzorom novi prostor fortifikacijskog kućišta utvrde izdiferenciran je na dvije cjeline, Donji grad *(Aşağı şehir)* i unutar njega Gornji grad *(Üst şehir)*. Naime, odmah na početku poduzeti su obimni radovi koji su rezultirali zaokruživanjem postojećeg fortifikacijskog kućišta na prostoru Gornjeg grada, sa novopozicioniranim na prostoru Donjeg grada. Objedinjavanje je izvršeno posredstvom slobodno stojećih, široko razvedenih kamenih bedema *(sur, surlarının)* obzidanih oko mnogo većeg prostora od prethodnog, zadržavajući orijentaciju prema jugu i jugoistoku.[510] Linija novoizgrađenih bedema je na više mjesta izlomljenog nepravilnog karaktera, a na sjeveroistočnom, jugozapadnom i jugoistočnom uglu definiranog prostora Donjeg grada, odnosno sada kompletne površine gradske utvrde u Gradačcu. U sastavu bedema izgrađeni su izbačeni poligonalni bastioni (*tabije*) različitih veličina, kao i tri ulazne *kapi kule* (*kapi kal'á*)[511] na istoku, zapadu i jugu unutar povećanog fortifikacijskog kućišta. Moguće je doći do zaključka da je fortifikacijskim obezbjeđenjem veće površine Donjeg grada, pored funkcionalne zaštite Gornjeg grada, ustvari bila predviđena buduća izgradnja većeg arhitektonskog kompleksa, odnosno određenog broja novih objekata na tom prostoru. Ovaj zaključak utemeljen je na stanju ucrtanih objekata na *Planu Grada* iz 1887. godine, gdje se, pored poznatih objekata (zgrada Suda, *Sahat-kula* i dva objekta *konaka* pored istočno orijentirane *kapi kule)*, nalaze ucrtani još četiri nepoznate namjene.

Gradnja tri *kale burcu* (*tabiye, tábija*, odnosno bastion), od kojih su dvije u formi *solidnog bastiona*[512] a jedna *krnje forme* upozorava na novo vrijeme mogućeg korištenja baruta u kojem bi artiljerija *(topçu sınıfı)* trebala potpuno preuzeti primat na ovom eventualnom budućem ratištu. Čini se uvjerljivim da je upravo iz takvih razloga u Gradačcu primijenjen novi način fortifikacijskog obezbjeđenja gradske utvrde, izgradnjom dodatnih bedema na širem prostoru ali sa prisutnim *tabijama* – poligonalnim izbočinama u bedemima.

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Mladi Osman Gradaščević u čardaku porodične kuće Gradaščevića u Gradačcu* (rekonstrukcija).

Rekonstrukcija arhitektonsko-fortifikacijskih elemenata gradačačke utvrde po okončanu građevinskih radova Osman-kapetana Gradaščevića.

Tábija krnje forme na sjeveroistočnoj strani Donjeg grada je već ranije bila izgrađena na jednom dodatno izvučenom platou, tako da se sjeveroistočna ulazna *kapi kula* nalazila u njegovom zaleđu zajedno sa *tabijom* i branič kulom (*kulesi bakınız*) na platou Gornjeg grada. Moguće je pretpostaviti kako je lociranje ovog bastiona dopirinijelo da dođe do kasnije izgradnje Džamije Husejnije (1826) upravo na lokaciji koja je eventualno mogla biti branjena sa platoa ovog bastiona.

Pomenuti poligonalni solidni bastion/*tabija*, istočno orijentiran, predstavljao je najveći pojedinačni fortifikacijski objekat na novoj formi proširenog fortifikacijskog kućišta. Njegovo lociranje ispod blago naglašene padine koja se prostire u pravcu jug-sjeveroistok, ipak djeluje zavučeno, te nije postojala odgovarajuća mogućnost artiljerijsku zaštite, kako kasnije izgrađenog objekta *džamije* tako i ulazne *kapi kule* blago orijentirane prema jugoistoku. U svakom slučaju, da je bastion/*tabija* bio više izvučen prema jugoistoku, mogao je u potpunosti efikasno braniti tu *kapi kulu* i ulaz u gradski utvrđeni kompleks sa juga. Postojala je i drugačija mogućnost bolje pokrivenosti ove *kapi kule*, pod uvjetom da je izgrađena na lokaciji koja bi bila više uvučena u pravcu sjevera, a samim tim onda bi i bedemi trebali pratiti njezino lociranje.

Takva pozicija *kapi kule* bi omogučila bolju artiljerijsku zaštitu sa ovog, kao i sa susjednog solidnog bastiona jugozapadne orijentacije. Ovakvo pozicioniranje *tabije* u odnosu na ulaznu *kapi kulu* (blago jugoistočno orjentiranu) nameće zaključak da je prvo došlo do izgradnje bedema sa *kapi kulama* (1808./9. god.), a tek docnije dodatnog lociranja i izgradnje formi solidnih *tabija* unutar već izgrađenih bedema. Poštivanjem tadašnje fortifikacijske doktrine, kako je već kazano, trebalo je doći do uvlačenja bedema prema sjeveru (usmjerenim u pravcu jugozapad-jugoistok) u odnosu na solidne *tabije* ili izgradnjom jugoistočne solidne *tabije* na isturenoj tačci (u istom smjeru), kako bi se sa nje mogla artiljerijskim oruđem štititi ulazna *kapi kula* (blago orijentiranu prema jugoistoku). Međutim, u ovom slučaju ne bi trebalo zanemariti visinu *tabije* u odnosu na visinu bedema, koji su bili nešto visočiji, pa je moguće pretpostaviti kako je kod pozicioniranja *tabije* istočne orijentacije i to bio jedan od presudnih momenata za donošenje takve odluke. Dislociranje već izgrađenih bedema u smislu njihovog uvlačenja prema sjeveru podrazumijevalo je dodatne radove za koje očito nije bilo vremena, a funkcionalnost artiljerijske vatre *(top ateşi)* nije morala biti upitna ni preko bedema, s tim da je njihova neposredna ugroženost, u smislu bliže lokacije neprijateljskih jedinica, ostala prisutna.

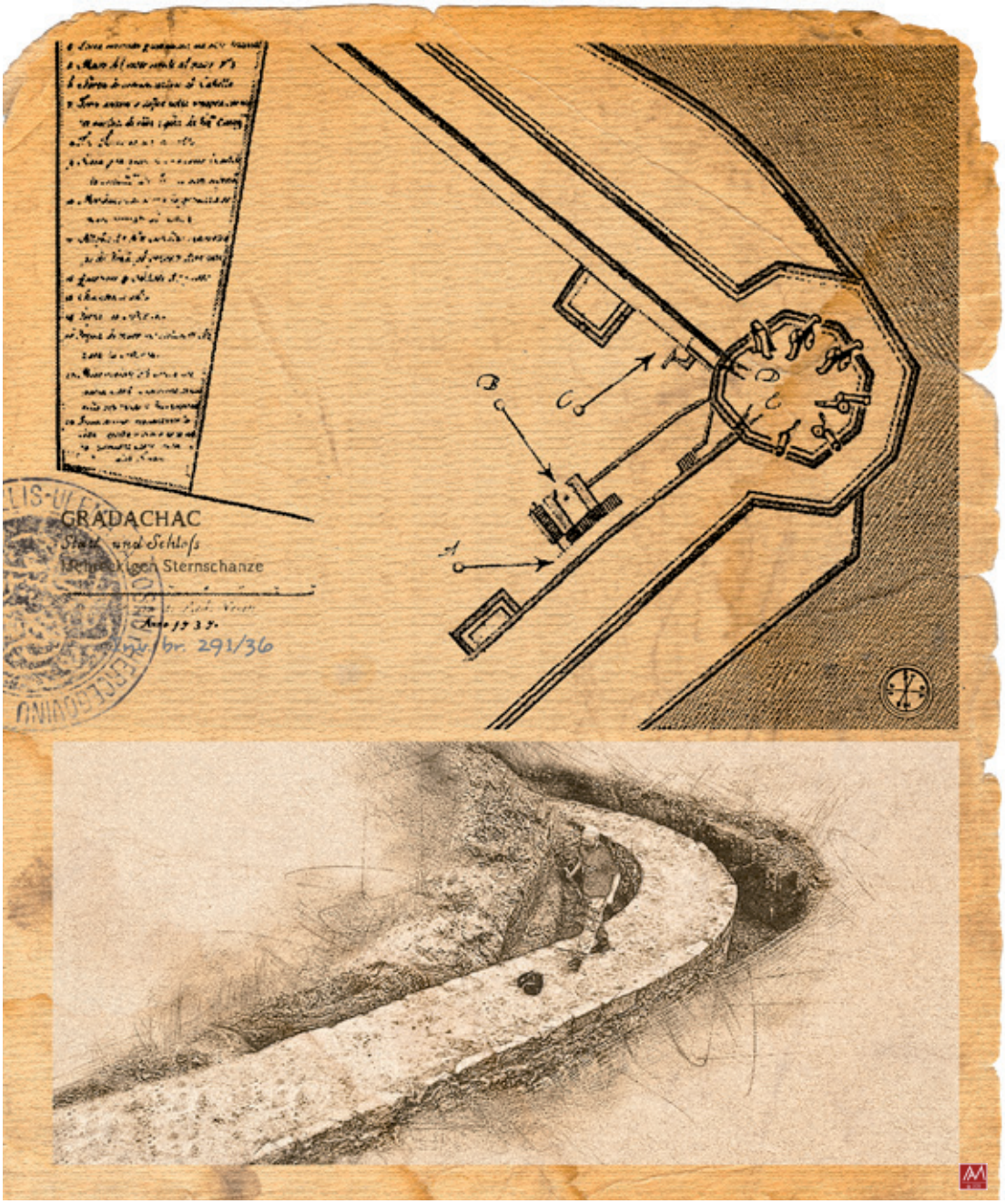
Osman-kapetan Gradaščević po okončanju radova na uređenju i proširenju utvrde u Gradačcu (Kal'a Gradçaç) – rekonstrukcija.

rachacy 1810.
Vol.2, Plate 67, p.607.

Poligonalna solidna *tabija* sa jugozapadnom orijentacijom, nešto manjih dimenzija od prethodne istočne orijentacije, kada je u pitanju efikasno korištenje artiljerijskog oruđa u smislu zaštite ulazne *kapi kule* blago orijentirane prema jugoistoku, također se karakterizirala sličnom problematikom artiljerijske zaštite.

Globalno posmatrano, *tabije* su predstavljale arhitektonske elemente fortifikacijskog karaktera na kompleksu gradske utvrde gdje su neke od njih imale dva fronta i dva boka, sa kojih je bilo moguće pokrivati artiljerijskom vatrom prilaze bedemima. Znači, njihova funkcionalna uloga je bila u omogućavanju aktivne odbrane od mogućih neprijateljskih napada sa jugozapada, juga, jugoistoka, istoka i sjeveroistoka, u smislu da primarno pod artiljerijskom paljbom mogu držati širi i udaljeniji prostor ispred samog utvrđenog kompleksa ali, po potrebi, sa smanjenom funkcijom korištenja artiljerijskog oruđa u pravcima bočnih dijelova gdje su locirane ulazne *kapi kule*. Takvom strategijom (povećanje distance u odnosu na domet artiljerijskog oruđa za djelovanje po Gornjem gradu) u mnogome je smanjena mogućnost neprijateljskog djelovanja prema objektima i bedemima Gornjeg grada što je, čini se bilo primarno opredjeljenje graditelja, najvjerovatnije po nalogu Osman-kapetana Gradaščevića. Poslije ovako uspostavljene funkcije krnje i solidnih *tabija*, postavlja se pitanje zašto nije izgrađena i četvrta *tabija*/bastion kako bi se obezbijedila nešto kompletnija pokrivenost, u smislu zaštite od mogućih napada, cjelokupnog kompleksa gradske utvrde sa zapadne ili sjeverozapadne strane? Odgovor je čini se jednostavan. Najvjerovatnije, računalo se na postojeću branič kulu (sjeverozapadno orijentiranu) u sklopu fortifikacijskog kućišta Gornjeg grada, koja je djelimično preuzela takvu ulogu. Nešto uvučenija u odnosu na bedeme, zajedno sa prirodno branjenim padinskim dijelom bedema orijentiranim u pravcu sjeverozapad-sjeveroistok bila je djelimično u toj funkciji.

Kako je već kazano, *tabije*/bastioni su evidentno bili viši od bedema Donjeg grada, ali i niži od objekata i bedema Gornjeg grada. Međutim, oni su upravo svojom visinom i masom unutar Donjeg grada smanjili mogući nastanak štete od eventualnih udara protivničke artiljerije *(karşı topçu)* i nasrtaja pješadijskih i konjičkih jedinica sa ciljem ugrožavanja Gornjeg grada. Ova dva fortifikacijska objekta u formi solidnih *tabija*, za razliku od krnje *tabije* u Donjem gradu, kao i onih u Gornjem gradu, bile su šire i masivnije, kako bi se po njima moglo razmjestiti i veći broj artiljerijskog oruđa,[▾513] te masom u njihovim ispunama smanjiti mogućnost bržeg razaranja i eventualnog rušenja.

Detalj kopije oštećene dokumentacije – bastion/tabija na istočnoj lokaciji unutar bedema Donjeg grada u Gradačcu. Otkop i evidentiranje temeljnih traka porušene forme solidnog bastiona 60-ih godina 20. stoljeća.

Već je napomenuto kako su izgrađene tri, na bedemima isturene *kapi kule* u formi gradskih **kapija**. Jedna od njih, je smještena na zapadnoj strani, druga na sjeveroistočnoj, a treća na blago jugoistočnoj strani fortifikacijskog kućišta Donjeg grada. Ulaz u ansambl gradske utvrde bio je omogućen kroz sve tri *kapije* preko *čekme-ćuprija*, čija je konstrukcija podignuta iznad novopodignutih *jaraka* (*ark*, prokop, kanal).[514]

Prostor fortifikacijskog kućišta arhitektonskog kompleksa gradske utvrde imao je oblik nepravilnog četverougaonika, izlomljenih i nepravilnih linija bedema, gdje je dužina jedne od stranica dostizala i do cca. 200 metara. U sjeverozapadnom dijelu tog prostora, sada se izdvajala cjelina Gornjeg grada sa funkcionalno-deskriptivnim karakteristikama *citadele*,[515] koja predstavlja gradsku utvrdu Gornjeg, smještenu u utvrdi Donjeg grada.

U osnovici i novoizgrađenih *kapi kula* je kvadrat, a u sredini je prolaz pokriven bačvastim *ćemerom* (*kemer*, svod). Pokrivene su *ùrtijom* (četverovodna krovna konstrukcija) podignutom od *mahija* (drvena greda), na kojima je pokrov od šindre. Krovna konstrukcija bila je nešto šira u odnosu na kvadratnu formu konstruktivno-nosivog dijela objekta. Taj produženi dio krova, odnosno streha, naziva se *suldurma*. U jutarnjim satima su se *kapije* otvarale a preko noći zatvarale u određeno vrijeme. Niko nije mogao noću ući ili izaći bez posebnog odobrenja starješine kapetanije.

Na osnovu zapisa fra M. Nedića, utemeljenog na kazivanju starosjedilačkog stanovništva, saznajemo da je utvrda u ovom vremenu zasigurno imala prokope oko utvrđenih bedema na *kojima bijahu sa tri strane mostovi*.[516] U svakom slučaju, tri drvene mostovne konstrukcije ili *čekma ćuprije* pretpostavljale su i tri ulazne *kapije*, iznutra i izvana dodatno obezbjeđene. Slijedom tih informacija i današnjim svjedočenjem o tri sačuvane *kapi kule* na prostoru gradske utvrde, moguće je zaključiti o tadašnjem postojanju utvrde sa *kapi kulama* koje su bile dodatno obezbijeđene prokopima i opkopima, odnosno *hendecima* koje je dao podići Osman-kapetan. Jedna nepoznanica ostaje do daljnjeg tajnovita, a to je, da li su prokopi bili eventualno ispunjeni vodom, odnosno da li je postojala fizička veza između toka rječice Gradašnice i uspostavljenih prokopa? Moguće je pretpostaviti da je strosjedilačko stanovništvo Gradačca kod prenošenja informacija o prisustvu vode u prokopima, ustvari koristilo informacije o kuli Husein-kapetana, koju je izgradio za svoje lične potrebe na vještački uređenoj adi u selu Čardak, nedaleko od Gradačca, za opis stanja u gradskoj utvrdi u Gradačcu. Naime, ovaj je objekt bio zaštićen prokopima pod vodom u dužini nekoliko kilometara.[517]

Kapi kule utvrde u Gradačcu (Kal'a Gradçaç)

Pogled na kulu Husein-kapetan Gradaščevića na adi – područje sela Čardak, 1830. godine (rekonstrukcija).

Kapidžija – osoba zadužena za zakapijavanje o odkapijavanje ulaznih kapija na gradskim kapi kulama.

U ovom momentu potrebno je skrenuti pažnju na jednu veoma interesantnu (moguće neutemeljenu) informaciju u kojoj se tvrdi kako su u *Gradačcu postojale dvije Sahat-kule,*[518] te da je *jednu podigao Osman-kapetan Gradaščević,* a za *drugu* nije data ni lokacija niti mogući period gradnje, kao ni graditelj, jer se navodno takve informacije podrazumijevaju.[519] Utemeljenje za ovako izvedenu tvrdnju moguće je pronaći kod H. Kreševljakovića, ali ne u tom i takvom obliku kako je prethodno navedena.[520] Međutim, po navodu M. Omerčića, koji je svojedobno takvu sadržajnu vrijednost konstatacije pronašao u *vakufnami* Osman-kapetanovog sina, tadašnjeg *mutevelije* (*mütevelli*, upravitelj vakufa) *Vakufa Mehmeda i Osman-kapetana*, Murata Gradaščevića,[521] datiranoj 19. *rebiu-l-evvela* 1225./24. godine po Hidžri ili aprila 1810. godine.[522] Naime, na temelju relevantne arhivske građe (gruntovni ulošci, spiskovi i *vakufski* izvještaji), među popisanim nazivima *uvakufljenih medresa*, jednog *hana*, mlina, stupe, *dućana*, objekata, pekara (*ekmèkčinica*), kućišta, *magaza*, gradilišta, *bašči*, oranica, šljivika, ostalih zemljišnih dobara... i navedenih uvjeta *vakifa* (od ar. *awqāf*, osnivač vakufa, legator) kojima je ustvari određeno podmirivanje sredstava prikupljenih od *uvakufljenih* koristonosnih objekata,[523] nije moguće pronaći podatak, u bilo kakvoj formi značenja, kako je *jednu Sahat-kulu (saat kulesi) podigao* (*uvakufio*, op. aut.) *Osman-kapetan Gradaščević,* kao ni za drugu da je uopće postojala.

Međutim, u *amanet* (*emanet*, oporučna ostavština) je ostala *ùkajćena* (upisana) jedna druga Muratova informacija u formi *vasíjeta* (oporuka) koja glasi: *Za popravljanje sahata na Sahat-kuli u Gradačcu, godišnje 150 groša*.[524] Očito de je riječ o nadoknadi za godišnje održavanje satnog mehanizma i njegovo obavezno *kùrisanje* ili *kùrdisanje* (navijati i korigirati vrijeme na satnom mehanizmu), a ni u kom slučaju o zapisu koji pruža podatak o mogućem graditelju, odnosno *vakifu*. Ipak, može se kazati kako dati podatak upozorava na jednu činjenicu, a ta je, da je Sahat-kula u Gradačcu postojala i funkcionirala četrnaest godina prije one *'druge'* Sahat-kule, za koju sve historiografske studije, pozivajući se na *tarih*, zaključuju i tvrde kako: *Osnivač objekta je Husein-kapetan, sin Osman-kapetana, kapetan gradačačke tvrđave. Godina 1240./1824.*[525] Uvidom u *vakufnamu* Osman-kapetana Gradaščevića, datiranu 19. *rebiu-l-evvela* 1215. godine po Hidžri ili augusta 1800. godine, ne nalazi se podatak o njegovom *uvakufljenju* Sahat-kule u Gradačcu.[526] Pošto je jedan list ove *vakufname* otuđen ili izgubljen – ostaje otvoreno pitanje iz kojih razloga, zbog čega i kada se to desilo?!!! Moguće je pretpostaviti da je objekt Sahat-kule bio upravo upisan na tom listu, sa određenim posebnim obrazloženjem o *uvakufljenju* i općoj društvenoj koristi,

te na taj način izdvojen iz spiska *uvakufljenih* nekretnina i objekata koji su sačuvani na drugom listu *vakufname*. Povod za ovakvu pretpostavku nalazi se upravo na sačuvanom drugom listu *vakufname* sa popisom dvanaest *uvakufljenih* nekretnina i objekata, koje je od momenta *uvakufljenja* bilo moguće dovesti određenoj namjeni, odnosno od tog momenta zadržale su svoju prethodnu namjenu bez financijske nadoknade (*medresa*) ili su dobili funkciju koristonosnih *vakufskih* objekata *(han*, *dućani*, pekare i zemljišne parcele).[527]

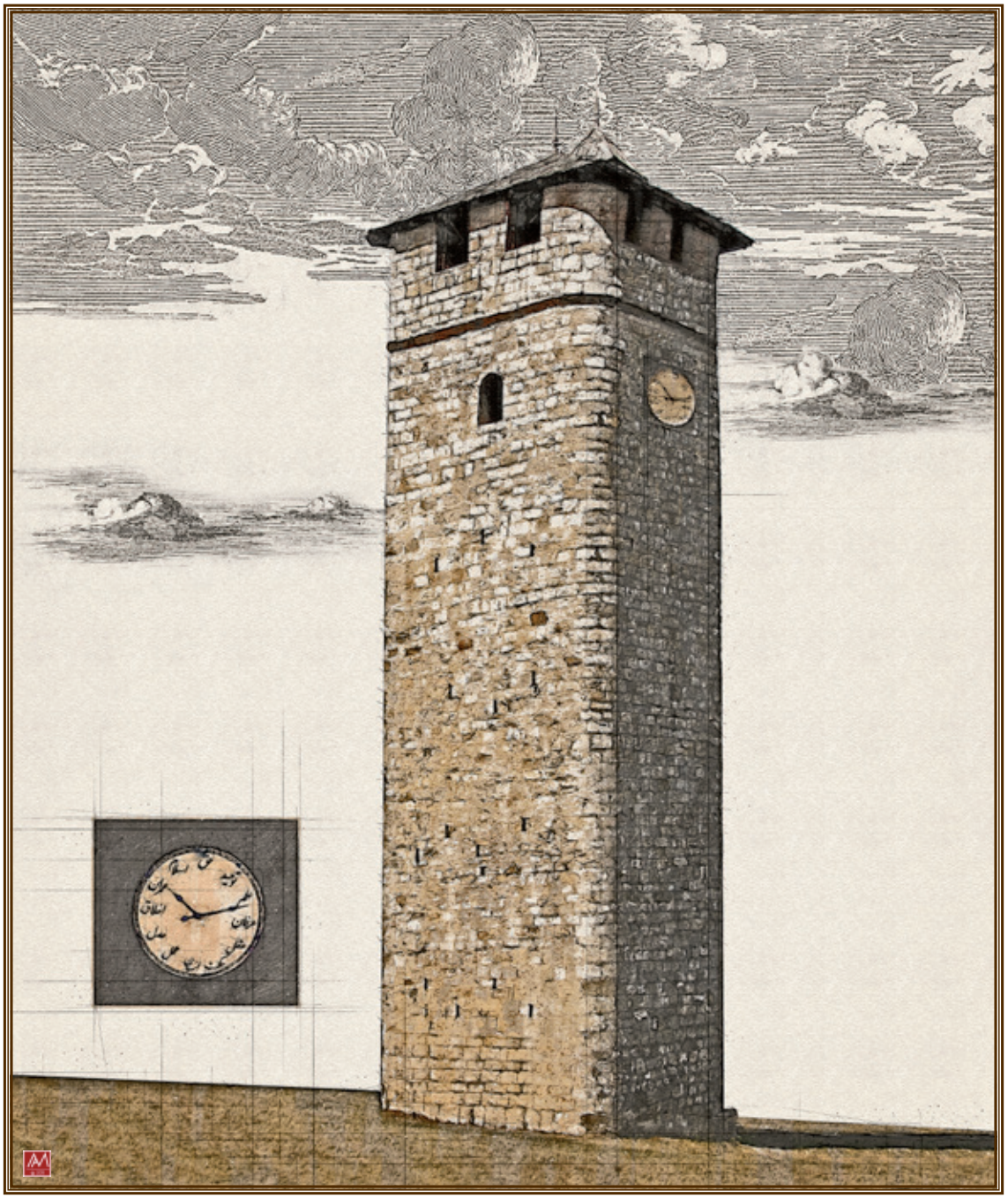
U cilju provjere eventualne tačnosti, prethodno navedenog tekstualnog sadržaja *tariha* na Sahat-kuli,[528] kao i tvrdnje jednog od suvremenih istraživača vakufa Husein-kapetana N. Kujrakovića, činilo se opravdanim poduzeti daljnja istraživanja u smislu detaljnijih konsultacija dostupnih izvora. Kada je o tvrdnjama N. Kujrakovića riječ, on navodi kako zbog [...] *načina vođenja dokumentacije Gradaščevića vakufa, nije moguće odvojeno govoriti o vakufskim objektima i prihodima Husein-kapetanova vakufa.* S tim da ... *izuzetak čine džamija Husejnija i Sahat-kula, koje je sagradio Husein-kapetan.*[529] Prethodnu konstataciju N. Kujraković proširuje dodatnim informacijama i potvrđuje još jednom [...] *Osim džamije* (Husejnije, op. aut.)*, Husein-kapetan je dao sagraditi 1824. godine i Sahat-kulu u gradskoj tvrđavi, koja je bila dio njegovih vakufskih dobara/zadužbina.*[530]

Tragajući za *vakufnamom* Husein-kapetana, na prethodnoj adresi arhivirane Osman i Murat-kapetanove *vakufname*, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu dobijena je informacija da se ona tu ne nalazi, ali da su Vakufi Osmana i Murata-kapetana, po običajnoj tadašnjoj proceduri prenosa *vakufa* na žive nasljednike, što se vidi iz njihovih *vakufnama*, evidentirani kao *Vakuf Husein-kapetana*. Daljnjim uvidom u spiskove Vakufa Osman i Murata-kapetana, koji su rađeni na početku austrougarske vladavine u Bosni (1887), a nalaze se u *Arhivi Medžlisa Islamske zajednice Gradačac*, vidljivo je da su sva *vakufska* dobra Husein-kapetana uknjižena u gruntovnici na *Vakuf džamije Husein-kapetana u Gradačcu*. Iz kasnijih evidencija *vakufa* u *Vakufskom povjerenstvu Gradačac* (u periodu od 1878. do 1938. godine), naizmjenično su korištena oba naziva – *Vakuf Husein-kapetana* i *Vakuf džamije Husein-kapetana u Gradačcu.* Nažalost, na osnovu raspoložive arhivske građe Medžlisa Islamske zajednice Gradačac, moguće je prihvatiti uvjerenje N. Kurjakovića da nije moguće utvrditi koji su *vakufski* objekti izričito pripadali *Vakufu Husein-kapetana*. Međutim, *Zapisnik o predaji računa i spisa vakufa gradačačkih kapetana u Gradačcu i Modriči* od 14. 1. 1904. godini pruža niz podataka o načinu trošenja *vakufskih* prihoda, koji

su raspoređivani, između ostalih, i *za ...održavanje Sahat-kule i usluge sahačije Ahmeda Ademovića-Ajdinovića*.[531] Na ovaj način dobijena informacija ne nudi ništa više od one koja je već bila aktualizirana u *Vakufnami mutevelije Murata* iz aprila 1810. godine – samo naznačuje jedan te isti oblik održavanja Sahat-kule i satnog mehanizma u drugom vremenskom periodu.[532] Ukoliko je N. Kujraković donio zaključak i postavio tvrdnju kako je *Sahat-kula u gradskoj 'tvrđavi' bila dio vakufskih dobara/zadužbine Husein-kapetana* samo na osnovu navedene informacije iz *Zapisnika o predaji računa i spisa vakufa gradačačkih kapetana u Gradačcu i Modriči* – druge eventualne izvore i konkretne podatke o tome ne nalaze se unutar njegovih studija o *Vakufu begovske porodice Gradaščević*, kao i *Vakufu Husein-kapetana Gradaščevića,* onda je moguće donijeti identičan zaključak kao i prethodni. Naime, čini se da opet ne postoji sačuvan pouzdan izvor (*vakufnama*) koji može pružiti podatak o graditelju i vremenu gradnje, odnosno ime njezinog mogućeg *vakifa* i vremenu *uvakufljenja*.

S obzirom da je *vakufnama* Osman-kapetana datirana dvanaest godina prije njegove smrti (1800), a da se prvi podatak o objektu Sahat-kule javlja deset godina kasnije u *vakufnami* njegovog sina *mutevelije* Murata (1810), gdje se, kako je već navedeno, iz zakupa navedenih dobara treba vršiti isplata za održavanje, te da je prethodna informacija o isplati za održavanje ponovo potvrđena u *Zapisniku o predaji računa i spisa vakufa gradačačkih kapetana...* poslije stotinu i četiri godine (1904), jedino što je moguće pretpostaviti, a i zaključiti, na osnovu validnih dostupnih izvora, da je Osman-kapetan izgradio Sahat-kulu za svoga života (prije 1812. godine), te da je brigu oko održavanja preuzeo prvo *mutevelija* Murat (1810), a nešto kasnije Murat-kapetan (od 1812. godine), te da je Husein-kapetan ili neko u njegovo ime 1824. godine uradio po onom, već poznatom načinu kasnijeg indirektnog obilježavanja graditelja u Gradačcu,[533] ali sada konkretiziranog, u želji da ovjekovječi graditeljsko djelo Husein-kapetana uklesao tekst na kojem se iščitava ime *navodnog graditelja*, a ne *onoga koji posredstvom vakufa Gradaščevića brine o daljnjem održavanju Sahat-kule*.

U konačnici ovog dijela, moguće je zaključiti kako, ipak, nisu postojale *dvije Sahat-kule u Gradačcu*, već samo jedna, te da je njezin graditelj Osman-kapetan, i da je njezina izgradnja okončana prije 1812. godine na prostoru Donjeg grada u okviru proširenog arhitektonskog ansambla gradačačke utvrde. *Mutevelija* Murat, sa osnivanjem vlastitog *vakufa*, preuzeo je brigu o njezinom održavanju, što je nastavio i kao Murat-kapetan, a sve dodatne informacije o ovom objektu u potpunosti su zanemarene u kasnijim formama *vakufskih* izvora.

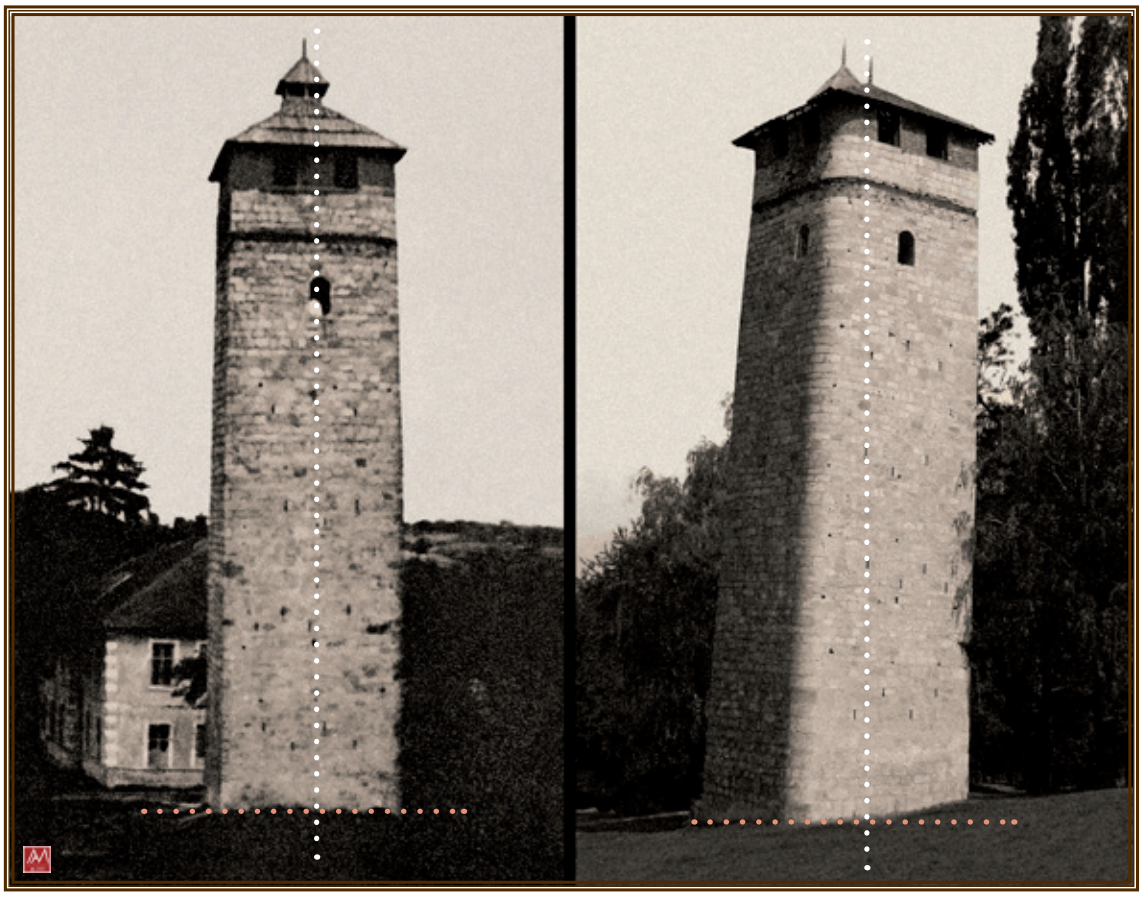
Sahat-kula sa ugrađenim brojčanikom (cifernikom) koji pokazuje vrijeme 'ala turco' (1880.) (rekonstrukcija).

Utemeljena tlocrtna osnova Sahat-kule je četverougaone forme sa dužinom stranice od 5,5 metara i visinom od 21,5 metara, s tim da su tri ivice fasadnih platana zaobljene a četvrta urađena sa oštrim rubom.[534] Kao materijal za podizanje ove Sahat kule korišten je fino tesani kamen od temelja do krovišta. S obzirom da se u svim opisima ove Sahat-kule navodi kako je završni dio ozidan pečenom opekom, odnosno pojas u visini od oko dva metra, dužni smo kazati kako takva konstatacija nije tačna. Naime, posjedovanje fotogafije iz 20-ih godina prošlog stoljeća na kojoj je vidljiva jugozapadna fasada ovog objekta kompletno izidana fino tesanim kamenom, ne potvrđuje navedenu konstataciju. Analitičkim pristupom, kao i uvidom u sadašnje stanje Sahat-kule moguće je doći do zaključka kako je po dolasku austrougarske uprave u Gradačac, odnosno sa promjenom okupacione vojne vlasti s civilnom kotarskom upravom u toku, a najvjerovatnije poslije izgradnje objekta Kotarske gruntovnice (iza 1891. godine) došlo do zamjene satnog mehanizma i brojčanika/cifernika *(Zifferblatt) a la turka* na kojem će se iščitavati vrijeme *a la franga*. Prilikom vađenja starog i postavljanja novog satnog mehanizma bilo je neminovno skidanje krovne konstrukcije. Zašto je izvršeno i rušenje sa tri strane bočnih kamenih zidova (jugoistočnih, istočnih i sjeverozapadno orijentiranih), a zašto je zadržan kameni zid jugozapadno orijentiranog fasadnog platna ostat će nepoznanica. Moguće je pretpostaviti da je zbog lakšeg vađenja i kasnije ugradnje novog sahatnog mehanizma i zvona došlo do takvog postupanja. Poslije ugradnje sahatnog mehanizma i livenog zvona dopremljenog iz Beča, izvršeno je nadziđivanje pečenom opekom do nivoa krovišta, te kompletna nadzida ožbukana krečnom žbukom. Poznata je činjenica kako je tokom Prvog svjetskog rata zvono iznad sahatnog mehanizma oštećeno i bilo van funkcije. Također je poznato kako su oporukom Vasvi-*hanume (hanım,* supruga) Uzeirbegović iz Maglaja, njezin muž Mustaj-beg i bratić Osman-beg Osmanbegović kupili 1923. godine u Zagrebu na sajmu dva zvona i jedno poklonili da se ugradi u Sahat-kuli u Gradačcu. Ugradnja novog sa uklanjanjem starog zvona podrazumijevalo je ponovno skidanje krovne konstrukcije i uklanjanje dijela nadziđa od pune opeke u visini oko 0,9 metara. Izidano nadziđe punom opekom nije ožbukano, a većim djelom sa ranijeg nadziđa su atmosferilije utjecale na krunjenje krečne žbuke, tako da je danas vidljiva razlika o korištenju dvije vrste, ili dva porijekla pune opeke iz dva vremenska perioda.

Zašto je tako postupano, postoje najmanje dva moguća obrazloženja. Prvo, zbog pokušaja ukupnog statičkog rasterećenja gornjeg dijela kule sa satnim mehanizmom prema ukopanim, ali

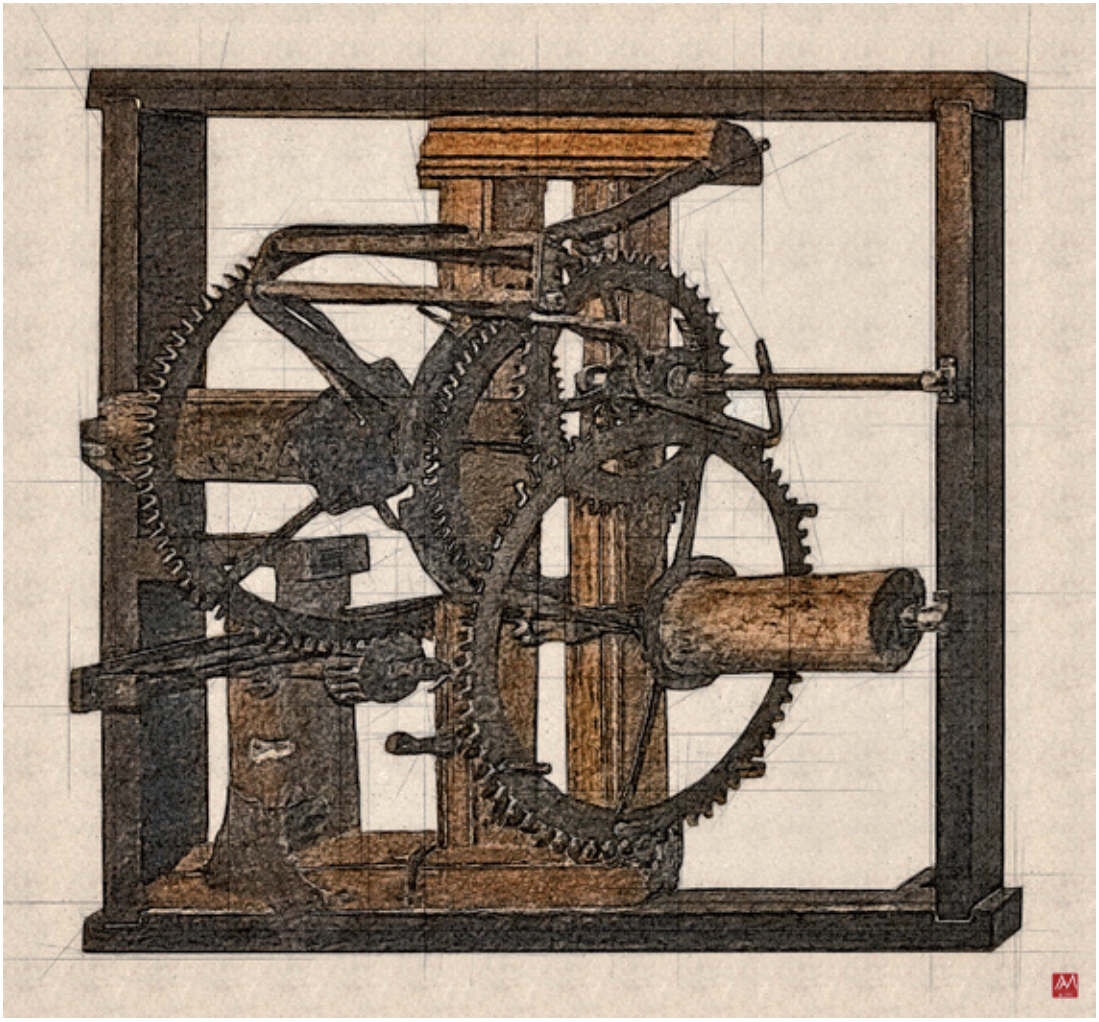
već tada primjetno nestabilnim temeljima, i drugo, po analogiji sa postupanjem na sarajevskoj Sahat-kuli, zbog ubacivanja i budućeg vađenja satnog mehanizma dodatno podignuti zidovi na kojim je naslonjena krovišna konstrukcija bili su izvedeni od pune pečene opeke. Čini se opravdanim da u konačnici, ne bi trebalo isključiti i kombinaciju oba navedena obrazloženja.

Tokom rada na analizi dostupnih izvora i fotodokumentacije, došlo se do još jedne spoznaje u vezi sa današnjim stanjem objekta Sahat-kule. Naime, pouzdano se može kazati kako do 1923. godine nije došlo do pomjeranja (poniranja) horizontalno postavljenih temelja duž zapadno orijentirane osnovice, pa samim tim i pomjeranja vertikalne ose Sahat-kule, čime je prouzrokovana njezina ukupna statička nestabilnost i pojava evidentnih oštećenja (vertikalne i horizontalne pukotine na nosivim platnima).

Dokumentarne fotografije Sahat-kule iz 1923. i 2018. godine – prisutno pomjeranje vertikalne i horizontalne ose.

Prvougrađeni satni mehanizam, nepoznatog porijekla, također je bio dodatnim mehaničkim sklopom povezan sa livenim zvonom,[535] koje se oglašavalo glasnim otkucajem u predviđenim terminima. Do njega se penjalo uskim drvenim *basamcima* poredanim u kvadratnom nizu sa podestima – postavljenim uz unutarnja bočna zidna platna. Jednom sedmično se tim *basamcima* penjao *muvekit* – službenik koji je utvrđivao i podešavao (*kùrisao*) na satnom mehanizmu tačno vrijeme, prvenstveno zbog naroda kojem je bila neophodna vremenska orijentacija za obavljanje pet dnevnih molitvi vršenih u precizno određene termine (*vakat*).[536]

Dio konstruktivne specifičnosti sahatnog mehanizma koji je krajem 18-og stoljeća ugrađivan u sahat-kule u Bosni.

Literatura i rub'tahta kojom se služio muvekit prilikom preciziranja tačnog vremena na Sahat-kuli u Gradačcu.

Utvrđivanje tačnog vremena (*iltìfa, irtifa*) i njegovo prenošenje na satni mehanizam Sahat-kule, vršeno je pomoću instrumenta za određivanje visine sunca *rub'tahte* ili astrolaba – komad ravne drvene ploče od šimširovine u obliku četvrtine kruga,[537] proračunatim za gradačački meridijan, odnosno *latitudu* – geografsku širinu od 44 stepena i 49 minuta. Na jednoj strani astrolaba nalazio se koordinatni kvadrant *(rub'ul-mukantarat)*, a na drugoj sinusni kvadrant *(rub'ul-mudžejjeb)*. Koordinatni kvadrant predstavljao je četvrtinu stereografske projekcije nebeske kugle sa svim zamišljenim linijama na njoj: ekliptika, ekvatora, povratnicima, meridijanom, te *mukantarom* i vertikalama iz južnog nebeskog pola *(kutb)* na tangencijalnu ravan kroz sjeverni nebeski pol. Ta je četvrtina predstavljala vodoravni radius *(nisfi kutr)* i bila je smještena između označenih meridijana, a zvala se *hattul-mašriki vel-magribi* (linija istok – zapad), a uspravni radius (meridijan) nosio je naziv *hattu vesatis-sema'i*. Oba su radiusa razdijeljena na 60 jednakih dijelova *(sittini)*, a moguće ih je bilo podijeliti i na 100 jednakih dijelova *(a'šarijje)*. Ta podjela radiusa računa se od centra kruga do periferije kvadranta i obratno *(ma'kus)*. Sam luk *(kavsul-irtifa'i)* podijeljen je na 90 stepeni, računajući u oba smjera. Unutrašnjost kvadranta presječena je sa tri sistema linija: *mebsute* – vodoravne linije na kojima se isčitavaju kontangensi *(zilli-nabsut, mumas)*; *menkuse* – uspravne linije na kojima se isčitavaju tangensi *(zilli-menkus, tamami-mumas)* i *vitre*, kose tetive koje spajaju istobrojna djelišta na radiusima.

Kroz centar kružnog isječka, koji na astronomskim zadacima predstavlja nebeski pol, provučen je *hajt* (tanak konac), koji je zategnut malim utegom *(šakul)*. Na *hajtu* je bilo moguće pomicati vrlo sitno zrno *(murija)*.

Na *rub'ul-mukantaratu* su ucrtane linije podneva *(öğle vakti)*, prva i druga *ikìndija (ikindi vakti)*, jutarnjeg sumraka/zore *(fedžrun – sabah namazı)* i večernjeg sumraka *(šefekun – şafak vakti)*.[538]

Pomoću navedene relativno jednostavne konstruktivne vrijednosti *rub'tahte* ili astrolaba, iako u opisu može da djeluje komplicirano, bilo je moguće identificirati zvijezde, očitati geografsku širinu (*enlem*), utvrditi u kojem se smjeru nalazi Meka, vršiti određena geodetska mjerenja, izračunati daljinu nekog nepristupačnog objekta ili visinu bilo kakvog objekta, predvidjeti vrijeme izlaska i zalaska sunca bilo kojeg dana u godini, a po tim podacima i doba *akšama* (zalaska sunca). Prema *akšamu (magr'ib)* određivana su ostala četiri vremenska perioda *namaza* (propisane dnevne molitve muslimana) *jacija (iša'), sabah (fedžr), podne (zuhr)* i *ikindija ('asr)*.

Mehanički satni mehanizam bio je konstruiran na sistemu kotača koji su pokretani regulatorima, zvanim *pero*, sa kazaljkama i *a la turco* ugrađenim brojčanikom na vanjskom prostoru zidnog platna Sahat-kule, pokazujući vrijeme po *islamskom načinu mjerenja*. Naime, praćeno je kretanje Sunca i mjereno mjesečevo, odnosno lunarno vrijeme (*Ay saati*). Po lunarnom vremenu novi dan počinje u momentu astronomskog zalaska Sunca. Tada sahat na kuli pokazuje 12 sahata – kada po ovom kalendaru nastaje novi dan (datum), s tim da kazaljke na brojčaniku također pokazuju dvanest sahata i kad Sunce izađe u ranu zoru. Znači, po takvom načinu mjerenja vremena i islamskom kalendaru, dan je bio podijeljen na dva dijela od po 12 sahata *(sa'ti gurabi)*. Sahati su se brojali od zalaska Sunca, tako da je jedan sahat bio sahat poslije zalaska Sunca, a i u zoru sa izlaskom Sunca je bilo 12 sahata. Od tog momenta su se računali *dnevni sahati*, tako da je u trenutku zalaska Sunca ponovo bilo 12 sahata.

Pošto vremenski interval između zalaska i izlaska Sunca uglavnom nikad nije isti, bilo je potrebno ovaj sahatni mehanizam podešavati. Nekad je kazaljkama bilo potrebno duže, a nekad kraće vrijeme, da na oznaku koja podrazumijeva 12 sahata stignu na isto mjesto, kad Sunce izlazi. Takva razlika je bila najizraženija za vrijeme ljetnjeg i zimskog solsticija, a nije postojola u vrijeme ravnodnevnice ili ekvinocija.

Upravo za obavljanje takvih zadataka je bio zadužen pomenuti *muvekit (muvakkit)*, koji je vršio potrebno *kùrisanje (kurmak)* – korigiranje položaja kazaljki na brojčanika Sahat-kule, na osnovu dobijenih podataka astrolabom u doba *akšama (akşam*, sumrak). Poznat je podatak kako su muvekiti bili obučavani u posebnim opservatorijima prvo u Stambolu, a kasnije i u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru..., jer je za ovaj posao bilo nužno poznavanje određenog znanja iz astronomije, matematike, geometrije.. i specifičnih astronomskih vještina.[539] Takav sistem računanja vremena u narodu se nazivao *a la turco*.

Ovaj objekt osim otvora za *màziju* (željezna ulazna vrata sa bravom) imao je i veći broj manjih otvora na svim zidnim platnima, po jedan *pendžer* izgrađen na *ćemer* (svod u polulučnoj formi), a na pojasu ispod krovne konstrukcije po dva pravougaone forme, kojima je za dnevnog svjetla bila regulirana osvijetljenost unutrašnjosti Sahat-kule i odgovarajuća čujnost zvona.[540] U tom vremenu, pored sahata na Sahat-kuli, od ranije je postojao i *sunčani sahat (güneş saati)*, smješten na zapadno orijentiranom zidnom platnu *džamije* Sultan Fatih Mehmed-hana.[541] Bio je to još jedan javni orijentir za preciznije ukazivanje tačnog vremena u Gradačcu koji je, između ostalog, bio potreban za pravovremeno vršenje pet dnevnih molitvi muslimana.

Navedenim fortifikacijsko-arhitektonskim poduhvatom Osman-kapetana unutar ansambla gradačačke utvrde, tada, po mišljenju francuskog konzula u Travniku *najmoćnijeg bosanskog kapetana*,[542] stvoreni su svi prostorni uvjeti za, nešto kasniju daljnju izgradnju, dodatno definiranje urbanističko-arhitektonskog kompleksa gradske utvrde u Gradačcu, kao i potrebni uvjeti za održavanje *uvakufljenih* objekata od općeg značaja (*medrese*, Sahat-kule...). Umro je prije 6.12.1812. godine, a iza njega je ostalo šest sinova,[543] i to punoljetni Murat i Osman, a maloljetni Muharem, Husein, Ibrahim i Bećir. Osman-kapetana na kapetanskoj funkciji naslijedio je najstariji sin Murat, tadašnji *mutevelija* (*mütevelli*, upravitelj) *vakufa* Gradaščevića.[544]

Gradačački muvekit s rub'tahtom ili astrolabom u doba akšama.

BILJEŠKE

*509 Tako ga oslovljava Muvekkit.

Vidi, **Muvekkit** (Hadžihuseinović, Sidki Salih): *Povijest Bosne II*..., str. 792.

*510 Radilo se o zemljištu površine 3,591 dunuma (*dönüm* iz osm.-tur. *dönmek*) ili 3.591m².

*511 Sačuvani uklesani natpisi na dvije od tri ulazne kapi kule – na sjeveroistočnoj i blago jugoistočnoj – saopćavaju da je graditelj *Dobrotvor Osman-kapetan, 1223. godine po Hidžri, odnosno 1807./1808. godine*. Na zapadnoj strani bedema ne postoji takav natpis jer je dolaskom austrougarske vojske ta *kapi kula* bila porušena. Kasnijom obnovom natpis nije postavljen.

*512 Forma ***solidnih bastiona*** podrazumijevala je potpunu ispunjenost zemljom i materijalom od lomljenog kamena, čija je površina tla, odnosno platoa za postavljanje artiljerijskog oruđa bila u visini grudobrana bez imalo praznog prostora prema centru. Ipak, nije moguće isključiti i mogućnost da bastion, sjeveroistočno orijentiran, nije imao formu solidnog već *krnjeg bastiona*.

*513 Podatak proizašao prema službenom popisu iz 1833. godine u fortifikacijskom ansamblu gradske utvrde u Gradačcu, koji nudi informaciju o *smještaju 29 topova*, iza koje je sigurno stajalo više bastiona za njihov razmještaj od prethodno evidentiranih na prostoru Gornjeg garda. Moguće je zaključiti kako je navedeni broj topova ipak bio razmješteni i po bastionima Donjeg grada.

Kreševljaković, Hamdija: *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom = Contribution a l' histoire des villes de Bosnie sous l'administration turque*. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, Orijentalni institut u Sarajevu, br. II/1951., Sarajevo 1952., str. 167.

*514 Potvrdu o postojanju ***čekme ćuprija*** nalazimo na jednoj sačuvanoj austrougarskoj situaciji gradačačke utvrde u formi skice iz 1889. godine, koja svjedoči o aktivnoj upotrebi dvije pomične drvene mostovne konstrukcije ispred *kapi kula*. Treća *čekme ćuprija* na sjeveroistočnoj strani fortifikacijskog kućišta je demontirana, a *hendek* zasut prilikom izgradnje Džamije Huseinije 1826. godine, tako da na prethodno pomenutoj skici nije ni naznačena.

Vidi, **Sarajlić**, Esad: *Gradačac sa okolinom*..., str. 125.

*515 Pojmom ***citadela*** se označava najsnažnije utvrđeni, obično središnji dio utvrde. Bio je to prostor smješten unutar utvrđenog gradskog kompleksa, a opet izdvojen. Kao pojam je u ranom novom vijeku izveden iz talijanskog *cittadella*, što znači *mali grad*.

*516 *Preuzeto iz:* ***Odluke o proglašenju nacionalnog spomenika Starog grada Gradačca sa Gradaščevića kulom***. Dostupno i na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2509. Poslednji put pristupljeno 12.7.2018.

*517 **Kreševljaković**, Hamdija: *Stari bosnaski gradovi...*, str. 181.

Detaljniji, nadahnut književni prikaz ovog Huseinovog čardaka moguće je iščitati u priči koju je u romanu *Zmaj od Bosne* ostavio Šefko Kadrić. [...] *Na sat hoda od Gradačca, na mjestu na kojem rijeka pravi veliki luk, 1827. godine kmetovi kapetana Huseina bega Gradaščevića kopali su jarak širine tristopedest stopa, dužine deset hiljada stopa, a dubok preko njihovih glava. Na stotine ih je svaki dan ranom zorom dolazilo od svojih kuća, ulazilo u jarak i kopalo. Tovarili su zemlju u pletene vreće i nosili je do nasipa na leđima, preko drvenih skela. Praveći nasip istovremeno su produbljivali i formirali buduće vodeno korito. Kapetan je povremeno jahao pored njih na rasnom konju, gledao radove i odlazio da sanja svoj nedosanjani san. Želio je napraviti od ovog poluotoka kod mjesta Čardak, sa tri strane ograđenog vodom, adu na kojoj će podići dvor i konak. Bila je jesen kada su kmetovi probili i onaj dio zemlje koji je dijelio kanal od rijeke. Voda je svom silinom navalila i Čardak je ostao u vodi, otrgnut od kopna. Kmetovima je laknulo jer su se riješili kopanja, gline i blata, a kapetan Gradaščević je bio tek na pola puta, jer bijeli dvor još nije bio sagrađen. Kapetanove snove ostvarivali su majstori svih zanata podižući most, podzide i prave zidine na kojima se uskoro zabijelio konak, koji je bio bjelji i ljepši od onog koji je njegov otac, Osman kapetan Gradaščević sagradio ranije u Gradačcu. Husein je na adi gajio pčele da mu zuje oko dvora i mirišu cvijeće, a on se prepustio prepiskama sa vladarima i drugim kapetanima, lovu na jelene i sanjarenju o Bosni bosanskoj. – Ovo je pravo mjesto za užitke, plemeniti beže – govorila mu je žena, Hanifa, mameći ga mirisom kafe i ženskim dražima. – Bosna je ovo, hanuma, Bosna. Ovdje je i užitak izmiješan s krvlju – odgovorio je prinoseći ustima fildžan vrele kafe, dok je pogledom milovao njeno otkriveno lice.*

Vidi, **Kadrić**, Šefko: *Zmaj od Bosne*. Dostupno na: http://www.orbus.be/proza/proza_02.htm. Poslednji put pristupljeno 20.8.2018.

*518 ***Sȃhat-kula***, toranj na kome se nalazi ugrađen satni mehanizam sa cifernikom (*Zifferblatt* – brojčanik) i kazaljkama – *rakazama* ili *rekazama*. Mala kazaljka je imala poseban naziv i označavana je osmanskim terminom *akrep*.

*519 **Omerčić**, prof. Mirsad: *Sahat-kule u Gradačcu*; u: *Sahat-kule sjeveroistočne Bosne*. Baština sjeveroistočne Bosne, časopis, br. 3, Tuzla 2010., str. 105.

*520 H. Kreševljaković navodi da [...] *Jedna sahat-kula, koju je sagradio Husein-kapetanov otac, Osman-kapetan, a spominje se u zakladnici Murad-kapetanovoj od 19 reb. 1225. (24.4.1810.).*

Moguće je primijetiti kako je ova konstatacija loše jezički i konstruktivno (nedovršeno) napisana – moguća štamparska greška ili lektorski previd(?), bez tvrdnje o postojanju neke '*druge*', iako u tekstu koji je prethodio izričito navodi [...] *Podigao ju je 1824. Husein kapetan Gradaščević – Zmaj od Bosne, kako se to čita na uzidanoj ploči.*

Kreševljaković, Hamdija: *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini – Prilog za studij konzervacije*. Naše starine, IV, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957., str. 31, bilj. 30.

*521 Ne treba zanemariti ni činjenicu da je Osman-kapetan 1800. godine imenovao sina Murata (a ne sina *Murata-kapetana*) za *muteveliju* (upravitelj) *vakufa* njegovog djeda Mehmed-kapetana i njega Osman-kapetana. Znači, za života Osman-kapetana Murat je imenovan *mutevelijom Vakufa Mehmeda i Osman-kapetana*. Vremenom je došlo do *brisanja* imena Mehmed-kapetana, tako da je ostao samo naziv *Vakuf Osmana i Murata-kapetana*. Nasljeđivanjem i preuzimanjem tog vakufa Husein-kapetanom, susrećemo se sa nazivom *Vakuf Husein-kapetana*. Međutim, i pod tim nazivom podrazumijevalo se da se radi o *Vakufu Osman-kapetana i Murata-kapetana*.

U *vakufnami*, vakif Osman-kapetan saopćava da je vakuf na upravljanje predao [...] *u ruke spomenutog **mutevelije mog sina Murata**, s nadom da će se mutevelija, nazir* (pazitelj ili nadziratelj, op. aut.), *plemenite sudije i uglednici, ispomagati oko spomenutih vakufa i oko njihove popravke radi istine Uzvišenog Allaha koji kaže: 'Pomažite se u dobročinstvu i pobožnosti.'*

Vakufnama Osman-kapetana Gradaščevića. Gazi Husrev-begova biblioteka, Vakufnama Osman-kapetana, red. br. 131, str. 237, i jedan prepis pod brojem 31(131); **Bejtić**, Alija: *Dvije vakufname Gradaščevića*. Gračanički glasnik, br. 2, Gračanica 1996., str. 29-30.

*522 ***Vakufnama Murat-kapetana Gradaščevića***. Gazi Husrev-begova biblioteka, Vakufnama Murat-kapetana, I, red. br. 132, str. 236; **Bejtić**, Alija: *Dvije vakufname Gradaščevića*..., str. 29-30.

*523 Za ***koristonosne vakuske objekte*** smatraju se oni objekti čijim iznajmljivanjem je moguće ostvariti određenu financijsku dobit. Takva dobit, obično je korištena za održavanje onih *vakufskih* objekta, datog *vakufa*, čije korištenje nije bilo zasnovano na financijskoj dobiti – npr. *medresa*...

*524 **Kujraković**, Nusret: *Vakuf begovske porodice Gradaščević*. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XXXII, Sarajevo 2011. Dostupno i na: https://anali-ghb.com/index.php/aghb/article/view/237/462. Posledni put pristupljeno 29.8.2018.

*525 *Vidi,* ***Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine*** *u Odluci o proglašenju Graditeljske cjeline – Stari grad u Gradačcu (Službeni glasnik BiH, br. 85/05) nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, u obrazloženju prethodnog postupka* – 1. Podaci o dobru, potvrđuje se da je *Husein-kapetan Gradaščević... u Gradačcu sagradio sahat-kulu*...; **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I*..., str. 184.

*526 ***Vakufnama Osman-kapetana Gradaščevića***..., str. 237; **Bejtić**, Alija: *Dvije vakufname Gradaščevića*..., str. 29-30.

*527 1. *Medresu*, koju je sagradio u gradu Gradačcu; 2. *Medresu*, koju je sagradio u kasabi Gračanici; 3. Jedan *han* u Gradačcu sa šest *dućana* u prizemlju, šest soba na spratu i jednom kafanom, te sa sjenicom, slamarom, i dvije *magaze*; 4. Deset *dućana* prema spomenutom *hanu*; 5. Osam *dućana*, jedna pekara i pet soba u Gradačcu; 6. 18 parcela

zemljišta u Kršćanskoj mahali u Gradačcu; 7. Devet *dućana* pod *medresom* u Gradačcu; 8. 13 parcela zemljišta u kršćanskoj *mahali* u *kasabi* Gračanici; 9. Osam *dućana* u *kasabi* Modriča; 10. Dvije pekare u Modriči; 11. Petnaest parcela zemljišta u Modriči; 12. Osam *dućana* pod *medresom* u Gračanici.

Ibidem.

*528 Tekst tariha na Sahat-kuli: *Osnivač objekta je Husein-kapetan, sin Osman-kapeta, kapetan gradačačke tvrđave. Godina 1240.*/1824.

*529 **Kujraković**, Nusret: *Vakuf Husein-kapetana Gradaščevića*. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, knj. XXIX-XXX, Sarajevo 2009., str. 84.

*530 ***Ibidem***, str. 87.

*531 **Kujraković**, Nusret: *Vakuf Husein-kapetana Gradaščevića*…, str. 85; **Kreševljaković**, Hamdija: *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini*..., str. 31.

*532 Uvidom u prve konkretne podatake o *vakufima* Husein-kapetana (nastali u periodu od 1884.-1886. godine) gdje su navedeni podaci o *vakufskoj* imovini, kao što su: katastarska općina, broj katastarske čestice i gruntovnog uloška, površina *vakufa*, prometna vrijednost zemlje, zgrada i *hajrata* u krunama, paušal, zemljarina, šumarina i opaske, do ***Opisa osiguranih dobara Osman, Murat i Husein-kapetanova vakufa u Gradačcu*** od 13.5.1909. godine, kao i ***Popisa vakufske imovine Osman, Murat i Husein-kapetanova vakufa u Gradačcu***, moguće je konstatirati kako se Sahat-kula ne spominje niti u jednom od pomenutih izvora. Tek u ***Spisku vakufa Sreza Gradačac***, Vakufsko povjerenstvo u Gradačcu, od 21.09.1933., ***Arhiva Medžlisa Islamske zajednice Gradačac – Fond Vakufi***, evidentira se *Gradilište pod Sahat kulom*, Gradačac, br. z.k. uloška 725, br. kat. čestice 9/100, površine 20 m², ali ne i sama Sahat-kula.

Arhiva Vakufsko-me'arifskog povjerenstva u Gradačcu (Medžlis Islamske zajednice Gradačac) za 1909. godinu *– Fond Vakufi;* **Traljić**, Mahmut: *Iz vjerskog i vjersko-prosvjetnog života*..., str.13; ***Spisak vakufa Sreza Gradačac***. Vakufsko povjerenstvo u Gradačcu, 21.09.1933., Arhiva Medžlisa Islamske vjerske zajednice Gradačac – Fond Vakufi.

*533 *Tarih* na kući Gradaščevića postavljen je 1868. godine, na kojem je navedeno ime Osman-kapetana kao *dobrotvora*, a kuća je sagrađena 1786. godine.

*534 Sahat-kula u Gradačcu, u poređenju sa drugim sahat-kulama u Bosni, imala je izgrađenu najdužu stranicu četverougaone forme. Naime, stranica osnovice kod drugih sahat-kula kreću se od 3,07 do 4 metra dužine.

Kreševljaković, Hamdija: *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini*..., str. 18.

*535 U Sarajevu je postojala **Zildžijska** (Zvonarska) **čaršija**. Oko 1815. godine jedno je *saliveno zvono* iz sarajevske *zildžijske čaršije* prenešeno u Travnik, najvjerovatnije za sahat-kulu u Gornjoj čaršiji, koja je u to vrijeme popravljana.

Ibidem, str. 19, bilj. 5 – pogrešno označena kao br. 8.

*536 U djelovodnom protokolu Vakufsko-me'arifskog povjerenstva u Gradačcu evidentirano je 1909.

godine da je *hafiz* Sejfullah ef. Tufekčić bio i *imam*, i *muallim*, ali i ***muvekkit***.

Traljić, Mahmut: *Iz vjerskog i vjersko-prosvjetnog života muslimana…*, str. 11.

*537 **Rub'tahta**, spoljnih dimenzija 148 x 168 mm, debljine 22 mm, je izrađena tako što je na dobro izglačano drvo nanesen lak, po kome su poslije sušenja iscrtavane linije, oznake i natpisi... U Muzeju istočne Bosne u Tuzli čuva se jedan primjerak *rub'tahte* za koju je moguće pretpostaviti da je korištena u Gradačcu. Upravo prema njoj je dat i opis u ovom radu. Međutim, po tvrdnji E. Sarajlića *rub'tahta* koju su koristili gradačački *muvekiti*, sve do osamdesetih godina prošlog stoljeća, nalazila se u Sviračkoj džamiji u Gradačcu. Ostat će otvoreno pitanje da li je tih osamdesetih godina prošlog stoljeća *rub'tahta* iz Gradačca prenesena u Tuzlu?

Sarajlić, Esad: *Gradačac sa okolinom*..., str. 120.

*538 *Opširnije vidi,* **Kantardžić**, Muhamed: *Gazi Husrev-begova sahat-kula i muvekithana i način mjerenja vremena*. Anali Gazi Husrev-Begove biblioteke, knj. II-III, Sarajevo 1974., str. 176-181; **Mulaomerović**, Mr. Jasminko: *Muvekkithane, muvekkiti i mjerenje vremena*. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XV-XVI, Sarajevo 1990., str. 275-280.

*539 Nije poznato da li je utvrđeni gradski kompleks u Gradačcu imao i svoju *muvekithanu* ili sahatnicu, odnosno određeni vid astronomske institucije. Međutim, u to doba, pored Stambola bile su poznate četiri muvektihane; dvije u Sarajevu i po jedna u Mostaru i Banjoj Luci. Njihov rad se održao sve do 1947. godine. **Muvekit** je, stoga, prvo institucionalizirano astronomsko zanimanje u Bosni, koji je bio zadužen da se brine o određivanju početka vremena u akšam, te izrade kalendara – *takvima*, bilo mjesečnih, bilo godišnjih. Pored zvanja *muvekit* postojalo je i zvanje ***munedžim***, a odnosilo se na osobe koje su prenosili znanja iz astronomije, odnosno obrazovali *muvekkite*.

O *munedžimu* hadži Mehmedu ef. Velihodžiću očuvano je svjedočenje Mula Mustafe Bašeskije iz 1770./71. i 1780. godine kada je držao predavanja iz astronomije u Husrev begovoj medresi, te i o njegovom izdanju godišnjeg kalendara – *Takvima* (kalendar u kome su označeni sati i minute kada počinje vrijeme za obavljanje pojedinih *namaza* tokom cijele godine i posta tokom mjeseca posta – *Ramazana*). Astronomijom se bavio i Emir Carigradlija, koji je učio pred Beg-imamom i munedžimom Velihodžićem. Autor je astronomskog popisa – *Zejć*. Mula Ibrahim Abadžija također je bio upućen u astronomiju i izrađivao je *rub-dairu* (*rub'-i dâire*) i *mukantarat-tahtu* (*rub'u-l-mukantarat*).

Kronika Mula Mustafe Bašeskije *(Bašeskijine medžmue).* (Prijevod s turskog Riza Muderizović). Glasnik Zemljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. 1-4, god. XXX, Sarajevo 1918., str. 40/[12] i 60/[32]; 70-71/[42-43]; 62/[34].

** **Rub'-i dâire** (*rub'tahte* ili astrolab) – korištene su za računanje astronomskih informacija molitvenih vremena, određivanje pravca *Kible*, izlaska i zalaska sunca…, dok je *rub'u-l-mukantarat*

tahta podrazumijevala znanje o korištenju samo jedne strane kvadranta, odnosno *rub'tahte* ili astrolaba.

*540 Originalni satni mehanizam je zbog mogućih oštećenja i zastarjelosti, kao i promjene cifernika *(Zifferblatt)* sa ranijim funkcijama njegovog obavještavanja građanstva o aktualnoj satnici, odnosno početka i okončanja jednog dana, zamijenjen za vrijeme austrougarske uprave nad ovim gradom. Iz Beča je donešen novi satni mehanizam sa *evropskim Zifferblattom* (brojčanikom) na kojem se iščitavalo vrijeme *ala franga*. Najvjerovatnije, u toku dešavanja u Prvom svjetskom ratu zvono iznad satnog mehanizma je oštećeno ili uništeno. Po oporuci Vasvi-hanume Uzeirbegović iz Maglaja, njezin muž Mustaj-beg i bratić Osman-beg Osmanbegović kupili su 1923. godine u Zagrebu na sajmu dva zvona i poklonili ih sahat-kulama u Gradačcu i Maglaju.

*541 Forma takvog sahata još postoji na Hadži-Ali-begovoj džamiji u Travniku. Na sunčanim sahatima uobičajno su bila označena vremena podneva *(zumr)* i ikindije *('asr)*, zatim smjer *kible* – prema kojem bi trebao biti okrenut musliman tokom molitve, kao i početak dnevnog posta muslimana u toku mjeseca Ramazana. Korišteni su i orijentiri mjesnih podnevnika (meridijan) koji su bili uklesani u formi žlijeba na rubu temelja *munare* (žlijeb livanjskog podnevnika na Lala-pašinoj džamiji u Hlivnu *(Livnu)* – 16. stoljeće. Međutim, u mjestima gdje nije bilo reguliranja vremena molitve (*vakta*) posredstvom navedenih instrumenata korištene su tehnike tzv. *narodne astronomije*, kao što je posmatranje dužine sjene postavljenog vertikalnog predmeta ili čak same munare *džamije* tokom dana – jednostavna forma sunčanog sahata bez ikakvih oznaka.

Kreševljaković, Hamdija: *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini*..., str. 17; **Mulaomerović**, Mr. Jasminko: *Muvekkithane*..., str. 269.

*542 Francuski konzul u Travniku, Pierre David, okarakterizirao je Osman-kapetana na navedeni način u dopisu od 15.4.1807. godine, koji je uputio svojoj vladi.

Kreševljaković, Hamdija: *Stari bosanaski gradovi*..., str. 182, bilj. 11.

*543 On je imao još jednog sina po imenu Hamza, ali je on preminuo 1797./98. godine.

*544 **Kreševljaković**, Hamdija: *Stari bosanaski gradovi*..., str. 182, bilj. 11.

Pošto se u literaturi koja obrađuje ovu temu postavljaja pitanje, zašto H. Kreševljaković navodi kako je Osman-kapetan imao šest sinova(?), a ustvari imao ih je sedam, te se najvjerovatnije očekuje i odgovor. Tačno je da se iz taksativnog H. Kreševljakovićevog navođenja može primijetiti da nedostaje Hamza, kao jedan od njegovih sinova. Međutim, u ovom njegovom konkretnom navođenju riječ je o sinovima koji Osman-kapetana mogu naslijediti, a ne o ukupnom broju i navođenju svih imenovanja njegovih sinova. Sigurno, Hamza-beg to nije mogao biti jer je preminuo 1797./98.

Pokušaj Murat-kapetana Gradaščevića da dovrši izgradnju arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde

Praunuk Muhamed-kapetana [ili unuk brata Mehmed-kapetana(?)],[545] te unuk Mehmed-kapetana i sin Osman-kapetana, Murat-kapetan Gradaščević u periodu od 1812. do 1820. godine uložio je velike napore da dovrši izgradnju ovog utvrđenog kompleksa – nekadašnje **kraljevske utvrde** *(castellum regium)* a sada ***carske 'tvrđave'*** *(imparatorluk kalesi).*[546]

Potaknut vlastitim iskustvom ratovanja na prostoru Beogradskog pašaluka (*Belgrad Paşalığı* 1804.-1812.), gdje je *mutevelija* Murat u jednom pohodu kao očev *joldaš* (*yoldaş*, saputnik) učestvovao u gušenju pobune i stabilizacije osmanske vlasti na toj teriroriji,[547] čini se da je bio svjestan mogućeg daljnjeg *prekrajanja* granica u i oko Bosne. Moguće da je to bio i jedan od razloga zašto je na sve načine pokušavao, pa i dodatnim ličnim ulaganjem, kao što je to prethodno činio i Muhamed-kapetan (1721), da što je moguće prije okonča započetu izgradnju utvrđenog kompleksa – odnosno od Porte zvanično tražene *obnove oštećene* ***'carske tvrđave'***.

Iz jednog dopisa upućenog stambolskom *sarafu (sarraf*, onaj koji radi u mjenjačnici novca), saznajemo da ga kapetan Murat ovlašćuje [...] *kako može na njegov račun* (za njegove potrebe, op. aut.) *izdati njegovu čovjeku,* izvjesnom *Mehmed ef., koji tamo putuje i nosi ovaj dopis, svotu od 1.500 do 2.000 groša i da istom bude pri ruci* (da mu pomogne, op. aut.), *ako mu još što ustreba.*[548] Iako eksplicitno nije navedeno, moguće je pretpostaviti da je traženi Murat-kapetanov novac iz Stambola bio namijenjen blagovremenom plaćanju određenih usluga i nabavke potrebnih građevinskih materijala za obnovu utvrde (i izgradnju kapetanske kule), unutar već postojećeg kompleksa gradske utvrde. Najvjerovatnije, na osnovu starog i ustaljenog pravila Porte (*bâb-i-âlî*), za financiranje ovakvih radova, koji su prethodno odobreni i naređeni visokim carskim *fermanom*, Murat-kapetan imao je i obavezu da sa *neferima* i

---

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Murat-kapetan sa mlađim bratom Huseinom u obilasku okončanja građevinskih radova na kapetanskoj kuli unutar arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu 1819. godine* (rekonstrukcija).

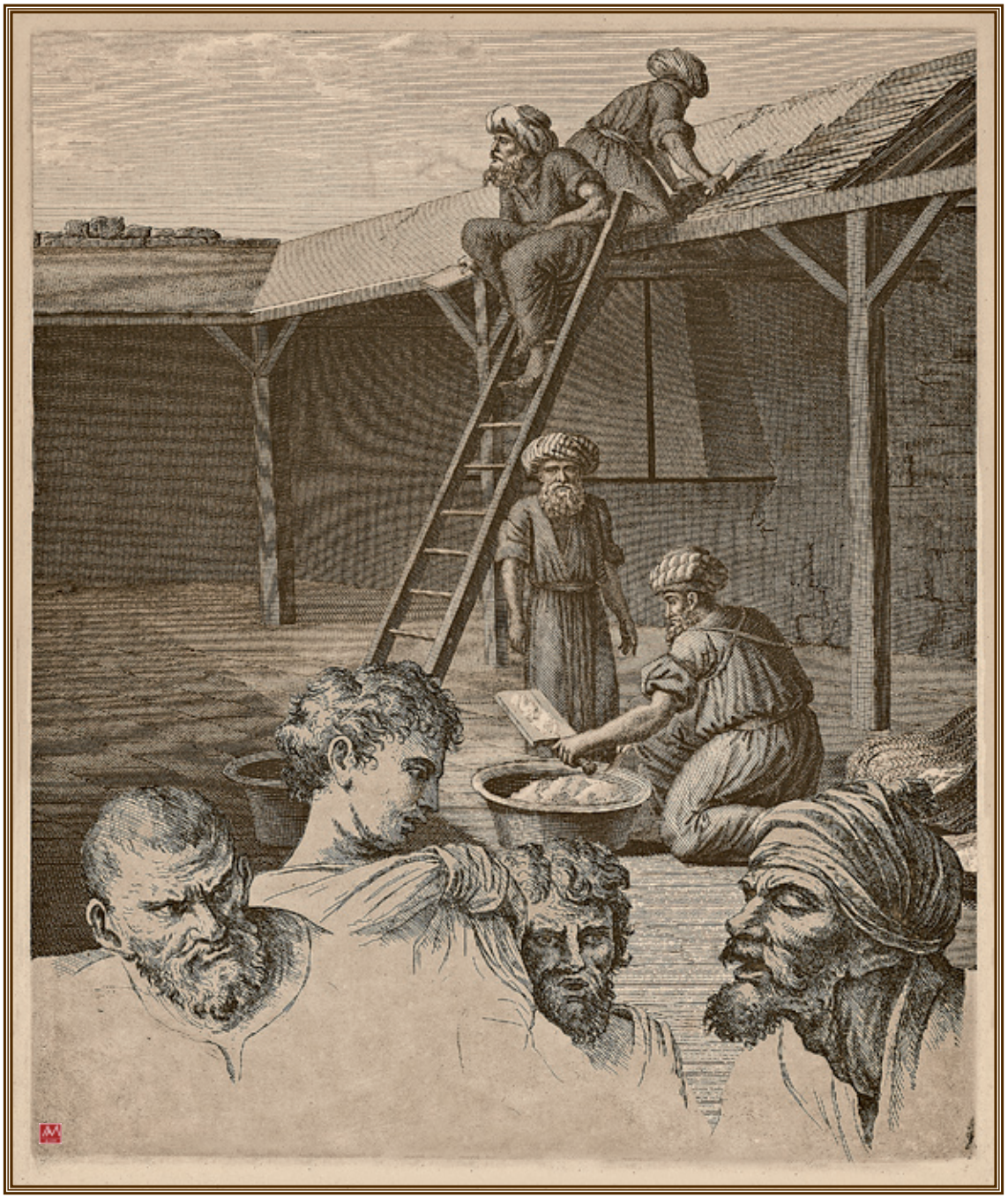
stanovništvom *kadiluka* učestvuje sa dvije trećine potrebnih sredstava. Tim povodom postoji mogućnost da je jedan dio tog novca upravo bio izdvojen od dospjelog iz Stambola. Međutim, nemoguće je isključiti i situaciju prouzrokovanu stalnim kašnjenjem državnih doznaka novčanih sredstava, kao i nemogućnost blagovremenog prikupljanja sredstava od stanovništva, radi čega je Murat-kapetan bio primoran isplate majstorima i radnicima vršiti vlastitim novcem, a po prispjeću ili nedospjeću istih eventualno ih refundirati ili *haláliti* (*helâl*, oprost).

Do intenzivnije obnove i razvoja gradačačke utvrde dolazi upravo kada Osmansko carstvo u cjelini biva u opadanju, kako vojno strateški tako i ekonomski, uz aktivnije djelovanje i jačanje lokalnih faudalaca. Široko osamostaljivanje feudalne gospode u odnosu na centralnu vlast povećavalo je zavisnost seljana. Sve više izvanrednih nameta izazvanih financijskim teškoćama dovode do povećanog pritiska na stanovništvo – veći *kùluk* (obaveza osobnog rada), novi *avàriz* (vanredni državni porez), veće *résumé* (porezi i takse)... Prisutnost trajne financijske krize sprječavalo je izvršenje raznih aktivnosti, pa i ugrožavalo započetu daljnju izgradnju gradačačke utvrde, a korupcija i nepotizam osjećali su se na skoro svim društvenim nivoima. Hajdučija biva sve intenzivnija, a u pograničnim područjima velike štete nanosili su uskoci.

Da je u takvim društveno-ekonomskim okolnostima Murat-kapetan imao razumijevanja i prema stanovništvu *(sivil halk* ili *nüfusu)* i prema drugim kapetanima koji su na osnovu *teskere* (*valijina* potsjetnica) morali prikupiti i njemu dostaviti propisani dio novca ili građevinskog materijala za obnovu gradske utvrde, a nisu bili u mogućnosti zbog općeg lošeg stanja u regiji, potvrđuje njegov dopis upućen Osman-begu, zastupniku derventskog kapetana. Naime, Murat-kapetan posredstvom Murat-age duvanjskog, daje na znanje Osman-begu u Derventi, da je prema *valijinoj* potvrdi (izdatoj prije tri mjeseca) derventski kapetan bio dužan skupa sa *valijinim redžepskim taksimom*[549] *sakupiti uvršten i razrezan* (određen, op. aut.) *dio, koji spada na njihovu kapetaniju, za popravak utvrde*. Svjestan teške situacije oko nestašice novca i velikih poteškoća pri naplati tog davanja, kako u njegovoj užoj oblasti, tako i u široj okolini, sa razumijevanjem kazuje: *pa ako je i u derventskom kraju takvo stanje, ne bi želio uznemiravati*. Međutim, obrazlažući potrebu za neophodnom *isplatom nadnica zidarima – meremačijama i àjlučārima* (nadničarima, op. aut.)*, koji su radili na utvrdi, radi čega je u velikoj stisci i neprilici, nastalom silom prilika*, ipak mu se prijateljski obraća i napominje ako je ikako u mogućnosti, *da mu stanovitu svotu novca pošalje po Murat-agi, te da kod sebe zadrži valijinu potvrdu, a povrati mu divansku teskeru* (dvorska isprava u formi potsjetnice, op. aut.).[550]

Još od rane mladosti Murat-kapetan Gradaščević bio je izuzetno cijenjen i poštovan, kako kod puka tako i od feudalne gospode iz bosanskih ***kadiluka*** (rekonstrukcija).

Domaći, te majstori i zidari iz drugih kadiluka na gradnji oobjekta – prostor gradačačke utvrde (rekonstrukcija).

U slučajevima blagovremenog dostavljanja novca, na osnovu pomenute *valijine bujrùntije (buyrultu, buyruldu,* naredba) kapetanima, nastojao je uputiti poruku iskrene zahvalnosti dostavljaču što je na vrijeme izvršio svoju obavezu.

Tako obavještavajući tuzlanskog kapetana o prijemu njegovog dopisa i novca u iznosu *800 groša*, koje mu je poslao po izvjesnom Šaćiragi, Murat-kapetan izražava zahvalnost jer mu je novac *stigao u pravi vakat (vakit*, vrijeme) *i time se* (tuzlanski kapetan, op. aut.) *istakao kao pravi prijatelj*... Posebno ističe, da mu je stanje kapetanovo poznato i da se u ovom pogledu vanredno pokazao, *tim više, što je rok za isplatu dnevnica zidara i nedžara* (*neccār*, tesar, stolar), *utvrđen na Aliđun,*[551] te ga obavještava da su *za pokriće isplate ...valijinom bujrùldijom* (namjesnikova zapovijest) određeni i *neki prihodi zvorničkog i gornjetuzlanskog kadiluka, kuda je spremio i svog čovjeka Derviša da pokupi te prihode.*[552]

Očito je da je, pored svih aktualnih problema Murat-kapetan vlastitu ulogu vidio i u dodatnim popravcima bedema u Gornjem gradu postupkom sanacije. Dotadašnja oštećenja sanirana su ne kamenom već pečenom opekom, te zaziđivanjem, istim materijalom, prostora tada ipak dotrajalih palisadnih bedema ispred kapetanskog stana.[553]

Na nekadašnjoj centralnoj srednjovjekovnoj lokaciji, porušenog reprezentativnog utvrđenog palasa,[554] na najvišem dijelu Starog grada, započeo je i izgradnju budućeg, u odnosu na postojeći, mnogo izražajnijeg urbanog gradačačkog repera – **tornja kapetanske kule** od čvrstog materijala (*tuğla*, opeka) za novi, kvalitetniji i reprezentativniji smještaj središta kapetanije.[555]

Kada je bilo u pitanju obezbjeđenje potrebnih građevinskih materijala (*yapı malzemesi*), nije imao razumijevanja za njihovu nedovoljnu količinsku ili neblagovremenu isporuku pošto je to bilo regulirano valijinom naredbom.

Obraćajući se Grači Ibrahim ef. povodom njegove pritužbe za obezbjeđenje potrebne (propisane i naređene) količine kamena za popravku utvrde, Murat-kapetan (negdje imenovan i kao *Murad-beg*) navodi da *njemu nije briga koliko je šerijatski sud odredio građe* (građevinskog materijala, op. aut.) *i koje vrste na selo Slano,*[556] *je li to troja, četvera ili četrnaestera kola kamena, jer on neće upotrijebiti ni jednog kamena u svoju kuću*. Naime, *čifluk* Grači Ibrahim ef. (*Graça İbrahim-ef.*) u Slanom trebao je obezbijediti 14 kola kamena za ***carsku utvrdu***, koja je bila *određena prema valijinoj naredbi, mišljenju vilajetskih dostojanstvenika i uz saglasnosti kadilučkog stanovništva*. Dalje upozorava kako *njemu ne spada u nadležnost da oprašta, a ako je kome krivo, može se valiji žaliti, i jedino mu on može oprostiti.*[557]

Da je Murat-kapetan vodio računa i o angažiranju majstora za gradnju, kao i da se radilo o većem građevinskom zahvatu potvrđuju sadržaji njegovih sljedećih poruka.

U dopisu *bosanskom deftèrdāru* (računovođa bosanskog *valije*)[558] istaknuta je njegova molba da kada *defterdar* s *vezirom stigne u Travnik odmah pošalje nekoliko zidara za* ***popravak utvrde****, dok je još vrijeme za rad.*[559] U jednom drugom dopisu, upućenom *defterdaru* Derviš Sulejman-begu, Murat-kapetan ga obavještava kako je *pribavio svu potrebitu građu* (građevinski materijal, op. aut.) za popravak gradske utvrde, da ima četiri majstora iz Gradačca i sedam iz Maglaja, te da je s *valijinom bujrùtlijom* ili *bujrùldijom* (naredbom) poslao po dvadest majstora u Počitelj, ali njega moli, pošto mu taj broj majstora ipak neće biti dovoljan, da mu i on pošalje još deset majstora iz Jajca *za popravak* ***carske utvrde***.[560]

Svijestan relativno brzih promjena u vrhu Bosanskog pašaluka *[Boşnak paşalık* (*Osmanlı İmparatorluğu)]*,[561] kao i prethodno pomenutog općeg opadanja osmanske vlasti na teritoriji Bosne, nastojao je, što je moguće prije popraviti (i dograditi) gradačačku utvrdu (sa tornjem kapetanske kule), a direktne kontakte sa aktualnim *valijama* pokušavao je zaobići.

U do sada prezentiranoj izvornoj građi o aktivnostima Murat-kapetana, može se primijetiti kako se isključivo operira sa terminima *obnove*, odnosno ***popravake carske tvrđave*** *(Osmanlı İmparatorluğu'nun kales'inin onarımı)*, a ne i **izgradnje tornja kapetanske kule**. Moguće je pretpostaviti kako je Murat-kapetan u svojoj molbi *(arzu)* koju je bio dužan podnijeti državnom savjetu *(divani-humajun)* posredstvom bosanskog *valije*, izričito naveo ***obnovu*** *(yenileme)*, odnosno ***popravak*** *(tamirat)* a ne **dodatnu izgradnju objekta kapetanske kule**. Čini se da je upotrijebljen potpuno isti model obraćanja i prethodne realizacije odobrenih radova po *recepturi Muhamed-kapetana*, kada je od Porte tražio obnovu dotrajalih palisadnih, a o vlastitom trošku izgradio čvrste kamene bedeme. Sada i kod Murat-kapetana imamo jednu vrstu zahtjeva za popravak, a drugu sadržajnu vrijednost realizacije (izgradnju tornja kapetanske kule), s tom razlikom što su sada jednim dijelom pokriveni troškovi iz carske *hazne* i obaveza definiranih *valijinom bujrùtlijom* (naredbom).

Bio je to, jedan od mogućih razloga što se Murat-kapetan biranim i primjerenim riječima zahvaljivao na uručene pozive, tada aktualnog *valije*, Derviš Mustafa-paše, da ga posjeti u Travniku, odnosno svoj nedolazak pravda zauzetošću ***popravkama carske tvrđave***.

Obaraćajući se *ćehaji (kâhya*, povjereniku guvernera pokrajine, *vilajeta*) da prenese molbu na *Njegovu Preuzvišenost* (Derviš Mustafa-paši, op. aut.) zbog neminovne odgode njegove

posjete *valiji* u Travnik,[562] istakao je njegovo osobno saznanje [...] *da je ćehaja pravedan i u svakom pogledu karakteran čovjek, pa ga je zato zavolio, premda ga nije nikad vidio.* Dalje navodi, *da je primio po mubaširu* (glasnik op. aut.) *valijinu bujrùldiju, kojom ga poziva, da krene u Travnik s mubáširom.* Zatim obrazlaže *da je od uvijek običavao prvi posjetiti valiju, mimo svih njegovih prijatelja i ahbaba, ali kako je sada zaokupljen* ***popravkom carske tvrđave*** (označio aut.)*, na kojoj rade majstori i zidari iz Mostara, Maglaja i drugih kadiluka. Pošto nema ni jedne povjerljive osobe, koja bi to u njegovoj otsutnosti mogla nadgledati, kao i to što je primoran kroz 5 do 10 dana obračunati zaposlenim dnevnice za proteklih 6 mjeseci,* te *moli odgodu njegove posjete valiji i izražava nadu da mu valija neće nedolazak upisati u đùnāh (günah*, grijeh)...[563]

Murat-kapetan Gradaščević (desno) sa feudalnom gospodom iz bosanskih kadiluka u obilasku gradačačke utvrde.

Gradačačka utvrda poslije izgradnje kapetanskog tornja sa konakom unutar bedema Gornjeg grada.

Kada je riječ o novoizgrađenom objektu tornja kapetanske kule moguće je kazati, da je zbog aktualne društveno-političke situacije, kao i najvjerovatnije neuvažavanja instrukcija dobijenih od *mimara Bosne*, te udaljenosti od centara razvoja osmanskih fortificikacijskih sistema i njihovih stilskih arhitektonskih vrijednosti, ustvari, bila uvjetovana prilično specifična arhitektonska djelatnosti na ovom mjestu. Čini se opravdanim upozoriti da nije bio u pitanju samo fortifikacijski koncept ovog arhitektonskog ansambla, koji se dograđivao i razvijao uz saglasnost predstavnika stambolske Porte (*Babıâlî*), već po naumu i zahtjevima tadašnjih gradačačkih kapetana, ratnih prilika i neprilika, kao i razvoja događanja na pograničnom dijelu sjeverne i sjeveroistočne osmanske provincije Bosne. Naravno, ovdje je, ipak, primaran arhitektonski izraz i stilske karakteristike, koje ovu arhitektonsku cjelinu čine specifičnom u odnosu, za ono doba, uobičajnih fortifikacijskih formi.

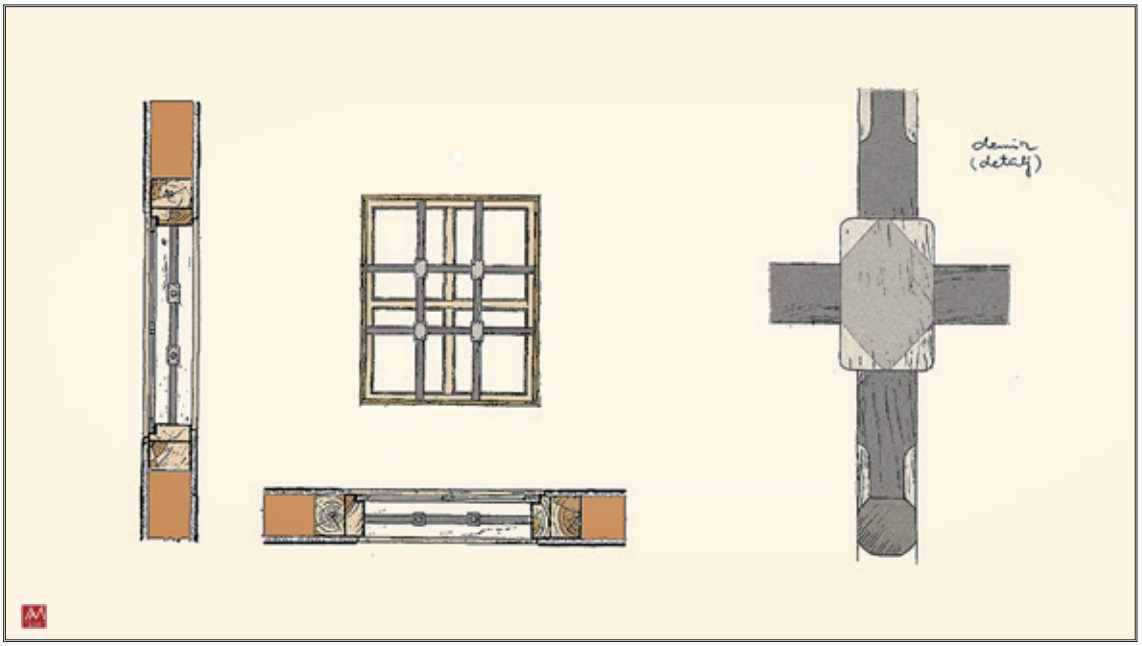
Objekt tornja kapetanske kule kompoziciono je projektiran i izgrađen uz objekt *konaka*, tako da dva međusobno uvezana segmenta tvore nešto izduženiju kvadratnu osnovu od 12,50 x 15,50 metara. Na temeljima ozidanim od kamenih blokova uzdižu se okomita fasadna platna od pečene opeke, prvo nižeg objekta *konaka* sa prizemljem i dva *boja* (*boy*, kat/sprat) u visini 10,45 metara, a zatim i višeg objekta u formi tornja, sa prizemljem i četiri *boja* ukupne visine od 18,20 metara. Ipak, nešto izduženu kvadratnu osnovu narušava manji istak dijela forme tornja prisutnog na istočnoj fasadi.

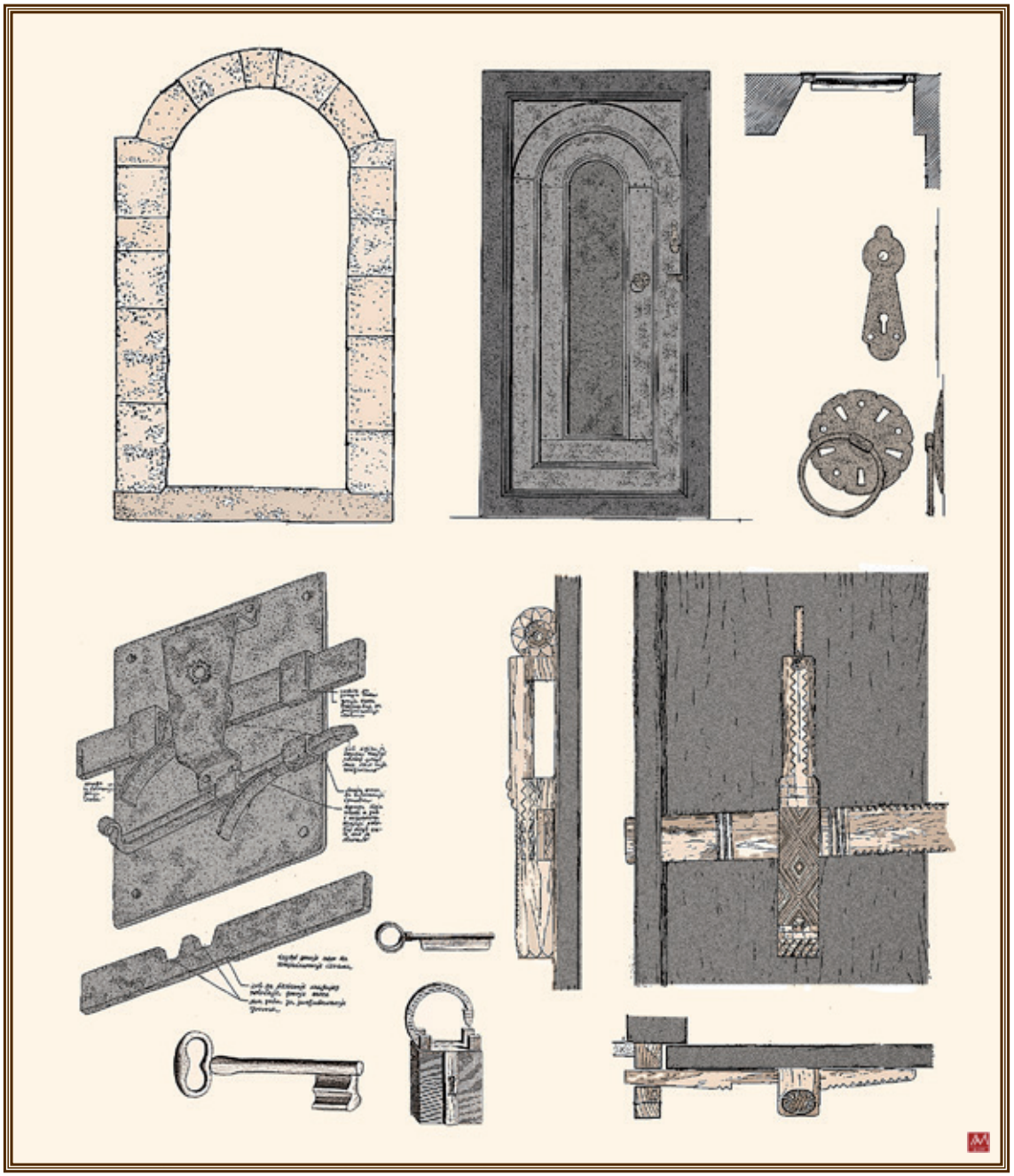
Presjek objedinjenog kapetanskog tornja i objekta konaka (kapetanske kule) sa tlocrtom prizemlja.

Ovakva forma arhitektonske cjeline, odnosno funkcionalne veze između objekta u formi tornja i još jednog kvadratičnog objekta pri tome zidanih od pečene opeke, na tadašnjoj teritoriji Bosne predstavljala je jedinstvenu i neponovljivu kompoziciono-konstruktivnu formu, između preko dvije stotine tada prisutnih fortifikacijskih objekata date tipologije.

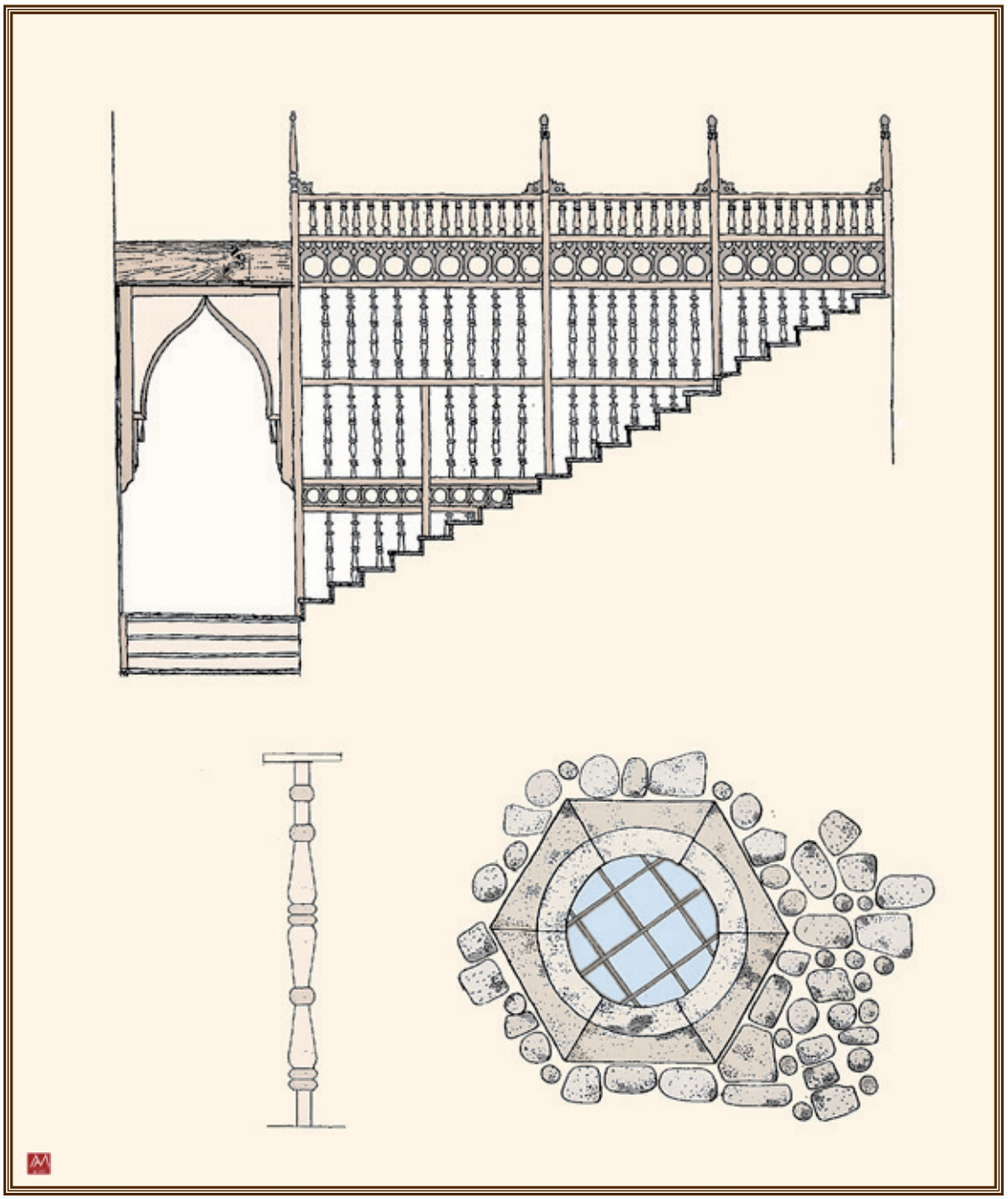
U prizemlju su smještene tri *òdaje (oda*, prostorija) zasvođene bačvastim *ćemerima* (*kemer*, svod), u koje se ulazilo iz prostranog *hajata* (hodnik). Za razliku od ostalih objekata ovog tipa gdje se u prizemlju, po pravilu ne nalaze ugrađeni *pendžerski* otvori, ovdje su ostavljeni nešto manji sa *demirima (demir*, zaštita u formi željeznih rešetki) na sve četiri strane – zapadno i istočno orijentiranim fasadnim platnima po dva, a na južnim i sjevernim po četiri. Otvor za ulazna vrata na fasadnom zidnom platnu izgrađen je na *ćemer* sa jednim željeznim *kanatom* i, od njihove inače uobičajene više kote postavljanja, ovdje se nalazi u nivou platoa. Iznutra je na vratima ugrađena i pomična hrastova zapornica ili *màndal*, kojom je osigurano *zakapijanje* vrata. Sa vanjske strane postavljena je *zvekir halka,* zaštita za ključaonicu na bravi i *ereza*, da se i sa te strane vrata mogu dodatno biti *ćilitli* (zabravljena). Osim *mandala* i *ereze* za katančenje na vratima je ugrađena i *brava (ćilit*, *kilit).*

Pendžer s demirima – detalj demira.

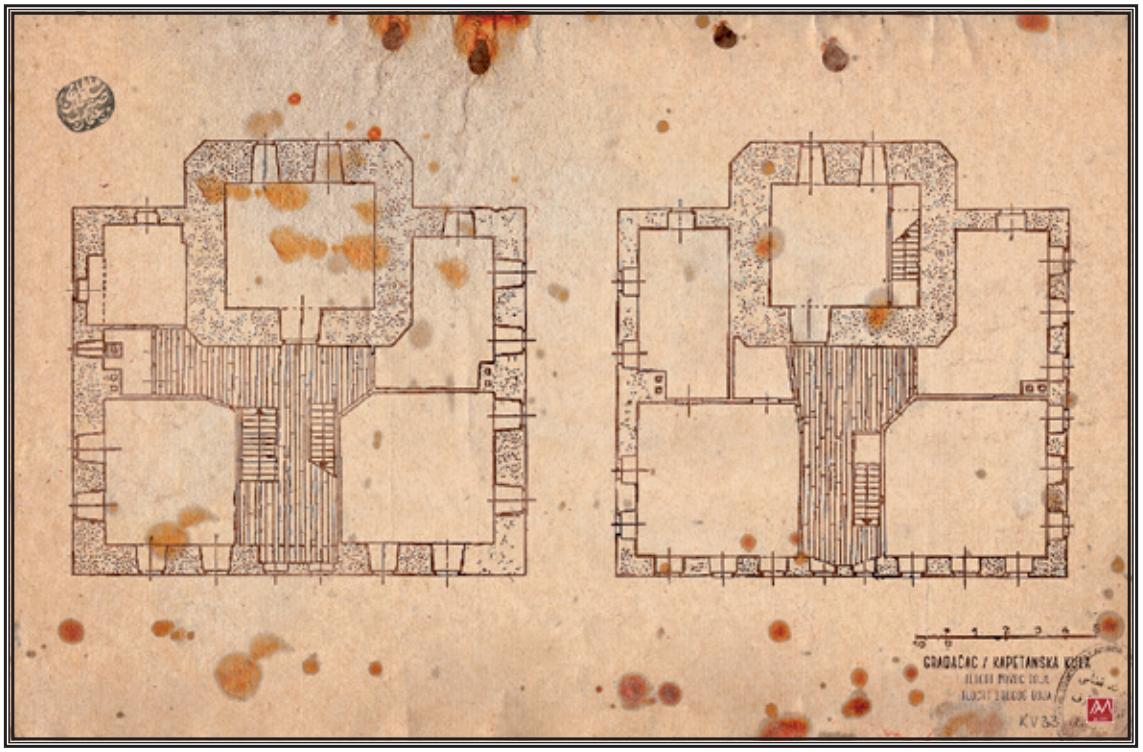
Masivni kameni okvir oko vrata (pĕrvāz) formiran iz više kamenih dijelova, željezni kanat vrata, zvekir i zaštita za ključaonicu, brava sa ključem (kilit brava), katanac i mandal od hrastovog drveta.

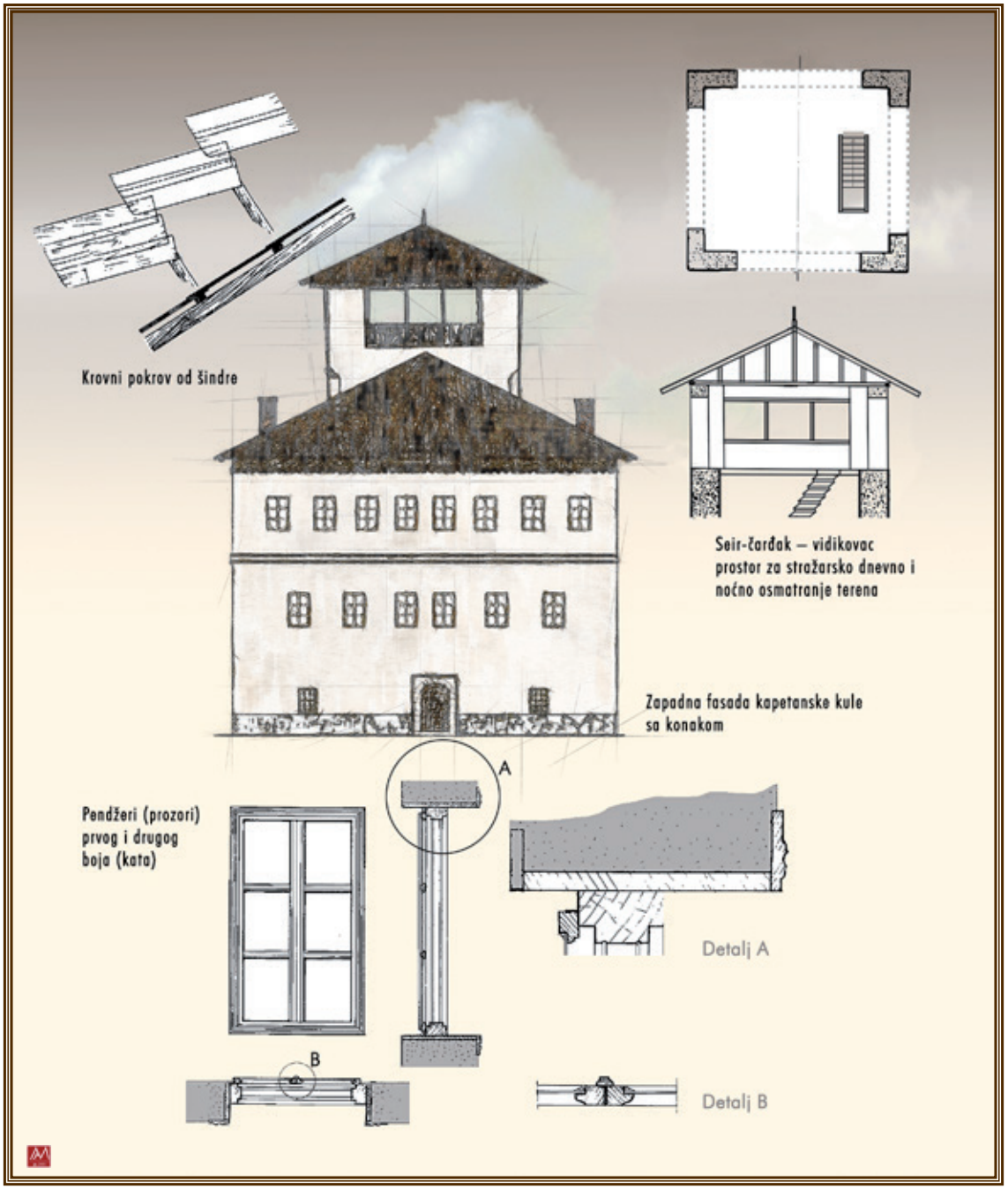
Basamci sa detaljem vertikalnog profila ogradnog dijela. Kùjija – bunar za vodu (dolje desno).

Odmah iza ulaznih vrata od kovanog željeza *(màzije)*, zapadno orijentirano, u prostoru *hajata*, ili prostranog ulaznog predsoblja bio je smješten *mèters* (gredica kojom su se vrata dodatno iznutra podupirala da se ne mogu otvoriti ukoliko brava ili *mandal* budu u nekom momentu van funkcije). U gornjem desnom uglu prostora *hajata* iskopana je *kùjija* (duboki bunar za vodu),[564] a u lijevom donjem uglu postavljeni su drveni *basamaci* koji vode na sljedeći *boj* (sprat). Ograde *basàmaka* (stepenica) su bile izvedene od drveta sa vertikalno poredanim segmentima složenije sekundarne profilacije u više panela, a dva panela horizontalnih ornamentalnih frizova su razdvajali također horizontalno postavljene panele sa vertikalnim segmentima.

Na prvom, kao i na drugom *boju* smješteno je po pet *odaja* simetrično raspoređenih oko centralnih *basamaka* i predsoblja. Od prvog *boja*, na unutarnjim zidnim platnima nižeg objekta, orijentirani prema jugu i sjeveru, izidani su dimnjaci za kamine ili *òdžāke* (forma poluotvorenog ložišta u prostoriji zvanoj *odžaklija*), a *ajakòlija* (zahod, nužnik) je smještena u posebnoj prostoriji uz *odžákliju* (kamin-odaja) na sjevernoj strani.

Tlocrt prvog i drugog kata (boja).

Zapadna fasada sa detaljima krovnog pokrova (šindre) i konstrukcijom prozora (pendžera) na prvom i drugom katu.

Na zapadno orijentiranom fasadnom platnu na prvom boju nalazilo se šest prozorskih pravougaonih otvora bez posebno istaknutih *pèrvāza* (perz. *perwāz*, okvir oko *pendžera*), a na istočnom, južnom i sjevernom po četiri. Na sljedećem boju situacija sa *pendžerskim* otvorima bila je nešto drugačija – bilo ih je osam. Također, za razliku od prvog *boja*, na južnoj strani objekta postojalo je šest *pendžerskih* otvora. Iznad *odaje* na drugom *boju*, objekta u formi tornja, statički sistem dodatno je poboljšan unutarnjim nisko postavljenim polubačvastim svodovima unutar bočnih zidova na sjevernoj i južnoj strani, čime su stabilno omeđivane gornje granice prostora – potisci su se zaobljeno spuštali na bočne strane. Drvenim *basamcima (basamak*, stepenica) se iz ove *odaje* dolazilo do sljedeće na trećem *boju*, gdje su se na njezinim unutarnjim i vanjskim platnima, osim na zapadno orijentiranim, nalazili otvori za *mazgàle* (puškarnice). *Basamcima* se i iz ove odaje penjalo na zadnji *boj*, prostran *seir-čardāk* (vidikovac), odnosno prostor za stražarsko dnevno i noćno osmatranje terena. Danju su to činili *musthafizi*, a noću *hàsasi*. Prostor za stražarsko osmatranje imao je veće površinske otvore u zidnim platnima na sve četiri strane, koji su gredicama bili podijeljeni, u gornjoj zoni sa tri otvorene površine, dok je donja (parapetska) zona između gredica zatvorena, odnosno u potponosti popunjena drvenom građom (od zbijenih i utorenih obrađenih dasaka). Stropna konstrukcija je urađena od grednika (*ćerèste*). Također, od hrastove tesane građe urađena je i četverovodna krovna konstrukcija sa, najvjerovatnije izvornim pokrovom tipa *šindre*. Ne postojanje dokumentacije o izvornom pokrovu, a pošto je objekat bio kompletno zidan, osim temelja i temeljnog cerklaža, od pečene opeke (*tuğla*) dovežene iz susjedne *Turske Slavonije (Türk Slavonyası)*, omogućuje pretpostavku da je uz opeku nabavljen i crijep *(tuğla ve kiremit)*. U tom slučaju nije moguće u potpunosti isključiti ni mogućnost da je prvobitni pokrov mogao biti i od crijepa.[565]

U svom spoljašnjem izgledu objekt tornja sa *konakom*, ukazuje na elemente specifične estetske vrijednosti, koje odišu izvjesnim simetričnim rasporedom otvora na fasadnim platnima uz prisustvo dva plastično urađena dekorativna vijenca. Naprimjer, na zapadnoj, ulaznoj fasadi (*batı giriş binanın*), prisutno je, već pomenuto čitavo bogatstvo građevinskih otvora (*pendžera* s vratima) u specifičnom ritmu njihovog rasporeda, međusobnog odnosa i korištene materijalizacije – žbukano fasadno platno, drveni *pendžeri* i željezna vrata. Također, i ostale fasade nose određene kompozicione kvalitete karakteristične za ovaj objekt u njemu, kako se to obično popularno kaže, *karakterističnom stilu*.[566]

Murat-kapetan Gradaščević sa trofejnim oružjem u odajama kapetanske kule 1818./19. godine.

Ipak, nešto više od godinu dana po okončanju izgradnje kapetanske kule (1818./19. god.) i svih do tada započetih i planiranih građevinskih radova, Murat-kapetan biva prevaren *deftedarom* Derviš ef. Sulejman-begom Vilićem iz Travnika, odnosno nagovoren da, ipak, napokon dođe u posjetu tadašnjem *valiji* Klisi Alî Dželâluddîn-paši u Travnik. Poziv je uslijedio poslije Murat-kapetanovih iznesenih optužbi protiv pomenutog *defterdara* u smislu njegovog pomaganja bivšeg bijeljinskog *ajana* Smail-bega, nemoralnog i *okrutnog spram sirote raje*. Naime, odmah po dolasku novog *valije* Seid Alî Dželâluddîn-paše – jednog od najsurovijih osmanskih namjesnika u Bosni, Murat-kapetan je otišao u njegovu rezidenciju i više se nije u Gradačac vratio. Očito bio je žrtvom spletki licemjernog *defterdarije* i vlastitog moralnog integriteta kojeg se pridržavao i svim srcem provodio.[567]

◊ ◊ ◊

Pored evidentnog velikog angažiranja oko izgradnje i tada mogućeg građevinskog zaokruženja arhitektonskog ansambla gradske utvrde sa kapetanskom kulom i *konakom*, Murat-kapetan je, pored već navedenih dijelova zvanične korespondencije, također dopisima iskazivao razne oblike čestitanja, sakupljao određene informacije, savjetovao prijatelje, obećavao razne vrste pomoći...

Između ostalih, obraćao se i Mustaj-paši Šinekčiću, *valiji* bosanskom, prilikom stupanja i odlaska sa dužnosti; Mehmed-begu Drndi u Plevljima, tražeći dodatne informacije o dolasku novoimenovanog *valije* Mehmeda Ruždi-paše u Bosnu; Mustaj-begu u Petrovac, očekujući potvrdu da li je protiv njega eventualno skovana urota; Hadžiabdulkerimpašiću, savjetovajući da *ne kreće na svoj zijamet* (od ar. *zäämä*, feudalno imanje, op. aut.), *dok ne stigne novi valija u Travnik, jer ko ima prijatelja ima i neprijatelja;* Jajačkom kapetanu Mustaj-begu, obećavajući da će za njega pokušati *isposlovati zakup harača jajačkog kadiluka;* Ostrožačkom kapetanu Murat-begu, savjetovajući *da se zasad ne osvrće na zle namjere njegovih neprijatelja i ne zalazi s njima u sukob, već da se strpi i oprezno prati tok događaja*...

Murat-kapetan je dopisima uobičavao *muhàbetiti* (od ar. *aḥabba*, voditi prijateljski razgovor) i sa svojim iskrenim *ahbabima* (ar. pl. *aḥbāb* od *ḥabīb*, prijatelj). Posebno je *dòslučio* (živio u prijateljstvu) sa Beširevićima, Fidahićima i Gazibegovićima.

Iako nije bila česta pojava da su kapetani obrazovani na *orijentalni način*, kao i da su bili simpatizeri pisane riječi, Murat-kapetan Gradaščević, bio je jedan od onih, koji su posjedovali biblioteku (*kütüphane*) rukopisnih i štampanih izdanja, i ne samo nabavljali već i čitali knjige na osmansko-turskom, arapskom i perzijskom jeziku.[568]

Rijetkost je bila u tadašnjoj Bosni da kapetani, pored bogatstva kojim su raspolagali, *uvakufe* određena dobra i dodatno izgrade objekte kojima će se, posredstvom njihovog najma, izgrađena i *uvakufljena* dobra održavati. Po mišljenju H. Kreševljakovića kapetani Gradaščevići su u tom smislu najviše učinili. Osman-kapetan i njegovi sinovi Murat-kapetan i mlađi Husein-kapetan sagradili su tri *medrese* (učilište), dvije u Gračanici i jednu u Gradačcu, po jednu *džamiju* u Modriči i Gradačcu, jednu *sahat-kulu* i *hair-česmu* sa *čèsmetašom* (objekt javnog značaja sa kamenom pločom gdje iz *fiskije* – slavine teče voda za piće) ispred objekta *medrese* u Gračanici, a za održavanje navedenog ostavili su i odgovarajući *vakuf*.[569]

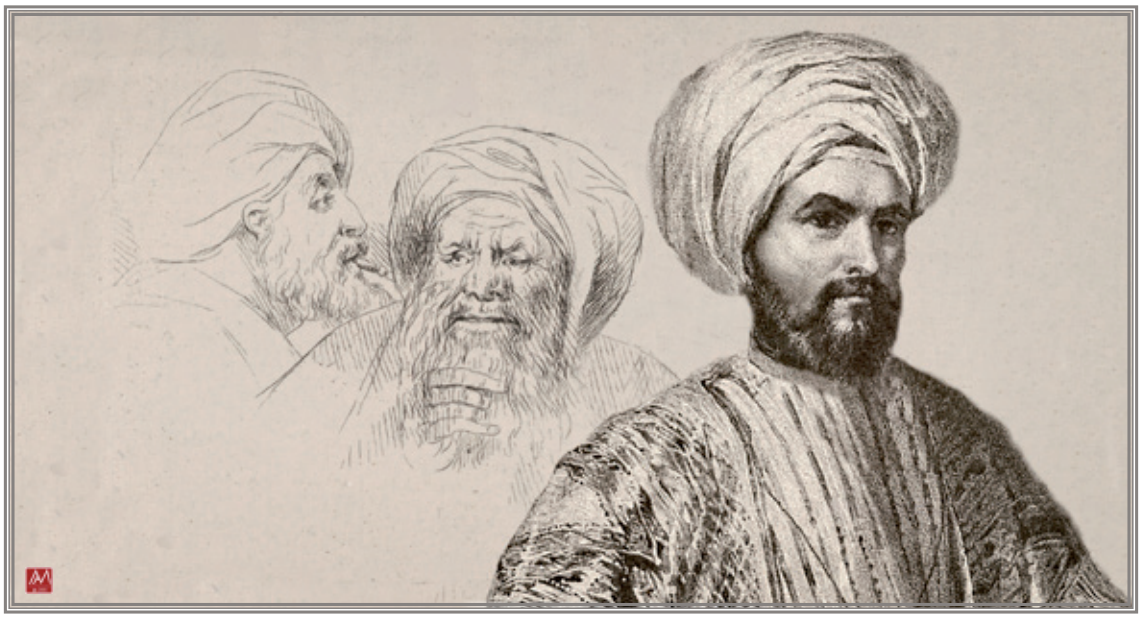
Posmatrano nešto šire, Gradaščevića *vakuf* su sačinjavali koristonosni objekti i zemljišne parcele, kao i vjerski objekti i škole, odnosno *vakuf* je obuhvatao *džamije*, *mesdžide*, *medrese*, *mektebe*, knjige (*kitāb, ćitab*), *hanove*, *dućane*, *sahat-kulu*, sirotinjski dom, *kahvanu*, berbernicu, mlin, stupu za platno, *hair-česme*, atraktivne zemljišne lokacije u *čaršijama* koje su činile jezgro oko kojeg su se razvijala gradska naselja i prigradske *mahale*, te *mukatali vakufsko zemljište* (zemljište davano pod dugogodišnji zakup). Njihov *hasènat* (od ar. pl. *ḥäsänāt,* dobra djela) u formi *vakufa* se nalazio u četiri susjedna grada: Gradačcu, Gračanici, Modriči i Brčkom.[570]

Osim poduzetih aktivnosti na gradskoj utvrdi, Murat-kapetan je radio i na još nekim projektima od općeg značaja za tadašnje stanovnike *mahala*. Naime, svjestan potrebe pitke vode po gradačačkim *mahalama*, *džamijama* i gradskoj utvrdi, dao je da sa sa izvorišta Starčevac (u narodu *Stačevac*), udaljenog svega nekoliko kilometara od centralnog dijela Gradačca (prigradsko naselje Rakīja), izgradi vodovodna mreža.[571] Na principu slobodnog pada od izvorišta do *mahala* i utvrde potekla je pitka voda *tomrucima,* odnosno načinjenim cjevovodom od dubljenih borovih dužica. Sastavi na cjevovodu bili su spojeni spojnicama načinjenim od *tenèće* (tanja forma kovanog željeza – lim; *tenećedžija*, limar), a s ciljem dodatne zaštite i popune mogućih sitnih otvora na spojevima, cijevi su bile zalivene topljenim govođim lojem. Primijenjeni način zalivanja topljenom masom loja imao je i dodatnu funkciju, koja je bila sadržana u zaštiti *teneće* od moguće korozije.

Iz sačuvanog dijela korespondencije Murat-kapetana Gradaščevića[572] moguće je zaključiti kako je ona odisala duhom visokog stilskog nivoa, tzv. *prozom kitnjastog stila (süslü nesir)* karakterističnog za korespondenciju koja je bila aktualna unutar Osmanskog carstva, te da ju je moguće svrstati u oblast *inšā*ʾ, odnosno okarakterizirati pojmom *münša*ʾ*āt* jer je neosporno prisutan usvojeni osmanski kodeks pisanja.[573]

Budući da je Murat-kapetanova korespondencija poštivala općeprihvaćene norme pisanja, to je uveliko utjecalo da se sačuva klasični osmanski stil korespondentnog obraćanja na tlu osmanske provincije Bosne. Pod ovim se ne misli na stil izražavanja, već na samu sadržajnu formu dopisa. Između ostalog, kao i navedenog razloga, korespondencija Murat-kapetana odiše onom osnovnom formom kodeksa zvanične korespondencije koja iskazane misli i osjećanja izražava na harmoničan i melodičan način. Kod obraćanja *vezirima*, *ćehajima*, *defterdarima*, kapetanima, *ulemi*, *kadijama*..., to je činjeno precizno definiranom formom početka i kraja pismenog obraćanja. U obraćanju osobama koje su bile na višem položaju od njegovog, uvijek je poštovana preporuka da se ne piše ime onoga kome se šalje, odnosno izbjegavano je izravno obraćanje i korišten je pasivni oblik.[574]

Kod obraćanja osobama na istom ili nižem položaju navođeno je ime date osobe i nije korištena množina. Također, i u privatnoj korespondenciji, uvijek se pridržavao preporuka kod iskazivanja misli i osjećanja lijepom jezičkom strukturom, završavajući upućivanjem srdačanih pozdrava i iskazivanjem želje da datu osobu *posluži zdravlje i veselje*. Nerijetko je iskazivao interes za *cijenjeno zdravlje* osobe, te izražavao nadu, da će ga dotična osoba *svojim novim dopisom opet obradovati*...[575]

Prvi i poslednji susret Murat-kapetana Gradaščevića sa valijom Klisi Ali Dželaluddin-pašom u Travniku 1819./20.

BILJEŠKE

*545 Zbog nepostojanja podataka o rodbinskom odnosu između Muhameda i Mehmeda, nije moguće ustanoviti ni odgovarajuću rodbinsku vezu Muhameda sa Muratom Gradaščevićem.

*546 Termin '***carska tvrđava***'* skoro uvijek je upotrebljen za identifikaciju gradačačke gradske utvrde u korištenim osmanskim izvorima za ovaj rad, pa ga, kao takvog, koristimo u smislu citirane karakterizacije.

*547 **Kreševljaković**, Hamdija: *Stari bosanaski gradovi*..., str. 183, bilj. 15.

*548 **Muderizović**, ef. Riza: *Biografija Mulle Mestvice*..., Gradačac 1234./4, str. 72/[4].

Da je navedena svota od 1.500 do 2.000 groša u tadašnjem vremenu bila respektabilna za izvođenje dijela građevinskih radova na utvrdi, potvrđuje izvještaj o dostavljenoj financijskoj podršci iz kapetanije u Tuzli od 800 groša.

Ibidem, Gradačac 1234./14, str. 75-76/[7-8].

Daljnju potvrdu o vrijednosti navedenog iznosa novca, moguće je ostvariti komparacijom sa *mudèrrisovom* (profesor medrese) godišnjom plaćom u istom periodu, koja je iznosila 700 groša.

Vakufnama Murat-kapetana Gradaščevića..., str. 236; **Bejtić**, Alija: *Dvije vakufname Gradaščevića*..., str. 29-30; **Kujraković**, Nusret: *Vakuf begovske porodice Gradaščević*..., str. 85.

*549 U kontekstu osmanskog poreskog sistema, odnosno poreza *imdad-i hazarija* i *tevzi-deftera*, vršena je i obračunavana isplata u dvije ili tri godišnje rate, odnosno u dva ili tri *taksita*. F. Spaho je *taksit* definirao kao ratu koju je stanovništvo davalo za izdržavanje valijinog dvora dva puta u godini. Ustanovio je da su, pored *taksita* za *valiju*, sakupljani još i posebna nagrada za *mubašire* (povjerenike), *hardž-i bab* (vratarina), troškovi za *menzilhane* i konačišta *(menzil akče* i *hardži han)*, ali ovi prirezi nisu obuhvaćeni terminom *taksit*, koji je korišten samo u smislu doprinosa za *valijin* dvor.

Spaho, Fehim: *Pobune u tuzlanskom srezu polovicom osamnaestog vijeka*. Glasnik Zemljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sveska za historiju i etnografiju, god. XLV, Sarajevo 1933., str. 75.

*550 **Muderizović**, ef. Riza: *Biografija Mulle Mestvice*..., Gradačac (baz prethodne naznake godine/21), str. 78-79/[10-11].

*551 Interesantna je osmansko-turska izvedenica naziva praznika – *Aliđun*. Vlastito ime *Ali(ja)* je muslimanska inačica za hrišćanskog *Iliju*, a riječ *gün* na osmansko-turskom znači *dan*. Jednostavnim prevođenjem *Ilindana* u *Aligun,* odnosno *Aliđun* muslimani nisu htjeli da prikriju njegovo porijeklo. Inače, nakon Jurjeva, *Aliđun* je najpoštovanija svetkovina bosanskih muslimana gdje je došla do izražaja staroslovenska paganska tradicija povezana s kultom Sunca, gromova i kiše.

*552 **Muderizović**, ef. Riza: *Biografija Mulle Mestvice*..., Gradačac 1234./14, str. 75-76/[7-8].

*553 Po narodnom predanju, sličan karakter sanacije izvršen je za vrijeme austrougarske okupacije, kada je navodno za potrebe izgradnje svojih objekata, nova uprava, iz bedema uzimala kamen. Iniciran pobunom građana protiv takvih radnji, tadašnji gradonačelnik Gradačca Bećir-beg Gradaščević otputovao je u Beč i tamošnje vlasti upoznao sa problemom. Naredbom cara Franje Josipa, oštećenja do kojih je došlo vađenjem kamena, su naknadno zazidana pečenom ciglom. Međutim, ovdje treba istaći kako je u periodu od 1887. do 1892. godine građevinski materijal (kamen) sa *džamije* u utvrdi korišten za izgradnju drugih objekata. Moguće je pretpostaviti da je i pobuna naroda, kao i posjeta gradonačelnika Beču upravo bila zbog rušenja *džamije* a ne zbog vađenja kamenih blokova iz bedema. Također je poznato da su od 1891. godine trajali pokušaji da se obnovi *tvrđavska džamija*, ali je Zemaljska vlada sredinom 1909. godine odbacila svaku mogućnost njezine obnove.

Detaljnije vidi, **Kamberović**, Husnija: *Sudbina džamije u Gradačačkoj tvrđavi...*, str. 253-264; **Sarajlić**, Esad: *Gradačac sa okolinom...*, str. 122.

*554 S obzirom da je utvrđeni palas zauzimao centralno mjesto u srednjovjekovnoj gradačačkoj utvrdi, kao i da je predstavljao svojevrsnu vlastelinsku utvrdu u utvrdi, mogao bi imati i karterizaciju srednjovjekovnog *donžona* (fr. *donjon*).

*555 Ovo mišljenje potvrđuje i H. Kreševljaković, kada kaže: [...] *I Murat-kapetan je nastavio izgradnju utvrde u Gradačcu, koja je* ***konačno i završena*** (označio aut.) *za njegove uprave*. To je ujedno i razlog zašto se nije moguće složiti sa mišljenjem/zaključkom Dž. Čelića da je datu *'kulu'* izgradio Husein-kapetan, samo zato *jer je kula građena od cigle*, a da prije Husein-kapetana *nema nikakvog spomena da su to činili i njegovi predčasnici*.

Međutim, tačno je kako je Husein-kapetan gradio i svoju *'kulu'* – *čardak* – dvorac (utvrdu) u selu Čardak, osam kilometara sjeverno od Gradačca, na umjetno stvorenoj adi sa duboko iskopanim jarkom ispunjenim vodom, koji je bio oko stotinu metara širine i dug nekoliko kilometara. Tačno je i to, da je za njezinu gradnju koristio ciglu (najvjerovatnije) iz Slavonije, ali to nije bila kula građena u gradskoj utvrdi u Gradačacu. Njegov objekt *'kule'* – čardaka ili dvorca je spaljen Huseinovom naredbom 1832. godine, preciznije pred njegov odlazak u Slavoniju.

H. Kreševljaković spominje i postojanje još jedne *'kule'* [...] *Osim ove kule u gradu bila je još jedna u Gradačcu, koje danas nema.*(!) Ukoliko ovu njegovu konstataciju prihvatimo kao realnu, a ona se pojavljuje i u originalnom tekstu izvještaja H. Božića, čiji je originalni tekst upravo objavio H. Kreševljaković sa H. Kapidžićem, gdje je označena kao *'kula' – ljetnikovac Mehmed-kapetana*, onda ne bi trebalo imati nikakve dvojbe o tačnosti tog i takvog podatka.

Poznato je da je u narodu postojalo nazivlje *Kula Husein-kapetana*, ali za objekt u selu Čardak, koji je narod nazivao *Dvori Husein-kapetana*, a neki i *Kula Husein-kapetan*. Međutim, kada je riječ o *čardaku* (dvorcu ili *'kuli'*) na Kulinom Brdu, na Bagdalama, ona je jedino mogla tada biti na korištenju Mehmed-kapetana Gradaščevića.

Kreševljaković, Hamdija: *Stari bosanaski gradovi*..., str. 183-184 i 181; **Čelić**, Džemal: *Arhitektura Gradačca*..., str. 167; **Kreševljaković**, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: *Vojno-geografski opis Bosne*..., str. 71-72.

*556 Ovdje se susrećemo sa toponimom *Slano*. Konsultirajući dostupne *deftere* pod ovim toponim pronalazimo selo Slano pored Trebinja. S obzirom na veliku odaljenost tako lociranog naselja moguće je pretpostaviti da je riječ o današnjem selu Staro Slano, koje se upravo nalazi između Ljubinja i Trebinja. Naime, tu je postojao kamenolom veoma kvalitetnog arhitektonsko-građevnskog kamena, čiji su ostatci i danas vidljivi. Transport kamena iz Slanog do Gradačca morao je trajati preko stotinu sati (po analogiji kretanja osmanskih karavana od Dubrovnika preko Ljubinja do Mostara).

Slano je osnovao Gazi Husrev-beg (*paša*), sin Ferhad-bega, trebinjskog vlastelina, i Seldžuke, kćerke sultana Bajezida II.

Iz *Tapu deftera* iz 1701. godine saznajemo da je to carski *has* po nazivu *Selo Slane*, koje je pripadalo kancelariji Trebinje. Ovo selo, na putu jugoistočnim pravcem za Dubrovnik, posjetio je 1664. godine Evlijā Čelebī i bio gost Davud-age, emina Slanog (povjerenik). On tu naseobinu smješta na jednom tijesnom i nepristupačnom mjestu *na obali rijeke Slane* (Trebišnjica). Poslije pada Novog (danas Herceg Novi) u mletačke ruke 1687. godine, u Slano se naseljavaju Resulbegovići (nasljednici Burovića), koji će postati poznati kao jedna od najeminentnijih hercegnovskih porodica. U ovoj naseobini imali su svoj konak, a 1707. godine je carskom naredbom Osman Resulbegović imenovan prvim kapetanom Trebinja (tada *Banjvir*). Osman-paša je u Slanom sagradio tvrde konake i, kako se priča, utvrdu sa tornjem na devet *bojeva* (katova). Devastirani ostatci, u relativno dobrom stanju, se i danas nalaze, simbolizirajući njegovu duhovnu i politički prisutnost u krajoliku. Nažalost, nikakav interes za obnovu ove utvrde, kao i eventualni postupci zaštite do danas nisu poduzeti.

Međutim, prevelika udaljenost za transport kamena daje za pravo da se posumnja kako je riječ o navedenom *selu Slanom pored Banjvira*, te da je neminovno tražiti tu lokaciju mnogo bliže samom Gradačcu. Na osnovu pretpostavke R. ef. Muderizovića i konstatacije H. Kamberovića, kako je riječ o *selu Sladna kod Srebrenika*, moguće je prihvatiti i podržati tu lokaciju kao nekadašnju lokaciju pomenutog *sela Slano,* iz kojeg je po naređenju valije i rješenjem Šeriatskog suda dostavljen kamen za gradačačku utvrdu.

Boué, Ami: *Die Europäische Türkei*. Bänd II, Wien 1889., str. 545; (S predgovorom Petera Bouéa i poslanicom Wolfganga Geiera.), Melle 2008., str. 110; **Hafizović**, Fazileta: *Prijevod Tapu deftera – 1701-1702 (Tapu Defteri No. 861)*. Dostupno na: https://bib.irb.hr/datoteka/919651.Defter_1701.pdf. Str, 306. Pristupljeno 20.8.2018; **Čelebī**, Evlijā: *Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Sarajevo 1996., str. 423 i 437; **Muderizović**, ef. Riza: *Biografija Mulle Mestvice*..., Gradačac 1234./9, str. 74/[6]; **Kamberović**, Dr. Husnija: *Husein-kapetan Gradaščević*..., str. 14.

*557 **Muderizović**, ef. Riza: *Biografija Mulle Mestvice*..., Gradačac 1234./9, str. 74/[6].

Čifluk ili *čitluk* (osm.-tur. *çiflik* od perz. *ğuft*, osm.-tur. *çift* par, par volova) prvobitno je imao značenje kompleksa obradivog zemljišta koje se moglo obraditi s jednim parom volova, a zatim:
- kompleks zemljišta jedne porodice dovoljan za njeno izdržavanje;
- vrsta posjeda na *mirijskoj* zemlji (u okviru lena) sa posebnim ekonomsko-pravnim statusom različitim od statusa svake druge vrste svojine nad zemljom (*timara*, baštine, *mulka* i *vakufa*). Svojina na

ovakvom *čifluku* bila je ograničena jedino vrhovnim vlasništvom države, a posjedovanje uvjetovano jedino ispunjavanjem poreskih obaveza od jedne desetine u novcu ili njegovog ekvivalenta u vidu određene službe državi kojima je *čifluk* bio opterećen.

*558 S obzirom da je riječ o vremenskom periodu u kojem je po I. Andriću *teftedar* ili *deftedar* bosanskog valije bio izvjesni Tahir-beg, postoji mogućnost kako je, ustvari o njemu riječ u navedenom dopisu Murat-kapetana.

Deftedar Tahir-beg, *mozak Konaka*, vezirova *desna ruka i pero u ruci*, još u školi zbog učenosti i pameti nazvan [...] *Bunar znanja, na levoj slabini nosio je živu ranu, koja se po nekoliko puta u godini zatvarala i otvarala... Od toga je bio pognut u pojasu i spor u hodu. Zimi i za vreme jugovine javljali su se bolovi i nesanice i tada je morao da pojačava meru alkohola i sredstava za spavanje. Svakog jutra u isti sat, zaključan i sam, on je, grčevito stegnutih vilica i skupljenih obrva, pažljivo ispirao svoju ranu i menjao meleme i zavoje.* Ali je *taj teški i večiti bolesnik bio... jači od zdravih i veštiji od jakih... Podjednako je poznavao šerijat, vojsku i financije. Znao je perzijski i grčki. Pisao je savršeno i imao svoj Divan stihova koje je sultan Selim poznavao i voleo*, pisao je Andrić o Tahir-begu bez i jedne pozitivne osobine a da ona nije bila potisnuta drugom suprotnom i opakom. Ipak, teško je povjerovati utemeljenju Andrićevih slika Tahir-bega – rugobe, odvratnosti, užasa... Pošto se u tekstu dopisa izričito navodi vrijeme *deftedarovog* mogućeg slanja zidara, u smislu njegovog i vezirovog dolaska u Travnik – *da čim stignu u Travnik odmah pošalje nekoliko zidara*, onda bi se moglo zaključiti kako je riječ o *deftedaru* Derviš Sulejman-begu, koji je zajedno sa novoimenovanim bosanskim *vezirom* Derviš Mustafa-pašom trebao doći u Travnik koncem aprila 1818. godine.

Andrić, Ivo: *Travnička hronika*. Roman, Sabrana dijela II, Zagreb 1967., str. 172-173 i 176-178; *Vidi i,* **Bašagić-Redžepašić** (Mirza Safvet), Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine – Od g. 1463.-1850.* Sarajevo 1900., str. 130.

*559 **Muderizović**, ef. Riza: *Biografija Mulle Mestvice...*, Gradačac 1234./6, str. 73/[5].

*560 ***Ibidem***, Gradačac (baz prethodne naznake/23), str. 79/[11]; Kamberović, Dr. Husnija: *Husein-kapetan Gradaščević...*, str. 14.

*561 Prvu *vezirsku* stolicu u Travnik prenio je Halil-paša, jer su *šeher* Sarajevo sravnile sa zemljom čete Eugena Savojskog *(Eugen Princ, vojvoda od Savoje i Piemonta)*. U vrijeme vojnog jačanja Bosne u Osmanskom carstvu, Ferhat Sokolović, prvi *paša* bosanskog porijekla, prenio je namjesničku stolicu iz Travnika u Banju Luku, a Šahin-paša ju je docnije vratio u Travnik. Od tada se tu izmijenjalo blizu osamdeset vezira, što znači da uprava jednog vezira nije u prosjeku trajala ni pune dvije godine. Nikad se nije moglo znati čiji će se konci smrsiti nad *vezirovom* glavom. Neki nisu ni osvanuli u Travniku, a već su bili smijenjeni. Tako je jedan došao do Priboja i tu ga je stigao *sultanov ferman* kojim mu je javljeno da je smijenjen i da se odmah vrati u Stambol.

*562 Koncem aprila 1818. godine došao je u Travnik novoimenovani bosanski *vezir* Derviš Mustafa paša, kojeg je zastupao *timar teftedar* Derviš Sulejman-beg.

Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet), Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne*..., str. 130.

*563 **Muderizović**, ef. Riza: *Biografija Mulle Mestvice...*, Gradačac 1234./7, str. 73/[5].

*564 U toku restauracije objekta šezdesetih godina prošlog stoljeća bunar je zatrpan, a prostor iznad njega *prekaldrmisan*.

*565 Loša kvaliteta zemlje (gline) u Slavoniji nije omogućavala proizvodnju kvalitetnog glaziranog crijepa, tzv. *kalajsanog crijepa žljebnjaka*, zbog čega je i proizvodnja cigle bila obustavljena već 1870. godine u Vođincima, Mikanovcima i Vuki. Međutim, kvalitetna cigla je rađena u Osijeku od 1710. godine te također dostavljana na teritoriju južne Slavonije. Od 1730. godine crijep, koji se proizvodio u Vinkovcima, iako nije bio *kalajsan* distribuiran je u južnoj Slavoniji, jer je ugarska vlast od stanovništva zahtijevala da kuće budu zidane, pokrivene crijepom umjesto šindre ili slame, te ušorene a ne raštrkane oko obradivih površina.

Na osnovu iznešenih podataka, moguće je pretpostaviti kako je Murat-kapetan koristio ciglu proizvedenu u Osijeku (ili čak u Vođincima, Mikanovcima i Vuki) a crijep u Vinkovcima, koje je, tada mogao dobaviti na lijevoj obali toka rijeke Save – područje južne Slavonije.

Engel, Franc Stefan: *Opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema* (prir. Krunoslav Tkalac). Županjski zbornik, br. 5, Županja 1975., str. 211-212; **Kljajić**, Josip: *Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje, br. 6, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2001., str. 211; **Damjanović**, Dragan: *Narodni motivi u projektima Friedricha Schmidta za Hrvatsku;* u: *Studia ethnologica Croatica*, vol. 21, Zagreb, 2009., str. 343, bilj. 25; **Mažuran**, Ive: *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek 2000., str. 70.

*566 Nažalost, danas nije moguće govoriti o autentičnom stanju '*kule*' (tornja i *konaka*) iz perioda njenog okončanja gradnje. Naime, čini se bitnim pomenuti kako je osmanska posada koristila prostor do 1878. godine, a poslije austrougarske okupacije Bosne u tom prostoru je smješten kotarski ured i predstojnikov stan, te iza 1918. godine žandarska kasarna. Sve ove promjene odrazile su se i na arhitekturi objekta, kako na unutrašnji raspored tako i na vanjštinu. U periodu od 1953. do 2003. godine uslijedilo je više konzervatorsko-restauratorskih zahvata, kojima je glavni problem predstavljalo definiranje izvornog stanja utvrde upravo zbog prethodno navedenih promjena.

Ovom prilikom spomenut ćemo radove koji su izvedeni na osnovu idejnog rješenja arhitekte Dž. Čelića sa saradnicima (N. Rosić i S. Smailbegović), u periodu od 1954. do 1970. godine, kao i konzervatorsko-restauratorski radovi na tornju i konaku obavljeni poslije ratnih razaranja 2003. godine, pod nadzorom Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine.

*567 Od *teftedarije* Derviš Sulejman-bega, otac poznatog *timarskog teftedara* Ahmet-bega Vilića, postoje sačuvani dopisi u kojima je očigledno njegovo licemjerstvo i ucjene. R. Muderizović u bilješci prijevoda korespondencije Murat-kapetana, između ostalog skreće pažnju upravo jednim izvorom kako je Derviš Sulejman-beg ucjenjivao mnoge osobe da za navodnu *carsku riznicu* dostave određena sredstva, ali da se njemu osobno predaju, sa prijetnjom ukoliko se ta sredstva njemu ne dostave *da on ne odgovara za život date osobe*.

Muderizović, ef. Riza: *Biografija Mulle Mestvice...*, God. 1234./17 i 28, str. 76-77/[8-9] i 81-82/[13-14], i bilj. 1 na str. 81.

*568 U dopisu Mula-Abdiji Ćati iz Sarajeva, saopćava da je [...] *primio njegov dopis poslan po Mula-Salihu* i obavještava ga *da mu šalje po istom Mula-Salihu 150 groša za knjigu 'Velika Sinanija'*, te se izvinjava *da zbog velikog posla nije mogao prije*

poslati spomenutu svotu, a zatim ga na kraju *moli, da mu potvrdi prijem novca...*

Ibidem, Gradačac 1234./5, str. 73/[5].

*569 **Kreševljaković**, Hamdija: *Stari bosanaski gradovi...*, str. 183-184.

Iz navedenog vidljivo je da H. Kreševljaković ne precizira dvije sahat-kule već jednu, kao i da nikoga od spomenutih Gradaščevića ne spominje pojedinačno da je *uvakufio* (*učinio hájrāt*) Sahat-kulu u Gradačcu, već naprotiv svu trojicu. Sigurno na osnovu izvora sa kojima je raspolagao, H, Kreševljaković to nije mogao pouzadano utvrditi. Radi takve situacije i kada se desilo da je imenovao graditelja Sahat-kule, onda nije iznosio tvrdnju, već u duhu velikog historičara jednostavno se pozvao na tekstualni sadržaj na *tarihu*, odnosno: *kako se to čita na uzidanoj ploči*.

Vidi, **Kreševljaković**, Hamdija: *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini...*, str. 31.

*570 *Detaljnije vidi,* **Kujraković**, Nusret: *Vakuf begovske porodice Gradaščević...*, str. 61-124.

*571 **Kreševljaković**, Hamdija: *Izabrana djela I...*, str. 183.

*572 Moguće je pouzdano kazati kako je imao svog vlastitog *maktubdžiju* i onog profesionalnog pisara koji je pripadao kapetaniji u jednoj osobi. Naime riječ je o **Mula-Muhamedu Mestvici**, zvanog *Vrcanija*, koji je po okončanju pisarske službe u Gradačcu, nakon smrti Murat-kapetana (1821), sa sobom u Sarajevo ponio vrijednu zbirku rukopisnih i štampanih knjiga iz raznih oblasti. Tu zbirku je pohranio u džamiji Sumbuluši, gdje je vremenom dosta knjižnog fonda raznešeno (nestalo). Međutim zahvaljujući Mehmed Nazifu, sekretaru Murat-kapetana, sačuvana je korespondencija u formi jedne bilježnice sa službenim i privatnim dopisima, što ih je ispisivao Mula-Muhamed Mestvica ispred Murat-kapetana Gradaščevića. Zahvaljujući nepoznatoj, svjesnoj i odgovornoj osobi, korespondencija je pohranjena i nalazi se sačuvana u arhivi Zemaljskog muzeja u Sarajevu pod br. 72. Njen prijevod uz kratke komentare učinio je dostupnim Riza ef. Muderizović.

Korespondencija Murat-kapetana Gradaščevića pisana Mula-Muhamedom Mestvicom. Arhiv Zemaljskog muzeja u Sarajevu, inv. br. 72; **Muderizović**, ef. Riza: *Biografija Mule Mestvice...*, str. 69-84

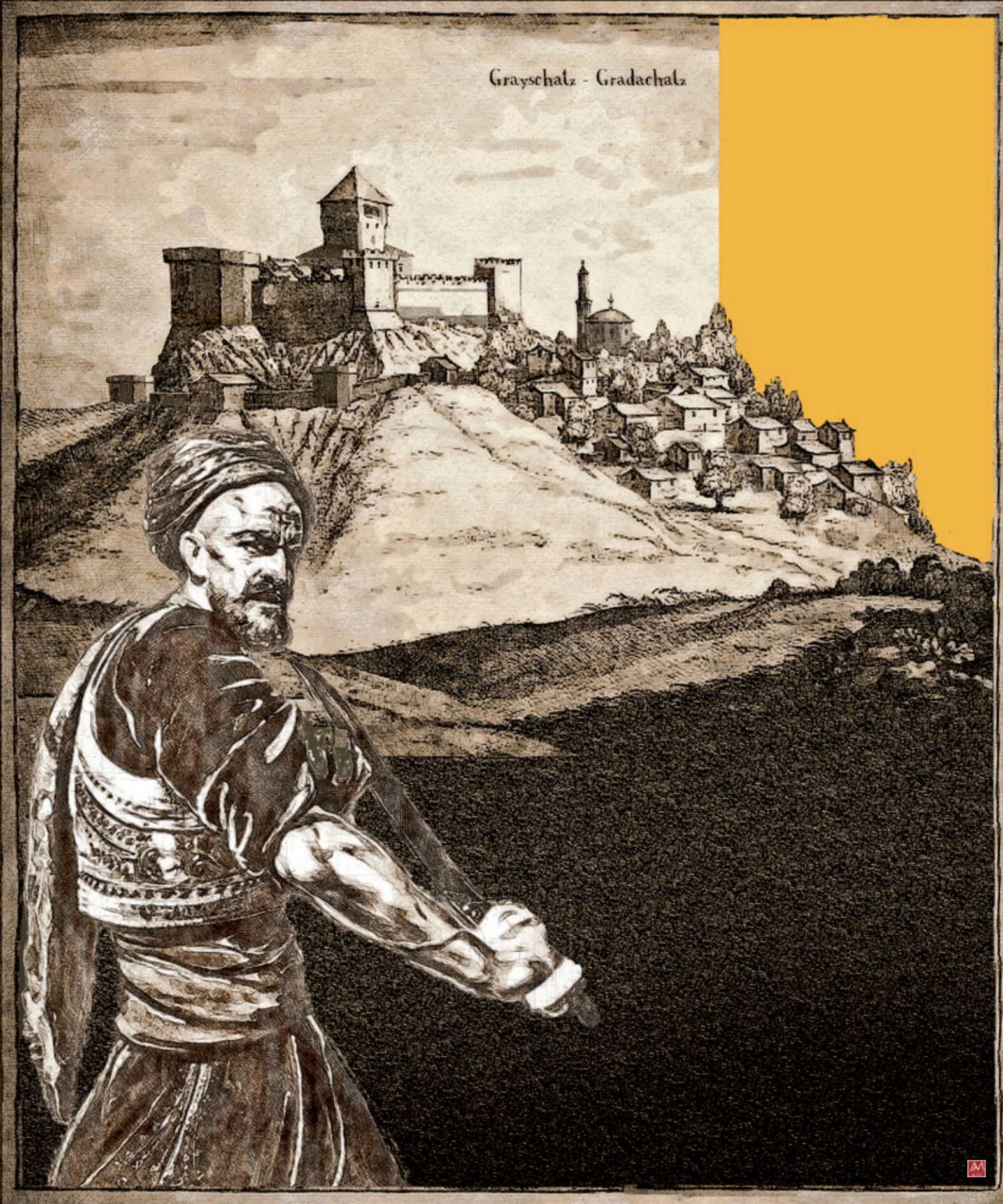
*573 Ukratko rečeno, *inšā'* podrazumijeva pisanje dopisa prema određenim usvojenim stilskim normama. Budući da se razvila kao rezultat potrebe carskih pisarnica, nastali su priručnici zvani *münša'āte* koji su sadržavali uzorke kako treba pisati dopise po određenim tematskim sadržajima, načinima obraćanja... Jezik zvanične korespondencije uvijek se karakterizirao iskazanim mislima i osjećanjima izraženim na najharmoničniji i najmelodičniji način.

O značenju pojma münša'āt vidi, **Nametak**, Dr. Fehim: *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku*. Sarajevo 1989., str. 38.

*574 [...] *U nadi da ćete me radosnim glasom utješiti, oslanjam se na vašu plemenitu naklonost.*

Muderizović, ef. Riza: *Biografija Mulle Mestvice...*, Gradačac 1234./27, str. 80-81/[12-13].

*575 ***Ibidem***, Gradačac 1234./17 i 14, str. 81-82/[13-14] i 76-77/[8-9].

Grayschatz - Gradachatz

Husein-kapetan Gradaščević i njegovo (ne)učešće u obnovi i izgradnji arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde

Poslije ubistva trovanjem Murat-kapetana,[576] gradačačku kapetaniju nasljeđuje 1820. godine Husein Gradaščević. Kada je izričito riječ o daljnoj izgradnji utvrđenog gradskog kompleksa u Gradačcu, Husein-kapetan na samom arhitektonskom ansamblu gradske utvrde sa kapetanskom kulom, ukoliko se isključi mogućnost dodatne izgradnje *tabije* na sjeveroistočnoj strane utvrde na Gornjem gradu, nije poduzimao nikakve značajnije građevinske radove. Međutim, iako nije u direktnom fokusu ove studije svakako je, pored već pomenute *kule Husein-kapetana* na vještački uređenoj adi u selu Čardak, vrijedna spomena i *džamija* koju je podigao 1826. godine,[577] skoro naslonjenu na bedeme utvrđenog gradskog ansambla i orijentiranu ka *čaršiji*. Pošto je središnji *gradski džemat*,[578] u kojem je smještena *džamija*, obuhvatao i utvrdu sa okolnom *mahalom*, moglo bi se smatrati uputnim, da bi na osnovu takve pripadnosti bilo opravdano, bar djelimično obraditi i *džamiju* u okviru ovog rada.

Kako je kazano, *džamija* je podignuta nedaleko od široko razvedenih bedema i na prostoru između dvije *kapi kule* na sjeveroistočnoj i istočnoj strani, odnosno skoro uz sjeveroistočnu *kapi kulu*. Na mjestu gdje se prethodno sa vanjske strane bedema nalazila Čaršijska džamija (izgrađena 1799. godine), Husein-kapetan je podigao novu monumentalnu, potkupolnu *džamiju* vrijednu svake pažnje. Nazvana je *Džamija Husejnija* ili *Džamija Husein-kapetana Gradaščevića (Hüseyin Kapudan Gradasçeviç Camii)*.

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Husein-kapetan Gradaščević sa utvrdom, džamijom i dijelom naselja u pozadini. Grafički prikaz utvrde dat je po viđenju nepoznatog mađarskog umjetnika 1829. godine. Portret Husein-kapetana Gradaščevića je urađen kao rekonstrukcija rada Kristiana Krekovića (1901.-1985.) iz Modriće.*

Džamija Husejnija i objekt Biblioteke (lijevo) koji je izgradio i uvakufio mutesellim Sejjid Fadil Šerifović (1901).

U sklopu Džamije Husejnije, osim objekta *džamije*, koji je opasan manjim kamenim zidom, nalazile su se i dvije ulazne *kapije* (glavna, koja je sjeverozapadno i sporedna sjeveroistočno orijentirana), te prostor *harema* (od ar. *ḥaräm,* ograđeno dvorište *džamije*). Po tipologiji, pripada tipu *centralne potkupolne džamije sa trijemom (suldurmom* – prepust*)*.[579] Zidana je kamenom krečnjakom u formi kvadratične osnove kubusa, dok je i za *munaru*, odnosno njezino temeljno postolje također korišten kamen krečnjak, a tijelo joj je ozidano pečenom opekom.

Konstrukcija izvučenog trijema ispred kvadratne osnove *džamije* oslanja se na četiri kamena stuba osmougaone osnovice, koji su postavljeni na profilirane kamene baze, što iz kvadratične prelaze u osmougaonu osnovu. Svi stubovi završavaju bogato ukrašenim kapitelima sa stalaktitnim dekorativnim elementima. Međusobno su povezani, kao i sa sjeverozapadnim nosivim *džamijskim duvarom* (*duvar*, zid), polukružnim lukovima učvršćenim željeznim zategama. To je bio razlog zašto su na pomenutom sjeverozapadnom zidu izvedena četiri *pilastra* (plitki vertikalni istak na zidu) sa kapitelima na koje se oslanja konstrukcija datih lukova. Na taj način formirane su tri kvadratne forme čija je funkcija da nose konstrukciju kupola (*kubbe*) trijema.

Sa lijeve i desne strane ulaznih drvenih vrata u *džamiju*, ispod trijema, nalaze se kameni dovratnici, koji završavaju dekoriranim *kapitelima* – gornji istaknuti dio. Nadvratnik je izveden u formi *ćemera* (polukružni luk), s tim što njegova spoljna strana ima formu prelomljenog luka. Iznad samih ulaznih vrata nalazi se i kamena ploča sa *tarihom* (od ar. *tārīḫ*, natpis – kronogram).

Nad kvadratnom osnovom *džamije* konstruirana je centralna oktagonalna kupola, ozidana opekom i prekrivena olovom (*kurşunlu*), koja u potpunosti odražava oblik polulopte, a još tri manje oktagonalne kupole smještene su iznad vani izbačenog trijema. Prelaz sa kvadratične osnove kubusa u kružni *tambur* (cilindrični arhitektonski element kružnog tlocrta) izveden je preko ugaonih *trompi* (trokutasta niša), koje su u zonama ispod srednjih kriški naglašene stalaktitima (*mukarnasima*) bez prisutnih klasičnih dekorativnih elemenata. Tambur *džamije* je završen jednostavno profiliranim vijencem, a u njegovoj gornjoj zoni smješteno je osam pravougaonih *pendžera* sa završetcima u vidu prelomljenog luka. Sofe se nalaze u sjeveroistočnom dijelu objekta, sa podovima koji su obloženi kamenom.

Na glavnom kubusu *džamije* nalazi se ukupno četrnaest *pendžerskih* otvora postavljenih u dva horizontalna reda. U donjem redu nalazi se osam, a u gornjem sa sjeveroistočne, jugoistočne i jugozapadne strane po dva *pendžerska* otvora. Sa sjeverozapadne strane,

umjesto *pendžerskih* otvora, izvedene su dvije plastične forme niše. *Pendžerski* otvori u prvom redu, gledajući sa vanjske strane, imaju ugrađene *demire* od kovanog željeza.

Sve unutarnje zidne površine su ožbukane (*sıvalı*) i na njih je nanešeno *krečno mlijeko* (*kireç*).

Portal *džamije* sastavljen je od kamenog okvira plastično izvučenog iz mase zida, dok se vrh portala talasasto penje prema sredini kompozicije. Ukrašen je ornamentalo-floralnim motivima – predstavama vaza sa cvijećem (*lale*, *karanfili*) i obiljem vezica, traka i naročito čempresa (*selvija*), kao i stiliziranih formi nebeskih tijela. U samom vrhu je smještena forma šestokrake zvijezde.▾580

Mihrab (ar. *miḥrāb*, niša koja je usmjerena u pravcu Meke) je izrađen od kamena sa osnovom koja ima osam stranica smještenih unutar radijusa zidne niše, čija je površina ispunjena prepletom geometrijskih formi. Gornja zona *mihraba* podijeljena je na sedam smaknutih pojasa. Također su i pojasi *mihraba* bogato dekorirani istim ornamentalnim elementima kao i portal, s tim da svaki od pojasa nosi različite ornamentalne forme.

Desno od *mihraba* nalazi se drveni *minber* (prostor gdje *imam*, predvodnik molitve, stoji za vrijeme propovijedi), dok se *mahfil* (od ar. *maḥfil*, prostor galerije) sa ogradom proteže cijelom dužinom sjeverozapadnog zida, odnosno nasuprot *mihrabu*. Dvokrakim prelomljenim drvenim *basamcima*, smještenim lijevo od ulaza u unutarnji prostor *džamije*, pristupa se galeriji *mahfila*. Sa njihove prednje strane ističe se polukružni istak, dok je uz jugozapadni zid *džamije* smješten dio *mahfila* nazvan *maksura,* koji je služio za obavljanje molitve gradačačkog kapetana i njegove porodice. Upravo na tom dijelu nalaze se i manja polukružno zasvođena vrata za ulaz *mujezina* (*džamijski* službenik koji s *minareta* poziva vjernike na molitvu [*múmine*]) u *munaru* (*minare*, toranj) *džamije,* a unutarnjim spiralnim stepeništem izlazi se na *šerefu (şerefe*, uski ograđeni prostor kružnog oblika u formi *verande* na *minaretu* s kojega *mujezin* poziva na molitvu).

U konstruktivnom smislu, kako je već kazano, *munara* je postavljena na kameno postolje, dok joj je tijelo ozidano pečenom opekom. Postolje *munare* je četrnaestostrane forme izgrađeno od lijepo klesanih blokova krečnjaka, polaganih na kvadratičnu formu ukopanih kamenih temelja. Prelaz sa četrnaestougaone na dvadesetčetverougaonu kružnu osnovu ostvaren je preko tijela (struka) *munare*. Njega čini devet postepeno smicanih horizontalnih redova krečnjaka, čime je postignuto potrebno suženje za postavljanje sljedećeg vijenca. Iznad vijenca, u produžetku tijela *munare*, nalazi se ograđeno *šerefe* (forma uskog balkona na *munari*) sa bogato izraženim donjim reljefnim ornamentima u prostoru.

Munara sa šerefetom i centralnom kupolom džamije Husejnija.

'Kaca', smještena na samom vrhu tijela munare, ima formu krovne kupe čiji je završetak naglašen *alemom* (kalajom presvučen ukras s kuglama, na vrhu kojega je polumjesec sa zvijezdom).

Kada je već riječ o sakralnoj arhitekturi *klasičnog osmanskog 'stila'*, čini se bitnim napomenuti kako se u literaturi obično *umjetnošću centra* smatraju ona arhitektonska ostvarenja koja su nastajala u središtu arhitektonskog izražavanja i zbivanja. Sva arhitektonska djelovanja izvan toga uobičajno se uvjetno smatraju *arhotektonskom 'umjetnošću' periferije*, premda postoji i prostor da se može raspravljati o tipologiji arhitektonske periferije (pokrajinska, granična i rubna). Ustaljeno je stajalište da je arhitektonsko djelovanje periferije slabijih estetskih kvaliteta ili, pak, drugačijih od onih uspostavljenih u centru. Ipak, potrebno je nužno razlikovati geografsku od arhitektonsko-umjetničke periferije. Tačno je da su Gradačac ili Sarajevo predstavljali geografsku periferiju u odnosu na Stambol, ali bi isto tako moglo biti tačno da se npr. Alipašina džamija, kao sigurno najbolje proporcionalno riješene centralne potkupolne *džamije* sa trijemom, sa još pet sarajevskih *džamija* i Džamijom Husejnijom nalazi u centru arhitektonskog djelovanja Bosne. Međutim, za sve njih, pored ostalih na teritoriji Bosne, obično se navodi da se nalaze na periferiji arhitektonskog djelovanja u okviru tzv. *klasičnog osmanskog 'stila'*, pa se moguće upitati i zašto ne u centru djelovanja na teritoriji tadašnje osmanske provincije Bosne.

Pogled na džamiju Husejniju i arhitektonski kompleks gradačačke utvrde (1900.).

Džamija Husejnija, kao i prethodno pomenute sarajevske *džamije*,[581] prema tipologiji kojoj su pripadale, imale su svojevrsne raznolikosti u pogledu arhitektonskih vrijednosti, ali je njihova kulturno-historijska komponenta izuzetno značajna u okviru bosanske baštine, odnosno **centralnog bosanskog klasičnog arhitektonskog djelovanja**.

Sigurno Džamija Husejnija, nastala istovremeno kad i Čekreči Muslihudinova *(Čekrekčijina)* džamija, a prije Havadže Duraka *(Baščaršijska)* džamije, Busadži Hadži Hasanove *(Čaršijska)*, Hadim Ali-pašine *(Alipašina)* i Ferhad-begove, odnosno osam godina poslije Skender-pašine džamije u Sarajevu, može se uporedno svrstati u vrhunski umjetnički nivo '*klasičnog stila*' dosegnut u okviru centralnog bosanskog arhitektonskog djelovanja čiji su korijeni u osmanskom središtu arhitektonskog izražavanja i zbivanja.

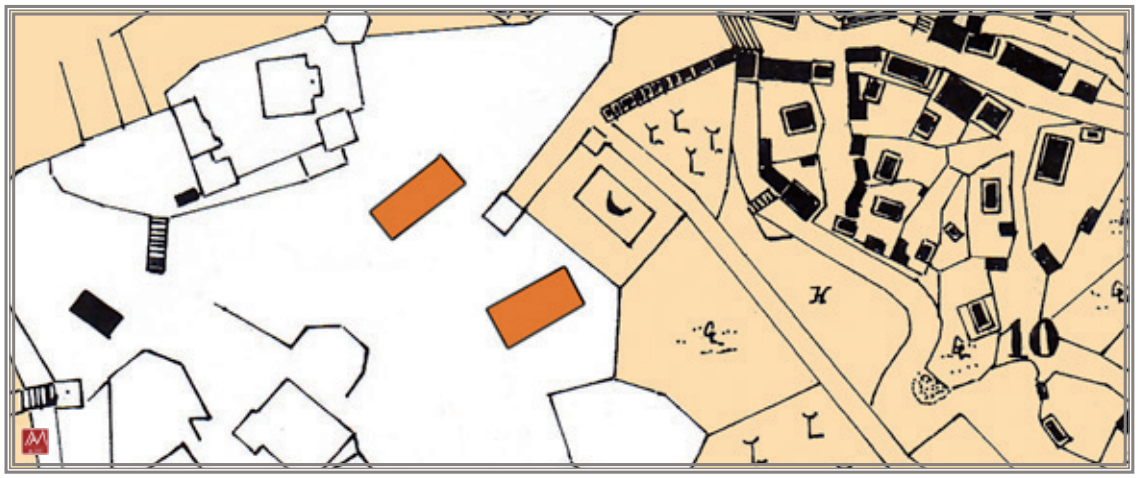
◊ ◊ ◊

Period od 1815. do 1878. godine odlikuje daljnje opće opadanje i konačno povlačenje osmanske vlasti sa teritorije Bosne. Nakon reorganiziranja vojske (ukidanja *janjičarskog* korpusa), dolazi do nemira među bosanskim plemstvom, tradicionalno povezanim s tim osmanskim vojnim jedinicama, kao i do pobune lokalnih zapovjednika – kapetana. Nije slučajno da će jedan od najborbenijih pokreta za autonomiju u 19. stoljeću nastati upravo u Bosni, odnosno ideja o autonomiji kao reakcija na tada datu autonomiju Milošu Obrenoviću biti će rođena upravo na prostoru gradačačke utvrde. Bosanski kapetani organizirani uz Husein-kapetan Gradaščevića (*Hüseyin Kapudan Gradasçeviç*), nazvanog *Zmaj od Bosne* (*Bosna Ejderhası*), su potpisivanje osmansko-ruskog mirovnog ugovora u Jedrenu (danas Edirne) 14. 9. 1829. godine smatrali teškom izdajom. Naime, *sultanovim* priznanjem samouprave Smederevskom sandžaku 1815. godine, položeni su temelji knez-Miloševe kneževine, kada im je uz autonomiju dato i šest *nahija* koje su tradicionalno pripadale Bosanskom *ejaletu* od njegovog formiranja. Svijest o vlastitoj snazi uvjerila ih je u nužnost organiziranja oružanog otpora Porti, kojoj su stoljećima vjerno služili.[582]

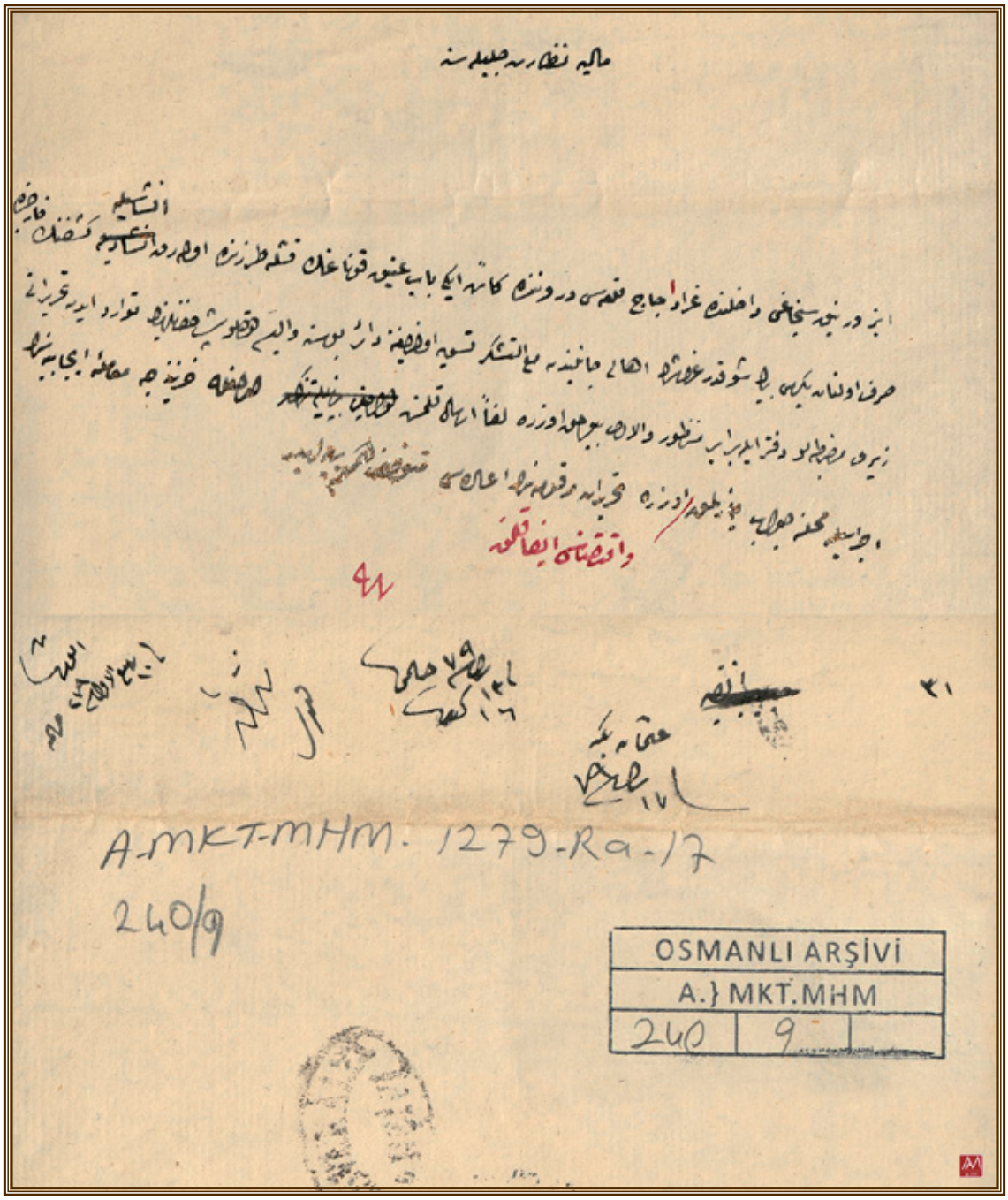
Nakon slamanja Gradaščevićevog ustanka 1832. godine u Bosni je ukinut feudalni sistem nasljednih *timarskih* posjeda, a 1835. ukida se i institucija nasljednih kapetanija i kapetana, te se uvodi nova institucija *mutesellima*,[583] koji su, kao državni službenici, preuzeli upravne poslove u pojedinim još aktivnim *kadilucima*. Ukidanjem gradačačke kapetanije, sarajavskoj oblasti pod vrhovništvom *mutesellima* Sejjid Fadila Šerifovića[584] se pridodaje gradačačko područje sa gradovima Srebrenik, Gračanica i Derventa. Pošto se istakao kao mudar upravitelj ove veće teritorijalne oblasti, već 1840. godine, Fadil Šerifović dobija titulu *paše (paşa)*.

Slijedom navedenih događaja, moglo bi se pretpostaviti da je briga o arhitektosko-fortifikacijskom kompleksu gradačačke utvrde u predstojećem periodu bila potpuno zanemarena i neinteresantna, kako Porti, tako i bosanskom *valiji*. Međutim, izvori koji se nalaze u Osmanskom arhivu premijerskog ureda *(Sadaret)* – Ureda za korespondenciju za hitna pitanja u Istnbulu *(Osmanlı Başbakanlık Arşivi),* koji se, pored drugih dokumenta u ovom radu također prvi put objavljuju javnosti, to ne potvrđuju. Naime, dokument A.MKT.MHM *(Maktubi Kalemi, Mühimme Kalemi)* No 384, fo. 52, 1, iz 1867. godine donosi informaciju o izvršenoj sanaciji gradačačke utvrde – [*Gradaçaç (Gradçaç) Kalesi'nin tamiri.*], a dokument A.MKT.MHM No 386, fo. 96, 3, iz iste godine navodi podatak o izvršenoj dodatnoj popravci *tornja* (poligonalni bastion ili branič kula[?]) u kojem je bilo deponirano streljivo – [*Zvornik sancagında bulunan Gradaçaç (Gradçaç) Kalesi cephane kulesinin tamiri.*].

Još jedan dokument iz ovog arhiva čini se vrlo interesantnim. Riječ je o dokumentu A.MKT.MHM No 240, fo. 9, 1, iz 1862. godine gdje se navodi podatak o tome kako su se nalazila dva veća objekta *konaka* po namjeni slična kasarnama – [*Zvornik'de Gradaçaç (Gradçaç) Kalesi dahilindeki iki konagın kısla tarzında yapılmasına tesekküren, kesfin haricindeki masrafın halk tarafından karsılandıgı.*]. Uvidom u Plan Grada, koji je uradila gradačačko-kotarska uprava po uspostavljanju Gruntovnice 1887. godine, može se kazati da je najvjerovatnije riječ o objektima smještenim, lijevo i desno, u blizini *kapi kule* istočno orijentirane, u okviru bedema Donjeg grada, a iza leđa Džamije Husejnije *(Hüseyin Camii)*.

Detalj Plana Grada iz 1887. godine sa akcentiranim objektima dva konaka za vojnike na prostoru Donjeg grada.

Dokument A.MKT.MHM No 240, fo. 9, 1, iz 1862. godine – sadržaj teksta na prednjem i zadnjem dijelu stranice.

BILJEŠKE

*576 Historičar G. Šljivo ističe da su o Murat-kapetanovoj smrti sačuvane mnoge različite informacije, ali se sve [...] *slažu u jednom: da je to djelo Dželal-paše koji je, otrovavši jednog od najbogatijih bosanskih begova, htio pokazati kako će postupiti sa svima koji se na bilo koji način ogluše o njegove naredbe.* Prema njegovim istraživanjima Murat-kapetan je pogubljen sredinom 1820. godine.

Šljivo, Galib: *Bosna i Hercegovina 1813-1826.* Banja Luka 1988., str. 221.

*577 Rješenjem *Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, broj 88/51 od 20. januara 1951. godine objekat *džamije* je bio stavljen pod *Zaštitu države Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, a *Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, br. 02-881-3 od 18. aprila 1962. godine *džamija* je upisana u *Registar nepokretnih spomenika kulture*. Ovo rješenje je postalo pravosnažno 24. oktobra 1962. godine.

Prostornim planom Republike Bosne i Hercegovine iz 1980. godine ovo dobro je bilo evidentirano i *svrstano u I (prvu) kategoriju kao kulturno-istorijsko dobro*.

Naknadnom odlukom *Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, broj 07.2-2-255/04-5 od 2. novembra 2004. godine, objekat Džamije Husejnija proglašen je *nacionalnim spomenikom*.

*578 Za razliku od istog pojma koji podrazumijeva organizacionu formu vojne jedinice, ovdje se pod ***džematom*** podrazumijeva temeljna, osnovna i najmanja organizacijska jedinica nekog naselja. ***Džemat*** (ar. *ǧamā'at*, skup, skupina, grupa) u pravilu predstavlja skupinu od najmanje 100 muslimanskih kućanstava, koja žive na jednom području i koja su međusobno povezana u izvršavanju zajedničkih islamskih dužnosti. Također ovaj termin je korišten i za skupinu kršćana ili hrišćana, odnosno pripadnike drugih konfesija jednog naselja koji su pripadali istoj vjerskoj općini, crkvi ili organizaciji uopće.

*579 ***Centralne potkupolne džamije sa trijemom*** predstavljaju formu *džamija* sa munarom, kupolom iznad molitvenog prostora i tri manje kupole iznad trijema.

U skoro istom vremenu u Sarajevu je izgrađeno šest *džamija* ovog tipa. Najstarija, Skender-pašina džamija je bila izgrađena 1518. godine, a srušena 1935. godine. Preostalih pet *džamija* su i dalje u funkciji i većim dijelom su zadržale originalni izgled: Čekreči Muslihudinova (*Čekrekčijina)* džamija iz 1526. godine, Havadže Duraka *(Baščaršijska)* džamija iz 1528. godine, Busadži Hadži Hasanova iz 1555. godine, Hadim Ali-pašina *(Alipašina)* džamija iz 1561. godine i Ferhad-begova džamija iz 1562. godine. Careva džamija iz 1566. godine bila je izgrađena kao jednoprostorna *džamija*, ali je naknadnim dogradnjama dobila bočne prostorije koje su korištene za *mekteb* – osnovna vjerska škola (od ar. *mäktäb*, odnosno *kuttāb* od *kefebe* = pisati).

*580 Šestokraka zvijezda sadrži četiri elemenata i četiri osnovna svojstva materije: *vatra* je vruća i suha, *voda* vlažna i hladna, *zemlja* suha i hladna, a *zrak* vruć i vlažan. Ovakva zvijezda sadrži i sedam kovina, kao i sedam planeta: u sredini su Sunce i zlato, na gornjem lijevom vrhu Mars i željezo, na gonjem centralnom vrhu Mjesec i srebro, a na gornjem desnom vrhu Venera i bakar. Na donjem lijevom vrhu nalaze se Jupiter i kalaj, a na donjem centralnom vrhu Saturn i olovo, te na donjem desnom vrhu Merkur i živa.

*581 *Vidi,* ***Bilješku No 579***.

*582 Husein-kapetan sa vojskom od 25.000 ljudi pokušao je iznuditi uspostavu autonomije Bosne pod upravom lokalnog plemstva, kao i prestanak pokrenutih socijalnih reformi.

*583 *Vidi,* ***Bilješku No 294*** i ***439***.

Po podatku M. Traljića tu se 1850. godine nalazi posada od 300 vojnika u utvrdi.

Traljič, Mahmud: *Iz vjerskog i vjersko-prosvjetnog života*..., str. 4.

*584 Njegovom zaslugom u haremu Džamije Huseinije u Gradačcu sagrađena je zasebna zgrada za biblioteku 1839./40. godine – jedna od tri javne biblioteke koje su tada postojale u Bosni. Njezina edukativna i kulturna uloga u životu stanovnika Gradačca i susjednih mjesta bila je značajna. U fundusu biblioteke čuvala su se djela orijentalne lingvistike iz oblasti teologije, prava, filozofije, historije, medicine...

Osmansko vrhovništvo i Austro-Ugarska okupacija i kasnija aneksija Bosne – daljnja izgradnja objekata untar gradačačke utvrde

Od 1854. godine (Habzburska) Austrija je otvorila svoju konzularnu agenciju (*Konsularische Institution* u Tuzli, i od tada su bile bolje evidentirane vijesti o prilikama u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni.[585] Naime, na osnovu izvještaja (habzburško) austrijskog konzularnog agenta od 18. oktobra 1864. godine, Zvornički sandžak je imao 35.661 objekat za stanovanje u kojima je obitavalo 251.470 stanovnika, što ukazuje na to da je u svakoj kući u prosjeku stanovalo po sedam žitelja. Sam Gradačac je imao cca. 4.500 stanovnika. Po procjeni konzularnog agenta muslimansko domaćinstvo u Gradačcu je u prosjeku imalo dva vola, jednu kravu, jednu ovcu i jednog konja, a svako od domaćinstva je godišnje proizvodilo cca. 1.100 *oka* (x 1,283 kg) pšenice, 854 *oke* ječma, 546 *oke* zobi, 1.986 *oka* kukuruza, 40 *oka* graha te jednu *oku* krompira. Također je navedeno kako su najnaseljeniji bili dijelovi Semberije i gradačačke okoline.[586]

Polovinom 19. stoljeća u Bosanskom vilajetu su se dogodile značajne promjene, koje su značile kraj dugog razdoblja ustaljene političke strukture, a uzrokovane su i administrativnim promjenama koje je proveo Omer-paša Latas. Zbog sve većeg upliva stranih sila u unutarnje prilike u Osmanskom carstvu, kojem su savremenici predviđali skori kraj, gradačačko područje su potresali nemiri. Ipak, kako se čini, pobune u Posavini nisu ostavile značajnije posljedice na demografske prilike stanovništva, čiji se broj i dalje povećavao. Prema jednom popisu iz sredine 19. stoljeća, u Gradačcu se nalazilo cca. 350 kuća, više desetina *dućana*, više *hanova*, dvije *medrese*, pet *džamija* (*džamija* u utvrdi – Sultan Fatih Mehmed-hanova džamija, Sviračka, Husejnija, Reuf-begova ili Nova [*Džedid*] i Bukva džamija), nekoliko *mekteba* sa *dèrshanama* (učionica, od ar. *därs*, nastava) i sedam prostranih *mahala*.[587]

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Panoramski pogled na Gradačac sa mahalama, Crkvom sv. Marka Evanđelista, Crkvom Svetog Ilije Proroka, Reuf begovom, Sviračkom i Husejnijom džamijom cca. 1900. godine* (rekonstrukcija).

Tokom reformsko-reorganizatorskog perioda Osmanskog carstva *(doba Tanzimata)* poduzeti su napori da se izvrše temeljite promjene u državnom, vojnom i administrativnom uređenju.[588] Nakon već pomenutog ukidanja *janjičara*, pristupilo se stvaranju regularne vojske formiranjem od pripadnika postojećih vojnih jedinica i dijelom od dobrovoljaca.[589] Za razliku od drugih osmanskih pokrajina u Bosni se *spahijska* vojska, ipak, zadržala sve do 1850. godine, kada se oružanom intervencijom Omer-paše Latasa i dogovorom Dževdet-efendije sa bosanskim prvacima (1850.-1852.) definitivno ukida i formira regularna vojska *(eskinçi)*. Reorganizirane kopnene vojne snage dijelile su se na aktivne (*nizam*), rezervne (*redifu*) i određeni oblik teritorijalnih vojnih formacija *(mustahfize)*. Uvođenjem regularne vojske ukinute su sve ranije vojne formacije koje su služile kao *martolosi, derbendžije, vojnuci*... Porta je nastojala da izbjegne i uključenje nemuslimanskog stanovništva (*gavur*, *đaur*) u nove vojne jedinice, nastojeći da vojnu obavezu zamijeni uvođenjem poreza za glavarinu. U vezi s tim, ukinut je *harač* ili *džizija (haraç* i *cizye*) te uveden vojni porez (*vojnica* – *sefer filorisi* ili *sefer harcı)*. Za održavanje javnog reda i mira, kao i za podršku upravnim organima u zemlji, starao se *zaptijski* puk *Bosna Zapti Alaj*, sastavljen od sedam *tabora* (bataljona) i ukupno 3.091 *zaptije (zaptiye*, žandarm).[590]

Ustanak koji je 1875. godine izbio u Bosanskom vilajetu imao je socijalnu osnovu uz podsticaj domaćeg kršćanskog svećenstva, te bogatijih seljaka (*ćòjlija*, osm.-tur. *köylü*) kršćana *(Osmanlı köylü Hıristiyan)*.[591] Po svemu sudeći neposredan povod za ustanak bio je razrez poreza i ubiranje desetine za nerodnu 1874. godinu. U cijelom *vilajetu* zavladali su neredi i velika nesigurnost. U međuvremenu u rat s Osmanlijama stupile su Kneževina Srbija[592] i Crna Gora (1876),[593] a zatim i Rusija (1877)[594] – borbe su okončane 1878. godine. Za Rusiju su ustanička događanja u Bosanskom vilajetu bila samo još jedan dobar povod da započne novi rat protiv Osmanskog carstva, a Austro-Ugarskoj je poslužio kao dokaz da osmanska vlast nije sposobna da stanje u Bosni regulira, *jer samo jedna snažna država poput nje je u takvoj mogućnosti*. Očito da je u posljednjoj fazi krize, ustanak bio samo paravan evropskim silama u njihovom obračunavanju oko *istočnoga pitanja*.[595] Tokom ovih dešavanja, preko 150.000 stanovnika napustilo je Bosnu preko njezine zapadne i sjeverne granice.[596] Berlinskim kongresom 1878. godine, Osmanska carevina je bila prisiljena da se povuče iz Bosne – zamijenila ju je vlast dvojne monarhije,[597] s tim da je Bosna i nadalje formalno ostala pod osmanskim vrhovništvom.[598] U procesu dovođenja Bosne pod Austro-Ugarsku jurisdikciju dvojna monarhija je u prvom momentu angažirala 82.000 vojnika, koje su se suprostavile slabo organiziranim jedinicama bosanskih žandarma od cca. 40.000 ljudi.[599]

Rješavanje 'istočnog pitanja' prouzročilo je egzodus stanovništva iz gradačačke regije.

Dok je narod bježao vojske Rusije, Austro-Ugarske, Srbije, Crne Gore... pokušavale su da steknu dominaciju nad određenim teritorijem Osmanskog Carstva, pa samim tim i Bosne.

Susret austrougarskih vojnih snaga i jedinica za odbarnu Posavine, muftije Mehmeda ef. Šemsikadića 15. 9. 1878.

Glavne austrougarske snage, odnosno 13. okupacijske trupe od 9.400 vojnika pod zapovjedništvom barona Josipa Filipovića, prešle su sjeverne granice Bosanskog vilajeta u ranu zoru 29. 7. 1878. godine, na četiri mjesta preko rijeke Save.[600] Pored glavnine snaga koje su se uputile dolinom rijeke Bosne prema Maglaju i u srednju Bosnu, lijeva kolona 13. korpusa XX pješadijske divizije,[601] poslije prijelaza rijeke Save kod Bosanskog Šamca,[602] i istog dana u 15 sati krenula je kroz bosansku Posavinu u pravcu Gradačca, Gračanice i Donje Tuzle. Prethodnicu ovih trupa činila je patrola poručnika A. Mayera iz 7. husarske (konjičke) regimente, koja je u poslijepodnevnim satima već bila u Gradačcu. On je u izvještaju naveo da na putu nije imao nikakvih problema, odnosno da je *put prohodan sve do jednog mosta koji je u lošem stanju*, a da je *uglavnom muhamedansko stanovništvo prijateljski raspoloženo*. Dodatno skrenuo je pažnju na manje skupine ustanika, koje se nalaze u šumama planine Majevice.[603] Umorna kolona 13. korpusa također je stigla u Gradačac, ali u večernjim satima, a Filipovićeva rezervna pukovnija oko 22 sata. Vojska je smještena dijelom u manjoj kršćanskoj četvrti, a dijelom u prostor sigurne gradske utvrde, s tim da su jedan bataljon, polovina baterije i četvrtina eskadrona ostali na udaljenosti od tri kilometra od Gradačca na vrhovima Vukovca (pojas ispod Stanova i Luka) za moguću kontrolu cestovnih pravaca za Rozu-e (Rajsku[?]), Zelinju i Grab.[604] Također u večernjim satima major Polka je uz pomoć 2. telekomunikacijskog odjeljenja uspostavio telegrafsku liniju od Bosanskog Šamca do Gradačca.[605] Poslije osvajanja Gradačca (prije 1. 8. 1878. godine) tu će se ulogoriti jedna baterija prvog bataljona 70. rezervne pješačke pukovnije, dok će se ostatak XX divizije uputiti prema Gračanici preko Srnice i Doborovaca. Kolonom je zapovijedao podmaršal grof László *(Ladislaus)* Szápáry. Glavninu snaga ove divizije činile su tri pješačke pukovnijske regimente (39. Alexisa Grossfursta, 70. rezervna pukovnija Franza Freiherra i 40. pješačka brigada pukovnika Von Deesya) i 12. regimenta poljske artiljerije, uz pozadinske jedinice i prvi eskadron 7. husarske (konjičke) regimente *Prinz Carl von Preußen* te prvi sanitetski odred *Sanitatas-Hulfsplatz-Abtheilung*.[606] Prema austrougarskim procjenama, na prostorima sjeveroistočne Bosne, odnosno Zvorničkog sandžaka u redovima žandarma nalazilo se 12.700 dobrovoljaca i skoro 1.300 bivših osmanskih vojnika sa artiljerijskim oruđem u vidu 11 topova.[607]

Poslije brzog prodora u središnji dio i zauzimanja administrativno-političkog centra Bosne, grada Sarajeva 19. 8. 1878. godine uz pružen žestok otpor domaćeg stanovništva,[608] vojska

generala Josipa Filipovića, odnosno XX divizija suočava se sa ponovnim djelovanjem pobunjeničkih snaga na području prethodno privremeno okupirane sjeveroistočne Bosne (Doboja, Tešnja, Maglaja, Gračanice, Šamca, Brčkog, Gradačca, Tuzle, Bijeljine, Srebrenice, Zvornika...), te biva primorana tražiti dodatnu pomoć novih vojnih jedinica stacioniranih u Slavoniji.[609] [...] *Pregje 4. zbor preko Save kod Šamca 14. septembra, izjutra, te napredovaše tako dobro, da je već 16. septembra zaposjednuo veći dio zemlje izmegju Save i podnožja Majevice. Gradačac (Grad) zauzeše i razoružaše čete iza laka okršaja.*[610] Naime, nakon jutarnje analize o karakteru vojnog napada na Gradačac, u poslijepodnevnim satima 15. septembra XXXI pješačka divizija je nastavila kretanje u nekoliko kolona u smjeru Gradačca. Iz pravca Obudovca njoj će se pridružiti dio XIII divizije, dok je eskadron 8. husarske (konjičke) pukovnije kretao se iz pravca Donje Slatine preko Turića.[611] Razlog za angažman većih vojnih snaga za napad na Gradačac bio je zbog dobijenih informacija o veoma dobro organiziranoj kompletnoj odbrani sjeveroistočne Bosne, koju je vodio, po riječima austrijskih oficira *izvrsni talent muftije Mehmed ef. Šemsikadića iz Taslidže* (Pljevlja). Bio je to čovijek ogromne energije, velikih organizacijskih sposobnosti, u čijim se rukama nalazilo ujedinjeno političko i vojno rukovođenje. Ipak, poslijepodne 16. septembra oko 15 sati, 3 bataljon 33. pješačke pukovnije i jedinice XXXI divizije ušle su u Gradačac uz pokrivanje bokova 23. rezervne pješačke pukovnije. Navečer, na desnoj obali rijeke Male Tinje podignut je vojni logor okupacionih jedinica. U 7 sati ujutru divizijski komandant Krespić primio je vijest da je u toku noći *neprijateljska jedinica uništila most preko rijeke Tinje.*[612] Naknadno su 19. septembra upućene čete 24. pješačke pukovnije, da razoružaju okolna sela u regiji Gradačca i Brčkog.[613] Tako je izvršena pacifikacija, odnosno definitivna okupacija Gradačca uz minimalne gubitke okupacionih snaga.[614]

Neposredno nakon okupacije Gradačca, odnosno kompletne Bosne, predana je vrhovna uprava nad lokalnom upravom novoformiranom *Zajedničkom ministarskom vijeću,*[615] a za potrebe prethodnih radnji u Ministarstvu vanjskih poslova postavljena je *Bosanska komisija*. U njoj se nalazio po jedan izaslanik iz tri zajednička ministarstva i po jedan iz austrougarske vlade. Međutim, već novom *Previšnjom odlukom* od 26. 2. 1879. vođenje bosanske uprave predano je *Zajedničkom ministarstvu financija*, a malo zatim ustanovljen je u tom ministarstvu i poseban *Bosanski ured* (9. 3. 1879.) s predsjednikom Józsefom *(Josip)* Szlávym.[616] Time je *de facto* Bosanska komisija prestala funkcionirati, što je i formalno potvrđeno 1880. godine.

Ilustracija sa naslovne stranice francuskog časopisa ***Le Petit Journal*** *od 18. 10. 1908. godine.*

Dotadašnji Bosanski *vilajet* postao je *Reichsland*, *sandžaci* su postal *okruzi*, a *kaze* su pretvorene u *kotare*, dok su *nahije* bile *kotarske ispostave*. U toku austrougarske vladavine s povremenim izmjenama bila su 54 kotara s 23 kotarske ispostave. Središte vlasti bilo je preneseno na Zemaljsku vladu u Sarajevu, koja je počela raditi 1. 1. 1879. godine, a na čijem se čelu nalazio zemaljski poglavar.

Prema već pomenutom zaključku Berlinskog kongresa trebali su se Austro-Ugarska i Osmansko carstvo dodatno sporazumjeti o detaljima čIana XXV berlinskog ugovora od 13. 6. 1878. godine. U skladu s navedenim, dana 21. 4. 1879. potpisana je *Carigradska konvencija*, po kojoj se *sultanu* ne oduzimaju suverenska prava nad Bosnom, garantira se svim konfesijama, osobito islamskoj, potpuna sloboda, potvrđuje se da će se prihodi zemlje koristiti za njezinu upravu i nužne melioracije, te da će osmanski novac zadržati svoj slobodni kurs... Međutim, u ovoj konvenciji više se ne govori o *privremenoj*, već o *okupaciji s neomeđenim vremenom*.[▾617] Po svemu sudeći, *sultanova* nenadana politička promjena o proglašenju *Ustava za čitavo Carstvo,*[▾618] ali bez upućenog poziva predstavnicima Bosne da sudjeluju u carigradskom parlamentu, djelovala je kao da se on, koji je i onako bio samo po imenu vrhovni gospodar, prešutno odrekao svoje suverenosti na tom zemljom, koja eto **ostade jedina na Balkanu bez ustavne slobode**. Uz proglašenje autonomne kneževine Bugarske nezavisnom kraljevinom 5. 10. 1908. godine i prethodno iskazan odnos sultana prema Bosni, kralj zemalja Svetog Stjepana, odnosno car Austrije i kralj Ugarske, Hrvatske i Bohemije Franjo Josip I je iskoristio *svoja suverena prava*, odnosno izdao naredbu za izradu nacrta ustava kojim će se izvršiti aneksija Bosne (i Hercegovine), a prostor bivšeg Novopazarskog sandžaka vratiti Osmanskoj carevini.[▾619] Vijest o aneksiji nije naročito odgovarala Engleskoj, Italiji, Rusiji, kao i Srbiji, koja je u oktobru sklopila savez sa Crnom Gorom, te zatražila pomoć Rusije u rješavanju ovog problema. Međutim, zahvaljujući pristanku *sultana* da se van snage stavi konvencija od 21. 4. 1879. godine, odnosno sa Austro-Ugarskom potpiše novi ugovor 25. 2. 1909. godine kojim se, između ostalog precizira ***ustupanje Bosne*** i ***isplata dva i pol miliona funti u zlatu*** za nepokretnine osmanske države u Bosni, sve zemlje potpisnice Berlinskog kongresa prihvatiše i priznadoše aneksiju.

Suprotno odredbama Berlinskog kongresa, formalna aneksija Bosne opravdavana je potrebom donošenja ustava i demokratizacijom političkog života uvođenjem Sabora. Iako je doneseni *Zemaljski štatut (Staatsrecht [Verfassung])* bio prilično ograničen i nije domaćim

ljudima i institucijama davao mnogo ovlaštenja, već je vrhovna uprava ostala u rukama Zajedničkog ministarstva financija u Beču, njegov značaj je neosporan, jer je, ipak, označio početak *ustavnog poretka u Bosni i Hercegovini*. U politički život zemlje *Zemaljski (ustav) štatut* unio je tri nove institucije od kojih je Sabor svakako najvažnija. Iako s ograničenim legislativnim pravima, Sabor je bio institucija bez koje se nisu mogla riješiti značajna pitanja. On je imao pravo da surađuje na onim pitanjima koja zakonom o upravljanju u Bosni (i Hercegovini) nisu bila u isključivoj nadležnosti parlamenata Austrije i Ugarske. Donošenjem Ustava i početkom rada Sabora bila je završena izgradnja ustavnopravnog poretka u Bosni (i Hercegovini) u doba austrougarske uprave.

Dolazak dobrovoljaca u junu 1878. godine kao ispomoć regularnoj osmanskoj vojsci iz Gradačačke utvrde.

Plan Grada koji je uradila nova gradačačko-kotarska uprava po uspostavljanju Gruntovnice 1887. godine.

Okupacija Bosne od strane dvojne monarhije 1878. godine, imala je dalekosežne posljedice na gradačačko područje. Nakon okupacije, Gradačac je postao sjedište novoformiranog kotara koji je pripadao Donjotuzlanskom okrugu. Gradačac kao kotar bio je definiran sa Modričom i Srebrenikom, te Bosanskim Šamcom kao vidom samostalne kotarske ispostave. Kasnije na nivou kotara nalazila se i *Služba sreskog načelništva* (od 1918. do početka Drugog svjetskog rata) na čijem se čelu nalazio upravnik koji je na početku djelovanja takvog ureda, u pravilu bio austrijski državljanin.[620] Bio je to veliki historijski zaokret i neizvjesni izazov za stanovništvo – prelazak iz jednog civilizacijskog kruga u drugi, u sasvim različitu kulturu i način života, koji su izazivali dramatične i sudbonosne posljedice u životu ljudi.

Stacioniranjem austrougarskih vlasti u Gradačcu, vojska je blokirala ulaze kroz *kapi kule* na gradskoj utvrdi i, na taj način onemogućila muslimanima dotadašnje korištenje prostora Džamije Sultan Fatih Mehmed-hana. Džamija je pripadala središnjem gradskom *džematu*, te je zajedno sa Džamijom Husejnijom služila za obavljanje redovnih dnevnih molitvi. Dokumentarnu potvrdu njezinog dotadašnjeg postojanja nije moguće identificirati na Planu grada koji je uradila nova gradačačko-kotarska uprava po uspostavljanju Kotarske gruntovnice (1887). Također na istom dokumentu, kako je već navedeno moguće je primijetiti, u okviru Donjeg grada, prisutnost više objekata, za koje do tada nije postojala nikakva izvorna dokumentacija. Naime, riječ je o najmanje četiri objekata čija namjena i arhitektonske karakteristike nisu poznate i jedan manji objekt u Gornjem gradu.

Vrlo brzo stacionirani vojnici počeli su sa rušenjem objekta *džamije*, jer im nije bila potrebna, a i prisustvo vjernika muslimana unutar kompleksa utvrde bilo je nepoželjno. Postoje određene indicije da je građevinski materijal (kamen, drvena konstrukcija, prozori, vrata...) sa tog objekta korišten u periodu 1878.-1893. godine za izgradnju Reuf-begove džamije *(Nove – Džedid džamije, Cedîd cami),* te pravoslavne Crkve sv. Ilije (1882.-1887.) i katoličke Crkve sv. Marka evanđeliste (1888. godine) u Gradačcu. Do 1882. Gradačcom je upravljala okupaciona vojna vlast, koja je tada zamijenjena civilnom upravom smještenom u prostorije konaka i kapetanske kule na Gornjem gradu. Od tog momenta stvarnu vlast u građanskoj službi je vršila kotarska (sreska) vlast pod upravom Zemaljske vlade, a ona pod nadzorom i po uputstvima Zajedničkog ministra finansija iz Beča. Rušenje Džamije Sultan Fatih Mehmed-hâna trajalo je duži period, po određenim etapama kako ne bi izazvalo energičnije reagiranje stanovništva. Tako su tek 1892./93. godine u potpunosti uklonjeni građevinski

ostatci objekta *džamije*.[621] Također, najvjerovatnije zbog stava vojne komande o nepotrebnoj funkcionalnosti postojećih poligonalnih bastiona raspoređenih oko fortifikacijskog kućišta, kao i pomenutih šest objekata koji su se nalazili na prostoru Donjeg grada, te prisutnih problema oko nabavke i dostave potrebnih građevinskih materijala van Gradačca za izgradnju novih objekata, došlo je i do njihovog rušenja. Na najjednostavniji način kotarske vlasti su došle do potrebnog materijala za podizanje planiranih objekata na lokaciji Donjeg grada – gradske utvrde, podrazumijevajući da su oni njezini vlasnici, iako još takva prava nad vlasništvom nad nepokretninama bivše osmanske provincije u Bosni nisu bila regulirana.

Da, ipak, nova gradačačko-kotarska uprava nije samo rušila i uklanjala postojeće objekte, već da je i gradila od građevinskih materijala preuzetih do tada postojećih fortifikacijskih objekata i objekata opće namjene, između ostalog, svjedoče objekti Kotarskog suda i Gruntovnice podignute unutar utvrđenog kompleksa na lokalitetu Donjeg grada. Naime, građevinski materijal sa šest objekata, te tabija jugoistočno i jugozapadno lociranih, a nešto kasnije (poslije 1891. god.) i tabije koja se nalazila sjeveroistočno, bili su iskorišteni za gradnju zgrade nove državne uprave (Kotarskog suda sa Poreskom upravom), te njezino dodatno obezbjeđenje u vidu podignutih nižih zidova (bedema) i jednim novoizgrađenim poligonalnim bastionom. Postojeći objekt kapetanske kule sa popratnim objektima unutar Gornjeg grada odmah po dolasku okupacionih snaga korišten za smještaj Vojne komande i vojnika u funkciji objekata kasarne.[622] Zgrada Kotarskog suda je izgrađena (prije 1891. god.) sa prizemljem i katom od kamena, pokrivena drvenom krovnom konstrukcijom, a kao pokrov korišten je zaobljeni (s jedne strane) biber-crijep koji se izbočenjem vezivao (držao) za krovnu konstrukciju. Dimenzije novosagrađenog objekta su 31 x 16 metra, gdje je na katu u jednom dijelu bio smješten Državni, a u drugom Šerijatski sud, dok je u prizemlju smještena Poreska uprava. Pored objekta Kotarskog suda, sa njegove jugoistočne strane, ograđen visokim kamenim zidovima, nalazio se još jedan manji u funkciji izoliranog zatvorskog prostora sa dvorištem predviđenim za dnevnu šetnju zatvorenika. Kasnije (iza 1891. god.) u blizini Sahat-kule podignuta je i zgrada Kotarske gruntovnice, kao ured upravne vlasti. Također je izgrađena na kat, istih konstruktivno-arhitektonskih karakteristika kao i objekt suda, s tim da su njezine dimenzije bile nešto manje (15 x 19 metara).

Potvrdu navedenih perioda gradnje objekata Suda i Gruntovnice, moguće je izvršiti na osnovu ucrtanog stanja objekata koji su se nalazili na skici situacije rađene 12. 11. 1891. godine,[623] što je nastala prije planirane rekonstrukcije i nove dogradnje kompleksa utvrde u Gradačcu.

Navodno stanje objekata na prostoru Gornjeg i Donjeg grada 12.11.1891. godine prije planirane rekonstrukcije.

Prostor Gornjeg grada 1901. godine poslije dislociranja glavnog ulaza u utvrdu na zapadnu stranu bedema.

(GORE) *Scena iz čaršije.* (DOLJE) *Dio čaršije viđen nepoznatim austrijskim umjetnikom 1880. godine (drvorez).*

Dokumentacija zatečenog stanja i planirane rekonstrukcije arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu – prihvaćena u Tuzli 12. 11. 1891. godine.

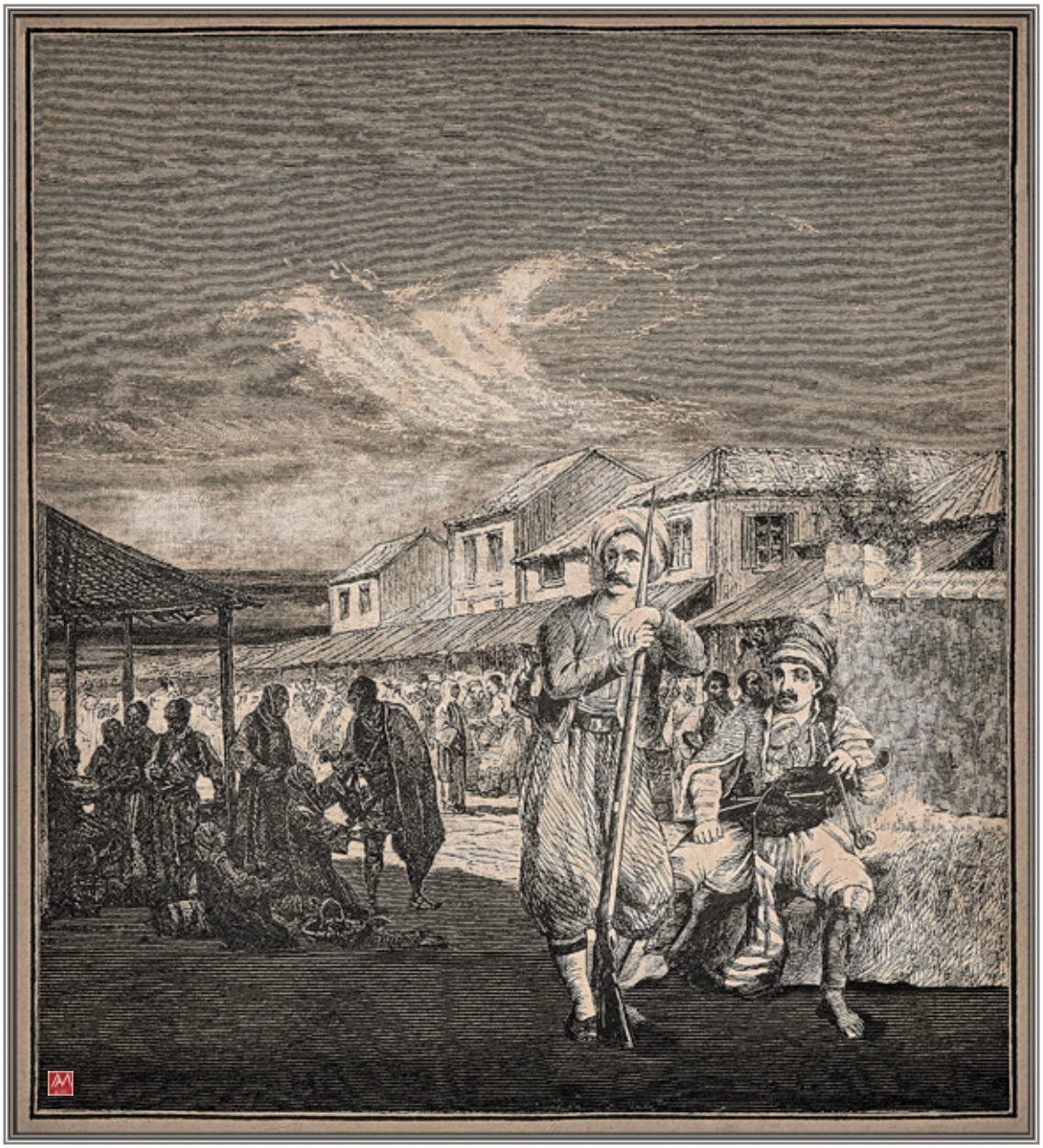
Tu su već uklonjeni svi objekti unutar prostora Gornjeg i Donjeg grada za koje se smatralo da novoj gradačačko-kotarskoj upravi nisu funkcionalno potrebni. Ucrtan je objekt Kotarskog suda, ali objekt Kotarske gruntovnice još nije prisutan. Na prostoru Gornjeg grada pojavljuju se i dva nova objekta, a ucrtani bastioni potvrđuju da do tada nije došlo do njihovog rušenja. Jedan od ucrtanih objekata je smješten sjeverozapadno s druge strane zida objekta koji je ranije korišten u funkciji *mùtvaka* sa *àščinicom i ćilerom (kilār,* ostava), odnosno kasnijeg prostora za pripremu i konzumiranje hrane za austrougarske vojnike. Radi lakše orijentacije, moguće je kazati kako je bio lociran lijevo od novog komunikacionog prostora od ulaza u Gornji grad. Drugi objekt bio je smješten ispod južnog bedema, orijentiranog sjeveroistok-sjeverozapad, u središnjem dijelu neposredno uz kurtinu koja spaja dvije branič kule, odnosno *tabiju*/ bastion i branič kulu. Ipak, do planirane izgradnje pomenuta dva ucrtana objekta, nije došlo za vladavine austrougarske administracije u Gradačcu, kao ni kasnije.

Na crtežu rekonstrukcije upečatljiva je ideja za rušenje jednog kata na branič kuli koja se nalazi istočno orijentirana, kao i doziđivanje postojećeg kruništa na branič kuli zapadno orijentirane i njezino pokrivanje četverovodnim krovom drvene konstrukcije sa pokrovom od šindre. Također, interesantno je i stanje sa prisutnim krovištem na bastionu istočno orijentiranom u oba slučaja (prije i poslije eventualne rekonstrukcije), kao i evidentno stanje kruništa na poligonalnom bastionu sjeverno orijentiranom.

S obzirom na to da je Gruntovnica bila uspostavljena 1887. godine, moguće je pretpostaviti da je u prvom periodu svog funkcioniranja koristila neke prostorije u zgradi suda.

Navedenim planom rekonstrukcije arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu, bar na samom početku kotarske uprave, izvršena je i podjela prostora fortifikacijskog ansambla u smislu njegove namjene. Gornji grad koristila je vojna komanda, a prostor Donjeg grada kotarska civilna uprava. U Gornjem gradu dodatno je blokiran postojeći ulaz kroz pročelnu (glavnu) *kapiju* na branič kuli – istočna strana fortifikacijskog kućišta, ali je probijen otvor na bedemima orijentiranim jug-sjeverozapad, te na taj način, na suprotnoj strani fortifikacijskog kućišta uspostavljen novi, već pomenuti vid ulazne komunikacije u prostor Gornjeg grada. U Donji grad se ulazilo sa južne strane bedema kroz *kapi kulu*, dok su druge dvije *kapi kule*, orijentirane istočno i zapadno, korištene samo za eventualne nužne potrebe. Jedan duži period, iz nepoznatih razloga došlo je do devastacije *kapi kule* na zapadnoj strani, te je bila van bilo kakve funkcije. Poslije 1891. godine došlo je do objedinjavanja

prostora Gornjeg i Donjeg grada za potrebe kotarske civilne administracije, s tim da je manji broj angažiranih vojnih osoba, ipak, zadržao određene kancelarijske prostore.

Detalj sa gradačačke čaršije prije austro-ugraske okupacije (1860).

Austro-Ugarska je zatekla u Gradačcu, uglavnom, osmansku urbanu tradiciju koja je bila definirana iz dva dijela: *čaršije* – zanatsko-trgovačkog dijela grada i *mahala* – stambenih dijelova grada za obitavanje. *Čaršija* je imala karakterističan relativno prostran trg oko kojeg su se nalazile ulice i *sokaci* sa zanatskim i trgovačkim radnjama *(dućanima).* Na području *čaršije* bile su podignute javne građevine i institucije: *džamije, medrese*, *hamam*, *han*... Oko *čaršije* prema periferiji razvijale su se stambene četvrti *(džemati i mahale)* posebno za svaku od prisutnih vjerskih, odnosno religijskih zajednica. *Čaršija* je bila mjesto gdje se govorilo više jezika, što je ovisilo od prisustva pripadnika raznih naroda. Službeni jezik u periodu osmanske vladavine bio je osmansko-turski, a svi akti, osim nekih direktno upućenih pripadnicima drugih konfesija, su pisani arapskim pismom. Stambena kultura bila je slična, iako je na određen način ovisila od vjerske i etničke tradicije, kao i ekonomsko-socijalnog statusa pojedinica prisutnih skupina u gradskoj zoni. U osmansko-gradačačkoj tradiciji, pored impozantnog arhitektonskog ansambla utvrde isticali su se i *vakufski* objekti u čijoj su se sjeni nalazile gradske *mahale* sa razgranatim *sokacima*, *baščama*, voćnjacima (*bostànluk*/*baščàluk*)... Namijenjeni općem dobru i koristi (*džamije*, *medrese*, javni *hamam*, *ćuprije*, *česme*...) i podizani od čvrstog materijala, ovi objekti isticali su se specifičnom ljepotom forme. Ostali objekti, kao što su objekti za stanovanje i *dućani* bili su trošne građe – građeni da opstaju onoliko koliko traje jedan ljudski vijek.

Jedan od domaćih dućana mješovitom robom u gradačačkoj čaršiji 1889. godine.

Svakodnevni prizor iz gradačačke mahale (1900).

Posljednji osmanski (1851./52. god.) i prvi austrougarski popisi stanovništva (1879) potvrđivali su fizionomiju gradske sredine,[624] koja je po vjerskoj strukturi ostala s apsolutnom muslimanskom većinom, dok su u socijalnom sastavu većinu činili nosioci gradske privrede – zemljoposjednici, rentijeri, *rufètlije* (od *hirfet*, ceh ili esnaf), trgovci (*tidžari*), radnici, nadničari (*argati*) i sluge (*hizmetčari*), s tim što je, u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća, zabilježeno

i prisustvo većeg broja lica koja su živjela od poljoprivrede kao glavnog zanimanja (slobodni građani/seljaci i kmetovi), odnosno izvora egzistencije. U Gradačcu je 1910. godine zabilježeno kako je udio agrarnog stanovništva u gradskoj cjelini iznosio čak 62,3%, što je najvjerovatnije bilo uvjetovano novim administrativnim proširenjem gradske teritorije, kao i povećanjem prelazaka zemljoposjednika, sa i bez kmetova, iz okolnih seoskih naseobina u gradačačko urbano središte.[625]

Tek četvrtim austrougarskim popisom obavljenim 1910. godine dobijen je respektabilniji statistički materijal, gdje su bili uvažavani specifični odnosi tada već ustoličene austrougarske pokrajine, sa gradskim sredinama i naseobinama (selima).[626] Na osnovu analize podataka iz posljednjeg navedenog popisa moguće je zaključiti kako je došlo do veće diferencijacije između seoskih naseobina i gradske cjeline. Takva slika se nije odražavala samo u općem i neujednačenom porastu gradskog stanovništva, nego, prije svega, u promjenama njihove socijalne strukture i narušavanju stoljećima formiranih tradicionalnih okvira gradske sredine. Mada se pojavljuju novi socijalni slojevi u gradu nije došlo do bržih i radikalnih promjena u socijalnoj strukturi, jer se do 1918. godine održava agrarna većina.[627] Muslimani, najbrojnije gradsko stanovništvo, sporo se snalazilo, pa su njihove *rufètlije* i trgovci držali lokalnu trgovinu i domaću zanatsku proizvodnju ugroženu konkurencijom jeftinije industrijske robe iz dvojne monarhije i drugih evropskih zemalja, a čemu je evidentno doprinosio i vlastiti konzervativni *esnafski (ènāf*, ar. *äṣnāf)* mentalitet. Upravo radi toga, ne vodeći računa o vjerskoj opredijeljenosti, znatan dio *esnafskog* građanstva koji je udarao pečat ovom gradu razvojno stagnira, što je otežavalo i usporavalo formiranje domaće građanske klase na osnovama, ipak, sitne zanatske i trgovačke djelatnosti.

Kovačnica 1911. godine. Nalbant potkiva konja, a grnčar ispred dućana nudi glinene proizvode.

Panoramski pogled na Gradačac iz 1910. godine.

I na koncu, zbog prethodnog korištenja termina ***grad*** i ***gradska cjelina***, čini se opravdanim obrazložiti značenje ovih pojmova u periodu vladavine dvojne monarhije. Naime, austrougarska administracija nije precizno definirala niti odredila **fizionomiju grada**, **gradske cjeline** ili **gradskog naselja**. Takva situacija doprinijela je tome da je pojam *grada (Stadt)* ili *gradskog naselja* (*städtische Siedlung*) bio rastegljiva, labava kategorija koja je u principu ovisila od upravnih, vojnih, političkih, ekonomskih i drugih potreba date administracije. Otuda su postojale velike razlike u obimu i sadržaju onih urbanih cjelina koje su deklarirane kao *gradske* i, očito takav vid klasifikacije nije bio definiran brojem stanovnika, objekata za stanovanje, ekonomskom i društvenom strukturom, odnosno dostignutim stepenom urbanog razvoja. Na osnovu uvida u pomenutu dokumentaciju vezanu za četiri popisa *Statističkog odjeljenja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, moguće je doći do zaključka kako je austrougarska administracija razlikovala naselja u formi onih cjelina koje su imale status *grada, varoši ili trgovišta*, odnosno *trgovišnih općina.* Većina ovako deklariranih urbanih formi bila je naseljena stanovnicima čiji se broj kretao od 1.000 do 5.000 stanovnika, sa izuzetkom manjeg broja većih gradskih naselja sa 10.000, odnosno jedinstvenog grada Sarajeva sa preko 50.000 žitelja. Kada je o Gradačacu riječ, 1879. godine imao je 2.617, a 1910. godine 3.715 stanovnika, dok je 1885. godine dodatano zabilježeno prisustvo još 50, a 1910. godine 1.058 žitelja doseljenika sa teritorije dvojne monarhije i drugih evropskih država.[▾627a]

Objavljivanjem *Građevinskog reda/Bauordnung* (1880), koji mijenja osmanski *Zakon o građenju i drumovima* iz 1863. godine (*Turuk ve Ebniye Nizamnamesi – Yollar ve Yapılar Tüzü*), zatim *Novog građevinskog reda za zemaljski glavni grad Sarajevo* (1893), s tim da je za ostale gradove i trgovišta mogao postati obvezan ako ga prihvate, tj. ako za to dobiju odobrenje Zemaljske vlade, izvršen je značajan utjecaj na urbanizaciju i buduću izgradnju novih i dogradnju ili obnovu starijih objekata.[▾628] Inženjeri u okružnim uredima bili su obvezni, osim izrade regulacijskih planova, projektirati i nadzirati izvođenje svih javnih zgrada. Oni su izvršavali naredbe Zemaljske vlade, izrađivali proračune i provodili javnu nabavu radova i materijala. Također, rješavali su i sporove u prvome upravnom postupku. Moguće je kazati kako je donošenjem ovih akata formalno započeo novi srednjoevropski tip urbanizacije, koji će zamijeniti dotadašnji tip sveprisutne orijentalne urbanizacije u Bosni.

BILJEŠKE

*585 **Šljivo**, Galib: *Prilike u zvorničkom kajmakluku i proglašenje Hatihurnajuna 1856. godine*. Istorijski zbornik IV, br. 4, Banjaluka 1983., str. 163-178.

*586 ***Arhiv Bosne i Hercegovine**: Vicekonzulat Brčko,* br. 51/1864, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 18.10.1864.

Ovdje je potrebno napomenuti, kada je riječ o kršćanskim domaćinstvima da su dodatno proizvodila i po nekoliko svinja.

** ***Oka***, osmanska jedinica za masu, koja je odgovarala 400 *dirhema*. Njezina vrijednost nije bila stalna, ali je u kasnom periodu carstva standardizirana na 1,282945 kilograma (1 *oka* = 1,283 gr; 1 *dirhem* = 3,207 gr), *kantar* = 44 *oke* = 56,952 kg, *šinik* (tovar) = 10 varičaka = 100 *oka* = 128,30 kg, varičak (posuda za žitarice) = 10 *oka* = 12,83 kg).

*587 **Mujezinović**, Mehmed: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knj. II, Sarajevo 1988., str. 169; *Vidi i, Popis mahala* na str. 324.

*588 ***Tanzimat*** ili *reorganizacija*, predstavljao je period reformi u Osmankom carstvu koji je obznanjen *fermanom* (dekretom) sultana Abdulmedžida I *(Abd al-Madjeed al-Thâni)*. *Ferman* je poznat pod nazivom *Hatt-ı Şerif* (Hati Šerif), a izdat je 3. novembra, 1839. Doba reorganizacije je trajalo sve do 1876. godine.

*589 **Aličić**, S. Ahmed: *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, knj. XI, Sarajevo, 1983., str. 151-152.

*590 ***Ibidem***, str. 76-77. (o posljedici ukidanja *harača*)

Geschichte der Sicherheitstruppe und der öffentliche Sicherheit in Bosnien und der Herzegowina 1878.-1898., (hrsg. von der Landesregierung 1899). Wien 1898., str. 3; *Vidi i,* **Šehić**, Zijad: *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji habsburške monarhije 1878-1918*. Međunarodni forum Bosna, Sarajevo 2005.

*591 Po mišljenju J. Koetscheta osnovni uzroci bunta i nemira nisu bili toliko religijske koliko ekonomske naravi, iako su se nazirali i počeci vjerske netrpeljivosti. **Koetschet**, Josef: *Osman Pascha – der letzte grosse wesier Bosniens, und seine Nachfolger*. Sarajevo 1909., str. 55.

*592 [...] *Isti dan* (27. jun. 1876., op. aut.) *posla Srbija ultimatum u Carigrad: knez Milan* (Milan Obrenović, 1819.-1839., op. aut.) *traži od sultana* (Mehmed Murat V, op. aut.) *upravu Bosne, da uspostavi u njoj red, ili će Srbija to sebi izvojštiti, a k tome i Staru Srbiju pripojiti* (Sandžak, Kosovo i Makedonija, op. aut.). *Kad mu to nije obećano, posla srpske čete* (2. jul. 1876., op. aut.), *da s tri strane provale u osmanlijsko carstvo. Odmah prodre srpski general Alimpić* (Ranko Alimpić, op. aut.) *s 1 srp. okupacijonim korom do Bjeline; ali ga domaći muslimani s 1 redovitim turskim batal. do nogu potukoše, te se morade s velikim gubitkom povratiti u Srbiju*.

Mandić, Mihovil: *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine – 1878*. Matica Hrvatska, Zagreb 1910., str. 13.

Interesantno je zapažanje T. Herkalovica u kojem konstatira kako se pravoslavni živalj u Bosni **tek poslije 1862**. godine počinje nazivati ***Srbima***. S takvim mišljenjem se slaže i fra Grga Martić, koji kazuje, da se još 1848. godine nije znalo za ***srpsko ime u Bosni***, a da se tek za vrijeme Osman-pašine vladavine (1860.) ***srpstvo na sav mah razmahalo po Bosni i Hercegovini***. Također, u istom periodu aktivira se i nacionalna ideja ***hrvatska*** kod rimokatolika, a na tom su se poslanju posebno angažirali franjevci, kako to zapaža T. Herkalovic.

Herkalovic, Thomas: *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Hercegovina*. Zagreb 1906., str. 17-19; **Koharic**, Janko i **Šišić**, Ferdo: *Zapamćenja fra Grge Martića*. Zagreb 1906., str. 10, 43.

*593 [...] *Knez Nikola zaposjede i obrani kotare Pivu i Nikšić, a privremeno okupira u Hercegovini Trebinje, Gacko, Bileće, Nevesinje i Stolac.*

Ibidem.
*594 24.4.1877. godine.

*595 Gubljenjem vojnog i političkog utjecaja, kao i najavama mogućeg raspada Osmanskog carstva je stvoren jedan iznimno kompliciran problem. Otvorilo se *istočno pitanje* koje se otezalo stoljećima i u svoje razrješenje uvuklo glavne evropske sile: (Habsburšku) Austriju, Rusiju, Veliku Britaniju i Francusku – u biti same stvari, bila je njihova borba za stjecanje onih osmanskih teritorija koje su smatrale dijelovima svojih interesnih sfera. Interes dvojne Monarhije je bio na balkanskom poluotoku prema kojem je svoje simpatije iskazivala i Rusija, koja se uz to zanimala i za Bosfor i Dardanele, Crno more te područje Kavkaza. Francuskoj je bitan bio Bliski istok i sjeverna obala Sredozemnog mora, a Sredozemlje i morski tjesnaci su bili interesno područje Velike Britanije.

*596 *Bosna i Herecegovina u Osmanlijskom carstvu;* u: *Bosanska posavina kroz povijest do današnjih dana*, str. 5. Dostupno na: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiGnreq3r3hAhUkmIsKHa71AKkQFjAAegQIBRAC&url=http%3A%2F%2Fs7c3361d5903a7911.jimcontent.com%2Fdownload%2Fversion%2F1459146901%2Fmodule%2F8152414786%2Fname%2Fpovijest%2520posavine.pdf&usg=AOvVawoTKooG9LHpSAcLE9ILJe8Y. Poslednji put pristupljeno 18.9.2018.

*597 Po mišljenju prof. dr A. Fourniera (Habzburška) Austrija je još od 1856. godine jakim zalaganjem težila, da sa međunarodnom saglasnošću dobije Bosnu kao vid odštete za Veneciju, te ujedno učvrstila svoje posjede u Istri i Dalmaciji.

Fournier, Dr. August: *Wie wir zu Bosnien kamen.* Wien 1909., str. 4.

*598 ČIan XXV berlinskog ugovora od 13.6.1878. godine glasi: *Pokrajinu Bosnu i Hercegovinu nek Austro-Ugarska zaposjedne i njima upravlja. Pošto austro-ugarska vlada ne želi, da upravlja sandžakom Novim Pazarom, koji se proteže megju Srbiom i Crnom Gorom u jugo-istočnom pravcu do Mitrovice, otomanska će vlada i nadalje tamo funkcionirati. Ali zato Austro-Ugarska, da si osigura opstanak novom političkom stanju, kao i slobodu i sigurnost komunikacija, pridržaje si pravo, da drži garnizone i zaposjedne vojnićke i trgovačke ceste u čitavom opsegu tog dijela starog vilajeta bosanskoga. U tu svrhu pridržaju za se austro-ugarska i turska* (osmanska, op. aut.) *vlada, da se o potankostima sporazume.*

Ibidem, str. 19, bilj. 1 i 2; **Mandić**, Mihovil: *Povijest okupacije Bosne…*, str.19.

*599 *U vezi sa brojem vojnika vidi, Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878 – nach authentischen Quellen dargest. in der Abteilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs*. Wien 1879., dodatak, Bcilag 8 *(82.113 ljudi i 1.313 konja);* **Mandić**, Mihovil: *Povijest okupacije Bosne...*, str. 31-32, 33. *(...oko 40.000 momaka i to: 41 bitalijun pješaka, nekoliko stotina okonjenih zaptija i 77 topova.).*

*600 *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina*. Tom X, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Wien 1907., str. 455.

*601 Trinaesti (13.) korpus XX pješadijske divizije brojao je 16.071 vojnika, 2.989 konja i artiljerijsko oruđe u vidu 41 topa.

*602 **Donia**, Robert: *The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878*. Naučni skup, *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 8, Sarajevo 1979., str. 114.

*603 *Die Occupation Bosniens...*, str. 232.

*604 ***Ibidem***, str. 233.

*605 ***Ibidem***, str. 235.

*606 ***Ibidem***, str. 116.

*607 **Mandić**, Mihovil: *Povijest okupacije Bosne...,* str. 100.

*608 **Koetschet**, Josef: *Aus Bosniens letzter Türkenzeit – Hinterlassene Aufzeichnungen*, Wien-Leipzig 1905., str. 102-109; *Die Occupation Bosniens...*, str. 450.

*609 U pomoć XX diviziji stigla je IV divizija preko rijeke Save kod Bosanskog Broda 2 i 3. septembra, koja je u svom sastavu imala 8., 45., 49. i 54. pješadijsku pukovniju, zatim 4. i 25. lovački bataljon.

Mandić, Mihovil: *Povijest okupacije Bosne...,* str. 64-71, 74 i 97-99.

*610 ***Ibidem***, str. 76.

*611 *Die Occupation Bosniens...*, str. 676.

*612 ***Ibidem***, str. 668-669.

*613 **Mandić**, Mihovil: *Povijest okupacije Bosne...,* str. 79.

*614 Okupaciona vojska, 14 i 15 septembra, imala je trojicu poginulih i osam ranjenih vojnika. Najviše je vojnika stradalo prilikom osvajanja Bihaća gdje je 554 vojnika poginulo ili bilo ranjeno u jednom danu. U Doboju i njegovoj okolini, u više dana stradao je 1.031 vojnik. Najveće gubitke imala je 79. pješačka pukovnija, zatim 23., 8. i 61.

***Ibidem** – *Prilog II, Pregled poginulih, ranjenih i zagubljenih vojnika u bojevima okupacije*; str. 97-99.

O ranjenim mađarskim vojnicima na području Gradačca vidi, *Budapesti Közlöny.* 1878. augusztus 20., 25., 27.; szeptember 03., 06., 07., 10., 19., 21.; október 03., 04., 23., 25., i december 07. Dostupno na: https://adtplus.arcanum.hu/; http://www.39gyalogezred.hu/hirek/a-39-gyalogezred-vesztesegei-bosznia-okkupaciojakor-sebesultek. Poslednji put pristupljeno 20.9.2018.

Detaljnije o navedenim vojnim događanjima vidi, *Die Occupation Bosniens...*, (Besetzung von Gradačac und Gefechte von Gorica, am 15. und 16. September), str. 675-682.

*615 Previšnja odluka od 16. septembra i 29. oktobra 1878. godine.
Ibidem, str. 91.

*616 *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.* Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1906., str. 17.

*617 **Fournier**, Dr. August: *Wie wir zu Bosnien...*, str. 81.

*618 *Osmanski ustav – 19. decembar 1876. godine.* Dostupno na: http://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2018/01/Osmanski-ustav-1876.pdf. Poslednji put pristupljeno 9.10.2018.

*619 Ustav je sankcioniran 17. oktobra, a u Sarajevu proglašen 20.2.1910., te su izbori u sabor provedeni prvi put u maju iste godine.

*620 Bosna i Hercegovina je kao sastavni i ravnopravni dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba ušla u *Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca* 1. decembra 1918. godine. Time je ostvareno ujedinjenje jugoslavenskih zemalja bivše Austro-Ugarske monarhije sa Kraljevinom Srbijom. Tim povodom je Kotarsko vijeće iz Gradačca uputilo pozdravni telegram *Glavnom odboru Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu*. Nakon proglašenja ujedinjenja vršena je daljnja postepena smjena vlasti u Bosni i Hercegovini. Tako je posljednji austrougarski kotarski predstojnik u Gradačcu dr. Julius Bitto predao 11. decembra 1918. vlast novopostavljenom kotarskom predstojniku Vladimiru Stojiću, o čemu je u kotarskom uredu sastavljen zapisnik i dostavljen Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu.

Grupa autora: *Modriča sa okolinom u prošlosti*. Modriča 1986., str. 140, 141; **Imamović**, Dr. Mustafa: *Upravni položaj Gradačca kao sreskog sjedišta u Kraljevini Jugoslaviji – 1918-1941 godine*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LII, Sarajevo 2009., str. 197.

*621 *Opširnije, vidi,* **Kamberović**, Husnija: *Sudbina džamije u gradačačkoj tvrđavi i pokušaj njene obnove 1891.-1909. godine.* Prilozi za orijentalnu filologiju br.

49/1999, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000., str. 253-264.

*622 Do 1895. godine brojčano stanje vojnika, podoficira i oficira je nepoznato, međutim tada ih je kao *prisutnih* evidentirano 14, a 1910. godine došlo je do smanjenja na svega 9. Za razliku od drugih gradova, navedeno brojčano stanje pripadnika vojske nije predstavljalo nikakav društveni niti ekonomski faktor u Gradačcu, koji bi eventualno mogao utjecati na određeni vid novog i drugačijeg načina života. Ovdje nije bilo ni oficirskih kasina, ni vojnih orkestara, niti brojnih društvenih manifestacija gdje bi dobro plaćeni oficiri sa svojim porodicama činili važan dio novog doseljeničkog građanstva. Poznata je činjenica kako su neki gradovi najneposrednije vezivali svoj ekonomski prosperitet za prisustvo vojničkog kadra u njima, tako da su preko svojih općinskih vijeća podnosili zahtjeve Zemaljskoj vladi za povećanje vojnih garnizona (npr. Bihać, Travnik...).

Hadžibegović, Iljas: *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Institut za istoriju, knj. 1, Sarajevo 2004., str. 317, Tabela 8; **Kraljačić**, Tomo: *Kalajev Režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo 1987., str. 488-489.

*623 **Arhiv Tuzlanskog kantona**: Austrougarski period – *Zbirka prevoda Ispisa iz povjerljivih arhiva Okružne oblasti u Tuzli 1879.-1908.*

*624 Kako je već pomenuto, Osmanske vlasti su u funkciji vođenja porezne politike vršile popise po *sandžacima*, tadašnjim upravnim jedinicama. Nažalost, kompletna dokumentacija u formi *deftera* iz osmanskog perioda Bosne, koja se nalazila u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, prilikom agresorskog granatiranja Sarajeva 16. i 17. maja 1992. godine je u potpunosti uništena (izgorjela).

Nažalost i austrougarska vlast na samim počecima organizacije vršenja popisa (1879., 1885. i 1895.) nije odmah uspostavila odgovarajuću statističku sliku unutar koje bi bili uvažavani specifični bosanskohercegovački odnosi – ekonomsko-socijalno stanje bilo je ograničeno na važnija zanimanja i popis samo odraslih muških osoba...

*625 **Hadžibegović**, Iljas: *Bosanskohercegovački gradovi...*, str. 38; ***Ibidem***, Tabela 5 na str. 311, Tabela 6 na str. 313 i Tabela 7 na str. 315.

*626 *Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina = Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1880; *Ortschafts-und Bevölkesungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885. Sarajevo: Landesdruckerei 1886 = Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*. Sarajevo 1886, str. 4f; *Hauptresultate Vokkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895 = Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*. Sarajevo 1896, str. 808; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sarajevo 1912, str. XLVIII – LIV.

*627 Tu su bili službenici u administraciji, učitelji, trgovci, zanatlije i drugi pojedinci različitih profesionalnih orijentacija. U gradačačkom kotaru (srezu) bilo je ukupno 1.058 doseljenika, od kojih je 649 bilo sa domicilnog jezičkog područja, a ostatak su činili pripadnici raznih nacija koje su baštinile rimokatolički nauk po pitanju vjerovanja.

Hadžibegović, Iljas: *Bosanskohercegovački gradovi...*, str. 253.

*627a *Vidi,* **Džaja**, Srećko M.: *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918): die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1994. = Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju : (1878-1918) : integracija između tradicije i ideologije (prev. Marijan Cipra et al.). Ziral, Zajednica izdanja Ranjeni labud, Mostar [etc.], 2002.

*628 *Bauordnung für Sarajevo und jene Städte und Märkte in Bosnien und Hercegovina, welche dieser Vorschrift durch eine Verordnung der Landesregierung ausdrücklich unterworfen werden*. Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878-1880. I Band. Allgemeiner Theil – Politische Verwaltung. Wien 1880., str. 245-271.

PRVI I DRUGI SVJETSKI RAT, TE RAT '92.-'95. – OBIM DEVASTACIJA I OBNOVA GRADAČAČKE UTVRDE

Utjecaj Rusije na ovom području Evrope nikako nije odgovorao zapadnim silama te su Engleska i Austro-Ugarska, zajednički zatražile održavanje, već pomenutog Berlinskog kongresa, na kojem bi se i uz njihovo učešće, ponovo razmatralo uređenje teritorija na Balkanskom poluostrvu. Očito je da su Njemačka i Austro-Ugarska bile zabrinute naglim porastom panslavizma pod utjecajem snažne Rusije, što je moglo ugroziti položaj Habsburgovaca. Velika Britanija i Francuska s nelagodom su gledale prema širenju ruskog utjecaja na jug (van Balkanskog poluotoka), gdje su ove dvije zemlje imale izražene interese. Prisiljena međunarodnim pritiskom, Rusija je popustila i raniji *Sanstefanski ugovor* biva poništen, a uređenje povijesnog i geografskog područja jugoistočne Evrope rješavano je ponovo. Ishod pregovora je bio *Berlinski sporazum* potpisan 13. 6. 1878. godine, ali je na taj način izmijenjeno ili poništeno 18 od ukupno 29 tačaka prethodnog Sanstefanskog ugovora. Tim povodom su primljene u red suverenih država Evrope: Rumunija, Kneževina Srbija i Kneževina Crna Gora kao nezavisne države, a prostor Bugarske je podijeljena na južni dio koji je ostao pod osmanskim suverenitetom, dok je na sjevernom dijelu osnovana Kneževina Bugarska.

Niz drugih osmanskih provincija odvojen je od Osmanske carevine i dat na upravljanje drugim državama, poput Bosne (i Hercegovine) koja je dodijeljena Austro-Ugarskoj, dok je Novopazarski sandžak ostao pod sultanovom upravom. Kneževina Srbija je znatno proširena, pored već pomenutih dijelova Bosanskog pašaluka dobila je i četiri okruga, Niški, Pirotski, Toplički i Vranjski, a Kneževina Crna Gora gradove Nikšić, Podgoricu i Bar. Berlinskim sporazumom drastično je smanjena moć Osmanske carevine u Evropi, a i utjecaj Rusije također je smanjen u korist Austro-Ugarske, što je povećalo napetosti između dva Carstva. Zbog ovakvog uređenja Balkana ubrzo je došlo do novih nemira na tom području, što će uroditi Balkanskim ratovima (8. 10. 1912. – 16. 6. 1913.), a potom će djelimično dovesti i do Prvog svjetskog rata (28. 6. 1914. – 11. 11. 1918.) upravo na području Balkanskog poluotoka, odnosno Bosne. Neposredni povod

---

ILUSTRACIJA LIJEVO: *Detalj sa slike Antona von Wernera,* ***Berliner Kongress*** *(1881.) /* ***Berlinski kongres****. Završni sastanak u Reichskom kancelariju 13.7.1878., centralno su postavljeni Bismarck između Gyule Andrássya i Pyotra Shuvalova, a s desne strane nalazi se dio članova osmanske pregovaračke delegacije.*

ratu bio je atentat na austrougarskog prestolonasljednika, nadvojvodu Franju Ferdinanda *(Karl Ludwig von Austria-Este)* u Sarajevu 28. 6. 1914. godine. Rat je završen potpisivanjem mnoštvom mirovnih sporazuma, a nakon Versajskog (28. 6. 1919.) ponovo je iscrtavana karta Evrope, te su tako opet stvoreni novi uvjeti za buduće sukobe između novoformiranih država oko njihovih granica. Njemačko Carstvo izgubilo je svoje kolonije, proglašeno je odgovornim za rat i prinuđeno da plaća veliku odštetu. Austro-Ugarska i Osmansko carstvo bili su ukinuti. Od teritorija koje je zauzimala Austro-Ugarska definirana je teritorija Austrije, Mađarske, Čehoslovačke i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1. 12. 1918.).

Po okončanju Prvog svjetskog rata, koji je na globalnom planu krvavom brutalnošću donio deset miliona mrtvih i dvadeset miliona ranjenih, te tri miliona ratnih udovica i šest miliona siročadi, u Gradačcu je nastupilo novo državno uređenje i novo razdoblje, koje, na svu sreću nije bilo *paralizirano teretom većeg broja mrtvih*.

Pošto je balkansko bojište otvoreno napadom Austro-Ugarske na Kneževinu Srbiju, u tim okolnostima na gradačačkoj regiji nije bilo frontovskog ratovanja. Međutim, iako, najvjerovatnije nije došlo do devastacije arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu, na osnovu fotodokumentacije moguće je zaključiti, kako je iz razloga namjene kao žandarmerijske kasarne došlo do zatvaranja (zaziđivanja) većih površinskih otvora u zidnim platnima na sve četiri strane *seir-čardaka* (vidikovac) na tornju. Tada su umjesto većih površinskih otvora postavljeni po jedan prozorski otvor, također na sve četiri strane, kao i zbog promjene rasporeda nekih unutarnjih prostora došlo je do zaziđivanja postojećih prozorskih otvora na fasadnim platnima konaka.

Petnestak godina nakon okončanja Prvog svjetskog rata bilo je dovoljno da se steknu odgovarajući uvjeti za novu podjelu Evrope, onu koja će uslijediti nakon Drugog svjetskog rata. Hladni rat i podjela na sfere pod utjecajem Zapada ili tada Sovjeta, kao i nestabilna globalna ravnoteža, inicirali su mnoštvo sukoba u zemljama u razvoju diljem svijeta. Dok su se dvije glavne pobjednice Prvog svjetskog rata 1919. godine, Britanija i Francuska, natjecale u političkom prestižu, *iza leđa im je izranjala* nova/stara sila na međunarodnoj sceni, Njemačka sa Adolfom Hitlerom, odnosno *Treći Reich* koji će postati glavna globalna vojna i politička sila. Nakon 1933. godine bilo je jasno da će se nacizam kao ideologija svijetu desiti u najgorem trenutku, kada su se još uvijek osjećale posljedice Prvog svjetskog rata, odnosno da bi njezina dominacija mogla biti osebujne barbarske naravi.

Bosna i Hercegovina podijeljena između Hrvatske i Srbije (sporazum Cvetković-Maček), Drugi svjetski rat je dočekala u državnoj zajednici Kraljevini Jugoslaviji (1929.-1941.). Njemačka invazija na tadašnju Jugoslaviju (*Aprilski rat*) počela je 6. aprila 1941. godine, a okončana jedanaest dana kasnije slomom kraljevih snaga. Zemlja je okupirana i podijeljena na dva dijela. Veliki dio Bosne i Hercegovine zajedno sa Gradačcem pripadao je pod Italijansku jurisdikciju, a uz pomoć Nijemaca, Pavelićev predstavnik Slavko Kvaternik, 10. aprila 1941. godine proglasio je i Nezavisnu državu Hrvatsku (NDH).

Dio kompleksa gradačačke utvrde sa tornjem, Sahat-kulom, dijelom naselja i džamijom Husejnijom 1938. godine.

Vidljiva oštećenja na gradačačkoj utvrdi – devastacija tornja i konaka poslije okončanja rata 1946. godine.

Već krajem aprila 1941. godine, dolazeći iz pravca Gračanice, prva jedinica njemačke okupacione vojske pojaviljuje se u Gradačcu. Narednog dana objavljena je naredba o predaji oružja, a civilnim vlastima saopćeno da, do novih naredbi i dalje obavljaju vlast, te da svojim životima odgovaraju za sigurnost njemačkih vojnika. Ujedno je zahtijevano da sve trgovačke, zanatske i ugostiteljske radnje budu otvorene, kao i da se pripadnici žandarmerije jave na svoja radna mjesta. Uz njemačku saglasnost u Gradačcu je formirana i vlast novoosnovane Nezavisne države Hrvatske. Proglas Komunističke partije Jugoslavije o početku oružanog ustanka protiv okupatora stigao je u Gradačac augusta 1941. godine, sa upustvom da se uspostavi veza sa partijskom organizacijom u Slavonskom Brodu. U jesen 1941. godine u okolini Gradačca počinju se formirati i četničke jedinice, prvo na Majevici, a zatim na Trebavi i dijelom na Ozrenu. U proljeće 1942. godine, odnosno 14. i 15. maja četnici napadaju i zuzimaju Gradačac, ali ustašama pristiže pomoć i četnici se povlače na Trebavu. Zatim u junu dolazi do sporazuma između Gradačačke ustaške vlasti i četnika sa Trebave, tako što se trebavska regija ostavlja četnicima na upravljanje, a četnici za uzvrat priznaju vlast NDH i obavezuju se na zajedničku borbu protiv partizana.

Od tog momenta naizmjenično će se deševati oslobađanja i ponovna zauzimanja Gradačca, što od partizana, njemačkih SS jedinica, ustaša, četnika..., sve do januara 1945. godine kada partizani napuštaju Gradačac, a ponovo ulaze četnici. Međutim, partizani se, ipak, vraćaju 11., ali grad drže samo do 19. marta, jer Gradačac zauzimaju njemačke snage zajedno sa ustašama. Konačno oslobađanje Gradačca uslijedilo je 5. 4. 1945. godine, za čiju su slobodu 315 boraca Narodnooslobodilačkog rata (nazivali su se općim imenom *partizani*) ugradili svoje živote, a 70 osoba su bile žrtve fašističkog terora. Poslije kapitulacije Njemačke 9. 5. 1945. godine, stvara se nova *Federativna Narodna Republika Jugoslavija* (29. 11. 1945. – 7. 4. 1963.) u kojoj će Gradačac imati jedno novo razdoblje, a koje će trajti kroz transformaciju te nove države u *Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju* (7. 4. 1963. – 27. 4. 1992.), sve do njezinog raspada i novog rata koji izbija početkom 1992. godine, odnosno po održanom referendumu za neovisnost (1. 3. 1992.) i proglašenju (8. 4. 1992.), te priznanju samostalnosti države *Republike Bosne i Hercegovine* (22. 5. 1992.). U odbrambeno-oslobodilačkom ratu od 1992. do 1995. godine skoro 1.000 boraca Armije RBiH dalo je živote za slobodu koju danas ima Gradačac i njegova regija, dok je cijeli arhitektonski kompleks utvrde bio razoren i devastiran sistematskim razaranjem neprijateljskog artiljerijskog oruđa.

◊ ◊ ◊

Pošto je arhitektonsko-fortifikacijski kompleks gradske utvrde u Gradačcu u toku Drugog svjetskog rata korišten u vojne svrhe, došlo je do ponovnog otvaranja prostora za stražarsko osmatranje na seir-čardaku, kao i kasnije veće devastacije kapetanskog tornja i konaka. Sve do 1952. godine nije ništa rađeno na zaštiti i obnovi, kada je *Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne republike Bosne i Hercegovine* angažirao arhitektu Džemala Čelića, sa saradnicima Nedeljkom Rosićem i Sabirom Smailbegović da se uradi elaborat zaštite i ponudi idejno rješenje *restauracije* postojećeg stanja. Ispitivanjem na objektu *in situ* pri njegovom snimanju tokom 1952. godine utvrđeno je da postoji čitav niz prozorskih otvora na svim katovima koji su tokom vremena zazidani. Dž. Čelić u studiji koju je napisao tim povodom, ističe da se to vjerovatno desilo zbog potrebe za boljim uvjetima *za smještaj i obitavanje žandarskih službenika*.[629] Također je utvrđeno da je na najvišem katu kule na sve četiri strane *jedan dio zida naknadno ubačen*, kao i da su ranije postojeći *veliki otvori zazidani*, a umjesto njih ostavljen po jedan manji prozorski otvor. Dodatno, na osnovu fotodokumentacije arhitekta Čelić zaključuje kako su *na sve četiri strane postojali drveni doksati*.[630] Uvidom u navedene referentne časopise gdje je takva dokumentacija objavljena,[631] kao i u dodatne dostupne izvore, koji su prezentirani u ovom radu, moguće se složiti sa nekim elementima Čelićeve tvrdnje, s tim da nije bilo moguće govoriti o izbačenim *'doksatima'* već o uvučenim (plitkim) elementima u funkciji zaštitne ograde na otvorenim prostorima *seir-čardaka* (vidikovac), koji su vidljivi na fasadnim platnima. Takva oblik zaštitne pa i estetizirane ograde u raznim varijantama korišten je na objektima tradicionalnih bosanskih kuća na formi *verandi* (njem. *Veranda*, natkrivena galerija duž pročelja kuće). Očito je došlo do pogrešnog vizualnog iščitavanja navedenih podataka, bar kada je riječ o navedenim izvorima, ili je zbog nekih drugih razloga došlo do pozicioniranja pomenutih elemnata. Isto tako, na sjeveroistočnom dijelu tornja na prvom i drugom katu, otkriveno je da nije bio zatvoren masivnim zidom već je konstruktivno savladan lukovima, zbog čega je pretpostavljeno da su tu postojali *nekakvi doksati* ili određeni element *loggie*.[632] Nažalost, ne postoji niti jedan izvor vizualnog karaktera koji bi to mogao potvrditi.

Ostala su otvorena pitanja o tome kako su prozori (na *čèkmu*[?]) prvobitno izgledali, kakva im je bila stolarija, da li su neki imali *demire* ili *mušepke*...,[633] kao i nedefinirano je ostalo kako su prvobitno izgledali stropovi, ulazna i sobna vrata, ograda stubišta, konstrukcija eventualnih *doksata*, pa i izvorno rješenje vidikovca je zasnovano na mogućim pretpostavkama.

Snimak postojećeg stanja zapadne i južne fasade po arhitekti Džemalu Čeliću iz 1953. godine. Interesantno je da su na seir-čardaku sa sve četiri strane ucrtani prozorski otvori umjesto tada postojećih velikih otvora namijenjenih osmatranju okolnog terena.

U konačnici arhitekta Čelić zaključuje kako je [...] *jedino moguće uklanjati elemente kasarne, otvarati zazidane otvore, rušiti naknadno postavljene zidove (bar tamo gdje postoje kakvi takvi podaci), i onda na njihovo mjesto postaviti elemente koji će u glavnim obrisima pripadati feudalnom dvorcu, ali će zbog oskudne dokumentacije u svom tretmanu pripadati našoj epohi.*[634]

Obrazloženjem potrebnih tehničkih zahvata, kao što su: [...] *izmjena trošnih greda stropnih konstrukcija, popravka podova, obnova stepeništa, obnova plafona, popravka oštećenih zidova, temeljita obnova krovne konstrukcije i prepokrivanje, popravka žbuke u unutrašnjosti i izvana, ponovno kaldrmisanje prostorija u prizemlju, uvođenje električnih instalacija...*[635] date su osnovne građevinske instrukcije sanacije, dok su važniji zahvati za budući izgled tornja i *konaka* navedeni u više elemenata.

- *Otvaranje svih zazidanih prozorskih otvora. Novi prozori na svim prozorskim otvorima treba da budu iz dva dijela, kod čega je donji dio pomičan u vertikalnom smjeru. To je princip naših starih prozora, a velike plohe stakla, mjesto sekundarne razdiobe površina, treba da naglase naše doba.*

- *Sobna vrata predviđaju se potpuno glatka sa 4 mm debelom šperpločom na obje strane na podlozi od jelovih letvica, sa modernim bravama i kvakama. Negiranjem svakog ukrasa željeza će se postići čista utilitarnost bez ikakvih pretenzija.*

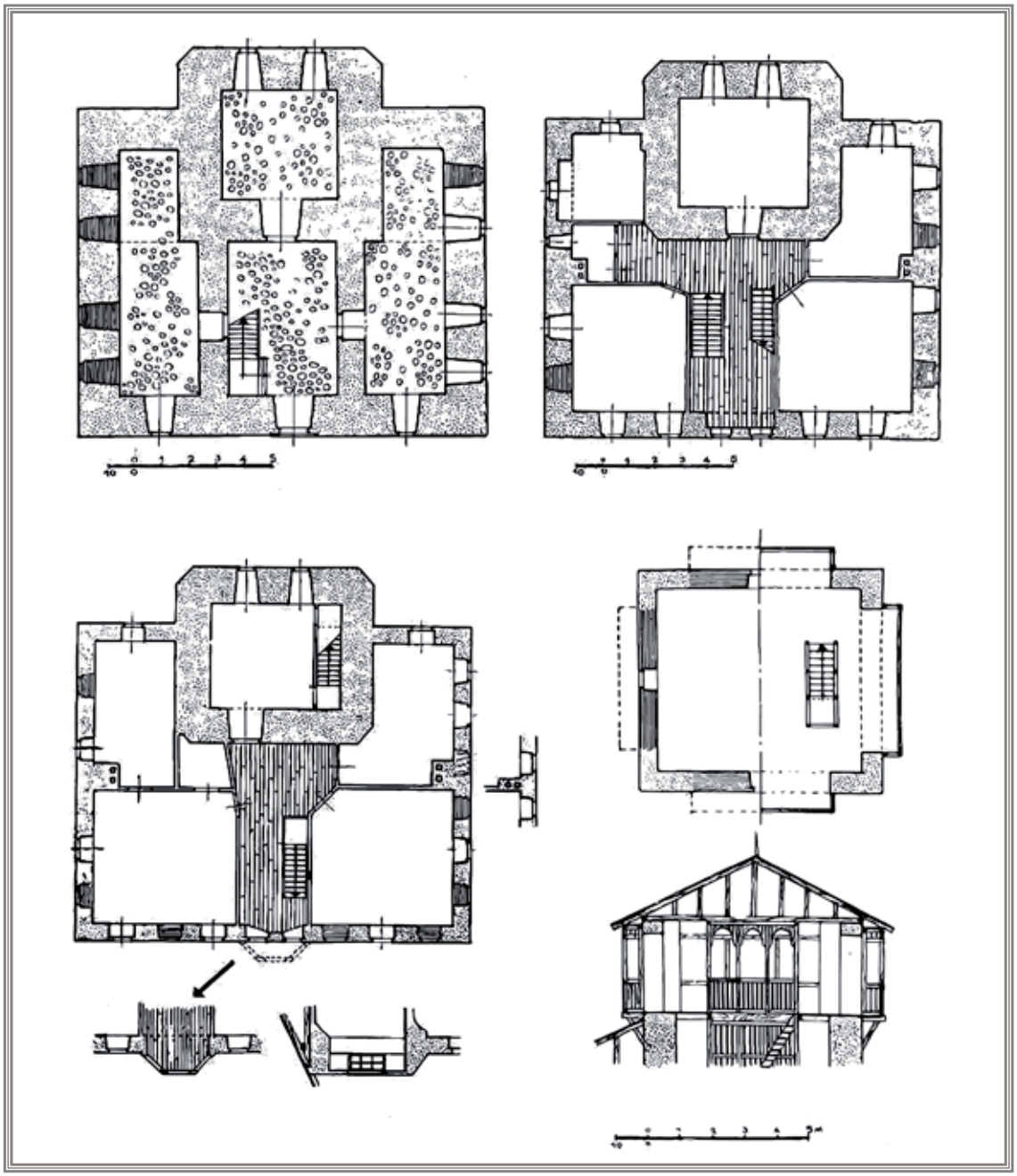
- *Ulazna vrata će biti tesarska od zbijenih i utorenih dasaka sa okovom od kovanog željeza.*

- *Ograde stepeništa treba da se izvedu od gusto poredanih letvica (karakteristično i za druge slične objekte) bez uobičajene sekundarne profilacije letvica.*
Rekonstruira se doksat u drugom katu nad ulazom, u drvenoj kanatnoj konstrukciji s ispunom od šuplje cigle i modernim prozorima.

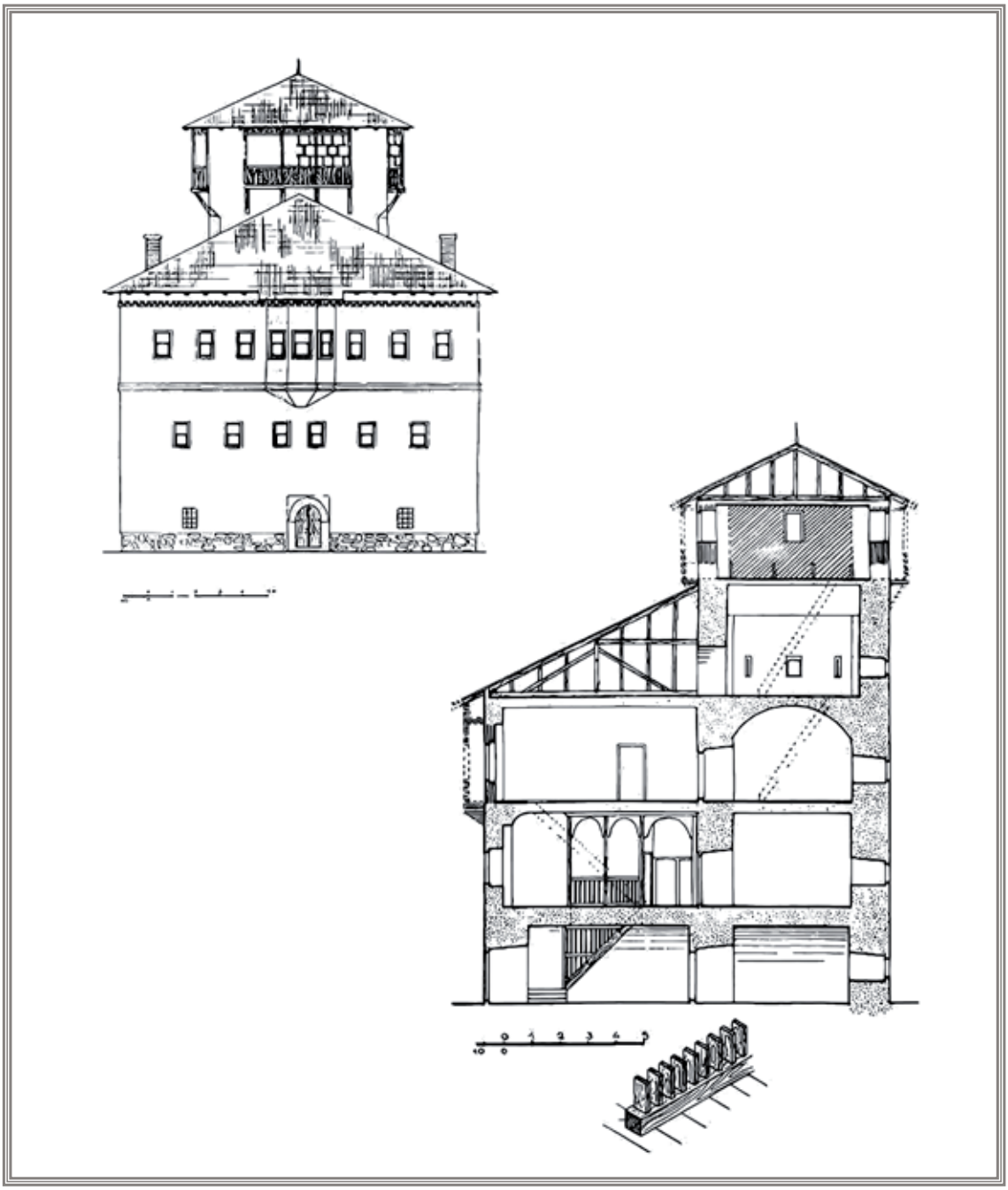
- *U zadnjem katu obnavlja se nekadašnji vidikovac. Drvena konstrukcija vidljiva, strop – drveni grednik, sve u naravnoj boji drveta. Okviri sa ustakljenjem treba da se izvedu tako da se mogu potpuno demontirati; inače, stakla su u okvirima fiksna, izuzev srednjeg okna koje se otvara.*

- *Konačno se predviđa skidanje masne boje sa zaostalih drvenih dijelova, natapanje firnajsom drvenih elemenata unutrašnjosti, a razrijeđenim karbolineumom onih koji su izloženi suncu, kiši i vjetru, te krečenje spolja i iznutra.*[▾636]

Čini se bitnim naglasiti, kako su određeni, prethodno navedeni radovi vršeni u periodu od 1954. do 1970. godine. Sredstva koja je Zavod mogao staviti na raspolaganje na samom početku obnove tornja i konaka (1954) bila su dovoljna samo za dio osnovnih konzervatorskih radova, te sanaciju krovne i međuspratne konstrukcije na tornju. Ipak, iste godine i na objektu Sahat-kule popravljena je krovna konstrukcija, dotrajali limeni pokrov je zamijenjen šindrom, sređeno je stepenište i postavljena su nova ulazna vrata. Godine 1958. poduzeti su restauratorski zahvati na potpornom zidu u dužini od 70 m, kod ulaza u utvrdu, dok je u periodu od 1965. do 1969. godine urađena izmjena stropnih i krovnih konstrukcija konaka, zamjena unutrašnjih stepeništa i započeti su obimniji radovi na temeljitoj obnovi kompletnog arhitektonskog kompleksa utvrde. Daljnji radovi na rekonstrukciji bedema trajali su od 1968. do 1971. godine, kada su sanirana veća oštećenja na bedemima, branič kulama i poligonalnoj *tabiji*/bastionu, te otklonjena opasnost od daljnjeg rušenja.

Tlocrt prizemlja, zatečenog stanja prvog i drugog kata sa idejnim rješenjem rekonstrukcije seir-čardaka na posljednjem katu tornja – arhitekta Čelić 1953. godine.

Novoprojektirano stanje zapadne fasade i presjek objekta u formi idejnog rješenja arhitekte Čelića 1953. godine.

Kontinuitet restauratorakih radova i adaptacije objekata kapetanskog tornja i *konaka* sa namjenom za turističko-ugostiteljske svrhe, kao i obnove Sahat-kule i sanacije bedema, branič kula i poligonalnog bastiona izvodili su stručnjaci *Republičkog zavoda za zaštitu kulturnog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine* iz Sarajeva. Objekt koji je, sjeverozapadno orijentiran, ranije imao namjenu *mùtvaka* sa *àščinicom*, odnosno kasnijeg prostora za pripremu i konzumiranje hrane za austrougarske vojnike, sada je dobio ugostiteljsku namjenu, a *seir-čardak* (među žiteljima Gradačca nazivan i *Čatma kula)* postao je kafana-vidikovac. Deset soba je dobilo suvremenu hotelsku namjenu, sa elementima tradicionalnog bosanskog enterijara. Ugrađene su banjice – *hamamdžici* sa suvremenom sanitarnom opremom, *musandare* sa rezbarijom u drvetu, koja je asocirala na originalne motive iz porodične kuće Gradaščevića, zatim svoje mjesto i upotrebu našli su i *mangale*, vezeni *peškuni*, *rafe*, *sećije*, ručno tkani *čilimi*... Radovi na adaptaciji kapetanskog tornja i *konaka*, u smislu prenamjene prostora urađeni su zahvaljujući investiciji SO Gradačac, kao i dobrovoljnim prilozima građana.

Na čeonoj zapadnoj fasadi konaka, ispod, na drugom katu izbačenog *doksata* pojavio se još jedan otvor na prvom katu, odmah iznad ulaznih vrata, što aritekta Čelić u idejnom rješenju nije predvidio kao mogućnost. Međutim, moguće je pretpostaviti da se povod za ovakvu dodatnu intervenciju na čeonom fasadnom platnu pojavio iz istih razloga, kao i kod arhitekte Čelića na drugom katu. Naime, najvjerovatnije se desilo da se prilikom izvođenja određenih građevinskih intervencija otkrio i naknadno zazidan otvor u fasadnom platnu na tom mjesu, identičnog oblika i veličine kao na katu iznad. Tako je bilo moguće da je došlo do zamjene ranije postojećih dva prozorska otvora na fasadi sa nešto užom, u odnosu na gornju, drvenom kantnom konstrukcijom *doksata* sa tri prozora.

Prema projektu prof. dr Zlatka Langofa 80-ih godina prošlog stoljeća poduzeti su i dodatni radovi na sprečavanju daljnjeg bočnog horizontalnog tonjenja (naginjanja) Sahat-kule koji, nažalost, sa današnjeg uvida u postojeće stanje, iz nepoznatih razloga *nisu urodili plodom*.

Posljednja ratna dešavanja na ovom području '92.-'95. značajno su doprinijela devastaciji arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu. Razaranja su bila ogromna bez ikakvog utemeljenja – arhitektonski kompleks utvrde nije korišten za vojne svrhe. Kada je riječ o ponovnoj obnovi, odnosno prvom stupnju sanacije, koji se odnosio na popravku krovnih konstrukcija i postavljanje pokrova od šindre, Fondacija *Lora* iz Sarajeva izvela je 1997. godine pomenute sanacione radove na tornju, *konaku*, *kapi kulama* i Sahat-kuli uz nadzor ovlaštene

Toranj i konak po okončanju ratnih dejstava 1995. godine(gore) i u toku sanacije 1997. godine (dolje).

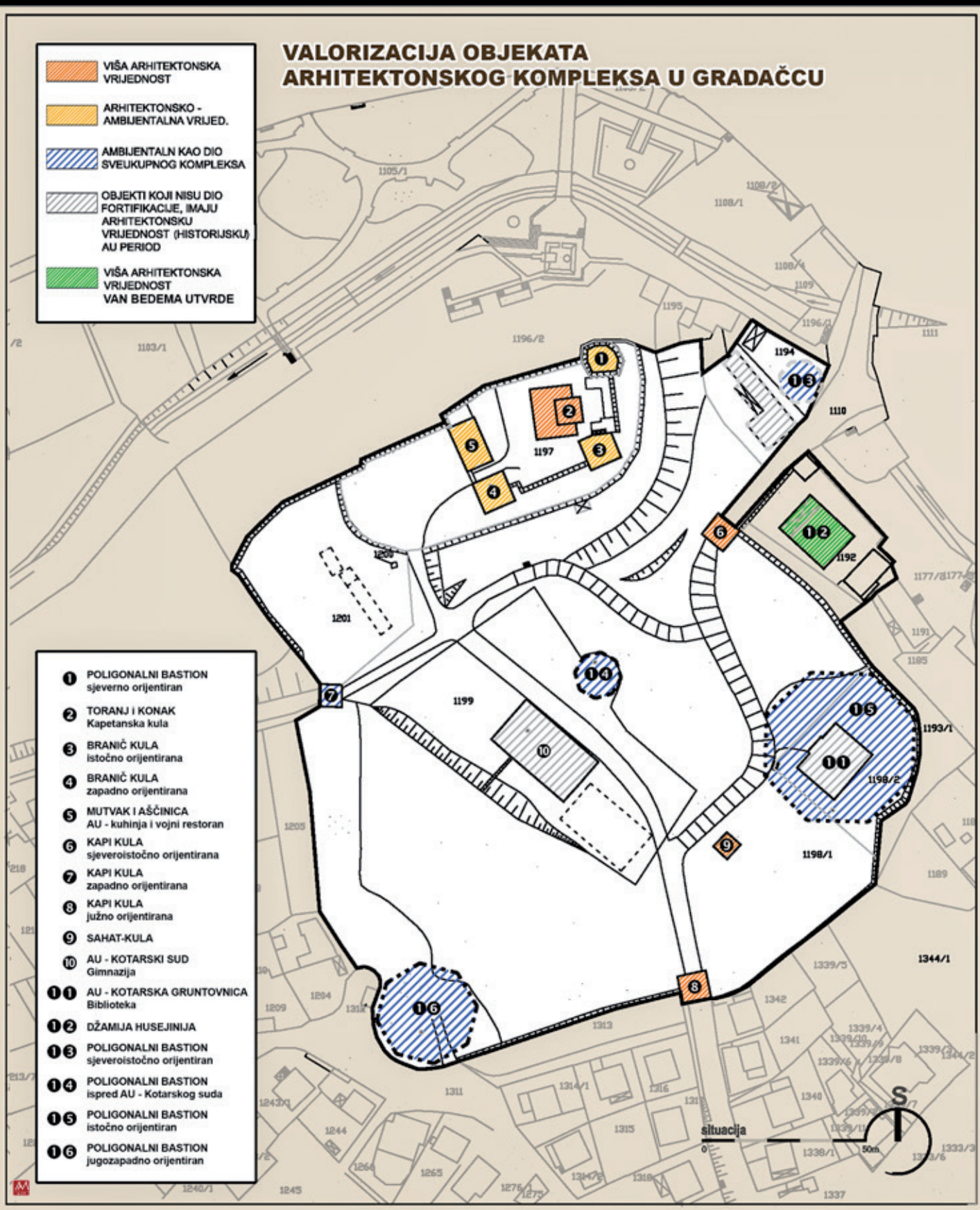
osobe ispred Općine Gradačac. Također, izvršeni su i određeni sanacioni radovi na bivšim objektima Kotarskog suda i Gruntovnice, odnosno tadašnje i sadašnje Gimnazije i Gradske biblioteke u čijim je prostorijama smještena radio-stanica i muzej.

Obuhvatniji i detaljniji konzervatorsko-restauratorski radovi izvršeni su tek 2003. godine pod nadzorom *Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine* iz Sarajeva. Tim građevinskim zahvatima na kapetanskom tornju i *konaku* rekonstruirane su nove krovne, te obnovljene stropne konstrukcije, šindra je zamijenjena crijepom, urađene su nove podne obloge, unutarnja i vanjska stolarija (vrata i prozori), kao i kompletne instalacije. Fasade su ožbukane i nanešeno je vapneno mlijeko (okrečeno).

Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu aprila 2014. godine definirao je projektni zadatak za tendersku dokumentaciju, pod radnim naslovom *Projekt razvoja i očuvanja graditeljske cjeline – Stari grad u Gradačcu*[637] i ponudio Općini Gradačac, a nešto kasnije i *Federalnom Ministarstvu okoliša i turizma*. Sadržaj navedene dokumentacije bio je sljedeći:

- Općí opis graditeljske cjeline
  - obuhvat i postojeći objekti,
  - kratki historijski pregled, i
  - kompletna fotodokumentacija postojećeg stanja – april 2014. godine.
- Prijedlog faza projektnog zadatka
  - planiranje pripremnih radova (obavezni istražni radovi – arheologija),
  - snimanje postojećeg stanja,
  - izrada idejnih projekata, i
  - izrada glavnog projekta po pojedinačnim strukturama
- Postojeće stanje – opis pojedinačnih struktura
- Idejni projekt cjelokupnog kompleksa graditeljske cjeline stari grad gradačac – plan razvoja i očuvanja cjelokupnog kompleksa
  - sanacija i restauracija prioritetnih struktura – fortifikacijski zidovi (bedemi), poligonalni bastion i Sahat-kula,
  - restauracija objekata i struktura [toranj sa *konakom*, branič kule, *kapi kule*, prateći objekti, objekat Gimnazije i Biblioteke – obavezna arheološka ispitivanja], i
  - uređenje zelenih površina i pješačkih staza – elektroinstalacije.

VALORIZACIJA OBJEKATA ARHITEKTONSKOG KOMPLEKSA U GRADAČCU

❶

❷

❸

❹ i ❺

❻

❼

❽

- Dokumentacija i bibliografija
  - grafičke podloge,
  - odluka komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, i
  - literatura

Cilj projekta je bio sveobuhvatno očuvanje, zaštita i prezentacija graditeljske baštine Gradačca, te pronalazak modaliteta korištenja i funkcioniranja cjeline kao dijela grada, prostora za odmor i rekreaciju, te poboljšanje opće turističke ponude. Projektni zadatak je bio urađen sa detaljnim prikazom pojedinačnih struktura te navedenim njihovim specifičnim problemima i mogućim pristupom određenog intervencijskog karaktera.

- Generalno posmatrano, projekt je trebao postići sljedeće:
  - **Plan očuvanja i razvoja graditeljske cjeline,** imao je za cilj da sagleda kompleks u cjelini i njegovu poziciju unutar grada, kao specifičnog arhitektonskog kompleksa graditeljskog naslijeđa, da ga adekvatno valorizira, predloži okvirni plan intervencija, te da istraži mogućnosti intenzivnijeg i adekvatnog korištenja prostora.
  - **Definira prioritetne strukture**; Kroz snimak postojećeg stanja bile bi definirane strukture koje zahtijevaju prioritetan tretman i ujedno preporučeni potrebni konstuktivni i restauratorski zahvati.
  - **Restauraciju struktura i objekata kompleksa Starog grada Gradačac**; Na svim stukturama bilo je predviđeno izvršenje različitih intervencija, da bi objekti bili sačuvani od daljnjeg propadanja, te ispravljene pojedine neadekvatne intervencije iz ranijih perioda.
  - **Hortikulturno uređenje zelenih površina i pješačkih staza**; Podrazumijevalo je kompletno uređenje kompleksa, koji ima cca 33.000 m^2 zelenih površina, a koje je potrebno urediti i prilagoditi da postanu dio gradskog parka, turističke ponude.
- Intervencije na objektima graditeljske cjeline trebale su slijediti sljedeće principe:
  - minimum zahvata da bi se u što većoj mjeri sačuvalo originalno tkivo,
  - na mjestima gdje je moguće, predviđeno je osiguranje čitljivosti (razlika

između novog i starog) te reverzibilnost zahvata, i
- očuvanje svih historijskih slojeva na kompleksu ali i na pojedinačnim strukturama.

- Izrada glavnog projekta trebala se realizirati u više faza:

I FAZA
- Izrada elaborata zaštite (monografija historijskog razvoja starog grada Gradačca) – forma knjige;
- Izrada glavnog projekta konzervacije i restauracije tri *kapi kule* (*kapi kula* sjever, *kapi kula* jug i *kapi kula* zapad) i Sahat-kule;

II FAZA
- Izrada glavnog projekta konzervacije i restauracije vanjskih bedema sa poligonalnim bastionom sjeverno orijentiranim;

III FAZA
- Izrada glavnog projekta konzervacije i restauracije donjih bedema Gornjeg grada, unutarašnjosti Gradine, podzemnih prostorija i tunela, i

IV FAZA
- Izrada glavnog projekta konzervacije i restauracije Gornjeg grada sa tornjem i *konakom*, ulaznom *tabijom* i pratećim objektom.

Nažalost, iz nepoznatih razloga nije došlo do realizacije *Projekta razvoja i očuvanja graditeljske cjeline – Stari grad u Gradačcu*, ali je dio izrade *Tehničke dokumentacije zatečenog stanja tri kapi kule i Sahat-kule,* opredjeljenjem odgovornih u SO Gradačac dat da se radi u jednoj firmi koja je registrirana za različite djelatnosti proizvodnje, usluga, trgovine..., (npr. proizvoda od drveta, betona, cementa, gipsa, proizvodnju kancelarijskih mašina i opreme, kuhinskog namještaja, gradnju željezničkih pruga, posredovanje u trgovini drvenom građom, trgovini alatnim mašinama, cvijećem, muzičkim i video zapisima, odnos s javnošću i djelatnost saopćavanja...) pa i za ***arhitektonsku djelatnost***. Ipak, čini se bitnim istaći kako baviti se oblašću **zaštite graditeljskog naslijeđa** podrazumijeva i odgovarajući **certifikat** za takvu oblast, a ne samo registraciju za bavljenje *arhitektonskom djelatnošću*. Očito da su i rezultati rada na dijelu potrebne dokumentacije odgovarajući navedenoj registraciji.[▼638]

Pogled na dio Gornjeg grada, džamiju Husejiniju i Biblioteku – oktobra 2018. godine.

BOSNA
DAS
BOSNIEN.
Gratschacz, Graysacz, Greyschatz, Gradaczaz,
Gradachatz, Grachacz, Kal'a Gradçaç...

BILJEŠKE

*629 *Vidi,* **Čelić**, Džemal: *Arhitektura Gradačca...,* str. 170.

*630 ***Ibidem**,* str. 171.

*631 *Vidi, Bošnjak – Kalendar za prostu godinu 1901;* Dvanaesta godina, Sarajevo 1901., nije paginirano; *Nada* – Časopis za pouku, zabavu i umjetnost. Broj 8 od 15. aprila 1900., Sarajevo 1900., str. 120 i 121. Ista ilustracija je korištena za naslovnu stranicu knjige **Kreševljaković**, Hamdija: *Husein kapetan Gradaščević – Zmaj od Bosne,* Sarajevo 1931.

*632 *Vidi,* **Čelić**, Džemal: *Arhitektura Gradačca...,* str. 171.

*633 ***Ibidem**,* str. 172.

*634 ***Ibidem**.*

*635 ***Ibidem**.*

*636 ***Ibidem**,* str. 172-173.

*637 *Projekt razvoja i očuvanja graditeljske cjeline – Stari grad u Gradačcu* radili su profesori Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu: Prof. dr. Aida Idrizbegović Zgonić, D.I.A (zaštita), Prof. dr. Amir Čaušević (statika) i Prof. dr. Nerman Rustempašić, D.I.A, (materijali).

*638 *Tehnička dokumentacije zatečenog stanja tri kapi kule i Sahat-kule;*
Projekt br. PZS 120618, Sarajevo, juna 2018. godine.

KOMPLEKS OBUHVAT P = 32910.0 m²

GORNJI GRAD P = 3296.0 m²

POLIGONALNI BASTION SJEVERNO OR. P = 115.95 m²

TORANJ KAPETANSKE KULE SA HANOM P = 214.10 m²

UGOSTITELJSKI OBJEKT P = 126.42 m²

ČETVEROUGAONA BRANIČ KULA JUGOZAPADNO OR. P = 100.73 m²

DŽAMIJA HUSEJNIJA P = 255.77 m²

KAPI KULA SJEVEROISTOČNE OR. P = 255.77 m²

SREDNJA TABIJA/BASTION

KAPI KULA ZAPADNE OR. P = 46.28 m²

GIMNAZIJA P = 479.79 m²

BIBLIOTEKA P = 274.70 m²

TABIJA/BASTION JUGOISTOK

SAHAT KULA P = 34.49 m²

KAPI KULA JUŽNE OR. P = 77.03 m²

TABIJA/BASTION JUG

UNIVERZITET U SARAJEVU
ARHITEKTONSKI FAKULTET

PREGLED BRUTO POVRŠINA

HISTORIJSKA JEZGRA GRADAČAC

ANALIZA DEGRADACIJE POJEDINAČNIH ELEMENATA STAROG GRADA U GRADAČCU

Povijesne građevine koje čine arhitektonski vrijedne objekte u sklopu cjeline starog grada Gradačca su identificirane kao **nepokretna graditeljska baština** koju je neophodno istražit, obnoviti i očuvati. Tokom vremena neke su građevine uništene, a neke su ostale sačuvane. Međutim, sve su one bile izložene mnogim oštećenjima i degradacijama iz više razloga. Dobro je poznata činjenica da su ratovi i ratna razaranja izazvali ne samo znatnu štetu na graditeljskoj baštini nego i njeno nestajanje u smislu povijesnih, kulturnih i arhitektonskih vrijednosti. Utjecaji od ratnih razaranja su, u našem konkretnom slučaju evidentno najvažniji faktori ugroženosti, koji su degradirali sigurnost konstrukcija, ali i kompletno uništavali neke od već postojećih objekata. Ustvari, otpornost očuvanih konstrukcija na opće prisutna i posebno razorna ratna djelovanja ovisila je o samoj konfiguraciji tla, materijalima ugrađenim u konstrukciju, interakciji među nosivim elementima konstrukcije, načinu izgradnje i dinamičkim karakteristikama.

Nažalost nepostojanje institucionalnog istraživačkog djelovanja u evidentiranju arhivske građe za izučavanje povijesti gradačačke arheologije, pa i nepostojanje znanstvene literature o toj problematici onemogućeno je stvaranje i definiranje širih arheoloških zaključaka od topografije antičkog do današnjeg lokaliteta Gradačca. Nedjelovanjem u tom smjeru, ratnim

razaranjima, općom neimaštinom i turbulentnim društveno-političkim mijenama, sve je manje interesa da se ostvare neophodna šira arheološka istraživanja,[639] geotehnička, geomehanička i geoelektrična ispitivanja tla, te izrada odgovarajućih elaborata na ovom lokalitetu.

S druge strane, pogrešne intervencije te loša kvaliteta odabranih materijala na izvršenim "sanacijama" prouzročili su znatna oštećenja na samim konstrukcijama objekata. Kao posljedicu toga, imamo nepravilno ponašanje konstrukcija koje negativno utječe na njihovo opće stanje graditeljske baštine, te bi moglo prouzročiti veliku štetu u cijeloj konstrukciji ansambla gradske utvrde. Dakle, to se može smatrati još jednom ključnom prijetnjom kojoj je izložena graditeljska baština ove gradske utvrde. Arhitekti i građevinski inženjeri koji eventualno budu uključeni u konzervaciju, restauraciju i eventualnu sanaciju, kao i obavezno održavanje moraju prepoznati svojstva konstrukcija prisutnih povijesnih građevina, te detektirati vrste i karakteristike materijala kako bi mogli ponuditi kompatibilna rješenja u smislu izvornih svojstava konstrukcija i karakter njihove moguće konzervacije i restauracije. Stručnjacima uglavnom nedostaju potrebne arheološke, ali i informacije o analizi konstrukcija povijesnih građevina, npr. nosivosti i ponašanja konstrukcija uslijed utjecaja mogućih oblika osciliranja. Dakle ne uzme li se u obzir analiza djelovanja određenih sila na konstrukciju tokom sanacije i održavanja povijesnih građevina, može doći do djelimične ili potpune degradacije tih objekata čak i pod njihovim umjerenim djelovanjem.

Zidovi i drvene krovne konstrukcije uglavnom prevladavaju u našim povijesnim konstrukcijskim sistemima.[640] Riječ je o najranijim primjerima povijesne baštine jer su upotrebljavani prirodni materijali, veziva i jednostavna tehnika gradnje. Njihova konstrukcijska svojstva igraju važnu ulogu u ponašanju samog objekta, pa samim tim i njihovog zatečenog stanja.

Na pitanja određivanja načina izvedbe konstrukcije i njezinog ponašanja nije moguće izravno odgovoriti zbog nedostatka potrebnih rezultata ispitivanja mehanizma nosivosti u sadašnjim uvjetima i numeričke analize. Zato je cilj ovog rada, između ostalog da bar skrene pažnju na neminovnost analize izvedbe svih prisutnih objekata, bedema i podzemnih hodnika. Za potrebe **numeričkog modeliranja** moguće je koristiti izvorna svojstva postojećih povijesnih građevina.[641] Nakon toga objekte je moguće analizirati metodom konačnih elemenata s ciljem otkrivanja mehanizma oštećenja konstrukcije, te njezine osjetljivosti na bilo koji karakter osciliranja. Potrebno je istaći da određivanje ponašanja konstrukcija kod

ovakvog tipa građevinskog kompleksa vrlo je teško, a uobičajene inženjerske metode nisu dovoljne. Posebno treba istaknuti da su zidane konstrukcije kompleksne i vrlo teško ih je analizirati. Međutim, metoda **konačnih elemenata** je jedna od najprikladnijih metoda za analizu zidanih konstrukcija. Uz današnja poboljšanja u računalnoj tehnologiji dobiva se praktičan način za analizu konstrukcije pomoću izrađenih numeričkih modela, pogotovo za složenije konstrukcije (velika masa, različiti materijali u konstrukciji). U tu svrhu, moguće je izraditi i **prostorni model** na temelju stanja konstrukcije i geometrijskih karakteristika. Proračun se provedi primjenom softverskog paketa ANSYS Workbench,[642] a za konstrukciju mogu se koristiti volumni SOLID186 elementi.[643] Također moguće je upotrijebiti i t**eoriju sistema**[644] jer ova graditeljska cjelina djeluje jedinstveno, a u kojoj bi svaki pojedinačni element ove graditeljske cjeline predstavljao zaseban sistem, ali u simbiozi svh emenata tj. sistema. Osobito je važno naglasiti da je svaki od prisutnih segmenata ili elemenata ove cjeline nosilac specifičnih stilskih i konstruktivnih karaktersika, pa uz arheološke nalaze i fortifikacijsku strukturu ovdje je moguće govoriti i o **integralnoj baštini**.

Neprimjerena sanacija oštećenja na zapadnom fasadnom platnu ugostiteljskog objekta (artiljerijska destrukcija 1995.)

Neka od prisutnih oštećenja na kapi kuli, bedemima, kao i jedan od primjera neprimjerene sanacije unutar podzemnih tunela, te naglašena prisutnost biološke degradacije.

Oštećenja su mogla nastati zbog elementarnih nepogoda (raznih oblika oscilacija, mogućih potresa, požara...), ratnih razaranja (uoutreba artiljerijskog oruđa), svojstava korištenih materijala, tipa konstrukcijskog sistema, geometrijskih karakteristika, starosti, biološke degradacije, loše kvalitete provedenih prijašnjih intervencija na konstrukciji, arhitektonsko-građevinskih preinaka i tome slično. Vizualnim promatranjen *in situ*, razine oštećenja su različite (u rasponu od mikro pukotina u malteru/žbuci i kamenim platnima do djelimičnog urušavanja konstrukcije). Glavne posljedice oštećenja mogu se vidjeti na površinskom djelu, primjerice na bedemima i konstrukcijskim elementima drugih objekata, gdje je zbog gubitka materijala došlo smanjenja nosivosti, odnosno ozbiljne ugroženosti postojećih konstrukcija. Razlozi za pojavu pukotina mogu biti različiti: deformacija tla, promjene temperature, preveliko opterećenje i eventualni utjecaj korištenih artiljerijskih oruđa ili samih potresa. U povijesnim građevinama koje su u sferi našeg interesa pukotine su najčešće nastale blizu uglova kamenog zida, mada u značajnom obimu egzistiraju i po kompletnoj površini zidnih ploha, te općenito imaju vertikalni smjer pružanja. Takve pukotine često počinju na vrhu kamenog zida i šire se dalje prema dnu u vertikalnom smjeru i poprimaju karakter strukturalnih oštećenja.

Kameni zidovi u donjim (prizemnim) dijelovima bedema uvelike su bili izloženi degradaciji materijala. Štaviše deformacije i pucanje površinskog sloja kamenih blokova, ljuštenje zidova, pojava praha te mrlja uslijed vlage vidljiv su znak propadanja materijala na vanjskim površinama. Vezivni sloj u formi krečnog maltera (mort) između kamenih blokova djelimično je nestao ispiranjem. Gubitak tog vezivnog materijala izazvao je slabljenje nosivosti. Najviše su stradali kameni dijelovi pri dnu zidova koji su izloženi neplaniranom pritisku. U nekim slučajevima prisutna je abrazija u formi destruktivnog djelovanja. Takva oštećenja konstrukcije i degradacije samog materijala mogu znatno utjecati na otpornost cijelih sistema. Zato se oštećenja konstrukcije i degradacije materijala trebaju ispitati detaljnije pomoću neinvazivnih dijagnostičkih tehnika, a njihova sanacija obaviti na odgovarajući način i bez upotrebe cementa kao vezivnog materijala. Nažalost, prisustvo ranijih oblika neprimjerene sanacije na vanjskim zidnim plohama objekata, u formi fugiranja kamenih blokova upravo korištenjem cementa za tu namjenu, predstavlja samo jedan od mogućih neprofesionalnih, amaterskih, ishitrenih i vandalskih primjera kako se to niti smije niti može raditi na objektima koji predstavljaju izuzetnu graditeljsku baštinu naše domovine, pa ako hoćete evropskog i svjetskog kulturnog nasljedstva.

◊ ◊ ◊

Zaštita i obnova podrazumijevaju **konzervaciju** i **restauraciju** koje su kao metode, što možemo razumijevati i kao alate, jedine zvanično priznate i prepoznate kroz *Atensku povelju o restauriranju povijesnih spomenika* (1931. godine)[645] i *Venecijansku povelju o očuvanju i restauraciji spomenika i lokaliteta* (1964. godine).[646]

Atenska povelja nas uvodi u tajne konzervacije kao u specifični postupak koji zaustavlja daljnje propadanje, a obzirom da se djeluje *in situ* ovakav postupak omogućava zadržavanje postojećeg stanja upravo onakvog kakvo je u trenutku intervencije i bilo. Ono što svakako treba naglasiti su postupci konsolidacije, sanacije i statičke sanacije u okviru konzervacije. Ovakav tretman smatramo neizbježnim u slučaju gradačačke utvrde upravo stoga što su svi dijelovi koji čine cjelinu starog grada značajno ugroženi te se može i mora govoriti o pojedinačnim dijelovima, koji zahtjevaju počesto sasvim različite metode zaštite kako bi se omogućilo vraćanje tradicionalne slike starog grada, a koja predstavlja cjeloviti urbani krajolik ovog naselja.

Ono što je specifično za rad na gradskoj utvrdi Gradačac je potreba za daljnje nastavljanje intervencija nakon konzervatorskih zahvata, ovaj put u formi alata koji se zovu *restauracija*. Riječ je dakle o obnovi, gdje **konzervacija** ima zadatak da zaustavi procese daljnjeg propadanja na utvrdi, a da bi **restauracijom** kasnije mogli da djelujemo kao metodom kojom će se nadoknaditi nedostajuće.

Važno je još istaći da **proces degradacije**, dakle proces propadanja, koji je jasno prisutan na ovoj utvrdi ima višeslojne uzroke. S jedne strane riječ je o pogrešnom djelovanju čovjeka, u procesu zaštite, koji vezujemo za posljednji period zaštite i obnove, ali i proces propadanja i starenja materijala, obzirom na nastanak ovog kompleksa čije izvorne vrijednosti prvih slojeva smještamo u srednji vijek. Dokazati degradaciju možemo jedino komparativnom metodom, uspoređujući definirano vrijeme sa nekim specifičnim periodom. U ovom slučaju možemo govoriti o položaju Sahat kule u periodu između dva svjetska rata i rezultatima nakon obnove, gdje se već nakon nekoliko godina vidi značajna promjena i nagetost Sahat kule, koja se tokom zadnjih godina značajno povećavala. Intervencija koja je napravljena na gornjem dijelu gdje je čatma zamijenjena punom opekom i satni mehanizam

zamijenjen novim, koji je znatno teži, dovela je, zajedno sa drugim faktorima do velikog i neplaniranog opterećenja, kome se ni tlo, a ni temelji ovog objekta nisu mogli oduprijeti.

Velike promjene načinjene su i u samom objektu tornja kapetanske kule sa *hanom* (konačištem) koji je kompoziciono projektiran i izgrađen uz objekat konaka unutar bedema Gornjeg grada, gdje je danas smješten ugostiteljski objekat, ali i na zadnjoj etaži *sèir-čardāka* (vidikovac) su izvršene radikalne promjene; doksat koji je bio dvostran, sada je postavljen na sve četiri strane tornja, a transformacija unutrašnjeg prostora kao i podizanje zadnjeg platoa, dovela je do velikih promjena kako u estetskom, stilskom tako i u stanju fizičke stabilnosti.

Sublimacija konzervacije i restauracije, koji su kao naučni metodi svakako metodi izbora, daje specifični pristup zaštiti i obnovi cjelokupne gradačačke utvrde, pa s toga, koristeći historiografske podatke, predhodno obrađene, moguće je donijeti i smijernice za daljnje djelovanje.

Struktura same gradske utvrde je takva da ona predstavlja kompleks, koji je sastavljen od brojnih segmanata koje ćemo definirati u pravcu intervencija, a koji svaki pojedinačno imaju različitu strukturu, vrijeme nastanka i samim tim zahtijevaju i drugačiji pristup zaštiti i obnovi. Svaki period evidentno bilježi svoje stilske i konstruktivne kodove. Oni nam pomažu da sklopimo jedinstvenu slagalicu koja predstavlja cjelinu i koja nam olakšava da shvatimo tko smo, šta smo i odakle dolazimo.

Želeći da istaknemo upravo značaj stilskih kodova, napravljena je historiografska analiza cjelokupnog prostora koja je utvrdila da je riječ o brojnim elementima nastalim u različitim historijskim periodima. Tako se nameće i činjenica koja će odrediti naš pristup, a to je da svaki pojedinačni objekat zahtjeva i specifičan i individualan tretman. Treba svakako naglasiti da nikada nisu rađena arheološka istraživanja, koja bi vjerovatno otkrila još neke dijelove ove cjeline i preciznije definirala određene periode nastanaka pojedinih struktura, a u neposrednoj blizini se nalazi i jedan vidljivi tumul, koji pripada periodu predhistorije. Također nisu završena i istraživanja podzemnih tunela koji se pojavljuju unutar postojećih bedema Gornjeg grada, tako da je teško sa sigurnošću tvrditi kojem historijskom periodu oni pripadaju, tim prije što je na njima intervenirano, predpostavljamo i u osmanskom i u austrougarskom periodu, obzirom da su intervencije izvedene od građevinskog materijala iz tih perioda.

Poligonalni bastion/tabija – fortifikacijska kula sjever (stanje zidnih platana).

Poligonalni bastion/tabija – fortifikacijska kula sjever

Na sjeveroistočnom uglu utvrde nalazi se osmougaoni bastion čija je visina skoro 16 m. Kako je riječ o eksplicitnom fortifikacijskom objektu, prema principima gradnje razvijenog srednjeg vijeka (12.-13. st.) najznačajnije je bilo da zidovi budu veće mase/debljine. Tako, debljina zidova od vapnenačkog pješčenjaka u ovom bastionu iznosila 1,50 m.

Objekat je poligonalan, ne sasvim pravilan, ali radijalan, te njegova širina znosi 8,50 m. Prilaz u ovaj objekat riješen je stepenicama jer je njegov nivo partera bio nešto viši od tadašnjeg prilaznog platoa, a sama ulazna vrata u objekat su veoma uska. Također, moguće je predpostaviti da je ovaj bastion ranije izgrađena forma krnjeg bastiona sa kruništem[▾647] i strukturama projeciranim izvan glavnog kućišta utvrde na sjeveroistočnoj strani, te da je bio povezan podzemnim hodnikom s palasom (objekat za stanovanje ili privremeni smještaj velikaške obitelji).[▾648] Ova hodna linija logična je komunikacija koja se nameće kao dio fortifikacijskog srednjovijekovnog sistema, a ujedno opravdava i postojanje užih vrata na unutarnjem ulazu iz prostora bedemima obezbjeđenog platoa utvrde. Očito, da je takav ulaz u bastion bio namijenjen stražarima za ulaz i izlaz u mirnodopskim uvjetima. Navedenu pretpostavku izvodimo iz situacije, koju nije moguće zanemariti da se u drugoj polovini 13. stoljeća desila dodatna rekonstrukcija i nadogradnja postojeće utvrde, koja je vremenom postala dio naslijednih prava vladarske porodice Kotromanić (*dictum castrum nostrum fuerit et fit regium proprium*), te samim tim bila označena kao *kraljevska utvrda na kraljevskom posjedu*. Ovakvo mišljenje moguće je poduprijeti ekonomskim i demografskim procvatom bosanske države u tom periodu, koji se ogledao i u većem ulaganju u infrastrukturu i podizanju trajnijih građevina, odnosno gradskih utvrda, vladarskih rezidencija. Danas je kula sjever ispunjena zemljom i služi kao vidikovac.

Vršeći neophodni istražni iskop potrebno je isprazniti zemljani nasip, da bi se utvrdilo autentično dno kule, te da bi se detektirala pozicija otvora podzemnog hodnika. Funkcija vidikovca ovom objektu data je prilikom posljednje intervencije, ali ostaje da se utvrdi da li je pritisak zemlje kojom je kula napunjena mogao izazvati brojna oštećenja na strukturi zida. Uočena su napuknuća, sva nastala kao rezultat pomijeranja iznutra, u formi pukotina gdje je popustio krečni malter, ali također je vidljivo i na ulaznom zidnom platnu, upravo kod uskih stepenica, da je došlo do potiska iznutra prema vani i da se očitavaju stanovite izražajnije naprsline duž fuga između kamenih blokova.

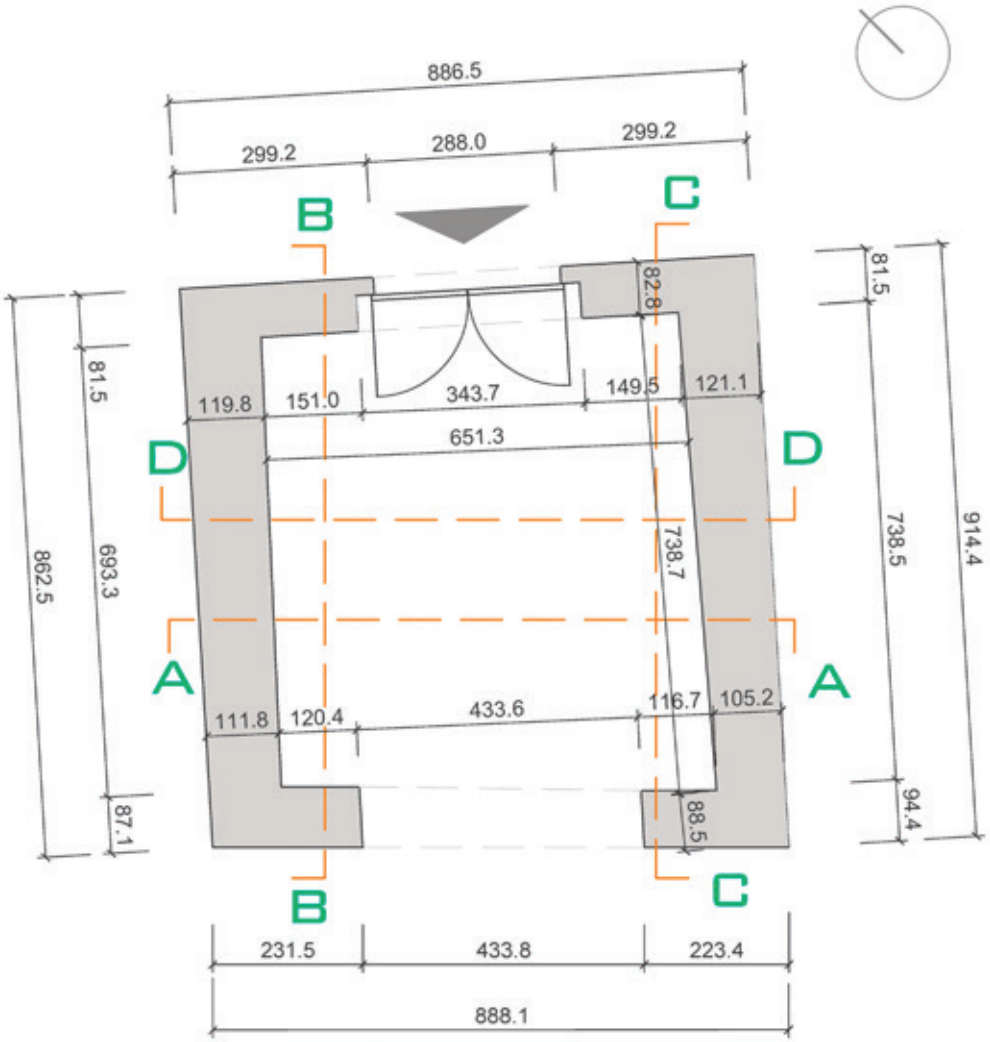
Kapi kula (Kapi kal'á) sjeveroistok - pogled na unutarnju, te karakteristična ornamentika na prednjoj fasadi.

Kapi kula sjeveroistok

Kapi kule su grupa tradicionalnih komunikacijskih shemata koje daju značaj postojećoj izgrađenoj strukturi, a u kodnom smislu se očitavaju kao nadzirani ulazi/izlazi fortifikacione strukture iz osmanskog perioda.[649] Ovaj je objekat također nastao u osmanskom periodu (Osman-kapetan Gradaščević, 1807./1808.), s tim da nije bilo potrebe za njegovom dosadašnjom rekonstrukcijom, te predstavlja dio izvorne tradicionalne gradnje koja je u funkciji kontrole ulaza i izlaza u arhitektonski ansambl gradske utvrde. Nalazi se na sjeveroistočnom ulazu u graditeljski kompleks (u zaleđu džamije Husejnije ili Džamije Husein-kapetana Gradaščevića), i predstavlja jedan od tri komunikacijska akcenta koji naglašavaju ne samo ulaz/izlaz nego i hodne linije ispred i unutar utvđenog kompleksa.

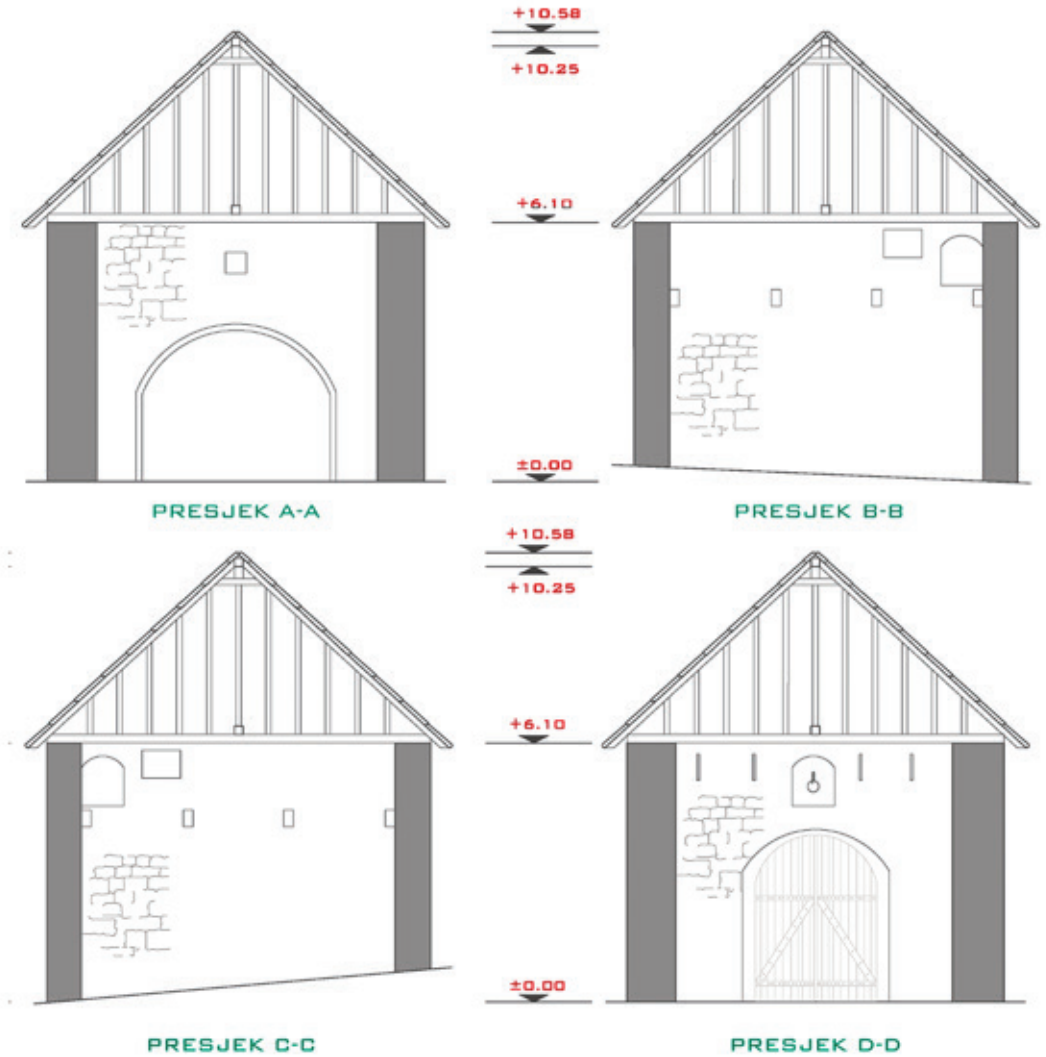
Objekat je kvadratnog tlocrtnog rješenja, vanjskih dimenzija 9,0 m x 8,0 m, a unutrašnjih dimenzija 5,0 x 4,5 m. Jednoprostoran je i na njemu se više ne nalaze željezna vrata. Izgrađen je od karbonatne sedre, a zasvođeni otvori postavljeni na suprotnim zidnim plohama nameću pravac kretanja u i iz ambijentalnog prostora gradske utvrde. Krovna konstrukcija je drvena, krov piramidalan četvorovodni a krovopokrivač drveni (šindra). Sagledavajući oštećenja na objektu zaključujemo da je riječ o dugotrajnom propadanju, što je izazvalo vidljive degradacije na strukturi zidnih površina.

Zasvođeni ulaz na istočnom zidu u svom centralnom dijelu, a zatim i zidno platno koje ga nadvisuje dekorirani su biljnim ornamentom, *viticom* (vijugav pramen, traka u obliku spirale). I ovdje kao i na *kapi kuli* jug vidljivi su i karakteristični ornamenti srednjevijekovne plastike, tako da je moguće konstatirati prisustvo konjanika sa floralnim motivima. Detaljnijom analizom unutarnjih zidnih površina utvrđena su ležišta (otvori) čija je namijena bila za pozicioniranje i učvršćivanje drvenih greda ležajnim sidrima, odnosno međuspratne konstrukcije, pa se može predpostaviti da je ovu kapi kulu danonoćno opsluživala posada utvrde, gdje se upravo sa sprata moglo pristupiti puškarnicama. Naglašena razlika u tretmanu zida još dodatno potvrđuje tezu da je riječ o spratnom objektu koji je u prizemlju imao fino obrađen kamen, klesan i dimenzioniran, a grubo obrađen kamen na katu.

Vanjske dimenzije sjeverno orijentirane kapi kule su 9,14 x 8,88m, odnosno 8,62 x 8,86m, dok su unutarnje 6,51 x 7,38m, odnosno 6,70 x 6,93m.

Uz ovu kapi kulu sa sjeverne strane je prizidan manji povišeni plato, koji je mogao služiti i kao položaj za artiljerijska oruđa.

Četiri simetrično postavljene puškarnice u vidu proreza postavljene su na vrhu sjeveroistpčnog fasadnog platna kapi kule, ispod krova, a u središnjem dijelu, nešto niže još jedna drugačije profilirana.

Kapi kula sjeveroistočno orijentirana - osnova i presjeci (modificirana dok. preuzeta od BIS TIP doo - Sarajevo).

Kao metodu zaštite predlažemo da se uradi **konzervacija**, zatim **sanacija** i **konsolidacija** sva četiri zidna platna, te da se **restaurira** krovna konstrukcija i zamijeni krovopokrivač. Postoji i jedna nepravilnost u strukturi zida koja narušava povezivanje sa gradskim bedemom. Nejasno je da li je riječ o pogrešci do koje je došlo u toku historijskih promjena ili u toku posljednjih intervencija na svim objektima, koji su i izazvali najveći broj degradacija.

Drvo kao građevinski materijal omogućava potpunu zamjenu i nadomiještanje nedostajućih dijelova pod uvjetom da se uradi **restauracija** na osnovu istraživanja i dokumentacije kao i usporedbom sa spomanicima suvremenicima.

Kada govorimo o kamenu, koji smatramo najznačajnijim historijskim materijalom jer njegova trajnost omogučava najduže pamćenje, neophodno je pronaći potpuno isti materijal, dakle kamenolom odakle je kamen vađen i obraditi ga na tradicionalni način, a svakako **laboratorijsko-analitičkim postupkom** utvrditi recepturu maltera, pa tek onda pristupiti restauraciji. Također, potrebno je uraditi kopletno čišćenje i ponovno fugiranje između kamenih blokova odgovarajućim krečnim malterom.

Kapi kula (Kapi kal'á) sjeveroistok - ležišta (otvori) na unutarnjem zidnom platnu od međuspratne konstrukcije.

Bedem jugoistok

Bedem jugoistok obuhvata pojas od poligonalnog bastiona/tabije – fortifikacijske kule sjever u Gornjem gradu do južno orijentirane kapi kule, zajedno sa bastionom u Donjem gradu orijentiranom jugoistočno.

Ovaj dio fortifikacijskog kućišta je djelomično zaklonjen od pogleda Džamijom Husejnijom, a potom i drugim objektima lociranim u podnožju. Osim veoma prisutnog rastinja koje svojim korijenjem ugrožava njegovu **fizičku stabilnost**, nedostaje i jedan dio kamenih blokova tako da možemo konstatirati da je bedem rastresen i da je potrebna njegova **konsolidacija** sa značajnim procesom fugiranja kamenih blokova, kao i njihova ponovna ugradnja uz primjenu krečnog maltera prema ranije utvrđenoj hemijskoj analizi.

Oštećenja na kamenu također su neuobičajena, jer je prisutno površinsko drobljenje i listanje, što je karakteristično za velika smrzavanja materijala koji nije adekvatno odabran te nije prilagođen postojećim klimatskim uvjetima.

Na kompletnom potezu ovih bedema potrebno je odstraniti sve oblike **biološke degradacije** (posebno obratiti pozornost na veće oblike rastinja i vađenje njihovog korijenja iz strulture kamenog zida), kao i neminovno kompletno čišćenje zidnih površina, odnosno, obaviti već pomenuto kompletno dubinsko čišćenje i obnovu fugiranja krečnim malterom između kamenih blokova, odgovarajuće sanirati postojeće pukotine i oštećenja na zidnim platnima, te **restaurirati** nepostojeće (urušene ili odstranjene) dijelove kamenih zidnih površina. Posebnu pažnju potrebno je posvetiti donjim (prizemnim) i završnim slojevima zidova.

Dio jugoistočnog bedema - prisutni oblik oštećenja i biološke degradacije.

Dio jugoistočnog bedema - prisutni oblici biološke degradacije.

Na poligonalnom bastionu/tabiji – fortifikacijska kula jugoistok nalaze se veći polukružni otvori za djelovanje topova.

Poligonalni bastion/tabija jugoistok – velika tabija

U okviru proširenja fortifikacijskog kućišta utvrde u Gradačcu na prostoru današnjeg Donjeg grada, početkom 18. stoljeća došlo je do povećanja obuhvat prostora gradske utvrde i pojave novog konstruktivno fortifikacijskog rješenja sa podizanjem dodatnih kamenom građenih bedema sa ulaznim kapi kulama i novonamijenskim poligonalnim *tabijáma* (bastionima). Na novosagrađenim ugaonim spajanjima bedema izgrađene su istaknute poligonalne tabije/bastioni različitih veličina, čiji ostaci i danas svjedoče o značajnom arhitektonsko-fortifikacijskom kompleksu.

Gradnja dva bastiona (*tábije*) poligonalnim izbočinama u bedemima, oba u formi solidnog bastiona, upozoravala je na novo vrijeme mogućeg korištenja artiljerijskog oruđa, u kojem bi topništvo trebalo potpuno preuzeti primat u cilju odbrane ovog fortifikacijskog ansambla. Veći poligonalni solidni bastion/tabija, istočno orijentiran, predstavljao je najveći pojedinačni fortifikacijski objekat na novoformiranom proširenju fortifikacijskog kućišta.

Međutim, za vladavine austrougarske administracije u Gradačcu, najvjerovatnije zbog stava vojne komande o nepotrebnoj funkcionalnosti postojećih poligonalnih bastiona raspoređenih oko fortifikacijskog kućišta, došlo je do njihovog rušenja, odnosno korištenja građevinskog materijala sa tih objekata za izgradnju novih na prostoru Donjeg grada. Tim činom i ovaj objekat je pretrpio određeni vid značajne devastacije – sjeverozapadni dio objekta je dislociran i urušen.

Sanacioni radovi trebali bi se orijentirati prema odstranjivanju svih oblika aktivne biološke degradacije, kao i postojećih pukotina i oštećenja na zidnim platnima, polukružnim otvorima, kompletne krune bastiona, čiščenjem i odgovarajućom popunom vezivnih slojeva između kamenih blokova, uređenju gornje plohe, te zamjene betonskih ploča kamenim...

Kapi kula (Kapi kal'á) jug - znakovi degradacije prisutni na unutarnjim i vanjskim zidnim plohama.

Poligonalni bastion/tabija jugoistok – velika tabija

Ovaj objekat se nalazi na južnoj strani fortifikacijskog kučišta, a u ovom trenutku leži na kolskoj saobraćajnici koja povezuje naselje iznad utvrde sa gradskim prostorom.

I ova *kapi kula* je također kvadratne osnove, sa lučno zasvedenim otvorima postavljenim jedan naspram drugog. Njezine vanjske dimenzije su cca 8,55 x 8,5 m, a unutaranje 6,2 x 3,0 m.

Na fasadi orjentiranoj prema naselju nalazi se i tarih, na kojem je ispisan sljedeći tekstualni sadržaj: Dobrotvor Osman-kapetan, 1223. godine po Hidžri (1807./1808. godine).[650] Kapija koja je zatvarala ovu *kapi kulu* danas ne postoji. Objekt je izgrađen od lijepo klesanog kamena krečnjaka sa drvenom krovnom konstrukcijom i šindrom kao krovopokrivačem. Zato što predstavlja i svojevrsni fortifikacijski akcent, ovaj objekt je ukrašen plastikom koja se može prepoznati na čeonim zidovima koji su zasvođeni ulazno/izlaznim otvorima, u formi geometrijske i floralne ornamentike – *vitice*, gdje se na početku jednog od ornamentalnih panela nalazi i figurativna vrijednost bosanskog ljiljana. Na vanjskom zidu su vidljivi i sljedeći elementi: zakrivljena sablja (*kavisli kılıç*) i buzdovan, karakteristični srednjovijekovni simboli, koji se također pojavljuju i na kamenom bloku na zapadnoj strani pri dnu južnog zida. Također se zapaža i kamen na kojem su sada nešto drugačiji srednjovijekovni motivi: polumijesec, rozeta i forma polulopte/jabuke.[651] Ova tri standardna elementa mogu se uobičajno evidentirati i na *nišanima*, s tim da se sa sigurnošću može tvrditi da oni predstavljaju nasljedstvo srednjovjekovnih stećaka.[652] Pažnju plijeni i veoma pravilna lučna konstrukcija vrata na tom istom vanjskom zidu, gdje su kameni blokovi pravilno klesani i utonuli u zidnu površinu za 12 mm, kako bi naglasili ovaj otvor. *Kapija* je nasilno uklonjena, da bi ova *kapi kul*a bila u funkciji prolaza između naselja i utvrđenog gradskog kompleksa.

Radi se i o najvisočijoj kapi kuli, a sa unutrašnje strane vidljivi otvori u zidnim plohama potvrđuju ležišta drvene međuspratne konstrukcije. Riječ je o kvadratnim otvorima dimenzija 16 x 16 cm. Ova horizontalna podjela značajna je jer je vidljiva i različita obrada kamena koji je u donjem dijelu fino obrađen, precizno dimenzioniran i veoma kvalitetno složen, dok je iznad otvora (ležišta) koji svjedoče o međuspratnoj konstrukciji (nestala tokom vremena) kamen nešto sitniji, finalno ne obrađen, skoro kao forma kamenog trpanca.

Puškarnice i rasteretni lukovi kao i pomoćni otvori govore o korištenju međuspratne konstrukcije za stražu i eventualnu mogućnost odbrane od nasilnih ulazaka u kompleks utvrde.

Potonja kapi kula svakako je u najlošijem stanju. Prolazak automobila koji je i danas usmjeren kroz ovaj objekt doveo je do rastresanja temelja, vidljivih oštećenja koja govore o pokušaju vozila većih dimenzija da prođu kroz kapiju, te potpunog urušavanja krovne konstrukcije koja je izazvana s jedne strane degradacijama na zidovima i narušavanjem fizičke stabilnosti, a s druge neodržavanjem krovopokrivača, što je izazvalo i truhljenje i urušavanje ove drvene krovne konstrukcije.

Predlažemo **konsolidaciju** i **sanaciju** zidne strukture i svakako **rekonstrukciju** krovne konstrukcije i **zamjenu** krovopokrivača. Naglašavamo da je ova kapi kula najbolje izvedena u izvornom smislu, te da kao natkriveni prostor skoro kvadratnog oblika ima karakterističnu krovnu konstrukciju koja ima zadatak da spregne postojeća zidna platna te da osloni krovište na četiri zida i njihovu spregnutu grednu strukturu. Kako je već kazano, ovo je istovremeno objekt koji ima vidljive tragove međuspratne konstrukcije, tako da konsolidacija postojećih masivnih obodnih zidova, kao i ponovna uspostava međuspratne konstrukcije predstavljaju značajan restauratorski zahvat.

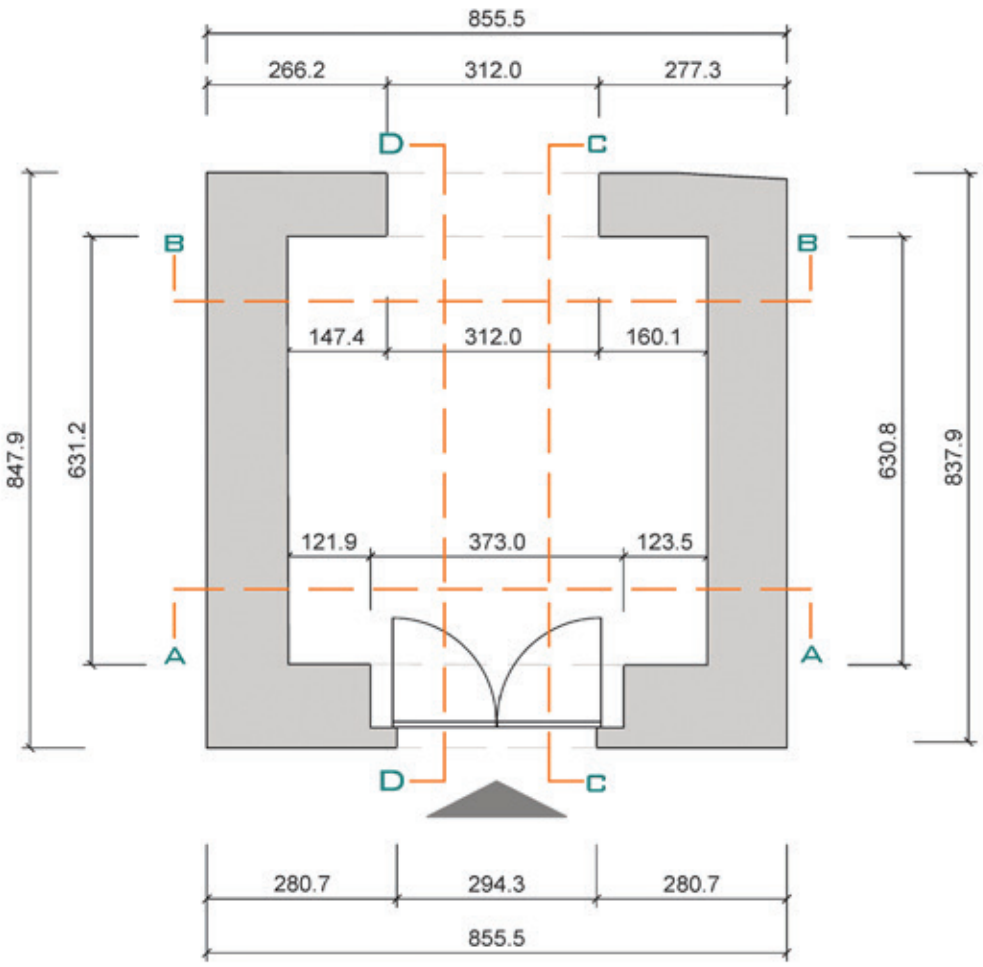

Kapi kula (Kapi kal'á) jug - unutarnji prostor nosivih zidova sa detaljom stanja krovopokrivača.

Kapi kula (Kapi kal'á) jug - pogled iz unutarnjosti fortifikacijskog ansambla prema vanjskom prostoru.

Krovopokrivač uopće nije održavan, što je prouzročilo trulenje krovne konstrukcije.

Prolaz autobila kroz južno orijentiranu kapi kulu do unutarnjih parking prostora, doprinio je rastresanju temelja.

U unutarnjosti ove kapi kule nalazi se smješteno nekoliko manjih otvora prema vani - puškarnica.

Nedostaje međuspratna konstrukcija od drveta.

Nedostatak regulirane odvodnje oborinskih voda prouzročio je evidentna oštećenja na objektu.

Kapi kula *južno orijentirana - osnova i presjeci (dokumentacija preuzeta od BIS TIP doo - Sarajevo).*

Poligonalni bastion/tabija na jugozapadu - degradacija na ostatcima zidina i podzemnih komunikacionih tunela.

Poligonalni bastion/tabija – jugozapad

I ovaj višeugaoni objekt pretrpio je značajne izmjene, pa će pored **konsolidacije** zidova i izvjesnih restauratorskih radova na platou za topovske položaje, koji su urušeni, biti potrebno posvetiti posebnu pažnju i podzemnim strukturama, odnosno zasvođenim prostorima. Osnovni zahvat podrazumjevao bi čiščenje lokaliteta od naslaga zemlje, arheološko iztraživanje, preziđivanje dislociranih dijelova zidnih ploha, konsolidaciju postojećih zidnih platana, sanaciju kamenih volti u oba zasvođena prostora, zamijenu betonskih ploča odgovarajućim kamenim profilima...

Objekt, kako je već konstatirano, ima poligonalni oblik čiji je primarni zadatak bio artiljerijska odbranu utvrde. Nekadašnje krunište na platou, bilo je locirano radijalno, sa preglednošću terena u smjeru jug i zapad. Na postojećim ostacima zidine moguće je utvrditi debljinu zida od 2,05 – 2,08 m, koja je iz vana složena od pravilnih kamenih blokova grubo tesanih, a iza kojih se nalazi masa kamena trpanca i nabijena zemlja. Kameni zidovi u dijelovima bedema koji još uvijek postoje, uvelike su bili izloženi **degradaciji materijala**. Prisutni deformiteti i rušenje slojeva kamenih blokova, kao i nedostatak horizontalnih i vertikalnih vezivnih slojeva između kamenih blokova vidljiv su znak propadanja na vanjskim površinama. Vezivni sloj u formi krečnog maltera (mort) između kamenih blokova skoro da je u potpunosti nestao ispiranjem, prouzrokovanim atmosferilijama.

Prateće prostorije ovog bastiona koje podsjećaju na niše u sakralnim objektima sa zasvođenim voltama, po svojoj najvjerovatnijoj namjeni predstavljaju određenu dodatnu fortifikacijsku zaštitu vojnog osoblja, odnosno preteču bunkera. Prostorije su djelimično očuvane ali u izuzetno zapuštenom stanju, s tim da je postojeća komunikaciona veza sa bastionom kompletno uništena. Pored korištenog kamena za njihovu izgradnju djelimično je prisutna i opeka u jednom od prostora. Neophodni su **restauratorski radovi** i utvđivanje moguće funkcionalne veze i njihove namjene unutar bastiona.

Analizirajući nivo degradacije, primjetićemo da na spomeniku postoje **betonske intervencije**, gdje je nedostatak kamena zamijenjen neprimjerenim materijalom – betonskim pločama, što možemo svrstati pod **neprimjerene intervencije**. Međutim, neosporno je i postojanje kategorije neadekvatnog održavanja, koje se ogleda u agresivnom djelovanju zelenila, kako u strukturi zidnih ploha, tako i u okruženju sugrožavajući egzistenciju ovog objekta.

Dio obrušenog terena na zapadnom bedemu i stanje devastacije bedemskih zidova od kamena i opeke.

Bedem jugozapad

Ovaj dio bedema koji se prostire od *kapi kule* jug pa do Sviračke kapi kule, odnosno *kapi kule* zapad uključujući i jugozapadno orijentirani bastion/*tabiju* – fortifikacijsku kulu jugozapad nalazi se u jako lošem stanju. Struktura ovog dijela bedema je skoro sasvim razgrađena i vidljivo je da je građevinski materijal odnešen sa lokacije.

Također, ovom stanju doprinijelo i obrušavanje terena, tako da je potrebno otkopati njegove ostatke koji se nalaze uz zapadnu *kapi kulu* (Sviračka kapi kula). Da bi ovaj prostor gradačačke utvrde mogao egzistirati kao cjelina neophodno je izvršiti **konsolidaciju** postojećeg bedema (zida), kao i **restauraciju** odnosno nadomiještanje nedostajućih kako kamenih blokava (dvije vrste) tako i pune peke. Treba iskoristiti raspoloživi građevinski materijal, ali obaviti i hemijsko istraživanje pa nakon toga pronaći istu vrstu kamena i povezati ga sa krečnim malterom čiju recepturu također treba utvrditi hemijskim putem. Na taj način moguće je obezbijediti da se kontinuitet ovog bedema, što je svakako i prioritet ovoga postupka, obezbijedi u potpunosti. Visina bedema je već značajno smanjena na ovom mjestu, a njihova autentična visina nije poznata, pa određivanje konačne visine ostaje kao moguća **interpretacija**, a ne vjerna kopija, što ovdje i nije cilj.

Jedini dio koji bi zahtjevao **vjernu repliku** je najzapadniji dio bedema uz zapadnu *kapi kulu,* obzirom da je došlo do prekida, a visina bedema je simetrično određena kontaktom zapadne *kapi kule* sa sjeverozapadnim bedemom.

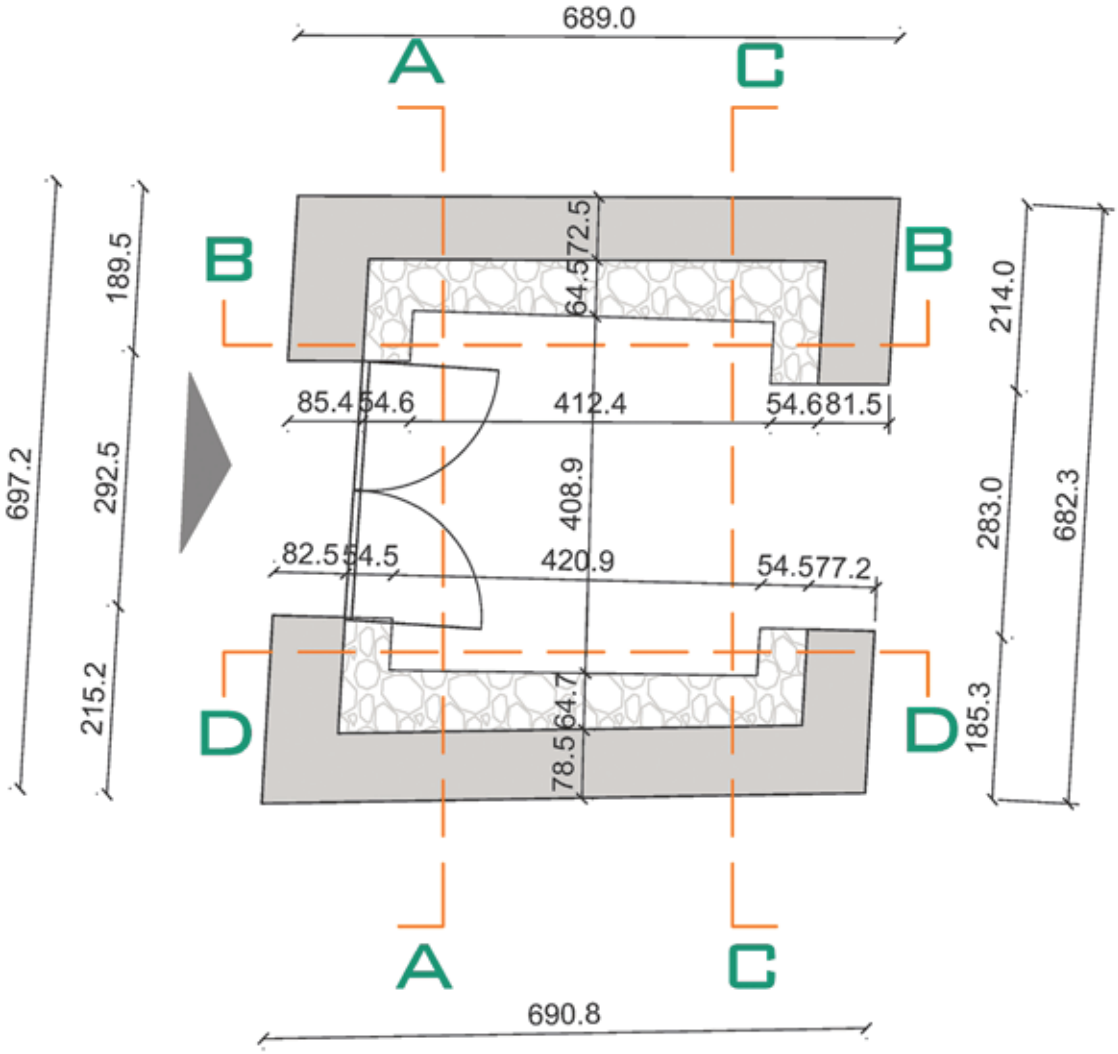
Kapi kula (Kapi kal'á) zapad - Sviračka kula.

Kapi kula zapad (Sviračka kapija)

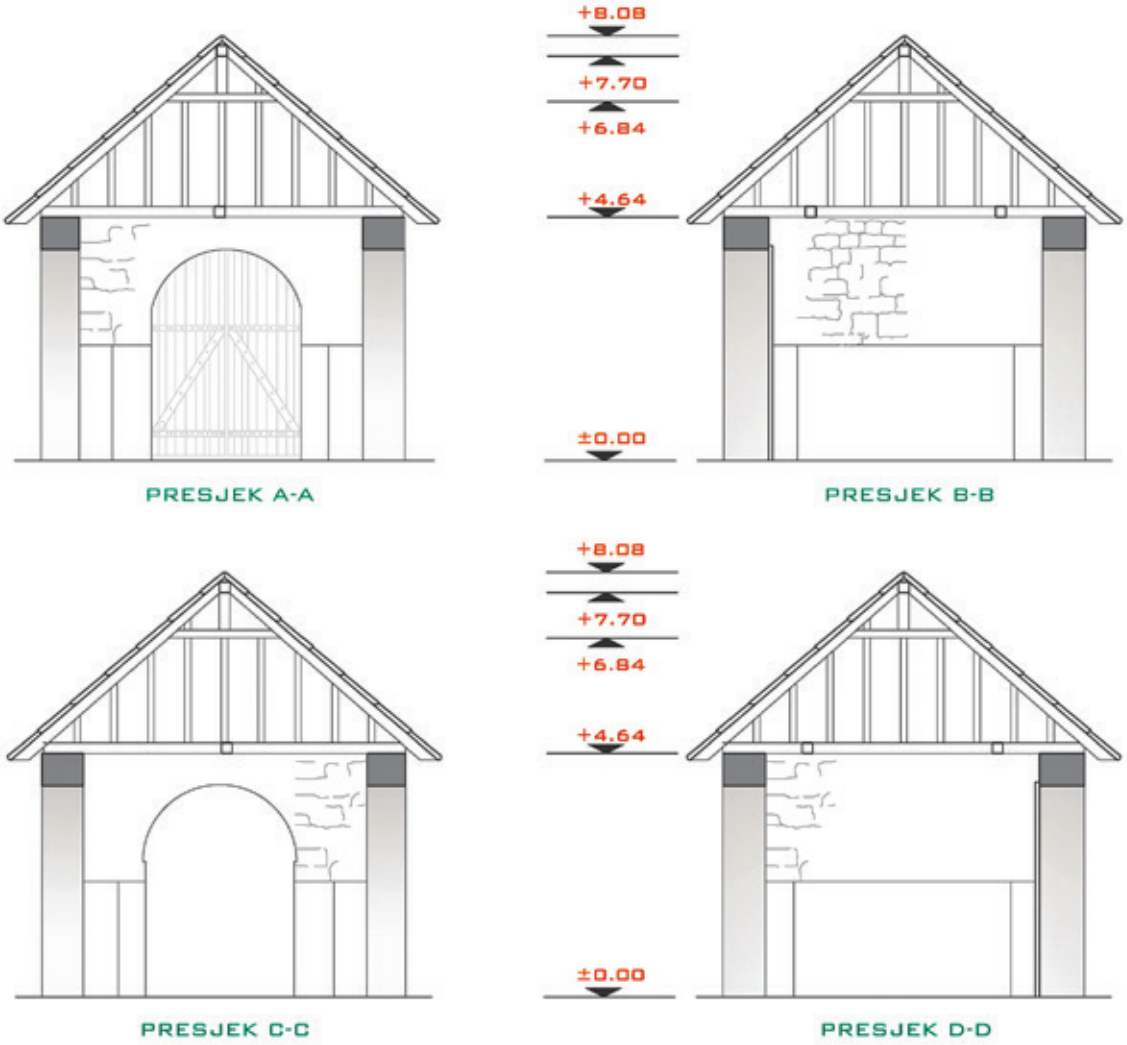
Objekt je izgrađen od kamena krečnjaka, tačnije od sedre (kriptokristalasta sedra).[▾653] Formom predstavlja kontrolirani prolaz pokriven drvenom krovnom konstrukcijom i šindrom kao krovopokrivačem. Konstatirati ćemo da je tokom vremena došlo do znatnih oštećenja na i unutar strukture nosivih zidova i oštećenja te urušavanja krova. Sve tri *kapi kule* su izgrađene u isto vrijeme, ali se njihov položaj u sklopu cjeline Donjeg grada, kao i njihovo zatečeno stanje dosta razlikuju.

Dolaskom austrougarske vojske (1878) ovaj objekt je iz nepoznatih razloga bio srušen, tako da je prolaz bio van bilo kakave funkcije.[▾654] Kasnijom **rekonstrukcijom** izgrađen je od pravilno fino klesanih blokova, a kako je bio lociran kao jedna od središnjih *kapija* zapadne orjentacije, iznenađujuće je da nema nikakvih naglašenih ornamenata niti kamene dekorativne plastike, koja bi istaknula ulaz ili izlaz u ansambl gradske utvrde. Moguće je pretpostaviti da prethodno postojeća dekorativna plastika nije sačuvana poslije rušenja, kao i natpis o graditelju/dobrotvoru koji postoji na druge dvije *kapi kule*. Ipak, ovaj objekt je najbolje sačuvan u konstruktivnom smislu, pri čemu mislimo na očuvanost konstruktivnih zidnih platana, ali radi sveukupne stabilizacije objekta bilo bi poželjno ponovno ozidati krunu objekta, čime bi se obezbijedila fizička stabilnost zidanog dijela objekta i kvalitetan fundament za postavljanje krovne konstrukcije. Također, potrebno je **sanirati** postojeće pukotine i oštećenja na zidnim platnima, zatim vezivne slojeve u donjim (prizemnim) dijelovima, te kopletno obnoviti fugiranje između kamenih blokova odgovarajućim krečnim malterom (mort).

Metoda koja se provodi u ovom slučaju je **konzervacija** i **konsolidacija** zidova i **restauracija** krovne konstrukcije uz zamjenu krovopokrivača istim materijalom, svakako proizvedenog na tradicionalni način, što će omogućiti autentičnost cijelog objekta. Zidovi moraju biti detaljno očišćeni, a međuprostor između kamenih blokova prefugovan adekvatnim malterom, jer su sve prethodne intervencije rađena cementnim malterom, pa je time narušen integritet objekta. Također je neophodno načiniti novu stolariju (vrata, okovi, bravarija) jer postojeće nisu u skladu sa izvornim i autentičnim stanjem.

Vanjske dimenzije zapadno orijentirane kapi kule su 6,90m x 6,82m, odnosno 6,89 x 6,97m, dok su unutarnje 4,20 x 4,08m, odnosno 5,38 x 5,21m. Debljina fasadnih platana se kreće od 77,2 do 85,4m, a kapijski otvori, ulazni 2,92m i izlazni 2,83m.

Na ovoj kapi kuli nema nikakvih naglašenih ornamenata niti kamene dekorativne plastike, koja bi istaknula ulaz ili izlaz u ansambl gradske utvrde. Moguće je pretpostaviti da prethodno postojeća dekorativna plastika nije sačuvana poslije rušenja, kao i natpis o graditelju/dobrotvoru koji postoji na druge dvije kapi kule.

Kapi kula zapadno orijentirana - osnova i presjeci (dokumentacija preuzeta od BIS TIP doo - Sarajevo).

Sadašnji ulaz u kompleks starog grada - lijevo, vanjska fasada kafane s baštom; desno, južna branič kula.

Sadašnji ulaz u kompleks starog grada sa unutarnje strane - desno, dio vanjskog dijela objekta kafane.

Gornji grad – Kafana s baštom

Ovaj objekt je svakako nešto slobodnija **interpretacija** u cijelom kompleksu jer predstavlja formu, koja je najvjerovatnije više puta obnavljana (dograđivana, restaurirana...), a gdje se svojevremeno, kako je već kazano za osmanskog perioda nalazio *mùtvak* sa *àščinicom* i *ćilerom* (ostava), odnosno *kasina* sa restoranom i *špajzom* (njem. *Speis)* u periodu boravka austrougarske vojske, također, i za vrijeme obe Kraljevine objekt je bio u finkciji restorana za žandarmeriju, a poslije izvršene adaptacije u vrijeme socijalizma (kao što je i danas) prostor se koristi kao ugostiteljski objekat – kafana sa baštom.

Bez obzira na činjenicu da je riječ o objektu koji je više puta adaptiran zadržavajući namjenu, s punim pravom postao je sastavni dio graditeljske cjeline i kao takav ušao u sastav kompleksa starog grada, koji je danas *Nacionalni spomenik kao arhitektonska cjelina*. Intervencije su urađene tako da je teško prepoznati šta su prvobitni autentični dijelovi i iz kojeg perioda potječu. Proces preziđivanja zatečenog zida, gdje je korišten autentični kamen, ali povezan cementnim malterom, kao i restauracija krovišta, nije adekvatno urađena. Danas, **metodom komparacije** jedino možemo utvrditi razliku između izvornog i zatečenog stanja. Sami sjeverozapadni ugao objekta, koji je blago zaobljen, vidljivo nije adekvatno tretiran i novijeg je porijekla. Opći dojam odaje privremenost i nedovršenost objekta, koji bi svojom pozicijom mogao biti jedan od reprezentativnijih dijelova kompleksa.

Sadašnja pozicija ovog objekta nudi i novo komunikacijsko rješenje u odnosu na ono prethodno postojeće, tako da jugozapadnu kulu i sam objekt dijeli prolaz sa rampom i glavni ulaz u Gornji grad. Ovaj prolaz je uspostavila austrougarska vlast[655] i ima širinu od 3.08m. Kao i svi drugi komunikacijski otvori i ovaj ima lučni oblik. Kako smo već konstatirali preduvjet za fortifikacijski objekat jesu i masivni zidovi, pa obzirom da je u gradačačkom utvrđenju svaki od objekata koji su sukcesivno dograđivani tokom vremena upravo imao fortifikacijsku funkciju, zapadni, vanjski zid ovog objekta ima debljinu od 2,00 m, a unutarnji zid utvrde 1,20 m. Vanjska dužina iznosi cca 13,50 m, a unutarnja je cca 8,60 m. Unutarnjost je dvoprostorna, i svaka prostorija je zasvedena bačvastim svodom.

Ovaj objekt ima i dva ulaza, oba lučnog oblika. Jedan, koji se nalazi na južnoj strani objekta, slobodan je i jedino po njegovoj poziciji možemo pouzdano znati na koji visini je nekad bila kota terena. Važno je napomenuti da se vanjska obrada ovog ulaza bazira na šest

velikih i pažljivo obrađenih komada kamena, koji svojom vanjskom stranom postaju dio kontinuirane zidne plohe, dok je unutarnji dio dodatno klesan, te su na taj način oblikovana zasvođena vrata. Drugi ulaz nalazi se na zapadnoj strani, djelomočno je zatrpan, tako da je nad zemljom vidljiva samo lučna konstrukcija, čija je jedna polovina zazidana.

Riječ je o kamenom objektu, koji je u osnovi pravougaonik a čije su dimenzije 14,75 m x 8,55 m, zasvođenim bačvastim svodom, povezanim sa dva otvora koja su oblikovana kao lučni. Ovaj objekt je pokriven drvenom konstrukcijom, a konstatirat ćemo da je održavan, čak bolje od ostalih, jer je riječ o korištenom ugostiteljskom objektu. Krovopokrivač je biber crijep, a krovište se nadvija i nad (dograđenom) otvorenom terasom koja se nalazi sa sjeverne strane objekta.

Kafana s baštom - pogled sa unutarnje strane utvrde.

Pogled na južnu fasadu branič kule/tabije i sa sjeveroistočne pozicije – sjeverozapadno orjentiran objekat.

Branič kula/tabija – fortifikacijski objekat sjeverozapadno orjentiran

Na zapadnoj strani firtifikacijskog kućišta Gornjeg grada u smjeru jugozapad – sjeveroistok nalazi se još jedna četverougaona barnič kula/*tabija* sa prizemljem i katom, koja je na vrhu imala terasasti završetak sa kruništem.[656] U formi istaknutog objekta, kao dijela fortifikacijskog kompleksa sa strukturama projeciranim izvan glavnog kućišta fortifikacije, smještena je na uglu ravnih jugozapadnih i sjeverozapadnih kurtina.

Do dolaska (habzburških) austrougara ova barnič kula/tabija imala je fortifikacijsku funkciju, a poslije zatvaranjem postojećeg (na sjeveroistočnoj strani) i otvaranjem novog glavnog ulaza (na sjeverozapadnoj strani) na Gornjem gradu, planirana je bila njena prenamjena i pokrivanje četverovodnom drvenom konstrukcijom, koja je trebala imati pokrov od šindre.[657]

Prilikom podizanja gornjih dijelova nosivih zidova na vanjskim zidnim platnima ostavljena su tri pravilna pravougaona prozorska otvora u nivou kata sa južne, dva na istom nivou sa sjeverne i jedan sa istočne strane, koji su iznutra zasvođeni. Sa istočne strane nalazi se uži, glavni zasvođeni ulaz u branič kulu na nivou kata, a sa sjeverne strane u prizemlju nalazio se i ulaz/izlaz na *ćèmer* sa širom i *demir kapijom*, koji je ujedno predstavljao i komunikacionu vezu sa *lagumima* (podzemnim hodnicima) što su vodili u pravcu barnič kule/*tabije*, smještene na uglu ravnih jugozapadnih i sjeveroistočnih bedemskih zidova.

U prizemlju branič kule/*tabije* na jugozapadnoj strani fortifikacijskog kućišta, nalazi se prostorija iz koje je posredstvom dva prostrana laguma obezbjeđena komunikacija preko barnič kule sjeveroistočno orijentirane, do poligonalnog bastiona na sjeveru fortifikacijskog kućišta Gornjeg grada. Drveno stepenište je obezbjeđivalo komunikaciju sa međukatne konstrukcije, odakle se jednim stepeništem izlalzilo na terasastu formu zaštićenu kruništem, a drugim silazilo u prizemni prostor.

Nužno je primjetiti da su vanjska zidna platna na prizemnom dijelu objekta rađena od jedne vrste kamena, koji je na sasvim drugačiji način obrađen u poređenju sa drugačijim i fino tesanim kamenom pravilne forme kojim je definiran gornji (katni) dio. Sa unutarnje strane, kada je riječ o strukturi i obradi kamenih blokova, situacija je skoro identična kako u prizemlju tako i na katu, s tim da je evidentno kako je prizemlje ranije zidano, a gornji kat nešto, ili ipak mnogo kasnije. Ovakvu konstataciju potvrđuje kako sam način zidanja i fugiranja (strukturiranje), tako i vrsta korištenih kamenih blokova. Također, ako

Unutarnji prostor branič kule/tabije sjeverozapadno orjentirane – prisutna razlika u starosti i strukturi zidova.

neidentičnu onda sigurno sličnu situaciju imamo i na branič kuli/*tabiji* koja je sjeveroistočno orijentirana, gdje su čak prisutna tri načina obrade i vrste ugrađenih kamenih blokova. Čini se opravdanim navesti pretpostavku kako je Muhamed-kapetan Gradaščević intervencijama na definiranju fortifikacijskog kućišta Gornjeg grada radio u periodu od 1711. do 1714., kao i u toku 1718. godine na izvođenju određenih građevinskih radova, pa ukoliko prihvatamo mišljenje austrijskih uhoda[658] moguće je izvesti zaključak kako je ipak Muhamed-kapetan djelimično podigao i kamene bedeme oko utvrde, umjesto dopuštenjem traženog *parmakluka* – drvene konstrukcije palisadne konstruktivne vrijednosti,[659] odnosno da je on u ovoj fazi najvjerovatnije podigao dio ili čitav prizemni dio ove branič kule. Daljnju potvrdu o tome nalazimo dvadesetak godina kasnije (1737) u izvještaju drugog bečkog konfidenata gdje se navodi kako je gradačačka utvrda sazidana od kamena.[660] Ali tek u izvještaju zastavnika Brodske graničarske regimente Klementa Božića (1785) saznajemo kako se pored tornja (kule) na sjeveroistočnom uglu bedema nalazi još jedan četverougaoni toranj (branič kula)... orjentiran prema jugu. Dalje se navodi kako je riječ o novoizgrađenoj branič kuli na jugozapadnoj strani fortifikacijskog kućišta.[661] Slijedom ove informacije moguće je donijeti zaključak kako je Muhamed-kapetan započeo, a Mehmed-kapetan Gradaščević do 1781./82. godine okončao izgradnju branič kule/*tabije* – fortifikacijskog objekta koji je sjeverozapadno orjentiran, s tim da je Osman-kapetan Gradaščević do 1812. godine, u građevinskom smislu dovršio izgradnju novog prostora fortifikacijskog kućišta utvrde kojeg je izdiferencirao na dvije cjeline, Donji grad i unutar njega Gornji grad. Mada nije isključena i mogućnost da je ustvari određene sanacione radove poduzimao i Murat-kapetan Gradaščević do 1820. godine, jer je on *de facto* izvršio obimne građevinske radove na cjelokupnom kompleksu gradske utvrde i dodatno izgradio kapetansku kulu sa *konakom*.

U prizemnom dijelu vidljiva su mnoga oštećenja zidne mase, najvjerovatnije prouzrikovana degradacijom (rušenje djelovanjem topovskim *džuladima*), kao i rascjepi (pukotine) manjih i većih formi, te djelimična urušavanja konstrukcije po cjelokupnim nosivim platnima. Čini se bitnim naglasiti da veći dio intervencija poduzetih na ranijim sanacijama oštećenja nosivih zidnih platana u nivou prizemlja je urađen kritički aljkavo, traljavo, nepažljivo, nemarno... i tendeciozno nestručno.

Branič kula je pravilne črtvrougaone forme sa dužinom vanjskih stranica od 10,0m, visinom preko 5,50 m, debljinom zidova od 1,20 do 1,80 m. Radi sveukupne stabilizacije

objekta bilo bi neophodno odstraniti sve oblike biološke degradacije, odgovarajuće sanirati postojeće pukotine i oštećenja na zidnim platnima, posebno obratiti pažnju na ponovnu sanaciju već prethodno saniranih površina, restaurirati drvenu međukatnu konstrukciju i oba stepeništa koji vode iz prizemlja na kat i sa kata na terasasti plato, zatim vezivne slojeve u donjim (prizemnim) dijelovima, te kompletno dubinski očistiti i obnoviti fugiranje na fasadnim platnima između kamenih blokova odgovarajućim krečnim malterom. Zbog potrebe dovođenja objekta u prvobitno stanje potrebno je ukloniti postojeći privremeno postavljeni drveni objekat (natkriveni šank) koji se nalazi na istočnoj strani branič kule, te obavezno uraditi **rekonstrukciju** odgovarajućeg kruništa, drvenih međukatnih konstrukcija, od kojih završna forma zahtjeva posebno proračunatu dimenziju nosivih greda, s obzirom da su sa njih djelovala artiljerijska oruđa. Potrebno je rekonstruirati i krunište, natkriti stepenišni izlaz na terasastom platou, otkloniti sve intervencije cementnim malterom, te postaviti odgovarajući ulazni *kapidžik* (od *kapı*, kàpija) na katu i primjerenu *demir kapiju* na prizemnom ulazu/izlazu u objekat sa sjeverna strane.

Karaktri neodgovarajućih sanacija na prizemlju zapadno orijentiranom.

Ulaz kroz polukružnu nišu u jednu od podzemnh struktura (komunikacioni hodnik podzemnog karaktera) iz fortifikacijskog objekta sjeverozapadno orjentiranog.

Unutarnji prostor komunikacionog hodnika podzemnog karaktera koji je u potpunosti izgrađen od kamena.

Podzemne strukture u gornjem gradu – lagumi

Ovaj dio utvrde svakako je najinteresantniji ali i najneistraženiji segment starog grada Gradačca. Za sada je poznato kako je dio fortifikacijskog sistema na platou Gornjeg grada povezan komunikacionim zasvođenim hodnicima podzemnog karaktera, koji i danas egzistiraju kao podzemni *lagumi*, a neki su tokom vremena zatrpani i do danas nisu poznati njehovi pravci pružanja i povezivanja. Postojeći (poznati) podzemni hodnici spajaju poligonalni bastion/tabiju – fortifikacijsku kulu sjever sa branič kulom/tabijom – fortifikacijskim objektom sjeveroistočno orjentiranim i branič kulom/tabijom – fortifikacijskim objektom sjeverozapadno orjentiranim, s tim da, pored ulaza/izlaza na fortifikacijskom objektu sjeverozapadno orjentiranom postoji i dodatni kod fortifikacijskog objekta koji je sjeveroistočno orjentiran. Ulaz iz *laguma* u fortifikacijsku kulu sjever sa branič kulom/*tabijom* je naknadno zatvoren (zazidan) kada je, u još neutvrđenom vremenu došlo do zatrpavanja zemljom i lomljenom kamenom masom unutarnjeg prostora poligonalnog bastiona/*tabije* sjevrno orijeniranog.

Zasvođeni dijelovi postojećih komunikacionih hodnika podzemnog karaktera građeni su od kamena, a neki su, možda naknadno, zasvođeni i opekom. Hodnik koji je lociran uz južni bedemski zid platoa zasvođen je opekom, koja pokazuje uobičajene **degradacije** od vlage zbog nedostatka odgovarajućeg hidroizolacionog sloja iznad svoda hodnika. Zidovi su evidentno promijenili boju (iz zagasito crvene u krečnjačko sivu) i povukli so iz zemlje, ili je riječ o kalcifikatu koji je nastao od utjecaja vlage na kamen krečnjak koji se eventualno nalazi iznad sloja cigle, tako da osim vlage koja je oštetila kamen i opeku, vidljiva su i strukturalna oštećenja od smrznjavanja. Međutim, ovakv oblik degradacije nije prisutan na kamenim zidovima hodnika koji vode od poligonalnog bastiona/tabije na sjeveru prema branič kuli/*tabiji* na sjeveroistoku. Ove podzemne komunikacije, uključujući i prostore koji se nalaze na račvanju *laguma* su dovoljno prostrane za korištenje u različite svrhe.

Arheološka istraživanja su neminovno potrebna kako bi se utvrdilo postojanje ostalih (zatrpanih ili urušenih) komunikacionih hodnika podzemnog karaktera. Njihovo moguće prisustvo naznačio je još fra Martin Nedić iz Donje Tolise,[662] bilježeći tradiciju o postanku Gradine u Gradačcu. Dodatno nas upozoravaju i zazidani otvori na postojećim hodnicima, kao i pretpostavke o povezanosti postojećih komunikacionih prostora sa nekadašnjim *odžakom*

za tadašnjeg *faris-agu*, odnosno budućeg kapetana ili kasnijeg objekta kapetanovog stana (*konak*[?]) opkoljenog palisadama, kako navodi zastavnik Brodske graničarske regimente Klement Božić u svom izvještaju iz 1785. godine.[663] Također, određeni vid podzemne komunikacije nije moguće isključiti i između kasnije podignutog toranja sa *konakom* i danas nama poznatih hodnika. Osim navedenog bilo bi potrebno istražiti i komunikacione hodnike podzemnog karaktera u Donjem gradu, čije postojanje bi bilo u potpunosti opravdano. Uz arheološka istraživanja potrebno je istražiti i slojeve iznad svodova koji su zidani opekom, kako bi se utvrdilo stanje postojećeg ili nepostojećeg hidroizolacionog sloja, te izvršila dodatna **sanacija** istog. Poslije bi bilo neophodno sanirati i unutarnji prostor svodova od opeke, postojeće pukotine i oštećenja, vezivne slojeve i kompletno dubinski očistiti i obnoviti fugiranje odgovarajućim krečnim malterom. Isti oblik sanacije se podrazumijeva i na kamenim svodovima i zidnim platnima.

Neki od primjera nastalih usljed utjecaja vlage i neprimjerenih oblika prethodne sanacije laguma zasvedenog opekom.

Zazidani otvori na postojećim zidnim platnima fortifikacijskog objekta sjeveroistočno orjentiranog i opekom zasvedeni dijelovi postojećih komunikacionih hodnika podzemnog karaktera.

Jedan od primjera općeprisutne biološke i strukturalne degradacije na jugoistočnom bedemu – Gornji grad.

Bedemi jugoistok na Gornjem gradu

Na južnom dijelu Gornjeg grada u pravcu jugozapad sjeveroistok nalaze se smješteni terasasto postavljeni heterogeni bedemi, gdje su prisutne različite vrste i tehnike građenja kamena od fino klesanog i pravilno rezanog do potpuno nepravilnog i nasumice složenog, te i dodatna upotreba pune pečene opeke. Ovakvo stanje na ovom fortifikacijskom objektu odbrambenih zidnih platana (bedema) ima nešto dužu povijest.

Naime, u periodu od 7. do 10. stoljeća izvjesno se mijenjao sistem odbrane u konstruktivnim rješenjima ovog fortifikacijskog objekata u formi utvrde, pa bedemi od nasute zemlje sa drvenom konstrukcijom i nadograđenim palisadama staroslavenskog gradišta iz ranog srednjeg vijeka tada više nisu zadovoljavali potrebnu fortifikacijsku formu za ozbiljniju odbranu od eventualnih napada. Može se kazati, da je nešto kasnije bila prisutna planska gradnja novog sistema vlastelinske utvrde fortifikacijskog karaktera sa zaštitnim bedemima od kamene i strukture drvenih palisada, odnosno o utvrdi **složene forme**.[▾664] Dolaskom Osmanlija izvršena je potpuna obnova tada skoro u potpunosti devastiranog ovog fortifikacijskog objekta, kada su, pored ostalih građevina, u prvi mah oštećeni bedemi bili dodatno ojačani zaštitnim palisadnim konstrukcijama od hrastovih trupaca.

Međutim, početak po obimu i sadržaju kvalitetnijih građevinskih zahvata na bedemima nužno je evidentirati u nastojanju Muhamed-kapetana Gradaščevića.[▾665] Potvrdu okončanja takvih intervencija moguće je dokumentirati u jednom od dostupnih izvora zapadne provenijencije iz 18. stoljeća,[▾666] gdje se taksativno navodi da se radi o (dijelu) južnih bedema koji su zidani od kamena, ali i još uvijek primjetnom prisustvu *parmakluka* – drvene konstrukcije palisadne konstruktivne vrijednosti. Daljnju potvrdu o tome moguće je dobiti iz još jednog izvještaja bečkih konfidenata datiranog 1737. godine, gdje se kaže da je utvrda sazidana od kamenih blokova.[▾667] Također i fra F. Lastrić navodi istu konstataciju.[▾668]

Dio južnoistočnog bedema na Gornjem gradu – biološka i strukturalna degradacija u različitim periodima (jesen – ljeto).

Daljni izvori upućuju nas na Muhamed-kapetana Gradaščevića i njegove intervencije na podizanju palisadnih i kamenih bedema oko utvrde, što nam potvrđuje izvještaj zastavnika Brodske graničarske regimente Klementa Božića, gdje se izričito konstatira postojanje kamenih, ali i palisadnih formi južnih bedema ispod kojih je iskopan jarak.[669] Tako da je moguće konstatirati kako je Muhamed-kapetan na južnom bedemu, orijentiranom jugozapad-sjeveroistok, u samom njegovom središnjem dijelu, iznad visine kamenog bedema od cca. 3 metra postavio dodatnu palisadnu zaštitu od gusto nabijenih i zašiljenih drvenih trupaca u širini od cca. 6 metara. Ispred samog bedema, koji je predstavljao fortifikacijsku simbiozu kamenog i palisadnog, potvrđena je gradnja i uređenje šanca (bokobrana) kao složeniji oblik odbrambene zaštite.

Naknadnom intervencijom Osman-kapetana Gradaščevića, kako je već kazano izvršeno je proširenje postojećeg fortifikacijskog kućišta na dvije cjeline, Donji grad (*Aşağı şehir*) i unutar njega Gornji grad (*Üst şehir*). Naime, poduzeti su obimni radovi koji su rezultirali zaokruživanjem fortifikacijskog kućišta na prostoru Gornjeg grada, sa novopozicioniranim na prostoru Donjeg grada. Objedinjavanje je izvršeno posredstvom slobodno stojećih, široko razvedenih kamenih bedema obzidanih oko mnogo većeg prostora od prethodnog, zadržavajući orijentaciju prema jugu i jugoistoku.[670]

Nasljednik Osman-kapetana, Murat-kapetan Gradaščević između ostalih poduzetih građevinskih radova vlastitu ulogu vidio je i u dodatnoj **sanaciji** bedema u Gornjem gradu. Dotadašnja oštećenja, te nova nadziđivanja južnih bedema, kao i uklanjnje *parmakluka*/ palisadnih formi rekonstruirao je ne kamenim blokovima već pečenom opekom.[671] Na ovaj način definirana je heterogena struktura stanja južnih bedema koje je zadržano do današnjih dana.

Nažalost, ove konstruktivne vrijednosti sa prisutnim nivom **degradacije** zahtjevaju veoma ozbiljan pristup sanacionih radova. Treba napomenuti da je u proteklom periodu zabilježeno rapidno propadanje dijela bedemskih platana od opeke, čime je narušena fizička stabilnost, dok su ona koja su još sačuvana u kamenu, ako zanemarimo rastinje, pukotine, odsustvo vezivnog materijala među kamenim blokovima i strukturalnu degradaciju, stoje u stanju relativno dobre fizičke očuvanosti. Međutim, neosporno je i postojanje kategorije decenijskog (da ne kažemo višestoljetnog) neadekvatnog održavanja, koje se ogleda u agresivnom djelovanju neobuzdanog rastinja (šiblja), kako u strukturi zidnih ploha, tako i na stepenastim površinama ugrožavajući egzistenciju ovih južnih bedema. Predlažemo **konsolidaciju** i **sanaciju** zidne strukture sa neophodnim uređenjem terasastih površina.

Neki od primjera općeprisutne biološke i strukturalne degradacije, kao i pogrešnog korištenja vezivnog materijala.

Južni bedem na Gornjem gradu – period kasne jeseni (vegetacija u mirovanju).

Na zapadnoj strani u nivou kata nalazi se jedan zasvođeni prozorski otvor i jadan manji u formi puškarnice. O postojanje međukatne konstrukcije svjedoče otvori (ležišta) na unutarnjim zidnim platnima.

Branič kula/tabija – fortifikacijski objekt sjeveroistočno orjentiran

Na platou Gornjeg grada u smjeru sjeveroistok – jugoistok nalazi se četverougaona barnič kula/*tabija* sa prizemljem i katom, a na samom vrhu nalazila se krovna konstrukcija sa drvenim pokrovom (šundrom), što nam potvrđuje *Dokumentacija zatečenog stanja i planirane restauracije i rekonstrukcije arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu.*[672] Do dolaska (habzburških) austrougara ova barnič kula/*tabija* imala je funkciju dodatnog stražarskog obezbjeđenja veće pročelne (glavne) *kapije* – glavnog ulaza u grad iz pravca Gračanice ili Srebrenika. Ona je dio fortifikacijskog kompleksa sa strukturama projeciranim izvan glavnog kućišta fortifikacije. U formi istaknutog objekata je smještena na uglu ravnih jugozapadnih i sjeveroistočnih kurtina,[673] odnosno bedemskih zidova.

Na vanjskim zidnim platnima prilikom podizanja objekta nije ostavljana nikakava forma mogućih otvora na jugoistočnom fasadnom platnu, kako u prizemnom dijelu, tako i u nivou kata, dok je na istočno orijentiranoj strani zidnog platna izgrađen manji zasvođeni otvor ulazno/izlaznog komunikacijonog karaktera, a na zapadnoj strani u nivou kata postavljen je jedan zasvođeni prozorski otvor, te jadan manji u formi puškarnice (sada oba zatrpan zbog naknadno urađene nivelacije terena). *Kapidžik* na istočno orijentiranoj strani zidnog platna, odnosno *arkapija* građena na *ćemer* (svod) sa jednim *kanatom* (krilo), iskovanim od *mazije* (željeza), na određen način bila je zaštićeni (skriveni) ulaz/izlaz koju su koristile posade noćnih stražara. Pretpostavljamo da je krunište na terasastoj formi iz nepoznatih razloga uklonjeno pri samom kraju osmanske okupacije (1867), odnosno kada ovaj kompleks nije više bio u funkciji gradačačkih kapetana, pa nije ni postojala potreba za branič kulom sa koje se moglo djelovati artiljerijskim oruđem.[674] Takva krovna konstrukcija nije mogla postojati dok je terasasti dio (plato) branič kule korišten za moguće dejstvovanje artiljerijskog oruđa, ali je prethodno moralo postojati odgovarajuće krunište za zaštitu oruđa i posade.[675]

U prizemlju branič kule/*tabije* na jugoistočnoj strani fortifikacijskog kućišta, nalazi se jedna prostorija koja je bila predviđena da primi dvije *ode* potpuno opremljenih topčija za djelovanje, potrebnu količinu artiljerijskog streljiva i baruta. U nivou unutarnjeg prizemnog dijela postoje dvije zazidane forme otvora koje upozoravaju na nekadašnje moguće postojanje *laguma* (komunikacioni hodnik podzemnog karaktera) u tim pravcima, odnosno podzemnih hodnika koji su iz ovog objekta vodili ili trebali voditi van fortifikacijskog kučišta Gornjeg grada.

Prisutnost strukturalnih pukotina sa izrazitim rascjepima na južno orijentiranom zidnom platnu.

Međutim tu su i dva potpuno funkcionalna laguma, od kojih se jedan pruža od jugozapadne branič kule prema branić kuli sjeveroistočne orjentacije, a drugi od sjeveroistočne branič kule prema bastionu koji je sjeveroistočno orijentiran, te jadan kraći *lagum*, u funkciji stepeništa sa širim gazištima za mogući ulaz ili izlaz u prostor branič kule i korištenje funkcionalnih podzemnih tunela. *Demir kapija* (željezna vrata) se nalazi na sjevernoj fasadi objekta sa manjim terasastim dijelom (koji je neposredno vezan za branič kulu sjeveroistočno orijentiranu).

Iznad vidljivih lučnih niša primjetljiva je prisutnost ispusta koji su pridržavali strop i konstrukciju gornjeg kata. Nužno je primjetiti kako su kamena zidna platna na gornjem katu građena od mnogo lošije strukturiranog i obrađenog kamena, u odnosu na prizemni dio gdje su kameni blokovi pravilno klesani. Zasvođeni ulazni lukovi su blago upušteni u strukturu zida, a vertikalni dijelovi pilastara su precizno isklesani od jednog dijela kamena. Branič kula je skoro pravilne črtvrougaone forme sa dužinom vanjskih stranica do 9,60 m, visinom preko 6,0 m, debljinom zidova cca 2 m, a glavni ulaz se nalazi na sjevernoj strani. Upravo sa sjeverne strane dozidan je i mali povišeni plato, za kojeg se može pretpostaviti da je mogao imati namjenu dodatnog pomoćnog topničkog položaja sa kruništem, odnosno odgovarajuće stražarsko mjesto za vizualnu kontrolu prostora prema glavnoj ulaznoj *kapiji*.

Ukupno stanje ove branič kule/*tabije* je nezadovoljavajuće. Uočena su napuknuća u formi strukturalnih pukotina gdje se pojavljuju rascjepi bez prisustva vezivnog materijala (krečni malter), čime je prouzrokovana njezina statička nestabilnost i pojava evidentnih oštećenja u rasponu od mikro do intenzivnih vertikalnih i horizontalnih širih pukotina, pa i djelimičnog urušavanja konstrukcije na nosivim platnima. Radi sveukupne stabilizacije objekta bilo bi neophodno odstraniti sve oblike **biološke degradacije**, **sanirati** postojeće pukotine i oštećenja na zidnim platnima, restaurirati drvenu katnu konstrukciju i stepenište koje vodi iz prizemlja na kat, zatim vezivne slojeve u donjim (prizemnim) dijelovima, te kompletno dubinski očistiti i obnoviti fugiranje između kamenih blokova odgovarajućim krečnim malterom (mort). Zbog potrebe dovođenja objekta u prvobitno stanje potrebno je **ukloniti** postojeći pomoćni drveni objekat koji se nalazi na sjevernoj strani branič kule, te obavezno uraditi **rekonstrukciju** odgovarajućeg kruništa, drvene međukatne konstrukcije i nešto masivnije iznad kata. Također, potrebno je **rekonstruirati** i krunište na susjednom manjem pomoćnom platou, otkloniti sve intervencije cementnim malterom, te postaviti i primjerenu *demir kapiju* na ulazu/izlazu u *lagum*, koji je u funkciji stepenastog prilaza rampi.

Pogled na branič kulu/tabiju sa istočne strane i iz ptičije perspektive – fortifikacijski objekat sjeveroistočno orjentiran.

Kapetanska kula unutar starog grada/utvrde u Gradačcu - pogled sa jugoistočne strane.

Gornji grad – Kula i konak (Kapetanska kula)

Korpus kapetanske kule je izdijeljen u dva dijela, prepoznajemo široki i niži troetažni kubus konaka, a drugi dio je toranj, koji se od prvog izdiže za još tri kata, dakle ukupno šest etaža. Konak ima dimenzije 12,50 x 15,50 m, a tornj 7,18 x 7,70 m. Ovaj vertikalni akcent, viši dio, nadvisuje donji naslanjajući se na njega sa istočne strane. Očitavajući visine sljemena utvrđujemo da je visina nižeg kubusa 10,45 m, a višeg dijela 18,20 m.

Vlasnik ili korisnik ovog prostora izvršio je izvjesne izmjene u ovom prostoru, tako da se visine prizemnog dijela izjednačavaju preko naknadno ubačenih betonskih greda, a izjednačavanje pristupnog nivoa terena dovelo je do podizanja pragova u dijelu restorana, te niveliranju prostora kuhinje i kafea. Izvorno, u prizemlju je bio prostrani ulazni hol sa tri prostorije (odaje) zasvedene bačvastim svodom. Na prvom i drugom katu nalazilo se po pet prostorija simetrično raspoređenih oko drvenog stepeništa sa proširenim podestima, s tim da je na prvom katu uz *odžakliju* (kamin-odaju) na sjevernoj strani bio smješten i zahod, dok je na drugom postojala i jedna manja prostorija nepoznate namjene (moguća ostava).

U globalu promatrano, najviše preinaka unutar kompleksa utvrde izvršeno je upravo na Kapetanskoj kuli. Ovdje su rađene **konstruktivne intervencije** gdje je drvena međuspratna konstrukcija djelimično zamijenjena, a djelimično i ojačana armiranobetonskim horizontalnim serklažima i betonskom konstrukcijom.

Važno je konstatirati da su osim značajnih izmjena u konstrukciji arhitektonske vrijednosti, koje su karakterizirale stilsku i historijsku vrijednost, promijenjene usljed prenamjene samog objekta još šezdesetih godina prošlog stoljeća.

Na ovom objektu je 1952. godine vršeno ispitivanje i načinjene su značajne izmjene, ne vodeći računa o **autentičnosti** a ni o opravdanosti predhodnih promjena.[676] Tako je između ostalog konstatirano da na kuli postoji čitav niz prozora na svim etažama, koji su tokom vremena zazidani, vjerovatno, kako to ističe arhitekta Dž. Čelić *radi potrebe za boljim uvjetima za smještaj i obitavanje žandarskih službenika Kraljevine Jugoslavije.*[677]

Također je utvrđeno, mada ovaj podatak moramo uzeti sa rezervom, da je na zadnjem katu, također za vrijeme Kraljevine, koji nazivamo *čatma* ili *seir-čardak* (vidikovac), jedan dio nekadašnjih velikih otvora zazidan.[678]

Koristeći stare fotografije i crteže iz časopisa "Nada" (1900) i kalendara "Bošnjak" (1901) godine[679] stručnjaci *Republičkog zavoda za zaštitu spomenika R BiH* tvrdili su da se *doksat* nalazio sa sve četiri strane kule na posljednjoj etaži.[680] Takva situacija vizualnog iščitavanja nije bila moguća, jer se ustvari radilo o uvučenim (plitkim) elementima u funkciji zaštitne ograde na otvorenim prostorima *čatme*/vidikovca, koji su vidljivi na fasadnim platnima, a ne o formi izbačenih "doksata". Također, bitno je napomenuti da u vrijeme njihovog istraživanja, a na osnovu dokumentacije o zatečenom stanju *doksata* uopće nije bilo.[681] Oni će se pojaviti u novoprojektiranom stanju; *doksati* se uspostavljaju na dvije suprotne strane, dok druga dva veća otvora se zatvaraju drvenom konstrukcijom na kojima se ostavlja po jedan manji prozorski otvor. Također se vidi da je i iznad ulaza u objekat, na prvom katu bio dodatno predviđen jedan *doksat* sa tri prozorska otvora.[682]

Bez obzira što je na ovom objektu najviše rađeno i što su sve ove intervencije u konačnici bile vezane za posljednja ratna dešavanja, gdje je Kapetanska kula pretrpila veliki broj oštećenja i naknadnih novih preinaka, postoji obaveza da se objekat dovede u stanje fizičke očuvanosti, koja bi bila u skladu sa poznatim metodama zaštite.

Kapetanska kula unutar starog grada/utvrde u Gradačcu - detalji oštećenja na fasadnim platnima konaka.

Kapetanska kula - pogled sa različitih strana, detalj sa ulaznom kapijom u Gornji grad i dio fasade konaka.

Sahat kula Husein – kapetana (?).

Sahat kula

Na natpisu koji stoji na ovom objektu je uklesano: *Osnivač objekta je Husein – kapetan, sin Osman-kapetana, kapetan gradačačke tvrđave. Godina 1240.* (1824)[683] Nažalost ovaj podatak nije tačan. Naime, njezin graditelj/osnivač je Osman-kapetan, a izgradnja Sahat kule je okončana prije 1812. godine na prostoru Donjeg grada u okviru proširenog arhitektonskog ansambla gradačačke utvrde.[684]

Zanimljiva forma tornja, koji se sužava prema vrhu i ima tri izrazito zaobljena ugla, a u podnožju je postament, koji nije vidljiv sa istočne strane. On je širi od samog objekta za po 17,0 cm i ima oštre uglove, a vjerovatno prati dimenzije i formu temeljne trake.

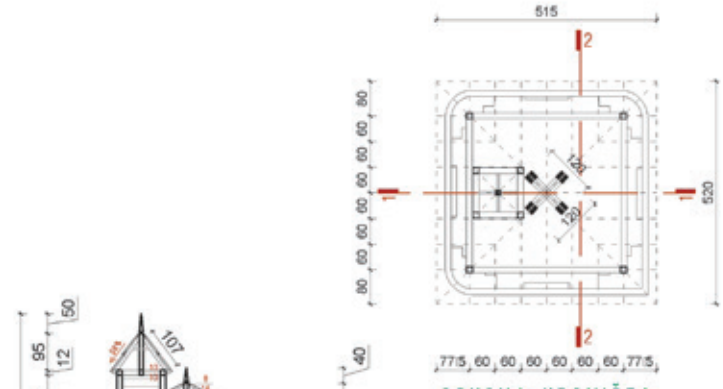
Objekat Sahat kule nalazi se u obuhvatu gradskih bedema i lociran je na kosom terenu. Nisu rađeni sondažni radovi koji bi nam dali tačnu sliku o strukturi temelja kao ni o vrsti terena. Smatramo da je teren na kojem je lociran cijeli kompleks Donjeg grada, ili ima doticaja s njim, od rahle zemlje, te da upravo zbog toga dolazi do vidljivih oštećenja u strukturalnom smislu na svim pojedinačnim objektima.

Brojne intervencije u okruženju kao što su izgradnja trga i svojevrsna potkopavanja s jedne, a opterećenja i nova izgradnja s druge strane dovela su do sadašnjeg stanja u kojem se može vidjeti i prepoznati **degradacija zatečene baštine**.

Sahat kula je pravilne kvadratne osnove i izgrađena je po principima građenja tog perioda. Kako visoke građevine u osmanskom periodu nisu poznavale serklaže kao konstruktivni pojam, ovi objekti su se gradili po principima gravitacije, tako da su zidovi u bazi bili nešto širi a bivali nešto tanji prema vrhu. Unutarnjost objekta bila je vertikalna, dok se sa vanjske strane zid blago ukošavao od podnožja prema vrhu. Posljednja etaža, *čàtma (çatma)*, bila je od najlakšeg materijala, počesto od drveta, a u ovom slučaju od porozne sedre, koja je bila mnogo lakša od kristalne sedre.

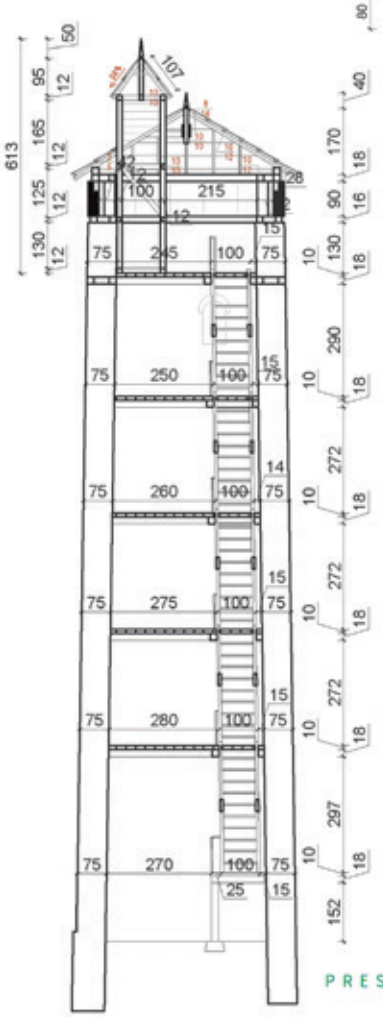
To je i etaža na kojoj se u unutrašnjosti nalazila drvena platforma sa sahatnim mehanizmom, do koje se dolazilo četverokrakim stepeništem/*basamcima*.

Prilikom rekonstrukcije za vrijeme austrougarske vladavine, kao i posljednje u šezdesetim godinama prošlog stoljeća sedra je zamjenjena opekom a kao vezivo korišten je cementni malter, što je značajno opteretilo postojeću konstrukciju zajedno sa novim sahatnim mehanizmom.

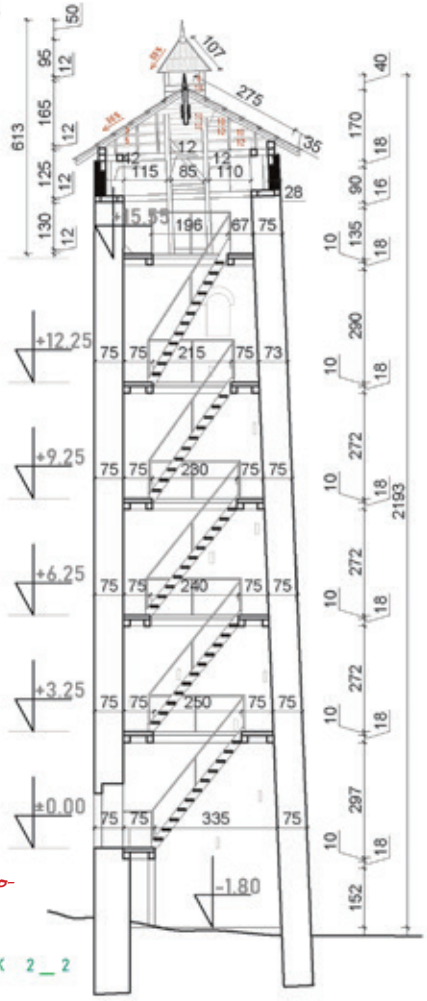

OSNOVA KROVIŠTA

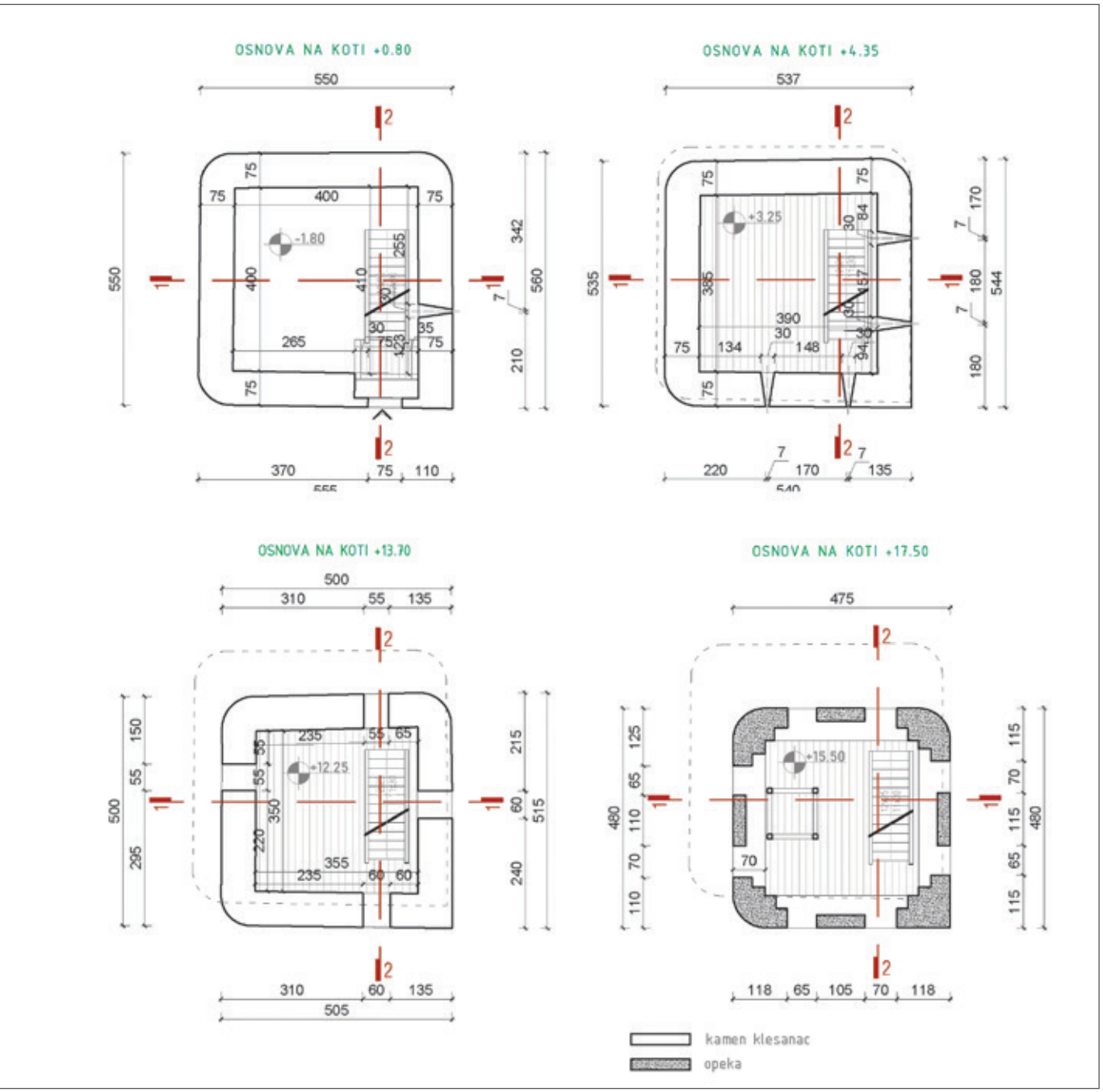
Objekat šahat kule u formi tornja visine 22m, sastoji se od prizemlja i pet etaža. Od prizemlja do zadnjeg kata vodi drveno stepenište široko 0,75 m, sa 90 stepenika. Unutarnje osvjetljenje objekta regulirano je posredstvom cetiri prozorska otvora na cetvrtoj etaži (na sjevernoj i istocnoj fasadi velicina prozora je 0,60 x 1,15m za razliku od južne i zapadne fasade gdje su dimenzije prozora 0,55 x 1,15m), te i pomocu više užih otvora od prizemlja do cetvrte etaže (cija unutarnja širina iznosi 30cm a vanjska svega 7 cm). Na posljednjoj, petoj etaži, izgrađenoj od pune pecene opeke dodatno se nalazi još osam pravougaonih otvora (po dva na svakom fasadnom platnu). Podest je izrađen od fosne (daske) i sa tri strane je sistemom ucepljenja fiksiran u zidna platna, dok se cetvrtom stranom oslanja na drveni stub. Konstrukcija tornja je završena cetverovodnim šatorastim krovom.

PRESJEK 1_1

PRESJEK 2_2

Sahat kula - presjeci i osnove krovišta i na kotama katova (dokumentacija preuzeta od BIS TIP doo - Sarajevo).

Ova intervencija, u sprezi sa neadekvatnim tlom, izazvala je naginjanje Sahat kule, koja iako učvršćena sajlama sa unutrašnje strane svakodnevno biva izložena mogućnosti konačnog urušavanja. Vidljive naprsline u cijeloj strukturi zida zahtijevaju hitnu **konsolidaciju**, a **restauratorski** radovi na *čatmi* podrazumijevaju zamjenu opeke i cementnog maltera sedrom i krečnim malterom, ili čak drvenom konstrukcijom, dok sahatni mehanizam treba sanirati, proračunati opterećenje i statičku stabilnost koja je već narušena. Jedinstvenost svakog objekta, pa tako i ove Sahat kule čini njena visina i njezin završetak. Ideja o zvoniku ili "sahatnom tornju" potiče iz srednjeg vijeka i rasprostranjena je diljem Evrope. Osmanski period koincidira sa periodom renesanse u Evropi, tako da se ove poveznice susreću i evidentiraju na različitim mjestima u isto vrijeme. Ideja o javnom obznanjivanju vremena, dakle, predstavlja ideju koja nije etnički niti nacionalno prepoznata kao karakteristika, ali sahat kule kao zadužbine svakako ističu značaj određenih mjesta i daju im specifičnu vrijednost.

Sve sahat kule u Bosni nastale u osmanskom periodu su pored *munara* značajan prostorni vertikalni reper, ali svaka od njih ima specifičan izgled, karakterističan i jedinstven završetak. Sahatni mehanizmi ugrađeni u sahat kule također su imali drugačije brojčanike i neke od njih su se ravnale prema islamskom načinu mjerenja, sa drugačijim brojčanikom.[▾685] Predpostavlja se da je mehanizam na ovoj Sahat kuli bio upravo takav, sa brojčanikom okrenutim prema *džamiji* i gradu, samo sa jedne strane.

Danas postoje stanoviti problemi koji ovaj objekat, kako je i elaborirano, stavljaju u sami vrh **ugroženosti** na starom gradu u Gradačcu. Zidovi ovog objekta izrazito su debeli, između 0,75 m i 0,85 m i zidani precizno sa fino klesanim kamenom. Dimenzije ovog objekta su 5,23 m x 5,11 m, dakle skoro pravilan kvadrat, a visina objekta je 22 m. Objekt je podijeljen u pet etaža, sa unutrašnjim, drvenim stepeništem, širine 0,75 m i izdijeljenog u 90 stepenika, a posljednja, peta, etaža ima visinu 2,15 m.

Interesantno je da su na četvrtoj etaži sa sve četiri strane postavljeni po jedan prozor dimenzija 0,58 m x 1,15 m, ali ti prozori nisu osovinski postavljeni u sredinu zidova, koji se sužavaju od dna prema vrhu objekta. Osim izvornih otvora na četvrtoj etaži, na južnom zidu u pizemlju nalazi se otvor dimenzija 0,77 m x 1,83 m, sa željeznim vratima.

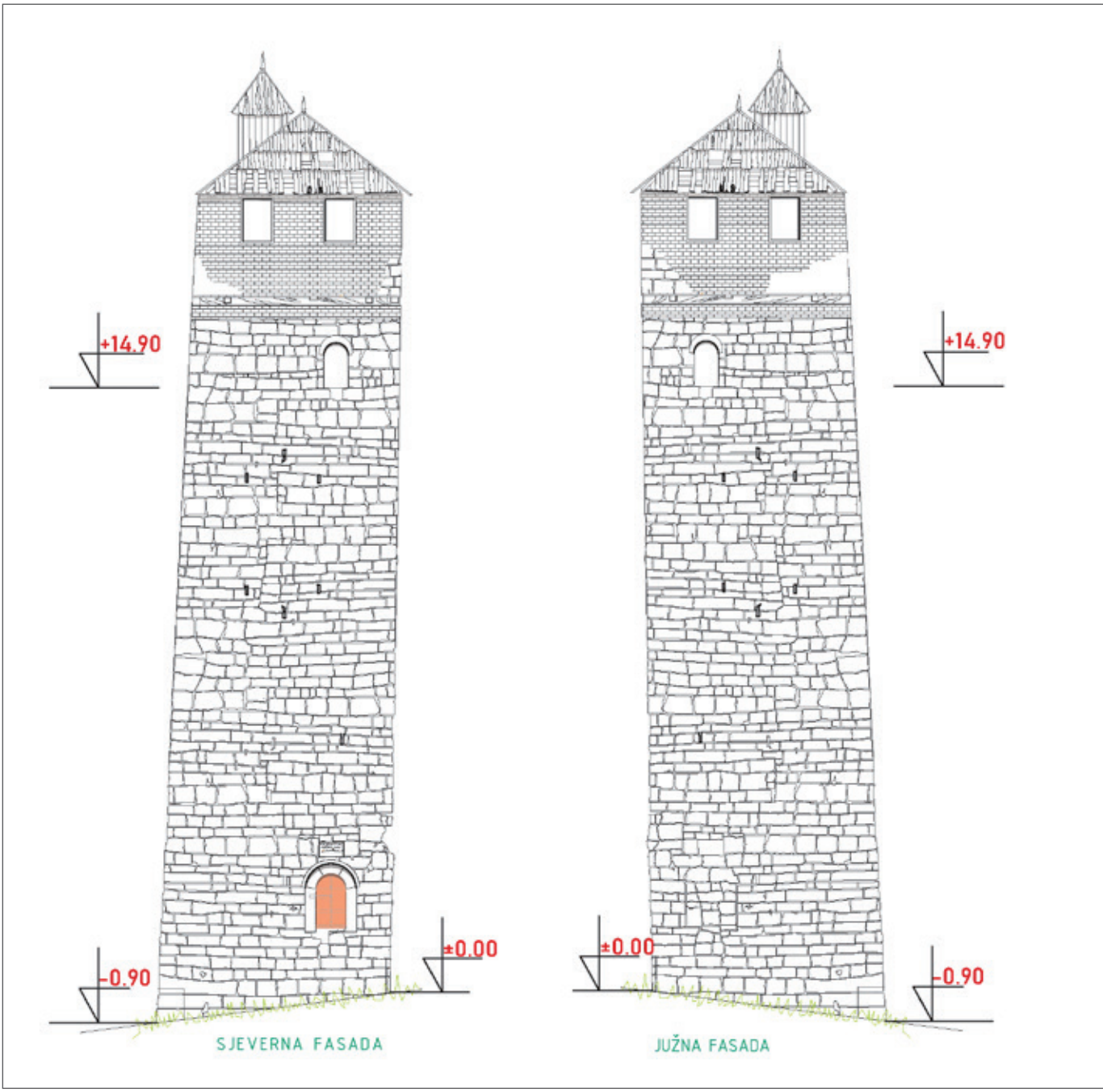
Vjerovatno ni jedan drugi objekt koji možemo svrstati u grupu *Nacionalnih spomenika*, nije prošao težu **degradaciju** koja je rezultat **ne adekvatne zaštite** i **pogrešnog tretmana konsolidacije i restauracije**. Pretpostavka je da je riječ o nepoznavanju materijala koji su

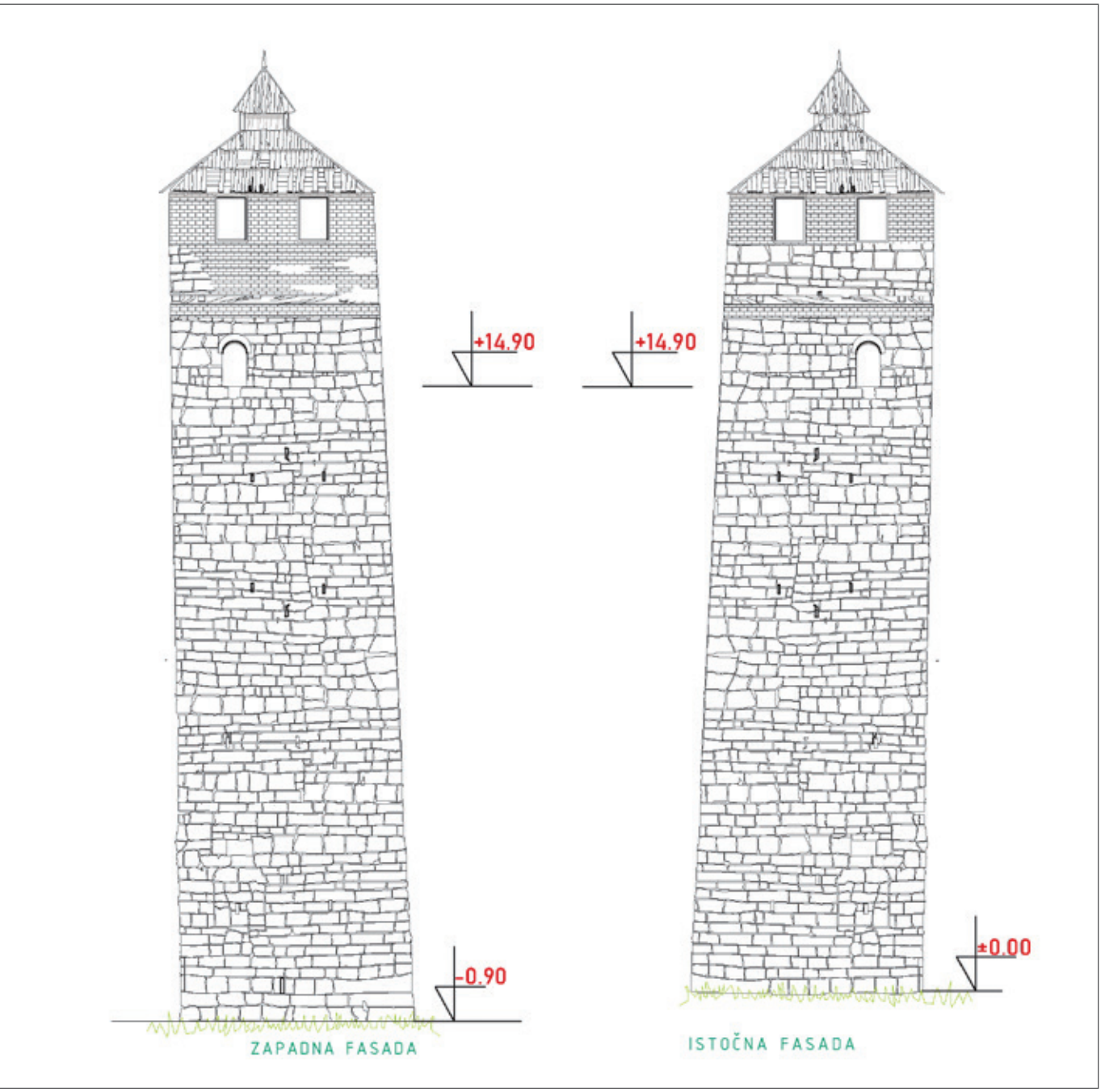
bili primarno ugrađeni u ovaj objekt, kao i nedovoljno istraživanje kako terena tako i građevinskog materijala. Fundiranje temelja pokazalo bi sve potrebne uvjete koji se moraju ispoštovati prilikom konsolidacije objekta, a restauracija koja pretpostavlja nadomještanje nedostajućeg i koja je rađena u gornjem dijelu Sahat kule bi kao rezultat statičkog proračuna dala mnogo bolje rezultate.

Zanimljivo je da pišući naučnu knjigu autor uvijek ostaje uskraćen za vlastiti sud o pojavi ili o problemu, međutim u ovom slučaju moramo, pa makar to bilo i subijektivno, svjedočiti o činjenici da cijeli prostor Gradačca, naravno i svi pojedinačni objekti koji su dio ove graditeljske cjeline, predstavljaju cijeli jedan istraživački poligon. Ono što je izvjesno najistraženiji i najpoznatiji element u ovoj cjelini jeste upravo Sahat kula, ali je istovremeno i jako ugrožena, kako je već rečeno, a **ugroženost i degradaciju** donijela je upravo pogrešna tj. **neadekvatna zaštita ovog objekta**.

Sahat kula - primjeri degradacije kao rezultata ne adekvatne zaštite i pogrešnog tretmana konsolidacije i restauracije.

+14.90
±0.00
-0.90
SJEVERNA FASADA
+14.90
±0.00
-0.90
JUŽNA FASADA

Sahat kula - fasadna platna (modificirana dokumentacija preuzeta od BIS TIP doo - Sarajevo).

Prisutnost strukturalnih pukotina sa izrazitim rascjepima na južno orijentiranom zidnom platnu.

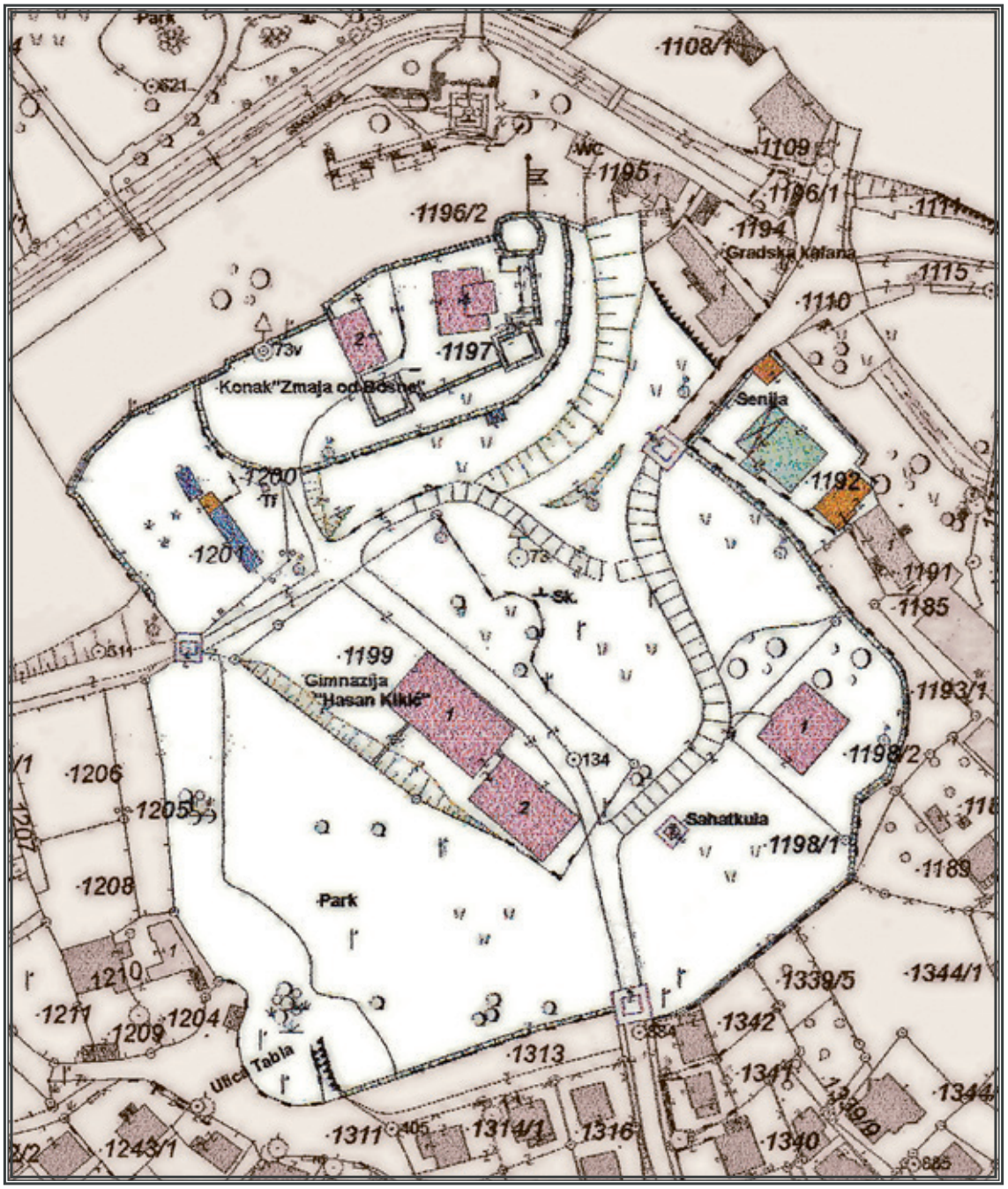
Bedemi sjeverozapad na Gornjem gradu

Ako smo u predhodnoj analizi konstatirali da je riječ o **heterogenoj strukturi** jugoistočno orijentiranih bedema, onda ćemo govoreći o sjeverozapadnim bedemima reći da se u najvećem obimu susrećemo sa **homogenom strukturom zida**. Naime vidljivo je da je ova etapa građenja nastala kao posljedica potrebe da se sa iznimno nepristupačne strane, gdje se proteže strma litica koja dominira naseljem, locira bedem koji vidljivo simbolizira neosvojivost i važnu poziciju arhitektonsko-fortifikacijskog kompleksa.

Bedem sjeverozapad zahvaća prostor od sjeverno orijentiranog bastiona/*tabije* – fortifikacijske kule, te dio bedema koji se protežu u pravcu jugozapada. Bedemski zidovi su u dosta dobrom stanju, pri čemu mislimo na prvi dio posmatrano od sjeverno orijentiranog bastiona. Izgrađeni su od pravilno klesanih kamenih blokova koji su pažljivo birani i pravilno rezani, a sloj krečnog maltera koji se pojavljuje kao vezivo je delikatan i nenapadno doziran između pravilnih klesanaca. Struktura bedema je, dakle dobra, ali se primjećuje veće prosustvo rastinja, čak ponegdje i razvijenih stabala koji su duboko uronuli svoje korjenje u dijelove zidnih pukotina, prouzrokujući određena manja i veća pomjeranja u samoj strukturi zidne mase i neminovnu devastaciju postojećih struktura.

Na zapadnom, dakle posljednjem dijelu ovog bedema došlo je do urušavanja, koje u zatečenom stanju predstavlja potencijalnu opasnost te ga je potrebno **stabilizirati hitnim mjerama**. Evidentno je, kako je do oštećenja došlo djelovanjem više različitih faktora. Prije svega klizanjem i pomijeranjem tla, ali svakako ne bi trebalo zanemariti činjenicu da ni struktura zida a ni temeljenje nisu odgovarali ovoj poziciji. To moramo primijetiti kao kuriozitet, obzirom da su ostali pojedinačni dijelovi utvrde sasvim dobro temeljeni. Moguće je pretpostaviti da je ovaj dio bedema nastao nešto kasnije, našto upućuje vrsta i obrada kamenih blokova, odnosno da je moguća rekonstrukcija prethodnog stanja ovog dijela izvršena neodgovarajuće. Na tom pravcu je i jedan dio bedem potpuno nestao, a i visina zidnih platana je smanjena.

Urušeni blokovi ovog bedema leže na prostoru *in situ*, tako da **metodom anastiloze** mogu biti sakupljeni i ponovno ugrađeni u bedem. Svakako je neophodno provjeriti i stabilnost tla i **sanirati** eventualno klizište, **odstraniti** sve oblike biološke degradacije, **sanirati** postojeće pukotine i oštećenja na zidnim platnima, te izvršiti potrebnu nivelaciju visine zidova...

Detalj kopije katastarskog plana: Gradačac II, broj plana 16, iz 2011. godine gdje je na parceli 1199 još uvijek postojao objekat fiskulturne sale.

PRIJE ZAKLJUČKA

U prethodnoj analizi prezentiranih objekata moguće je primjetiti da u odnosu na današnje *in situ* stanje nisu posebno obrađena dva objekta koji po lokaciji pripadaju graditeljskoj cjelini arhitektonskog kompleksa Starog grada u Gradačcu, kao i treći dio samostalne graditeljske cjeline vezan za džamiju Husein-kapetana Gradaščevića.

Dio graditeljske cjeline Husejnije sastoji se od objekta potkupolne džamije Husejnije, *abdesthane*, biblioteke,[686] dvije ulazne *kapije* i *harema* sa *nišanima*. Potrebno je naglasiti kako je jedino objekat *abdeshane* sa šest *česmi* izgrađen u drugoj polovini 20-og stoljeća.[687] S obzirom da se ova graditeljska cjelina ne nalzi u bedemima arhitektonskog kompleksa Starog grada ipak je, unutar ovog rada djelimično obrađena.[688] Kada je riječ o obnovi i sanaciji, ovoj graditeljskoj cjelini poklanjana je veća pažnja u odnosu prema drugim objektima unutar arhitektonskog kompleksa Starog grada, mada ne uvijek odgovarajuća. Naime, prvi podaci o potrebi poduzimanja određenih **sanacionih radova** na objektu Husejnije džamije nalaze se u *Arhivu Bosne i Hercegovine*; forma pisane zamolnice tadašnjoj Zemaljskoj vladi. Tim povodom zatraženo je *obezbjeđenje sredstava za sanaciju određenih oštećenja na džamijskom zidu*. Nije poznato da li su sredstva za te aktivnosti ikada dodijeljena, kao i da li je sanacija te forme uopće poduzeta.[689] Daljnji podatak se nalazi na evidentcionom kartonu objekta Husejnije džamije u *Zavodu za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine,* gdje je navedeno da je *džamija* 1943. i 1944. godine *temeljito popravljena i ofarbana*, bez preciznijih informacija o vrsti i obimu radova.[690] Arhitekta Dž. Čelić,[691] u okviru elaborata *Restauratorskih zahvata na kuli Husein-kapetana Gradaščevića* (1953) nije precizirao stanje ove graditeljske cjeline, najvjerovatnije smatrajući je odvojenom od arhitektonskog kompleksa Starog grada, ili možda zbog toga što je njezino stanje bilo zadovoljavajuće, ali je ipak dao određeni vid arhitektonske karakterizacije objekta *džamije*. Sljedeći podatak moguće je preuzeti iz članka hfz. Džemala Hodžića, gdje se navodi *da je džamija u toku Drugog svjetskog rata bila devastirana* (navedena su oštećenja na zidovima, krovnoj konstrukciji i munari). Formiran je građevinski odbor za sanaciju oštećenja, čiji su se predstavnici u pismenoj formi obratili tadašnjim strukturama vlasti Općine Gradačac i Zavodu za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine. Međutim, nikakva stručna niti financijska pomoć nije uslijedila. Dobrovoljnim prilozima građana prikupljena su odgovarajuća sredstva

kojim su se finansirali radovi u toku 1962. i 1963. godine.[692] Tek 1989. godine stručnjaci *Zavoda za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine* uradili su kompletan projekt detaljnog tehničkog snimanja,[693] ali nikakvi **sanacioni** niti **konzervatorski radovi** nisu poduzimani. Nakon okončanja ratnih dejstava, odnosno agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992.-1995. godine konstatirana je **forma devastacije** na ovoj graditeljskoj cjelini. Poduzeti su sanacioni radovi na oštećenjima, ali **bez odobrenog projekta i nadzora službe zaštite**. Tom prilikom izvršene su određene **intervencije** na *munari*, krovnoj konstrukciji – kupolama, *mihrabu*, ulaznom portalu, te krečenje unutarnjih zidnih ploha i fasadnih platana. Kada je riječ o poduzetim **sanacionim radovima** moguće je kazati da se glavni nedostaci odnose na primjenu **neodgovarajućih metoda zaštite**; uništena je dotadašnja očuvanost izvornih slojeva (na trijemu) i elemenata *mukarnasa* (na *mihrabu*), pa čak i izvršena kompletna zamijena sa neodgovarajućim elemenatima, iako za takve intervencije nije bilo nikakve potrebe ni opravdanosti (ograda *šerefeta munare*). Ipak, konstruktivno stanje objekta je moguće smatrati zadovoljavajućim.

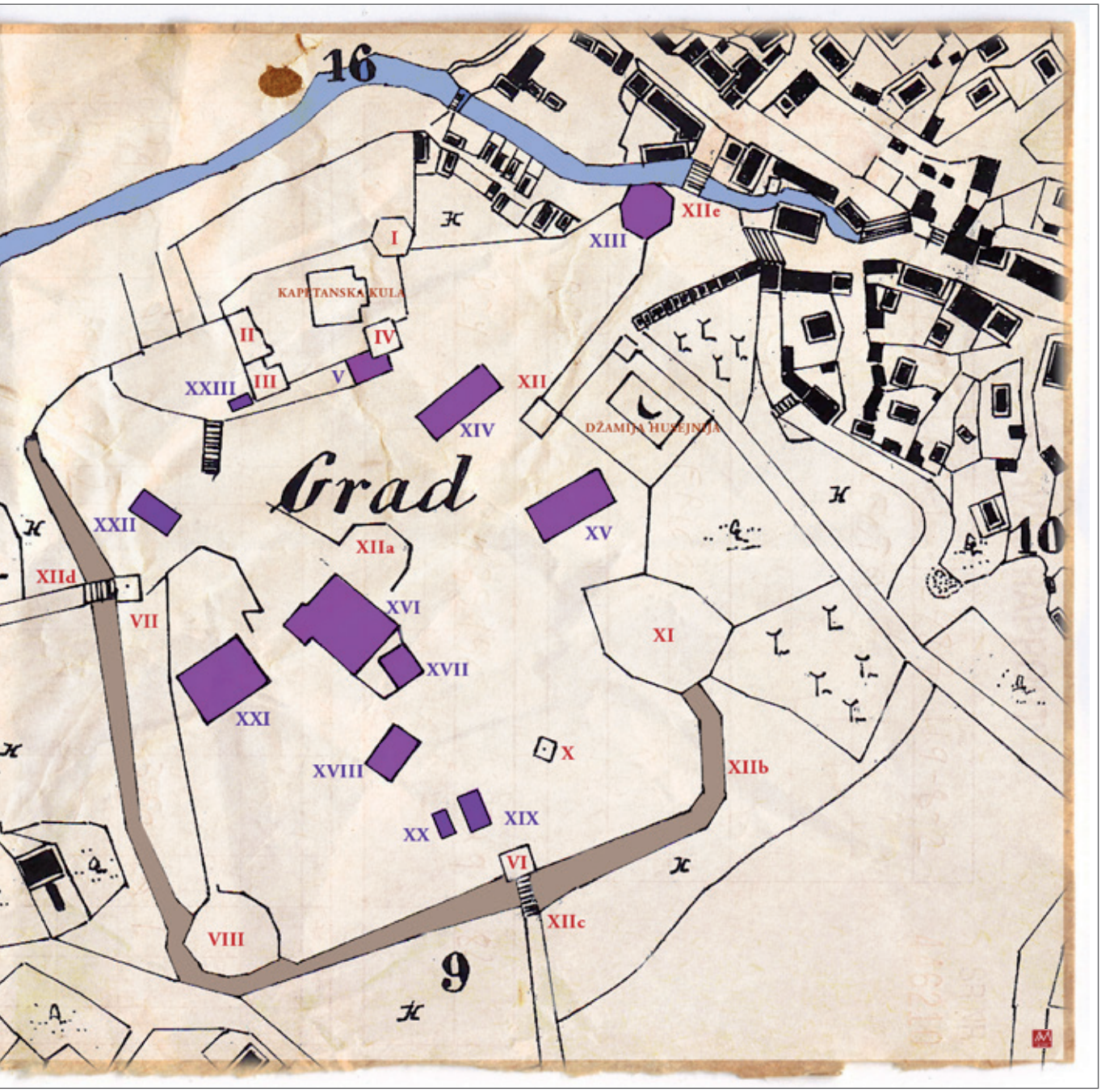
Ukoliko aktiviramo i problematiku ne obrađenosti prethodno pomenuta dva objekta u Donjem gradu, koji po lokaciji pripadaju graditeljskoj cjelini arhitektonskog kompleksa Starog grada u Gradačcu, moguće je doći do zaključka kako je riječ o građevinama koje su od prvobitne forme i namijene doživjele veoma mnogo **intervencija** s ciljem zadovoljenja novih upotrebnih vrijednosti. Naime, uvidom u *Plan Grada* koji je uradila nova austrougarska gradačačko-kotarska uprava po uspostavljanju Gruntovnice 1887. godine moguće je zaključiti kako je najvjerovatnije već postojao objekat na tom mjestu koji je prenamijenjen u prostor Kotarskog suda i Gruntovnice. Pored tog objekta, sa njegove jugoistočne strane, ograđen visokim kamenim zidovima, nalazio se još jedan manji u funkciji izoliranog zatvorskog prostora sa dvorištem predviđenim za dnevnu šetnju zatvorenika. Po svemu sudeći, a što nam potvrđuje i *Skica stanja objekata na prostoru Gornjeg i Donjeg grada* (datirana 12. 11. 1891.), najvjerovatnije došlo je do rušenja tog objekta i izgradnje potpuno novog, gdje je na katu u jednom dijelu bio smješten Državni, a u drugom Šerijatski sud, dok je u prizemlju bila smještena Poreska uprava, a u podrumskom dijelu su se nalazile zarvorske prostorije. Poslije izgradnje objekta Kotarske gruntovnice (poslije 1891. god.) ovaj prostor koristili su Kotarsk sud i Poreska uprava. Ista ili slična namjena bila je zadržana i u vrijeme obe Kraljevine. U novoj *Titovoj Jugoslaviji*, preseljenjem

Niže realne gimnazije iz Varoši u taj objekat (gdje je kasnije smješten pogon modne konfekcije "Kula"), došlo je i do prestrukturiranja Niže realne gimnazije u Državnu realnu gimnaziju sa punim obrazovnim kapacitetom (1951). U tom momentu objekt je imao onu prvobitnu austrougarsku formu (P+1), ali je zbog evidentnog nedostatka prostora 1956. godine dograđen još jedan kat. U izvođenju građevinskih radova učestvovali su i učenici, odnosno *poslijeratna akcijaška radna atmosfera*[694] je doprinijela da su radovi veoma brzo okončani i da je objekt dobio formu u kojoj je, bar pogledom iz vana i danas vidljiv.[695] Također, uz ovaj objekt je dograđena i fiskulturna sala (14 x 23 m), koja je u formi socrealističkog stilsko-kompozicijskog arhoitektonskog rješenja narušavala ambijentalnu sredinu i predstavljala neadekvatnu gradnju u okviru arhitektonskog kompleksa Starog grada.[695] Godine 1974. Gimnazija je po tadašnjem novoobrazovnom sistemu udružena sa Školom učenika u privredi (Mješoviti srednjoškolski centar "Hasan Kikić"), a 1978. godine ipak je došlo do napuštanja ovog objekta i njihovog preseljenja u novi, na lokaciji Vida II – cestovni prvac prema Modriči. Umjesto Gimnazije, odnosno tadašnjeg Mješovitog srednjoškolskog centra je useljena novooformljena Osnovna škola "Veljko Vlahović", koja će tu djelovati sve do početka agresije na Bosnu 1992. godine. Poslije okončanja ratnih dejstava objekat je pretrpio ozbiljna oštećenja krova, stropova i fasadnih platana. Doniranim sredstvima izvršena je **sanacija** oštećenja, s tim da su određeni oblici sanacije vezani za enterijer ostali nedovršeni jer buduća (eventualna) namjena nije bila definirana. Nažalost u januaru 2017. godine desio se požar, navodno *nesretnim slučajem*. Vatra je zahvatila strop na prvom i pod na drugom katu, gdje je gorjela međukatna konstrukcija (stare hrastove grede i troslojni podovi). Opožarene su četiri prostorije, instalacije potrgane, prozori oštećeni ili su sa razbijenim staklima. Ipak, nekoliko nekadašnjih prostora učionica *privremeno* služe za deponiranje arhive Općinskog suda i Javne biblioteke, kao i za potrebe JP "Parkinzi". Očito, najveći je problem sadržan u neodlučnom odnosu odgovornih institucija, odnosno nerješenim imovinsko-pravnim pitanjima koji se usprkos pokušajima u više navrata nisu raščistili do danas.

Drugi objekat u Donjem gradu, koji po lokaciji pripada graditeljskoj cjelini arhitektonskog kompleksa Starog grada u Gradačcu (označen rimskim brojem xxvi), izgrađen je za potrebe austrougarske Kotarske gruntovnice. U odnosu na objekat Kotarskog suda (označen kao xxiv) bio je nešto manjih dimenzija ali iste spratnosti (P+1). Potvrdu naše tvrdnje da je ovaj objekat izgrađen poslije 1891. godine pronalazimo analizirajući *Plan Grada* iz 1887. godine, kao i *Skice stanja objekata na prostoru Gornjeg i Donjeg grada* od 12. 11. 1891. godine.

Analitički prikaz stanja objekata na skici planirane rekonstrukcije od 12. 11. 1891. godine.

Analitički prikaz stanja objekata na 'Planu Grada' - gradačačko-kotarska uprava 1887. godine.

Moguće je pretpostaviti kako je ovaj objekat korišten za istu svrhu i u periodu obe Kraljevine, odnosno da je tu bila smještena i Služba sreskog načelništva (od 1918. do 1941. godine), dok je u periodu poslije Drugog svjetskog rata objekat korišten za stanovanje, a poslije poduzetih određenih građevinskih radova na preuređenju unutarnjeg prostora, 1967. godine "Radio Gradačac" je premješten iz Doma kulture u ovaj objekt gdje će se, nešto kasnije smjestiti Gradska biblioteka i Muzej. Ratnim dejstvima u periodu 1992.-1995. godine i ovaj je objekt **devastiran**, ali su već 1997. godine poduzeti određeni **sanacioni radovi** kojima je rukovodila Općina Gradačac. Za razliku od objekta Kotarskog suda (Gimnazije), ovaj objekt ima upotrebnu vrijednost, te se i danas koristi sa prethodno navedenom namjenom.

Iz predočene problematike **promjena namjene** ova dva objekta u Donjem gradu, moguće je pretpostaviti prisustvo većeg broja **realiziranih intervencija** u funkcionalnom, arhitektonsko-oblikovnom i konstruktivnom smislu, koje su izvedene kao funkcionalno komplementarni građevinski zahvati. Njihova višedecenijska namjena jasno odražava različite funkcionalne preinake prostora kako u jednom tako i u drugom objektu, te nije moguće govoriti o **autentičim enterijerskim prostorima**. Kada je riječ o fasadnim platnima, na objektu Kotarskog suda imamo naknadno podignut jedan kat, odnosno na postojećem objektu došlo je do promijene konstruktivnih elemenata koji, po svemu sudeći nisu utjecali na stabilnost objekta ili njegovih pojedinih dijelova, a objekt Gruntovnice zadržao je prvobitnu formu uz periodično održavanje i neophodne **sanacione radove**. Principijelno, radi se o javnim objektima koji su na određen način sačuvali namjenu do 1991. godine uz promjene javnih formi, te su se njihove funkcije vremenom mijenjale ali je njihov javni karakter ostao trajan.

Ukoliko detaljnije obratimo pozornost na *Plan Grada* iz 1887. godine, kao i *Skicu stanja objekata na prostoru Gornjeg i Donjeg grada* od 12. II. 1891. godine, moguće je pored navedenih i obrađenih građevina utvrditi prisustvo sljedećih objekata koji danas postoje, odnosno ne postoje u okviru arhitektonskog kompleksa Starog grada u Gradačcu:

> Objekti koji su postojali do dolaska austrougarske okupacione vlasti, a čiji ostaci ili kompletne građevine postoje i danas (rimskim, crveno obojenim brojevima označene su pozicije objekata na ilustrativno-komparativnim prilozima):
> I. poligonalni bastion (krnji bastion) sjeveroistočno orijentiran – Gornji grad;
> II. prostor *mutvaka* sa *aščinicom* i *ćilerom* (ostava), odnosno kasina sa

restoranom u periodu boravka austrougarske vojske – Gornji grad;
III. branič kula jugozapadno orijentirana – Gornji grad;
IV. branič kula jugoistočno orijentirana – Gornji grad;
VI. *kapi kula* južno orijentirana – Donji grad;
VII. *kapi kula* zapadno orijentirana – Donji grad;
VIII. poligonalni bastion/*tabija* (solidni bastion) sjeveroistočno orijentiran – Donji grad;
X. Sahat kula – Donji grad;
XI. poligonalni bastion/*tabija* (solidni bastion) jugoistočno orijentiran – Donji grad;
XII. *kapi kula* sjeveroistočno orijentirana – Donji grad;
XIIa. unutarnji manji poligonalni bastion i kameni zid – centralni dio Donjeg grada;
XIII. istureni bastion sa pročelnom *kapijom* orijentiran sjeveroistočno u okviru tadašnjeg dijela utvrde Gornjeg grada;
XIIIe. kamena jednolučna mostovna konstrukcija ispred poligonalnog bastiona/*tabije* kao tadašnjeg dijela Gornjeg grada;

Objekti čije je postojanje utvrdila austrougarska okupaciona vojna vlast s civilnom kotarskom upravom, a čiji nadzemni ostatci danas ne postoje (označeno brojevima ljubičasto obojenim):
V. objekt nepoznate namjene čije je dislociranje bilo predviđeno projektom rekonstrukcije od 12. 11. 1891. godine – ispod bedema Gornjeg grada;
IX. objekt nepoznate namjene čija je izgradnja bila predviđena projektom rekonstrukcije od 12. 11. 1891. godine – na poleđini objekta *mutvaka* sa *aščinicom* – Gornji grad;
XIIb. dubok i širok jarak, rov iskopan oko utvrde (*hendek*) – Donji grad;
XIIc. drvena mostovna konstrukcija (*čekme-ćuprija*) ispred *kapi kule* južno orijentirane, a postavljene preko iskopanog *hendeka* – izvan bedema Donjeg grada;
XIId. drvena mostovna konstrukcija (*čekme-ćuprija*) ispred *kapi kule* zapadno orijentirane, a postavljene preko iskopanog *hendeka* – izvan bedema Donjeg grada;

XIV. konak za vojnike (kasarna, *kışla*) – objekat br. 1 – Donji grad;
XV. konak za vojnike (kasarna, *kışla*) – objekat br. 2 – Donji grad;
XVI. objekat tadašnjeg privremenog Kotarskog suda i Gruntovnice – Donji grad;
XVII. izolirani zatvorski prostor sa dvorištem uz jugoistočnu stranu Kotarskog suda – Donji grad;
XVIII. srednji objekt nepoznate namjene – Donji grad;
XIX. manji objekt nepoznate namjene – Donji grad;
XX. manji objekt nepoznate namjene (štala za konje[?]) – Donji grad;
XXI. veći objekt nepoznate namijene – Donji grad;
XXII. Džamija Sultana Fatiha Mehmeda-hana;
XXIII. manji objekt nepoznate namjene – Donji grad.

Analitičkim pristupom navedenih podataka moguće je konstatirati da su objekti označeni kao V, IX, XVIII, XIX, XX, XXI i XXIII nepoznate namjene, s tim da je moguće pretpostaviti kako su objekti XX i XXIII bili štale za konje. Također, moguće je pretpostaviti da je i objekt označen kao IX, lociran lijevo od novog komunikacionog prostora od ulaza u Gornji grad, *de facto* imao namjenu štale za konje (*atlar için istikrarlı*) koje su mogli koristiti oficiri. Objekt označen rimskim brojem V, trebao je biti smješten ispod južnog bedema, orijentiranog jugozapad-sjeveroistok, u središnjem dijelu neposredno uz kurtinu koja spaja dvije branič kule, odnosno *tabiju*/bastion i branič kulu, međutim moguće je pretpostaviti da nije došlo do njegove izgradnje, odnosno do dislokacije datog objekta ukoliko je njegova pozicija tačno ucrtana na *Planu Grada* iz 1887. godine. Manji objekt označen rimskim brojem XXIII, mogao je imati namjenu vojničke stražare za kontrolu ulaska u novi komunikacioni prostor ulaska u Gornji grad. Za objekte označene rimskim brojevima XIV i XV utvrdili smo pouzdanu namjenu. Naime, riječ je o vojničkim kasarnama (*asker kışlaları*). *Hendeci* su preuzimanjem austrougraske kotorske civilne i vojne vlasti (XIIb) bili zatrpani, a drvene mostovne konstrukcije (*čekme-ćuprija*) ispred kapi kula (XIIc i XIId) uništene.

S ciljem dobijanja potpunije slike sadašnjeg postojećeg stanja i zatečenog, a ucrtanog 1887. i 1891. godine, uradili smo ilustrirani prikaz postojećih i nepostojećih formi objekata na arhitektonskom kompleksu Starog grada u Gradačcu.

Ilustrirani prikaz sadašnjeg postojećeg stanja (u podlozi) i stanje objekata 1887./91.

ZAKLJUČAK

Arhitektonsko-fortifikacijski kompleks gradske utvrde u Gradačcu je tokom vremena pretrpio brojne oblike **degradacije**. Neke su nastale usljed ratnih razaranja, neke usljed nebrige, a najveći obim degradacija je nastao usljed **primjene ograničenih i neadekvatnih metoda** zaštite. Naime, vidljive su intervencije koje zanemaruju činjenicu da je ovaj kompleks gradske utvrde oduvijek predstavljao **graditeljsku baštinu**, pa je moguće sagledati i valorizirati one **intervencije** koje su urađene izvan vremenskih okvira i ljudskih potreba, a koje su urađene tako da **degradiraju** one dijelove koji su bili ugroženi, ne provodeći **konzervaciju** i **restauraciju**, nego nešto što nema svoj naučni naziv, a što kroz primjenu drugačijih materijala i konstrukcija ukazuje na nepoštovanje ili možda na neznanje onih koji su takvu "**zaštitu**" provodili. Vraćanje u prvobitno stanje, koje nalaže i *Odluka Nacionalne Komisije za zaštitu graditeljskog naslijeđa*,[▾696] koje bi bilo jedino uputno, postaje upitno, te ujedno dovodi u pitanje upravo intervencije koje su urađene kao izraz nepoznavanja i nepoštovanja **tradicionalnih vrijednosti**, pa samim tim i **tradicionalne gradnje**.

U cijelom spektru **metoda zaštite** koje se mogu primjeniti na ovom arhitektonskom kompleksu, za koji se sa sigurnošću može tvrditi da je sastavljen od više pojedinačnih elemenata iz različitih razdoblja, najvažnije je prihvatiti činjenicu da je riječ o neophodnoj **integralnoj zaštiti**, koja se bavi tretmanom svakog pojedinačnog elementa, sklapajući prepoznate vrijednosti u jedinstvenu cjelinu.

Ovaj kompleks se mora tretirati prvo brojnim **konzervatorskim metodama**, u želji i nastojanju da se obezbjedi zaštita od daljnjeg propadanja. Takva mogućnost trebala bi biti pružena kroz odgovarajuće oblike **konsolidacije**, **sanacije**, **konzervacije**, a posebno i **statičke konzervacije**.

U cilju očuvanja **autentičnosti kompleksa kao cjeline**, nadoknađivanje nedostajućeg će se odnositi na **restauratorske radove**, koji prvenstveno trebaju biti usmjereni na drvo kao

građevinski materijal, mada nije moguće isključiti kamen, a i opeku. Obrada urušenih dijelova zidova, zamjena oštećenih i nepostojećih kamenih blokova, kao i posebna obrada krune na koje se naslanja drvena krovna konstrukcija, ubacivanje drvenih greda u već postojeće otvore u unutarnjim zidnim platnima, njihovo pokivanje daskama podnicama, te sklapanje krovne konstrukcije i postavljanje krovopokrivača od šindre, što predstavlja obezbjeđivanje krova sa strehom, kao osnovnog preduvjeta da se spriječi dalje propadanje objekata, sve su to složeni, a neophodni zahvati **restauracije** na ovoj graditeljskoj cjelini.

Važno je napomenuti kako su **improvizacija i rutinerstvo** opasni isto toliko koliko i samo fizičko uništenje određenog **povijesnog objekta**. Od spomenika, koji je degradiran **lažnom restauracijom** ne dobiva se ništa. Cilj intervencije restauracijom jest **popravljanje**, a ne **prepravljanje**, i u *Venecijanskoj povelji* iz 1964. godine između ostalog se kaže: "... **restauracija prestaje tamo gdje počinje pretpostavka**..."[▾697] a ukoliko to nije moguće postići, bolje je određeni objekat **rekonstruirati**, jer takav oblik intervencije niti se treba niti se smije sakriti. Budući da se kruništa/zupci nisu sačuvala u izvornoj formi na fortifikacijskim objektima ovog kompleksa (branič kulama i ranosrednjovjekovnom bastionu), a o njihovom postojanju svjedoči austrougarska *Dokumentacija zatečenog stanja i planirane restauracije i rekonstrukcije arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu* – prihvaćena u Tuzli 12.11.1891. godine, moguće je predložiti njihovu **restauraciju** po uzoru na sačuvana kruništa na drugim fortifikacijskim objektima u regiji (npr. Tešnju, Jajcu, Blagaju, Sokolcu u blizini Bihaća...), odnosno da se pristupi pokrivanju branič kula iznad zubaca/kruništa, a na ranosrednjovjekovnom bastionu **rekonstruirati** zubce/kruništa zajedno sa završnom terasastom podlogom, unutarnjim stepeništem, poslije kompletnog oslobađanja i čišćenja unutarnjosti od nasutog materijala i otvaranja ulaza u podzemni komunikacioni hodnik. Treba napomenuti da se u poznatoj metodologiji De Angelisa D Ossata, koja je uspostavila odnose **integriteta i identiteta baštine prije pojave procesa aktivne zaštite**, precizno kaže kako u slučaju *nedostatka pouzadanih podataka o baštini treba posegnuti za komparativnom metodom sa spomenicima suvremenicima*. Očekuje se da kroz ovakav pristup treba konsultirati već izvedeno, ukoliko se procijeni da je riječ o vrijednom istraživanju i dokumentiranju kao i da su istraživači utvrdili vrijeme nastanka baštine. U historijskom smislu važno je detektirati period, a materijalizacija i konstrukcija su onda na tragu historijskih stilskih odrednica.

Skica mogućih restauratorskih (rekonstruktivnih[?]) zahvata na kruništima i eventualnom pokrivanju branič kula

iznad zubaca/kruništa ili prozorskih otvora, kao i restauracija kruništa na bastionu, te i njegovo moguće pokrivanje(!?).

Konzervacija u konstruktivnom smislu znači očuvanje i osposobljavanje objekata za njihovu daljnju upotrebu ne mijenjajući njihove zatečene arhitektonsko-konstruktivne karakteristike. Do početka 20-og stoljeća konzervatorski i restauratorski pristup su bili značajno **sukobljeni** i **isključivali su jedan drugoga**. Tek polovinom tog stoljeća došlo je do razumijevanja u kojem se prihvatilo da ova **dva metoda zaštite** moraju djelovati sinhronizirano i u sinergiji. Svaki objekat ili cjelina koju smatramo **baštinom** moraju prvo biti zaštićeni od daljnjeg propadanja, a potom ukoliko posjedujemo validnu dokumentaciju možemo nadomjestiti nedostajuće.

Ovaj oblik konzervacije, koja se izvodi *in situ*, što je logično jer je riječ o **nepokretnoj baštini**, potrebno je zasnivati na principima ravnopravnosti svih prisutnih **povijesnih slojeva** i težnji da se objekti konzerviraju tako kako ih je oblikovalo vrijeme, te ujedno otklone prisutni uzroci **statičkih degradacija**.

Kako je već naznačeno, karakter statičkih degradacija je prisutan kod Sahat kule i zahtjeva promtno reagiranje. To bi trebao biti jedini ispravni put za **statičku konsolidaciju objekta**, za njegovo uređenje i njegovu javnu prezentaciju (njem. *weiterleiten;* fr. *soumettent;* en. *envisage*). Ovakav stav osnovan je na opravdanoj reakciji protiv bezobzirnih i jednostranih restauracijskih zahvata činjenih kako na pomenutom objektu Sahat kule tako i na cijelom arhitektonskom kompleksu, koji je proveden u toku šezdesetih i sedamdesetih gotina 20-og stoljeća. U tom razdoblju, u koliko želimo opravdati **bezumne intervencije** možemo konstatirati da se nije raspolagalo niti materijalnim sredstvima, a niti dovoljnim kadrovima koji bi inicirali i proveli odgovarajući oblik zaštite. Ukoliko izuzmemo brojne i neprikladne intervencije na Kapetanskoj kuli sa *konakom*, uglavnom su to bili radovi čišćenja, povezani s manjim popravkama uz korištenje neodgovarajućih veziva i vrste građevinskog materijala. Površnost kojom su provedeni neki zahvati potvrdila je nužnost da se razradi **metodologija rada** koja obuhvaća izradu arhitektonskih snimaka i fotodokumentacije, statička ispitivanja i tehnološke analize.

Sljedeća metoda koja također mora biti primjenjena na svim objektima i bedemima, a koja će utjecati na mogućnost stvaranja zaštićene vrijedne cjeline je **sanacija svih oblika prisutne biološke degradacije** (divljeg rastinja), dok su zatečene pukotine i oštećenja na zidnim platnima kao i vezivni slojevi između kamenih blokova nešto što bi trebalo tretirati **konsolidacijom** u **sklopu konzervacije**, kao i **konstruktivnom sanacijom**. Posebno je potrebno obratiti pažnju na ranije oblike intervencija koje se karakteriziraju nekvalitetnim i neodgovarajućim formama

"saniranih površina", koji, kako smo već konstatirali, dovode u pitanje **vrijednost baštine** kao i njezin **integritet** i **identitet**.

Metodologija izrade projekta

Metodologija izrade projekta omogućit će da se odredi **obim i redoslijed potrebnih intervencija** na arhitektonsko-fortifikacijskom kompleksu gradačačke utvrde. S manjim ili većim odstupanjima, s užom ili širom razradom pojedinih faza, metodologija koja je u ovom radu primjenjena predstavlja process **aktivne zaštite** i sadrži sljedeće faze:

- pregled stručne literature;
- uvid u dostupne arhivske izvore i muzejsku građu;
- osvrt na političke i društvene situacije u kojim je periodima kompleks nastajao, njegovo značenje i mogući utjecaji na arhitektonsko oblikovanje sličnih utvrda u datom razdoblju (komparativne analize);
- proučavanje arhitektonskog razvoja kompleksa utvrde;
- prikupljanje foto-dokumentacije, crteža, slikarskih radova...;
- izradu hronologije do sada izvršenih zahvata i događaja koji su u vezi sa današnjim stanjem objekata;
- naznaku valorizacije spomenika i
- osvjetljavanje njegove uloge kao kulturno društvenog i povijesnog dokumenta vremena...

Prvu fazu metodologije, koju nazivamo ***procesom aktvne zaštite***, označavamo kao ***istraživačko-dokumentacionu fazu***, usmajeravamo je prema istraživanju, proučavanju, razjašnjavanju i klasificiranju sadržaja, smisla i simbolike arhitektonskog kompleksa (ikonografije) i obavezno se referiramo na izvorno stanje. **Sljedeća faza** u procesu aktivne zaštite podrazumijeva **fazu izrade dokumentacije zatečenog stanja**. Takva dokumentacija obavezno uključuje:

- fotogrametrijske snimke tlocrta, presjeka, pročelja i karakterističnih detalja svakog pojedinačnog objekta u prikladnom mjerilu;
- geodetske snimke situacije terena;

- pregled kompleksa utvrde;
- dodatno snimanje postojećih detalja;
- neophodna arheološka i laboratorijska istraživanja;
- kvalitativne i kvantitativne analize upotrijebljenog materijala (kamena, opeke, žbuke i veziva), te na samom koncu, zahvaljujući svim prethodno obrađenim podacima u potpunosti:
- rad na idejnom projektu zahvata za svaki pojedinačni objekt, i
- rad na izvedbenoj projektnoj dokumentaciji, detaljima, troškovniku i instalacijama.

Ova faza izrađuje se *in situ*, gdje se konstatiraju sve zatečene **degradacije**, pa se na osnovu njih predlažu **adekvatni metodi zaštite**. Prijedlozi metoda zaštite, halata koji se primjenjuju u arhitekturi, tačnije zaštiti graditeljskog naslijeđa, pretstavljaju intervencije koje odgovorni projektant smatra primjerenim i koje se mogu primjeniti na datoj baštini. U našem konkretnom slučaju, kako je riječ o **integralnoj baštini**, a gdje su vidljivi specifični nivoi oštećenja i raznorodne vrste degradacije, što je opet posljedica historijske slojevitosti, prisutne različite materijalizacije, čak i bonitet svakog pojedinačnog objekta, neophodno je sve pojedinačne objekte koji čine cjelinu dovesti u isto stanje **fizičke očuvanosti**. Ovakav stav je neophodan jer je to jedini način koji uvjetuje početak treće faze zaštite, a koja se bavi **funkcijom** tj. **sadržajem u cilju održivosti baštine**.

Treću fazu metodologije čini planiranje bazirano na **studiji održivosti**. Ovom fazom baštinu činimo održivom i komercijalnom. U slučaju Starog grada u Gradačcu, svi elementi integrirane baštine funkcionalno čine cjelinu koja osim **turističke** ima i **edukativnu ulogu**. Naravno, da bi se to moglo realizirati neophodno je, kako je već naglašeno provesti i prvu i drugu fazu u potpunosti. Treba još svakako napomenuti da postoji i poveznica između druge i treće faze i da ona nije **arhitektonski halat** ili **metoda**. Kako smo kazali da se treća faza bavi **funkcijom**, to se ovdje susrećemo sa **ekonomskim halatom**, a to je *fisibility study* sa SWOT analizom (S – *Strengths* → snaga; W – *Weaknesses* → slabosti; O – *Opportunities* → prilike; T – *Threats* → prijetnje), odnosno riječ je o kreativno analitičkoj metodi kojom se može poslužiti u kreiranju strategije održivosti. Ova se analiza može razumjeti kao prikaz unutrašnjih snaga i eventualnih slabosti odgovarajuće organizacije kojoj je povjereno staranje nad arhitektonskim kompleksom, ali i vanjskih prilika i prijetnji s kojima se ta ista organizacija suočava. Međutim, metod i njegova upotreba svjedoče da je **proces aktivne zaštite interdisciplinaran**, pa je i njegov postupak takav.

Tehnologija izvođenja

Zahvate na objektima u okviru arhitektonsko-fortifikacijskog kompleksa gradske utvrde u Gradačcu mogće je svrstati u tri grupe:

- **Radovi najnužnije zaštite ugroženih karakterističnih elemenata na objekatima – konzervatorski radovi**

Ovakav karakter radova, izuzimajući konstruktivno statičku konsolidaciju objekata Sahat kule, se može smatrati **tehničkim mjerama čiste konzervacije** što će omogućiti autentičnost cijelog kompleksa.

To su radovi koji se izvode po principima **konzervacije**, odnosno odgovarajuće **konsolidacije** zidnih površina, ali svakako i **restauracije** isključivo krovnih konstrukcija i **sanacije** na sve tri kapi kule, dvije branič kule, Sahat kuli (s tim da je jedino kod ovog objekta potrebno prethodno primat dati radovima na **konstruktivno statičkoj konsolidaciji** objekta), kao i **odgovarajuće sanacije** objekta kafane i podzemnih komunikacija tj. hodnika, te **restauracije** zubaca/kruništa, terasastog dijela sa zaštićenim prohodnim stepeništem na ranosrednjovjekovnom bastionu sjeveroistočno orijentiranom. Ovakvi oblici neophodnih intervencija podrazumijevaju:

- popravak ili potpunu izmjenu krovnih konstrukcija i krovišta (zamjena dotrajalih drvenih greda kao i zamjenu dotrajalog pokrova od šindre);
- ponovno oziđivanje krune objekata (u formi serklaža) i kruništa/zubaca, čime bi se obezbijedila fizička stabilnost zidanih dijelova objekata i kvalitetan fundament za postavljanje krovne konstrukcije;
- preporučljiva je i kasnija zamjena nadziđa od pune opeke odgovarajućim lakšim materijalom na Sahat kuli;
- učvršćivanje objekta čeličnim zategama na određenim manje uočljivim mjestima, sa unutrašnje strane;
- saniranje zidnih platana i svodova, čišćenje površina zidova i svodova od svih oblika biološke degradacije i prisutnog onečišćenja;
- injektiranje pukotina pripadajućim vezivom (na svim objektima i bedemima);
- uraditi analizu svakog pojedinačnog maltera, te načiniti isti kao što je originalni i

onda njime spajati kamene blokove i opeku;
- poduzeti dubinsko čišćenje i obnovu fugiranja na fasadnim platnima između kamenih blokova (spojnica) odgovarajućim vapnenim mortom (na svim objektima, bedemima i podzemnim hodnicima);
- izvršiti odgovarajuće konzerviranje zidova izloženih vanjskim utjecajima…

Potrebno je naglasiti, kako prilikom **konzerviranja zidnih površina** neophodno je sačuvati karakterističnu strukturu i boju originalnog zida, a međuprostor između kamenih blokova (spojnice) prefugirati adekvatnim mortom/malterom. Sve prethodne intervencije rađene su cementnim malterom, pa je time narušen integritet objekata. Neophodnu vezu novoga sa starim vezivom teško je ili nemoguće harmonizirati, pa se ta veza mora veoma pažljivo uspostaviti između novog veziva i građevinskog materijala od koga se sastoji zid/bedem (kamen ili opeka). Da bi se to postiglo, poželjno je osloboditi što više takvih površina od starog veziva te, prema tome, s novim vezivom ući što dublje u masu zida/bedema. Takva metoda zadovoljava u konstruktivno-funkcionalnom i estetskom smislu. Zid ne gubi svoje karakteristike, kamen odnosno opeka ostaju vidljivi, vezani samo uskim fugama, a novi vezivni materijal (mort) ostaje skriven u unutarnjosti zida.

Radovi na konzervaciji, osim prethodno navedenog, obuhvaćaju i:
- popravak uništenih dijelova pročelja, bilo da se radi samo o obnovi žbuke ili o preziđivanju kamenih zidova ili zidova od opeke u vapnenom mortu po uzoru na stari/postojeći (originalni) način zidanja i prisutnu obradu kamenih blokova;
- ponovno zaziđivanje na odgovarajući način i odgovarajućim vezivom i materijalom naknadno zazidanih otvora u zidnim površinama te popravak postojećih, te
- zaštitu od vlage i odvodnju atmosferskih voda oko objekata izvođenjem drenaža (odvodni kanal u padu prekriven šljunkom i lomljenim kamenom, a s gornje strane zatrpan pijeskom) te osiguranjem potrebnog pada zemljišta oko objekata.

Kod svakog objekta graditeljske baštine, a osobito graditeljske cjeline mora se utvrditi svaki pojedinačni uzrok degradacije, kao i forma potrebne i **odgovarajuće prevencije**. Tek tada moguće je pristupiti nekoj od metoda sa sigurnošću da će se postići željeni rezultat.

• *Restauratorski radovi*

Restauracija kao metod predviđa nadomiještanje nedostajućeg i svakako je najznačajnija metoda u procesu obnove starog grada u Gradačcu.

Brojne intervencije koje bi trebale uslijediti su metode vezane za restauraciju. Svakako bi stanje i status pojedinačnih objekata zahtijevali **reverzibilni postupak**, u kome je najvažnije stvoriti kreaciju koju je moguće ukloniti ili zamijeniti u svakom trenutku, a da se pri tome ne ošteti konstrukcija, odnosno da se zadrži **integritet** pojedinačnih objekata i cjeline. Pri tome značajno je postići i **revalorizirajući karakter objekata** gdje je moguće stvoriti i nove vrijednosti koje su karakteristika suvremene gradnje, naravno u duhu tradicije s tim da se ne naruši ambijent u kojem su prisutni svi ranije prepoznati elementi.

Preporuka bi bila da se sve intervencije vezane za obnovu ovog arhitektonskog kompleksa poduzimaju u **duhu tradicije** i da se primjeni metoda koju nazivamo ***metodom u skladu sa ambijentom***. Definiranje ambijenta regulirano je mjerilom, volumenom i proporcijom prisutnih parametara kao primarnim, a kao sekundarne parametre moguće je koristiti konstrukciju i materijalizaciju, kao i detalje. Kako za sada na staroj gradačačkoj utvrdi ne uvodimo nove objekte, odnosno ne predlažemo nikakav oblik dodatnih intervencija gdje bi smo mogli eventualno primjeniti i rekonstrukciju i interpolaciju..., nego samo obnavljamo zatečeno, a obnova je **restauracija**, dok je **konzervacija forma zaštite**. Dovodeći u stanje izvorne vrijednosti svaki pojedinačni objekt, sigurno se potpuno približavamo talijanskom stajalištu koji glasi: ***come era dove era***... što znači ***kako je bilo i gdje je bilo***. U našim uvjetima, pokrivanje branič kula iznad postojećih prozorskih otvora, odnosno zubaca/kruništa po informacijama iz austrougarske *Dokumentacije zatečenog stanja* od 12. 11. 1891. godine, predstavljalo bi oblik **restauracije**. Međutim, ukoliko takav podatak nije autentičan i pod predpostavkom da bi se po uzoru na sačuvana kruništa na drugim fortifikacijskim objektima u regiji, ovakva intervencija ipak desila, trebalo bi je karakterizirati kao **repliku**, što i nije veliki projektantski izazov, ali predstavljao bi pristup koji može u potpunosti valorizira zatečeno stanje. Dati oblik intervencije bi se provodio na način da se koristi tradicionalna metoda gradnje, pa i ako se ona prenosi, obično kvalitetni rezultati ne izostaju.

Brojni objekti koji su prethodno pobrojani, a koji pretstavljaju **baštinu gradačačke utvrde** zahtjevaju ozbiljne **konzervatorske zahvate i restauraciju** koja će nadoknaditi nedostajuće, ali definitivno nema ni mjesta ni potrebe za bilo kakvim **rekonstruktivnim intervencijama**.

Cilj je da se svakako sačuva izvorno stanje kompleksa na osnovu istražene i prezentirane validne dokumentacije, osigura odgovarajuća zaštita od daljnjeg propadanja i da se da cjelovita slika prošlog vremena, bez obzira što su pojedinačni objekti, kako je već konstatirano, nastali u različitim historijskim periodima.

• *Radovi na uređenju i prezentaciji*

Ovakvu vrstu radova moguće je obaviti nakon što su **objekti i bedemi statički i konstruktivno osposobljeni**. Tada je moguće pristupiti radovima kojima se definira konačni izgled i konačna, počesto nova funkcija objekata unutar arhitektonskog kompleksa. Ako se u finalnoj formi želi objektima i bedemima vratiti, ili što više sačuvati njihove izvorne arhitektonske karakteristike, trebaju se što je moguće više upotrijebiti i izvorni građevinski materijali.

Već pomenuta krovišta objekata jedan su od najkarakterističnijih elemenata. Njihovo izvođenje je prouzrokovano konstruktivnim svojstvima, ali i vrstom pokrova koji im daje definitivan izgled. Strme krovne plohe ovih objekata moguće je i danas predstaviti upotrebom, tada najviše primjenjivanog pokrova od cijepane šindre.

Pročelja objekta Kapetanske kule sa konakom su prilikom posljednjih intervencija provedena u duhu adekvatne zaštite i odgovarajućeg tretmana konsolidacije i restauracije. Naime, ovaj i njemu slični objekti u regiji iz perioda njihove gradnje nisu imali grubu strukturu žbuke, već su to bile glatke površine sa zaglađenom (rajbanom strukturom) žbukom i vapnenom bojom (krečnim/vapnenim mlijekom), a bile su ukrašene minimalnom formom pročeljne plastike. Međutim, potrebno je ipak skrenuti pažnju na potrebnu sanaciju određenih površina na fasadnim platnima, koje su prouzrokovane pucanjem vidljivog završnog sloja žbuke. Neki dijelovi objekta su **degradirani** prisustvom kapilarne vode koja je u objekat stigla iz temeljnog dijela, što je vidljivo na donjim segmentima, dok je drugi problem nastao zbog problema sa unutarnjom vodovodnom i kanalizacionom instalacijom, kao i zakišnjavanjem, što je pak vidljivo na gornjim dijelovima objekta ili na izloženijim zidnim platnima.

Takav oblik devastacije moguće je praćen nepravilnim izvođenjem ili je uvjetovan vanjskim mehaničkim i higrotermičkim utjecajima. Međutim, potrebno je naglasiti kako ovakve forme devastacija nastaju i nakon predebelog nanosa žbuke/maltera u jednom sloju, te u slučaju loše prionljivosti na slabo upojnoj ili mokroj podlozi, ali i u slučaju preduge obrade površine maltera ili nanošenja maltera rjeđe konzistencije. Također sličan vid degradacije se pojavljuje i nakon nanošenja maltera/žbuke zbog prebrzog procesa isušivanja, nedovoljne prionjivosti maltera na podlogu, neprikladne smješe maltera ili nepoštivanja potrebnog vremena sušenja prethodnog sloja. Potrebno je utvrditi da li pukotine ne dolaze do podloge, jer tada ne utječu negativno na završni (fini) sloj maltera, odnosno da li zapravo pukotine predstavljaju manjkavosti i da li je uopće potreban određeni vid intervencija. Ukoliko se dođe do zaključka da su pukotine uvjetovane podlogom (jer se javljaju u podlozi grubog maltera), odnosno da su prouzročene promjenom volumena, bubrenja, promjene dimenzije uslijed topline, korištenja različitih građevinskih materijala s različitim fizikalnim svojstvima kao što su deformiranja uslijed puzanja, toplinske provodljivosti ili upojnosti, utjecaja vlage iz unutarnjih prostora, onda je njihova **sanacija neminovna**. Ovakva oštećenja smatramo **površinskom degradacijom** i riješavamo ih skidanjem neadekvatno načinjene, te novim nanošenjem žbuke. Za razliku od površinskih postoje i **strukturalna oštećenja**, gdje se da utvrditi da pukotine nisu samo na površini (u malteru) nego da prolaze kroz zidno platno, pa je potrebno konstruktivno – **statički konsolidirati** zidno platno, natprozornik, nadvratnik, krunu, krunište... i na taj način omogućiti daljnje intervencije na graditeljskoj baštini.

Pročelja ostalih objekata (*kapi kula*, branič kula, ranosrednjovjekovni bastion, Sahat kula i kafana), kao i kompletni bedemi (na Gornjem i Donjem gradu) nisu žbukana, već su izgrađeni od različitih oblika i finalne obrade kamenih blokova i djelimično od opeke/cigle, koja najčešće pokazuju tragove manjih ili većih **bioloških degradacija** (prisutnost divljeg rastinja), kao i degradacija koja su rezultat prethodnih intervencija, odnosno **sprovođenja neadekvatne zaštite i pogrešnog tretmana konsolidacije i restauracije**. Oštećenja nastala nekultiviranim rastinjem znaju izazvati velike problem, a ako nisu na vrijeme sanirana (očišćena i ostranjena) s baštine, najčešće proizvode strukturalna oštećenja.

Posebno mjesto zauzimaju nekadašnji karakteristični ulazno-izlazni portali na prethodno navedenim objektima, koje uokviruju kameni profilirani elementi. Ovi otvori su u najvećem broju slučajeva oštećeni nereguliranim kolskim saobraćajem, gdje osim rastresanja koje je

izazvano mikro i makro vibracijama, a time nastaju i strukturalna oštećenja, te dolazi i do direktne **fizičke degradacije** nastale udarcima vozila većih gabarita koja su pokušavala proći kroz *kapi kulu*. Krila *kapijskih* vrata (od drveta ili kovanog željeza) odlikuju se posebno obrađenom drvenom ili željeznom stolarijom, koja danas nije prisutna u odgovarajućoj formi. U takvim slučajevima neophodno je izvršiti **restauraciju** svih kapijskih vrata koja će biti primjerena njihovom prvobitnom izgledu i konstruktivnim karakteristikama, a oštećene kamene okvire sanirati (upotrebom odgovarajućeg veziva sa mljevenom kamenom masom od istog materijala od koga je i sam okvir). Na isti način potrebno je izvršiti i sve druge sitne popravke na kamenim blokovima vanjskih i unutarnjih zidnih platana. Poseban tretman zahtjevat će pročelni zidovi bedama i njihova kruništa, gdje je potrebno izvršiti zamjenu uništenih kamenih blokova identične obrade i vrste kamene mase, kao i doziđivanje porušenih dijelova. Na lokaciji je neophodno uz bedem postaviti skelu koja u ovom slučaju ima dvojaku ulogu. S jedne strane ona će izvršiti učvršćivanje bedema i spriječiti njihovo potpuno urušavanje, a s druge strane će omogućiti pristup nepristupačnim dijelovima ove zidne konstrukcije.

Čini se da su bedemi u ovom slučaju analize stare gradačačke utvrde najugroženiji, a osobito je važno upozoriti da u **neadekvatnom pristupu problemu** ovaj dio utvrde može bez traga nestati.

Dijelovi bedema koji su građeni od pečene opeke/cigle, te i sve postojeće intervencije opekom unutra kamenih bedema i podzemnih komunikacionih hodnika (*laguma*) zahtjevat će specifičan tretman sanacije u smislu zamijene oštećenih ili nedostajućih komada. Potrebno je proizvesti istu formu i kvaltet pečene cigle/opeke kao što je ugrađena,[▾698] i obezbjediti majstore koji će identičnom metodom zidanja obnoviti pročelja i sanirati stanje u podzemnim hodnicima. Kada je već riječ o podzemnim komunikacionim hodnicima zasvedenim opekom, čini se bitnim naglasiti da se prevashodno mora riješiti problem **degradacije od vlage** prouzrokovan nedostatkom odgovarajućeg hidroizolacionog sloja iznad svodova.

Utvrdili smo i analizirali podatke na osnovu validnih izvora kako je odgovarajuća forma bedema u razdoblju od ranog 16. do početka 17. stoljeća bila građen od drvenih trupaca, parmakluka ili palisada. Kasnije, iz korespodencije Muhamed-kapetana sa Portom (1721. i 1736.) moguće je bilo zaključiti i izgradnju potpuno novog palisadnog obezbjeđenja utvrde, a iz izvora *Beschreibung von dem Königreich Bosnien* donijeti zaključak kako je ipak

Muhamed-kapetan pored *parmakluka* djelimično podigao i kamene bedeme oko utvrde. Njegov naslijednik, Murat-kapetan vlastitu ulogu je vidio u daljnjoj izgradnji i sanaciji postojećih bedema u periodu 1812.-1820. godine. Dio bedema je izgradio od fino klesanih kamenih blokova, a dio od pečene opeke/cigle. Prisutna oštećenja nisu sanirana kamenom već pečenom opekom, a istim materijalom sazidan je i prostor bedema ispred kapetanskog stana. Takvi se bedemi nalaze do danas, s tim da nije moguće isključiti i neke dodatne intervencije koju su eventualno rađene u vrijeme austrougarske vojne i civilne kotarske vlasti. Nažalost, samo za njihove građevinske zahvate na određenim objektima unutar arhitektonskog kompleksa Starog grada u Gradačcu postoje odgovarajući izvori koji takve građevinske intervencije potvrđuju, dok za eventualne intervencije na bedemima, osim onih o rušenju pojedinih dijelova bedema i poligonalnih bastiona, ne postoje nikakvi pouzdani podaci ni u naznaci o njihovom doziđavanju ili sanaciji. Ostaje otvoreno pitanje, da li bi bilo opravdanije postojeći dio južnog bedema orijentiranog jugozapad-sjeveroistok od pečene opeke/cigle sanirati ili ukloniti, pa restaurirati palisadni bedem u formi kako je postojao do 1812. godine, koji bi više odgovarao autentičnosti strukture same utvrde.

◊ ◊ ◊

U cilju **trajne zaštite** nacionalnog spomenika kako bi se omogućilo aktivno i sigurno korištenje te trajna zaštita od buduće devastacije, a s obzirom na potrebne i neminovne obimne radove konzervacije i restauracije koje iziskuje ovaj arhitektonsko-fortifikacijski kompleks, preporučujemo poduzimanje šire akcije za prikupljanje finacijskih sredstava potrebnih za početak i okončanje neophodno nužnih intervencija. Naime, poznato nam je da u našem neposrednom susjedstvu su obezbjeđivana domicilna lokalna i državna sredstva donacija, kao i inozemna za istu namjenu putem IPA fondova (*Instrument for Pre-Accession Assistance*) Evropske unije, Evropske agencije za rekonstrukciju – Fond za podrsku civilnom društvu, USAID-a (*United States Agency for International Development*), TIKA-e (*Turska agencija za međunarodnu saradnju i kordinaciju*), ADF-AKV-a (*Anadolska fondacija za razvoj)*, UNDP-a (*United Nations Development Programme*), Svjetske banke (*World Bank*)... Pretpostavljamo da će kod podnošenja eventualnih zahtjeva za doniranje sredstava upravo biti od pomoći i ova studija.

BILJEŠKE

*639 Ovaj nacionalni spomenik zasigurno predstavlja potencijalno nalazište (arheološki rezervat) pokretnog i nepokretnog arheološkog materijala. Arheološka istraživanja su neophodna da bi se ustanovili i potvrdili podaci vezani uz historijski razvoj ovog lokaliteta, te da bi se saznanja mogla ugraditi u budući idejni projekt i sve naredne faze.

U najvišem jugozapadnom dijelu utvrde nalaze se zatrpani sadržaji koji, pored ostalih lokacija imaju arheološki karakter. Vjerovatno je na tom mjestu bilo jezgro srednjovjekovne utvrde Gračac, koja se spominje 1461.godine. U starijem osmanskom periodu tu je postojala utvrda *Kal'a* ("tvrđava"), koja je vremenom i razvojem utvrđenog ansambla postala unutarnja utvrda *Iç Kal'a Graçaç/Gradçaç* ("Ič kala").

*640 ***Zîd*** (n.pl. *zìdovi*, g. *zìdōvā/zidóvā*),
1. uspravni dio objekta na kojem leži krovište ili koji pregrađuje unutrašnji prostor [potporni zid; slijepi zid (zid bez prozora)];
2. ukošeni donji dio vanjske strane zidine (najčešće od kamena); služi kao ojačanje baze zida; zidani bedem.

U tradicionalnom smislu, zid predstavlja zidanu konstrukciju – dakle masivnu konstrukciju sazidanu od kamena, opeke i drugih materijala. Konstruktivno, zidove dijelimo na nosive i ne-nosive – nosivi zidovi su oni koji preuzimaju opterećenje drugih elemenata konstrukcije (stropnih ploča, krovova itd.), dok nenosivi zidovi preuzimaju samo vlastito opterećenje, te najčešće služe kao pregrada u prostoru. Također, zidove dijelimo na unutarnje i vanjske – razlika je u tome što vanjski zidovi čine vanjsku opnu građevine te su izloženi vanjskim uvjetima (moraju postići izolacijska, fizikalna i druga svojstva).

*641 Najveća vrijednost numeričkog modeliranja je njegova generalnost, mogućnost opisivanja proizvoljne geometrije, heterogenog poroznog medija, različitih rubnih uvjeta i opterećenja. S druge strane numeričke metode omogućavaju rješavanje različitih kompleksnih problema na istoj ili neznatno modificiranoj programskoj shemi, ali zbog toga traže i odgavarajuće znanje kako numerike, tako i fizikalne pojave koja se modelira.

*642 ***FEA*** *(finite element analysis) program,* ***ANSYS*** *Workbench Release : 14.0.,* Canonsburg, Pennsylvania, USA.

Ansys se koristi za procjenu ograničenih elemenata koji se uzimaju za simulaciju inženjerskih problema. Korisnici *Ansys-a* obično raščlanjuju veće strukture na manje komponente koje se svaka za sebe modeliraju i testiraju pojedinačno. Otvorena je mogućnost započinjanja definiranjem dimenzija objekta, kojoj je moguće pridodati i druga željena fizičkih svojstava. Na taj način omogućana je simulacija funkcioniranja određenog objekta u različitim uvjetima.

*643 **SOLID186** elemnt je 3-D čvrsti element sa 20 čvorova višeg reda koji pokazuje ponašanje kvadratnih pomaka. Element je definiran sa 20 čvorova koji imaju tri stupnja slobode po čvoru: prijevodi u smjerovima x, y i z smjeru. Element podržava plastičnost, hiperelastičnost, klizanje, čvrstoću naprezanja, velika odstupanja i velike mogućnosti naprezanja. Također ima mogućnost kombinirane formulacije za simuliranje deformacija gotovo nekompresibilnih elastoplastičnih materijala i potpuno nekompresivnih hiperelastičnih materijala.

*644 ***Teorija sistema*** spada u red općih metodologija naučnog rada, odnosno to je interdisciplinarno područje koje proučava relacije/međuodnose sistema kao cjeline. Ne postoji jedinstvena definicija šta je to *sistem* – definicija koja bi zadovoljila sve naučne discipline. Moguće je razlikovati prirodne (biološke, fiziološke, hemijske…) i vještačke sisteme (kulturne, civilizacijske, socijalne, etičke, tehničke, tehnološke, organizacione, informacione…) sagrađene od strane čovjeka. Ako se treba odlučiti za samo jednu definiciju, može se jednostavno reći **da je to skup uređenih elemenata i relacija između njih i njihovih karakteristika integriranih u cilju ostvarenja određenog cilja, odnosno promjene stanja sistema**.

*645 Tekst na talijanskom jeziku vidi, **Ceschij**, Carlo: *Teoria e storia del restauro;* Bulzoni, Roma 1970., str. 211-213; **Lamberini**, Daniele: *Teorie e storia del restauro architettonico;* Polistampa, Firenze 2003., str. 177-179;

Na engleskom jeziku dostupno na: http://icomosubih.ba/pdf/medjunarodni_dokumenti/1931_Atenska_povelja.pdf. Poslednji put posjećeno 10.9.2019.

*646 ***Venecijanska povelja*** na engleskom jeziku dostupna na: http://icomosubih.ba/pdf/medjunarodni_dokumenti/1964_Venecijanska_povelja.pdf. Poslednji put posjećeno 10.9.2019.

*647 O značenju korištenog termina "krnji bastion", vidi, ***Bilješku*** *493.*

*648 O ovoj problematici opširnije vidi, ***na str.*** *97.*

*649 Graditelj ovih *kapi kula* bio je "Dobrotvor Osman-kapetan, 1223. godine po Hidžri", odnosno 1807./1808. godine kako je uklesano na natpisima koji su ugrađeni na samim objektima. Ploča sa navedenim natpisom poslije rekonstrukcije Sviračke kapi kule nije ponovo postavljena, pa nije ni sačuvana.

*650 **Mujezinović**, Mehmed: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knjiga II – istočna i centralna Bosna;* Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1998., str. 182.

*651 Forma plastične jabuke/polulopte (u narodu se još naziva i *guta*) na stećcima se pojavljuje simbolizirajući besmrtnost, onostranost i nadu, odnosno želju preminulog da bude djelić svjetlosti koji će se sjediniti sa sveopćom svjetlošću (dio potpunosti), a na nišanima kao simbol spoznaje o ranjavanju poginulog *šehida*. Kada je njihovo prisustvo na nišanima u pitanju, postoje i druga tumačenja, tj. da je ona simboli nade, simbol koji prevladava zemaljsko zlo, zlo sadržano u materiji, a samim tim i u čovjeku. Jabuka je simbol potpunosti koja se nudi čovjeku, potpunosti koja se tek sa smrću ostvaruje. U okviru ovog tumačenja, simbolizam jabuke prisutan na zidnom platnu kapi kule mogao bi se tumačiti kao *svetost prostora i vremena koje je preko Božije potpunosti prenešeno na objekat.*

*652 **Bešlagić**, Šefik: *Nišani XV i XI vijeka u Bosni i Hercegovini;* ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga XXX, Sarajevo 1978. str. 57.

*653 ***Sedra****, siga ili bigar* je sedimentna stijena i pripada grupi karbonatnih stijena koje su u suštini precipitirani kalcijev karbonat. Nastaje taloženjem kalcijeva karbonata iz vode.

Sedra je monomineralna stijena, što znači da je izgrađena od samo jednog minerala – kalcita. Struktura je kriptokristalasta, dok je tekstura šupljikava. Kada je kompaktna i trakaste građe, naziva se *travertin*.

Travertin je internacionalni termin za neke vrste karbonatnih sedimenata nastalih precipitacijom (taloženjem) iz vode koji se u literaturi javlja često kao sinonim za *sedru*, jednako kao i *tufa*. Obe riječi su latinskog porijekla.

*654 *Vidi,* ***Bilješku*** *512.*

*655 O ovoj problematici opširnije vidi, ***na str.*** *419,* kao i ilustraciju ***na str.*** *416.*

*656 *Vidi,* Ilustraciju *Dokumentacije zatečenog stanja i planirane restauracije i rekonstrukcije arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu,* ***str.*** *418.*

*657 ***Ibidem****.*

*658 Anonim (Bodenstein, dr. Gustav, ur.): *Beschreibung von dem Königreich Bosnien...*; *Vidi i,* ***Fusnotu*** *463.*

*659 ***Ibidem****,* str. 98.

*660 *Österreichisches Staatsarchiv...; str. 13 i 167.*

*661 *Vidi,* ***Bilješku*** *493.*

*662 *Vidi,* ***Bilješku*** *6.*

*663 *Vidi,* ***Bilješku*** *481.*

*664 Takva pozicija je bila jedna od ključnih strateških lokacija i porodice Kotromanić.

*665 *Vidi,* ***Bilješku*** *456.*

*666 *Vidi,* ***Bilješke*** *463, 464 i 469.*

*667 *Vidi,* ***Bilješku*** *472.*

*668 *Vidi,* ***Bilješku*** *473.*

*669 *Vidi,* ***Bilješke*** *481 i 487.*

*670 *Vidi,* ***Bilješku*** *510.*

*671 *Vidi,* ***Bilješku*** *553.*

*672 *Vidi,* Ilustraciju ***na str.*** *418.*

*673 *Vidi,* ***Bilješku*** *494.*

*674 Pogledaj informacije na str. 396 o poduzimanju daljnjih radova na utvrdi, kada je 1867. godine izvršena dodatna popravka 'tornja' (branič kule[?]) u kojoj je prethodno bilo deponirano artiljerijsko streljivo. Osmanlı Başbakanlık Arşivi: *Maktubi Kalemi, Mühimme Kalemi;* No 384, fo. 52, 1, 1867. godine.

*675 O artiljerijskom oruđu vidi tekst na str. 297 i 314, o čemu svjedoće izvori zapadne provenijencije iz 18. stoljeća: *Beschreibung von dem Königreich Bosnien*. *Vidi i,* ***Bilješke*** *464 i 481.*

H. Kreševljaković navodi podatak da je prema službenom popisu iz 1833. godine, na bastionu i branič kulama bilo raspoređeno 29 topova.

Kreševljaković, Hamdija: *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom;* u: "Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom", II/1951, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1952., str. 167.

*676 Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine angažirao je 1952. godine arhitektu Džemala Čelića, sa saradnicima Nedeljkom Rosićem i Sabirom Smailbegović da se uradi elaborat zaštite i ponudi idejno rješenje restauracije postojećeg stanja.

Vidi, tekstualni sadržaj ***na str.*** *436-441.*

*677 Poznate su činjenice o određenim brutalnim intervencijama austro-ugarske vojne komande na prostoru kompleksa Starog grada u Gradačcu, koje su realizirane u periodu od 1878 do 1882. godine [*Vidi, tekst* ***na str.*** *413-414*]. Naime, kao što su porušili *džamiju* u Gornjem gradu, te šest objekata koji su se nalazili na prostoru Donjeg grada zajedno sa raspoređenim bastionima oko fortifikacijskog kućišta utvrde, tako su, ili bar postoji realne mogućnost izvršili i zaziđavanje određenih otvora na Kapetanskoj kuli zbog preuređenja unutarnjih prostora.

Također i arhitekta Čelić konstatira da je, ali u toku korištenja vojske Kraljevine Jugoslavije došlo do zaziđivanja postojećih prozorskih otvora na fasadnim platnima konaka, zbog navodne "promjene rasporeda nekih unutarnjih prostora" [*Vidi,* ***Našu bilješku*** *629*].

*678 Kada je riječ o *sèīr-čàrdāku* (vidikovac) na tornju pouzdano se zna da su veći površinski otvori postojali sve do početka invazije austrougarske vojske na Kneževinu Srbiju (12.8 – 24.8.1914.).

Kada je ovaj objekat postao žandarmerijska kasarna vojske Kraljevine Jugoslavije oni su već bili ili tada tek zazidani i na njima su se, na sve četiri strane nalazili postavljeni po jedan manji prozorski otvor. [*Vidi, ilustraciju* ***na str.*** *433.*] Međutim, nije moguće zanemariti ni situaciju u kojoj se našla aktualna vlast u Gradačcu zbog mogućih ratnih dejstava na tom protoru koje je moglo prouzrokovati sukob između Austro-Ugarske i Kneževine Srbije, pa da je tim povodom došlo do zaziđivanja. Naknadnom devastacijom objekta Kapetanske kule u toku Drugog svjetskog rata došlo je do devastacije kompletnog objekta, pa i rušenja ispune otvora [*Vidi, ilustraciju* ***na str.*** *434.*], a po dokumentacije zatečenog stanja iz 1957. godine arhitekte Čelića sa saradnicima, veći površinski otvori ponovo su bili zazidani (nepoznato kada) sa ostavljnim po jednim manjim identičnim prozorskim otvorom kao što je bio tridesetih godina prošlog stoljeća [*Vidi, uporedi ilustraciju* ***na str.****433. i na str.437.*].

*679 *Vidi,* ***Našu bilješku*** *631* i ilustracije ***na str.*** *394 i 416.*

*680 *Vidi,* ***Našu bilješku*** *630.*

*681 *Vidi,* Snimak postojećeg stanja zapadne i južne fasade ***na str.*** *437.*

*682 *Vidi,* Novoprojektirano stanje zapadne fasade i presjek objekta ***na str.*** *440.*

*683 *Vidi,* ***Našu bilješku*** *525.*

*684 Opširnije o ovoj problematici ***vidi na:*** *str. 345-347.*

*685 *Vidi,* tekst ***na stranici*** *354* i ilustraciju ***na str.*** *348.*

*686 O izgradnji objekta biblioteke u sklopu graditeljske cjeline Husejnije (džamije Huseinkapetana Gradaščevića). *Vidi,* ***Bilješku*** *584.*

Uz džamiju Husein-kapetana 1255. godine po Hidžri (1839./40.) sagrađen je manji objekat biblioteke, čiji je *vakif* (legator) poznati pjesnik i državnik Sejjid Fadil-paša Šerifović.

*687 Objekat *abdesthe* nije ucrtan u snimku postojećeg stanja koji je uradio Zavod za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine 1957. godine. Međutim, poznat je pouzdan podatak da je *abdesthana* sa šest *česmi* izgrađena 1963. godine, a podigli su je nasljednici iz porodice Arnautalića. Objekat ima osmougaonu osnovu pokrivenu kupolom. Prozorski otvori *abdesthane* urađeni su po uzoru na formu prozora smještenih u donjem redu na *džamiji*.

*688 O karakterizaciji objekta džamije Husejnije *vidi tekst* ***na str.*** *389 do 395*, te *vidi i* ***Našu bilješku*** *577 i 579.*

Džamija Husejnija u Gradačcu je poznata i po tome što je jedna od najsjevernijih i najmlađih osmanskih podkupolnih *džamija* u Bosni i Hercegovini. Prema svojoj konstrukciji, objekat spada u tip građevine kod koje je prijelaz iz kvadratičnog oblika u kupolu izveden trompama.

*689 Preuzeto iz *Odluke o proglašenju Graditeljske cjeline – Husejnija (Husein-kapetana Gradaščevića) džamija u Gradačcu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.* Dostupno na: http://old.kons.gov.ba/main. php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2513. Posljednji put posjećeno 10.10.2019.

*690 ***Ibidem.***

*691 *Vidi,* **Čelić**, Džemal: *Arhitektura Gradačca...*, str. 168.

*692 **Hodžić**, hafiz Džemal: *Svečano otvorenje obnovljene Hasejn-kapetanove džamije u Gradačcu;* Glasnik vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ, XXVI/1963; br. 11-12, str. 563-567.

U julu 1962. godine otpočeli su radovi na sanaciji munare i oštećenja na zidovima objekta, a od juna do avgusta 1963. godine izvršeni su molersko-farbarski radovi.

*693 Kompletan projekat se nalazi pohranjen u planoteci Zavod za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine.

*694 Omladinske radne akcije, kao jedan od najjugoslavenskijih među jugoslavenskim društvenim fenomenima, trajale su čitavu povijest socijalističke Jugoslavije i okupljale su velik broj mladih, u prvim godinama čak i većinu njih. Svaka je od tih radnih akcija bila ogledalom društvenog trenutka u kojem se provodila, sažetak političkih planova i težnji, ali i odgovora mladih na te planove i težnje. Odgovori mladih uključivali su čitav spektar, od iskrenog entuzijazma, preko otvaranja prostora diskusije u kojem su mladi poruke političkog vrha tumačili na svoj način, do, naposlijetku, njihovog jasnog otpora.

*694 Odlukom *Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine*, broj 07.2-02-255/04-5 od 2. novembra 2004. godine, u okviru proglašenja nacionalnim spomenikom Graditeljske cjeline – Stari grad u Gradačcu, između ostalog u članu III predviđeno je *uklanjanje zgrade fiskulturne sale jer narušava izgled zgrade (Gimnazije) i Starog grada u cjelini*.

Službeni glasnik BiH; broj 85/05. Dostupno na: https://www.bastina.ba/images/stories/sadrzaj/2011/20111903/stari_grad_gradacac_sa_gradascevica_kulom_historijsko_podrucje.pdf. Posljednji put posjećeno 4.9.2019.

*696 *Vidi,* ***Našu bilješku*** *402 i 516.*

*697 *Vidi,* ***Bilješku*** *646 i International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964);* IInd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Venice, 1964.

*698 *Vidi,* ***Našu bilješku*** *565.*

PRILOZI

LITERATURA I IZVORI

NEOBJAVLJENI IZVORI (u kontekstu dosadašnjih provedenih i objavljenih analiza Gradačca i gradačačke utvrde)

- **Arhiv Bosne i Hercegovine**, ***Vicekonzulat Brčko, br. 51/1864***, *Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 18.10.1864*.
- **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Maliye defter I/114, 9908/24-3***.
- **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Maliye defter zb. I. inv. br. 114, 9908/22-2*** *od 27.3.1721. godine*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Tahrir*** (*Defter-i Hākānī*) ***Defterleri No 167, 937./1530*** – *Izvornik Livāsı, 939./1533*.
- **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Tahrir Defterleri No 173*** – *Izvornik Livāsı İcmāl Defteri, 926.-936./1520.-1533, Nāhiye-i Graçaç*.
- **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Tahrir Defterleri No 173*** – *Izvornik Livāsı İdārī Birimler, 939./1533.*
- **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Tahrir Defterleri No 259***.
- **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Tahrir Defterleri No 260***.
- **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Tahrir Defterleri No 376*** – *Izvornik Livāsı İdārī Birimler*.
- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi** – ***Şikayet Defteri 364 92 353/2, 1120./1708***.
- **Gazi Husrev-begova biblioteka**, **Sarajevo**, ***Vakufnama Murat-kapetana Gradaščevića, I, red. br. 132, str. 236***.
- **Gazi Husrev-begova biblioteka**, **Sarajevo**, ***Vakufnama Osman-kapetana Gradaščevića, red. br. 131, str. 237***, i jedan prepis pod brojem ***31(131)***.
- **Hadžijahić**, Muhamed: ***Gradačac i okolina – nacrt za monografiju***. Rukopis deponiran u Narodnom univerzitetu Gradačac, Gradačac 1960.
- **Idrizbegović Zgonić**, Prof. dr. Aida, **Čaušević**, Prof. dr. Amir i **Rustempašić**, Prof. dr. Nerman: ***Projekt razvoja i očuvanja graditeljske cjeline – Stari grad u Gradačcu***. Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, arhivirana printana forma, Sarajevo 2014.

- **Istanbul**, **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Maliyeden Mudevver vesikalari***, ***Defter No 826*** – *Defter-i resid-i nefterat-i liva-i Bosna ve Zacasna ve Pojega* (detaljan popis ulfedžija). Od 15.9.1586. do 3.9.1587. godine.
- **Istanbul**, **Başvekalet Arşivi**, ***Tapu defteri, No. 411***.
- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi** – ***Maliye'den Müdevver Defterler B-174-2***.
- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi** – ***Maliyyeden Müdevver, Tapu defter, No. 540***. *O.I.S. fo. 109*.
- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi** – ***Maliyyeden Müdevver***, ***Tapu defter***, ***No. 540***, *fo. 98-108*.
- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi** – ***Maliyyeden Müdevver***, ***Tapu defter***, ***No. 540***, *O.I.S. fo. 66*.
- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi**, ***Tapu defteri***, ***No 405*** (*Opširni popis Vlaha u zvorničkom sandžaku iz 1528. godine*)*; Naseljavanje novog stanovništva, stočara* (Vlaha). Orijentalni institut Sarajevo, kopija No 91, iz 1528. godine.
- **Izvornik Livası Kaleleri**, ***939./1533***.
- **Kadić**, Muhamed Enveri: ***Tārīh-i Enverī*** (*Kronika ili Zbornik – od 1463. do 1927.*). Prepis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, sačinjen prije 1930. godine, R 7323, sv. V.
- **Osmanlı Başbakanlık Arşivi – Sadaret**, ***Maktubi Kalemi – Mühimme Kalemi No 384***, *fo. 52, 1, 1867*. – [*Gradaçaç* (*Gradçaç*) *Kalesi'nin tamiri.*].
- **Osmanlı Başbakanlık Arşivi – Sadaret**, ***Maktubi Kalemi – Mühimme Kalemi No 386***, *fo. 96, 3, 1867*. – [*Zvornik sancagında bulunan Gradaçaç* (*Gradçaç*) *Kalesi cephane kulesinin tamiri.*].
- **Osmanlı Başbakanlık Arşivi – Sadaret**, ***Maktubi Kalemi – Mühimme Kalemi No 240***, *fo. 9, 1, 1862*. – [*Zvornik'de Gradaçaç* (*Gradçaç*) *Kalesi dahilindeki iki konagın kısla tarzında yapılmasına tesekküren, kesfin haricindeki masrafın halk tarafından karsılandıgı.*].
- **Österreichisches Staatsarchiv**, Wien, **Stk. Türkei III – Kriegsarchiv**, Wien, ***Türkenkrieg 1737.-1739*** (*Turski rat 1737.-1739*). Alte Feld Akten (Datoteka Alte Feld).
- **Tehnička dokumentacije zatečenog stanja tri kapi kule i Sahat-kule**. ***Projekt br. PZS 120618***, arhivirana printana forma, Sarajevo 2018.

OBJAVLJENI IZVORI

- **Aličić**, S. Ahmed: ***Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine***. Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 2008.
- **Arhiv Tuzlanskog kantona**, ***Austrougarski period – Zbirka prevoda Ispisa iz povjerljivih arhiva Okružne oblasti u Tuzli 1879.-1908***.
- **Arhiva Vakufsko-me'arifskog povjerenstva u Gradačcu – *Fond Vakufi***, *Gradilište pod Sahat kulom, Gradačac, br. z.k. uloška 725, br. kat. čestice 9/100, površine 20 m²*.
- **Arhiva Vakufsko-me'arifskog povjerenstva u Gradačcu – *Fond Vakufi***, (*Medžlis Islamske zajednice Gradačac*) *za 1909. godinu*
- **Atlas minor Gerardi Mercatoris – *a I. Hondio plurimis æneis tabulis auctus et illustratus***. Amsterodami Excusum in ædibus Iudoci Hondij, venunt etiam apud Corneliu Nicolai, item apud Ioannem Ianssoniu Arnhemi, Amsterdam – Ioannes Janssonius – 1607.
- **Başbakanlık Osmalı Arşivi**, ***Maliye defter I, 9908/27-3***.
- ***Bauordnung für Sarajevo und jene Städte und Märkte in Bosnien und Hercegovina, welche dieser Vorschrift durch eine Verordnung der Landesregierung ausdrücklich unterworfen werden.*** *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878-1880*. I Band. Allgemeiner Theil – Politische Verwaltung. Wien 1880. (Zbirka zakona, uredbi i standardnih direktiva izdanih za Bosnu i Hercegovinu)
- **Budapesti Közlöny:** *1878. augusztus 20., 25., 27.; szeptember 03., 06., 07., 10., 19., 21.; október 03., 04., 23., 25.,* i *december 07.* Dostupno na: https://adtplus arcanum.hu/; http://www.39gyalogezred.hu/hirek/a-39-gyalogezred vesztesegei-bosznia-okkupaciojakor-sebesultek. Pristupljeno 2.3.2018.
- **Cerrini – Božić – Heinbucher**: ***Karte von dem, den k. k. Hof zufallenden Strich Landes an der Unna, so aus der Sistovaer Original Conventions Karte accurat abcopiret worden***. Wien 1795. Öterreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien, *Kartografska zbirka, sign. B-IX-c-929-1*.
- **Elezović**, Gliša: ***Iz carigradskih turskih arhiva*** – *Mühimme defteri*, Beograd 1951.
- **Fermendžin**, ***Eusebius: Acta Bosnæ potssimum eccelesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752***. Zagrabiæ 1892.

- ***Gruntovnički zakon za Bosnu i Hercegovinu sa pripadajućim naputcima I. i II. i sa naredbom o gruntovničkim povjerenstvima***. Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1886; ***Isto*** u: ***Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1878.-1916***. (Problematika vlasničkih prava nad zemljom, kada je po članu 24. Gruntovničkog zakona pravna narav mukata promijenjena na štetu vakufa.)
- **Grupa autora**: **Prostorni plan Bosne i Hercegovine** – ***valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti.*** Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Srajevo 1980.
- **Hafizović**, Fazileta: Popis sela i zemlje Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine. SKD Prosvjeta et al., Zagreb – Sarajevo 2016; ***Prijevod Tapu deftera – 1701-1702*** *(Tapu Defteri No. 861)*. Dostupno i na: https://bib.irb.hr/datoteka/919651.Defter_1701.pdf. Poslednji put posjećeno 21.5.2018.
- **Handžić**, Adem: ***Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*** (*iz 1519. i 1533. godine)*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Srpska akademija nauka i umetnosti, Građa, knj. XXVI, odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo 1986.
- ***Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und Hercegovina*** *(Glavni pregled političkog razdielenja Bosne i Hercegovine)*; u: ***Ortschafts und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina***. *(Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine)*. Amtliche Ausgabe *(Službeno izdanje)*, Sarajevo 1880.
- ***Haupt Resultate Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895***. Sarajevo: Landesregierung für Bosnien u. d. Hercegovina 1896. = **Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895**. Sarajevo 1896.
- **Haus Hof und Staatsarchiv Wien** – ***Kartensammlung, Europaeische Türkey*** *Zbirka karata, Evropska Turska)*. *Staathalterschaft Bosnien Landes-Kunde, Aus Kaisers Joseph II*. Archiv N. 2, Alter Archivs Nro. 25, K VII, m20.
- **Herkalovic**, Thomas: ***Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Hercegovina*** *(Povijest okupacije Bosne i Hercegovine)*. M. Majcen, Zagreb 1906.
- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi**, ***Tapu defter***, ***No 173*** *(Sumarni defter Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine*).
- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi**, ***Tapu defter***, ***No 173***, *fo 41. (Sumarni defter Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine)*.
- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi**, ***Tapu defter***, ***No 259*** (*Sumarni defter Zvorničkog sandžaka i Opširni defter Zvorničkog sandžaka iz 1548. godune)*.
- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi**, ***Tapu defter***, ***No 260*** *(Opširni defter Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine)*.

- **Istanbul**, **Osmanlı Başbakanlık Arşivi**, ***Tapu defter***, ***No 260***, *fo. 395 (Opširni defter Zvorničkog sandžaka iz 1548. godune).*
- ***Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906***. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1906.
- **Jode**, Gerard de i **Jode**, Cornelis de: ***Speculum orbis terræ*** – *Illirici seu Sclavoniæ tabula*. Antverpiæ 1593.
- **Koetschet**, Josef: ***Aus Bosniens letzter Türkenzeit*** – *Hinterlassene Aufzeichnungen (Iz posljednjeg turskog perioda u Bosni – Zapisi preživjelih)*. Wien-Leipzig 1905.
- **Koharić**, Janko i **Šišić**, Ferdo: ***Zapamćenja fra Grge Martića***. Zagreb 1906.
- ***Korespondencija Murat-kapetana Gradaščevića pisana Mula-Muhamedom Mestvicom***. Arhiv Zemaljskog muzeja u Sarajevu, br. 72. *Vidi i,* Glasnik Zemaljskog muzeja, XLIV, Sarajevo 1932., str. 69-84.
- **Kriegsarchiv – Österreichisches Staatsarchiv**: ***Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878*** *(Okupacija Bosne i Hercegovine od trupa k. k. 1878.) – nach authentischen Quellen dargest (prema autentičnim izvorima).* In der Abteilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs Archivs. Wien 1879.
- **Kukuljević Sakcinski**, Ivan: ***Izvadci listinah i poveljah bosanskih***. Arkiv za povestnicu jugoslavensku, sv. II, Družtvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Zagreb 1852.
- **Kurelac**, Miroslav: ***Lučićev autograf djela 'De Regno Dalmatiae et Croatiae' u vatikanskoj biblioteci i drugi novootkriveni Lučićevi rukopisi***. Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenska akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1969.
- **Margitić-Jajčanin**, Stjepan: ***Po prijepisu fra Stjepana Margetića-Jajčanina*** *(čuva se u franjevačkom manastiru Gorica kod Lijevna)*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. I, Sarajevo 01.07.1889.
- **Münster**, Sebastian: ***Cosmographia in welcher begriffen aller Völcker Herschafften, Stetten und namhafftiger Flecken Herkomēn, Sitten, Gebreüch, Ordnung, Glauben, Secten und Hantierung durch die gantze Welt und fürnemlich Teütsche Nation***. – Zahlreiche Ausgaben ab 1544 (erschienen meist in Basel), Verlag: Petri, nije paginirano.
- **Nurkić**, Kemal i **Šabotić**, Izet: ***Defter nekretnina Gradačac***. Javna ustanova Arhiv TK Tuzla, Tuzla 2011.
- ***Opis osiguranih dobara Osman, Murat i Husein-kapetanova vakufa u Gradačcu***. Vakufsko-me'arifsko povjerenstvo u Gradačcu, 13.5.1909. godine. Arhiva Vakufsko-me'arifskog povjerenstva u Gradačcu – Fond Vakufi.
- **Orbini**, Mavro: ***Kraljevstvo Slovena = Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense***. (In Pesaro, 1601.) Srpska književna zadruga, Beograd 1968.

- **Ortelius**, Antverpianus Abrahamus: ***Theatrum Orbis Terrarum*** – *Sclavonia (Bosnia)*. Antverpiæ MDLXX.
- ***Ortschafts und Bevölkesungs*** – *Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885.* Sarajevo: Landesdruckerei 1886 = *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.*, Sarajevo 1886.
- **Plinii**, Secundi Galius: ***Naturalis Historiae***. Tom III, 1669.
- ***Popisa vakufske imovine Osman, Murat i Husein-kapetanova vakufa u Gradačcu***. Arhiva Vakufsko-me'arifskog povjerenstva u Gradačcu – Fond Vakufi.
- ***Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine***. Državna štamparija, Sarajevo 1924.
- **Ptolemy**, Claudius: ***The Geography. Prevod Stevenson, Edward Luther***. Dover izdanje, prvi put objavljeno 1991. godine, izvorno objavljeno 1932. godine, The New York Public Library, N.Y.
- **Ritter Vitrezović**, Pavao: ***Bossna captiva, sive regnum et interitus Stephani ultimi Bosnae regis***. Tyrnaviae 1702.
- ***Rješenje Zavoda za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 02-881-3 od 18. aprila 1962. godine o upisu Džamije Husejnije u Registar nepokretnih spomenika kulture*** *(pravosnažnost od 24. oktobra 1962. godine.*
- ***Rješenje Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, broj 88/51 od 20. januara 1951. godine o stavljanju objekta Džamije Husejnije pod Zaštitu države Federativne Narodne Republike Jugoslavije***.
- ***Spisak vakufa Sreza Gradačac. Vakufsko povjerenstvo u Gradačcu, 21.09.1933.***, Arhiva Medžlisa Islamske vjerske zajednice Gradačac, Fond Vakufi.
- ***Štatistika miesta i pućanstva Bosne i Hercegovine***. Carska i kraljevska vladina tiskarna, Sarajevo 1880.
- **Šurmin**, Đuro: ***Hrvatski spomenici. Sv. I***, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1898.
- ***Vgl. Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910***. Sarajevo: Landesregierung für Bosnien u. d. Hercegovina 1912 = *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sarajevo 1912.
- ***Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina***. Tom X, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Wien 1907.

OBJAVLJENO U GODIŠNJACIMA, ZBORNICIMA, GLASNICIMA, REFERATIMA, RADOVIMA SIMPOZIJA, ČASOPISIMA, KALENDARIMA, NOVINAMA...

- **Acta Consilii Rogatorum** – ***Vijeće umoljenih***. Serija: *Odluke*. Državni arhiv u Dubrovniku, sv. 17, Dubrovnik 1989.
- **Ališić**, Ahmed: ***Čifluci Husein-kapetana Gradaščevića***. *Prilozi za orijenalnu filologiju*, XIV-XV/1964-1965, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1969.
- **Ališić**, S. Ahmed: ***Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine***. Orijentalni institut u Sarajevu, *Posebna izdanja*, knj. XI, Sarajevo, 1983.
- **Ančić**, Mladen: ***Renesansna diplomacija i rat*** – *Primjer pada Bosne 1463*. *Zbornik diplomatske akademije*, Zagreb 1999.
- **Anđelić**, Pavao: ***Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne***. *Prilozi* Instituta za istoriju, br. 11-12, godina XI-XII, Sarajevo 1975-1976.
- **Anđelić**, Pavao: ***O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore***. *Prilozi* instituta za istoriju u Sarajevu, br. XIII, Sarajevo 1977.
- **Anonim** (Bodenstein, dr. Gustav, ur.): ***Beschreibung von dem Königreich Bosnien*** = *Povijest naselja u Posavini. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. XIX, sv. 1, 3 i 4, Sarajevo 1908., str. 155-190, 359-390 i 375-618; god. XX, sv. 1, Sarajevo 1908., str. 95-112.
- **Babić**, Anto i **Kovačević**, Desanka: ***Prilog o historiografiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine***. *Most* – časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, XXVI/131 (42), Mostar 2000.
- **Babić**, Anto: ***O odnosima vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni***. Godišnjak, *Glasnik Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, br. 6, Sarajevo 1954.
- **Bajraktarević**, Fehim: ***Glavni Carigradski arhiv i ispisi iz njega***. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, No. VI–VII, Sarajevo 1958., str. 283–300.
- **Balta**, Ivan: ***Novovjekovna diplomatička analiza*** (*XIX i XX vijeka*) ***prve latinske isprave o gradu Sokolu kod Gračanice***. *Gračanički glasnik – Časopis za kulturnu historiju*, br. 13/VII, Gračanica 2002.
- **Basler**, Đuro: ***Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu kod Doboja***. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga IV, Muzej istočne Bosne, Tuzla 1960.
- **Basler**, Đuro: ***Prethistorijske gradine i njihova zaštita***; u: *Naše starine*, br. II, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954.
- **Bejtić**, Alija: ***Dvije vakufname Gradaščevića***. *Gračanički glasnik*, br. 2, Gračanica 1996.

- **Bejtić**, Alija: ***Iz Drnišlijina Zbornika bosanskih memorijala 1672-1719***. *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IV, Sarajevo 1976.
- **Belić**, Branko: ***Kulište – Kruškovo Polje – Bosanski Šamac, neolitsko naselje***. *Arheološki pregled*, br. 7, Beograd 1965.
- **Benac**, Alojz: ***Kameni kalupi sa Pivnice***. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XXI / XXII, *Arheologija*, Sarajevo 1967.
- **Benac**, Alojz: ***Pivnica kod Odžaka i neki problem kostolačke kulture***. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XVII, *Arheologija*, Sarajevo 1962.
- **Benac**, Alojz: P***rediliri, Protoiliri i Prailiri = Vorillyrier, Protoillyrier und Urillyrier***; u: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba* = SUR LA DELIMITATION TERRITORIALE ET CHRONOLOGIQUE. DES ILLYRIENS A L'EPOQUE PREHISTORIQUE. Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *posebna izdanja* IV, Centar za Balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964.
- **Bešlagić**, Šefik: ***Dijaci stećaka***. *Odjek* – revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja XLI/18, Sarajevo 1988.
- **Bešlagić**, Šefik: ***Novopronađeni natpis na stećku u Gornjoj Međeđi kod Gradačca***. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, br. XI, Tuzla 1975.
- ***Bibliografija istorijskih radova H. Kreševljakovića;*** u: *Godišnjaku Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. X, Sarajevo 1959;
- **Bojanovski**, Ilija: ***Bosna i Hercegovina u antičko doba***. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Djela*, LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988.
- **Bojanovski**, Ivo: ***Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji***. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Djela*, XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974.
- **Bojanovski**, Ivo: ***Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija...*** *(III) – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. XIX/17, Sarajevo 1981.
- **Bojanovski**, Ivo: ***Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine***, ***I*** *– Prethistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. XV/13, Sarajevo 1977.
- **Bojanovski**, Ivo: ***Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji***, ***IV*** *– Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. XXII/20, Sarajevo 1984.
- **Bojanovski**, Ivo: ***Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija***

i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, ***V*** *– Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. XXV/23, Sarajevo 1987.

- **Bojanovski**, Ivo: ***Severiana Bosnensia***. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. IX, Muzej istočne Bosne u Tuzli, Tuzla 1972.
- ***Bošnjak*** (list za politiku, pouku i zabavu), god. I-XIII, Sarajevo, 1891-1903.
- ***Bošnjak*** *– Kalendar za prostu godinu 1901*. Dvanaesta godina, Sarajevo 1901.
- **Bušatlić**, Ismet: ***Novac srednjovjekovne Bosne***. *Kabes* – časopisa za kulturu i društvena pitanja I/1, Mostar 1995.
- **Čelić**, Džemal: ***Arhitektura Gradačca i restauratorski zahvat na kuli Husein-kapetana Gradaščevića*** = *L'architecture de Gradačac et la restauration du chateau (apartenant) a Husein-kapetan Gradaščević*. *Naše starine*, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, br. 2, Sarajevo 1954.
- **Čirković**, M. Sima: ***Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine***. *Istorijski glasnik*, 3, Beograd 1954.
- **Čović**, Borivoj: ***Gradinsko naselje na Kekića Glavici***. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XVII, *Arheologija*, Sarajevo 1962.
- **Čremošnik**, Irma: ***Rimska utvrđenja u BiH sa osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike***. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, *Arheološki vestnik, Acta archaelogica*, 41, Šašlov zbornik, Ljubljana 1990.
- **Čremošnik**, Irma: ***Rimski castrum kod Doboja***. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Arheologija*, nova serija, god. 39, Sarajevo 1984.
- **Čučković**, Vera: ***Parnica sa Radojem Vinarićem podanikom hercega Stjepana vođena pred dubrovačkim sudom***. *Godišnjak Pravnog fakulteta* u Sarajevu, sv. XVI-XVII, Sarajevo 1968.-1969.
- **Ćurčić**, Vejsil: ***Starinsko oružje***. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. XXXVIII, Sarajevo 1926.
- **Ćeman**, Hasan Mirza: ***Barjak i grb Bosne i Hercegovine***. *Behar* – časopis za književnost i društvena pitanja I/2, Zagreb 1992.
- **Damjanović**, Dragan: ***Narodni motivi u projektima Friedricha Schmidta za Hrvatsku;*** *u: Studia ethnologica Croatica*, vol. 21, Zagreb, 2009.
- **Dinić**, J. Mihailo: ***Državni sabor srednjovekovne Bosne***. Srpska akademija nauka, *posebna izdanja*, knj. CCXXXI, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, knj. 13, Beograd 1955.
- **Dinić**, Mihailo: ***Dubrovački tributi*** *– Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoski dohodak, Provižium braće Vlatkovića*. Srpska kraljevska akademija, *Glas* CLXVIII, Beograd 1935.
- **Dinić**, Mihailo: ***Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni***. Prvi deo, Srpska akademija nauka, *posebna izdanja*, knj. CCXL, Odeljenje društvenih nauka, knj. 14, Beograd 1955.

- **Domić Kunić**, Alka: ***Bellum Panonicum*** *(12.-11. pr. Kr.) – Posljednja faza osvajanja južne Panonije*. *Vjesnik Arheološkog muzeja* u Zagrebu, Vol. XXXIX, No. 1, Zagreb 2006.
- **Donia**, Robert: ***The Battle for Bosnia*** *– Habsburg Military Strategy in 1878*. Naučni skup: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *posebna izdanja*, knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 8, Sarajevo 1979.
- **Dorn**, Antun: Rimska vojnička diploma iz Negoslavaca. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, knj. IX, Zagreb 1984.
- **Đurđev**, Dr. Branislav, **Filipović**, Nedim, **Hadžibegić**, Hamid, **Mujić**, Muhamed, **Šabanović**, Dr. Hazim: ***Kanuni i Kanun-name*** *– za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*. Orijentalni institut u Sarajevu, ser. I, *Zakonski spomenici*, sv. 1, Sarajevo 1957.
- **Džaja**, Srećko: ***'Dobri Bošnjani' i 'Boni Homines'***. *Dijalog* – časopis za filozofiju i društvenu teoriju 1-2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2006.
- **Eckhardt**, Thorvi: ***Die Bosancica*** – E*ine Sonderform der westlichen Kyrillica*. *Österreichische Osthefte* – Časopis za savremenu povijest 20/1, Wien 1978.
- **Engel**, Franc Stefan: ***Opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema***. (prir. Tkalac, Krunoslav). *Županjski zbornik*, br. 5, Županja 1975.
- **Engel**, Pal: ***Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa***. *Zbornik* – Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, vol. XVI, Zagreb 1998.
- **Ferjančić**, Snežana: ***Naseljevanje legijskih veterana***. Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, *posebno izdanje* 79, Beograd 2002.
- **Filipović**, Muhamed: ***Bosanski duh u književnosti*** *– šta je to*. Zbornik radova: *Bosanski duh*, Sarajevo 1999.
- **Filipović**, Nedim: ***Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku***. *Radovi ANUBiH* LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka 22, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983.
- **Filipović**, Nedim: ***O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čiflučenja***. *Prilozi* Istorijskog Instituta, 17, Sarajevo 1981.
- **Filipović**, Nedim: ***Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini***. *Prilozi za orijenalnu filologiju* V, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1955.
- **Filipović**, O. Emir: ***Historiografija o padu Bosanskog Kraljevstva***; u: *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, *Zbornik radova* sa Znanstvenoga skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu, Hrvatski institut za povijest u Zagrebu i Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013.
- **Fine**, J. A. John: ***Novootkriveni izvor o prilikama u Bosni 1400. godine***. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 38, Sarajevo 1987.

- **Goldstein**, Ivo: ***Bizantski izvori o osmanskom osvajanju Bosne 1463. godine***. *Zbornik radova* sa znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti Fra Anđela Zvizdovića, Sarajevo-Fojnica 2000.
- **Grafenauer**, Božo: ***Proces doseljavanja Slavena na zapadni Balkan i u stočne Alpe***. Simpozijum: *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, *posebna izdanja* Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. XII, Sarajevo 1969.
- **Govedarica**, Blagoje: ***Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga***. *Godišnjak* Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. IIIIX, Sarajevo 2010.
- **Guilmartin**, F. John: ***Ideology and Conflict*** – *The Wars of the Ottoman Empire, 1453-1606*. Journal of Interdisciplinary History *(Časopis za interdisciplinarnu povijest)* Vol. 18, No. 4, The Origin and Prevention of Major Wars, Spring 1988.
- **Hadžibegić**, Hamid: ***Džizja ili harač***. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, No. III-IV, Sarajevo 1955., str. 55-135 i No. V, Sarajevo 1955., str. 43-102.
- **Hadžić**, Adem: ***Rukopisne zbirke i biblioteke na području Gradačca***. *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, knj. 17-18, Sarajevo, 1999.
- **Hall**, F. Elial, **Carson Brevoort**, James: ***Gerard Mercator*** – *His Life and Works*. Journal of the American Geographical Society *(Časopis Američkog geografskog društva)* of New York 1878.
- **Handžić**, Adem: ***O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću***. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. XXV, Sarajevo 1975.
- **Hauptmann**, Ferdo: ***Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva finansija***. *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, br. III, Sarajevo 1963.
- **Hifer**, Aleksander: ***Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. V, sv. 1-4, Sarajevo 01.07.1893.
- **Horvat**, Zorislav: ***Stilska stratigrafija burgova 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj***. *Prostor* – znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 18, 1(39), Zagreb 2010. Dostupno i na: http://dergipark.gov.tr/download/article-file/319900. Pristupljeno 4.9.2018.
- **Husić**, Aladin: ***Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*** *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 49/1999, Sarajevo 2000.
- **Imamović**, Dr. Mustafa: ***Upravni položaj Gradačca kao sreskog sjedišta u Kraljevini Jugoslaviji*** – *1918-1941 godine*. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LII, Sarajevo 2009.
- **Imamović**, Enver: ***Kakav je bio grb srednjovjekovne bosanske države***. *Kabes* – časopisa za kulturu i društvena pitanja IV/30, Mostar 1998.

- **Imamović**, Enver: ***Problem Argentarije***. *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. XXXII/30, Sarajevo 1984.
- **Imamović**, Enver: ***Starobosanski novac***. *Kabes* – časopisa za kulturu i društvena pitanja II/14, Mostar 1996.
- **Jelenić**, Julijan: ***Spomjenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437-878)***. *Starine*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1918.
- **Ivić**, Aleksa: ***Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoleća*** – *I. deo od 1527 do 1600 godine*. Knjige Matice Srpske, *Zbornik istorijskih dokumentata* III, broj 36 i 37, Novi Sad 1910.
- **Kamberović**, Husnija: ***Sudbina džamije u Gradačačkoj tvrđavi i pokušaj njene obnove 1891 – 1909. godine***. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 49/1999, Sarajevo 2000.
- **Kantardžić**, Muhamed: ***Gazi Husrev-begova sahat-kula i muvekithana i način mjerenja vremena***. *Anali* Gazi Husrev-Begove biblioteke, knj. II-III, Sarajevo 1974.
- **Karavanić**, Snježana: ***Naselje Mačkovac-Crišnjevi kao prilog poznavanju početaka kulture polja sa žarama u slavonskoj Posavini*** = *The Mačkovac Crišnjevi Settlement as a Contribution to Identifying the Beginnings of Urnfield Culture in Slavonian Posavina*. *Prilozi instituta za arheologiju* u Zagrebu, sv. XIX, broj 1, Zagreb 2002.
- **Klaić**, Nada: ***Iz problematike srednjovjekovne Bosne***. *Prilozi Instituta za istoriju* u Sarajevu, god. XIV, br. 14-15, Sarajevo 1978.
- **Klaić**, Vjekoslav: ***Crtice o Vukovskoj županiji i Đakovu u srednjem vijeku***. *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, tom 2, Zagreb 1900.
- **Klaić**, Vjekoslav: ***Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku***. *Vjesnik Arheološkog muzeja* u Zagrebu, vol. 6, No.1, Listopad 1902.
- **Klaić**, Vjekoslav: ***Treće doba – vladanje kraljeva iz različitih porodica (1301 1526); u: Povijest Hrvata – od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća***. Svezak treći – 1, Zagreb 1899.
- **Kljajić**, Josip: ***Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću***. *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, br. 6, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2001.
- **Koledin**, Jovan: ***Rimska vojnička diploma iz Vukovara***. *Glasnik Srpskoga arheološkog društva*, knj. XV-XVI, 1999./2000.
- **Kovačević-Kojić**, Desanka: ***Dubrovački arhiv kao izvor za istoriju srednjovjekovne Bosne***. *Arhivist* XXIX/1-2, Zagreb 1979.
- **Kovačević**, Desanka: ***Pad bosanske države prema dubrovačkim izvorima***. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XIV, Sarajevo 1964.
- **Kovačić,** Slavko: ***Tajni vatikanski arhiv i ostali papinski arhivi***. *Croatica Christiana Periodica* VII/11, Zagreb 1983.

- **Kreševljaković**, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: ***Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX vijeka***. *Godišnjaka Pravnog fakulteta – Istorijsko-pravni zbornik*, br. 3-4, Sarajevo 1950.
- **Kreševljaković**, Hamdija: ***Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*** = *Contribution a l' histoire des villes de Bosnie sous l'administration turque*. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Orijentalni institut u Sarajevu, br. II/1951., Sarajevo 1952.
- **Kreševljaković**, Hamdija: ***Sahat-kule u Bosni i Hercegovini*** – *Prilog za studij konzervacije*. *Naše starine*, IV, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957.
- **Kreševljaković,** Hamdija: ***Stari bosanski gradovi*** = *Vieux bourgs Bosniaques* Naše starine 1, *Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1953.
- ***Kronika Mula Mustafe Bašeskije*** *(Bašeskijine medžmue)*. (Prevod s turskog Riza Muderizović). *Glasnik* Zemljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. 1-4, god. XXX, Sarajevo 1918.
- **Kujraković**, Nusret: ***Vakuf Husein-kapetana Gradaščevića***. *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, knj. XXIX-XXX, Sarajevo 2009.
- **Kurto**, Nedžad: ***Duhovna kapija između Istoka i Zapada***. *Zbornik radova*: *Bosanski duh*, Sarajevo 1999.
- **Kurtović**, Esad i **Filipović**, O. Emir: ***Četiri bosanska Sokola***. *Gračanički glasnik*, br. 32/XVI, Gračanica 2002.
- **Makušev**, Vicentije: ***Istorijski spomenici Južnih Slovena i okolnih naroda***. Knj. II, *Glasnik srpskog učenog društva*, II odeljak, knj. XIV, Beograd 1882.
- **Marić**, Zdravko: ***Donja Dolina***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XIX, *Arheologija*, Sarajevo 1964.
- **Marić**, Zdravko: ***Neki novi manji preistoriski nalazi iz Bosne i Hercegovine***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, god. XIII, *Arheologij*a, Sarajevo 1958.
- **Marić**, Zdravko: ***Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine***. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, br. IV, Muzej istočne Bosne u Tuzli, Tuzla 1960.
- **Marić**, Zdravko: ***Problem sjevernog graničnog područja Ilira;*** u: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, održan 15. i 16. maja 1964., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *posebna izdanja* IV, Centar za balkanološka ispitivanja 1, Sarajevo 1964.
- **Matkić**, Zoran: ***Prapovijesna gradina 'Cigla' u Ražljevima kod Gradačca;*** u: *Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 8, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2016.
- **Mihaljčić**, Rade: ***Povelja kralja Stefana Tvrtka I Kotromanića knezu i vojvodi Hrvoju Vukkčiću Hrvatiniću***. *Stari Srpski Arhiv*, sv. 1, Beograd 2002.

- **Miškiv**, Jasenka: ***Rimska vojnička diploma iz Slavonskog broda*** = *Roman military diploma from Slavonski Brod*. *Vjesnik Arheološkog muzeja* u Zagrebu, No. 1, vol. XXX-XXXI, Zagreb 1998.
- **Mlinarić**, Dubravka et al.: ***Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum Hodiernum***. *Izvorni znanstveni rad*, UDK: 528.9''16''(497.5)=111=163.42, od 2012-05-14.
- **Mrgić-Radojčić**, Jelena: ***Povelja bana Tvrtka knezu Vukcu Hrvatiniću – 1366***. *Stari Srpski Arhiv,* sv. 2, Beograd 2004.
- **Mrgić**, Jelena: ***Povelja bana Stjepana II Kotromanića kojom knezu Vukoslavu Hrvatiniću daje svoju 'vjeru gospodsku'***. *Stari Srpski Arhiv*, sv. 7, Beograd 2008.
- **Muderizović**, ef. Riza: ***Biografija Mule Mestvice i korespondencija Murat-kapetana iz 1818 i 1819. godine***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XLIV, sv. 2, Sarajevo 1932.
- **Muderizović**, Riza: ***Bosanski majdani za turske uprave***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XXX, sv. 1-4, Sarajevo 1918.
- ***Mühimme defteri*** – *Dokumenti o našim krajevima*. (prir. Kovačević, Ešref), Orijentalni institut, *Monumenta Turcica*, tom IV, serija III, knj. I, sv. I, Sarajevo 1985.
- **Mujkanović**, Ago: ***Nekropola stećaka u Donjim Srnicama kod Gradačca***. *Gračanički glasnik*, godina XVIII, br. 36, Gračanica 2013.
- **Mulaomerović,** Mr. Jasminko: ***Muvekkithane, muvekkiti i mjerenje vremena***. *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XV-XVI, Sarajevo 1990.
- **Mutapčić**, Edin: ***Gradačac i okolina u srednjem vijeku***. *Baština sjeveroistočne Bosne* – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno nasljeđe, br. 3., Tuzla 2011.
- **Mutapčić**, Edin: ***Mjesto i uloga Usore u državno-pravnoj tradiciji srednjovjekovne Bosne***. *Pregled* – časopis za društvena pitanja, godište L, Broj 2., Sarajevo 2009.
- **Mutapčić**, Edin: ***Predstavnici centralne vlasti srednjovjekovne Bosne u Usori;*** u: *Saznanja 4*, Društvo historičara Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, Tuzla 2013.
- ***Nada*** – *Časopis za pouku, zabavu i umjetnost*. Broj 8 od 15. aprila 1900., Sarajevo 1900.
- **Omerčević**, Bego i **Šaković**, Edin: ***Prahistorijske gradine na području Tuzlanskog kantona***. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* u Tuzli, br. 9, Tuzla 2008.
- **Omerčević**, Bego: ***Privređivanje na tlu današnje Bosne i Hercegovine u kasnoantičkom razdoblju***. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga XVII, Muzej istočne, Tuzla 2002.

- **Omerčić**, prof. Mirsad: ***Sahat-kule u Gradačcu;*** u: *Sahat-kule sjeveroistočne Bosne*. *Baština sjeveroistočne Bosne* – časopis, br. 3, Tuzla 2010.
- **Pálffy**, Géza: ***Izvanredan izvor o zemljopisnim znanjima Ugarsko-hrvatske političke elite 16. stoljeća*** – *Popis ugarskih i slavonskih gradova, utvrda i kaštela koji su između 1526. i 1556. dospjeli u turske ruke, sastavljen za staleže Njemačko-Rimskoga carstva;* u: *Scrinia Slavonica*. Heka, Ladislav [prevoditelj], *Povijesni prilozi* – časopis za suvremenu povijest, Hrvatski institut za povijest, br. 14, Zagreb 2014., str. 9-39.
- **Pandžić**, Bazilije: ***Djelovanje franjevaca od 13. do 15. stoljeća u Bosanskoj državi;*** u: Puljić, Želimir – Topić, Franjo (prir.): *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*. *Radovi simpozija* povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089.-1989.), Sarajevo 1991.
- **Paškvalin**, Veljko: ***O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba*** – *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*. Savez arheoloških društava Jugoslavije, Arheološko društvo Vojvodine, *referati XII kongresa arheologa Jugoslavije*, Novi Sad 1986.
- **Patsch**, Carl: ***Nahogjaji novaca***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovin, god. XIV, sv. 3, Sarajevo 1902.
- **Peisker**, Jan: ***Koje su vjere bili stari Slovjeni prije krštenja?*** *Starohrvatska prosvjeta* – Arheološko-historijski časopis, nova serija, 2/1928, posebni otisak, Zagreb 1928.
- **Petrović**, Jozo: ***Rimski novac iz Obudovca***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, Arheologija, god. X, Sarajevo 1955.
- **Rabić**, Nedim: ***Mjesto i značaj Gradačca u srednjovjekovnoj Bosni i njenoj teritorijalnoj organizaciji***. *Gračanički glasnik*, god. XII, br. 24, Gračanica 2007.
- **Rački**, Franjo: ***Dubrovački spomenici o odnošaju dubrovačke općine naprama Bosni i Turskoj godine razsapa bosanske kraljevine***. *Starine*, časopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 6., Zagreb 1874.
- **Radimski**, Vjenceslav: ***Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u BiH, godina 3, knjiga I; januar – mart, 1891, Sarajevo 1981.
- **Radimsky**, Vjenceslav: ***Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina 3, knjiga III, juli – septembar 1891, Sarajevo 1891.
- ***Regesta franjevačkog arhiva u Mostaru 1446-1862***. (Priredio Nikić, Andrija), Franjevacka knjižnica u Mostaru, *Život i svjedočanstva*, Zavičajna knjižnica, Svezak VI, Mostar 1984.
- **Sergejevski**, Dimitrije: ***Ad Basante***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, *Arheologija*, god. XIII, Sarajevo 1958.
- **Sergejevski**, Dimitrije: ***Aquae S... bei Sarajevo***. *Novitates musei Saraievoensis, Novosti iz Bosansko-Hercegovačkog Muzeja*, No. 13, Sarajevo 1936.

- **Sergejevski**, Dimitrije: ***Japodske urne***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sveska IV – V, Sarajevo 1949-1950.
- **Sergejevski**, Dimitrije: ***Numizmatičke beleške.*** *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XLIV, sv. 2, Sarajevo 1932.
- **Solovjev**, Aleksandar: ***Vlasteoske povelje bosanskih vladara***. *Istorijsko-pravni zbornik* br. 1, Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1949.
- **Spaho**, Fehim: ***Pobune u tuzlanskom srezu polovicom osamnaestog vijeka***. *Glasnik* Zemljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, *Sveska za historiju i etnografiju*, god. XLV, Sarajevo 1933.
- **Stojanović**, Ljuba: ***Jedan prilog k poznavanju bosanskijeh bogumila***. *Starine*, Jugoslavenska akademije znanosti i umjetnosti, knj. 18, Zagreb 1886.
- **Stratimirović**, Đorđe: ***Grad Bobovac***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja, god. III, sv. 2, Sarajevo 1891. = *Wissenschaftliche Mittheilungen aus BH II*. Wien 1894.
- **Sućeska**, Avdo: ***O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini***. *Godišnjak Pravnog fakulteta* u Sarajevu, XV, Sarajevo 1967.
- **Sućeska**, Dr. Avdo: ***Malikana*** – *doživotni zakup državnih dobara u*
- **Šabanović**, Hazim: ***Bosansko krajište;*** u: *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, IX, Sarajevo 1957.
- **Šabanović**, Hazim: ***Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g***. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, god. VII, Sarajevo 1955.
- **Šaković**, Edin: ***Arheološka istraživanja u okolini Srebrenika*** – *mogućnosti i perzpektive*. *Biljeg Srebrnika* – časopis za kulturnu historiju, br. 7, JU Centar za kulturu i informacije, Srebrenik 2009.
- **Šaković**, Edin: ***Povijesni pregled arheoloških istraživanja u okolini Gračanice***. *Gračanički glasnik*, br. XII/23, 2003.
- **Šaković**, prof. Edin: ***Nekoliko podataka o tvrđavi u Gračanici iz XVIII. stoljeća***. *Gračanički glasnik*, Prošlost, br. 35/18, Gračanica 2013.
- **Sanader**, Mirjana: **Principija rimskog vojnog logora** – *uzor forumu kolonijalnih gradova? Histria Antiqua* – časopis međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju, sv./ vol. 5, Pula 1999.
- **Šanjek**, Franjo: ***Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku***. Kršćanska sadašnjost, *Analecta croatica christiana* 6, Zagreb 1975.
- **Şensoy**, Dr. Fatma: ***Mukataalarda Muhasebe Kayıtları ve XVII. Yüzyıl Başında Bursa Mukataası Örneği***. Rad je prezentiran u Istanbulu od 19. do 22. juna 2013. godine na *III Konferenciji o računovodstvu i računovodstvenoj historiji Balkana i Bliskog istoka*. Dostupno i na: http://dergipark.gov.tr download/article-file/319900. Pristupljeno 4.9.2018. godine. *Osmanskoj državi*. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. VIII-IX, Sarajevo 1958-9.
- **Šišić**, Ferdo: ***Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji***. *Narodna starina* – časopis za povijest kulture i etnografiju Južnih Slavena, Vol. 1 No. 1, Travanj 1922.

- **Šljivo**, Galib: Prilike u zvorničkom kajmakluku i proglašenje Hatihurnajuna 1856. godine. *Istorijski zbornik* Instituta za istoriju u Banjaluci IV, Banjaluka 1983.
- **Šljivo**, Galib: ***Zlonamjerno je tvrditi da historiju pišu pobjednici*** – *Stav intervju. Faktor* – dnevni list, 3.5.2016. godine.
- **Šunjić**, Marko: ***Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)***. *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, XXIX, Sarajevo 1989.
- **Thallóczy**, Ludwig: ***Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskih arhiva***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XVIII, sv. 4, Sarajevo 1906.
- **Traljić**, Mahmut: ***Fadil-pašini vakufi***. *Preporod* – islamske informativne novine. god. VII, br.2/129, Sarajevo 1976.
- **Truhelka**, Ćiro: ***Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XIII/l, Sarajevo, 1901.
- **Truhelka**, Ćiro: ***Dubrovačke vijesti o godini 1463***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XXII, Sarajevo 1910.
- **Truhelka**, Ćiro: ***Fojnička kronika***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XXI, sv. 1, Sarajevo 1909.
- **Truhelka**, Ćiro: ***Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. VII, sv. 3, Sarajevo 1895.
- **Truhelka**, Ćiro: ***Rimska cesta u kotaru srebreničkom***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina III, knjiga 3, juli – septembar, Sarajevo 1891.
- **Vasić**, Milan: ***Knežine i knezovi timarlije u Zvorničkom sandžaku u XVI vijeku***. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, sv. X, Sarajevo 1959.
- **Vasić**, Milan: ***Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom***. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Djela* XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 17, Sarajevo 1967.
- **Vinaver**, Vuk: ***Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku***. *Anali Historijskog instituta* u Dubrovniku II, Dubrovnik 1953.
- **Vukićević**, M. Milan: ***Iz starih Srbulja***. *Glasnik* Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. XIII, sv. I, Sarajevo 1901.
- **Zlatar**, Behija: ***O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću***. *Prilozi Istorijskog Instituta*, 14-15, Sarajevo 1978.
- **Živković**, Pavo: ***Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika***. *Croatica Christiana periodica*, 17, Zagreb 1993.
- **Živković**, Pavo: ***Učešće bosanske vlastele u diobi Konavala***. *Prilozi Instituta za istoriju* u Sarajevu, II, 16, Sarajevo 1979.
- **Živković**, Pavo: ***Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi*** *(posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća)*. *Historijski zbornik*, 39, Zagreb 1986.

KNJIGE

- **Akgünduz**, Ahmed: ***Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*** (*Osmanski zakoni i pravna analiza*). 4. Kitap, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, Istanbul 1992.
- **Aličić**, S. Ahmed: ***Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine***. *Posebna izdanja*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1983.
- **Ančić**, Mladen: ***Putanja klatna – Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću***. Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru i tiskara Ziral, Zadar – Mostar 1997.
- **Ančić**, Mladen: ***Što 'svi znaju' i što je 'svima jasno'*** – *historiografija i nacionalizam*. Hrvatski Institut za povijest, Zagreb 2008.
- **Anđelić**, Pavao: ***Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne***. Svjetlost, Sarajevo 1982.
- **Andrić**, Ivo: ***Travnička hronika***. Roman, Sabrana dijela II, Zagreb 1967.
- **Arhiepiskop Danilo**: ***Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih***. [Preveo Mirković, L.], Srpska književna zadruga. Kolo XXXVIII, knjiga 257, Beograd 1937.
- **Atlagić**, Marko i **Šekularac**, Božidar: ***Pomoćne istorijske nauke***. Agencija *Feliks*, Priština 1997.
- **Babić**, Anto: ***Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni***. Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1995.
- **Babić**, Anto: ***Iz istorije srednjovjekovne Bosne***. Svjetlost, Sarajevo 1972.
- **Babinger**, Franc: ***Mehmed Osvajač i njegovo doba***. Matica srpska, Novi Sad 1968.
- **Bagrow**, Leo i **Skelton**, R., A.: ***History of Cartography*** (*Povijest kartografije*). 2nd Edition, Precedent Publishing, Chicago 1985.
- **Balan**, Petar: ***Katolička crkva i Slaveni u Bugarskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini***. [Preveo Stadler, Josip], Tisak C. Albrechta, Zagreb 1881.
- **Balta**, Ivan: ***Pregled pomoćnih povijesnih znanosti***. Matica Hrvatska, Osijek 2000.
- **Banac**, Ivo: ***Grbovi, biljezi identiteta***. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1991.
- **Bašagić-Redžepašić** (Mirza Safvet), Safvet-beg: ***Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*** – *Od g. 1463.-1850*. Vlastita naklada, Sarajevo 1900.
- **Basler**, Đuro: ***Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini***. Veselin Masleša, Sarajevo 1972.
- **Batinić**, Mijo Vjenceslav: ***Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka***. Tiskom Dioničke tiskare, Zagreb 1881.-1887.
- **Bejtić**, Alija: ***Elči Hadži Ibrahim-pašin vakuf u Travniku***. Sarajevo 1942.
- **Bešlagić**, Šefik: ***Stećci*** – *Kataloško-topografski pregled*. V. Masleša, Sarajevo 1971.

- **Blagojević**, Miloš: ***Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama***. Službeni list Socijalističke republike Jugoslavije, Beograd 1997.
- ***Bosna – Hersek bibliyografyasi*** (*Bosnia – Herzegovina bibliography*). T. C. Basbakanlik Devlet Arsiveleri Genel Müdürlügü, Dokümentasyon Daire Baskanligi, Yayin Nu: 8, Ankara 1993.
- ***Bosna – Hersek bibliyografyasi I-II*** (*A Bibliography of Bosnia – Herzegovina*). T. C. Basbakanlik Devlet Arsiveleri Genel Müdürlügü, Dokümentasyon Daire Baskanligi, Yayin Nu: 16, Ankara 1995.
- **Bostock**, John i **Riley**, Henry Thomas: ***The natural history of Pliny*** (*Povijest Plinija*), London 1855.
- **Boué**, Ami: ***Die Europäische Türkei*** (*Evropska Turska*). [S predgovorom Petera Bouéa i poslanicom Wolfganga Geiera], Melle 2008.
- **Boué**, Ami: ***Die Europäische Türkei***. Tom II, Wien 1889.
- **Brlek**, Ivan Mijo: ***Arhivi strani*** – *Vatikanski arhivi*. Enciklopedija Jugoslavije I, Jugoslavenski leksikografski zavod, 2. izdanje, Zagreb 1980.
- **Busuladžić**, Adnan: ***Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini***. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2007.
- **Contadini**, Anna i **Norton**, Dr. Claire: ***The Renaissance and the Ottoman World*** (*Renesansni i osmanski svijet*). Ashgate Publishing, Ltd., London 2013.
- **Chamontin**, Catherine: ***Najveće kulture svijeta*** – *Rim*. Extrade, Rijeka 2005.
- **Chaumette des Fossés**, Amédée: ***Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*** = *Putovanje po Bosni 1807. i 1808. godine*. Impr. de F. Didot, Paris 1822.
- **Csiky**, Gergely: ***Avar-Age Polearms and Edged Weapons*** – *Classification, Typology, Chronology and Technology*. Brill 2015. ISBN: 978-90-04-30454-3
- **Čelebī**, Evlijā: ***Putopis*** – *Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo 1996.
- **Čelić**, Džemal i **Mujezinović**, Mehmed: ***Mostovi na Ukrini i drugim manjim pritokama Save;*** u: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1998.
- **Čović**, Borivoj: ***Od Butmira do Ilira***. Veselin Masleša, Sarajevo 1976.
- **Ćirković**, M. Sima: ***Istorija srednjovekovne bosanske države***. Beograd 1964.
- **Ćošković**, Pejo: ***Crkva bosanska u XV. stoljeću***. Institut za istoriju, Sarajevo 2005.
- ***Decreta regni Hungariæ – Gesetzeund Verordnungen Ungarns 1301-1457*** (*Uredbe Kraljevine Mađarske – Zakoni i propisi Mađarske od 1301.-1457.*) [eds. F. Dory-G. Bonis-V. Bacskai], Budapest 1976.
- **Dinić**, J. Mihailo: ***Državni sabor srednjevekovne Bosne***. Srpaka akademija nauka, posebna izdanja, knj. CCXXXI, Odelenje društvenih nauka, nova serija, knj. 13, Beograd 1955.
- **Dinić**, J. Mihailo: ***Odluke veća Dubrovačke republike***. Knj. I, Beograd 1951.
- **Dinić**, Mihailo: ***Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni;*** u: I*z srpske istorije srednjega veka*, Equilibrium, Beograd 2003.
- **Đurđev**, Branislav et al.: ***Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački,***

Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak. Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1957.

- **Džaja**, M. Srećko: ***Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*** *- Predemancipacijski period 1463.-1804.* Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- **Erdélyi**, István: ***The Avars*** *(Avari);* u: Puchov P. (ur.) Peoples that Vanished (Narodi koji su iščezli). Nauka, Moskva 1989.
- **Faroqi**, Suraiya: ***Politics and socio-economic change in the Ottoman Empire of the later sixteenth century*** *(Politika i društveno-ekonomske promjene u Osmanskom carstvu kasnog šesnaestog stoljeća);* u: Kunt, Metin i Woodhead, Christine (ur.): ***Sulejman the Magnificent and his age – the Ottoman Empire in the early modern world*** *(Sulejman Veličanstveni i njegovo doba – Osmansko carstvo u ranom modernom svijetu)*, New York 1995.
- **Fejer**, Georgium: ***Codex diplomaticus Hungariæ ecclesiasticus ac civilis*** *(Codex diplomaticus – Mađarska crkva i građani)*. Tom IV, vol. 2, Budæ 1829.
- **Fichtner**, Paula Sutter: ***Terror and Toleration – the Habsburg Empire confronts Islam, 1526-1850*** *(Teror i tolerancija – Suočavanje Habsburškog carstva sa islamom, 1526-1850)*. Reaktion Books, London 2008.
- **Filipović**, Nedim: ***Islamizacija u Bosni i Hercegovini***. Tešanj 2005.
- **Fine**, John Van Antwerp: ***Bosnian Church – a new interpretation – a study of the Bosnian Church and its place in state and society from the 13th to the 15th centuries*** *(Bosanska crkva – novo tumačenje – proučavanje bosanske crkve i njezina mjesta u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća)*. New York – London 1975.
- **Fine**, John Van Antwerp: ***The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*** *(Kasni srednjovjekovni Balkan – kritičko istraživanje od kasnog dvanaestog stoljeća do osmanskog osvajanja)*. University of Michigan Press 1994.
- **Fournier**, Dr. August: ***Wie wir zu Bosnien kamen*** *(Kako smo došli u Bosnu)*. Verlag Christof Reisser, Wien 1909.
- **Gašparović**, Ratimir: ***Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX. vijeka***. ANUBiH. Djela, knj. 37,Sarajevo 1970.
- **Gelcich**, Jozsef i **Thalloczy**, Ludwig: ***Diplomatarum relationæ Reipublicæ Ragusanæ cum regno Hungariæ*** *(Diplomatski odnosi Republike Dubrovnik i Mađarske)*. Budapest 1887.
- **Goffart**, Walter: ***The Narrators of Barbarian History*** *(Naracija o barbarskoj historiji)*. Princeton: Princeton University Press 1988.
- **Goldstein**, Ivo: ***Bizant na Jadranu***. *Latina et Graeca* – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb 1992.
- ***Grabsteinen Bosniens und der Herzegowina*** *(Nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine)*. Saeculum XXI, Freiburg-München 1970.
- **Grimal**, Pierre: ***Rimska civilizacija***. Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd 1968.
- **Grupa autora**: ***Modriča sa okolinom u prošlosti***. Modriča 1986.

- **Grupa autora:** ***Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine***. Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
- **Gržetić Gašpićev**, Nikola: ***O vjeri starih Slovjena, prema pravjeri Arijaca i Presemita*** *(Mythologia comparativa Slavorum)* ***na temelju starih kronista, narodnih običaja, starih pjesama, mjestnoga, ličnoga i obiteljskoga nazivlja***. Mostar 1900.
- **Hadžibegović**, Ilijas: ***Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća***. Institut za istoriju, knj. 1, Sarajevo 2004.
- **Hammer**, von Joseph: ***Historija Turskog*** *(Osmanskog)* ***Carstva***. Knj. I, Zagreb 1979.
- **Handžić**, Adem: ***O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku;*** u: *Studije u Bosni*, Istambul 1994.
- **Handžić**, Adem: ***Tuzla i njena okolina u XVI vijeku***. Svjetlost, Sarajevo 1975.
- **Hercigonja**, Eduard: ***Bosančica***. Enciklopedija Jugoslavije 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, 2. izdanje, Zagreb 1982.
- **Hickok**, Robert Michael: ***Ottoman Military Administration in eighteenth century Bosnia*** *(Osmanska vojna uprava u Bosni – 18. stoljeća)*. Leiden – New York – Köln: Brill, 1997.
- **Hodinka**, Antal: ***Tanulmanyok a bosnyak-diakovari püspökség történetéből*** *(Lekcije iz povijesti bosansko-đakovačke biskupije)*. Budapest 1898.
- **Hodžić**, Nermina: ***Orijentalne zbirke 1578.-1936.*** *– analitički inventar*. Regionalni istorijski arhiv Tuzla, Tuzla 1990.
- **Imamović**, Enver: ***Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata***. Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1993.
- **Imamović**, Enver: ***Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine***. Edicija bosanski korijeni, Sarajevo 1998. ISBN 9958-9732-0-0.
- **Imamović**, Enver: ***Urbanizam na tlu Bosne i Hercegovine u prethistorijsko i antičko doba*** *– Urbano biće Bosne i Hercegovine*. Međunarodni centar za mir, Institut za istoriju, Sarajevo 1996.
- **Inalcik**, Halil: ***The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya*** *(Osmanski pad i njegovi učinci na raju);* u: ***Aspects of the Balkan – Continuity and Change*** *(Aspekti Balkana – Kontinuitet i promjene)* [Eds. H. Birnbaum, S. Vryonis]. The Hague – Paris 1976.
- **Ivić**, Aleksa: ***Istorija Srba u Vojvodini*** *– od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703)*. Matica srpska, Novi Sad 1929.
- **Jireček**, Konstantin: ***Istorija Srba***. Knj. I do 1537., [prev. Radonjić, Jovan], Naučna knjiga, Beograd 1952.
- **Jovanović**, Borislav: ***Keltska kultura u Jugoslaviji*** *– Istočna grupa;* u: ***Praistorija jugoslavenskih zemalja***, tom V, Željezno doba, Sarajevo 1987.
- **Jukić**, Frano Ivan: ***Putopisi i Istorisko-etnografski radovi***. Sarajevo 1953.
- **Jurkić Girardi**, Vesna: ***Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila***.

HistriaHisto 4/2, Pula 1981.

- **Kamberović**, Dr. Husnija: ***Husein-kapetan Gradaščević (1802-1834)*** *– Biografija – uz dvjestotu godišnjicu rođenja*. BZK, Gradačac 2002.
- **Kiel**, Machiel: R***emarks on the Administration of the Poll Tax (cizye) in the Ottoman Balkans and Value of the Poll Tax Registers (cizye defterleri) for Demographic Research*** *(Napomene o upravljanju naplate poreza (cizye) na osmanskom Balkanu i značaj poreznih registara (cizye defterleri) za demografska istraživanja);* u: ***Etudes Balkaniques*** *(Balkanske studije)*, No. 4, Institut za balkanske studije pri Centru za traktologiju – Bugarska akademija nauka, Sofia 1990., str. 70-104.
- **Kinam**, Jovan: ***Spisi o istoriji***. Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, [prev. Radošević-Maksimović, N.], knj. IV, Beograd 1971.
- **Kitsikis**, Dimitri: ***Türk Yunan İmparatorluğu*** *(Tursko grčko carstvo)*. Istanbul 1996.
- **Klaić**, Nada: ***Srednjovjekovna Bosna*** *– politički položaj bosanskih vladara do tvrtkove krunidbe (1377.)*. Eminex, Zagreb 1994.
- **Klaić**, Vjekoslav: ***Bosna*** *– Podaci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*. Prvi dio: Zemljopis, Matica hrvatska, Zagreb 1878.
- **Klaić**, Vjekoslav: ***Poviest Bosne do propasti kraljevstva***. Zagreb 1882.
- **Klaić**, Vjekoslav: ***Povijest Hrvata*** *– Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Knj. prva, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1974.
- **Klaić**, Vjekoslav: ***Povijest Hrvata*** *– Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Knj. druga, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1974.
- **Koetschet**, Josef: ***Osman Pascha*** *– der letzte grosse wesier Bosniens, und seine Nachfolger (Osman Paša – posljednji veliki vezir Bosne i njegov nasljednik)*. D.A. Kajon, Sarajevo 1909.
- **Kovačević**, Ešref: ***Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira***. Svjetlost, Sarajevo 1973.
- **Kovačević**, Jovan: ***Avarski kaganat***. Srpska književna zadruga, Beograd 1977.
- **Kozličić**, Mithad: ***Geostrategijski položaj bosanskohercegovačkoga prostora na jugoistoku Europe prema starim geografskim kartama*** *= Die geostrategische Lage des bosnisch-herzegowinischen Raumes im Südosten Europas gemäß alten geographischen Karten*. E-knjiga, Građevinski fakultet, Sarajevo 2016.
- **Kraljačić**, Tomo: ***Kalajev Režim u Bosni i Hercegovini*** *(1882-1903)*. Sarajevo 1987.
- **Krauze**, Arnulf: ***Kelti*** *– istorija i mit o jednom zagonetnom narodu*. Laguna, Beograd 2013.
- **Krek**, Gregor: ***Über die Wichtigkeit der slawischen traditionellen Literatur als Quelle der Mythologie*** *(O važnosti slavenske tradicionalne književnosti kao izvora mitologije)*. Wien, 1896.
- **Kreševljaković**, Hamdija i **Kapidžić**, Hamdija: ***Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine***. *(Europaeische Türkey. Staathalterschaft Bosnien Landes-Kunde. Beschreibung einiger Festungen, Schlösser, und Weege von*

Bosnien, welche durch den Brooder-Gränz-Regiments Fähnrich Boxich im Sommer 1785 bereiset, und beschrieben worden. Aus Kaisers Joseph II. Archiv N.2. Alter Archivs-nro. 25.). Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Građa, knj. 7, Sarajevo, 1957.

- **Kreševljaković**, Hamdija: ***Husein kapetan Gradaščević*** *– Zmaj od Bosne*. Hrvatska Tiskara d. d., Sarajevo 1931.
- **Kreševljaković**, Hamdija: Izabrana djela. Knj. I. V. Masleša, Sarajevo 1991.
- **Kreševljaković**, Hamdija: Kapetanije u Bosni i Hercegovini – Vrandučka kapetanija. Sarajevo 1954.
- **Kruhek**, Milan i **Pavlović**, Augustin: Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira. Zagreb 1991.
- **Kubinyi**, András: ***Hungary's Power Factions and the Turkish Threatin the Jagiellonian period (1490-1526)*** *(Frakcije mađarske moći i turska prijetnja u jagelonskom razdoblju (1490.-1526.););* u: *Fight Against the Turks In Central Europe in the First half of the 16th century (Borba protiv Turaka u srednjoj Europi u prvoj polovici 16. stoljeća)*, Budapest 2004.
- **Kukuljević Sakcinski**, Ivan: ***Codex diplomaticus regni Croatiæ, Dalmatiæ et Slavoniæ*** *= Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*. CCLXXXIII. 1199., tom I, Tiskom D. Albrechta, Zagreb 1874.
- **Kunt**, Metin: ***State and sultan up to the age of Sulejman – frontier principality to world empire*** *(Država i sultan sve do Sulejmanovog doba – granice kneževina do svjetskog carstva);* u: **Kunt**, Metin i **Woodhead**, Christine (ur.): ***Suleyman the Magnificent and his age – the Ottoman Empire in the early modern world*** *(Sulejman Veličanstveni i njegovo doba – Otomansko carstvo u ranom modernom svijetu)*, New York 1995.
- **Lastrić**, Filip: ***Pregled starina bosanske provincije***. [Bilingvalno izdanje, prir. fra Andrija Zirdum, prev. dr. fra Ignacije Gavran i fra Šimun Šimić]. Synopsis, Svjetlo riječi, Naša ognjišta Sarajevo – Zagreb 2003.
- **Lašvanin**, Fra Nikola: ***Ljetopis***. [Prir. i prev. Gavran, I.], Sarajevo 1981.
- ***Letopis popa Dukljanina***. Posebna izdanja – Stari srpski arhiv, [uredio Šišić, F.] Srpska kraljevska akademija, knj. 67., Beograd 1928.
- **Lovrenović**, Dubravko: ***Na klizištu povijesti*** *– sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463*. Sarajevo – Zagreb 2006. ISBN: 9958-587-07-6.
- **Lowry**, Jr. Nelson and **Heath** W. Carter: ***Studies in Defterology*** *–* ***Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*** *(Studije defterologije – Osmansko društvo u petnaestom i šesnaestom stoljeću)*. Istanbul 1992.
- **Lučić**, Ivan: ***O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*** *– Ioannis Lucii, De Regno Dalmatiae et Croatiae*. [Prevela i uredila Kuntić-Makvić, Bruina] Latina et Graeca, VII, Zagreb 1986.
- **Lucii**, Ioannis: ***De regnis Dalmatiæ et Croatiæ*** *(Kraljevstvo Dalmacije i Hrvatske).* Indagationum libri sex *(Istraživanje u šest knjiga).* Cod. Vat. Lat. 6959.

- **Ljubić**, Šime: ***Listine o odnošajih izmedju južnog Slavenstva i Mletačke Republike*** = *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. Knj. X – *Od godine 1453. do 1469*., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1891.
- **Malcolm**, Noel: ***Povijest Bosne***. Novi Liber-Dani, Zagreb-Sarajevo 1995.
- **Mamford**, Luis: ***Grad u istoriji, njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi***. Book & Marso, Novi Beograd 2006.
- **Mandić**, Dominik: ***Franjevačka Bosna***. Hrvatski povijesni institut. Rim 1968.
- **Mandić**, O. Dominik: ***Bogomilska crkva bosanski krstjana***. Croatian Historical Institute, Chicago 1962.
- **Mandić**, Mihovil: ***Povijest okupacije Bosne i Hercegovine*** – *1878*. Matica Hrvatska, Zagreb 1910.
- **Marković**, Mirko: ***Descriptio Croatiae*** – *Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*. Zagreb 1993.
- **Maslać**, Nikola: ***Travnik u prošlosti*** *(do 1878)*. Travnička spomenica, Nadbiskupska gimnazija Travnik, Sarajevo 1932.
- **Mayer**, Milutin: ***Dolazak Hrvata***. Bil-commerce, Zagreb 1995.
- **Mažuran**, Ive: ***Grad i tvrđava Osijek***. Grafika, Osijek 2000.
- **Mesihović**, Salmedin i **Šačić**, Amra: ***Historija Ilira***. Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2015.
- **Mesihović**, Salmedin: ***Ilirike***. Prvo Autorsko izdanje Sarajevo 2013.
- **Mijić**, Stanko: ***Vremeplov Bosanske Posavine*** – *crkva i samostan na Raščici u Tolis*i. Franjevački samostan u Tolisi, Tolisa 2002.
- **Milić**, Bruno: ***Razvoj grada kroz stoljeća I***. *Prapovijest – antika*, Školska knjiga, Zagreb 1994.
- **Mócsy**, András: ***Pannonia and Upper Moesia*** *(Panonija i Gornja Mezija) – A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire (Povijest provincija Srednjeg Podunavlja Rimskog Carstva)*. London and Boston, Routledge and Kegan Paul 1974.
- **Mrgić**, Jelena: ***Severna Bosna 13-16. vek***. Istorijski institut, posebna izdanja, knj. 55, Beograd 2008.
- **Mujezinović**, Mehmed: ***Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine***. Knj. II, Sarajevo Publishing, Sarajevo 1998. ISBN: 978-9958-21-052-5.
- **Mulić**, Jusuf: ***Naseljavanje Vlaha i Arbanasa u Bosni*** – *Zvornički i Kliški sandžak.* Preporod, Sarajevo 1.4.2016.
- **Murphey**, Rhoads: ***Ottoman warfare 1500-1700***. University of Birmingham 1999.
- **Mutapčić**, Edin: ***Prethistorijske gradine i ostali arheološki lokaliteti na području općine Srebrenik;*** u: Kulenović, S., Djedović, R. i Mutapčić, E.: ***Srebrenik*** – *historijsko-etnografske skice*, Centar za kulturu i informisanje, Srebrenik 2007.

- Muvekkit *(Hadžihuseinović, Sidki Salih)*: ***Povijest Bosne*** I. Sarajevo 1999.
- **Mužić**, Ivan: ***Vjera Crkve bosanske***. Muzej hr. arheoloških spomenika, Split 2008.
- **Nagy**, Iván i **Nyari**, Albert: ***Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából 1458-1490*** *(Mađarske diplomatske uspomene iz kralja Matije 1458. 1490.)*. Kőt. I (tom I), Budapest 1877.
- **Nametak**, Dr. Fehim: ***Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku***. El-Kalem, Sarajevo 1989.
- **Pandžić**, Ankica: ***Stare karte i atlasi Povijesnog muzeja Hrvatske***. Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1987.
- **Papić**, Krešimir: ***Travnik*** *– grad i regija*. Zavičajni muzej, Travnik 1975.
- **Pašalić**, Esad: ***Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*** *– Porječje Bosne od Zenice prema Savi*. Zemaljski muzej, posebno izdanje, Sarajevo 1960.
- **Pašalić**, Esad: ***Period rimske vladavine do kraja III vijeka n.e.;*** u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine – od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. Veselin Masleša, Sarajevo 1984.
- **Patsch**, Carl: ***Mali rimski nahođaji i posmatranja***. Zemaljska štamparija, Sarajevo 1897?.
- **Patsch**, Karl: ***Bosna i Hercegovina u rimsko doba***. Izdanje knjižare J. Studničke, Sarajevo 1912.
- **Pejanović**, Đorđe: ***Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941***. Veselin Masleša, Sarajevo 1961.
- **Pelidija**, Enes: ***Banjalučki boj iz 1737*** *– uzroci i posljedice*. Sarajevo 2003.
- **Perojević**, Marko: ***Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine***. Knj. I, Napredak, Sarajevo 1942.
- **Pilar**, Ivo: ***Bogomilstvo kao religiozno-povijesni te kao socijalni i politički problem***. Zagreb 1927.
- **Piper**, Otto: ***Burgenkunde*** *– Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes* [*Utvrde (Dvorci) – Izgradnja i povijest dvoraca na području njemačkog jezika*]. R. Piper u Münchenu 1912.
- **Pohl**, Walter: ***Die Awaren*** *– ein Steppenvolk in Mitteleuropa – 657-822 n. (Avari – stepski narodi u srednjoj Europi, 657-822 n.e.).* Chr. Verlag C. H. Bech, München 1988.
- **Popović**, Vasilj: ***Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida*** *(1839-1861)*. Srpska akademija nauka, Beograd 1949.
- **Prelog**, Dr. Milan: ***Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva***. J. Studeničke i druga, Sarajevo 1910.
- **Procopius**: ***The Anecdota or Secret History*** *(Anekdota ili tajna povijest)*. Harvard University press – W. Heinemann, London – Cambridge 1935.
- **Ptolemaeus**, Claudius: ***Geographia***. [Latin trans. Jacobus Angeli, et al.],

Tom II, Johann Reger, for Justus de Albano, 21 July 1486. Folio. Ulm 1486.

- **Rački**, Franjo: ***Arkiv za povjestnicu jugoslavensku***. [ur. Kukuljević Sakcinski, Ivan], knj. III, RAD – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1868.
- **Radonić**, Jovan: ***Dubrovačka akta i povelje***. Knj. I, Beograd 1934.
- **Raukar**, Tomislav: ***O problemu bosančice u našoj historijografiji***. Muzej Grada Zenice, Zenica, 1973.
- **Redžić**, Husref: ***Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini***. Sarajevo 2009.
- **Renđeo**, Ivan: ***Novci bosanskih vladara;*** u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knj. prva, 3. izdanje, HKD Napredak, Sarajevo 1998.
- **Rothenberg**, E. Gunther: ***The Austrian military border in Croatia*** *– 1522-1747 (Austrijska vojna granica u Hrvatskoj)*. Univ of Chicago Press, Illinois 1960.
- **Rudić**, Srđan: ***Vlastela Ilirskog grbovnika*** = *The Nobility of the Illyric Coat of Arms*, Istorijski institut, Posebna izdanja, knj. 52, Beograd 2006.
- **Sarajlić**, Esad: ***Gradačac sa okolinom u prošlosti***. BZK Preporod, Gradačac 2008.
- **Shaw**, J. Stanford i **Shaw**, Ezel Kural: ***History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*** *(Historija Otomanskog carstva i moderne Turske)*. Vol. I. Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- **Slukan Altić**, Mirela: ***Povijesna kartografija*** *– Kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Meridijani, Zagreb 2003.
- **Smičiklas**, Tadija: ***Codex Diplomaticus regni Croatiæ, Dalmatiæ et Slavoniæ***. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1906.
- **Smičiklas**, Tadija: ***Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*** = *Codex diplomaticus regni Croatiæ, Dalmatiæ et Slavoniæ*. Sv. IV, Listine godina : 1236.-1255. = *vol. IV. Diplomata annorum 1236.-1255. continens*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1906.
- **Soileau**, Mark: ***The Patron Saints of Turkish Humanism*** *– Religion and the Formation of Turkish National Culture (Zaštitnici turskog humanizma – religija i formiranje turske nacionalne kulture);* u: **Norton**, Claire (ur.): ***Nationalism, Historiography and the (Re)Construction of the Past*** *(Nacionalizam, historiografija i (Re) konstrukcija prošlosti)*, New Academia Pub., Washington, DC 2007.
- **Srkulj**, Stjepan i **Lučić**, Josip: ***Hrvatska povijest u dvadeset pet karata***. AGM – Hrvatski informativni centar, Zagreb – Trsat, 1996.
- **Strabo**: ***The Geography***. Loeb Classical Library, knj. 1-17 u 8 tomova, [sa grčkog na engleski preveo Jones, Horace Leonard], Loeb Classical Library, London – New York MCMXVII (1917.).
- **Stražemanac**, Ivan: ***Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene***. [Priredio, preveo i uvod napisao Stjepan Sršan], Matica hrvatska-Kršćanska sadašnjost, Biblioteka Latina et Graeca 26, Zagreb 1993.
- **Szakaly**, Ferenc: ***The Hungarian-Croatian Border Defence System and its Collapse*** *(Mađarsko-hrvatski sustav granične obrane i njegov kolaps);* u: ***From***

Hunyadi to Rákóczi – War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary *(Od Hunyadija do Rakoczija: Rat i društvo u kasnoj srednjovjekovnoj i ranoj modernoj Mađarskoj)*. Brooklyn College Press, New York 1982.

- **Šabanović**, Hazim: ***Bosanski pašaluk*** *– postanak i upravna podjela*. Svjetlost, Sarajevo 1982.
- **Šabanović**, Hazim: ***Popis kadiluka u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića***. Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1942.
- **Šanjek**, Franjo: ***Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku***. Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975.
- **Šanjek**, Franjo: ***Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*** *(13.-15.)*. Barbat, Zagreb 2009.
- **Šaran**, Dženana: ***Stari grad Gradačac*** = *The old Casle of Gradačac;* u: ***Stari gradovi Bosne i Hercegovine*** = *Old Castles of Bosnia and Herzegovina*. Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2012.
- **Šidak**, Jaroslav: ***Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu***. Zagreb 1975.
- **Šišić**, Dr. Ferdo: ***Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*** *(1102-1301)*. Prvi dio, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XXXVIII, Zagreb 1944.
- **Šišić**, Ferdo: ***Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*** *– 1350-1416*. Matica hrvatske, Zagreb 1902.
- **Šljivo**, ***Galib: Bosna i Hercegovina 1813-1826***. Institut sa istoriju, Banja Luka 1988.
- **Šunjić**, Marko: ***Uništenje srednjovjekovne bosanske države;*** u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*. Sarajevo 1982.
- **Thalloczy**, Lajos: ***Jajcza*** *(bánság, vár és város)* ***története 1450-1527*** *(Lajos: Priča o Jajcu (banovina, dvorac i grad) 1450-1527)*. V. Hornyánszky, Budapest 1915.
- **Thallóczy**, von Ludwig: ***Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*** *(Studije o historiji Bosne i Srbije u srednjem vijeku)*. Verlag von Duncker & Humblot, München – Leipzig 1914.
- **Theiner**, Augustin: ***Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie shronologica disposita*** *(Stari sveti monumentalni spomenici povijesne Mađarske...)*. Tomus primus (tom I), Romæ – Typis Vaticanis, 1859.
- **Todorov**, Nikolaj i **Velkov**, Asparuh: S***ituation démographique de la Péninsule balkanique*** *– fin du XVes. début du XVIe s. (Demografska situacija na Balkanskom poluotoku – krajem 15. i početkom 16. stoljeća)*. Editions de l'Académie bulgares des sciences, Sofia 1988.
- **Török**, Zsuzsanna: ***East-Central Europe*** *(Istočna i Srednja Europa);* u: ***The History of Cartography***, *Vol. 3: Cartography in the European Renaissance (Povijest kartografije, Vol. 3: Kartografija u europskoj renesansi)*, [Woodward, David (ur.)], The University of Chicago Press, Chicago – London (1820-1828) 2007.

- **Toynbee**, Arnold Joseph: ***A Study of History*** (*Studija povijesti*). Tom I, Oxford University Press Inc., Oxford 1987.
- **Traljić**, Mahmud: ***Iz vjerskog i vjersko-prosvjetnog života Muslimana u Gradačcu***. Odbor Islamske zajednice Gradačac, Gradačac 1974.
- **Truhelka**, Ćiro: ***Naši gradovi*** – *opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine* : [*uz 96 slika*]. Naklada knjižare J. Studnička i dr., Sarajevo 1904.
- **Uzunçarşili**, İsmail Hakkı: ***Osmanlı devletinin ilmiye teşkilatı*** (*Organizacija ilmiye u osmanskoj državi*). Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1984.
- **Valentić**, Mirko (gl. ur.): ***Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća***. Sv. II. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1999.
- **Vego**, Marko: ***Naselja Bosanske srednjovjekovne države***. Svjetlost, Sarajevo 1957.
- **Vego**, Marko: ***Postanak srednjovjekovne bosanske države***. Svjetlost, Sarajevo 1982.
- **Verlinden**, Charles: ***L'esclavage dans l'Europe médiévale*** (*Ropstvo u srednjovjekovnoj Europi*). Tome deux (drugi dio), Rijksuniversiteit te Gent, Gent 1977.
- **Vinski-Gasparini**, Ksenija: ***Kultura polja sa žarama sa svojim grupama;*** u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom IV – Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- **Vitruvius**: ***De architectura libri decem*** – *Deset knjiga o arhitekturi*. [Prev. Lopac, prof. dr. Matija i Bedenko, prof. dr. Vladimir], Zagreb 1999.
- **Vukčević**, Gojko: ***O porijeklu Ilira***. Kult. prosvjetna zajednica, Podgorica 1992.
- **Živković**, Pavo: ***Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosnaske posavine do početka XX. stoljeća***. Mostar 1994.
- **Živković**, Pavo: ***Tvrtko II Tvrtković*** – *Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*. Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1981.
- **Ward-Perkins**, John Bryan: ***Roman Imperial Architecture*** (*Arhitektura Rimskog caestva*). Yale University Press, 1994.
- **Wild**, Georg: ***Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*** – *Die Symbolik des Katharertums und das Problem des heterodoxen Symbols im Rahmen der abendländischen Kultureinheit* (*Simbolizam bogumila i katara – simbolizam katarizma i problem heterodoksnog simbola u okviru zapadne kulturne cjeline*). Tom I, Steiner, Wiesbaden 1970.
- **Wild**, Georg: ***Die Darstellung des bogumilischen 'Perfectus' auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern*** (*Stećci*) ***Bosniens und der Herzegowina*** [*Prikaz Bogumilskog 'Perfectusa' na srednjovjekovnim grobnim spomenicima* (*Stećcima*) *Bosne i Hercegovine*]. Balcanica IV, Belgrade 1973.
- **Wild**, Georg: ***Symbol und Dogma im Bogumilentum*** – *Das Problem der Darstellungen auf den mittelalterlichen Grabsteinen Bosniens und der Herzegowina* (*Simbol i dogma u Bogumilentumu – problem prikaza srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika Bosne i Hercegovine*). Saeculum XXI, Böhlau Verlag GmbH & CIE, Freiburg-München 1970.
- **Wilkes**, John: ***Iliri***. [preveo s engleskog Filippi, Živan]Laus, Split 2001.

OBJAVLJENO NA WEB-U

- **Babić**, Marko: ***Istraživanja ostataka antičkog naselja u Vidovicama***. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, br. XIII/1980*.
  Dostupno na: http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads/sites/7/2014/10/11-1980-Marko-Babić-ISTRAŽIVANJE-OSTAKA-ANTIČKOG-NASELJA-U-VIDOVICAMA.pdf. Pristupljeno 10.7.2018.
- ***Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc.***, *Amsterdam ca. 1700*.
  Dostupno na: https://www.raremaps.com/gallery/detail/56326/dalmatia-slavonia-croatia-bosnia-servia-et-istria-dist-valk. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- ***Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc.***, *Stock# 1548, Augsburg 1728. godine*.
  Dostupno na: https://www.raremaps.com/gallery/detail/1548/novissima-et-accuratissima-hungariae-cum-circumjacentibus-re-seutter. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- ***Bibliografija štampanih radova Hamdije Kreševljakovića***.
  Dostupno na: http://fmks.gov.ba/stara/download/zzs/1959/3-1959.pdf.
  Poslednji put posjećeno 12.6.2018.
- ***Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans***, *CPL GE DD 2987 (3232) : Collection d'Anville, Identifier: ark:/12148/btv1b5905277f. Objavljeno 1699. godine*.
  Dostupno na: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5905277f/f1.item.zoom.
  Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Bojanovski**, Ivo: ***Stari grad Bobovac i njegova konzervacija***.
  Dostupno i na: https://www.fmks.gov.ba/download/zzs/ns8/08.pdf.
  Poslednji put posjećeno 27.7.2018.
- ***Bosna i Herecegovina u Osmanlijskom carstvu;*** u: ***Bosanska posavina kroz povijest do današnjih dana***, str. 5.
  Dostupno na: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiGnreq3r3hAhUkmIsHa71AKkQFjAAegQIBRAC&url=http%3A%2F%2Fs7c3361d5903a7911jimcontent.com%2Fdownload%2Fversion%2F1459146901%2Fmodle%2F8152414786%2Fname%2Fpovijest%2520posavine.pdf&usg=AvVaw0TK00G9LHpSAcLE9ILJe8Y. PPoslednji put posjećeno 18.9.2018.

- ***Centrum NUKAT Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*** (BUW). Dostupno i na: http://centrum.nukat.edu.pl/pl/komunikaty; Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- ***Collectio Felbar***. *1695*. Dostupno na: http://www.felbar.com/hr/map/netherlands-cartography/hrvaska-nl/page/1/view/102/. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Čremošnik**, Irma: ***Rimska vila sa slavenskim naseljem u Tutnjevcu***. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, II/1958*. Dostupno na: http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads/sits/7/2014/10/06-1958-Dr-Irma-Čremošnik.pdf. Pristupljeno 12.7.2018.
- **Ćorović**, Vladimir: ***Istorija srpskog naroda. Beograd 1997***. Dostupno na: https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorijaindex_l.html. Poslednji put posjećeno 28.6.2018.
- **Ćorović**, Vladimir: ***Zapadnjačka orijentacija u Srbiji;*** u: *Istorija srpskog naroda*. Knj. 1, eBook Portal, 1997. Dostupno na: https://books.google.ba/books?id=eyyXgAAQBAJ&pg=PT170&lpg=PT170&dq=Prijezda+I,+fidelis+noster&source=bl&ots=vpm23HNkSo&sig=KiVYAL85B5s559gY3FUljCKBtw&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwjvpIWGterdAhVClSwKHW8wAkQ6AEwBnoECAYQAQ#v=onepage&q=Prijezda%20I%2C%20fidelis%2noster&f=false. Poslednji put posjećeno 10.6.2018.
- ***Dalmatia, Sclavonia, Croatia, Bosnia, Servia, et Istria;- distributa in singulares Ditiones et Dioeceses, una cum Republica Ragusana, et circumiacentibus Regionibus, Hungaria, Venetiis, Statu Ecclesiastico, Napoli et Macedonia*** ; *cum Priv. I.* Dostupno i na: https://www.europeana.eu/portal/hr/record/09428/suubhist_index_jsp_id_V_2_a_235_650.html. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Dautović**, Dženan i **Dedić**, Enes: ***Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku***. Drugi slavistički kongres, Sarajevo od 28 do 30. 5. 2015. godine. Dostupno na: http://www.anubih.ba/godisnjak/god45/Godisnjak45-10.pdf. Poslednji put posjećeno 10.7.2018.
- **Deákl**, Antal András, **Lapaine**, Miljenko i **Kljajić** Ivka: ***Johann Christoph Müller*** *(1673-1721)*. Dostupno na: http://www.kartografija.hr/kig/upload/clanci/kig3_deak.pdf. Poslednji put posjećeno 12.8.2018.
- ***Det Kongelige Bibliotek iz Kopenhagena*** *(København) – Atlas Major bind. 44, tvl. 77*. Dostupno i na: http://www.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlasobject64379/da/. Posljednji put pristupljeno 26.9.2018.
- ***Det Kongelige Bibliotek iz Kopenhagena*** *(København) – Atlas Major bind. 44, tvl. 10.* Objavljeno u Nürnbergu 1705. godine. Dostupna na: http://www.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object64401en/. Posljednji put pristupljeno 26.9.2018.
- ***Digitalna zbirka Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*** – *Stare karte*

Hrvatske. Identifikatori 000564032 • S-JZ-XVIII-42 i 000524058 • S-JZ-XVIII-50. Dostupno na: https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=linked&c20=470913. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.

- ***Europeana Collections***. [*Elektronische Ressource*] : *Staats – und Universitätsbibliothek Bremen, cca. 1700*.
  Dostupno na: *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár : online katalógus*. http://saman.fszek.hu/WebPac/CorvinaWeb;jsessionid=0FEA5A76225C79EB3960122691B2F06?pagesize=5&view=short&sort=0&page=1&perpage=0&action=result&actualsearchset=FIND+LAG+%22LAT%22+and+TYPE+%22M%22&actualsort=0&language=&crrentpage=result&resultview=short&recnum=&marcposition=&texto=&indexo=&ccltext=&resultsize=42. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Gabričević**, Martin: ***Olovna pločica sa predstavom dunavskih konjanika iz Velike Obarske***. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, *IX/1972*.
  Dostupno na: http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads sites/7/2014/10/09-1972-Martin-Gabričević-OLOVNA-PLOČICA-SA PREDSTAVOM-DUNAVSKIH-KONJANIKA-IZ-VELIKE-OBARSKE OS-BIJELJINA.pdf. Poslednji put posjećeno 12.7.2018.
- **Hafizović**, Fazileta: ***Prijevod Tapu deftera** – 1701-1702 (Tapu Defteri No. 861)*.
  Dostupno i na: https://bib.irb.hr/datoteka/919651.Defter_1701.pdf. Str, 306. Poslednji put posjećeno 20.8.2018;
- HRVATSKO-BOSANSKOHERCEGOVAČKO RAZGRANIČENJE NA POUNJU OD 17. DO 20. STOLJEĆA PREMA IZVORNOJ KARTOGRAFSKOJ GRAĐI...
  Dostupno na: https://www.academia.edu/29954594/HRVATSKO-BSANSKOHERCEGOVAČKO_RAZGRANIČENJE_NA_POUNJU_OD_17._DO_20._STOLJEĆA_PREMA_IZVORNOJ_KARTOGRAFSKOJ_GRAĐI; https://www.researchgate.net/publication/318396927_Hrvatsko-bsanskohercegovacko_razgranicenje_na_Pounju_od_17_do_20_stoljca_prema_izvornoj_kartografskoj_gradi; https://islidedoc.org/view-dochtml?utm_source=hrvatsko-bosanskohercegovacko-razgranicenje-na-ponju-od-17-do-20-stoljeca-prema-izvornoj-kartografskoj-gradi. str. 48. Posljednji put pristupljeno 8.9.2018.
- ***Hungaricana. VAML T 198 NSZ***.
  Dostupno na: https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/4715/; Archives en France : Archives nationales : Hongrie. facomponent_7862f99ee96715469292 87ac7c0681579dc47e1. Dostupno na: https://francearchives fr/es/facomponent/7862f9a9ee96715469292 87ac7c0681579dc47e1. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Imamović**, Enver: ***Bosanska dinastija Kotromanića***.
  Dostupno na: https://www.academia.edu/13107320/BOSANSKA DINASTIJA_KOTROMANIĆA. Pristupljeno 18.6.2018.

- **Imamović**, Enver: ***Korijeni Bosne i bosanstva***. *Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga, Sarajevo 1995.* Dostupno na: https://www.scribd.com/doc/288230398/Enver-Imamović Korijeni-Bosne-i-bosanstva. Poslednji put posjećeno 20.6.2018.
- ***Интернет-магазин и виртуальный музей графики***, Москва. Dostupno na: http://grafika.ru/item/08-000369?k=58456. Pristupljeno 20.6.2018.
- **Izetbegović**, Alija: ***Wikicitati***. Dostupno na: https://bs.wikiquote.org/wiki/Alija_Izetbegović.
- **Kadrić**, Šefko: ***Zmaj od Bosne***. Dostupno na: http://www.orbus.be/proza/proza_02.htm. Pristupljeno 20.8.2018.
- **Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine**: *Odluka o proglašenju nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine Graditeljske cjeline – **Husejnija** (Husein-kapetana Gradaščevića) **džamija u Gradačcu***. Broj: 07.2-2-255/04-5, Sarajevo 2. 11. 2004. godine. Dostupno na: http://old.kons.gov.ba/main.php?idstruct=6&lang=1&action=view&id=2513. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Kozličić**, M., **Bratanić**, M. **Uglešič**, S.: ***Hrvatsko-bosanskohercegovačko razgraničenje na Pounju od 17. do 20. stoljeća prema izvornoj kartografskoj građi*** = *The demarcation between Croatia and Bosnia and Herzegovina in the Una Region from the 17th to the 20th century according to original cartographic material*. Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru / Department of History, University of Zadar, Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper. Primljeno / Received: 2010-12-05, UDK: 341.241.5:623.643(497.5:497.6-04)"16/19". Dostupno na: https://www.bib.irb.hr/531026. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Kreševljaković**, Hamdija: ***Vareš*** *– kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.*, str. 38. Dostupno na: http://www.borovica.net/dokumenti/VARES.pdf.
- **Martine**, Edmund i **Durand**, Ursini: ***Thesaurus novus anecdotorum***. Sv. I, Paris, 1717., col. 902. Dostupno na: https://archive.org/details/ThesaurusNovusAnecdotorum1. Posljednji put pristupljeno 26.6.2018.
- **Moravian Library – Old Maps online**, ***Mollova mapová sbírka***. *Između 1685. i 1730.* Dostupno i na: https://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1016279, odnosno posredstvomove digitalne biblioteke na: Ex Libris DigiTool, D1_00248_00028; http://digitool.is.cuni.cz:1801/view/action/nmetsdo?DOCCHOICE=1016279.xml&dvs=1534340679229~262&locale=enUS&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmetsdo?&DELIVERY_RULE_ID=3&divType=. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Moravian Library – Old Maps online**, ***Mollova mapová sbírka***. *Objavljeno između 1677. i 1689. godine*. Dostupno na: http://mapy.mzk.cz/mzk03/001/051/839/2619316319_01/.

Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.

- **Moravska zemska knihovna** : ***Historicke fondy***. *Leader 02570nem a22005292a 4500 : mzk03001052582*.
  Dostupno na: https://www.historickefondy.cz/Record/mzk.001052582staffviewmarc#tabnav. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu** : ***NSK digitalna zbirka***. *Identifikatori 000858731 • ZN-Z-XVIII-SEU-1745*.
  Dostupno na: https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10312.
  Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu** : ***NSK Kartografska zbirka***. *S-JZ-XVII-43, cca. 1690*.
  Dostupno na: http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=974.
  Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- **Natonal Library of Australia** : ***Catalogue***. *Objavljeno u Atlas minor sive geographia compendiosa qua orbis terrarum per paucas attamen novissimas tabulas ostenditur ca, Bib ID 3545261, 1704. godine*.
  Dostupno na: https://catalogue.nla.gov.au/Record/3545261.
  Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- ***Odluka o proglašenju Graditeljske cjeline*** – *Gradaščevića kula sa avlijom i avlijskim zidovima u Bijeloj nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik BiH, br. 44/04.)*.
  Dostupno na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang1&action=view&id=2479; Posljednji put pristupljeno 26.8.2018.
- ***Odluka o proglašenju Graditeljske cjeline*** – *Stari grad u Gradačcu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik BiH, br. 85/05)*.
  Dostupno na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2509. Posljednji put pristupljeno 26.8.2018.
- ***Odluka o proglašenju nacionalnog spomenika Starog grada Gradačca sa Gradaščevića kulom***.
  Dostupno na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2509. Posljednji put pristupljeno 26.8.2018.
- **Oesterreichisch-Russischturkischer Kriegs Atlas entworfen Von Herrn Abbé Max Schimek**. Digitalno dostupna na: https://brbl-dl.library.yale.edu/vufindRecord/4164815. Posljednji put pristupljeno 22.9.2018.
- **OMNIA** : ***National and University Library in Zagreb***. Dostupno na: http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F9200352%2F_object_info_id_10349&repid=1. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- ***Oporuka gosta Radina iz 1466 godine***. Dostupno na: https://www scribd.com/document/78747564/Oporuka-Gosta-Radina-Iz-1466-Godine.
  Poslednji put posjećeno 28.6.2018.

- ***Osmanski ustav** – 19. decembar 1876. godine*. Dostupno na: http://www.pfsa unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2018/01/Osmanski-ustav-1876.pdf. Pristupljeno 12.4.2018.
- ***Ottoman Bosnia** – Topal Osman-paša*. Encyclopaedia Britannica. Dostupno i na: https://www.britannica.com/place/Bosnia-and-Herzegovina/Cultural-life#ref749797. Poslednji put posjećeno 2.11.2018;
- Schimek, Maximilian: ***Maximilian Schimekís politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama**, vom Jahre 867 bis 1741*. Wien 1787. Dostupno i na: https://www.bosanskehistorije.com/e-biblioteka/1739-politische-geschichte-des-koenigreichs-bosnien-und-rama-vom-jahre-867-bis-1741-maximilian-schimek. Posljednji put pristupljeno 18.8.2018.
- ***Stanislaw Leszczycki Institute of Geography and Spatial Organization Polish Academy of Science***, Warszawa. *Resource Identifier: oai:rcin.org.pl:42292.* Objavljeno u Amstelædami 1705. godine. Dostupno na: http://www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata?id=42292&from=publication. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- Szakály, Ferenc: ***Nandorfehervar 1521-es ostromahoz** – Egy kiralyi adomanylevel koztorteneti tanulsagai*. Hadtortenelmi Kozlemenyek 1978. Dostupno na: http://epa.oszk.hu/00000/00018/00189/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1978_04_484-499.pdf.
- Šanjek, Franjo: ***Bosansko-humski krstjani;*** u: ***Hrvatska revija***, br. 1, Zagreb 2004. Dostupno na: http://www.matica.hr/hr/333/bosansko-humski-krstjani-20956/. Poslednji put posjećeno 27.6.2018.
- Šimić, Angelina: ***Maglovito ne može biti***. Članak, Oslobođenje, Sarajevo 10.4.2008. Dostupno na: http://www.infobiro.ba/article/441041. Pristupljeno 18.6.2018.
- **The College of Charleston Library**, **Charleston** : ***Collection Mitchell King Atlas Atlases***, *History, Modern – 17th century*. Objavljeno između 1683. i 1696. godine. Dostupno na: http://lcdl.library.cofc.edu/lcdl/catalog/lcdl:1814. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- Truhelka, Ćiro: ***Das mittelalterliche Staats** – und Gerichtswesen in Bosnien*. Str. 72. Dostupno na: https://www.zobodat.at/pdf/Wiss-Mitt-Bosnien-Hercegovina_10_1907_0071-0155.pdf. Poslednji put posjećeno 2.3.2018.
- ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** – Top, Bir ateşli silâh türü*. Dostupno na: https://islamansiklopedisi.org.tr/top. Poslednji put posjećeno 2.11.2018;
- **University of Washington** : **University Libraries** : ***Digital Collections***. *World and Regional Maps, 16th to the 19th centuries, MAP110*. Objavljeno cca. 1683. godine. Dostupno na: http://digitalcollections.lib.washington.edu/cdm/ref/collection/maps/id/54. Posljednji put pristupljeno 15.8.2018.
- Vitruvii, M. Pollionis: ***De architectura libri decem***, *1567*. Dostupno na: https://archive.org/details/mvitrvviipollio00vitr/page/n19; https://warburg.sas.ac.uk/pdf/kfh125a61rb2489900.pdf; http://academics.triton.edu/faculty/fheitzman/Vitruvius__the_Ten_Books_on_Architecture.pdf. Poslednji put posjećeno 22.5.2018.

RJEČNICI, ENCIKLOPEDIJE, LEKSIKONI, GLOSARIJUMI...

- **Anić**, Šime, **Klaić**, Nikola i **Domović**, Želimir: ***Rječnik stranih riječi*** – *Tuđice, posuđenice, kratice i fraze*. Sani-Plus, Zagreb 1998.
- **Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine**. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1988.
- **Benson**, Morton: ***Englesko-srpskohrvatski rečnik***. Treće izdanje, Prosveta, Beograd 1993.
- **Bunson**, Matthew: ***Encyclopedia of the Roman Empire***. New York: Facts on File 2002. ISBN: 978-0816045624.
- **Clauson**, Gerard: ***An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century urkish*** *(Etimološki rječnik turskog jezika prije 13. stoljeća)*. Oxford: Oxford University Press 1972. ISBN: 978-0198641124.
- **Divković**, Mirko: ***Latinsko-hrvatski rječnik*** [Reprint izdanje]. 4. izdanje, ITRO Naprijed, Zagreb 1987.
- **Encyclopaedia Britannica**. Dostupno na: https://www.britannica.com
- **Encyclopedia of Islam**. Leiden: Brill, 1986. ISBN: 9047412001.
- **English Oxford Living Dictonaries**. Dostupno na: https://en.oxforddictionaries com. Posljednji put pristupljeno 21.10.2018.
- **Fajić**, Zejnil: ***Tabelarni pregled hidžretskih godina preračunatih u godine nove ere***. El-Kalem, Sarajevo 1999.
- **Gábor**, Ágoston i **Bruce**, Masters: ***Encyclopedia of the Ottoman Empire***. Facts on File, New York 2009. ISBN: 9780816062591
- **Hevai Uskufi**, Muhamed: ***Bosansko-turski rječnik iz 1631. godine***. Tuzla 2011. ISBN: 9789958198403
- **Huber**, Rudolf i **Rieth**, Renate (red.): **Glossarium Artis / Festungen** – ***Der Wehrbau nach Einführung der Feuerwaffen*** *(Glossarijum Artis / Utvrde - Utvrde nakon uvođenja vatrenog oružja) = Forteresses : L'architecture militaire aprés l'introduction des armes à feu = Fortresses : military architecture after the introduction of firearms.* M. Niemeyer, Tübingen 1979.
- **Huber**, Rudolf : ***Glossarium artis – Burgen und feste Plätze. Châteaux-forts et places-fortes*** (*Glossarijum Artis / Utvrde i utvrđena mjesta u formi dvoraca i uporišta.*). M. Niemeyer, Tübingen 1977.

- **Isaković**, Alija: *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*. Sarajevo, 1992. ISBN: 3-929687-03-8.
- **Klaić**, Bratoljub: ***Rječnik stranih riječi, tuđice i posuđenice***. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 2004. ISBN 953-401-0038-1.
- **Mažuranić**, Vladimir: ***Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik***. Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1975.
- **Moker**, dr. Mubina i **Haverić**, mr. Dženita: ***Perzijsko-bosanski rječnik***. Institut Ibn Sina, Sarajevo 2010. ISBN: 978-9958-9131-8-1.
- **Muftić**, Teufik: ***Arapsko-bosanski rječnik***. El- Kalem, Sarajevo 2007. ISBN: 978-9958-2345-7-6.
- **Nikolić**, Svetozar: ***Staroslovenski jezik*** *II – Primeri sa rečnikom*. 6. izdanje, Naučna knjiga, Beograd 1986.
- **Pakalin**, Ziki Mehmet: ***Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*** *I, II, III* (tom I, II i III). M. E. B. Devlet Kitapları, Istanbul 1993.
- **Popović**, Milan: ***Rečnik nemačko-srpski i srpsko-nemački*** *– (sa gramatikom nemačkog jezika)*, Biblioteka Školski rečnici, JRJ, Zemun 1999. ISBN: 978-8676-0926-5-8.
- **Skok**, Petar: ***Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika***. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1972.
- **Smailagić**, Nerkez: ***Leksikon islama***. Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- **Šantić** Ferko: ***Riječ je spomenik*** *– rječnik orijentalizama u bošnjačkoj kulturnoj baštini sa etimologijom riječi*. Štamparija Fojnica, Fojnica 2014. Dostupno i na: https://www.scribd.com/document/342431824/Riječ-Je Spomenik-kompletan. Posljednji put pristupljeno 11.10.2018.
- **Škaljić**, Abdulah: ***Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku***. Peto izdanje. Svjetlost, Sarajevo 1985.
- **Villena**, Leonardo i **Luigi** Crespi: ***Glossaire – Burgenfachwörterbuch des mittelalterlichen Wehrbaus in deutscher, englischer, französischer, italienischer, spanischer Sprache*** *(Glosar – Tehnički rječnik srednjovjekovnih utvrda (dvoraca) na njemačkom, engleskom, francuskom, talijanskom, španjolskom jeziku)*. Weidlich, Frankfurt am Main, 1975.

Za leksičko i lingvističko tumačenje manje poznatih riječi, izraza i termina spomenutih u radu korišteni su relevantni rječnici, kao i rječnici osmansko-turskog, perzijskog, arapskog, te drugih turskijskih jezika u vidu stručnih i općih enciklopedijskih i leksikografskih izdanja, te novije turkološke rasprave o 'turcizmima', kao i brojni radovi koji sadrže specifične strukovne glosarije.

U popisu literature navedena su samo važnija opća leksička i lingvistička djela (rječnici, enciklopedije, leksikoni...) relevantna za tumačenje latinskog, njemačkog i engleskog u bosanskom i jezicima naroda Ex Jugoslavije, te neki od specifičnih strukovnih glosarija.

BOSNENSIS DUCATUS, BONI BOSNENSES, REGNORUM BOSNIÆ,
BOSNIENSIS, KAL'A GRADÇAÇ, GRADÇAÇ, BOŞNAK, GRAD
GRADACZAZ, GRADACHATZ, GRACHACZ, GRATSCH
GRAYSCHATZ, STADT GRADACSACZ, GRAYSACZ
DIE STADTFESTUNG GRADACSACZ, GRAISACZ, G
GREYSCHATZ, KOENIGREICH BOSNIEN UND DIE

Indeks imena, toponima, objekata i geografskih oblasti sadrži sve ključne riječi iz glavnog teksta, dok podaci iz odjeljka *Analiza degradacije pojedinačnih elemenata Starog grada u Gradačcu* nisu obuhvaćeni jer je isti naknadno urađen.

Podaci iz popratnih bilješki i opisa ilustracija nisu uvršteni u indeksima, pa broj uz odgovarajući termin (imena, naziva, pojmova...) isključivo označava pripadajuću stranicu u glavnom tekstu. Imena i pojmovi zadržani su u transkripciji izvornih varijanti (gdje je to bilo moguće), kao i u transliterariranim oblicima na bosanskom jezilu. Također latinska i imena na drugim jezicima su data u više oblika, ukoliko su kao takvi bili naznačeni. Uz neka imena, po potrebi su navedene i napomene o statusu (društvenom, porodičnom...) ili zanimanju.

Kod indeksiranih osoba u glavnom tekstu, po pravilu nisu bili navedeni potpuni podaci, pa se umjesto imena navode samo inicijali uz prezime. U indeksu (i navedenoj literaturi u bilješkama) su pored inicijala upisana i puna imena naznačena u zagradama ().

INDEKS IMENA

NARODA, OSOBA, RELIGIJSKIH OPREDJELJENJA I USTANOVA

A

A. (Anto) **Babić** 132
A. (Alka) **Domić-Kunić** 38
A. (Antun) **B.(Branko) Šimić** 12
Abdul-Kadir, sin Abdul-Bakija 241
Abdulah Drnišlija (muderris i ordijski kadija) 284
Abdulah-paša Muhsinović (Muhsin-zade Abdullah paşa) 291
Adolf Hitler 432
Ahmed
Ademović-Ajdinović 347
Said-paša Ćuprilić (bosanski valija) 323
Akoncie (Acconcius, Accontius) 111
Amantini (Ilirski narod) 37
Ancila (supruga bana Stepana) 107
Apostolska stolica 111
Arpadovići 114, 116
Avari (Obri) 10, 15, 75, 76, 79, 80, 84
Avarska država 76
Avarski kaganat 75, 76, 80, 90, 91

B

B. (Branko) **Belić** 31
Babonići 116
Bajram-aga (sin Ibrahimov) 11, 241, 242, 293, 295, 317
ban
Borić 90
Kulin 90, 107, 116, 138
Matej Ninostav 107, 114
Pavao (Pavle) I Šubića Birbirski 121, 122
Stepan I (Stjepan) Kotroman 114, 11, 121
baron Beckers 270
Bećir Gradaščević (sin Osman-kapetana) 355
Benedikt – kaločki nadbiskup 133
Berislavići Doborski (Beriszló) 170
Beširevići 379
Bosanska biskupija 108
Bosanska crkva (Ecclesia Bosnensis) 89, 103, 104, 111, 112, 116, 122, 123, 132, 137, 175
Bosanska franjevačka vikarija 133
bosanski kr'st'jani (mrsni ljudi) 108, 114, 132, 133, 134, 138
Bošnjaci 12
Bošnjani 85, 125, 164, 171
Bošnjanin (*Bosniensis*) 90
Breuci 28, 37
Bribirci 121

C

car
Dušan 90
Ferdinand II 172
Franjo Josip I 410
Karakale (Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus) 47
Vespazijan 38
Cezar August 28

Č

čelnik Hlap 127

Ć

Ćose Ahmed-kapetan (Ćoso Ahmed-aga) 11, 283, 291, 293, 295
Ćoso Hali-paša 241

D
D. (Danilo) **Kiš** 12
Damad Ali-paša 270
Dasij (sina Karmaja) 38
Daut Stančić 173
Derviš
(čovjek Murat-kapetana) 367
Mustafa-paša 368
Sulejman-beg Vilić (defterdar) 368, 379
did (djed, lat. nonnus) 104, 132
veliki 123
veliki Radoslav 122
Dioklecijan (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus) 54
Dobri Bošnjani (Boni Bosnenses) 10, 90, 123, 127, 137, 138
Doroteja (ćerka vidinsko-bugarskog cara Stracimira) 126
Dubrovčani 125, 171

Dž
Džafer-beg (zvornički sandžak-beg) 181
Džemal Čelić 324, 436, 437
Dževdet-efendija 402

E
E. (Enver) **Imamović** 84, 85
Elči Ibrahim-paša 295
Eugen Savojski (Eugen von Savoyen, Franz Eugen, Prinz von Savoyen-Carignan) 257, 270
Evropljani 22, 300

F
Ferhad-beg 239
Fidahići 379
Francesco II D'Este (vojvoda Modene) 158
Franci 80
franjevci 103
fra Augustin Botoš-Okić (bosanski biskup) 313
fra Bartol Pizanski 133
fra F. (Filip) Lastrić 301
fra M. (Martin) Nedić 10, 12, 225, 340
Franjo Ferdinand (nadvojvoda) 432

G
G. (Gustav) **Bodenstein** 301, 313
Gali 28
Gazi Deli Hasan-paša (Predojević) 239, 240
Gazi Husrev-beg (sandžak-beg) 169
Gazibegovići 379
Georg Scherer (jezuitski propovjednik) 184
gost
Radin (Radin Butković) 172
veliki Radoslav 123
Goti 75
Grabov Gaj (Dorfe l Grabovgaz) 314
Grači Ibrahim ef. 367
Gradaščevići 12, 313, 324, 347
grof
Claudio Cogorani 158
László (Ladislaus) Szápáry (podmaršal) 407

H
(Habsburški) **Austrijanci** 185, 225, 300
H. (Hamdija)**Kreševljaković** 345, 346, 380
H. (Hasan) **Sućeska** 313
Hasan-paša Predojević 205
Hreljc Petričević 128
hrišćani 175, 185, 231
Hrvatin Stjepanić (Hrvatin Ključki) 121
Huni 75
Husein Gradaščević (sin Osman-kapetana) 355, 389

Husein-aga 305
Husein-beg Gradaščević 19
Husein-kapetan Gradaščević 11, 324, 345, 346, 347, 380, 389, 395
Husein, zvornički sandžak-beg 235

I
I. (Ilija) **Bojanovski** 48
I. (Ivo) **Andrić** 12
Ibrahim Gradaščević (sin Osman-kapetana) 355
Iliri 10, 28
Ilirik (Iliricum) 10
Ivan Tahi (János Tahy) 169
Izigoti 75, 80

J
J. (Jovan) **Kinam** 108
Jakob Markijski (lat. Jacobus de Marchia, tal. Giacomo della Marca) 137
Jasi 37
Jelena
Šubić 134
Gruba 131, 132
Jelisaveta Nemanjić 134
Josip Filipović (baron) 407, 408
József (Josip) **Szlávy** 408
Juraj II Šubić 134
Justinian (Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus) 75

K
Kaločka nadbiskupija 134
kartografi:
Abraham Ortelius, kartograf 205, 210, 213, 262
Augustin Hirsvogel, kartograf 201
Baptist Johann Homann, kartograf 268
Cornelis de Jode, kartograf 206
Etienn Briffauto, kartograf 273
fra Vincenzo Maria Coronelli, kartograf 217
Franz Fried, kartograf 275
Friedrich Handtke, kartograf 275
Georg Philipp Wucherer, kartograf 274
Guillaume Sanson, kartograf 216
Heinrich Kiepert, kartograf 275
Jan (Johannes) Jansson, kartograf 212
Jan Bapatist Vrients, kartograf 205
Joan (Johann) van der Bruggen, kartograf 159
Jodocus Hondius (Joost de Hondt), kartograf 212, 215, 216
Joh. Carol von Rebain, kartograf 273
Johann Cristoph Müller, kartograf 259, 261
Johannes (Jan) Janssonius van Waesberger, kartograf 215
Josef Sched, kartograf 275
Leonard Gerard Valk, kartograf 262, 267, 268
Matthias (Matthäus) Seutter, kartograf 262, 263, 266, 267, 268, 269, 270
Matthias Quad von Kinckelbach, kartograf 211
Matthias Zundt, kartograf 205, 207
Maximilian Schimek, kartograf 273, 274
Nicolaes Visscher, kartograf 267
Nicolas Sanson, kartograf 216
Petrus Bertius, kartograf 215
Pierr du Val, kartograf 213, 215
Van der Bruggen, kartograf 159
Willem Janszoon (Joan) Blaeu, kartograf 212, 216
Wolfganga Laziusa (Wolfgango Lazio, Lázi Farkas), kartograf 205, 211
Wye Saltonstall, kartograf 216
kapetan Ahmed 283
Katolička crkva 112, 116, 413

kaznac Stjepoje Čelničić 127
Kelti 28
Klaudije Ptolomej 37
Klement Božić 313, 314, 320, 324
Klisi Ali Dželaluddin-paša 379
knez
Divoš Tihoradić 127
Dobroslav Divošević 134
Hrvatin 122
Juraj Dobroslavić 127
Karlo Kurjaković od Krbave 128
Pavla Vukoslavić 127
Sibislav 107
Tihčin Vitanović 127
Vitan Tihoradić 125
Vladislav 122, 123
Vukoslav 122, 123
Ivan Karlović 128
knjeginja Jelisaveta 114
Kolapijani 37
Kornakati 37
Kotromanići 90, 107, 122, 125, 126, 131
kr'st'jani (christianus) 89, 107, 111, 115, 122, 126, 131, 132, 138, 172, 182, 185
kr'st'janice 89
kr'st'janin Radak 172
kr'st'janska
hiža 111, 123
zemlja 116
vjera 132, 133
kralj
Béla IV Arpadović 107, 112, 114, 116, 133, 134
Ludovik I Anžuvinac 125, 126, 137
Stefan (Stjepan) Dragutin Nemanjić 114
Stjepan Tomaš (Tomašević) Kotromanić 128, 131, 171
Kurd Alija (Ali-aga) 295
Kurd Stančić 173

L
L. (Lajos) **Thalloczy** 169
Likaj (sin Likaja) 38

M
M. (Mladen) **Ančić** 112, 134
M. (Muhamed) **Hadžijahić** 31
M. (Milica) **Kosorić** 32
M. (Mithat) **Kozličić** 262
M. (Mirsad) **Omerčić** 345
M. (Muhamed) **Filipović** 15
Malkoč-beg 235
Matija I Korvin (mađ. Mátyás I Hunyadi; slov. Matej I Korvín; češ. Matyáš I Korvín), poznatim i kao kralj Matijaš 164, 165, 172
Matija
Kotromanić 11, 165, 166
Ninoslav – veliki ban (dux de Bosna) 112
Matija Sabančić 165, 166
Matija Vojsalić 166
Matko Talovac 163
Mayer (poručnik 7. husarske regimente) 407
Mehmed ef.
(koji putuje u Stambol) 363
Šemsikadić (muftija iz Taslidže – Pljevlja) 408
Mehmed
Gradaščević 305
Ruždi-paša 379
Mehmed-aga (aga novih farisana, bivši dizdar u gradu Kal'a) 284
Mehmed-beg Drnda (iz Plevalja) 379

Mehmed-kapetan Gradaščević 11, 291, 305, 324, 333, 363
Miloš Obrenović 395
Mladin I Šubič – Dominus Bosnæ 121, 122
Mladin II Šubič 121, 122
Mlečani 21, 90, 171, 185
Muhamed-kapetan (Mehmed I) **Gradaščević** 11, 291, 292, 293, 295, 299, 301, 305, 313, 317, 363
Muharem Gradaščević (sin Osman-kapetana) 355
Murat
Gradaščević (mutevelija) 345, 347, 355, 363
Gradaščević sin Osman-kapetana 355
Murat-aga (duvanjski) 363
Murat-beg (ostrožački kapetan) 379
Murat-kapetan Gradaščević 11, 347, 363, 364, 367, 368, 379, 380, 381, 389
musliman 179, 222, 353, 354, 413, 423
Mustafa-bega Sokolović 239
Mustaj-beg
jajački kapetan 379
Osmanbegović
Mustaj-paša Šinekčić 379

N
N. (Nusret) **Kujraković** 346, 347
N. (Nada) **Klaić** 111, 114, 115, 116, 122
N. (Nedžad) **Kurto** 15
nadbiskup Ugrin (Ugerinus) 111
Nedeljko Rosić 436
Nemanjići 116
Nikola
Konte Orahovački (Raholcai Kont Miklós) 126
Modruški (Nicolaus Modrussiensis Catharoiensis ili Machiniensis) 171, 172
Teste 172

O
Oktavian August (Octavianus Augustus) 47
Omer-paša Latas 401, 402
Ortodoksna (Pravoslavna) **crkva** 89, 132
Oserijati 37
Osman
Gradaščević sin Osman-kapetana 355
Pazvanoğlu 284
Osman-beg
iz Dervente 363
Osmanbegović 349
Osman-kapetan Gradaščević 11, 324, 333, 338, 345, 347, 355, 363, 380
Osmanlije 10, 19, 163, 164, 166, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 182, 185, 185, 206, 225, 228, 232, 236, 240, 244, 259, 270, 283, 284, 300, 402
Ostrogoti 75, 80
Ostrogotska kraljevina 75

P
papa
Grgur IX (Ugolino di Segni) 108
Honorije III (Cencio Savelli) 108, 138
Inocentije III (Lotario de' Conti di Segni)
Inocent IV (Sinibaldo Fieschi) 133, 134
Nikola IV (Girolamo Masci) 114, 115
Pio II (Enea Silvio Piccolomini) 171
Plinije Stariji (Gaius Plinius Secundus) 37
Poručen Pribislavić (župan) 127

R
Radivoje Tomaš Ostojić Kotromanić (Radivoje Vrandučki) 11, 128, 131, 164
Rimljani 10, 54, 61
Rimokatolička bosanska biskupija 133

Rimokatolička crkva 85, 89, 103, 111, 122, 126, 132, 138

S

S. (Sima) **M. Ćirković** 114, 115, 121
Sabira Smailbegović 436
Sabit Alaudin 241
Segestini 37
Sejjid Fadila Šerifović (mutesellim, kasnije paša) 395
Sigismund (Žigmund) **Luksemburški** 111, 137, 138, 164, 171
Slaveni 10, 15, 76, 79, 80, 84, 85
Slavko Kvaternik 433
Smail-beg (bijeljinski ajan) 379
Splitska nadbiskupija 108
starac Radimir 123
Stari Slaveni 75, 84
Stefan
(Stjepan) Dragutin – slavonski provincijal, razkralj 115, 121
Nemanja 108
Stevan (Stjepan) **Berislavić** (Beriszló) 169
Stjepan
Dabiša 131
I Kotromanić 134
II (Stepan) Kotromanić 90, 115, 122, 123, 125, 138
Ostojić, (Stjepan Ostoja) 131
Rajković 132
Tomaš Ostojić Kotromanić, bosanski kralj 11, 163
Tomašević Kotromanić (despot Raške) 128, 131, 171, 172
Sulejman-aga 305
sultan
Bajazid II (Bāyezīd-i sānī) 169
Mehmed el-Fatih 175
Mehmeda II 172

T

Tatari 94
Teodosije (Flavius Theodosius) 89
tepčija
Ivahn Pribilović 127
Sladoje Divošević 127
Tiberie (Tiberius Claudius) 47
timar
Knez Mišić 231
Vuk 231
Trajan (Marcus Ulpius Traianus) 53
Tvrtko Čekanović 127

Tvrtko I Kotromanić (ban i kralj) 90, 125, 126, 127, 131, 132, 133, 134, 137, 138

U

Ugri (Ungari) 21, 137, 171, 172, 173, 185, 225, 236, 277
usorski ban
Prijezda I 112, 116, 134
Prijezda II 114, 116, 134
Prijezda III (Stephano et Brisde banis Bosne) 115, 116
usorski knez Srbislav (kenezius de Woscura) 112

V

V. (Vladimir) **Ćorović** 171
V. (Vjekoslav) **Klaić** 121
Vasvi-hanuma Uzeirbegović 349
Vitruvije (Marcus Vitruvius Pollio) 58, 61, 93
Vizigoti 75, 80
Vladislav
II Jagelović (Władysław II Jagiellończyk), poljsko-češko-ugarski kralj 169
Vladislav Kotromanić 134
Vlasi 172, 178
fulurudžije 179, 181
povlaštenici 181
Vlatko Vojvodić – Tvrtković 134
Vlk (Vuk Kotromanić) 123, 126, 132
vojvoda
Hrvoje Vukčić Hrvatinić 102, 134, 171
Tvrtko Ivahnić 127
Tvrtko Ivahnić 134
Tvrtko Stančić – Radoje 173
Tvrtko Stepanić 164
Vlatko Tvrtković 134
Vojko Čeprnić 123, 125
Vraneš Čeprnić 123
Vukac 171
Vukan Nemanjić 108

Z

Z. (Zoran) **Matkić** 32
Zlatko Langof 441

Ž

Žunbor 123

Obrada svakog toponima, kao sveprisutnih manifesta geografske stvarnosti, zamišljena je kao obrada jedne rječničke natuknice, pa su pri temeljnoj obradi toponimi navode abecednim redom.

Nastojalo se da u indeks toponima budu svrstana sva zastupljena geografska imena (i nazivi objekata) unutar osnovnog teksta rada kao teritorionimi, regionimi, oronimi ili morfonimi, hidronimi, ojkonimi, nesonimi, (h)odonimi ..., te da budu dati kao endonimi ili i egzonimi ovisno od oblika njihove upotrebe unutar tekstualnog sadržaja. Ovo se čini iz razloga što se bosanski ekvivalenti stranih imena tradicionalno koriste u transkribiranom i tvorbeno prilagođenom obliku - dakle, bosanski egzonimi. Tradicionalni transkribirani oblici mogu se pritom znatno razlikovati od oblika koji bi se dobili prema transkripcijskim pravilima koja za pojedine strane jezike vrijede danas, posebno onda kada su načinjeni prema obliku u jeziku putem kojega je ime u bosanski došlo, a ne prema obliku u izvornom jeziku. Radi se zapravo o bosanskim egzonimima (na jeziku primatelja imena) za strana imena, koja se u nacionalnoj komunikaciji očituju u načinu na koji se oni tretiraju u javnoj i službenoj primjeni. Strana su nam, dakle, ona geografska imena koja se ne mijenjaju i ne prilagođavaju bosanskom jeziku, nego ostaju napisana u izvornom, endonimskom obliku (na jeziku davatelja imena), pa je s toga, tamo gdje je to bilo potrebno vođeno računa da se u zagradama pojavi pravilno prevedeno ime na bosanskom). Ovaj način obrade toponima je, između ostalog, usmjeren ka očuvanju geografskih imena i naziva objekata povijesnog značenja kao elemenata kulturne baštine.

INDEKS TOPONIMA I OBJEKATA POVIJESNOG ZNAČAJA

A

Ad Bassantem (rijeka Bosna) 85
Ad Bathinus flumen 53
Amajlije (kod Bijeljine) 53
Amsterdam 211
Anadolija 165
Antwerpen 201
Aquincum (Budimpešta) 54
Argentaria (oblast današnje Srebrenice) 48, 61
Arnautsko brdo (kod Gornje Orahovice) 54
Arrabo (danas rijeka Raba) 53
Augsburg 262
Austrija 432
Austrijska Carska država (Oesterreichischen Kaiserstaates) 275
Austro-Ugarska 15, 402, 410, 421, 431, 432
    Monarhija 277
Avarska država 76
Avarski kaganat 75, 76, 91
Azija 27
Azovsko more 75

B

Babešnica 181
Babina Greda 53
Bač 111, 300
Bački kaptol 125
Bagdalski potok 305
Balkan 28, 37, 90, 410, 431
Balkanski poluotok 27, 83, 431
Banat 80, 270
Banialucen Sang(iacatus) – (Banjalučki sandžak) 262, 266
Banovina 10, 80, 122, 127
    Bosna 16, 90, 91, 107, 114, 125
    Jajačka 177
    Modriza (Modriča) 159
    Srebrenička 165, 177
    srednjovjekovna 90
    Šabačka 177
    ugarska 165, 170
    Usora 90, 114, 121, 122, 125
    u "zemlji" Usori 158
Banja Luka (Bagnialuch) 54, 159, 234, 239, 266, 354
Bar 431
Barice kod Gračanice 27
Bassania (Bosna) 85
bastion 11, 97, 293, 317, 318, 320, 321, 335, 339, 389, 414, 419
    krnji 318, 333, 339
    poligonalni 20, 98, 293, 295, 299, 320, 333, 398, 414, 419, 438, 441, 443, 445
    solidni 333, 335, 338, 339
    srednjovjekovni 295
Bathinus (Bosna) 53
Beč 186, 205, 253, 257
Begluci 57, 239
Beograd 164, 177, 236, 239
Beogradski pašaluk 270, 363
Berek 83
Bihaćki sandžak 266
Bihać (Wyhitz, Bihak) 164, 166, 205, 213, 235, 256
Bihća 178
Bijeljina 177, 408
Bizantsko carstvo (Bizantija / Vizantija) 75, 76, 80, 171
Bjeljina 408
Blatno jezero (na rijeci Dravi kod Donjeg Miholjca) 53, 54
Bobovac 98, 128
Bočac 165
Boka (kod Orašja) 53

Boka Kotorska 90
Bosanska banovina (Bosnensis ducatus) 16, 81, 90, 107, 112, 114, 125
Gradiška 27, 83, 169, 239, 271, 313
Posavina (Memlahatejna) 48, 54, 57, 163
provincija 301
Bosanski
Brod (Brodt, o Brod) 83, 158, 234, 257
pašaluk – begler-begluk 158, 177, 266, 270, 271, 368, 431
sandžak 158, 164, 165, 173, 266
Šamac 53, 57, 163, 407, 413
vilajet (ajalet, ejalet, Reichsland) 158, 177, 229, 239, 261, 401, 402, 407, 410
Bosansko krajište 165
Bosna (Bosniæ, Bosen, Bosnensis ducatus, Bosnia, Bossena) 9, 12, 15, 16, 20, 21, 27, 31, 37, 39, 53, 61, 66, 69, 76, 80, 84, 85, 89, 90, 103, 104, 107, 108, 111, 112, 114, 115, 116, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 132, 135, 137, 153, 158, 159, 164, 166, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 187, 199, 200, 201, 204, 205, 207, 210, 211, 212, 225, 228, 240, 253, 256, 257, 262, 266, 267, 268, 269, 270, 273, 274, 275, 277, 283, 292, 301, 313, 346, 363, 368, 372, 379, 380, 394, 395, 402, 408, 410, 413, 425, 432
austrougarska pokrajina 423
Donja 153, 158, 301
država 90
evropsko kraljevstvo 90
Gornja 121, 153
i Hercegovina 31,166, 245, 411, 425, 433
Kraljevina (Koenigreich Bosnien und die Herzegovina) 16, 90, 103, 137, 153, 158, 159, 163, 164, 165, 166, 171, 172, 181, 204, 215, 253, 256, 273
Maritimeque 134
osmanska pokrajina (provincija) 291, 213, 231, 253, 256, 257, 262, 266, 270, 271, 283, 291, 371, 381, 395, 402, 414
principat 115
Provinciæ Bosniensis 301
ranosrednjovjekovna 80
sjeverna 15, 16, 21, 27, 31, 40, 47, 53, 57, 61, 62, 66, 76, 79, 107, 108, 126, 134, 137, 163, 165, 172, 173, 185, 187, 204, 217, 225, 235, 253, 283, 296, 313, 401
sjeveroistočna 9, 15, 16, 20, 21, 27, 28, 31, 32, 37, 38, 40, 47, 48, 53, 57, 58, 69, 75, 76, 79, 80, 89, 90, 94, 107, 122, 125, 138, 163, 164, 165, 177, 185, 187, 204, 217, 225, 241, 253, 283, 296, 300, 401, 407, 408
srednja 47, 66, 97, 134, 166, 407
srednjovjekovna (bosanska država) 39, 85, 90, 103, 115, 126, 128, 132, 138, 153, 171, 173, 176, 177
u rimsko doba 85
"zemlja" ("zemljica") 39, 107, 112, 114, 115, 116, 121, 122, 123, 126, 127, 134, 153, 158, 175
Bossina
Inferiore (Donji kraji) 153, 158, 163
propria inferiore (Donja Bosna) 153, 163
propria superiore (Gornja Bosna) 153
Superiore (Gornji Kraji) 153, 158
Brač 90
branič kula 11, 19, 20, 93, 94, 320, 321, 322, 335, 338, 396, 419, 438, 441, 443
ulazna 19, 317, 318, 321
Branjevo 57
bratunačko-srebrenički zavoj 40
Brčko (Brčki) 53, 57, 102, 163, 236, 283, 408
(putna stanica Saldis) 53

Brestovo Polje (blizu sela Modriče) 181
brežje Zelinja 317
Brka 48
Brod na Savi 169
Brodar 102
Brodca (kod Bijeljine) 61
Budimski pašaluk 177
Bugarska (Bulgary) 171, 204, 431
    Kneževina 410, 411, 431
    Kraljevina 411

C

Carigrad 89, 175
castrum 93
    Branich (gradina Branič – Gradina Vitača u selu Branič) 101
    Grachacz (utvrda Gradčac) 170
Cigla
    na Ražljevima (Omeragići) 31
    u Gornjem Skugriću 32
civitas Breucorum 37, 39
Crkva
    sv. Ilije 413, 443
    sv. Marka evanđeliste 413
Crkvica ili Križevac (Crkvina) 32, 181
Crkvište (na prostoru današnje Janje) 57

Č

Čazma 206
Čečava (gorni tok Male Ukrine) 125
Čehoslovačka 432
Četnica (kod Gradačca) 32
Čifluk Grači Ibrahim ef. (u Slanom) 367
Čremošnica (Tramošnica) 181

D

Dalmacija (Dalmaciæ) 90, 107, 217, 256, 257
    južna 90
    mletačka 217
Derventa 83, 298, 364, 395
Dioklitija 108
Doboj (Dobwy, Deboj) 31, 66, 93, 102, 166, 169, 234, 257, 283, 298
Dobor 102, 169, 170, 234
Doborovac 407
Dobra Voda (jugoistočno od Bosanskog Broda) 53
Domaljevac 53
Domanovci (Domaljevac) 181
Domavia (Sase kod Srebrenice) 48
Donja
    Dolina na Savi (kod Bosanske Gradiške) 27
    Mahala (kod Orašja) 57
    Panonija (Pannonia Valeria) 54
    Panonija (Pannonia Inferior) 53
    Slatina 408
    Svilaja 57
    Tolisa 10
    Tramošnica 32
    Tuzla 407
Donji kraji (Dolnji kraji) 121, 123, 153
    Miholjac 53
    Šepak (kod Zvornika) 68
Donjotuzlanski okrug 413
Drenčina 240
Drežnik 206
Državina Bosna 166
Državni sud 414
Dubica (Dubnica) 125, 133, 164, 271
Dubrovačka republika 90
Dubrovnik 90, 134

Dugo Polje (kod Modriče) 57
Duklja 85, 172
Dvorovi (kod Bijeljine) 27, 28

Dž

džamija
Bukva 401
Busadži Hadži Hasanova (Čaršijska) 395
Čaršijska u Gradačcu 389
Čekreči Muslihudinova (Čekrekčijina) 395
u Modriči 380
Ferhad-begova 395
Hadim Ali-pašina (Alipašina) 394, 395
Havadže Duraka (Baščaršijska) 395
Husejnija (Džamija Husein-kapetana Gradaščevića) 335, 346, 389, 391, 394, 395, 396, 401, 413
Reuf-begova ili Nova (Dždid) 401, 413
Skender-pašina 395
Sultan Fatih Mehmed-hana 354, 401, 413
Sviračka 401

Đ

Đakovo 108
Đebina bašča (na prostoru današnje Janje) 57

E

Engleska 410, 431
Evropa 9, 27, 83, 89, 98, 103, 182, 215, 259, 431, 432
Evropska Turska (Europäischen Türkei) 275

F

Federativna Narodna Republika Jugoslavija 435
Firenca 171
Fojnica (Foiniza) 256, 323
Franačka država 80
Francuska 431, 432
Furjan (danas u sastavu grada Slunja) 270

G

Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu 346
Gimnazija 443
Glavica 178
Gornja i Donja Boka (selo Bok) 181
Gornja Orahovica 54
Gornja Panonija
Pannonia Superior 53, 54
Pannonia Prima 54
Svilaja (kod Odžaka) 31
Tuzla 28
Gornje i Donje Soli (Tuzla) 283
Gornje Ledenice 31
Gornji i Donji
Skugrić 181, 231, 275
Boki (Orašje) 283
Grabovici (kod Tuzle) 102
Grabovik (u selu Straža kod Srebrenika) 32
Grachacz 133, 169, 170
Gracsatz 261
Gračac (Graçaç) 169
Gračanica 32, 54, 270, 284, 291, 321, 380, 395, 407, 408, 435
kadiluk 177, 283
Grad 10, 11
grad Marije Terezije 31
Gradac (utvrđenje selu Vranjak) 101, 102
Gradachatz 133, 169
Gradaczaz 133, 169
Gradačac 9, 10, 11, 12, 15, 19, 20, 21, 27, 31, 32, 38, 94, 101, 102, 107, 128, 131, 133, 153, 158, 159, 163, 165, 166,

169, 170, 177, 178, 199, 200, 204, 205, 207, 211, 216, 217, 225, 228, 231, 232, 234, 245, 253, 256, 257, 262, 270, 274, 277, 283, 295, 298, 301, 305, 314, 315, 317, 324, 333, 340, 345, 346, 347, 349, 354, 355, 368, 379, 380, 389, 394, 401, 407, 408, 413, 414, 419, 421, 423, 425, 431, 432, 433, 435, 436, 441, 443, 446, 447
gradačačka
oblast 35, 65, 205, 253, 270, 277, 313
regija 9, 19, 28, 31, 48, 75, 79, 84, 102, 128, 170, 242, 275, 277, 313, 408, 432, 435
Gradaščevića vakuf u
Brčkom 380
Gračanici 380
Gradačcu 346, 347, 355, 380
Modriči 380
Gradçaç (Gradaçaç) 20, 231, 235
Gradčac 93, 102, 131, 178
Donji grad (Aşağı şehir) Gradačac 333, 335, 338, 340, 396, 413, 414, 419, 420
Gornji grad (Üst şehir) Gradačac 333, 335, 338, 340, 389, 413, 414, 419, 420
Gradčačka (Gradačačka) **kapetanija** (Kapudani kal'a Gradçaç – Gradaçaç) 283, 284
Gradčački grad i utvrda 131
Gradić (Matići) 31
Gradina (gradina – motta) 10, 12, 15, 27, 37, 39, 40, 47, 93
Branič (Gradina Vitača u selu Branič) 101
Cigla (lokalitet na Ražljevima) 31, 32
Cigla (Gornji Skrgić) 32
Donja Dolina na Savi (kod Bosanske Gradiške) 27
Gornje Ledenice (u blizini Gradačca) 31
ilirska 19, 131
Kekića Glavica (kod Bosanske Krupe) 27
u Gradačcu 10, 93, 94, 225, 445
u Gradu 11
u Kosovači (kod Kalesije) 32
u Skugriću 128
Vis (kod Dervente) 27
Zecovi (kod Prijedora) 27
gradinska
naseobina 21
utvrda 21, 79, 128
gradinski logor 65
gradinsko naselje 65, 93
Gradovrh 32
Gradschacz 201, 274
Gradska biblioteka 443
Gradyaty 133
Graisacz 253, 256
Graisthacz 205
Gratschacz 205
Gratschacz 133, 169, 201
Gratsthacs 210
Graysacz 133, 158, 159, 204, 211, 215, 216
Graÿsacz 205, 206, 215
Graysaczh 216
Grayschatz 169, 218
Grbača (Gornja Slatina) 31
Grebljica 57
Gređani (u sjevernoj Bosni) 40
Greyschatz 133, 158, 218, 256
Grocsatz 261

H

(Habsburška) **Austrija** 15, 184, 185, 205, 212, 242, 258, 270, 271, 274, 275, 277, 283, 313, 401, 411
Habsburška Monarhija 240, 241
hair česma u Gradačcu 380
Hajsići (Hasići) 181
Hercegovački sandžak 266

Hercegovina (parte d'Hercegovina, Herzegowina) 158, 235, 253, 256
Hocucha (Cotuchia, Hothwsa, odnosno župa Hotuča) 128
Hodidjed 239
Hrastovica 206
Hrastuša (gorni tok Male Ukrine) 125
Hrvatska (Croatia, Croatiæ) 85, 108, 121, 122, 159, 164, 201, 205, 241, 262, 433
Hum 125
Humska zemlja 172
Hungaria (Ungariæ, Hungeren) 204, 205, 206
Hvar 90

I
Ilirik 69
Istanbul 396
Istočno rimsko carstvo 75, 76, 80
Italija 410

J
Jadranska obala 90
Jajce 239, 368
Jakeš (župa Nenavište) 125
Jakšići 181
Janja 53
Jasenovac 259
Jelšavica (Jošavica) 133
Jošik (kod Odžaka) 57

K
kadiluk 177, 239, 283, 292, 313, 364, 369
Gračanički 177, 242, 283
Gornjotuzlanski 367
Jajački 379
Užički
Kadr 31
Kakanjsko polje 9
kal'a (utvrda, tvrđava) 284
Kal'a
Gradçaç (Nenavište) 169, 170, 177, 178, 181
Gradčac 284
Kalajdžije 32
Kamengrad (na Mrinu) 169
kapetanija (kapundanluk) 12, 241, 283, 284, 313, 340, 364, 384, 395
Gračac/Gradčac/Gradačac 283, 284, 292, 295, 297, 367, 389, 395
Tuzlanska 295
kapetanska gradska utvrda u Gradačcu 315
kapetanska kula Kulino Brdo 315
kapi kula (ulazna kula) 11, 19, 20, 333, 335, 338, 340, 389, 396, 413, 419, 443, 445
Karlobag (Carlopago) 261
Karlovac (Carlstat) 205
Karlovačka županija 271
Karpati 76
Kekića Glavica (kod Bosanske Krupe) 27
Kladare Gornje 274
Klakar 53
Klein Bossen 204
Klis 165
Kliški sandžak 266
Ključ 121
na Sani 169
Kneževina Bugarska 431
Crna Gora 402, 410, 431
Srbija 402, 410, 431, 432
Knin 165
Kobaš (Kobaz) 169, 234
Kojasići 181

Köln (Coloniæ) 211
Komotin (u Luci) 131
konak (kapetanski stan) 11, 317, 324, 333, 371, 377, 379, 396, 413, 432, 436, 437, 438, 441, 443, 445
Konjic (Cognitza), 159
Koprivna 181, 283
Koprivnica 178
Koraj 57, 177
Korčula 90
Kostroman 53
Kotarska gruntovnica 413, 414, 419, 443
Kotarski sud 419
Kotor 121
Kraljeva Sutjeska 98
Kraljevina
Jugoslavija 433
Srba, Hrvata i Slovenaca 433
Ugarska 283
Krbava 257
Kreševo 323
Krupa 164, 239
Kučić-kula 57
Kućišta 32
Kulašima (kod Doboja) 27
kula Husein-kapetana 340
Kulino brdo na Bagdalama (Gradačac, Kulino Brdo) 31, 315
Kulište (u Kruškovom Polju kod Bosanskog Šamca) 31, 57

L
Ledenice 181
Levant 165
Lika 257
Livno (Hliwno, Hlivno) 256
Lukavac (kod Gradačca) 32

M
Mađarska 432
Maglaj 166, 257, 298, 368, 369, 407
mahala (gradačačka)
Bagdale 324
Bukva 324
Ciganluk 324
Čaršija 324
Kal'a 324
Varoš 324
Mala Brijesnica (kod Gračanice) 31
Mamelučki sultanat 165
Manželjski grad (na obali rijeke Save) 57
Marijin grad 31
Marsoniæ (antičko naselje na području današnjega Slavonskoga Broda) 53
Marsunnia (Slavonski brod) 38
medresa u
Gradačcu 324, 345, 380, 401, 421
Gračanici 380
Medveđak kod Knina (sada Medveđa Glavica) 258
Mehmed (Mehmet) **Stančić** 173
Meka 176
Mile (Visoko – današnji Arnautovići) 134
Mileševo 134
Mili-Arnautovići 98
Milutinovo Selište 181
Mišinovača 32
Mletačka Republika 212, 215, 258, 270, 283
Modrič (župa Nenavište) 125
Modriča (Modriza, Modric) 32, 53, 54, 57, 163, 236, 256, 274, 346, 347
(Skugrić) 53, 178
Modrički Lug 274
Mogorjelo 68

Mostar 354, 369
Motajica 53
Mrke Njive 32
Mutnik 239

N
nahija 177, 179, 235, 236, 395, 410
Bijeljina 177
Derventska 178
Dubrovnik (Bosna) 173
Gradçaç (Nenavište) 178, 181
Gradčac (Nenavište) 178, 235, 236
Gračačka 235, 236
Kal'a (nahija Kula) 163
Kal'a Gradçaç (nahija Kula Gradčac) 163
Koraja 177, 178
Kušlat 235
Lepenica 173
Maglajska 178
Nenavište (Graçaç) 163, 177, 178, 181
Soko 177
Srebrenik 177
Tuzlanska 178
Usora (bekije Visora) 291
Visoki (Visoko) 173
Završ 177
Negoslavci 38
Nevoljic 57
Nezavisna država Hrvatska 432, 435
Nider Wossen 201
Nikšić 431
Niš (Niss) 261
Novi (Varoš Novi) 239, 270, 271, 293
Novopazarski sandžak 410, 431

Nj
Njemačka 435
Njemačko Carstvo 432, 435

O
Obracenensis Sangiacatus 262, 266, 267, 268, 269
Obudovac (Ogudovac sa Orlovim Poljem) 54, 181, 408
Odžak (Miraloma oder Hodschaka) 57, 163, 274
okrug
Niški 431
Pirotski 431
Toplički 431
Vranjski 431
Olovo (Piombo, ó sia Olouo) 263
Orahova Rika 181
Orahovica Gornja 53
Orašje 53, 57, 163
Oraški sandžak 262
Orbach (Orah, Orach, Obrach, Zmenigk, Zuonich) 262, 266, 267, 268, 269
Orbanensis Sangiacatus 262
Orbaški sandžak 262
Oršava 164
Osijek 257
osmanska
Slavonija (Sclavonia Turcica) 178
država 181, 410
utvrda 11
Turska (Türkye) 204
osmanski
grad 10
suverenitet 431
Zvornički sandžak 170
Osmansko carstvo (Osmanska carevina)
10, 15, 19, 138, 165, 172, 173, 176, 177, 181,

182, 187, 205, 212, 217, 228, 242, 257, 258, 259, 270, 271, 273, 274, 283, 300, 364, 380, 401, 402, 410, 431, 432
u doba Tanzimata 402
Ostrožac 239

P
Pannonia
Inferior 53
Savia 54
Secunda 54
Superior 53
Panonija (strogrč. Παννονία, Pannonía, lat. Pannonia) 22, 28, 37, 48, 53, 54, 75, 76, 107
bosanska 31, 37
- bosanski dio 28
Donja 53, 54
Gornja 53, 54
rimska pokrajina 107
Paočka (kod Obudovca) 57
pazar Nenavište (Gračac) 181, 229, 236
Peć 239
Pelagićevo 32
Pelješac 125
peregrinska
civitas 39
Kornakat 48
Perzija 165
Petrosalići 181
Pivnica (kod Odžaka) 27, 31
planina
Majevica 48, 57, 314, 407, 435
Trebava 131, 314, 435
Vukovac 407
Počitelj 368
Podgorica 431
Podzvizd 239
Porednica (u Triješnici) 57
Poreska uprava 414
Posavina 131, 235, 401
potok
Ljubiočica 57
Stojna 57
Pounje 274
Poznojevići 181
Požarevac (Passarowitz, Pasarofça, Pozsarevác) 270
Požeški sandžak 235, 236
Prekaje 57

R
Radivoj Stančić 173
Radivoje Simičić 173
Rajska 181
Rakanska Barica (kod Bosanskog Novog) 61
Rakija (prigradsko naselje, Gradačac) 380
Rama 123
Rapanović Polja (između Dvorova i Triješnice) 28
Rastik 57
Raška (Servia sive Rasciæ, Rassia) 85, 90, 108, 115, 164, 171, 172, 261, 134
Regnum Bosniæ 159
Republika Bosna i Hercegovina 435
rijeka 116, 153, 158, 212, 234, 262, 263
Bosna (Bosna fl.) 57, 80, 85, 112, 153, 178, 181, 234, 256, 274, 305, 315, 407
Drava (Dravus fl.) 28, 53, 54, 211, 261, 271
Drina (Drina flu. Drin i Drin fl.) 31, 48, 57, 68, 108, 159, 169, 172, 212, 262, 263, 270, 271, 305
Drinjača (Trinæ fl) 263, 266
Dunav 76, 164, 211

Krivaja 263
Krupa 206
Mala Tinja 408
Mala Ukrina 125
Miljacka (Migliazka, et Nouacigne fl.) 153
Sana 121
Sava (Savus fl.) 9, 37, 76, 79, 97, 107, 131, 137, 159, 163, 164, 178, 186, 205, 206, 211, 212, 225, 234, 235, 236, 241, 257, 258, 261, 263, 270, 274, 283, 300, 301, 305, 313, 314, 407
Spreča (Sprexa fl.) 31, 80, 131, 158, 178, 181
Tinja 54, 178, 234, 408
Tolisa 241
Ukrina 234
Una (Wana flu.) 164, 213, 239, 258, 270
Usora 31, 80
Vrbas (Worwatz fl., Verbas fl.) 164, 200, 213, 234, 262

Rim 89, 153, 175
Rimsko carstvo (Rimska imperija) 10, 15, 69, 80, 85, 89
rječica Gradašnica 38, 79, 93, 305, 314, 317, 340
Rodos 165
Rumunija (Valachia) 261, 431
Rupanovići (Županovići?) 181
Rusija 258, 402, 410, 431

S

Sahat-kula 333, 345, 346, 347, 349, 350, 353, 354, 355, 380, 414, 441
Salona (Solin kod Splita) 53
Sapna 57
Sarajevo (Saraio, et Seraglio) 153, 159, 266, 354, 394, 407, 410, 432
Sarajevsko polje 9
Saraliensis Sangiacatus (Sarajevski sandžak) 262, 266
Sas bara 32
Savaria (danas Szombathely, Zapadna Mađarska) 54
selo
Batković (na lokalitetu Crkvište) 57
Brodac (na lokalitetu Tomova bara) 57
Buchovichi 128
Čardak 340, 389
Dvorovi (Begovača i Čair) 57
Gornji Skugrići (s poljem Nenavište) 128
Liccha 128
Sibovac 31
Slano 367
Semberija 48, 57
Senj 164
Severin 164
Siljevac (u Hasiću) 57
Sirmium (Sremska Mitrovica) 48, 54
Sisak (Siscia) 48, 54, 240
Skopsko krajište 165
Skradin (Scardon) 165, 261
Skugrići sa Nenaviškim Poljem (kod Skugrića) 181, 235
Slatina 181
Slatnica 181
Slavonija (Sclavonia, Schlavoniæ) 37, 53, 54, 159, 169, 181, 201, 204, 205, 210, 211, 229, 257, 324, 408
Slavonska krajina (Confinia Slavonica), 178
Slavonski Brod 432
Smederevo 169
Smederevski sandžak 270, 271
Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija 435
Soko (Zachel) 10, 11, 102, 131, 165, 166, 177, 232, 234, 241, 283, 291, 298
Sokol Srebrenik (Usoraba) 169, 178
Soli (Tuzla) 102, 111, 114, 115, 121, 123
Solina (kod Tuzle) 32

Split 90
Srbija 90, 171, 172
Srebrenik (Usoraba) 10, 53, 54, 102, 164, 169, 177, 178, 241, 295, 321, 395
Sremski Karlovci 258
Srijem (Srim) 54, 137
Srnica 407
Stadt Gradacsacz (u značenju die Stadtfestung Gradacsacz) 298
Stambol (Stambul) 12, 176, 186, 236, 292,354, 363, 364, 394
Starčevac (u narodu Stačevac) – izvorište 380
Stari grad
Gradčac 10
u Gradačcu 445
Ston 125
Stublić 239
Suetiz (Šamac[?]) 274
Susjed (Szomszed ili Sussieth) 102
Sutjeska 125
Svibovac (Sibovac) 181

Š

Šabac 177
Šamac (osm.-tur. Šanac) 53, 274, 283
Šerijatski sud 414
Šetići 57
Šibenik 90
Šlezija 75
Špionica 54

T

Temišvar 164, 270
Teočak 164, 241
Tešanj 102, 131, 164, 166, 298
Tinja 48, 53
Tobut 57
Tolisa
(kod Orašja) 181
(kod Skugrića) 181
Topđa (brodske pukovnija) 314
toranj kapetanske kule 11, 367, 368, 371, 372, 377, 436, 437, 438, 441
Tramošnica 32
kod Orašja 53, 54
Travnik 266, 355, 368, 369, 379
Trebotić 123
Trnovici 57
Trogir 90
Tubla 32
Turići 408
Tutnjevac (kod Ugljevika) 57
Tuzla (Soli) 32, 53, 102, 274, 295
tvrđava 12, 16, 98, 133, 134, 244, 284, 293, 298
carska 363, 368, 369
Gradacsacz (Gradačac) 297
Gradčac 293
gradačačka 345
gradska 346, 347
Petrovaradinska 270
varoši Gradačac 228

U

Ugarska 164, 165, 166, 178, 185, 201, 204, 206, 215, 229, 231, 235, 241, 411
Ugarsko kraljevstvo 137
Uskoplje 123
Usora (Vsora, Woscura) 111, 114, 115, 116, 121, 125, 137, 163, 256
utvrda 10, 16, 19, 20, 22, 66, 69, 83, 93, 95, 97, 99,

101, 103, 131, 133, 138, 164, 165, 172, 185, 206, 207, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 239, 242, 244, 274, 283, 284, 291, 292, 293, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 305, 314, 317, 318, 321, 323, 325, 333, 340, 363, 364, 367, 368, 380, 389, 401, 413, 438
(tvrđava) Gradčac/Gradačac 65, 93, 170, 178, 207, 228, 231, 232, 243, 284, 291, 292, 293, 295, 340
Gradačac, Gradaçaç, Gradçaç, Kalesi'nin amiri – gradačačka 10, 19, 20, 21, 128, 131, 165, 178, 225, 231, 232, 234, 241, 242, 244, 245, 253, 277, 284, 291, 292, 293, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 313, 314, 325, 333, 347, 355, 364, 368, 395, 396, 414, 419, 421, 432, 435, 437, 438, 441
carska 367, 368
gradinska 21, 99, 128
gradska 11, 20, 21, 79, 158, 178, 225, 228, 262, 263, 266, 267, 268, 269, 298, 315, 317, 325, 333, 338, 340, 363, 379, 380, 389, 407, 413, 414
graničarska 231, 235
kraljevska 11, 21, 99, 131, 363
osmanska 11
plemička 16, 21
ograničena 19, 164, 231
ranosrednjovjekovna 21
rustikalna 207
složene forme 131
rednjovjekovna 16, 21, 101, 178, 225, 228, 232, 284, 293, 295
terenska 93
u
Bihaću 239
Brčkom 102
Brodaru 102
Derventi 298
Doboju 102, 298
Doboru 102
formi čatme 244
Grabovici 102
Gračanici 291
Hrastuši 239
Jasenovcu 235
Krupi 239
Maglaju 298
Mutniku 239
Novom (Yeni Hisar) 239
Ostrožcu 239
Peći 239
Podzvizdu 239
Sisku 240
Sokolu 102, 165, 232, 283, 291, 298
Srebreniku 102, 164, 283, 291, 295, 298, 317
Stubliću 239
Susjedu 102
Teočaku 164
Tešnju 102, 131, 165, 298
Varoši Novi 293
Velikoj Kladuši 239
Vranduku 298
visinska 101
- vladarska rezidencija 99
vlastelinska 19, 131
Užički kadiluk 270

V
Vakuf
džamije Husein-kapetana u Gradačcu 346

Husein-kapetana 346, 347
Mehmeda i Osman-kapetana 345, 346
Osmana i Murata-kapetana 346
vakufska dobra/zadužbine Husein-kapetana 347
vakufski objekti (han, dućani, pekare i zemljišne parcele) 346
Valkovo 137
Vareš (Vares) 256
Velika
Britaanija 431, 432
Kladuša 239, 258, 270
Obarska 57
Venecija 164, 171, 301
Vidin 284
Vidovica (kod Orašja) 57
Vis (kod Dervente) 27
Visočko polje 9
Visoko (Visoki) 98, 256
Visorska (Usorska) **mukata** 305
Visuća (u blizini Jajca [?]) 131
Vlašić 53
Volović (župa Nenavište) 125
Vranduk 298
Vranjak 283
Vrhbosna 108
Vučkovac ili Tinjica (Vučkovci) 181
Vuk Stančić 173
Vuknić (kod Gračanice) 32
Vukovar 38

Y

Yeni Hisar (Novi grad na rijeci Kupi) 239, 240

Z

Zabari (Orlovo Polje) 31
Zadar 90
Zagorje 123
Zagreb 240, 349
Zapadne Strane 134
Završć 125
Završ 177
Završje 125
Zecovi (kod Prijedora) 27
"**zemlja**" 107, 116
Bosna 39, 112, 114, 115, 116, 121, 126, 127, 153, 158
Soli 125, 127
Usora (Vsora) 39, 101, 103, 107, 108, 112, 115, 116, 121, 125, 126, 127, 132, 134, 138, 153, 158, 163, 169
zemlje Svetog Stjepana 410
Zeničko polje 9
Zeta (Crna Gora) 90, 172
zgrada Suda (u Gradačcu) 333
Zvornička kasaba 181
Zvornički sandžak 170, 177, 178, 228, 232, 235, 237, 239, 242, 266, 270, 271, 283, 291, 292, 305, 401, 407
Zvornik (Zuornik, Zwobich, Zmenigk, Zuonich) 53, 57, 263

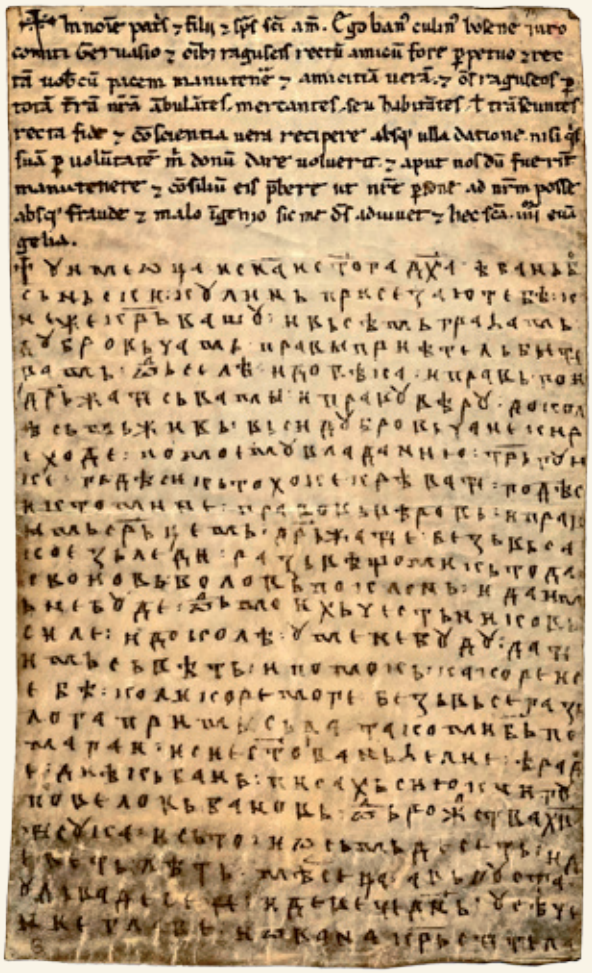
Ž

Žabar 181
Žitva 215
župa
Banica 121
Gradčac 163
Hotuča (Otuča) 128
Nenavište (Terræ Tolys) 125, 129, 163
Trebotić 125
Zemunik 125

Dux de Bosna, – Bosna Beg;
Bosnae regis, – Bosnalilerin;
Bossina Superiore, – Üst Bosna;
Bossina Inferiore, – Aşağı Bosna;
Osmanska Bosna, – Osmanli Bosna;
zapti jski puk, – Bosna zapti Ala
Bosnjak, – Boşnak; narod, –
ler; beylerbeylik; beyefendi;
aşağı şehir; akşam
eşalik; Sancak;
çöreklər;
insan
akor
Bosena, Bosenium, Bossena,
Bosthana, Bissena, Bosnia,
Bassania, Basinus, Bathinus,
Bazan, – Bosna;

БОШЊНАК -А, М (ПРАЊСАЉ-НАЊРЊ-ПУРЊ),
ПЕРМИН КОННМ СЕ НМЕНУНЕ
НСПОНМЕНН ЕПИОС У ПРЕДСПАЛНАНУ
ЊУДНМЕНПАРНОГ ЕПИОНМА, А NАСПАО
НЕ У БОСЬ НЬ КАО ДАРННАПА НЗ НСПОГ
КОРННЕNА КАО И РННЕV БОШЊНАНН
(ДЬ) САМО НЕ ПДОРЕN ОД РАЗЛНЧНПОГ
БОСЬ СУДЬ СННОНМСКОГ ЗNАVЕNНА Н СА
ЛЕКСНЧКОГ СПАНАЛШПА, ЗА РАЗЛНКУ ОД
ПЕРМИНОЛОШКОГ, НМА НСПО ЗNАVЕNНЕЬ

RJEČNIK MANJE POZNATIH RJEČI, IZRAZA, TERMINA...

Za leksičko i lingvističko tumačenje manje poznatih riječi, izraza i termina spomenutih u radu korišteni su relevantni rječnici, kao i rječnici osmansko-turskog, turskog, perzijskog, arapskog, te drugih turskijskih jezika u vidu stručnih i općih enciklopedijskih i leksikografskih izdanja, te novije turkološke rasprave o 'turcizmima', kao i brojni radovi koji sadrže specifične strukovne glosarije.

U popisu literature navedena su samo važnija opća leksička i lingvistička djela (rječnici, enciklopedije, leksikoni...) relevantna za tumačenje latinskog, njemačkog i engleskog u bosanskom i jezicima naroda Ex Jugoslavije, te neki od specifičnih strukovnih glosarija.

KRATICE

adj. = adjektiv (pridjev)
adv. = adverb (prilog)
ak. = akuzativ
ar. = arapaki
ar.-**perz**. = složenica od arapske i perzijske komponente
ar.-**osm. tur**. = stoženica od arapske i turske komponente
ar.-**bos**. = stoženica od arapske i bosanske komponente
avar. = avarski
biz. = bizantsko porijeklo
bos. = bosanski
bos.-**osm. tur**. = stoženica od bosanske i osm. turske komp.
bug. = bugarski
bukv. = bukvalno značenje
dem. = deminutiv (imenica s umanjenim značenjem)
češ. = češki
engl. = engleski
fig. = figurativno (preneseno značenje)
fr. = francuski
gl. = glagol
grč. = grfčki
grč.-**bos**. = složenica od grčke i bosanske komponente
grč.-**osm. tur**. = složenica od grčke i osm. turske komponente
hibr. **r**. = hibridna riječ
hipok. = hipakoristik
ilir. **p**. = ilirsko porijeklo (leksik)
imperf. = imperfekt
ind. = indijski
indecl. = indeklinabilan
izft. = izafetska konstrukcija
(*Ezāfe* ili *izafet, izafe, izafat, izāfa* i *izofa*, gramatička je česticа iz perzijskog i urdu jezika koja povezuje dvije riječi zajedno; U perzijskom jeziku se sastoji od nenaglašenog samoglasnika *-e* ili *-i* između riječi koje povezuje i često se prilagođava pri upotrebi na drugim jezicima.)
izv. = izvedeno, izvedenica
j. = jezik
knjiž. = književno
komp. = komponente
kor. = korjen
l. = lice (gramatičko)
lat. = latinski
lat.-**bos**. = složenica od latinske i bosanske komponente
m. = masculinum
mađ. = mađarski
mong. = mongolski
n. = neutrum
n. **grč**. = novogrčki
nast. = nastavak (fleksija)
nom. **agent**. = nomen agentis
nom. **loci** = nomen loci
npr. = naprimjer
njem. = njemački
osm. **tur**. = osmanski turski (staro turski)
osm. tur.-**perz**. = složenica od osm. turske i perzijske komp.
osm. tur.-**bos**. = složenica od osm.turske i bosanske komponente
osn. **zn**. = osnovno značenje
part. = particip
part. **a**. = particip aktiva
part. **imperf**. = particip imperfekta
perz. = perzijski
perz.-**tur**. = složenica od perzijske i turkijske komponente
pl. plural
pl. **t**. = plural tantum
pok. **zamj**. = pokazna zamjenica
polj. = poljski
port. = portugalski
pra. **sl**. = praslavensko porijeklo (leksik)
pref. = prefiksalna tvorba
prez. **osn**. = prezent osnovni
pridj. = pridjev
prv. **zn**. = prvobitno značenje
r. = riječ
sing. = singular
skr. = skraćeno
sl.-**suf**. **tvor**. = složeno-sufiskala tvorba
st. **grč**. = starogrčki
st. **njem**. = staronjemački
st. **sl**. = staroslavenski
st. **tal**. = starotalijanski
suf. = sufiks
supst. = supstantiv
tal. = talijanski
tatar. = tatarski (turkijski)
tur. = turkijski
tzv. = takozvani
v. = vidi
višr. **leks**. = višerječni leksem
vulg. = vulgo

Objašnjenja i tumačenja navedenih rijeći, izraza i termina su data u smislu koji se odnosi na korištenje datih unutar ove studije, tako da i neka druga eventualna značenja nisu naznačena kod onih primjera gdje to nije bilo neophodno.

à la frà**nga** adv. (fr.), *sintagma sa značenjem na evropski način, po evropski.*
< osm. tur. izv. *alafr**à**nga* < fr. *à la* "kao, po, na (način)" + osm. tur. *Frenk* "Evropljanin; Francuz".

à la tùrco adv. (fr.), *sintagma sa značenjem na turski, odnosno osmansko-turski islamski način.*
< osm. tur. izv. *alatùrka* < fr. *à la* "kao, po, na (način)" + fr. *turc* "turski".

à la vue adv. (fr.), *sintagma sa značenjem direktno viđenje, pogled.*
< izv. od fr. *la* "tamo" i *vue* "pogled, uvid, cilj, gledište, namjera".

abdèsthàna, *avdesthàna f* (perz.), *posebno mjesto u bosanskim kućama ili* ***džamijama*** (v.) *gdje se uzima* ***àbdest*** (v.).
< osm. tur. *abdesthane* < perz. *ābdest-ẖāne*.

abdèsluk, *avdèsluk, abdèstluk, avdèstluk f* (perz.), *posebno mjesto u bosanskim kućama gdje se uzima abdest.*
< osm. tur. *abdestlik*, (v.) ***àbdest***.

àbdest, *àbdes, àvdest, àvdes, hàvdes m* (perz.), 1. *ritualno pranje;*
2. *pranje (umivanje) lica, ruku do laktova i nogu do članaka, ispiranje usta i nosa i potiranje mokrom rukom po vratu, ušima i tjemenu glave; kod muslimana predstavlja vjersku obavezu prije molitve – '**namaza**'* (v.).
< osm. tur. *abdest* < perz. *ābdest (āb-dest), od āb,* "voda" *i dest,* "ruka".

àbdest uzeti, àbdest uzimati (perz.-bos.), *izvršiti ritualno pranje pred molitvu.* (v.) ***àbdest***.

àdet (hàdet) *m* (ar.), *običaj, navika; tradicija.*
< osm. tur. *âdet* < *'ādä(t)* "običaj".

âdetā, adv. (ar.), *obično; upravo.*
< osm. tur. *âdeta* "po običaju" < ar. *'ādetā* "po običaju".

àga pl. âgā, *m* (osm. tur.), 1. *gospodar; dobro stojeći građanin; gospodin; prvak, veleposjednik, gazda;*
2. *u Osm. carstvu, titula koja se davala nekim oficirima;*
3. *naziv svih zapovijednika osmanske plaćene vojske: azap-aga, besli-aga, faris-aga;*
4. *počasni naziv za svakog onog koji ne pripada inteligenciji i plemstvu.*
< osm. tur. *ağa,* prv. zn.: "veliki, stariji", kasnije: "gospodin, starješina, zapovjednik, prvak i zvanična civilna i vojna titula".

agàluk -uci, *m* (osm. tur.), *posjed age, aginska zemlja; manja teritorija organiziran vojnički kao kapetanija.*
< osm. tur. *agalik* (*aga-lik*) < ***àga*** (v.) + suf. *-lik*.

àhār -ára, *m* (perz.), *štala, konjušnica.*
< osm. tur. *ahır* "štala" < perz. *āhōr* "jasle (drveno korito) u kojim se daje hrana stoci".

àhbāb -ába, *m* (ar.), *prijatelj, jaran.*
< osm. tur. *ahbab, ahbap* "prijatelj" < ar. pl. *ahbāb*, sing. *habīb* "prijatelj, milosnik".
U ovom primjeru ar. pl. upotrijebljen je u osm. tur. i bos. jez. kao sing. "prijatelj".

ajakòlija *f* (osm. tur.), *zahod, nužnik.*
< osm. tur. *ayakayolu (ayak-yolu),* osm. tur. izft. od osm. tur. *ayak* "noga" i osm. tur. *yol* "put"; bukv. zn. "nožni put, mjesto gdje se nogama, pješice, ide", fig. "zahod".

ajálet *m* (osm. tur.), *oblast, pokrajina, nadležno područje valije. – Bosna je za osmanske uprave najprije bila ajalet, a 1865. godine postala je* ***vilajet*** (v.).
< osm. tur. *ayalet* < osm. tur. *äyälä*.

àjān -ána, *m* (ar.), *oprvak, odličnik, velikaš, ugledan čovjek; istaknuti predstavnik jedne klase, staleža ili najistaknutijih slojeva građanskog stanovništva.*
< osm. tur. *âyan*, sa značenjem gore opisanim < ar. pl. *aʿyān*, sing. *aʿyn*, "prvak; oko; izvor, vrelo". Arapski pl. upotrijebljen u osm. tur. i bos. j. kao sing.

Ajani su u Bosni bili funkcioneri lokalne uprave. Tamo gdje nije bilo kapetana (kao upravnika kapetanije), postojali su ajani, a oni su obično bili iz najistaknutijih begovskih porodica.

àjlučāri *m* (osm. tur.), *nadničari.*
< osm. tur. *aylıkçi*.

àkča *f,* àkče -eta *n* (osm. tur.), *para, aspra, novčić. Najstariji osmanski srebreni novac, kovan prvi put za sultana Orhana (1326.-1362.). Težio je od 0,965 do 1,1 gr. Vremenom težina joj je smanjena. Sredinom 19. stoljeća vrijednost joj je utvrđena na: 4 akče = 1 dram srebra.*
< osm. tur. *akçe*, osn. zn.: "bjelkast", osm. tur. *ak* "bijel" + osm. tur. *çe.*

akindžije pl. *m* (osm. tur.), *navalni konjanici; jurišna konjica koja je vršila upade u neprijateljsku zemlju.*
< osm. tur. *akinci*, nom. agent. od osm. tur. *akın* "tok; upad u neprijateljsku zemlju" < osm. tur. gl. *akmak* "teći".

àkšam, ahšam *m* (osm. tur.-perz.), *vrijeme neposredno nakon zalaska sunca do potpunog mraka; prvi mrak, sumrak.*
< osm. tur. *akşam i ahşam* < osm. tur. *āq* "bijel" i perz. *šām* "večer"; perz. *āqšām* "akšam", "vrijeme zalaska sunca".

àlājbeg *m* (osm. tur.), *zapovijednik spahija u sandžaku; vojni red povezan s feudalnim dobrom; zapovjednik žandarmerijskog puka.*

Svaki je sandžak imao svog alajbega.
< osm. tur. *alaybeyi (alay-beyi)* "beg alaja", izft. od *alay* i *bey*.

alèjhiselām (Alèjhiselām) *m* (ar.), 1. *epiteton koji se, kod muslimana, izgovara i piše iza imena svakog vjerovjesnika (pejgamera): Adem alejhiselam (Adam), Isa alejhiselam (Isus), Muhamed alejhiselam itd.; skraćeno = a.s.*
2. *Kada se izgovara bez imena, onda ima značenje imena za Muhameda: Alejhiselam = Muhamed.*
< ar. ʿ*aläyh-i-ssälām* "neka je blagosloven!" ar. ʿ*aläyhi* "na njeg" i ar. *sälām* "pozdrav; spas; mir; smirenost".

àlem *m* (ar.), *ukras s kuglama na munari ili kupoli, na vrhu kojega je polumjesec sa zvijezdom, koji se nalazi na vrhu munare (minareta) kao ukras.*

Alem je obično napravljen od bakra, a potom kalajsan ili pozlaćen. Mjesto polumjeseca često stoji ukras kruškastog oblika unutar kojeg je božije ime ar. Àllāh.
< osm. tur. *alem,* sa istim značenjem kao u nas (pored drugih značenja) < ar. ʿ*aläm* "znak, simbol; zastava".

Ālīđun *m* (ar.-osm. tur.), *Ilindan, 20. jula po starom kalendaru (2. avgusta).*
< osm. tur. *Aligünü (Ali-günü)* "Alijin dan", izft. od ličnog imena Alija i osm. tur. *gün* "dan".

álim *m* (ar.), *veoma učen čovjek, vjerski naučenjak.*
< osm. tur. *âlim* < ar. *ālim,* part. a. od *ilm* "znati".

amànet, amánet (emànat, emánet) *m* (ar.), *preporuka, povjerenje, čuvanje, zavjet, svetinja.*
< osm. tur. *emanet* < ar. *ämänä(t)* "sigurnost, pouzdanost; vjernost; poštenje; povjerenje, vjera; povjerena stvar, amanet; dar; naslijeđe; porodica".

àmbār, ànbār, hàmbār, hànbār *m* (perz.), *drveni objekat za zrnastu hranu, žitarica, silos.*
< osm. tur. *ambar, anbar, hambar, hanbar* < perz. *anbār* "spremište, skladište", od *anbārīden* "napiniti".

àrdija *f* (ar.), *manja pomoćna prostorija iza dućana.*
< osm. tur. *ardiye* "magaza iza dućana" < ar. '*arḍiyyä,* ar. '*arḍ* "širina" + ar. suf. f. *-iyyä.*

arèbica *f, arapskim slovnim znacima pisan ili štampan tekst na bosanskom jeziku.*
< izv. u bos. j. od osm. tur. *arabi* < ar. '*arabiyy* "arapski".

àrhont -nātā, *m* (grč.), *u bizantijskim izvorima, naslov stranih vladara (npr. bos. bana Borića); vladar, poglavar.*
< grč. *árkhōn (arkhontía)* "država u kojoj vlada arhont".

arzùhāl, arzòhāl -ála, *m* (ar.), *molba, predstavka.*
< osm. tur. *arzuhal* (*arz-i-hal*), perz. izft. od ar. *ard* "izložiti, izkazati, predstaviti" i ar. *hāl* "stanje".

a. s., v. alejhiselam.

aşağı şehir (osm. tur.), *donji grad.*
< osm. tur. izv. *aşağı şehir* < *aşağı* "donji dio; donja širana; prostor ispod nečeg" + *şehir* "veliki grad, park".

âsjâb *m* (perz.), *mlin, vodenica.*
< perz. *āsyāb.* V. degrmèndžija.

àsker (àšćer) *m* (ar.), *vojska; vojnik.*
< osm. tur. *asker* < ar. '*askär.*

àšār *m* (ar.), *desetina, porez na zemlju.*
< osm. tur. *âşar* < ar. pl. *a'šār,* sing. ***'ušr*** "desetina" (v.).

àščija (àhčija) *m* (perz.-osm. tur.), *kuhar.*
< osm. tur. *aşçı, ahçı* < perz. *āš* "jelo, kuhana hrana" + osm. tur. suf. *-çı.*

àščīnica, àščīnca, (àhčīnica, ahčīnca) *f, javna kuhinja, narodna kuhinja, ašćinska radnja.*
Izv. od aščija < osm. tur. *ašçi, ahçi* < perz. āš "jelo, kuhana hrana", poimeničeno sa bos. nast. *-nica*.

âtrium diplŭvĭum (lat.), *sintagma sa značenjem atrij; cantralna prostorija u rimskoj kući gdje se pored atrija nalazi 'lectus genialis' (bračna postelja), kipovi i neke uspomene na predake, razboj i druga pomagala za ženske poslove. Svjetlost je dolazila odozgo kroz nenadkriveni svjetlarnik ispod kojeg se nalazio bazen za kišnicu, 'impluvium' (otvor u atriju kroz koji je hvatana kišnica u bazen).*
< izv. od lat. *âtrium* "predvorje" + *implŭvĭum* "četvrtasti bazen za prihvat kišnice".

U atrij se ulazilo kroz *vestibulum;* oko atrija su spavaće sobe, *cubiculae* i trpezarija, *triclinium;* iz atrija se kroz radnu sobu, *tablinum*, išlo u peristil, *peristylum*, vrt sa kolonadama, voćkama, cvijećem i povrćem.

àuksilijāran -rnī, (lat.) *pomoćni, koji pruža pomoć.*
< lat. *auxĭlĭāis* < auxĭlium "pomoć".

avàriz (avàriz ákča) *m* (ar.), *vanredni državni porez.*
< osm. tur. *avariz* < ar. pl. ‘*awāriḍ,* sing. ‘*ariḍ* “novopečen”.

àvlija *f* (grč.), *kućno dvorište ograđeno zidom*.
< osm. tur. *avlı* < grč. *avlī.*

bàdža *f* (perz.), *otvor na daščanom krovu kuće kroz koji izlazi dim; zamjenjuje dimnjak.*
< osm. tur. *baca* “dimnjak” < perz. *bāğe* “veliki otvor, prozor”.

baglàma (dem. baglàmica) *f* (osm. tur.), *željezna spojnica kojom se vrata i prozorska krila pričvršćuju za drvene okove i pomoću kojih se otvaraju i zatvaraju; šarka.*
< osm. tur. *bağlama,* od *bağlamak* “svezati, spojiti, sastaviti”.

bàjrak *m* (osm. tur.), *zastava, stijeg.*
< osm. tur. *bayrak* (i u perz. *bayraq*).

bajràktār -ára *m* (osm. tur.-perz.), *zastavnik, onaj koji nosi bajrak (zastavu).*
< osm. tur. *bayraktar* < perz. *bayrakdār*, od *bajrak* (v.) i perz. *dār*, prez. osnova od gl. *dāšten* “imati, držati”.

bàjram (bàrjam) *m* (osm. tur.), *muslimanski vjerski praznik.*
< osm. tur. *bayram* (i u perz. *bayram*), “vjerski praznik; praznik uopće; slavlje, veselje”.

U godini su dva bajrama: *Ramazanski* i *Hàdžijski* ili *Kùrban-bajram*. *Ramazanski bajram* nastupa po svršetku mjeseca posta Ramazana i traje tri dana: 1., 2. i 3. dan mjeseca Ševala (deseti mjesec po ar. kalendaru). – *Hadžijski (Kurban) bajram* dolazi dva mjeseca i deset dana poslije Ramazanskog b. i traje četiri dana: od 10.-13. Zulhidžeta (dvanaesti mjesec po ar. kalendaru). *Hadžijski* zbog toga što je tih dana glavno godišnje hodočašće hadžija oko Ćabe u Meki. Zove se i *Kurban-bajram* zato, što se na ovaj bajram kolju kurbani. – *Bajrami* (kao i drugi musl. praznici) pomični su praznici, jer se ravnaju po mjesečevoj, a ne sunčevoj godini.

bàjram-namaz -àza *m* (osm. tur.-perz.), *poseban bajramski namaz (molitva) ujutru prvog dana* ***bajrama*** (v.).
< osm. tur. *bayram-namazı,* izft., v. kompon. pod *bajram* i *namaz*.

bân -a, [pl. *bánovi/bâni*] *m* (avar./tur.), *prvi dostojanstvenik u vlasti s određenim vladarskim punomoćima; upravitelj jednog dijela ranosrednjovjekovne zemlje Bosne.*
< avar. *bajan* “vođa horde” [*bajan* je navodno preuzet iz perz. izvora].

Riječ *ban* turkijskog je porijekla, a ušla je u praslavenski u razdoblju kada su Slaveni bili avarski podanici. Potječe od turkijskoga korijena **baj-* “bogat, moćan”, koji se u istom značenju odrazio u svim turkijskim jezicima. Čini se da je avarska riječ *bajan označavala avarskog vođu, te se nakon raspada avarskog kaganata na kraju 8. st. počela koristiti za oslovljavanje bosanskog dostojanstvenika (upravitelj jednog dijela ranosrednjovjekovne zemlje), njegovog svojevrsnoga nasljednika. Odrazi ove riječi postoje samo u južnoslavenskim jezicima, zbog čega se ne rekonstruira njezin praslavenski oblik.

Prvi u dostupnim izvorima pominje se poznati bosanski vladar ban Borić (1154.—1168.). Njegovi nasljednici također su bili *banovi*, dok se nije *ban*

Stjepan Tvrtko I. Kotromanić krunisao bosanskim kraljem (1377.).

bànāt -a, *m* (avar.), *regija, područje.*
< avar. i st. sl. *bajan* ili *boanos* "titula zemljišnog gospodara".

bánovina -e, *f* (avar./ osm. tur.), *upravna oblast kojom upravlja bân – prvi dostojanstvenik u vlasti.*
< izv. od avar./tur. *bân* i bos. izvedenica na *-ovina*.

bàrjak -áka, [pl. *barjáci*], v. bàjrak.

bàrut -a i **bárūt** -úta *m* (osm. tur.-perz.), *eksplozivna materija koja služi za punjenje streljiva vatrenog oružja; puščani prah, smjesa kalijev nitrata, sumpora i drvenog uglja.*
< osm. tur. *barut* < perz. *bārūd* (u ar. *bārūd*).

baruthàna, barutàna, bārūthàna, bārūtàna *f* (perz.), *objekt u kojem se čuva barut.*
< osm. tur. *baruthane* < perz. *bārūdhāne* (*bārūd-hāne*), v. kompon. pod *barut* i *hane*.

bȁsamak -mka i basàmak -a *m* (osm. tur.), a. *stepenica na stepeništu, stubama;*
2. *u množini:* bȁsamaci = *stepenište, stepenice, stube.*
< osm. tur. *basamak.*

Bassania, *Βόσωνα – Bosona (pra.sl./ilir.p.), nazivi kao neki od varijatiteta imena Bosna.*

Naziv *Bassania* prvi put se nalazi u rimskom vojnom priručniku *Antonini itinerarium* iz 3. st. n. e., u značenju "kraj u Donjoj Panoniji".

Pored navedenog naziva cirkulirale su i druge varijacije kao: *Bathinus, Bosthicus, Bostoensis, Bosona, Bissena, Bos, Bessena, Bosonium, Bosnæ, Bosnia, Bosina, Basante, Bassinus.*

Rimljani su ilir. naziv *Bassania* prilagodili svom izgovoru pa je nastao pojam *Bosana.*

bàskija *f* (osm. tur.-bos.), *gvozdena ili drvena alatka za ravnanje i oblikovanje zidnih površina.*
< osm. tur. *baski*, izv. od gl. *basmak* "štampati, udariti, pritisnuti"..., sa značenjem ovog gl. na bos. j. *baskija*.

bastiōn -óna, *m* (st. tal.), *struktura koja se projicira izvan glavnog kućišta fortifikacije, a smještena je na oba ugla ravnog zida (nazvanog 'kurtina' prema fr. 'courtine') u obliku istaknute tačke (grudobran), olakšavajući aktivnu obranu od neprijateljskih napada.*
< st. tal. *bastione*, derivat od dijalektalnog *bastire* "graditi".
< st. njem. *besten* "krpati".
< fr. *bastion* "mala tvrđava" od *bastille* "tvrđava".

bàšča, bäšča i bâšča, bášta, bäšta i bâšta, bȁhča i bâhča *f* (perz.), *1. zemljište oko kuće ili blizu kuće.*
2. gdje raste cvijeće i uzgaja povrće; vrt.
3. gdje se uzgajaju voćke; voćnjak.
< osm. tur. *bahçe, bāğçe* < perz. *bāġče (bāġ-če),* deminutiv od *bāġ* "baščica, vrtić; gredica, povrtlarnik, lijeha cvijeća".

baščàluk *m* (perz. -osm.-tur.), *vrt, voćnjak.*
< osm. tur. *bahçelik* (*bahçe-lik*), (v.) ***bašča***, deminutiv od *bāq* "voćnjak" + suf. *-lik*.

bȁš-čȁuš, bäš-čȁūš, bäščȁuš, bäščȁūš *m* (osm. tur.), *narednik u vosci; glavni čauš.*

< osm. tur. *baş-çavuş* od *baş,* kao pridjev "glavni, prvi, najstariji" + *çavuş* "niži zapovjednik".

bazèrđān, bazđān, bazarđān (bazdŕđan, bozdŕđān) -ána *m* (perz.), *trgovac uopće, trgovac stranom robom.*
< osm. tur. *bezirgân* < perz. *bāzergān, bāzārgān* "trgovac", od *bāzār* "trg" + perz. suf. *-gān*.

bȅg [pl. bègovi/bȅzi] *m* (osm. tur.), 1. *plemić, plemićka titula;*
2. *kao titula pridaje se muslimanskom imenu iz poštovanja, iako nosilac imena nije stvarno beg.*
3. *gospodin, gospodar, odličnik.*
< osm. tur. *bey* (arapskim grafemima piše se *bek* i otuda u bosanskom jeziku *bȅg*) – "titula za uglednog čovjeka, velikaša, dostojanstvenika; civilna i vojna titula u osmanskoj državnoj organizaciji..."

Bȅg, kao titula, dodaje se iza ličnog imena i spaja se crticom s ličnim imenom: Ibráhim-bȅg, ili potpuno srasta: Ibráhimbeg. Ako se ime završava sa *-ja,* onda ovo *-ja* redovno se izostavlja: Hamdija – Hamdi-beg...

bègefendija (bèg-efendija) *m* (osm. tur.-grč.), *gospodin beg; dvostruka titula kojom se oslovljavaju oni begovi koji su svjetski ili vjerski obrazovani.*
< osm. tur. *beyefendi (bey-efendi).*

bèglerbeg -èg*o*vi/-ezi, *m* (osm. tur.), *vrhovni vojni i civilni zapovjednik jedne veće oblasti, koja se sastojala od više sandžaka. To je bio paša višeg ranga.*
< osm. tur. *beylerbeyi,* bukv. "beg begova", izf. od osm. tur. pl. *beyler* i sing. *bey* "beg".

beglerbègluk *m* (osm. tur.), *oblast, pokrajina u Osmanskoj carevini kojom je upravljao beglerbeg.*
< osm. tur. *beylerbeylik,* v. *beglerbeg* + tur. suf. *-lik*.

bègluk -uci, *m* (osm. tur.), 1. *begovsko imanje, begov posjed; begovo imanje koje nije u kmetskom odnosu, nego beg njime direktno upravlja ili ga izdaje pod zakup.*
2. *državno imanje, državna blagajna, fiskus, erar; država, kneževina.*
3. *sjedište, konak, čardak bega ili paše.*
4. *uredska zgrada, uredske prostorije, gdje je beg sjedio, primao posjete i vijećao sa prvacima i agama, što se zove i beglikmejhana (beglik-mehana).*
5. *rad na beglučkom imanju, rad na državnom imanju.*
< osm. tur. *beylik (bey-lik),* v. *bȅg* + osm. tur. suf. *-lik*.

bèjtul-māl *m* (ar.), *državna blagajna.*
< osm. tur. *beytulmal* "državna blagajna", *erar* < ar. *bäytu-l-māl*, bukv. "kuća blaga", izft. od ar. *bäyt* "kuća" i ar. *äl-mäl* "određena imovina, određeno blago".

beneficijarski natpis (lat.-bos.), *frazeološka konstrukcija u značenju natpis na ploči koji su postavili konzularni beneficijari određene provincije ili legije.*
< izv. od lat. *beneficiarius* "onaj koji prima prihod od nekog beneficija" i bos. j. *nátpis* "tekst koji na što upozorava ili o čemu obavještava, namijenjen javnosti".

bèrāt -ata *m* (ar.), 1. *carski dekret (ukaz, povelja) kojim se dodjeljuju zvanja, odlikovanja, privilegije ili kakva dobra.*
2. *dekret, povelja, dozvola koje su izdavali beglerbezi za manje timare.*
< osm. tur. *berat* < ar. *bärāt* "pismo".

bȅrīva pl., *n* (pra.sl./st.sl.) *mjesečna primanja, dohodak, plaća.*
< izv. od pra. sl./st. sl. *bratrъ "brȁti"* (što).

bèvāb -ába, *m* (ar.), *vratar utvrde.*

< osm. tur. *bevvab, bevvap* < ar. *bäwwāb* "vratar", od ar. *bāb* "vrata".

bȉmbaša, bȉnbaša *m* (tur.), *major, zapovjednik tabora u osmanskoj vojsci, a takav je obično brojio hiljadu vojnika.* < osm. tur. *binbaşi (bin-başi)* "major", bukv. "starješina, zapovjednik hiljade" < osm. tur. *bin* "hiljada" + *baş* "glava; vrh, početak; glavar, starješina; prvi, glavni, najstariji".

bínanın *n (ar.) pročelje, fasada objekta.*
Izv. od osm. tur. *bina* < ar. *binā* "zdanje, gradevina".

bìrkatica *f* (osm. tur.), *1. jednospratnica, kuća. 2. zid u širini jedne cigle, jednog ćerpiča, zidan na jedan red cigle, ćerpiča...*
< sl.-suf. tvor. izv. od osm. tur. riječi *bir* "jedan" + kat "sprat" + bos. nastavak *-ica*.

bôj gen. bòja, *m* (osm. tur.), *kat, sprat.*
< osm. tur. *boy* "debljina, veličina"...

Boni Bosnenses (lat.), 1. *Dobri Bošnjani – sintagma kojom je označavana srednjovjekovna bosanska vlastela* (J. Šidak);
2. *sintagma kao posebno ime vjernika bosanskih kr'st'jana i kr'st'janica* (D. Mandić);
3. *sintagma kao ime za hijerarhijske predstojnike Crkve bosanske i običnih građana neovisno o religioznom opredjeljenju* (F. Šanjek);
4. *sintagma koja se pojavljuje u svom najširem značenju uvijek kao socijalna i etička, a ne kao etnička kategorija* (S. Džaja).

bòndruk -uci, *m* (njem.), *građevinski drveni kostur koji se pri gradnji kuće puni nepečenom opekom.*
< njem. *Bonddruck* < engl. *bond* "spajati zidove, slagati kamenje" + njem. *Druck* "pritisak".

Bosnensis Ducatus (lat.), *Bosanska banovina – sintagma kojom je Bosna u ugarskom dokumentu iz 1137. g. označena kao samostalna država; jedan od dokaza da je Bosna samostalna, a ne vazalna država.*

Bosniensis (lat.), *prvobitni latinski naziv koji označuje pripadništvo ranosrednjevjekovnoj bosanskoj teritoriji i srednjovjekovnoj bosanskoj državi – **Bošnjanin*** (v.).

bostànluk *m* (perz.-osm. tur.), *vrt.*
< osm. tur. *bostanlık* od *bostān* "vrt" (perz. *būstān* od *bū* "miris" i suf. *stān*) + suf. *-lık.*

Bošnjak -a, *m* (pra.sl.-ilir.-tur.), *termin kojim se imenuje istoimeni etnos u predstavljanju rudimentarnog etnonima, a nastao je u bos. j. kao varijanta iz istog korijena kao i riječ **Bošnjanin*** (v.) *samo je tvoren od različitog bos. suf. sinonimskog značenja i sa leksičkog stajališta, za razliku od terminološkog, ima isto značenje.*
< izv. od osm. tur. *Boşnak* "Bošnjak" preko pra.sl. leksičkog korijena *bosъn* + bos. suf. *-jak* (*bosъn-jak* "bosnjak", te ilir. glasovnog sklopa *-bsn*.

Slavista i etimolog, Skok P. u svom *Etimologijskom rječniku* objašnjavajući upotrebu složenog suf. *-jak*, upravo na karakterističnom primjeru njegove tvorbe "etnika od imena zemalja i naseljenih mjesta" navodi etnonim "Bošnjak".

Povijesno posmatrano ovaj se naziv javlja još za vrijeme Bosanske Kraljevine (izrečeno prilikom čestitanja Tvrtkovog izaslanika poljskom kralju

Vladislavu Varnenčiku na izboru za kralja Ugarske 1440. g.), ali svoju sveobuhvatniju primjenu dobija u osm. tur. riječi *Boşnak* poslije osmanske okupacije Kraljevine Bosne, tako da se može kazati kako su Osmanlije koristili termin *Bošnjak* u nazivlju za narod(e) Bosne označavajući istovremeno nacionalnu i etničku pripadnost zatečenog stanovništva u novoosvojenoj (Osmanskoj) pokrajini Bosni (*Boşnak-milleti*).

Čini se bitnim napomenuti kako *millet-sistem* (ili "pravo naroda"), koga je (i) u Bosni utemeljio sultan Fatih, nije bio nikakav "vjerski aparthejd", nego "svjetionik Evrope" (*Urs Altermatt*) – po svojoj humanosti i rezultatima. Osmansko carstvo je širilo globalni poredak koji se zasnivao na milosrđu i pravdi za oko 30 naroda koji su u njemu uživali svoju vjersku, kulturnu i nacionalnu autonomiju.

Stav o istovremenom označavanju *nacionalne* i *etničke* pripadnosti, iako se društveni i nacionalni pokreti u Evropi povijesno javljaju tek u 19. st., moguće je izvodiv upravo iz osm. tur. etimologije riječi *millet* [sin.: *dèvlet* ("carevina, carstvo, država"), ("država, zemIja"), *ülke* ("zemIja, država")], odnosno perz. *millet* i arap. *millä* sa značenjem i "narod" i "nacija". Sve tri riječi imaju zajednički korjen *m-l-l* te sa leksičkog i terminološkog značenja imaju i jednako doslovno značenje. Potvrdu ovakvog tumačenje moguće je navesti i u suvremenom korištenju te značenju perz. termina *millet*, kada se u pl. formi *milel* upotrebljava u perz. j. da označi *nacije* npr. u naslovu "Ujedinjene nacije" [engl. *united nations*, fr. *les nations unies*, njem. *Vereinten Nationen*...].

Potrebno je naglasiti kako su u osm. tur. j. postojala i dva izraza za označavanje *naroda* (narodne specifičnosti) u različitoj leksičkoj ali istovjetnoj termonološkoj pojavnosti *Boşnak-kavmi* i *Boşnak-taifesi*, kao i posebni nazivi za naciju u riječima *ulus* (ak. *ulusu*, pl. *uluslar*) i *halk* (ak. *halkı*, pl. *halklar*).

Očito je da su tadašnje osm. tur. kategorije *naroda* i *nacije* bile kako podudarne, tako i zasebne kvalitete: *nacija*, koja vodi porijeklo iz osmanskog *millet-sistema* identificirajući osnovni oblik pripadanja koji je sadržan unutar kulturne prakse ujedinjene u *bošnjansku (bošnjačku) naciju*, odnosno "bošnjansku (bošnjačku) kolektivnu psihu." Takva kolektivna psiha za Osmanlije je proizilazila iz zajedničke krvi i historije naroda koju su promatrali kao nacionalno nasljeđe na datom geopolitičkom prostoru, jer je, očito, prisutna bošnjanska/bošnjačka/bosanska kultura crpila svoju snagu iz dubina kolektivne psihe, stvorene u prethodno specifičnim bosanskim historijskim uvjetima.

Kulturološki posmatrano, dakle, moguće odsustvo "(bošnjačke) nacije" kao političke kategorije nije isključivalo kategoriju jednistvene "(bošnjačke) nacionalnosti" kao moguće i psihološke stvarnosti tadašnjih bošnjana/bošnjaka/bosanaca u okviru novoformirane Osmanske pokrajine Bosne [pašàluk (*pasalik*, osn. 1580.-1908. sa sjedištem u Banjoj Luci od 1550.-1639., zatim u Sarajevu od 1639.-1687., pa u Travniku 1878. g.), beglerbègluk (*beylerbeylik*) ili ajálet (*ayalet* osn. 1580.), vilajet (*vilayet*, osn. 1865.)], odnosno njezine egzistencije kao prepoznatljivog obilježja eksternih predstava Bosne u okviru Osmanskog carstva. Podvojena paradigma – "nacionalni identitet" i "nacionalnost" – nisu bili amblemi identifikacije i tadašnja paradigma za moguće djelovanje hibridnog êtosa. Iz teorijskog ugla, ovo obilježje naznake bošnjanskog/bošnjačkog/bosanskog identiteta nije omogućilo razdvajanje – posebno, moglo bi se dodati, unutar poimanja postkolonijalnog stvaranja nacija.

Iz navedenih razloga u tur. j. imamo nešto kasniju terminološku pojavu *milliyet* (ak. *milliyeti*, pl. *milliyetler*) u značenju "stanja se nacionalnim", odnosno posebnog pravnog odnosa, trajanog po svom karakteru, koji postoji između države i pojedinca (odnosno njezinog državljanina) – "državljanstvo".

Narod je zajednica koja se okuplja oko nekog zajedničkog elementa, najčešće porijekla, jezika, kulture, a u slučaju nekih naroda i na osnovu religijske pripadnosti. Ako je moguće tumačiti *narod* kao ljude istog ili veoma bliskog porijekla, istog ili sličnog jezika i istog ili gotovo identičnog fundamenta kulturnog diskursa, nema nikakve dileme da je u Bosni živio i još živi jedan narod. Međutim, korijeni problema *Bošnjaka* (kasnije *Bosanaca*, osm. tur. *Bosnevi, Bosnavi*) dodatno su se pogoršali kad su na scenu stupile određene (srpska i hrvatska) nacionalne ideologije, čije su poveznice za njih bila izričita crkvena, religijska pripadnost.

Poznato je kako je *nacija* zajednica organizirana u obliku *države*. Niti su svi narodi uspjeli da se izgrade u nacije, niti su se sve *nacije* gradile na temelju *narodne pripadnosti*, tj. zajedničkog porijekla. Najznačajnije razdoblje za formiranje nacionalnih pokreta nastupilo je tokom 19. st. Tada su u *nacijskim centrima* bosanskog susjesdstva ustoličene ideje srpskog, a kasnije i hrvatskog naroda, koji će s vremenom raditi na stvaranju *nacionalnih država*.

Teško je danas i zamisliti da su početkom 19. st., u odnosu na susjede, tadašnji *Bošnjaci* potomci i prethodnici srednjovjekovnih *Bošnjana* kao narod bili u boljoj poziciji i imali bolje pretpostavke od graničnih susjeda, da postanu *nacija*. Na žalost, gušenjem Pokreta za autonomiju Bosne pod vođstvom kapetana Husein-bega Gradaščević od strane osmanskog okupatora, taj proces je brutalno prekinut. Poraz bosanskog Pokreta za autonomiju i odmazda Osmanlija prema Bošnjacima slomili su "nacionalnu kičmu" Bosne. To isto Carstvo je istovremeno dalo slobodu, pa i podršku Srbima da izgrade državu. Naime, Srbija je dobila traženu autonomiju (kneževinu) u direktnom dogovoru sa Carigradom, a bosansko izražavanje težnje k autonomiji i neovisnosti uz postojanje *nacije* bilo je krvlju anulirano.

Ipak, dužni smo kazati da poimanje *nacije* kao *stvarnog entiteta* i *suštinskog kolektiva* nije ograničeno samo na tzv. primordijaliste, one koji ističu *duboke korijene, drevno porijeklo te emotivnu moć nacionalne povezanosti.* Prisutni komšijsko-supstantivni pristup ograničen na defniranje nacije "objektivno", dakle u okviru zajedničkih karakteristika poput jezika, religije, itd., je pristup koji pitanje stvarnosti i stvarne učinkovitosti "bivanja nacijom" (*nationness*) svode na problem *stvarnosti nacije kao konkretne zajednice ili kolektiva,* isključujući time alternativne i teorijski više obećavajuće načine objašnjavanja "bivanja nacijom". Želimo istaći da neslaganje s "realističkim i suštinskim" načinom razmišljanja o *naciji* nije jednako osporavanju stvarnosti *nacionalnosti*. Prije bi se moglo poistovjetiti s rekonceptualizacijom te stvarnosti, razdvajanjem proučavanja *nacionalnosti* i *bivanja nacijom* od proučavanja nacije kao "suštinske" jedinke, kolektiva ili zajednica, fokusiranjem na *bivanje nacijom* kao na konceptualnu varijablu, a ne na *naciju* kao stvarno kolektivnu, te shvaćanjem *nacije* ne kao supstance, nego kao institucionaliziranog oblika; ne kao kolektiva nego kao praktične kategorije; ne kao entiteta, nego kao uvjetovanog događaja.

Čini se da je samo na ovaj način moguće izraziti stvarnost nacionalnosti uopće i ne pozivajući se pritom u teoriji na istu onu "političku fikciju" "nacije", čija se praktična moć pokušava objasniti u kontekstu neobuzdanog etnonacionalizma stvorenog "političkim poljima" određene vrste, a ne objektivnom osobinom kolektiva (događajne analize bivanja nacijom na određenom geopolitičkom prostoru) kao nečega što se "razvijalo" i shvaćanja istih kao nečega što se "događalo".

Bošnjanin -a, *m* (ilir./pra.sl.), *riječ koja kao etnik prvobitno označava pripadnika ranosrednjevjekovnog bosanskog teritorija, a potom i ranofeudalne bosanske države, odnosno srednjovjekovne bosanske države. U lat. izvorima u sing. koristi se riječ 'Bosnensis' sa istim značenjem, dok sa leksičkog stajališta ima isto značenje kao i osm. tur. termin 'Boşnak' – 'Bošnjak'.*
< izv. od ilir. glasovnog sklopa – *bsn* – preko pra. sl. leksičkog korijena *bosьn* + bos. suf. *-janin* (naslijeđenim iz pra. sl. j. *bosьn-janin* "bosnjanin").

Bruke *m* (st. njem.), *most.*
< njem. *Brücke*.

bùdāk -āci, *m* (osm. tur.), *trnokop,* (v.) ***kàzma***.
< osm. tur. *budak* "grana, čvor na stablu".
Budak u bos. j. znači *trnokop*, dok u osm. tur. j. leksema *budak* označava *granu* odnosno *čvor na stablu.*

bujrùntija, bujrùtlija, bujrùldija *f* (osm. tur.-bos.), *naredba, zapovjedno pismo paše, valije.*
< osm. tur. *buyrultu, buyruldu*, sups. i pas. oblik perf. 3. lice sing. od *buyurmak* "zapovjedati, naređivati".

bùljuk -uci, *m* (tur.), 1. *odjeljak, odjeljenje.*
2. *odred osmanske vojske od 10 do 100 ljudi; četa.*
< osm. tur. *bölük* "odred vojske", "četa"; "dio, odsjek, odjeljak; grupa (ljudi)".

bùnār -ara, *m* (tur.), *vještački iskopana duboka jama, rupa, iz koje se vadi i upotrebljava podzemna voda; zdenac, studenac*
< osm. tur. *bunar, pinar* "fontana; izvor".

burgus *m* (lat.), *vojni logor u podgrađu; utvrđeno časničko boravište.*

canabæ *f* (lat.), *razvijenija forma privremenog civilnog naselja na periferiji i u blizini legijskih logora; nevojnička logorska naseobina (aglomerizacija civilnog stanovništva) čiji su stanovnici radili za potrebe legije.*
Vremenom su naseobine (*canabae*) postajale sofisticirane i trajne strukture, te su dostizale i municipalni ili kolonijalni status.

casa -ae, *f* (lat.), *skromna rimska nastamba najnižih društvenih slojeva.*
< lat. *căsa* "koliba, kućica, daščara, baraka".

castell *f* (lat.), 1. *antička utvrda ili utvrđeno vojničko naselje;*
2. *naselje gradinskog tipa u rimskoj terminologiji.*
< lat. *castellum* "grad, utvrda" < dem. od *castrum* "logor, utvrda, utvrđeni grad".

castellum -i, [dem. od *castrum*] (lat.), *fortifikacijska utvrda u formi utvrđenog mjesta; dvorc, zamak, gradić.*

castra stativa (lat.), *rimski zidani i utvrđeni vojni*

logor, tabor, okružen odbrambenim jarcima i nasipima, kvadratična (stariji tip) ili pravougaonog oblika.
< izv. od lat. *castra (castrum)* "utvrda" + *stătīva* "tabor u kojem vojska duže boravi".

castrum -i, *n* (lat.), 1. *kȁstrum; utvrđeni vojni logor, tabor okružen obrambenim jarcima i nasipima;*
2. kompleksi kasnoantičkih zidina s tornjevima i utvrdama za obranu rimskih granica.
< lat. *castrum* [pl. *castra*] "utvrđeno mjesto".

certifikāt -áta, *m* (lat.), *potvrda, pismena isprava.*
< izv. od lat. *certificatum* < *certus* "određen, pouzdan, siguran" + *făcĕre* "činiti".

christiānus -i, *m* (lat.), i*zraz kojim je 1203. g. potvrđen identitet bosanskih kr'st'jana i njihove posebne ranokr'st'janske vjere (Bilinopoljska izjava).*
< lat. *christiānus* "kr'st'janski", odnosno "kršćanski".

cigànluk -uci, *m,* (bos.-osm. tur.) *predgrađe ili mahala gdje stanuju Romi.* Hibr. r. sa osm. tur. suf. *-luk (-lik).*

citadèla *f* (tal.), 1. *odbrambena utvrda koja dominira gradom i služi kao posljednje uporište u vrijeme opsada.*
2. *fortifikacijsko uporište čvrsto opasano bedemima.*
< tal. *cittadella* < njem. *Zitadelle*.

civitas -ātis, *f* (lat.), *upravno-teritorijalnu oblast koja se mogla sastojati i od više naselja sa urbanim karakteristikama, kao i od širih pojaseva seoskih okruga, pa i nenaseljenih područja*.
< lat. *cīvĭtas* < *cīvis* "građanin".

colonia -iæ, *f* (lat.), *naselje rimskih građana na teritoriju koji je osvojio Rim; kolonija.*
< lat. *colōnĭa.*

Crkvena desetina (bos.), *sintagma sa značenjem javnopravnog davanja desetog dijela ('desetak') zemljišnog prihoda, stočnog priploda, odnosno proizvoda, pa i lične zarade od službe ili obrta bila je od 8. st. propisana kao obavezna za davanje rimokatoličkoj crkvi; naknada za uzdržavanje crkve i svećenika.*

čȁir, čājir (čājer) *m* (osm. tur.) *livada, sjenokos, pašnjak.*
< osm. tur. *çayır.*

čȁrdāk -áka *m* (perz.), 1. *obično kuća na kat, okružena baščama, dvorac, ljetnikovac.*
2. *drvena zgrada na stubovima.*
3. *veća prostorija na spratu sa lijepim vidikom; soba na kuli.*
4. *kula stražarnica ili osmatračnica.*
< osm. tur. *çardak* < perz. *ċahārṭāq (ċahār-ṭāq)* "zgrada na četiri svoda" (perz. *ċahār* "četiri" + *ṭāq* "svod, luk u graditeljstvu").

čardàklija *f* (perz.-osm. tur.), *veća soba na spratu sa dobrim pogledom.*
< osm. tur. *çardaklı (çardak-lı)*, v. čardak + tur. suf. *-li*.

čȁršija *f* (perz.), *dio naseljenog mjesta u kojem se odvija glavni trgovački i društveni život; tržište, trg.*
< osm. tur. *çarşi* < perz. *čārsū* (perz. *čār* "četiri" + perz. *sū* "strana") "četverostran" + bos. suf. *-ja.*

čàtma *f* (osm. tur.), 1. *kućni zid koji je napravljen od drvenih greda poredanih uspravno i ili koso, a potom ošipkan i ožbukan.*
2. *kućni zid od pletera.*

< osm. tur. *çatma* “privremeni drveni zid sastavljen od greda; ono što je spojeno, sastavljeno, sagrađeno”..., part. od *çatmak* “spojiti, sastaviti, sagraditi”.

čàtma kúla *f* (osm. tur.-ar.), omalterisani toranj (kula).
< osm. tur. *çatma kulesi*, izft. od *čàtma* i ***kúla*** (v.).

čàtmara *f, kuća u koje su zidovi od čatme, pletera.*
Izv. od ***čatma*** (v.).

čȁuš (čȁūš) *m* (osm. tur.), *podnarednik, glasnik, prenosioc neredbi.*
< osm. tur. *çavuş,* prvobitno značenje “carski pobočnik i javeril”.

čèkić *m* (perz.), *vrsta ručnog alata koji služi za radne operacije udaranjem.*
< osm. tur. *çekiç, çekūç* < perz. *ċakoš* “čekić, bat, malj”.

U bos. varijanti proizašlom iz osm. tur. j. drugi glas *ç* zamjenjen je sa glasom *ć*, a ne odgovarajućim *č*, radi toga je u bos. j. uopće uobičajen izgovor i pisanje *čekić,* a ne *čekič*.

Izrađen je tako da se sastoji od drške i glave. Glava čekića je izrađena od tvrdog materijala, određene mase, a drška služi da toj masi omogući ubrzanje koje je potrebno za realiziranje udarca. Vrsta materijala glave čekića ovisi o njegovoj namjeni, a najčešća je od raznih željeznih legura.

čèkma *f* (osm. tur.), *vrsta prozorskog krila na strinskim kućama koje se diže i spušta.*
< osm. tur. *çekme* supst. i part. od *çekmek* “vući, tegliti, otvarati”...

čekme-ćuprija (osm. tur.), *frazeološka konstrukcija sa značenjem 'pomoćni most' koji se aktiviranjem pruža ili sklapa.*
< izv. od osm. tur. *çekme*, supst. i part. od ***čèkma*** (v.) i ***ćuprija*** (v.) sa bos. nast. *-ja*.

čelèbi indecl. adj. (osm. tur.?), *gospodski, otmjeni, plemeniti.*
< osm. tur. *çelebi* < *çelab* “bog”, a ovo vjerovatno < asir. *ṣalīwā* “idol, bog”, ali postoje i drugačija mišljenja. Sporna je etimologija ove riječi iako je neki proglašavaju izvorno osm.-tur..

čelèbija *m* (osm. tur.?), *1. gospodin, džentlimen; otmen i lijepo vaspitana osoba; titula mladića plemićkog roda. 2. sinonim za efendija.*
< osm. tur. *çelebi,* v. čelebi.

Čelèbi Pazar *m* (tur.-perz.), *osmanski naziv za današnju Rogaticu, tadašnju kasabu u istočnoj Bosni.*
< osm. tur. *Çelebipazar* “Rogatica”, bukv. “gospodarski trg” (tur. knjiž. *Çelebi bazarı,* izvft., v. kompon. pod ***čelebi*** i ***pazar***).

čèngel, čȅnđel *m* (perz.), *gvozdena kuka.*
< osm. tur. *çengel* < perz. *ċangāl “kandža; viljuška”.*

čeràhor *m* (ar.-perz.), *radnik koji pod rukovodstvom građevinskog majstora radi na zidanju i popravljanju utvrde.*
< osm. tur. *çerehōr* < ar. *qārā* “dnevna plata, plata koja teče” + perz. *hōr* od *hurden*.

čèsma, čȅšma i čèsma, čȅšma *f* (perz.), *česma; izdubljena cijev ili žlijeb kroz koji voda slobodno teče, pada u mlazu.*
< osm. tur. *çeşme* < perz. *ċe(a)šme* “izvor, vrelo”.

čèsmetaš *m* (perz.-osm. tur.), *kamena ploča kroz koju teče voda u korito česme.*
< osm. tur. *çeşme taşi*, izft. kompon. od česma i *taš*.

čìft, čìvt *m* (perz.), *par, dvoje.*
< osm. tur. *çift, cüft* "par, dvoje; par volova za oranje: tako < perz. *ǧoft* "pâr, dva komada".

čìkma *f* (osm. tur.), *sokak, ulica koja nema izlaza na drugu stranu, slijepa ulica, ćor-sokak.*
< osm. tur. *çıkmaz* "bez izlaza" part. imperf. (neg. oblik imperf. 3. lice sing.) od *çıkmak* "izaći".

čivija, *f* (osm. tur.), *drveni ili željezni klin.*
< osm. tur. *çivi* "klinac, čavao, klin".

čurùkluk, *m* (osm. tur.), *pokvarenost, truhlost; dotrajalost, gnjilost.*
< osm. tur. *çürüklük* < *çùruk*, indecl. adj. (tur.) < *çürük* < *çürümek* "istruhnuti, sagnjiliti, pokvariti se" + suf. *-lük* (*-lik*).

Ćába, (Kába) *f* (ar.), *Božiji hram, sagrađen u dolini Beka (danas Meka u Saudijskoj Arabiji).*
< osm. tur. *Kābe* < ar. *Ka'bä*, bukv. "kocka; kubus; kockasti objekt".

Građevina kvadratnog oblika (široka 10, duga 12, a visoka 15 m). Prema Kur'anu, sagradili su je Ibrahim-pejgamber (Abraham) i sin mu Ismail-pejgamber (Samuel). Svake godine, na Hadžijski bajram, muslimani iz svih krajeva svijeta dolaze u Meku i obilaze *Ćabu*. To hodočašće zove se *hadž* ili *hadžiluk*, a obred obilaženja oko *Ćabe* naziva se *tavaf*. Sve džamije na svijetu okrenute su u pravcu gdje se nalazi grad Meka odnosno *Ćaba,* a muslimani, ma gdje se nalazili, okreću se licem u tom pravcu prilikom obavljanja svakodnevnih pet molitvi. Stoga se kaže da je *Ćaba* muslimanska *kibla*. Jedna od glavnih vjerskih dužnosti muslimana je da svaki mora jedanput u životu "ići na Ćabu", tj. pohoditi ovaj hram, ukoliko mu imovne (i zdravstvene) prilike to dozvoljvaju.

ćàge *n* (perz.), *u našem konkretnom korištenju potvrda, dokument, dozvola.*
< osm. tur. *kāğıt, kāgız, kāgaz* < perz. *kāġaz* "papir, list papira; pismo; dokument, spis".

ćárdžija *m* (perz.-tur.), *onaj koji trguje i zarađuje, trgovac.*
< osm. tur. *kārcı* < *kâr* "posao, rad; trgovina, zanat; zarada, dobitak, korist", izvd. od perz. *kār* "posao; težak rad; zanat" + osm. tur. suf. *-ci* + bos. nast. *-ja*.

ćátib, ćátip, kátib hipok. ćáta, ćáto *m* (ar.), *pisar, administrativni službenik, činovnik.*
< osm. tur. *kâtib, kâtip* < ar. *kātib* "pisar", part. akt. od *kätäbä* (korijen *ktb*) "pisati".

ćehája, *m* (perz.), *doslovno domaćin, skrbnik porodice, nastojnik, gazda... Kao termin u osmanskoj administraciji imao je značenje 'pomoćnik, prvi saradnik' i 'zastupnik određenih osmanskih organa i finkcionera': vezira, beglerbegova, sandžakbegova, dizdara..., a korišten je i za nazive straješina pojedinih esnafa, različitih društvenih redova, skupina, naselja...*
< osm. tur. *kâhya* < perz. *ketḫudā, kedḫudā* od perz. *ked* "kuća" i perz. *ḫudā* "gospodar, vlasnik".

ćèmer *m* (perz.), *prozori i vrata građeni na svod.*
< osm. tur. *kemer* < perz. *kemer* "svod, poluluk".

ćenífa *f* i kènef *m* (ar.) *zahod, nužnik, poljska hala.*
< osm. tur. *kenef, kenif* < ar. *känīf* "nužnik", osn. zn. "onaj što je pokriven, zastićen od pogleda", < ar. *känf* (korijen *knf*) "zaštititi".

ćerèmid, ćerèmit, *n* i ćeràmida, ćerèmida *f* (grč.), *polukružni, žljebasti krovni crijep.*
< osm. tur. *keremid, keremit* < grč. *cheramis, cheramisidos.*

ćerèsta *f* (perz.), drvena građa, građevinski materijal.
< osm. tur. *kereste* < perz. *kerāste* "drvena građa".

ćèrpič *m* (osm. tur.), *nepečena, na suncu sušena cigla.*
< osm. tur. *kerpiç.*

ćìler -a, kìler -a, *m* (lat.), *ostava, prostor za ostavu.*
< osm. tur. *kiler, kilar* (u perz. *kilār*) < lat. *cella, cellārĭum* "spremište, skladište, podrum"...

ćìlim, kìlim *m* (perz.), *prostirač izatkan od vune, tepth.*
< osm. tur. *kilim* < perz. *kilīm.*

ćìlit, kìlit *m* (grč.), *katanac, lokot; brava s ključem.*
< osm. tur. *kilit* "brava" < perz. *kilīd* "ključ" < grč. *chleıdi*, *chleīdós* "ključ".

ćilìtli indecl. adj. (grč-osm. tur.), *zabravljen, zaključan.*
< osm. tur. *kilitli* (*kilit-li*) < (v.) ***ćilit*** + suf. *-li.*

ćòjlija, kòjlija i ćójlija, kójlija *m* (perz.-osm. tur.), *seljak.*
< osm. tur. köylü (köy-lü) < perz. kūy "selo" + osm. tur. suf. *-lu (-li).*

ćorsòkāk -aka *m* (perz.-ar.), *slijepa ulica, sokak bez izlaza na drugu stranu.*
< osm. tur. *kör sokak*, kompon. od osm. tur. *kör* "slijep, ćorav" i ***sokak*** (v.).

ćùprija *f* (grč.-bos.), *most, mostovna konstrukcija.*
< osm. tur. *köprü* < grč. *géphyra* + bos. nast. *-ja.*

ćusègija *f* (osm. tur.), *lopatica s dugom drškom za vađenje žara i luga iz peći, odnosno uzimanje ćumura (drvenog uglja).*
< osm. tur. *köseği* + bos. nast. *-ja.*

ćùskija *f* (osm. tur.), *željezna motka, poluga, sa jedne strane šiljasta, a sa druge tupa, ravna; služi za dizanje većeg tereta, bušenje rupa u zemlji i druge grublje ručne radove.*
< osm. tur. *küskü* "ćuskija" + bos. nast. *-ja.*

dēductus (lat.), isluženi rimski vojnik panonskih legija.
< lat. *dēductus*, adj. (part. od *deducto*) "pokučast".

defter *m* (osm. tur.) *fiskalna knjiga u koje su upisivani prihodi, osobito gotovinski;* (v.) ***tèfter***.

degirmen *m* (osm. tur.), *mlin na vodu, vodenica.*
< osm. tur. *değirmen.*

degrmèndžija, *m* (osm. tur.), *mlinar, vodeničar.*
< osm. tur. *değirmenci* < v. degirmen + suf. *-ci* + bos. nast. *-ja.*

dekíka *f* (osm. tur.), minuta.
< osm. tur. *dakīka* < ar. *daqīqa* "djelić, čestica; minuta".

dèmir, *m* (osm. tur.), *rešetka od željeznih profila na prozoru.*
< osm. *demir* "gvožđe".

demìrdžija, *m* (osm. tur.), *kovač, gvožđar, trgovac željesnom robom.*
< osm. *demirci,* ***demir*** (v.) + suf. *-ci* + bos. nast. *-ja.*

dèrshana *f* (ar.-perz.), *prostor gdje se održava nastava, učionica, razred,.*
< osm. tur. *dershane* < perz. *dersẖāne (ders-ẖāne)*, kompon. od *ders* "natava" i ***hane*** (v.).

dèrviš -iša *m* (perz.), 1. *pripadnik dervšikog reda,(tarika).* 2. *skioman, povučen i pobožan čovjek.*

Derviški *tarici* (v. *tarik*) su razni načini vršenja pobožnosti putem specijalnih obreda. Prvi derviški red, čiji je početak historijski ustanovljen, jest red *Kaderija* ili *Kadirija*. Pored ovog reda, najpoznatiji su još: *Halvetije* (šejh sarajevskog Hanikaha pripadao je ovom redu), *Mevlevije*, *Nakšibendije, Bektahije* i *Rufaije*.

dȉd -ā/dìdōvā, *m* (pra.sl./st.sl.), 1. *poglavar Crkve bosanske Veliki Did bosanski ('gospodin episkup cr'kve bosanske' ili 'gospodin i otac duhovni crkve bosanske');* 2. *vrhovni vjerski poglavar bosanskih kr'st'jana ('diedo patharenorum Bossin', 'Magnus nonnus Ecclesia Bosnensis' i 'Died supremus patarenorum Bossine');* 3. *'episkup Crkve bosanske', kako je Dubrovčanima tvrdio sam did Radomir; 'dugovni glavar' u bosanskim katoličkim izvorima prije nego što je Bosanska crkva organizacijski izrasla u autohtonu.*
4. *'major domus' kao narodni dostojanstvenik, a ne kraljeva dvora...*
< pra. sl./st. sl. **dědъ* – ijekavski "dedo ili ikavski "did".
< bug. *dedec* "dedo" (bogumilsko porijeklo).

Did nije imao stalnog sjedišta, odnosno kaptola poput katoličkih biskupa, nego je vjerske (crkvene) poslove vodio iz ***hiže*** (v.) u kojoj je živio prije izbora za vrhovnog poglavara. Pošto nije postojala institucija izravnog nasljeđivanja *didova* položaja, na nju se dolazilo izborom, odnosno je on na odgovarajući način biran (u skladu sa Bilinopoljskom izjavom iz 1203.) među prvacima *in heresi et in infidelitate ipsorum Bosiniensium.* Trajanje njegove službe bilo je doživotno, a na neki način to potvrđuju podaci u kojima se spominju *didovi Radomir* (1404.), *Mirohna* (1426./27.), *Miloje* (1446.) i *Ratko*, koliko ih je poimenično poznato u 15. st. Stupajući na vrh sljedbe *did* (dedo) je kao vrhovni poglavar preuzeo, i u okviru svoje redovne djelatnosti obavljao, službu nastavnika, svršitelja i sreditelja *vjere naše dida bosanskog*, odnosno Bosanske crkve i bosanske vjere (*... v' dni episkup'stva i nastavnika i s'vr'šitela Cr'kvi bosan'skoj*), čime je njegova duhovna služba bila precizno određena.

Kr'st'jani su za svog vrhovnog poglavara tvrdili da je *nasljednik sv. Petra*, te da je po svojim prethodnicima sačuvao *neskrnavljeno apostolsko porijeklo* i poglavarsko prvenstvo nad *pravom vjerom apostolskom.* Pozivanje na apostolsko porijeklo Crkve bosanske nije značilo njezino potpuno poistovjećivanje s Katoličkom crkvom, nego se prije svega odnosilo na odbranu *istinskog kr'st'janskog vjerskog učenja*.

dimalučara *f* (bos.), 1. *karakteristična bosanska prizemna kuća na* ***mágazū*** (v.);
2. *najrazvijeniji tip katne kuće u Bosni.*
< sl. suf. tvor. od st. sl. < *dīmnjāk* < *dȉm* (dymъ) + *lȕčar* < st. sl. *lȗč* (lučь) + suf. *-ar*.

direk -eci, *m* (osm. tur.), *greda, stup* < osm. tur. *direk.*

dívān -ana i dìvān -ana *m* (ar. i perz.), 1. *vijeće, skupština, savjet; carsko ili vezirsko vijeće, državni savjet.* 2. *dvor, kuća; carski dvor, carsko prijestolje, dvor vezira ili paše.*
< osm. tur. *dīvān* < ar. *dīwān*, odnosno < perz. *dīwān* "sud, tribunal; ministarstvo; ured".

divanhàna, divanàna, dȉvhana i divhàn**a** *f* (perz.), *prostrano predsoblje (hodnik) na spratu u starim građanskim kućama.*
< osm. tur. *divanhane* < perz. *dīwānẖane (dīwān-ẖane)*, bukv. "kuća, mjesto za razgovor i vijećanje"; v. kompon. pod ***dìvān*** i *háne*.

divan-i humajun *m* (perz.), *državni savjet.*
< osm. tur. *dīvān* < perz. *dīwān* "ured; ministarstvo; tribunal, i perz. *humāyūn* "sretni, uzvišeni, čestiti", što u osm. tur. fig. znači "car, halifa".

divanski čauš *m* (ar. perz. i tur.-bos.), *glasnik vezira ili paše* (u našem konkretnom slučaju).
Izv. od *dívān* i *čȃuš*.

dìzdar -ara, dizdarác -rca *m* (perz.), *zapovjednik utvrde, zapovjednik utvrđenog grada, starješina* ***mustahafiza*** (v.*)*.
< osm. tur. *dizdar* < perz. *dizdār* "čuvar utvrde" < perz. *diz* "utvrda, utvrđeni grad" i perz. *dār*, prez. osn. od *dāšten* "držati, imati".

dizma *f* (osm. tur.), *zid kuće ili objekta od drvene građe, napravljen od greda poredanih jedna do druge u uspravnom ili kosom položaju.*
< osm. tur. *dizme,* partic. od *dizmek* "poredati, složiti".

dòksat -ātā, *m* (osm. tur.), *zatvorena izbočena platforma na pročelju kuće s prozorima na tri strane; erker.*
< osm. tur. *doksat*.

dolosam astutiam (lat.), *lažna podmuklost; frazeološka konstrukcija kojom je Ortodoksna crkva na Istoku karakt. kr'st'jansko vjersko naukovanje s ciljem iskorjenjivanja.*
< izv. od lat. *dolos* "podvale" (*dŏlus* "podmuklost") + *astūtus* "prepreden, lukava" (*astutaratio* "lukav um").

domìnāt -a, *m* (lat.), *oblik vladavine u Rimu (od kraja 3. st.) kojim car stječe položaj apsolutnog gospodara nad podanicima ('dominus') bliskog bogu (za razliku od dotadašnjeg principata).*
< lat. *dominatus* (*dominus* "gospodar").

domus *f* (lat.), 1. *ambijent u kojem se živi; kuća;* 2. *objekat u kojem su živjeli pripadnici više klase ('nobiles').*
< lat. *dŏmus* "kuća, dom, domaćinstvo"...

Domus je često bio sastavni dio imanja (posjeda). Za razliku od navedenog termina *domus*, termin *casale* podrazumijevao je ograđeni prostor u kojem su živjeli obrađivači zemlje, u objektima. Pretpostavlja se kako su se unutar zidova *casale* nalazili gospodarski objekti, tor, štale, spremište, zatim i vrt (*ortus*). U tom slučaju ovaj termin označavao je *selište koje je bilo zaštićeno zidom* (bedemom) zbog odbrane od pljačke. Međutim, potrebno je istaći kako je termin *casale* još korišten za označavanje i *gradilišta*.

Obrađivači zemlje stanovali su u objektima koji su veoma rijetko bili zidani od kamena *domus de petra et calcina*. Uglavnom su to bili objekti od suhozida pokriveni kupama (krovni crijep; žljebnjak) *domus de maceria cum cuppis* ili jednostavno *domus de muro.* Najčešće bili su to objekti izgrađeni od drveta *domus de lignamine*, pokriveni slamom (*palea*).

dònžōn kúla *f* (fr./ar.), 1. *branič-kula; fortifikacijski objekat u odbrambenoj i stambenoj funkciji;*
2. *frazeološka konstrukcija za dominantnu kulu u srednjovjekovnim utvrdama, opremljena za pružanje posljednjeg otpora pri eventualnoj neprijateljskoj opsadi.*
< izv. od fr. *donjon* "glavna, najjača kula u nekoj utvrdi" + ar. *kulla /kal'a* "kula".

dòslučiti (perz.-osm. tur.), *živjeti u prijateljstvu.*
< izv. od osm. tur. *dosluk* < perz. *dost* "ruka" + suf. *-luk* (*-lik*) + bos. denominal *-iti*.

držàvina -e, *f* (pra.sl.), *pravna institucija kojom se utvrđuje faktička vlast na stvari, neovisno od toga da li se vrši na osnovu subjektivnog prava ili bez pravnog osnova i nezavisno od toga da li držalac veruje da je ovlašćen da vrši tu faktičku vlast.*
< izv od pra. sl. **dьržati* "dr žati".

Međutim, faktička vlast na stvari ne podrazumijeva stalni kontakt sa stvari, već prostorni odnos prema njoj i ona se ostvaruje kroz njeno iskorišćavanje.

dùćān -ana *m* (ar.), *trgovačka ili zanatska radnja; prodavnica, trgovina; radionica.*
< osm. tur. *dükkān* < ar. *dukkān.*

dùćāndžija *m* (ar.-osm. tur), *trgovac, zanatlija.*
< osm. tur. *dükkâncı,* v. ***dućan*** + osm. tur. suf. *-cı.*

dùnđer, dùnđerin *m* (perz.), *majstor graditelj (drvodjelac, tesar i zidar ujedno).*
< osm. tur. *dülger* < perz. *durūd* "drvena građa" + perz. suf. *gar;* perz. *dorūdgar "stolar, rezbar".*
dùvār (dùvār) *m* (perz.), *zid bilo kog objekta.*
< osm. tur. *duvar, dīvār* < perz. *dīwār.*

dùvardžija i duvárdžija *m* (perz.), *zidar.*
< osm. tur. *duvarcı (duvar-cı),* v. ***duvar*** + suf. *-cı.*

džáda *f* (ar.), *cesta, drum, put.*
< osm. tur. *cadde* < ar. *ğāddä* "sredina (puta)".

džámija *f* (ar.), *muslimanski vjerski objekt sa jednim ili više* ***minareta*** (v.) *(objekt koji nema minareta zove se* ***mesdžid*** [v.]).
< tur. *camī* < ar. *ğāmi'* "vjerski objekt za kolektivnu molitvu", bukv. "onaj koji skuplja, okuplja (svijet)". Od istog izvora je '***džèmāt***' (v.).

džèbedžije *pl.* (ar.-perz.), *poseban rod osmanske vojske koji se u miru brinuo o oružju, čuvanju municije i uopće o mogućim ratnim potrebama po naseljenim mjestima, a u ratu o pribavljanju ratne spreme i opskrbi municijom.*
< osm. tur. *cebeci* < *džẽbe* "bojni oklop" < perz. *ğebe* < ar. *ğubbä* + suf. *-cı.*

džèdīd -ída, *m* (ar.), *nov.*
< osm. tur. *cedit* < ar. *çādīd.*

džèmāt -áta *m* (ar.), 1. *skupina, društvo, zajednica.*
2. *skupina ljudi koji zajednički obavljaju molitvu (koji klanjaju).*
3. *muslimanska vjerska općina; područje jedne džamije, ili jednog imama, ili jednog muhtara; općina uopće.*
4. *u osmanskoj vojnoj terminologiji znači veću organizacionu jedinicu pojedinih rodova plaćene vojske i poluvojničkih jedinica.*
< tur. *cemaat* < ar. *ğāmā'a.*

đùnāh -áha, (gùnāh -áha), *m* (perz.), *grijeh.*
< osm. tur. *günah* < perz. *gunāh.*

Ecclesia Bosnensis (lat.), *Crkva bosanska/Bosanska crkva; sintagma koja je korištena u pouzdanim historijskim izvorima na latinskom jeziku, pod kojim se izvan srednjovjekovne Bosne od kraja 12. do 15. st. evidentira njena prisutnost.*
< izv. od lat. *ecclesia* (grč. *ekklēsia*) "crkva kao organizacija hijerarhijskih vjerskih zajednica" + ***Bosnensis*** (v.) (kao etnik prvobitno označava pripadnika ranosrednjevjekovnog bosanskog teritorija, a potom i ranofeudalne bosanske države).

U hrvatskoj historiografiji o pojavi Crkve bosanske ustalila su se uglavnom dva stajališta. Jedno drži da je Crkva bosanska bila izrazito dualisitička sljedba (Rački F., Solovjev A.), korjenita ili umjerena, koja se s vremenom u ponečemu udaljila od svojega prvotnoga učenja ili mu je do kraja ostala vjerna, dok drugo drži da je ona zapravo nekadašnja katolička *ecclesia bosnensis*, koja je 1230-ih prekinula vezu s Rimom očuvavši svoje ćirilometodsko naslijeđe, netaknuto osobito u pogledu ujednačenja obreda i latinizacije (Šidak J., Ćošković P.).

efèndija i efèndi, indecl. *m* (grč.), *1. gospodin, gospodar. 2. titula muslimanskog sveštenog lica ili vjerski obrazovanog muslimana.*
< osm. tur. *efendi* < n.grč. *authentes,* odnosno od vokativa *afthendi* i *afendi.*

èglen *m* (osm. tur.), *prijateljski razgovor; besjeda*.
< osm. tur. *eğlen*, gl. osnova od gl. *eğlenmek* "zabavljati se, razonoditi se; veseliti se; šaliti se".

ehálije, ehálija *f* (ar.-bos.), *stanovništvo, narod, mještani.*
< osm. tur. *ehali, ahali* < ar. pl. *āhālī*, sing. *āhl*, zbir. im. "stanovnici, ljudi" + bos. nast. *-ja*.

ekmèkčija, ekmèščija, ekmèdžija *m* (tur.), *pekar.*
< izv. od osm. tur. *ekmekçi,* kompon. tur. *ekmek* "hljeb" + osm. tur. suf. *-çi* i bos. suf. *-ja.*

ekmèkčinica, ekmèščinica *f* (osm. tur.), *pekara.*
< izv. od ekmekčija "pekar" < osm. tur. ekmekçi < ekmek + suf -çi + bos. nast. -ja.

èkser *m* (osm. tur.), *drveni ili željezni klin; klinac, čavao*.
< osm. tur. *ekser*.

emánet (amánet) *m* (ar.), *ono što se nekome daje na povjerenje, čuvanje, što se kome ostavlja da učini očekujući da će biti izvršeno; zavjet, zalog, oporuka.*
< osm. tur. *emānet* < ar. *'amāna* "sigurnost, pouzdanost; vjernost; poštenje; povjerenje; povjerena stvar; dar; naslijeđe; porodica".

èmri-šèrif *m* (ar.), n*aredba sultana, odnosno Visoke porte iz Stambola.*
< osm. tur. *emr-i şerif* < perz. adj., perz. izft. od ar. *ämr* "zapovijed, odredba" + *serif* < ar. *šārīf* "plemenit, castan, ugledan; prvak".

erázī-mirija, skr. erázija *f* (ar.), *zemljišne nekretnine sa posebnom pravnom prirodom.*
< osm. tur. *erazi mirî, arazi mirî* i *erazî-i emiriyye,* perz. izft. od ar. pl. *ärāḍī*, sing. *ärḍ* "zemlja" i perz. *mīrī* "državni, carski" < ar. *ämīriyyä* (ar. *ämīr* "vladar" + ar. adj. suf. za *f. -iyyä).*

Pravo vrhovnog vlasništva na ovim nekretninama pripada državi, a posjednik ima ograničeno pravo raspolaganja (normirano *Erazi-kanunamom*).

erèza, irèza, rèza *f* (ar.), *željezni zatvarač za vrata.*
< osm. tur. *reze* < ar. *räzzä*.

èskārpa *f* (fr.). 1. *zemljani nasip ispred utvrde.*
2. *iskop u tlu radi sprečavanja prolaza neprijatelja.*
< fr. *escarpe* "nasip, strmi nagib".

èsnāf -áfa *m* (ar.), *1. ekonomska i društvena organizacija zanatlija u gradovima, ceh.*
2. ljudi istog zanimanja, istog društvenog reda.
< osm. tur. *esnaf* < ar. pl. *äṣnāf,* sing. *ṣunuf* "vrsta, rod, razred".

I u osm. tur. i u bos. j. upotrebljava se u ovom slučaju ar. pl. kao sing.

èškìndžija *m* (osm. tur.), *regularna vojsna formacija; naoružani konjanik – ratnik.*
< izv. od osm. tur. *eşkinci* < *eşkin* "konj koji se odlikuje naročitom vrstom trčanja ili brzog hoda" + suf. *-ci* i bos. suf. *-ja*.

èzān -áfa *m* (ar.), *poziv (zov) na molitvu koji upućuje (uči)* ***mujezin*** (v.) *na arapskom jeziku sa džamijske* ***munare*** (v.). *Mujezin 'uči' ili 'okujiše'* ***ezan*** (v.) *pet puta svakodnevno, objavljujući i pozivajući:*
1) na jutarnju molitvu 'sabah-namaz), u ranu zoru; 2) na podnevnu molitvu 'podne-namaz', u podne;
3) na predvečernju molitvu 'ičindiju', 'ikindiju', između podneva i zalazka sunca;
4) na prvu večernju molitvu 'akšam-namaz', u prvi sumrak, čim sunce zađe i
5) na drugu večernju molitvu 'jaciju', oko dva sata po zalasku sunca.
< osm. tur. *ezan* < ar. pl. *äḏān* "objava, objavljivanje".

fánglà -e *f* (njem.), *zidarska metalna posuda koja služi za uzimanje maltera kod malterisanja (žbukanja) i sličnih materijala.*
< njem. *Fang Mauerwerk* "fangla zidarska".

faris-àga *m* (ar.-osm. tur.), *zapovijednik osmanske plaćene vojne formacije.*
< izv. od ar. *faris* "jahač, konjanik, vitez, kapetan" + osm. tur. v. *àga* "zapovjednik, veleposjednik, gazda"

farìsija *f* (perz.), *perzijski jezik, perzijsko pismo.*
< osm. tur. *farisî* "perzijski" < ar. *Fāris,* Perzija, Iran (< perz. *Pārs* "Perzija") + ar.-perz. adj. suf. *-ī*.

Fatìh (ar.) *počasni nadimak sultana Mehmeda II, koji je ovaj nadimak dobio poslije osvajanja Stambola, 1453. godine; Osvajač.*
< osm. tur. *Fâtih* < ar. *fātiḥ* "osvajač"<, part, od inf. *fāṯḥ* (korijen *fṯḥ*), "osvojiti; otvoriti".

fèrmān -ana *m* (perz.), *sultanova zapovijest, sultanov ukaz, sultanova naredba.*
< osm. tur. *ferman* < perz. *fermān,* part. prez. od inf. *fermūden* "zapovjedati, narediti".

federati (lat.), *pripadnici drugih naroda koji su posebnim sporazumom ili savezom ('foedus') bili obvezni pružiti ljudstvo za avarsku vojsku.*
< lat. f*oederati*, sing. *foederatus* "povezan; narod u savezu".

Festung *f* (njem.), snažno utvrđenje koje služi u strateške svrhe.

fiskija -ae, *f* (lat.), *slavina za vodu.*
< osm. tur. *fiskiye* < ar. *fisqiyyä* < lat. *piscina.*

fortifikácija *f* (lat.), 1. *nauka o utvrđivanju položaja radi obrane od napada; utvrdno graditeljstvo;*
2. *utvrđenje, utvrđeno mjesto;*

3. *utvrđivanje, podizanje utvrđenja.*
< lat. *fortificatio* (*fortificatus*) "utvrđen" < *fortificare* "fortificirati" < *fortis* "jak, snažan, izdržljiv" + *fikacija od ficatio* "činjenje"; *facere* "činiti, načiniti".

Franci, (lat.: *Francorum*) *zapadnogermansko pleme sačinjeno iz saveza malih germanskih plemena.*

Jedni izvode to ime iz germanske riječi *frank* (koplje), a drugi od germanskog pridjeva sa značenjem *hitar,* slično islandskom *frakkr.* U 5. st. Franci su ovladali sjevernim dijelovima Francuske. Franačka je s vremenom postala najjača od svih barbarskih država nastalih na nekadašnjim područjima Zapadnorimskog carstva. Polovinom 8. st. na prijestolju se nalazila dinastija Karolinga. Karoling Karlo I. Veliki (*Carolus Magnus*) okrunjen je 800. za rimskog cara. U stoljećima koji su slijedili, narod zapadnoga dijela franačke države (današnja Francuska) nastavlja se nazivati Francima, iako se nekadašnji franački etnički element već bio stopio s ranije naseljenim stanovništvom; s razvojem francuskog jezika nastala su i imena *Francuska* i *Francuzi*. Na teritoriji Njemačke je franačko ime sačuvano u imenu Frankonije (*Franken*), vojvodstva.

Tokom druge polovine 7. i u 8. st. trajli su učestali ratovi Avara s Francima na zapadu Balkanskog poluotoka. Avarski kaganat kao zasebnu političku jedinicu konačno je uništio Karoling Karlo I Veliki (802. g.). O daljnjoj prisutnosti Avara na sjevernoj zemljinoj hemisferi, odnosno na jugoistočnom dijelu Evrope i njihovoj materijalnoj kulturi do 10. st. svjedoče zapisi onodobnih hroničara i arheološki nalazi.

Fránjēvci pl., *m* (bos.), *naziv za rimokatolički red što ga je utemeljio talijanski vjerski reformator sv. Franjo Asiški (Giovanni Francesco Bernardone) i sastavio pravilo prosjačkih redova.*

U Bosnu dolaze poslije dominikanaca (članovi reda sv. Dominika ili Reda braće propovjednika, zvani *Gospodni [Božji] psi ili bijeli fratri*) kao papinski misionari vješti jeziku domicilnog stanovništva, koji rade na *provjeri pravovjerja* bosanskih vladara kr'st'jana (od bana Ninoslava), te iskorjenjivanju učenja bosanskih kr'st'jana, već 1291. godine i tu trajno ostaju. Franjevačka provincija Bosna Srebrena je jedina ustanova koja neprekidno djeluje od srednjeg vijeka pa do danas.

Franjevci su prepoznatljivi po smeđem habitu koji se sastoji se od tunike s (kukuljicom) i bijelog pojasa na koji se vežu tri čvora.

U lat. izvorima koristi se riječ *minoriti* (lat. *fraters minores*) u značenju manja ili neznatnija braća, ime kojim se, iz skromnosti i skrušenosti, nazivaju *franjevci*.

frâtar -tri, *m* (lat.), *uobučajan naziv za redovnike u propovjedničkim redovima bosanskih franjevca provincije Bosne Srebrene* < lat. *frāter* "brat" (redovnik).

fundi *m* (lat.), naseobinski rimski kompleks sa poljoprivrednim imanjem.

gàjri-mùslim *m* (ar.), *sintagma u znač. 'nemusliman'.* < osm. tur.. *gayrimüslim* < ar. *gayr* "drugi, osim" i ar. *muslim* "musliman".

gâzī, indecl. i gázija -ē *m* (ar.), *heroj, ratni junak.* < osm. tur. *gazi* < ar. *gāzī.*

gôst -a, *m* (pra.sl./st.sl.), 1. *član hijearhije Crkve bosanske u funkciji širenja i propovjedanja 'prave vjere' pod okriljem gostoljublja;*

2. *originalna pojava bosanske duhovnosti u službi inkarnirajućeg Krista i teološke afirmacije, bez presedana bilo gdje drugo u srednjovjekovnoj Evropi gdje se takva crkvena titularna upotreba nigdje nije upotrebljavala.*
< pra. sl./st. sl. *gostь*, mada neki istraživači ovaj termin direktno povezuju sa prijevodom grč. riječi ξένος u značenju "stranac, tuđin, došljak".

Moguće je navesti da riječ gost ima i zajednički korijen u latinskoj riječi *hostis*, odnosno *hospes* koje ga označavaju, kao i da sanskritska riječ *gosthi* sa značenjem "rodninski" (veza) ima isti korijen.

Biti *gost* podrazumjevalo je imati viši stupanj redovničke časti. U pitanju je izrazito crkveni čin koji je bio povezan sa zaslugama isključivo vezanim za područja duhovne djelatnosti, te koji je morao imati uporišta u tradiciji i praksi ranog kršćanstva, te usko povezan sa misijom kršćanskog *gostoljublja* kojeg je moguće pronalaći u mnogobrojnim primjerima Starog i Novog Zavjeta.

Gosti su, uz druge dužnosti, obavljali službu starješina u kr'st'janskim zajednicama, iako treba napomenuti kako su i po hijerarhiji niži starci također obavljali tu istu službu jer su i jedni i drugi imali funkciju administratora i upravitelja. Čini se bitnim naglasiti kako su *gosti* kao viši i *starci* kao niži dostojanstvenici poznati pod zajedničkim nazivima *strojnici* i *poglaviti kr'st'jani* ('*domini maiores christianorum*'), koji su bili *administratores* kr'st'janske sljedbe.

grȍš, *m* (lat.-bos.), *osmanski sitni novac od 40 para (akči) od 1/100 lire vrijednosti.*
< bos. izv. od osm. tur. *guruş* < njem. *Groschen* < lat *grossus.*

grùntōvnica *f* (njem.), *ustanova, ured u kome se vode zemljišne knjige sa podacima o nepokretnim imanjima jedne katastarske oblasti.*
< njem. *Grundbuch* < *der Grund* "zemlja, zemljišni posjed".

hȁir-sahibija, hȁjir-sahìbija, *m* (ar.-bos.), *dobrotvor, obnovitelj ili osnivač zadužbine.*
< osm. tur. *hayir sahibi* "dobrotvor", bukv. "vlasnik dobra", odnosno od osm. tur. izft. *hăïr* "dobro dijelo; dobrota" i *sāhib, sahip* "vlasnik, gospodar; posjednik" + bos. nast. *-ja*.

hájāt -játa *m* (ar.), *hodnik u prizemlju kuće, predsoblje; trijem.*
< osm. tur. *hayat* "spoljni hodnik od unutarnjih sobnih vrata do vanjskih kućnih vrata < ar. pl. *ḥayāṭ,* sing. *ḥā'iṭ* "zid".

hájrāt -áta *m* (ar.), *upotrebljava se i kao sing. i kao plural: dobro djelo, dobrotvorna ustanova (objekat), zadužbina i dobra djela, dobrotvorne ustanove, zadužbine, legati.*
< osm. tur. *haurat* < ar. pl. *ḫayrāt,* sing. *ḫayrä.*

hála (ála) *f* (ar.), *zahod; nužnik, ćenifa, klozet.*
< osm. tur. *halâ* < ar. *ḫalā'.*
halàliti (ar.-bos.), *oprostiti; pokloniti.*
< izv. od ar. *hàlāl* "oprost" + bos. nast. *-iti*.

hálka (hâlka) *f* (ar.), *kolut, karika, obruč (bilo da je od drveta, žice, željeza ili od nekog drugog materijala).*
< osm. tur. *halka* < ar. *ḫalqa,* "obruč, prsten"...

Halka kao zvekir na vratima je redovno gvozdena.
hálvat *m* (ar.), *velika, prostrana soba u prizemlju kuće.*
< osm. tur. *halvet* "prostrana soba" < ar. *ḫalwä* "samoća, praznoća".

Halvat se smatra strogo intimnom porodičnom sobom, u kojoj su ukućani sigurno od bilo kakvog uznemiravanja. Otuda je ovaj prostor u kući i dobio ovaj naziv.

hámām -áma *m* (ar.), *javno kupatilo.*
< osm. tur. *hamam* < ar. *ḥammām.*

hamámdžija *m* (ar.-osm. tur.), *upravitelj ili poslovođa javnog kupatila.*
< osm. tur. *hamamcı,* od *hamam* + osm. tur. suf. *-ci.*

hamámdžik *m* (ar.-osm. tur.), *kućno kupatilo, banjica u muslimanskoj kući.*
< osm. tur. *hamamcık,* od *hamam* + tur. demin. suf. *-cik.*

hambardžije *pl.* (perz.-osm. tur.), *posebni čuvari magacina hrane koji su se ujedno brinuli i o snabdijevanju utvrda hranom.*
< osm. tur. *hämbār, hänbār* < perz. *anbār* "spremište, skladište + suf. *-cı*.

hân, hána *m* (perz.), *objekt koji služi za svratište i prenoćište putnika.*
< osm. tur. *han* < perz. *ḫān, ḫāne* "kuća".

Hanovi su se nalazili u gradovima i na drumovima. Veći hanovi su građeni tako da je u sredini zgrade postojalo i prostorno natkriveno dvorište, gdje se vršio istovar trgovačke robe. Prizemne prostorije takvih hanova sastojale su se od kamenih magaza sa gvozdenim vratima osiguranim od požara i eventualnih provala.

hân (**kan**) *m* (osm. tur.-tatar.), *car, vladar; titula mongolskih i osmansko-turskih vladara. a kasnije se dodavala uz imena plemića i vrlo uglednih ljudi.*
< osm. tur. *han* < perz. *ḫān* < staroturskog odnosno tatarskog *hang, vang* "vladar".

háne (perz.), *kuća.*
< osm. tur. *hane* < perz. *hāne*.

hanùma -e i hanùm *f* (osm. tur.-tatar.), *gospođa, odličnija muslimanka; žena, supruga.*
< osm. tur. *hanım,* istog značenja. Izvedeno od *hân, kân*.

hapsàna *f* (ar.-perz.-bos.), *zatvor; objekt u kojem se nalazi zatvor.*
< bos. izv. od osm. tur. *hapisane*, od *ḥäps* "zatvor" + ***hane*** (v.).

hȁrāč -ača *m* (ar.), *glavarina, vrsta ličnog poreza koji se za osmanske vladavine ubirao od muškaraca nemuslimana.*
< osm. tur. *haraç* < ar. *ḫarāǧ*, "trošak, izdatak; porez".

Ovaj termin bio je sinonim sa terminom '*džizija*'. Pravni osnov je bila okolnost što nemuslimani nisu služili vojsku. S druge strane, ovaj lični porez služio je kao simbol pokornosti tih podanika državi a država je jamčila njihovu ličnu i imovnu sigurnost.

haràčlija *m* (ar.-osm. tur.), *onaj koji ubire harač, poreznik.*
< osm. tur. *haraçli*, od ***harač*** (v.) + suf. *-li*.

harámija (hràmija), *m* (ar.-bos.), *razbojnik, bandit.*
< osm. tur. *harami* < *haram* "sve ono što je nedozvoljeno, zabranjeno" + ar.-perz. adj. suf. *-ī* + bos. nast. *-ja*.

hàrem *m* (ar.), *ograđeno džamijsko dvorište koje je često jednim dijelom i greblje; muslimansko groblje.*
< osm. tur. *harem,* sa značenjem kao i u bos. j. < ar.

ḥaräm “nedozvoljen, zabranjen: svetinja. Zabranjen prostor oko objekta za molitvu”.

hàremluk *m* (ar.-tur.), *greblje, osobito greblje uz džamiju.*
< osm. tur. *haremlik,* od ***harem*** (v.) + suf. *-lik.*

hâs -ása, [pl. hâsovi] *m* (ar.), *carsko imanje, dvorsko imanje; lenski posjed osmansko-turskih sultana, članova dinastije ili visokih dvorskih i državnih funkcionera, koji je donosio preko 100.000 akči godišnjeg prihoda.*
< osm. tur. *has* < ar. *ḫaṣṣ* “poseban, specijalan”.

hàsas, *m* (ar.), *noćni stražar, noćni čuvar.*
< izv. od osm. tur. *asas* < ar. *asäs*, sing. *äss* “noćni čuvar”.

hasènāt pl. (ar.), *dobročinstva, dobra dijela.*
< osm. tur. *hasenat* < ar. pl. *hasänāt* “dobro dijelo”.

hȁzna (*ȁzna*) *f* (ar.), *blagajna, riznica; blago.*
< osm. tur. *hazne, hazine,* vulg. *hazna* < ar. *ḫazīnä* “blagajna, riznica”.

hèndek *m* (perz.), *dubok i širok jarak, rov iskopan oko utvrđenja radi sprečavanja pristupa neprijatelju, opkop sa odbrambenim namjenama.*
< osm. tur. *hendek, handek* < ar. *handäg* < perz. *kende* “rov, jarak, prokop”.

herdòglija *m* (tur.), *pratilac, onaj koji ide pozadi, iza.*
< osm. tur. *ard oglu, art oglu* “pozadinac”.

herètik -ici, *m* (lat.), 1. *krivovjerac, odmetnik, bulgarus, bogomil, bogumilski heretik, jeretik, babun, pataren, otpadnik od zvanične kršćanske vjere; osoba koja praktikuje herezu ili se protivi dogmi;*
2. *kr'st'janin/kršćanin koji je odstupio od institucionalnog, pravovjernog vjerskog učenja; onaj koji poriče neku vjersku istinu, dogmu, ili u nju sumnja.*
< izv. od lat. *haereticus*, (v.) ***hèreza***.

heretička kȕga (lat.-njem.), *frazeološka konstrukcija u značenju krivovjerna (odmetnička) pošast; korištena za ostvarivanje cilja progona i iskorijenjivanja bosanskih kr'st'jana* (kaločki nadbiskup Benedikt).
< izv. od višer. lek. lat. *haereticus* “herètik” [adj. sa bos. nast. *-ska*, “heretička”] + njem. bav. dial. *Koge* “kȕga”.

heretička zloća (lat.-pra.sl./st.sl.), *frazeološka konstrukcija u značenju krivovjerna (odmetnička) zločestoća; koristila se kao kterizacija (osuda) kr'st'janskog vjerovanja u okviru datih papinskih zaduženja franjevačkom redu koji se nalazio u Usori; politička akcija protiv samostalnosti bosanskog vladara.*
< izv. od višr. leks. lat. *haereticus* “herètik” [adj. sa bos. nast. *-čka*, “heretička”] + pra. sl./st. sl. зълъ “zȁo” [značenje izvedeno preko sin. (“bezobraznik, bestidnik, licemjer, bezočnik, nečasnik, pakosnik, zloća, pretvornik...”)].

hèreza -e, [jeres, jereza] *f* (grč.), 1. *krivovjerje; vjerovanje koje su rimokršćanski crkveni autoriteti ocijenili kao iskrivljavanje kršćanske vjere od strane kr'st'jana;*
2. *slobodni izbor vjere ili krug vjernika koji čini takav izbor; protivljenje zvaničnoj dogmi koja je ustanovljena na Ekumenskim saborima;*
3. *učenja koja se protive službenoj rimokatoličkoj crkvenoj doktrini;*
4. *fig.* označava svojstvo osobe ili mišljenja koje je suprotno od ustaljenog i većinskog mišljenja rimokršćanske sredine. *Ipak, 'heretičko' ne znači 'pogrešno'.*

< izv. od lat. *hairesis* < grč. αἵρεσις *haíresis* "izbor, biranje, sljedba" od αιρεομαι, *haireomai*, "izabrati", odnosno haireîn “birati”.

Srednjovjekovne rimokatoličke crkvene vlasti su koristile silu (križarski pohodi, papinska inkvizicija) u nastupima prema *hereticima*, te obnovile poganski način kažnjavanja spaljivanjem živih osoba zbog *hereze*. Proliveno je puno krvi i spaljeno mnogo nevinih osoba, ali problem *hereze* i dalje je ostao aktivan.

hìdžra, hèdžra *f* i hìdžret *m* (ar.), *početak računanja muslimanske ere, 15 ili 16. jula 622. g. n. e. (1. muharema prve godine po Hidžri). Naziv je došao otud što je te godine Poslanik Muhamed a.s. preselio (hidžret učinio) iz Meke u Medinu, što se smatra važnim događajem u početnom razvoju islama.*
< osm. tur. *hicret* < ar. *hiǧrā* “seoba”.

hisar *m* (ar.), *grad, ‘tvrđava’, manja utvrda sagrađena od čvrstog materijala (kamena ili cigle) ali bez kula i poligonalnih bastiona (tabija), obično i bez bedema.*

Ovaj termin često se u mnogim zvaničnim spisima koristi i kao sinonim za različite konstruktivne vrijednosti utvrda *(kal’a)* < ar. *ḥiṣār.*

hîža *f* (pra.sl./st.sl.) 1. *obitavalište; kȕća ali i samostanski objekat redovničke zajednice bosanskih kr’šć’jana;*
2. *središte duhovnog, crkvenog i kulturnog života koje je najbliže ranokršćanskim oratorijima gdje se izvodilo javno bogosluženje.*
< pra. sl./st. sl. *xyža* [*hiža* u značenju *kȕća* navodno je preuzeta od germanskog **hūzan*].

Hiža Dida bosanskog vrijedila je kao sigurno utočište za sve one koji su progonjeni i u njoj zatražili zaštitu, odnosno ona je nepovredivo uživala *ius asyli*, koje nije mogao narušiti ni sam vladar.

Dubrovčani su kr’šć’janske hiže dosljedno označavali latinskom riječju *domus* i talijanskom *casa*, uz koje su nerijetko stavljali ime njezinog starješine, ili odrednicu reda kojom su isticali njegovu crkvenu pripadnost (*caxa di patareni,* odnosno *domus christianorum* i *domus patarenorum* [u savremnim izvorima *domos patarinorum*]).

hôd m (bos.), 1. *kretanje koracima; hodanje, koračanje, pješačenje; način hodanja i koračanja.*
2. *jedinica za izravno mjerenje udaljenosti.*
< pra. sl./st. sl. *xodъ* “put”.

honesta missio [pl. *honestae missiones*], (lat.), *sintagma sa značenjem 'časni otpust iz vojne službe' u Rimskom carstvu.*
< izv. od lat. *hŏnestas* ”ugledan, poštovan, častan, cijenjen” + *mĭsĭo* “otpuštanje, otpremanje, otpust iz vojničke službe”.

Ova forma vojničkog otpusta bila je povezana s određenim povlasticama (*praemia militiae*). Između ostalog, plaćena je isplata u novcu legionarima od strane riznice. Otpušteni legionar dobijao je svjedočanstvo (*tabulæ honestæ missionis)* nakon službe od 20 do 26 godina na osnovu koje je ostvarivao povlastice.

Osim *honesta missio* postojalo je i prijevremeno otpuštanje iz zdravstvenih razloga (*missio causaria*), te zbog nepoštivanja vonih pravila (*missio ignominiosa*).

Horion Bosona – *χώρίον Βόσωνα (grč.), sintagma u značenju 'Zemljica Bosna'; prvo spominjanje imena 'Bosna' 960. godine kod Constantinusa Porphirogenetusa (Konstantin Porfirogent) u djelu 'De Administrando Imperio' (Upravljanje državom).*

hȕkum, *m* (ar.), *presuda; zapovijest.*
< osm. tur. *küküm* < ar. *hukm.*

Hûm (st.sl.), 1. *naziv koji označava Humsku zemlju ('Chelmania') u srednjem vijeku;*
2. *srednjovjekovno područje, smješteno u slivu rijeke Neretve u današnjoj zapadnoj Hercegovini i dijelu istočne Hercegovine. Obuhvaćalo je područje uz Jadransko more od ušća rijeke Neretve do Dubrovnika, uključujući i Pelješac, a graničilo je na sjeveru s 'zemljom' Bosnom, na istoku sa Raškom i na jugoistoku s Travunjom i Dubrovnikom.* < st. sl. *хлъмъ*.

hȳpŏcaustum -i, n (lat.), *antički sistem za zagrijavanje prostorija toplim vazduhom.*
< lat. *hȳpŏcaustum* "podna grijalica".

iltìfa (irtìfa) *f* (ar.), *utvrđivanje tačnog vremena po 'a la turca' satu vršeno pomoću rubtahte, naročitog pomagala za mjerenje položaja sunca.*
< osm. tur. *irtifa* < ar. *irtifā* "visina".
ìmām, -áma *m* (ar.), *svešteno muslimansko lice kome je glavna dužnost da predvodi skupno klanjanje* ***namaza*** (v.) *u džamiji (svakodnevno pet puta).*
< osm. tur. *imam* < ar. *imām,* osn. zn.: "vođa".

imbrex -ĭcis, *f* (lat.), *krovopokrivač od drveta u formi* ***šindre*** (v.).

ìmza, *f* (ar.), *potpis, vlastoručni potpis; autograf.*
< osm. tur. *imza* < ar. *imdā'.*
ináčija, inádžija, *m* (ar.-osm. tur.-bos.), *svađalica; kapriciozan čovjek.*
< osm. tur. *inatçi* < ar. *inād* + osm. tur. suf. *-çi* + bos. nast. *-ja.*

insula, pl. *insulae f* (lat.), *naziv za tip rimskog objekta čija je glavna namjena bila smještaj građana, u pravilu plebejaca ili drugih osoba koje su pripadale nižoj ili srednjoj klasi.*
< lat. *insŭla* "otok" ili "ostrvo".

inšā' (ar.), 1. *epistolografija, pisma kao književna epistolarna forma osmanske književnosti, a time i dijela bošnjačke književne prošlosti, to jest od 15. do 19. stoljeća;*
2. *općenito se podrazumijeva pisanje zvaničnog ili privatnog pisma po pravilima koja se pri tome primjenjuju;*
3. *posebna književna vrsta pisanja proznog teksta, posebno elegantno stiliziranog literarnog pisma.*
< osm. tur. *inša* < od ar. inf. četvrte vrste gl. *inšā'* "izvedba, sastavljanje, pisanje, epistolografija, frazeologija, literarni sastav, esej"... od iz četvrtog kor. gl. *anša'a* "uzdignuti, sastaviti govor, napisati knjigu"... < iz korijena prve vrste gl. *n-š-'* "uzdizati se, *postati, razviti se, proizaći, izniknuti, slijediti"... Osoba koja piše prozne tekstove unutar stiliziranog literarnog pisma naziva se munši (munši).*

ispendža *f* (osm. tur.), *lični porez ili 'rusûm-i raiyyet' kršćanske i hrišćanske raje je plaćan spahiji (a ne državi) u novcu.*

Plaćali su je svi odrasli i za rad sposobni kršćani i hrišćani, tzv. obična *raja*. *Ispendžu* su plaćali i muslimani, ali pod nazivom '*resm-i čift*', koji bi držali zemlju upisanu na kršćane.
< osm. tur. *ispenca* < lat. *spensa* "feudalni porez".

jànjičāri, jènjičāri, jàničāri, -ara. sing, jànjičār -ara *m* (osm. tur.), *poznati rod osmanske vojske koju je osnovao sultan Orhan 1328. g. U početku su vojnici regrutovani od pomuslimanjenih hriščana. Ukinuti su uvođenjem*

nizama 1826. g. za vladavine sultana Mahmuda II.
< osm. tur. *yeniçeri* < osm. tur. *yeni* "nov" i osm. tur. *çeri* "vojska".

japija *f* (osm. tur.), *drveni građevni materijal, građa.*
< osm. tur. *yapı.*

járak -rka *m* (osm. tur.-bos.), *prokop, kanal.*

jatàgan, -a i jatàgān, -ana *m* (osm. tur.), *dugi zakrivljeni nož poput sablje koji se nosi za bensilahom, handžar.*
< osm. tur. *yatağan.*

Jènipazar (Jèni-Pàzār, Jènji-Pàzār) -ara m (osm. tur.-perz.), *Novi Pazar, najveći grad bivšeg Novopazarskog Sandžaka.*
< osm. tur. *Yeni Pazar* "Novi Pazar" < *jeni*, indecl. adj. "nov" + *pazar* "pijaca".

jìgit, jìđit, đìgit *m* (osm. tur.), *1. junak, hrabar i odvažan čovjek.*
2. dobar jahač konja.
< osm. tur. *yiğit.*

jòldāš -āša *m* (osm. tur.), 1. *saputnik; prijatelj.*
2. *kao vojni termin znači učesnik nekog ratnog pohoda, ratni drug.*
< osm. tur. *yoldaş "saputnik"* < *jòl "*put, staza" + postpoz. *-daş "*udruživanja ili zajednice".

jùrīš, -iša *m* (osm. tur.), *napad većeg broja vojnika prema neprijatelju, navala, nasrtaj.*
< osm. tur. *yürüyüş* izv. od *yürümek* "ići, hodati; napredovati; kretati se; marširati; napasti."

jurìšati, *navaljivati, napadati*. Izv. od ***juriš*** (v.).

jùzbaša *m* (osm. tur.), *kapetan, zapovjednik buljuka.*
< osm. tur. *yüzbaşi,* tur. izft. kompon. od *jüz* "stotina" i *baş* "glava".

kàdija *m* (ar.), *šerijatski sudija.*
< osm. tur. *kadı* < ar. *qāḍī, qāḍin,* part. akt. od *qaḍā (qḍy)* "suditi".

kàdiluk *m* (ar. -osm. tur.), *nadležno područje jednog kadije: srez.*
Osmansko carstvo se djelilo na ***vilajete*** (v.)*, vilajeti na* ***sandžake*** *(*v.), *sandžaci na* ***kadiluke*** (v.), *kadiluci na* ***nahije*** (v.), *nahije na sela,* ***kasabe*** (v.) *i gradove, a kasabe i gradovi na* ***mahale*** (v.).
< osm. tur. *kadılık,* v. kadija + suf. *-lik.*

kagànāt *m* (mong.), *vlast kagana; područje vlasti jednog avarskog kagana; oblast ili država kojom upravlja kagan.*
< mong. *kàgān* "naslov visokih knezova u mongolskih naroda; *kan*".

kal'a *m* (ar.), *utvrda, grad, veća i jako utvrđena 'tvrđava' sagrađena od čvrstog materijala, kamena ili cigle, snadbjevena kulama i bastionima (tabijama) te opasana bedemima.* < ar. *kal'a.*

kàlaj *m* (osm. tur.), *kositar, bijeli metal kojim se zaštićuje (presvlači) bakreno posuđe.*
< osm. tur. *kalay.*

kalàjisati, kalàisati -išēm, *presvući, zaštititi suđe kositrom.*
Izv. od ***kalaj*** (v.).

kalàuz, kalàvuz, *m* (osm. tur.), *putovođa, vodić.*
< osm. tur. *kilavuz.*

kȁldrma *f* (grč.), *kamenom popločan put ili avlija.*
< osm. tur. *kaldırım* < grč. *kalós drómos* "lijep put".

kaldrmisati -išem, **kàldrmiti** -īm (grč.-bos.), *postavljati kaldrmu.*
< bos. izv. od osm. tur. *kaldirim* < grč. *kalós drómos* "lijep put".

kàlpak *m* (osm. tur.), *vrsta kape: vojnička kapa kod koje je obod od krzna*.
< osm. tur. *kalpak*.

kalùpiti, kalùfiti, *nešto dovoditi u pravilan oblik, u lijepu formu: 'fes kalufiti'*.
Izv. od kalup, kaluf *m* (perz.) "obrazac; modla, forma; oblik".

kànat *m* (osm. tur.), *prozorsko krilo, krilo od vrata.*
< osm. tur. *kanad.*

kânūn, -una (grč.), *zakon uopće.*
< osm. tur. *kanun* < ar. *qānūn* < st. grč. *kanōn.*

kàpak, kȁpka *m* (osm. tur.), *poklopac, zaklopac (kapak na sahanu, prozorski kapci, očni kapci...)*.
< osm. tur. *kapak*.

kapìdžija *m* (osm. tur.), *vratar.*
< osm. tur. *kapıcı,* v. kapija + suf, *-cı*. (v.) ***bevab***.
kapìdžik i kàpidžik *m* (osm. tur.), *manja vrata, vratašca; sporedna vrata prema ulici ili susjednoj bašči, ili avliji.*
< osm. tur. *kapıcık,* demin. od *kapı* "vrata" + suf. *-cık*.

kàpija *f* (osm. tur.), *vrata.*
< osm. tur. *kapı.*

kapi kal'á (osm. tur.), *ulazna kula, prolazna kula, kula kroz koju se prolazi.*
< osm. tur. izv. od *kàpi* "vrata, prolaz" + *kal'á* (kúla, toranj, utvrda; fortifikacijski objekt).

kapìtel (kapitȅl) *m* (lat.), *gornji, završni istaknuti dio, glava stupa, u pravilu ukrašena, nosi teret luka ili grede.*
< lat. *căpĭtŭlum* "glavica" < dem. od *căput* "glava".

kaplàma, paklàma *f* (osm. tur.), *cijepana jelova daska koja se koristi kao pokrov kućnog krova ('drveni krovovi').*
Razlika između kaplame i šimle (šindre) je u tome što šimla ima strug sa jedne strane za nalijeganje daske na dasku, a kaplama nema. Zbog toga kaplama lakše zakišnjava i brže propada.
< osm. tur. *kaplama,* part. akt. od inf. *kaplamak*.

kapundan *m* (osm. tur.), *vrhovni zapovjednik kapetanije.*
(v.) ***kapundanluk***.

kapudani kal'a *m* (osm. tur.-ar.), *kapetanijska utvrda.*
Izv. od osm. tur. ***kapundanluk*** (v.) i ar. ***kal'a*** (v.).

kapundanluk (kaptanlık) *m* (tur.), *kapetanija, upravno područje pod upravom nasljednoga kapetana.*
< osm. tur. *kapundanlük*.

karàvān, -ána *m* i karavána *f* (perz.), *povorka robom natovarenih kola, konja...*
< osm. tur. *kervan* < perz. *kārwān.*

karje *m* (ar.), *selo, naseobina, naselje čiji se stanovnici isključivo ili pretežno bave seoskom privredom, a posjeduju svoju teritoriju i definirane granice, svoj atar.*
< ar. *ḳaryä.*

kasába *f* (ar.), *manji provinscijski grad, gradić palanačke orijentalne fizionomije, pokrajinsko trgovište.*
< osm. tur. *kasaba* (gen. pl. *kasábā*) < ar. *qaṣabā* "utvrđeno područje".

katàstar *m* (njem.), 1. *državna evidencija koja sadrži podatke o česticama, zgradama koje trajno leže na površini i ispod nje, i o pravnim režimima u odnosu na zemljište/česticu o kojoj se radi.*
2. *skup grafičkih i pisanih dokumenata u kojima je iskazan određen broj informacija o svakoj zemljišnoj čestici i o nepokretnim objektima koji se nalaze na njoj.*
< njem. *Kataster* < lat. *catastrum*, odnosno *capitastrum* "spisak poreza po glavi" < *caput* "glava, lista ljudi".

kȁur, kàurin, *m* (perz.), nemusliman.
< perz. *gabr* (*gawr, gaur*) "pripadnik zoroastrijske vjere".

kàzā gen. kazáa, *m* (ar.), 1. *niža teritorijalnoadministrativna jedinica prvobitne podjele osmanske teritorije u Bosni;*
2. *administrativni izraz kojim se označava kotar, srez odnosno područje jednog kadije, osmanskog sudije, koji se razlikuje od osmanske institucije kadiluka.*
< osm. tur. *kaza* < ar. *gadā*.

kàzma *f* (tur.), *trnokop; pijuk.*
< osm. tur. *kazma*, part. od inf. *kazmak* "kopati zemlju".

kaznac -a, *m* (pra.sl./st.sl.), *državni službenik u srednjovjekovnoj Bosni koji je bio zadužen za financije na području pod njegovom jurisdikcijom.*
< pra. sl./st. sl. *kazń* "kȁzna i kazniti" čije je prvobitno značenje bilo "ono što je izrečeno, dosuđeno".

kethudā *m* (perz.), *pomoćnik, zastupnik vezira, paše, deftedara ili kojeg drugog dostojanstvenika.* (v.) ***ćehája***.
< perz. *kethudā, kedhudā* < perz. *ked* "kuća" + perz. *hudā* "gospodar, vlasnik".

kìtāb (ćìtāb) *m* (ar.), *knjiga (posebno teološka).*
< osm. tur. *kitāb, kitap* < ar. *kitāb* "knjiga; pisanje; pismo; spis, akt, dokument; registar; rukopis"...

kòlōnija (starorimska) *f* (lat.), 1.*naseobina, naselje; prema politikološkim i historijskim tumačenjima, se određuje kao teritorija rimskih građana na teritoriju koji je osvojio Rim;*
2. *naseobina koje su Rimljani osnovali radi odbrane osvojenih krajeva;*
3. *zemlja ili teritorij koji je neposredno gospodarski i politički ovisan o nekoj razvijenoj državi, odnosno teritorija u rimskom vlasništvu;*
4. *Teritorija koja se nalazi izvan područja matične države Rimske carevine i koja nema vlastitu političku i privrednu vlast.*
< lat. *cŏlōnia* "posjed zemlje na selu" od *cŏlōnus* "seljak polukmet, zemljoradnik".

Etimolozi zastupaju stav kako je ova riječ grč. porijekla od kovanice *kolo ninonis* "tuđa vlast".

U početcima kolonije (*coloniæ*) su predstavljale vojna uporišta. Pošto se širenjem Rimskog carstva više nisu nalazile na neprijateljskom području, odnosno bivale su sve udaljenije od neposredne ratne ugroženosti, gubile su prvobitnu namjenu te su se transformirale u gradska naselja.Takva forma kolonije (*colonia*) bila je mjestom nagrade, odnosno mjesto gdje su rimski legionari dobili zemlju, što je ujedno i bilo mjesto širenja rimske kulture u rubnim rimskim provincijama i mjestom mirne pacifikacije ratobornih pograničnih plemena.

kònak *m* (osm tur.), 1. *rezidencija; zgrada nekog visokog upravnog ili vojnog zapovjednika.*
2. *kuća uglednog domaćina.*
3. *prenoćište, noćište.*
4. *jednodnevno putovanje, dan hoda (od jednog prenoćišta do drugog).*
< osm. tur. *konak, izv. od inf. konmak "odsjesti, biti gost".*

konfident (konfidȅnt) -nātā *m* (fran.), *osoba koja dostavlja podatke policiji ili tajnoj službi; špijun, doušnik, uhoda.*
< fran. *confident* < tal. *confidente* < lat. *confidens* "povjerenik, pouzdanik, povjerljiva osoba".

kòrāk *m* (bos.) 1. *Pokret nogom pri hodu, dio hoda, koračaj.*
2. *jedinica za izravno mjerenje udaljenosti, dužine i širine poređenjem s dijelovima tijela.*

korkàluk, (kalkàluk) *m* (osm tur.), *ograda koja se postavlja ondje gdje postoji opasnost da bi se moglo pasti: ograda na ćupriji, ograda oko šerefeta na munari...*
< osm. tur. *korkaluk,* bukv. "strašivost"; mjesto straha, od *korku* "strah" + suf. *-luk*.

kòtār pl. -evi, *m* (bug.), *upravna jedinica veća od općine, odnosno manja od gradske općine; kvart, okrug.*
< bug. *kotar* "tor za janjce".
kràjīšte -a, *n* (pra.sl./st.sl.), 1. *privremena administrativna jedinica koja se nalazi uz granicu Osmanskog carstva; Bosansko krajište, Krajište Isa-bega Ishakovića;*
2. *područje pod upravom vojvode ili krajiškog bega u ime najbližeg sandžaka s pojačanim pojasom utvrda i zadaća ofenzivne ili defanzivne naravi.*
< izv. od pra. sl i st. sl. *krajь* "krâj" (područje Zemlje) + bos. nastavak *-ište*; (v.) ***sèrhāt***.

krȅč *m* (perz.), *kreč, vapno koje nastaje pečenjem kamena krečnjaka.*
< osm. tur. *kireç, gec* < perz. *gaċ* "kreda".

kúla *f* (ar.), 1. *višespratni kameni objekt, samostalni ili kao dio većeg kompleksa, četvrtast ili okrugao.*
2. *utvrda u formi fortifikacijskog objekta.*
< osm. tur. *kule , kulle* < ar. *qullä* "toranj, kula".

kulesi'ne bakınız (osm tur.), 1. *branič kula.*
2. *trajni objekt fortifikacijskog graditeljstva, glavna kula.*
< osm. tur. izv. od *kulesi* "komandni toranj, osmatracnica" + *bakın* "vidjeti, pogledati".

kùluk *m* (osm tur.), 1. *služenje, služba uopće.*
2. *bilo koji rad, svaka služba u korist države, odnosno sultana.*
3. *rad za opće državne potrebe, te pravo u vidu naknade za oslobađanje od državnih i feudalnih poreza, a kasnije i besplatni rad nepovlaštenih za opće državne potrebe.*
< osm. tur. *kulluk "služba, služenje".*

kr'st'janin -a [pl. kr'st'jani] *m* (pra.sl./st.sl.), 1. *pripadnik kr'st'janske vjere i Bosanske crkve koja je imala vlastiti sistem unutarnje organizacije s odgovarajućom hijerarhijom, stepenovanim dostojanstvom i redovničkom časti označenom vlastitim nazivljem;*
2. *redovnik Bosanske crkve koji je morao zadovoljiti određene uvjete, okolnosti, postupak i obred da bi se mogao priključiti zajednici, a u nekim dogmatskim pitanjima napustio službeno učenje velikih kršćanskohrišćanskih crkava, zbog čega je smatran krivovjernikom i nazivan raznim pogrdnim nazivima;*

3. *pripadnik Bosanske crkve koji se u dokumentima iz drugih sredina (npr. papinskih legata i franjevačkih misionara) tretira kao pripadnik i sljedbenik dualističkog krivovjerja, a koji je odbacio atribuciju 'sveta i katolička', ali zadržao atribut 'apostolska' posredstvom kojeg je branio vlastitu vjersku izvornost, porijeklo, legitimitet i ortodoksiju svoje crkve. Također i u sinodicima Pravoslavne crkve taj isti 'kr'st'janin' tretiran je kao 'zli heretik, prokletni babun, lažni kršćanin koji se ruga pravoj vjeri'...;*
4. *redovnik koji je, po dubrovačkim izvorima, osim svojih redovničkih obaveza obavljao i druge poslove: posredništvo između domaćih i inozemnih trgovaca, poslanstvo u inozemnim zemljama, pregovaranje oko neriješenih problema kako u zemlji tako i u inozemstvu, bio garant za određene postignute dogovore, čuvao javne isprave, općenito uzevši, bila je to osoba koja je svojim moralnim autoritetom mogla utjecati na ponašanje srednje i lokalne vlasti u zemlji.*
< izv. od pra. sl./st. sl. *krstъ* "križ" unutar bos. sl.-suf. tvor. *kr'st'-ja-nin* > "kr'st'janin".

Osmanska izvorna građa u defterima dosljedno razlikuje "savršene kr'st'jane" od drugih kršćana, katolika i pravoslavnih, koji se nazivaju "gâvur" ili "gebr" i "kâfir" u značenju "nemusliman, nevjernik", tj. osoba koja nije musliman i ne slijedi islam kao religiju (vjeru). Također se posebno spominju i porodične zajednice *kr'st'jana* (v. *mŕsnī ljûdí*) u kojima borave laici.

kr'st'janica -e *f* (pra.sl./st.sl.), *ženska članica duhovnog staleža Bosanske crkve koja je u okviru svoje djelatnosti obnašala određene službe kako duhovnog tako i svjetovnog karaktera, te se brinula za duhovne potrebe svojih sljedbenika i rad crkvene organizacije;* (v.) ***kr'st'janin***.

kujija *f* (osm. tur.), *duboki bunar, jama, čatrnja.*
< osm. tur. *kuyu* i bos. suf. *-ja*.

kúla *f* (ar.), 1. *višespratni kameni objekat, samostalni ili kao dio većeg kompleksa, četvrtast ili okrugao;*
2. *utvrda u formi fortifikacijskog objekta.*
< osm. tur. *kule, kulle* < ar. *qullä* "toranj, kula".

kulesi'ne bakınız (osm. tur.), 1. *sintagma sa značenjem 'branič kula';*
2. *trajni objekat fortifikacijskog graditeljstva, glavna kula.*
< osm. tur. izv. od *kulesi* "komandni toranj, osmatracnica" + *bakın* "vidjeti, pogledati".

kùluk *m* (osm. tur.), 1. *služenje, služba uopće;*
2. *bilo koji rad, svaka služba u korist države, odnosno sultana;*
3. *rad za opće državne potrebe, te pravo u vidu naknade za oslobađanje od državnih i feudalnih poreza, a kasnije i besplatni rad nepovlaštenih za opće državne potrebe.*
< osm. tur. *kulluk* "služba, služenje".

Kùr'ān, -ána *m* (ar.), *sveta knjiga islama koja, po islamskom vjerovanju, sadrži poslednju Božiju objavu, objavljenu preko* ***Poslanika Muhameda a.s.*** (v.).
< tur. *Kur'ān* < ar. *Qor'ān,* osn. zn. "recitovanje, učenje; ono što treba čitati".

kùrisati, kùrdisati -išem (osm tur.-bos.), *navijati i korigirati vrijeme na satnom mehanizmu.*
< osm. tur. *kurmak* "postaviti, napraviti; naviti sat".

kustódija *f* (lat.), *administrativna jedinica niža od provincije kod franjevaca.*
< lat. *custōdĭa* "čuvanje, nadzor" (*custodire* "čuvati, držati").

kurtína *f* (fr.), *dio odbrambenog zida (bedema) neke utvrde koji se nalazi između dviju kula ili uporišta,* (v.) ***bastìōn*** < fr. *courtine* "zastor".

làgum (làgum) *m* (perz.), *komunikacioni hodnik podzemnog karaktera, tunel bez svjetlosti srednjevekovne utvrde, podzemni prolaz, hodnik; tunel.*
< osm. tur. *lâgun* < perz. *nạ̀m* "mina, miniran potkop, podzemni prolaz koji je stvorio čovjek".

lār -is, [pl. lares] *m* (lat.), *pored penata i lari su bili duhovni zaštitnici gospodarstva svake porodice kod Etruraca i Rimljana.*
< lat. *lāris* "kućni bogovi"; fig. "dom, kuća, boravište".

Glavno zaštitno porodično božanstvo bio je *lar familiaris.* Predstavljao je utemeljitelja porodice i bio na vrhu skupine porodičnih duhova zaštitnika. *Lari* su izvorno bili skupina bogova koji su čuvali polja i raskršća. Premda ih se poštivalo skupno, na granici između dva ili više gospodarstva, svako je gospodarstvo imalo svog pojedinačnog *lara*. Kako je briga o gospodarstvu uključivala i zaštitu kuće, tako su *lari* postali porodična zaštitna božanstva. Ovidije ih opisuje kao *noćne promatrače, čuvare porodice i doma*. Vremenom se *lar familiaris* povezivao s kultom mrtvih predaka (*Di manes*) jer on je bio taj koji je simbolizirao snagu naslijeđenu od predaka, snagu koja je omogućavala prosuđivanje u razumijevanju božanskih zakona i zaštitu u svakodnevnom životu.

latituda *f* (lat.), *geografska širina, ugaona udaljenost nekog mjesta od ekvatora na sjever ili jug.*
< lat. *latitudo*.

lêgija *f* (lat.), *veća borbena jedinica rimske vojske (od 4.000 do 6.000 vojnika); bila je podijeljena u 10 kohorata (taktička rimska jedinica).*
< lat. *lēgĭo* < *legere* "birati".

lîmes *m* (lat.), 1. *stražarnicama, utvrdama, nasipima ili zidom utvrđena granica Rimskog carstva;*
2. *općenito, granica, međa.*
< lat. *līmes* "linija razgraničenja".

loggia *f* (tal.), 1. *prizemni poluotvoren trijem s vidikom na jednu, dvije ili tri strane; lóža, lòđa;*
2. *otvoren natkriven prostor na pročelju zgrade, balkon zatvorenih bočnih strana.*
< tal. *loggia* (fr. *loge*).

lòpata -ātā, *f* (st. slav.), *ručno oruđe s dugom drškom i donjim metalnim dijelom nešto ukošenim, služi za grtanje i premještanje zemlje i nečeg rasutog.*
< st. slav. *lopata*.

magàza -ázā, *f* (ar.), 1. *magazin; dućan sazidan od kamena, podrum.*
2. *prizemno podrumska prostorija u objektu u kojoj se obično čuvaju poljoprivredni proizvodi.*
< osm. tur. *magaza* < ar. *mäḫāzin*, sin. *maḫāzän* "riznica" (nom. loci od *ḫazana* "čuvati imovinu na sigurnom mjestu").

màhala -ähālā, *f* (ar.), *dio grada, kasabe ili sela, gradska četvrt...*
< osm. tur. *mahalle* < ar. *mäḫalä*.

màhzar *m* (ar.), *kolektivna molba ili tužba, peticija, upućena iz naroda višim osmanskim vlastima.*
< osm. tur. *mahzar* < ar. *mahdar*, nom. loci od *hadara, udūr* "doći, prisustvovati".

màhfil *m* (ar.), *prostor galerije u džamiji gdje obično klanjaju žene*.
< osm. tur. *mahfil* < ar. *maḫfil*.

màngala *f* i màngal *m* (ar.), *predmet posebnog oblika, napravljen obično od bakra (a može biti i od mesinga, pleha ili pečene zemlje) u kojem se drži žeravica radi zagrijavanja prostorije, ili za podgrijavanje pečene kahve ili skuhanog jela*.
< osm. tur. *mangal, mankal*, istog značenja kao u bos. j.
< ar. *mänqal* (odn. *mängalah*), bukv.: "prenosilo" (u čemu se drži žeravica).

màjdan *m* (ar.), rudnik; kamenolom.
< osm. tur. *ma'den, māden* < ar. *ma'dan.*

maktúbdžija mektúbdžija *m* (ar.-osm. tur.), *pisar, sekretar.*
< osm. tur. *mektüpçü* < ar. *mäktūb.*

malìkāna (osm. tur.), 1. *pravni termin za doživotni zakup državnog dobara u Osmanskom carstvu, koji je uveden umjesto dotadašnjih jednogodišnjih zakupa – mukata*.
2. *ona kategorija zemljišnog posjeda koji je sultan ustupao nekom licu u potpuno vlasništvo (ar. 'milk', osm. tur. 'mülk', bos. 'miljač' – mulkovna dobra), bez ikakvih ograničenja i obaveza, te i pravom nasljeđivanja.*
< osm. tur. *mâla'kâna*.

mâlj *m* (lat.), *manje ili veće ručno oruđe, halat s valjkastim drškom, drveno ili željezno, kojim se nabija, razbija ili snažno udara kako bi se dobio željeni oblik ili postigao određeni cilj; bat.*
< lat. *malleus* "čekić".

Mamlahatejna *f* (osm. tur.-perz.), *Osmanska sintagma za oblast današnje Bosanske Posavine.*
< osm. tur. *m'emli* od *mem* "vlaga" + perz. *hatejna* "dupla" iz ar. pok. zamj. *hatejni* "ove dvije, duple".

màndal *m* (osm. tur.), *zapornica, zasun, reza; drvena ili željezna prečaga preko unutrašnje strane vrata; služi za osiguranje od provale.*
< osm. tur. *mandal* "zasun, reza, mandal"...

Marktflek *n* (st. njem.), *trgovište.*
< njem. *Marktflecken*.

marmor -ōris, *n* (lat.), *mramor, mermer; mramor sa urezanim slovnim znacima (grafemima) u formi miljokaza ('tabula his leteris incisa').*

martòloz *m* (grč.), *pripadnik posebnog roda vojske, koju su sačinjavali mještani, pješaci i konjanici, a imali su dužnost čuvanja kako utvrda tako i prigraničnih i pograničnih klanaca i prilaza.*

Vršili su službu javne bezbjednosti uopće u određenoj oblasti. Konjanici su dodatno bili angažirani i u vojnim pohodima izvan lokalnih teritorija. Bili su oslobođeni plačanja poreza i dažbina na svoje posjede.

Neposredne starješine martoloza nazivani su '*baše*', '*vojvode*', '*harambaše*' ili '*age*'.
< osm. tur. *martoloz* < n. grč. *armatólos.*

màše *f* (perz.), *dvokraka manja metalna alatka čiji krakovi se završavaju cirkularnim dijelom, a služe najčešće za uzimanje ćumura (drvenog uglja) za roštilj ili za razgrtanje i hvatanje žeravice, odnosno za podsticanje vatre.*
< osm. tur. *maşe* < perz. *māše*.

màšice *f* (perz.-bos.), isto što i *màše.*
< bos. izv. od ***màše*** (v.).

màzgāl, *m* (osm. tur.), *puškarnica na fortifikacijskom objektu, manji otvor na kuli ili tamnici, koji je s unutarnje*

strane širi, a s vanjske uži, tako da se može samo puščana cijev provući.
< osm. tur. *mazgal*.

màzija *f* (perz.-bos.), *čelik*, željezo.
< osm. tur. *mazı* < perz. *māzū* "šišarika" + bos. nast. -ja.

màzli, indecl. adj. (perz.-osm. tur.), *čeličan, od čelika.*
< osm tur. *mazili*, v. ***mazija*** + suf. *-li.*

medrèsa *f* (ar.), *srednja ili visoka vjerska škola koja se pohađa po završenom* ***mektebu*** (v.) *ili ruždije (prvi stepen srednje škole)*.
< osm. tur. *medrese* < ar. *mädräsä*, "škola", bukv. "mjesto gdje se nastava (*ders*) predaje".

mehćèma, mešćèma, mehkèma *f* (ar.) *sud, sudska zgrada*.
< osm. tur. *mehkeme* < ar. *maḥkämä* "sudnica".

mèkteb, mèktep (mèjtef, mèhtef) *m* (ar.), *muslimanska osnovna vjerska škola*.
< osm. tur. *mekteb, mektep* < ar. *mäktäb* "škola" (nom. loci od *kätäbä*, *kätb* "pisati").

mektúbdžija *m* (ar.-osm. tur.), *pisar, sekretar.*
< osm. tur. *mektüpçü* < ar. *mäktūb* "pismo" + suf. *-çü, -ci.*

meremáčija *m* (ar.-osm. tur.) onaj koji vrši građevinske popravke.
< osm. tur. *meremetçi* < *meremat* "popravka zgrade" < ar. *märämmä* + suf. *-ci.*

mèrtek *m* (osm. tur.), *greda, direk, balvan*.
< osm. tur. *mertek*.

mèsdžid (mèčet, mèčit) *m* (ar.), *manji molitveni prostor u kojem nema* ***minbera*** (v.) *(obično ni* ***munare*** [v.]) *i u kojem se, usljed toga, ne klanja podnevna molitva u petak zvana 'đuma'.*
< osm. tur. *mescid* < ar. *mäsǧid* "mjesto gdje se na sedždu (ničice) pada", tj. mjesto gdje se klanja.

mèters *m* (ar.), *gredica kojom se vrata sa unutarnje strane obezbjeđuju da se ne mogu otvoriti.*
< perz. *mèters* < ar. *miträs* "dodatna potpora vrata da se ne mogu otvoriti".

mèzār *m* (ar.), *grobno mjesto*.
< osm. tur. *mezār* < ar. *mazār* "posjeta; mjesto posjete; grob".

mezarìstān, -ána *m* (ar.-perz.), *greblje*.
< osm. tur. *mezaristan* < perz. *mezaristān* < ar. *maäzār* "ukopno mjesto" + perz. suf. za građenje imenica mjesta *-stan*.

mèzārluk i mezárluk *m* (ar.-tur.), g*reblje*.
< osm. tur. *mezarlık* < (v.) ***mezar*** "grobno mjesto" + suf. *-lik*.

mezra *m* (ar.), *doslovno ziratno zemljište (posjed namjenjen za obrađivanje zemlje), a kao osmanski agrarno-pravni termin ima značenje 'staro selište, napušteno ili raseljeno selo'.*
< ar. *mäzrä'a.*

mìhrāb, -ába *m* (ar.), *ovalno udubljenje u zidu džamije orjentirano prema kíbli (ar. qiblä, strana svijeta na kojoj se nalazi Ćaba u Meki i prema kojoj se muslimani okreću pri klanjanju* ***namaza*** [v.]), *gdje džamijski* ***imam*** (v.)

klanja rukovodeći grupnim klanjanjem.
< osm. tur. *mihrab, mihrap* < ar. *miḥrāb*.

mȉlijārni natpis (lat.), *frazeološka konstrukcija sa značenjem 'natpis na kamenoj' ploči (ili nekoj drugoj vrsti podloge) ispisan sitnijim tipografskim elementima.*
< izv. od lat. *miliarius* "koji pripada prosu, sitan kao zrno prosa" i bos. nátpis "tekst koji na što upozorava ili o čemu obavještava, namijenjen javnosti (na ploči, zidu, spomeniku)".

milliārium -ii, *n* (lat.), *miljnik; miljokaz kojim se označava daljina od 1.000 koraka (t.j. 5.000 stopa) ili rimska milja.*

mȉljokāz *m (lat.), oznaka, obavještenje na prometnici i križanjima; pokazuje udaljenost između pojedinih mjesta.*
< izv. od. lat. *milia (passuum)* "hiljadu" (koraka) + bos. *kázati* "obznaniti".

Oko stanica za promjenu konja i kola ili bitnih raskrsnica duž puta su postavljani miljokazi – kameni stupovi (poput današnjih putokaza) koji su pokazivali udaljenost između dva mjesta na putu ili udaljenost do glavnog grada provincije. Miljokazi (*milliarium*) bili su oblika valjka, prečnika oko 0,5 m i visoki 2-2,5 m. Oni su obično postavljani u razmacima od 1000 dvostrukih koraka (mille passus) koji zapravo čine jednu rimsku milju (1 rimska milja = 1,481 km).

mímār, -ára *m* (ar.), *graditelj, arhitekt.*
< osm. tur. *mimar* < ar. *miʿmār*.

mìnber, mìmber *m* i minbèra, mimbèra, menbèra, membèra *f* (ar.), *propovjedaonica u džamiji sa više stepenica, ozidana od kamena, mramora ili izrađena od drveta, sa koje* ***imam*** (v.) *drzi propovijed (hutbu) petkom na podne i prvi dan oba* ***bajrama*** (v.).
< osm. tur. *minber, mimber, menber, member* < ar. *minbär*.

mírija *f* (ar.), 1. *zemljišne nekretnine s posebnom pravnom naravi koja je normirana u Ramazanskom zakonu, tzv. 'Erazikanunnama'.*

Pravo vrhovnog vlasništva na ovim zemljištima pripada državi, a posjednik ima ograničeno pravo raspolaganja. Za miriju je postojao i poseban nasljedni red. Za razliku od mirije, ostala slobodna zemljišta nazvana su '*mulk*' nekretnine *(mulkovna dobra).*
2. *carska imovina, carsko blago.*
< osm. tur. *mirî* < perz. *mīrī* < perz. *mīr* (< ar. *ämīr*) "zapovjednik, vladar" + ar.-perz. adj. suf. *-i*.

missio agraria (lat.), *sintagma sa značenjem 'nadoknada za vojničku službu'.*
< izv. od lat. *missĭo* "slanje, odašiljanje, otpremanje" i *ăgrārĭa* "poljoprivredna proizvodnja" < *ăger* "njiva, polje".

Veterani su dobivali zemlju (*missio agraria*) ili određeni novčani iznos (*missio nummaria*) koji su mogli upotrijebiti za kupovinu posjeda ili otvaranje zanatskog obrta.
Ove privilegije su se vremenom mijenjale, pretvarajući se u pravo na prihod u visini od 2000 denara, a kasnije i u pravo da kao graničari budu vezani za zemlju, što je karakteristika kasne antike i razvoja naturalne privrede. Ovakav sistem je bio opće pravilo u državi.
mìstrija *f* (grč.-bos.), *zidarska alatka; ravna metalna kašika sa drvenom drškom koja služi za malterisanje.*
< osm. tur. *mistar* < grč. *mystri* < st. grč. *mýstros* "kašika" + bos. nast. *-ja.*

mitraìzam f (lat.), *kult staroperzijskog boga Mithre (Mitre), zaštitnika istine i pravde; vjerski pokret*

eshatološkog spasiteljstva.
< izv. od lat. *mitra* "pojas (turban), štitnik ili pokrivač (rubac za glavu)" i bos. suf. *-izam*.

motte [pl. mottes] *f* (engl.), 1. *ilirska gradina, gradište – visok humak okružen jarkom;*
2. *pretpovijesno utvrđenje smješteno na kakvoj važnoj obrambenoj tački.*

movekithàna *f* (ar.-perz.), *prostorija ili objekt u kojem radi muvèkit.*
< osm. tur. *muvakithane*, (v.) ***muvèkit*** i ***hane***.

mŕsnī ljûdi [mîrskī ljûdi], (pra.sl./st.sl.), 1. *frazeološka konstrukcija sa značenjem skupina vjernika 'mîrjana', tj. laika unutar Bosanske crkve koji su u latinskim dokumentima označeni kao 'credentes';*
2. *pripadnici Bosanske crkve koji čine osnovno mnoštvo i ne podliježu strogim pravilima asketskog života, odnosno oni kojima je dopušteno jesti meso i hranu koja se po propisima ubraja u mrs.*
< izv. od pra. sl./st. sl. **mьrsъ* "mrs" i **ljudъ* "narod".

muafijet *m* (ar.), *porezni imunitet, privilegija, odnosno potpuno ili djelimično oslobađanje od svih ili pojedinih, stalnih (redovnih) ili povremenih (izvanrednih) državnih i feudalnih obaveza.*

Ustanova muafijeta bila je širokog obuhvata, a prije svega uključivala je sve vojničke i poluvojničke društvene redove koji su regrutirani iz seljačkih masa. Imala je naročito važnu ulogu u stvaranju znatne diferencijacije u redovima nemuslimanske raje, i to prije svega po pitanju oslobađanja od ličnog državnog poreza i glavarine.
< osm. tur. *muâfiyet* < ar. *mu'āfiyyät.*

mubášir *m* (ar.), *glasnik, izaslanik.*
<osm. tur. *mübaşir* < ar. *mubāšir*.

mudžered *m* (ar.), *čovjek koji nije oženjen, nema samostalnog zanimanja i ne vodi zasebno domaćinstvo, već živi u zajednici s ocem (roditeljima).*
< ar. *muğärräd "ogoljen".*

mùftija (mùhtija, mùktija) *m* (ar.), *najstarije sveštensko lice po rangu u jednom okrugu ili u jednoj pokrajini.*

Glavni i najviši vjerski poglavar na određenom prostoru, koji se zove *'muftiluk'*, a nadležan je i za davanje objašnjenja ili odgovara na pitanje onoga kojem nešto nije jasno u islamskoj vjeri ili islamskom pravu u formi *'fetve'*. *Fetva* (moguća pravna odluka odnosno, moguća zakonska izjava na one stvari koje nisu zakonom – šerijatskim pravom – predviđene) je mišljenje, stav, preporuka ili odluka muftije, koja ima više moralnu nego pravnu vrijednost, koju kadija, tj., sudija, može a i ne mora prihvatiti u odlučivanju nekog pravnog pitanja.
< osm. tur. *müftü* < ar. *muftī* < ar. gl. *eftā, juftī, iftāen* "objasniti ili razjasniti nešto".

mùftiluk, (ar.-osm. tur.) 1. *ustanova, odnosno administrativni ogranak šejhu-l-islama (vrhovni muftija – dio administrativnog aparata Osmasnke carevine) u jednoj pokrajini pod vrhovništvom muftije.*
2. *teritorij u takvom opsegu da zainteresirano lice u toku jednog dana može otići do muftije, pitati za fetvu i vratiti se u svoje mjesto.*

Muftija je vodio dio administrativnih poslova u ime *šejhu-l-islama* i istodbno izdavao *fetve*, što znači da je vršio funkciju *muftije* unutar *muftiluka*, odnosno *pokrajine*, *pašaluka*, *vilajeta* ili *ajaleta*,

kao i unutar većih ili manjih administrativno-teritorijalna jedinica – *sandžaka*, *nahija*...
< osm. tur. *muftiluk* < ar. *muftī* + osm suf. *-luk.*

muhádžir (muhádžer, muháđir) *m* (ar.), *izbjeglica, prognanik; iseljenik, doseljenik.*
< osm. tur. *muhācir* < ar. *muhāğir* "koji se iseljava".

muhádžerluk *m* (ar.-osm tur.), izbjeglištvo, emigracija, iseljeništvo, doseljeništvo.
< osm. tur. *muhacirlük*, (v.) ***muhádžer*** + suf. *-lük*, *-lik*.

muháfiz, *m* (ar.), *zapovjednik većeg utvrđenog grada, utvrde.*
< osm. tur. *muhafiz* < ar. *muhāfiz* "čuvar".

mùhur (mũhur) *m* (perz.), *žig, pečat, štambilj*.
< osm. tur. *mühür, mühr* < perz. *mohr*.

muhurleisati (muurleisati, murleisati) -išem (perz.-osm. tur.), *staviti pečat na neku ispravu, pečatati, opečatiti.*
< osm. tur. *miihurlemek* "staviti pečat, zapečatiti".

mujèzin -a, *m* (ar.), *vjerski službenik koji na munari "uči ezan" i time objavljuje da je vrijeme molitvi i poziva na molitvu.*
< osm. tur. *müezzin* < ar. *mu'ädḏin*, part. akt. od *tä'ḏīn* "oglasiti; proučiti ezan".

mukáta i mùkāta *f* (ar.), *kao finansijsko-pravni termin znači:* 1. *paušalno plaćanje poreza u novcu.*
2. *zakup, paušalna zakupnina.*
3. *objekt zakupa – državno, feudalno i vakufsko dobro.*
< osm. tur. *mukataa* < ar. *muqāṭa'a* osn. zn. "odsjeći, odrezati".

mùlk, mũlć, mũljć, èmlak, èmlać *m* (ar.), *kao pravni termin predstavlja čisto vlasništvo nad nekretninama koje vlasnik može neograničeno raspolagati*.
< osm. tur. *mülk, emlâk* < ar. *milk* pl. *ämlāk* "posjed, nepokretno dobro, vlast nad imovinom".

mùmīn -ā, *m* (ar.), *vjernik, musliman; sljedbenik islama.*
< osm. tur. *mümin* < ar. *mū'mīn* "onaj koji vjeruje u svevišnjeg Allaha (Boga)".

munára, minára *f*, minaáret *m* i mináre *n* (ar.), *visoki vitki toranj džamije sa kojeg* ***mujezin*** (v.) *poziva na molitvu ('uči ezan')*.
< osm. tur. *minâre* < ar. *mänārä*.

munìcīpīj (muncîpīj) *m* (lat.), g*rad ili općina sa svojom samoupravom; posebna vrsta gradova koji su zajedno sa svojim građanima uživali povlašteni položaj.*
< lat. *mūnĭcĭpĭum*, pl. *municipia* "gradić, općina, pribežište, utočište" < *mūnĭceps* "građanin slobodnoga grada" < izv. *mūnĭa* "dužnost, nadležnost" + *căpĕre* "uzeti".

munìcīpalni natpis (lat.), f*razeološka konstrukcija sa značenjem natpis koji se tiče gradskog odbora koji je ukazivao na uživanje nekih povlastica (ili samostalne gradske uprave); gradski, varoški, općinski.*
< izv. od lat. ***mūnĭcĭpĭum*** (v.) + ***căpĕre*** (v.) i bos. nátpis "tekstualni sadržaj koji na što upozorava ili o čemu obavještava, namijenjen javnosti (na ploči, zidu, spomeniku)".

münša'āt (osm. tur.), *priručnici koji su sadržavali uzorke i forme kako treba napisati pismo.*
< osm. tur. *munšeat* "zbirka pisama napisanih prema pravilima ***inšā'a*** (v.)".

Munšeati se dijele na dvije vrste: prvu, koja se odnosi na teorijsku stranu '*inšā' discipline*' s pravilima i zadanim normama i drugu, koja sadrži uzorke pisanja zvanične i privatne korespondencije.

musáfir *m* (ar.), *gost; putnik – namjernik*.
< osm. tur. *misafir* < ar. *musāfir* "putnik".

musafirhàna i musáfirhana *f* (ar.-perz.), *dobrotvorni ugostiteljski objekt; kuća specijalno određena za putnike – namjernike u kojoj ovi dobivaju besplatno konačište i hranu.*
< osm. tur. *misafirhane*, v. ***musafir*** i ***hane***.

musàla *f* (ar.), *mjesto (livada, bašča ili kakav drugi velći prostor) na kome muslimani grupno, na otvorenom prostoru, klanjaju bajramsku molitvu 'bajram-namaz'.*
< osm. tur. *musalla* < ar. *muṣallā* "mjesto gdje se klanja namaz".

mùsandara, mùsandera, mùsāndra *f* (tur.) 1. *od drveta urađen i rezbarijama ukrašeni pregradci (u formi stalnog zidnog ormara) duž cijelog jednog zida sobe u kući, a u čijem sastavu su: dušekluk (ostava za dušeke), dolaf (ugrađeni ormar), banjica (prostor za kupanje) a, često, i zemljana peć sa lončićima.*
2. *jedna vrsta balkona u džamiji, na zidu iznad ulaznih vrata.*
< osm. tur. *musandıra*.

muslìman, -ána *m* (ar.-perz.), *pripadnik islamske vjere*.
< osm. tur. *müsliman* < perz. *muslimān*, perz. pl. od ar. *muslim* "predati se Bogu". Ovaj plural se u osm. tur. j. upotrebljava kao singular.

mustàhfiz, mustàhfez *m* (ar.), 1. *čuvar utvrde, član stalne posade stacionirane u gradovima.*
2. *pozadinski vojnik koji je služio u posadi grada i brinuo se o opkopima i gradskim brdemima.*
< osm. tur. *müstahfız* < ar. *mustaḥfiẓ* "čuvar, zaštitnik".

Jedni su bili plaćeni (*alufedžije*), a drugi su vršili službu kao spahije (*mustahafizi-timarnici*). Predstavljali su glavni rod lokalnih vojnih snaga tzv. '*yerlikuli*'.

Pored navedenog termina još su se zvali '*merd-i kale*', pl. '*merdan-i kale*' (čovjek – ljudi utvrde) i '*hisar-eri*' pl. '*hisar erleri*' (gradski ljudi).

mùšebak -pka, pl. mùšepci i mušèbek -a, pl. mušèbci, *m* (ar.), *drvena rešetka na prozorima kuća koja suži tome da se ne bi vidjelo s ulice u unutrašnjost sobe.*
< osm. tur. *muşabak* < ar. *mušäbbäk* "napravljen kao mreža ili kao rešetka".
mutationes *f* (lat.), *privremena vojna stanica sa posadom.*
< lat. *mūtābĭlis* "promjenljiv, nestalan".

mutevèlija *m* (ar.), upravitelj jednog vakufa.
< osm. tur. *mütevelli* < ar. *mutäwällī* "upravitelj".

mutesèlim -íma, (musèlīm) *m* (ar.), *oblasni upravitelj; zastupnik paše u sandžaku.*
< osm. tur. *mütesellim* < ar. *mutäsällim* "povjerenik".

mùtvak, *mùtfak m* (ar.), *kuhinja.*
< osm. tur. *mutfak, mutpak* < ar. *mutbah*.

muvèkit, *m* (ar.), *onaj koji se brine o ustanovljavanju tačnog vremena radi određivanja nastupa pojedinih dnevnih molitvi.*
< osm. tur. *muvakkit* < ar. *muwäqqit* part. akt. od *täwqīt* "odrediti vrijeme", izv. od *waqt* "vrijeme".

nàdžak, *m* (osm. tur.), *sjekirica na dugom drško, u koje je s jedne strane oštrica, a s druge strane tupa, ravna (ùšice) u obliku čekića.*
< osm. tur. *nacak*.

náhija *f* (ar.), *geografska ili upravna jedinica manja od kadiluka, župa.*
< osm. tur. *nahiye* < ar. *nāḥiyā* "strana, kraj; okolina". Dvije ili više nahija činile su sudsku jedinicu ***kádiluk*** (v.).

nàlbant -nta, -ntin *m* (ar.-perz.), *potkivač konja*.
< osm. tur. *nalbant* < perz. *na'lbend* < ar. *na'l* "potkova" i perz. *bend*, prez. osn. od *besten* "vezati".

nàmāz, -áza *m* (perz.), *molitva koja se obavlja pet puta na dan u odredeno vrijeme, a vrši se klanjanjem i izgovaranjem rečenica iz Kur'ana na arapskom jeziku.*
< osm. tur. *namaz, namāz* < perz. *namāz*.

Prvi namaz, *sabah-nimaz*, jutarnja molitva klanja se u zoru prije izlaska sunca; drugi, *podne*, klanja se u podne; treći, *ićindija* ili *ikindija*, između podne i večeri; četvrti, *akšam*, u prvi sumrak, odmah po zalasku sunca. i peti, *jacija*, klanja se oko dva sata po zalazu sunca. Namaz se sastoji od dva ili više *rekata* (dio koji se sastoji od određenih položaja, pokreta i učenja), a *rekat* od *kijama* (dio koji se obavlja u stajaćem položaju i učenje), *rućua* (naklon tijela prema naprijed i učenje) i *sedžde* (spuštanje lica na tlo).

nedžári, pl. (ar.-bos.), *građevinari; zajednički naziv za zanatlije: klesare, dunđere, dogramadžije i ćerestedžije.*
< bos. izv. od osm. tur. *neccar* < ar. *näççār*.

nèfer *m* (ar.), *obični vojnik, vojnik pješadinac.*
< osm. tur. *nefer* < ar. *näfär*.

nìšan *m* (perz.), *u našem konkretnom slučaju nadgrobni kamen na muslimanskom mezaru, ukopnom mjestu.*
< osm. tur. *nişan* < perz. *nešān* "obilježje, oznaka; znak"...

našastar, *našasnik* (st. sl.), *nađen, popisan...*

nízām -áma, *m* (ar.), *aktivna i regularna vojska u Osmanskoj carevini, ustanovljena 1826. godine.*
< osm. tur. *nizam* < ar. *nizām* "red, poredak, pravilo"...

Ober Kapitän *m* (njem.), *starješina, viši kapetan.*
komp. njem. adj. *ober* "viši" + *Kapitän* "kapetan".

ȍdabaša (ȍdobaša) *m* (osm. tur.), *zapovjednik najmanje jedinice plaćene osmanske vojske 'ode'.*
< osm. tur. *oda başi*, tur. izf., kompon. od *òda* "osoba" i *baş* "glava".

ȍdaja, *f* (tur.-bos.), *odaja, soba, prostorija u kući.*
< osm. tur. *oda* + bos. nast. *-ja*.

ȍdžāk (ȍdžak) *m* (osm. tur.), 1. *ozidani otvor kroz koji izlazi dim s ognjišta ili iz peći; dimnjak.*
2. *stambeni objekt feudalaca s kamenom kulom; dvorac.*
3. *objekat, kuća, dom.*
< osm. tur. *ocak* "ognjište, kuća, porodica, centar, štab"...

Plemićka, begovska kuća čija su vrata uvijek otvorena za putnike – namjernike i u kojoj se, zbog toga, vatra na ognjištu (na odžaku) ne gasi.

odžàklija *f* (osm. tur.), soba, prostorija, koja ima ognjište sa zidanim dimnjakom; kamin-odaja.
< *ocakli*, (v.) ***ȍdžak*** + suf. *-li* i bos. suf. *-ja*.

odžakluk *m* (osm. tur.), 1. *institucija koja sadrži nukleus*

nasljednosti i privatnog vlasništva nad zemljom, odnosno posjed u porodici.
2. *vojni posjedi kao nasljedni obiteljski timari.*
3. *posebna, izuzetna i specifična vrsta feudalnog posjeda (lena) poznata u Bosanskom pašaluku, koja se realizirala posredstvom prava nasljednosti i privatnoga vlasništva nad zemljom.*
< osm. tur. *ocaḳlıḳ* < *ocak* "ognjište, kuća, porodica" + suf. *-luk*.

officum *m* (lat.), *ured, kancelarija, služba.*
< lat. *officum* "ured" < *officium* "posao, dužnost".

ȏkrūg -ūzi, *m* (bos.), *jedna od manjih jedinica na kojoj se prostire vlast ovisno o načinu organizacije;* ***kotar*** (v.). *(značenje izvedeno preko sin.) okolina, susjedstvo, okruženje, kraj...)*

operváziti, *uokviriti, postaviti pervaz tj. ogradu.*
Izv. od ***pervaz*** (v.).
opus cæmentitium (lat.), *frazeološka konstrukcija sa označavanjem postupaka zalivanja vapnenom žbukom prostora između dva lica nosivog zidnog platna, prethodno popunjenog masom lomljenog kamena ili krupnijim riječnim šljunkom.*
< izv. od lat. *opus* "djelo" + *cæmentum* "neobrađen kamen".

opus incertum (lat.), *frazeološka konstrukcija koja označava poseban način zidanja od netesanog kamena, koji je ugrađivan bez pravilnih horizontalnih redova i slojeva.*
< izv. od lat. *opus* "djelo" + *incertum* "neizvjesnost, nepouzdanost".

opus mixtum (lat.), *frazeološka konstrukcija koja označava specifični način zidanja, a koji je podrazumijevao da se između jednog ili nekoliko slojeva netesanog kamena umeće nekoliko redova opeke.*
< izv. od lat. *opus* "djelo" + *miscĕo-miscŭi, -mixtum, -ĕre "mješati, pomješati, izmješati".*

òrdija *f* (osm. tur.), *vojska, armija.*
< osm. tur. *ordu* + bos. nas. *-ja*.

Orth *n* (st. njem.), *mjesto.*
< njem. *Ort* "gradić, kraj".

paklàmāš, -ása, pl. *paklamáši m, klinci, ekseri kojima se prikivaju, paklame (kaplame) na kućnim drvenim krovovima.* Izv. od *paklama*, v. *kaplama*.
pàlas (pȁlās) *m* (st. lat.), *centralni objekat u jednom srednjovjekovnom zamku, sa svečanom dvoranom i prostorima za stanovanje.*
< st. lat. *pălātium, pălācium*.

palisád -a *f* (fr.), *ograda ili prepreka od međusobno spojenih pri vrhu zašiljenih balvana, greda ili kolaca; imao funkciju odbrane logora i utvrda od neprijatelja.*
< fr. *palissade* < lat. *palus* "kolac".

pàrmak *m* (osm. tur.), *grubo otesana daska ili izrezana letva koja služi za ogradu.*
< osm. tur. *parmak*.

parmàkluk *m* (osm. tur.), 1. *ograda od parmaka – grubo tesana drvena građa ili oblovina; palisad.*
2. *drvena konstrukcija palisadne konstruktivne vrijednosti.*
< osm. tur. *parmaklık*, v. ***parmak*** + suf. *-lik*.

pasvàndžija, pasmaàndžija, pasvàndži m (perz.-osm. tur.), *noćni čuvar čaršije, noćobdija*.

< osm. tur. *pasvançi*, *pasbançi* < perz. *pāsbān, pāswān* "noćni čuvar" + osm. tur. suf. *-çi*.

pàša *m* (osm. tur.), *titula visokih dostojanstvenika i vojnih lica koja se pojavila početkom 13. st., a u prvoj polovini 15. st. davana je samo osmanskim vezirima; rang generala, a u mornarici rang admirala.*
< osm. tur. *paşa*, prvobitni oblik *başa*.

Uvijek se stavlja iza imenaimena, npr. Mehmed-paša Sokolović, Mehmed-paša Kukavica...

pašàluk *m* (osm. tur.), *primarni oblik administrativne jedinice Osmanskog carstva; oblast kao područna teritorija jednog paše (beglerbega), koji je izravno podređen sultanu. Pašaluci su se dijelili na* ***sandžake*** (v.), *kojima su upravljali* ***sandžak-begovi*** (v.).
< osm. tur. paşalik, v. paša + tur. suf. *-lık*.

pàzār, -ára *m* (perz.), 1. *pijaca; pijačni dan*. 2. *kupoprodaja, trgovanje; promet, novac od trgovačkog prometa*.
< osm. tur. *pazar* < perz. *bāzār*.

penati *m* (lat.), *duhovni zaštitnici države i svake porodice posebno kod Rimljana; domaći bogovi koje je svaka porodica poštovala i prinosila im žrtve u samoj kući.*
< lat. *pĕnātes -ĭum* i *-um*, [pl. *penus*] "rimski kućni bogovi, zaštitnici porodicā i države"; fig. *dom, stan, domaće ognjište.*

Penati su bili zaštitnici kojim se posebno zahvaljivalo što porodica ima dovoljno hrane i ne oskudijeva osnovnim potrepštinama. Iako su se njihove figurice nalazile uz ognjište, bili su vezani uz porodicu, a ne uz mjesto, pa su i oni seljeni kada se selila obitelj.

U Rim su tokom njegove duge povijesti pristizali novi kultovi, običaji i obredi, dok su izvorna vjerovanja blijedila, no sve do njegovih posljednjih dana očuvalo se intimno porodićno poštivanje zaštitnih božanstava penata i lara. Kao što se smatralo da su čuvali porodične ostave hrane, penati su također bili i čuvari državne žitnice.

pèndžēr i pêndžer, gen. pèndžera *m* (perz.) *prozor*.
< osm.-tur. *pencere* < perz. *penǧere* "prozor; rešetka, okno".

perègrīnske civitates (lat.), *sintagma sa značenjem administartivno priznatih i pretpostavljivih upravnih jedinica koje su bile ukomponirane u strukturu Rimskog carstva i čime je bio određen njihov pravni status.*
< lat. *pĕrĕgrīnus* "stranac, iz inozemstva" izv. od adv. *pĕrĕgre* "izvan (granice) polja" [sastavljen od *pĕr* "iz" i *ăgrĭ,* lokativa *ăger* "polje, zemlja" + lat. *cīvĭtas*, pl. *cīvĭtātes* "građanstvo, državljanstvo" – *cīvis* "građanin" < st. grč. πολιτεία (*politea*), u osnovi ima isto značenje].

Peregrin je naziv korišten u ranom Rimskom carstvu, od 30. g. p.n.e. do 212. g.n.e., u označavanju slobodnog provincijskog stanovnika carstva koji nije bio rimski državljanin. Peregrini su činili veliku većinu rimskog stanovništva u prvom i drugom stoljeću n.e. Godine 212. n.e. svi slobodni naseljenici rimskog carstva su stekli državljanstvo *Karakalinim ediktom* (car Karakala – *constitutio Antoniniana*) čime je ukinut status *peregrina*, odnosno donešena je odluka o prerastanju peregrinske zajednice (*civitates*) u ***municipij*** (v.) - teritorijalna i upravna jedinica.

Tokom Rimske republike, naziv *peregrin* je jednostavno označavao bilo koju osobu koja nije imala rimsko državljanstvo, puno ili djelimično, nebitno da li je ta osoba bila ili ne obuhvaćena

Rimskim pravom. Tehnički, ovo je ostalo isto tokom Imperijalističkog doba. Međutim u praksi naziv je ograničen na stanovnike unutar granica Rimskog carstva, dok su se naseljenici područja izvan granica carstva nazivali *barbarima*.

pȅrvāz i pèrvāz *m* (perz.), *ograda, okvir, optok, okolica; drveni okvir za vrata ili prozore ugrađen u zid*.
< osm.-tur. *pervaz* < perz. *perwāz, perwez*.

pèškūn -úna, *m* (perz.), *mala stolica u formi stola (štokrla) na kojoj se sjedi. Obično je izradjena od orahova drveta sa prisutnom rezbarijom.*
< osm.-tur. *peşkun* < perz. *pīš* "sprijeda, naprijed" + perz. *kūn* "sjedište, mjesto gdje se sjedi" ili od perz. *kūn*, prez. od inf. *kerden* "činiti, raditi, napraviti".
pìlastar -tra, *m* (lat.), *okomit četverobridni plosnat stup priljubljen uza zid, ima dekorativnu funkciju (tj. nije nenosiv); razlikuje se od polustupa koji ima ovalan ili polukružan presjek.*
< njem. *Pilaster* < tal. *pilastro* < st. lat. *pilastrum*.

Pôrta (Visoka porta) *f* (osm.-tur.), *diplomatski naziv za vladu Osmanskog carstva; također zgrada u kojoj su smješteni državni uredi ali ne i carski dvor.*
< lat. *porta* "ulaz, vrata".
< osm.-tur. *bâb-i-âlî*, izft. od ar. *bāb* "vrata" i ar. *ālī* "visoko" + bos. nast. *-ja*.

posadnik utvrde, v. *mustahfiz*.

Iza imena posadnika mnogih utvrda ne samo na balkanskim i ugarskim, već i na maloazijskim prostorima stoji etnonim *Bosna*, *Bosnali*.

potkajtiti (bos.-osm.-tur.), *potpisati, registrirati.*
< izv. od bos. rječice (predmetnika) *pot* + osm.-tur. *kayit* kao denominal na *-iti*.

praefurnium (lat.), *prefurnij; predprostor u kojem je smješten sistem za grijanje prostora (vrelim zrakom) i zagrijavanje podnih ploha, ložište.*
< izv. od lat. *prae* "naprijed, prema" + *furnium* "termalni dio objekta".

praetentura *n* (lat.), *objekat unutar vojnog logora za smještaj časnika; vojna komanda.*
< lat. *praetendi* "prostirati se naprijed, ispružiti ispred sebe".

Praetentura je sadržavala *scamnum legatorum*, odaje časnika koji je bio ispod generala, ali višeg čina od *legatusa*.

principia *n* (lat.), službeni objekat unutar vojnog logora.
< lat. *princĭpĭum* "početak, postanak, porijeklo, temelj".

räf -ovi, *m* i räfa *f* (ar.), *pregrada u ormaru ili stalaži; polica, osobito polica koja je pričvršćena naokolo dužinom cijelog zida, na kojoj se drže sahani pod kapcima (pliće bakrene zdjele u kojima se priređuju jela; tanjiri.), čase (zdjele), findžani (male šoljice bez ručke za crnu kafu) ili što drugo*.
< osm.-tur. *raf* < ar. *räff*.

rája *f* (ar.) 1. *podanik u Osmanskoj carevini. Ima značenje i kolektivne imenice za ovaj pojam*.
2. *označava čuvara, čobana, pokrovitelja, zaštitnika... u prenesenom smislu znači narod koji čuva, štiti, brani i bdije nad zemljom vladara...*
< osm.-tur. *râiya, reāyā* < ar. pl. *rā'āyā* pl. *rā'iyyä* "podložnost, podaništvo".

ramàzān, -ána *m* (ar.), *ime devetog mjeseca hidžretskog (muslimanskog) kalendara, mjesec posta.*

Jedan od osnovnih islamskih propisa je da se cijeli mjesec ramazan posti potpunim uzdržavanjem od jela, pića i svih tjelesnih uživanja, i to svakodnevno od prije zore do zalaska sunca.

< osm.-tur. *Ramazan* < ar. *ramaḍān*.

rastel (tal.), *pomična željezna rešetka na izlalzu iz utvrde.*
< tal. *rastrello, rastello*.

redífa *f* (ar.), *rezervna vojska, rezerva.*
< osm.-tur. *redif* < ar. *rädīf*.

redžepski taksim (ar.), *frazeološka konstrukcija sa značenjem isplate određenog financijskog obroka (rate) tokom sedmog mjeseca (Redžepa)..*
< izv. od osm.-tur. *Recep* < ar. *Rağāb* "sedmi mjesec" + *tàksīm* < ar. *taqsīm* "razdijeliti".

regìmēnta -nātā/-ī, *f* (fr.). *vojna pukovnija, samostalna vojna jedinica sastavljena od četiri bataljona u vojsci Habsburške Monarhije.*
< njem. *Regiment* < fr. *régiment* < str. lat. *regimentum*.

Regnum Bosnæ / Bosinæ Regnum (lat.), *Kraljevina Bosna* ili *Bosansko kraljevstvo*.
< izv. od lat. *regnum* "carstvo, kraljevina" + *Bosnæ* "Bosna".

Za vrijeme kralja Tvrtka I, Bosansko kraljevstvo je bila najmoćnija država na području geografske regije jugoistočne Evrope te poluotoku jugoistočne Evrope, odnosno *šumovite gore*.

Od druge polovine 14. do druge polovine 15. st. *Kraljevina Bosna* je obuhvaćala pretežno prostore današnje Bosne i Hercegovine, ali u nekim periodima i dijelove današnjih susjednih država (potpuna kontrola nad Dalmacijom, odnosno gradovima Split, Trogir, Šibenik, te otocima Brač, Korčulu i Hvar).

resm *n* (ar.), 1. *pristojba, taksa, porez, novčana daća uopće.* 2. *opći naziv za sve redovne feudalne novčane poreze, za sve dažbine i takse ustanovljene državnim zakonima.*
< osm.-tur. *resim, resm-i* < ar. *räsm* pl. *räsūm.*

rèza, erèza, irèza *f* (ar.), *naprava koja vodoravnim pokretanjem zatvara i otvara vrata i prozore; kračun, zasun, zasovnica*.
< osm.-tur. *reze* < ar. *räzzä* "šarka, baglama".

rùb'tahta *f* (ar.-perz.), *astrolab za mjerenje visine (otklona) sunca, kojom se ustanovljuje tačno vrijeme po 'a la turka' satu.*
< osm.-tur. *rub'tahta* < ar. *rub* "četvrtina" + perz. *tahta* "daska".

rúfet *m* (ar.), 1. *zanat, poziv*; 2. *ceh, esnaf*.
< osm.-tur. *hirfet* < ar. *ḥirfa* "obrt, zanat; posao, zanimanje, profesija".

rufètlija (ruvètlija) *m* (ar.-t osm. ur.), *zanatlija*.
< osm.-tur. *hirfetli* < *hirfet* "zanat" + suf. *-li*.

sàbah i sàbah (sába) 1. *zora, jutro*.
2. *sabah ili sàbah-nàmaz je muslimanska jutarnja molitva.*
< osm.-tur. *sabāh* < ar. *ṣabāḥ*.

sàdžāk, *m* (osm.-tur.), *gvozdeni tronožac u opće.*
< osm.-tur. *sac ayak* "željezni tronožac" < *sac* "sač" i *ayak* "noga".

sȁhat *m* (ar.), *sat; časovnik; ura.*
< osm.-tur. *saat* < ar. *sā'a* "sat; časovnik; tren(utak), časak; vrijeme, doba"...

sahàčija, sahàdžija (ar.-osm.-tur.-bos.), *časovničar, urar.*
< osm.-tur. *saatçi*, (v.) ***sahat*** + suf *-çi* + bos. nast. *-ja*.

sȁhat-kúla, sât-kúla *f* (ar.-bos.), *kameni četverougaoni toranj sa satnim mehanizmom i vani izbačenim brojčanikom na kojem se iščitava lunarno vrijeme.*
< bos. izved. od osm.-tur. *saat kulesi*, komp. od *saat* i *kulesi* < ar. *sā'a* "sat" + *kule* < arap. *qulla* "kula").

sala'h/salāt *f* (ar.), 1. *obredna islamska molitva koja predstavlja važan stup vjere islama.*
2. *po komentatoru Kur'ana Kurtubiju ima značenje dova, a može značiti i milost.*
3. *izraz za islamsku molitvu; opća molba za dobro upućena izravno obraćanje čovjeka svom Stvoritelju (dova – ar. ed-du'a').*
< ar. *sala'h/salāt* < *salla* "mloiti se, molitva".

sàndžak *m* (osm.-tur.), *oblast ili okružje u Osmanskoj carevini; veća administrativno-teritorijalna jedinica.*
Prvi *sandžak* koji je organiziran 1463. g. zahvatio je cijelu Bosnu. Na čelu *sandžaka* je *sandžak-beg*. Nekoliko *sandžaka* sačinjavali su jedan *ejalet*, *beglerbegluk* ili *pašaluk*, a sami *sandžaci* dijelili su se na nekoliko nižih upravnih jedinica koje su se međusobno razlikovale prema vrstama nižih upravnih organa, stalnih i privremenih, općih i specifičnih. Osnovna niža jedinica bila je ***nahija*** (v.).

sàndžak-bȅg *m* (osm.-tur.), *namjesnik sandžaka*.
< osm.-tur. *sancak beyi*, izft., v. kompon. pod ***sàndžak*** i ***bȅg***.

sât *m* (ar.), *sat; časovnik; ura.* (v.) ***sahat***.

Schanze *f* (njem.), *zemljani rov (bokobran) podignut u okviru obrambenog sistema utvrde; šanc.*

Schloss *n* (njem.), *zamak zatvorene forme, dvorac, utvrđeni dvorac, grad u formi utvrđenog dvorca.*
< njem. *Schloss* "brava, kopča, dvorac".

Schritt (njem.), ***korak*** (v.).

sèćija *f* (osm.-tur.), *uzdignuto sjedište napravljeno od drvenih podkonstrukcije, koje se nalazi u sobama kuće*
< osm.-tur. *seki*..
Obično se nalazi uvrh sobe uza zid do prozora i proteže se od jednog zida do drugog, a često i duž dva zida. Po *sećiji* je prostrt *mìnder* (dušek punjen vunom,) ili vuneno *šiljte* (dugi tanki madrac), a okolo su poredani tvrdi slamnati jastuci. *Sećije* su zamjenjivale današnje otomane i kauče.

sedžáda, serdžáda, srdžáda (srdžáza) *f* (ar.), *prostirač, čilimčić na kojem se klanja namaz* (v.); *služi i kao ukras u kućnom namještaju; u obliku je pravougaonika*.
< osm.-tur. *seccade* < ar. *säğğādä*.

sȅir-čardāk m (ar.-perz.), 1. *frazeološka konstrukcija sa značenjem 'vidikovac';*
2. *mjesto koje je posebno uređeno za promatranje okoliša;*
3. *povijesna kula unutar utvrde uređena kao vidikovac.*
< osm.-tur. *seyir* < ar. *säyr* "gledanje, razgledanje, promatranje" + ***čārdāk*** (v.). Komp. od *seiriti, sejriti* "razgledati, pregledati".

selámluk i selàmluk, *m* (ar.-osm tur.), *muško odjeljenje u kući, ili posebna kuća u avliji gdje se primaju gosti muškarci.*
< osm.-tur. *selâmlik* < *selâm* "pozdrav" + suf. *-lik*.

serbuljuk *m* (perz.-osm tur.), 1. *zapovjednik čete u utvrdi.*
2. *kapetan, zapovjednik* ***buljuka*** (v.)*, oficir u rangu* ***bùljukbaše*** (v.) *ili juzbaše.*
3. *vodnik, zapovjednik jednog* ***buljuka*** (v.) *uopće.*
< osm.-tur. *serbölük* < perz. *ser* "glava" + v. ***buljuk*** "odjeljak, odjeljenje; tabor vojske".

sèrdār, -ára *m* (perz.), 1. *glavar, starješina, zapovjednik, vojskovođa.*
2. *serdar ili 'serdari-ekrem' je veliki vezir kao vrhovni zapovjednik vojske u ratu, generalisim.*
3. *starješina janjičara u jednom manjem upravnom području.*
< osm.-tur. *serdar* < perz. serdār "komandant" (perz. *ser* "glava" i perz. suf. *-dār*).

sèrhāt *m* (perz.-ar.), 1. *pogranično područje, krajina, granica.*
2. *prostor koji obilježava dokle se prostire jedna, a počinje druga država; pogranični kraj, granica.*
< osm.-tur. *serhat* < perz. *serḥad* < perz. ser "glava" i ar. *ḥadd* "granica".

seskvipedalna opeka (lat.), *frazeološka konstrukcija koja podrazumijeva tipičnu rimsku opeku koja je u skladu s građevinskim propisima* (Vitr. II 8,20) *bila stopu i pol duga, odnosno veličine između jedne stope i jednog decimetra.*
< izv. od lat. *sesqui* "jedan i pol" + *pědālan* "koji je u svezi s stopalima" od lat. *pědālis* "nožni, dužina/širina od jedne stope".

Ovaj tip opeke (pečene cigle) se, osim u gradnji objekata za svakodnevnu upotrebu (stanovnika, vojne i civilne administracije...), koristio i prilikom zidanja grobnih mjesta.

sìdžil *m* (lat.), *sudski protokol, sudski zapisnik za osmanske uprave, u koji se upisuju sve presude, rasprave, diobe i ostali predmeti iz sudskog postupka, kao i* ***fermani*** (v.)*,* ***berati*** (v.) *i* ***bujruldije*** (v.) *koje pristignu na sud.*
< osm.-tur. *sicil* < ar. *siğill* <; lat. *sigillum* "pečat".

sizèrēn *m* (fr.), *u feudalizmu, najviši senior (starješina), gospodar zavisnih vazala; feudalni gospodar.* < fr. *suzerain*.

sòfa -ā, *f* (ar.), *uzdignuti prostor uz džamiju; na njemu se klanja ako nema mjesta u džamiji.*
< osm.-tur. *sofa* < ar. *suffā* "jastuk".

sìndžīr *m* (perz.), *lanac.*
< osm.-tur. *zincir* < perz. *zanğīr* "lanac, okovi".

sòkāk -áka, (**sȍkāk**) *m* (ar.), *manja ulica.*
< osm.-tur. *sokak* < ar. *zuqāq* "uličica, sokak".

spàhija, hipok. spáho *m* (perz.), 1. *posjednik* ***timara*** (v.)*,* ***spahiluka*** (v.)*, koji je dužan kao konjanik da ide u vojsku u slučaju rata; lenski konjanik.*
2. *bolje stojeći seoski domaćin islamske vjere u Bosni; dodaje se kao titula i iza imena.*
< osm.-tur. *sipahi* < perz. *sipāhī* "vojnik" (perz. *sipāh* "vojska" i pomoću nastavka *-i* napravljen singular.

spēculæ *f* (lat.), stražarnica. < lat. *spēcto* "gledati, motriti".

Stadt (*Stadß*) *f* (njem.), *veće, gusto zatvoreno naselje.*

Stadtfestung *f* (njem.), *gradsko utvrđenje koje služi u strateške svrhe.*

Stàmbol *m* (grč.), *Istanbul, Carigrad.*
< osm.-tur. *Istanbul* < grč. *Stambòlija*.

Stanak -nci, *m* [Rusag bosanski] (pra.sl./st.sl.), 1. *skup vlastele koja je okupljenom formom u funkciji državne institucije zajedno sa vladarom odlučivala o državnim poslovima;*
2. *srednjovjekovni bosanski parlament; državni sabor; 'vsa Bosna'; 'vseg rusaga bosanskog'; tutta Bossina';*
3. dio državno-pravnog ustrojstva; glavni simbol države;
4. *kolegij bosanskog plemstva; plemićki sabor.*
< pra. sl./st. sl. *stati*, dok se riječ *rusag* dovodi u vezu sa mađ. "orszag" (*orszoghaz* "parlament, skupština").
< izv. iz glagola *stȁti* "zadržati se na nekom mjestu, smjestiti se u prostoriju, velik, brojan" ili *sàstati* (se) u približnom značenju bos. j. "doći na sastanak; susresti se".

Izraz *stanak* prvi put se spominje u povelji bana Tvrtka I. Kotromanića 1354. g., a njegove lat. i tal. istoznačnice su bile u oblicima *stanicho, stanach, stanagh, stanaz*..., dok su se Dubrovčani u istom označavanju služili i sa oblicima *conseyo, consiglio, concilio, assunamento, universite, collegio, collacio, sive adunacio*... Međutim, postojao je i drugi bos. naziv *zbȍr* u značenju "sastav od više osoba; kolegij", koji nije sačuvan u izvornom obliku već u lat. *sborro, sborrum* (*sborrum sive parlamentum*).

Stanak je zasjedao po potrebi, a obično ga je sazivao vladar koji bi predsjedavao njegovim radom i vodio sjednice. U vrijeme krupnih unutrašnjih problema u zemlji, do kojih bi povremeno dolazilo, kao što je naprimjer bila smjena vladara, *stanak* bi sazivala krupna vlastela. Stanak je održavan najčešće tamo gdje je bio vladarev dvor: u Milama, Milodražu, na Bobovcu, Sutjesci i u Jajcu. Pravo učešća u radu *stanka* imali su *vlastela i velmože, velmože rusaga bosanskog, vlastela i velmožani kraljevstva, – gospoda, vlastela i sva Bosna* ili se spominje kao sastanak kralja s *zbranimi vlasteli i velmožami kraljevstva mi ili sa vsimi vlasteli i s velmožami rusaga bosanskoga zborjev i besjediv*.

U lat. i tal. izvorima *stanak* je označen i kao skup barona Bosne, npr: *consiglio dey baroni, universita dey baroni* a prisutni su označavani kao *Re Signori e Baroni* (gospoda i baroni Bosne).

starac -i, [ⱄⱅⱂⱥⱌⱏ] *m* (pra.sl.-st.sl.) 1. *dostojanstvenik koji je niži od dida (dede) a viši od gosta i starca u hijerarhiji kr'ść'janske Crkve bosanske;*
2. *dostojanstvo koje je kr'st'janin mogao postići kao prvo u hijerarhiji Crkve bosanske.*
< izv. od pra. sl.-st. sl. *starъ* + bos. suf. *-ac.*

Po nekim mišljenjima filologa i povjesničara naziv *starac* bi po svom značenju odgovarao prijevodu grčke riječi πρεσβύτης u značenju "star", "vremešan", odnosno komparativu te riječi πρεσβύτερος u značenju "stariji", te latinskim riječima *senex* i *ancianus*, s tim što pojam *starac* u hijerarhiji Crkve bosanske nije nosio u sebi oznaku *vrȅmĕšnōsti* koja zaslužuje čast i poštovanje. Drugim riječima, nazivom *starac* u kr'st'janskoj terminologiji nisu oslovljavani članovi crkvene hijerarhije zbog njihove poodmakle dobi, nego stoga što su postigli *prvi stupanj časti*.

stàtiones *f* (lat.), *stacionarna vojna stanica sa posadom.*
< lat. *stàtio* "straža, stražari".

strôjnīk -īci [ⱄⱅⱏⱁⱀⱀⱏ] *m* (pra.sl./st.sl.), *dostojanstvenik koji je niži od dida (dede) i starca u hijerarhiji kr'ść'janske Crkve bosanske.*

< izv. od pra. sl./st. sl. *strojь* i poimenično sa bos. *-nik*.

Postoje i druga tumačenja o porijeklu naziva *strojnik* gdje se navodi kako je ova riječ u tijesnoj vezi s riječima "strojiti" i "strojitelj", koje izražavaju smisao dobrog gospodarenja i čuvanja povjerenih dobara, pa u skladu s tim daje im se značenje "upravitelja, nadzornika".

Po činu hijerarhijskog dostojanstva među *strojnike* su spadali i niži *starci* i viši *gosti*, čija se služba odnosila na vođenje crkvenih poslova upravnog karaktera.

Unutar svjetovne djelatnosti *strojnici* se spominju kao poslanici, savjetnici, posrednici, svjedoci ili pak članovi sudskog tijela sastavljenog od jednakog broja svjetovnih i duhovnih lica, koje je u bosanskoj državi tokom 14. i 15. st. ogledalo krivicu u sporovima nastalim između dviju strana (npr. porodičnih pomirenja).

Instituciju *zbora* (kolegija) *strojnika* činili su *gosti* i *starci*, pa su i iz tih razloga takvi dostojanstvenici nazivani *strojnicima*, odnosno *poglavitim kr'st'janima* ('*domini maiores christianorum* i *maiores domini Patarenorum*').

sùbaša *m* (osm.-tur.), 1. *nadzornik imanja, onaj koji ubire aginske i begovske prihode sa* ***čifluka*** (v.).
2. *vojno-administrativni komadant većeg naselja.*
3. *vojno-administrativni upravnik jednog* ***vilajeta*** (v.).
< osm.-tur. *subaşi*, prvobitno: "nadzornik za razvođenje vode u gradu", kasnije: "nadzornik imanja, gradski nadzornik".

sùldurma, sùldrma, sòldrma, sòldurma, *f* (osm.-tur.), *širi dio krovne konstrukcije u odnosu na kvadratnu formu konstruktivno-nosivog dijela objekta; produženi dio krova.*
< osm.-tur. *sundurma*.

sùltān, -ána *m* (ar.), *car, vladar*.
< osm.-tur. *sultan* < ar. *sulṭān*.

süslü nesir (osm.-tur.), 1. *frazeološka konstrukcija sa značenjem proze kitnjastog stila ('inša stil') svrstana u zbirke pisama nastale u okviru individualnog i neslužbenog pisanja, značajne kao kulturni kôd u društvu.*
< izv. od osm.-tur. *süslü* "ukrašen; dotjeran, udešen; kitnjast" i *nesir* "proza".

suspensūra -ae, *f* (lat.), *svod, svod na kojem građevina leži.*

šẽher (šẽer, šèher) *m* (perz.), *veliki grad*.
< osm.-tur. *şehir, şehr* < perz. *šahr* "grad; carstvo, zemlja".

šèrbetiti (ar.), *krečiti, bijeliti krečom (prneseno značenje usljed sličnosti zavarenog kreča, pripremljenog za krečenje, sa razmućenim šerbetom od šećera*).
Izv. od osm.-tur. *şerbet* < ar. *šärbä* "piće" < (ar. *šäribä, särb* "piti" ili ar. *šarbāt* "šerbe; sirup".

šerèfe, -eta *n* (ar.), *ograda i uski ograđeni prostor (kao veranda) na* ***munari*** (v.) *s koje* ***mujezin*** (v.) *poziva na molitvu* (v. ***nàmāz***).
< osm. tur. *şerefe* < ar. *šurfä*.

šerìjat, šerìat (šerìjāt, šerìāt) -áta *m* (ar.), *vjerozakon, islamski propis*.
< osm. tur. *şeriat* < ar. *šärīa*', osn. zn. "pravi put".

šìndra, šîndra, šìndara, šindàra, šîmla, šîmla, šîmlja *f* (osm. tur.), *cijepane jelove ili hrastove daske kojim se kuće pokrivaju.*
< osm. tur. *şendere*.

S jedne strane su po dužini ižlijebljene, a s druge istanjene.

šìše, -eta *n* i šìša *f* (perz.), *tavanica, plafon.*
< osm. tur. *şişe* < perz. *šīše* "lijepo obrađeni štapići, šipčice; lajsne".

Šlezija *f* (eksonim), *povijesno područje u istočnom dijelu srednje Evrope, u porječju gornje i srednje Odre; uglavnom pripadala je današnjoj Poljskoj, a malim dijelom Njemačkoj i Češkoj.*
< polj. *Śląsk*, njem. *Schlesien*, češ. *Slezsko*, lat. *Silesia.*

štàtūt, stàtūt *m* (arhaični bos./lat.), *zbirka pravila i propisa o uređenju nekog društva; osnovni pravni akt kojim se uređuje zakonodavstvo.*
< arhaični bos. *štatut* od lat. *stătūtum* "pravilo".

tábija *f* (ar.), 1. *poligonalna struktura koja se projicira izvan glavnog kućišta fortifikacije.*
2. *utvrda, bedem, utvrdjenje, bastion, platforma za smještaj topova.*
3. *istureni dio kamene utvrde, bastion.*
4. *fortifikacijski objekt.*
< osm. tur. < *tabiye, tabyk* "bastion" < ar. *tabiyä* "smještaj vojske".

tàhta *f* (perz.), *daska, drvena građa.*
< osm. tur. *tahta, tahte* < perz. *taxte* "daska; ravna, glatka površina, tabla".

tàmbūr -úra, *m* (fr.), *cilindrična konstrukcija kružnog ili poligonalnog tlocrta koja nosi kupolu.*
< fr. *tambour.*

tanzìmāt, -áta, *m* (ar.), *reforme; reforme u Osmanskom carstvu u 19. stoljeću.*
< osm. tur. *tanzimat* < ar. pl. *tänzīmāt*, sin. *tänzīm* "srediti, rasporediti".

tápijskā tàksa *f* (osm. tur.-bos.), *iznos fiskalnog oblika novčanih prihoda koja se plaćaju organima države ili uže političke teritorijalne jedinice za obavljanje usluga iz područja njihove nadležnosti.*
Komp. od *tapija* osm. tur. *tapu* "isprava o vlasničkom pravu na nekretnini" i bos. *tàksa* (sin. porez) "iznos koji se plaća, prema propisima, prilikom obavljanja određenog administrativnog posla"

tàraba, -ābā *f* (perz.), ograda od dasaka; tàraba, plot.
< osm. tur. *taraba, daraba*, knjiž. *tahta perde* "ograda od dasaka" < ar. *darabā* (gl. *dardba*) "zakucati".

tārīh *m* (ar.), 1. *istorija, povijest.*
2. *hronogram, natpis sa datumom građenja ili popravaka, ispisan arapskim pismom u vidu rečenice ili stihova, koji se stavlja iznad vrata* ***džamije*** (v.), *tekije (ustanova u kojoj se okupljaju, borave i vrše vjerske obrede derviši – 'sufije'), biblioteke, imáreta (dobrotvorna narodna kuhinja), ili nad* ***česmama*** (v.), *na mostovima... Zbir vrijednosti slovnih znakova teksta po 'ebdžed-hesabu' daje datum (godinu) izgradnje ili popravke odnosnog objekta.*
< osm. tur. *tarih* < ar. *tārīḫ.*

tàščija *m* (osm. tur.), *klesar, kamenorezac.*
< osm. tur. *taşçi* pl. *taşçilar* od *taş* "kamen" + suf. *-çi.*

tẽfter, *tẽvter, dẽfter, m* (grč.), *bilježnica, registar, protokol.*
< osm. tur. *defter* < grč. *diftíra.*

teftèdār, deftèdār (teftèdār) -ára, *m* (grč.-perz.), *računovođa bosanskog valije.*
< osm. tur. *deftedar*, osn. zn. "računovođa", (v.) ***tẽfter*** + perz. *-dār*, prez. osn. od inf. *dāšten* "imati, držati".

tĕgŭla -æ, *f* (lat.), *pečena opeka u formi krovopokrivača; crijep od pečene gline ('figlīnus' ili 'testa').*

tekelif *m* (osm. tur.), *izvanredni namet, dažbina namijenjena užívaocima feudalnih posjeda (timarlijama, zaimima, užívaocima hasova, vakufima).*
< osm. tur. *tekâlîf (tekâlîf-i şer'iye, tekâlîf-i örfiye, tekâlîf-i şâkka).*

tèkija *f* (ar.), 1. *ustanova u kojoj se okupljaju, borave i vrše vjerske obrede derviši – 'sufije').*
2. *derviški objekt u kojem se obavljaju derviški obredi.*
< osm. tur. *tekke* < ar. täkyä.
Svaka *tekija* ima svoga starješinu, *'šeha'.*

telhis/tàkrīr -ira *m* (ar.) 1. *izvještaj, priopćenje, prenešena poruka sa datim mišljenjem.*
2. *službeni akt kojim se veliki vezir obraća sultanu lično.*
< osm. tur. *takrir* < ar. *taqrīr* "učvrstiti, potvrditi".

tenèće -eta, (tanèće) *n* i tenèća, *f* (perz.), *lim, pleh.*
< osm. tur. *teneke* < perz. *teneke*.

tèpčija -e, *m* (st.sl.) *je titula srednjovjekovne bosanske vlastele; dvorski i provincijski službenik koji po položaju odgovara 'palatinu' (kraljevski ili carski namjesnik ili službenik u srednjovjekovnoj Europi, Bizantu...).*
< tur. *tepçi* od st. sl. *tepъči*(*ja*).

tèskera, *f* (ar.), *isprava, potvrda, pismo.*
< osm. tur. *tezkere* < ar. *tädkirä*, osn. zna. "potsjetnica".

teslímiti (ar.-bos.), *predati, predati u posjed.*
< bos. izv. od *teslim* < osm. tur. *teslim* < ar. *täslīm*.

tézga (tèzga) *f* (perz.), *drveni sto ili pult na pijaci, trgu, tržnici.*
< osm. tur. *tezgâh, destgâh* < perz. *dast* "ruka" i perz. suf. *-gāh*; perz. *dastgāh* "aparat, mašina;

tìmār, -ára *m* (perz.), 1. *feudalni posjed, leno, spahiluk koji donosi godišnje do 20.000 akči.*
2. *uposlenik u timarskoj službi za evidenciju i naplatu timarskih poreza.*
3. *timári,* pl, "poljsko dobro, seoski posjed".
< osm. tur. *tımar* < ar. *tīmār* "njegovanje bolesnika".

tòmruk -ūkā, [pl. tòmruci] *m* (ar.), *drveni ili limeni vodovodni čūnak* (cijev).
< osm. tur. *tomruk* < ar. *tombruk.*

tòpčija, tòbdžija, *m* (osm. tur.-bos.), *artiljerac; onaj koji ispaljuje topove.*
< osm. tur. *topç* < *top* + suf. *-çu* + bos. nast. *-ja*.

trîbus *m* (lat.), 1. *dio starorimskog teritorija; okrug, kotar;*
2. *teritorijalno-politička formacija carstva ('trinus urbanæ' – gradske općine; 'tribus rusticæ' – seoske općine).*
< lat. *trîbus* [prvobitno] "pleme".
U rimskom političkom sistemu *tribus* je primarno podrazumijevao razmještaj građana po osnovnim manjim jedinicama preko kojih bi oni ostavrivali svoja politička prva i izvršavali državne obaveze. U najstarije doba *patriciji* su bili podijeljeni na 3 *tribusa* (Ramnes, Tities i Luceres), svaki *tribus* na 10 *kurija* (*curiæ*), a svaka *kurija* na 10 *plemena* (*gentes*). Ta podjela bila je podloga za ustroj narodne skupštine kao vrhovnoga političkog tijela.
Podjela na plemenske *tribuse* je imala najčešće vojni značaj pošto je svaki *tribus* davao po jednu

centuriju (100 konjanika i 1000 pješaka). *Tribus* je bio zemljišno okruženje jer je temelj podjele na *tribuse* bila zemljišna podjela.

trômpa -ā/-ī, *f* (fr.), *ugaona niša koja omogućava postavljanje kupole na četverougaonu osnovicu.*
< fr. *trompe*.

tubul *n* (lat.), *šuplja pečena opeka.*
< lat. *tubulus* "cjevčica" (dem. od *tubus* "cijev").

tùmul *m* (lat.), *prahistorijski nadgrobni spomenici sagrađeni od skupine kamena i zemlje; humak ili manje brdo, još i gromila i mogila.*
< lat. *tŭmŭlus* "malo brdo, sahraniti, zakopati, smjestiti pod humku".

Tùrčin *m* (osm. tur.), *pripadnik naroda tursko-tatarskog porijekla; pretežno žive u Turskoj*.
< osm. tur. *Türk* "Turčin".

tùrskī pridj., *koji se odnosi na Turke i Tursku.*

tùrskījskī pridj., *koji se odnosi na narode koji govore jezicima turkijske grane altajske jezične porodice (Altajci, Azerbajdžanci, Balkarci, Baškirci, Čuvaši, Gagauzi, Jakuti, Kazasi, Kirgizi, Kumici, Nogajci, Tatari, Turci, Turkmeni, Tuvinci, Ujguri, Uzbeci...), odnosno one narode koji pripadaju turkofonoj kulturnoj tradiciji.*

ùkajtiti, ukàjititi (osm. tur.-ar.) *zapisati, zabilježiti.*
< bos. izved. od *kàjtiti* < *kajt* + bos. nast. *-iti* "upisivati, bilježiti, registrirati".

ulèma, *f*, kao sing, i kao pl. (ar.), *muslimanski vjerski učenjak, muslimanski vjerski učenjaci, muslimansko učeno sveštenstvo*.
< osm. tur. *ulema* < ar. pl. *ʿulamāʾ*, sing, ʿālim.

ulufedžija *m* (osm. tur.), 1. *pripadnik graničarskog odreda vezanog za utvrdu; pripadnik lokalnih plaćeničkih snaga nižeg ranga.*
2. *dnevničar, plaćenik, vojnik nevezan za* ***timare*** (v.) *koji u službi ostaje najduže tri godine;*
3. *'ljudi s plaćom',* ***martolosi*** *(v.) sa plaćom ('ulufeli martolos'), pripadnici dva od ukupno šest odreda 'kapukulu' konjice. Dijelili su se na desni i lijevi odred, u zavisnosti od toga da li jašu desno od* ***spahija*** *(v.) ili lijevo od 'silahdara' (elitni konjanici sultanove stajaće vojske). Isti položaj zauzimali su i na bojnom polju i na konačištima.*
< osm. tur. *ulufelu* "plaćenik" + suf. *-cı* < *ulûfe* "vojnička plaća" < ar. *ʿulūfā* "hrana za konje".

ùrtija *f* (osm. tur.), *pokrivka, pokrivač, zaštita; krov.*
< osm. tur. *örtü*.

üst şehir (osm. tur.), *gornji grad.*
< osm. tur. izv. od *üst* "gornji dio, vrh nečega" + *şehir* "veliki grad, gradski park".

ušur *m* (ar.), *kao pravni termin predstavljao je opći naziv za sve naturalne feudalne poreze koji su se odnosili na proizvode od poljoprivrede, vrtlarstva, vinogradarstva, pčelarstva i rudarstva.*
< osm. tur. *öşr, öşür* < ar. *ʿušr* pl. *aʿšār* "desetina".

U Bosni je primjenjivan kao naturalni porez ***mirijske*** (v.) ili državne zemlje, koja je po porijeklu i suštini spadala u kategoriju tzv. *'haračkih zemalja'*, gdje je iz praktičnih razloga primjenjivan sistem *ušura* bez obzira da li su u pitanju bili muslimani ili nemuslimani.

vȁkat, -kta *m* (ar.), 1. *vrijeme, doba*.
2. *vrijeme molitve – **namaza*** (v.).
< osm. tur. *vakit, vakt* < ar. *waqt*.

vákif *m* (ar.), *osnivač vakufa, zadužbine; legator*.
< osm. tur. *vâkif* < ar. *wāqif*.

vàkuf *m* (ar.), *zadužbina koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima; vjerska imovina, legat*.
< osm. tur. *vakıf* < ar. *waqf*, osn. zn.: "zaustaviti, zadržati".

vakufnáma *f* (ar.-perz.), zadužbinska povelja, isprava o uvakufljenju; legatorska povelja.
< osm. tur. *vakıfname*. v. vakuf i perz. *nāme* "pismo".

válija *m* (ar.), *guverner pokrajine (vilajeta)*.
< osm. tur. *vali* < ar. *wālī*.

vároš *m* (mađ.), *određena vrsta urbanog naselja, u pravilu manje veličine, i u tom je značenju istoznačnica riječi 'trgovište'*.
< mađ. *város* "(mjesto) s utvrdom" < perz. *uar, vár* "ograđeno (mjesto)".

vasíjet, *m* (ar.), *testament, oporuka.*
< osm. tur. *vasiyet* < ar. *wasiyyä*.

vèlmoža -e, *m* (pra.sl./st.sl.), *predstavnik krupne bosanske vlastele, vlastela rusaga bosanskog koja je uspjela da zaokruži svoje posjede do nivoa konkurencije bosanskom vladaru.*
< izv. od pra. sl./st. sl. *velikъ* "vèlik" + **motjь* "môć".

Iako su svoje posjede osamostaljivali ekonomskim mjerama (carine) i bili u prilici da samostalnije djeluju prema vanjskim faktorima (Ugarska, Dubrovnik, Osmanlije), bosanske velmože su priznavale centralnu kraljevsku vlast i svoju egzistenciju su imali zahvaljujući pripadnosti Bosanskom Kraljevstvu.

vèrānda pl. -ā/-ī, *f* (port.), *natkrivena i ograđena galerija duž pročelja kuće.*
< tal.-njem. *Veranda* < port. *varanda*.

vèzir, -íra *m* (ar.), *najviša titula u državnoj hijerarhiji Osmanske carevine: ministar, guverner jedne pokrajine, upravnik **vilajeta*** (v.).
< osm. tur. *vezir* < ar. *wāzīr*.

viæ publicæ (lat.), *frazeološka konstrukcija koja je podrazumijevala javne ceste koje su izgrađene i održavane javnim sredstvima na javnom prostoru; nalazile su se pod staranjem kuratora* (*'curatores'*).
< izv. od lat. *vĭæ* "cesta" + *pūblĭcus* "javni, državni, opći, zajednički".

viæ vicinales (lat.), 1. *sintagma koja je značila 'sporedne ili lokalne ceste';*
2. *kategorija puteva koji su imali strogo lokalno značenje za komunikaciju među naseobinama i villama te nisu morali imati priključak na glavne cestovne pravce.*
< izv. od lat. *vĭæ* "cesta" + *vīcīnāles* "sporedni" < *vīcīnāl* (*vīcīnus*) "susjedni, blizak".

Za održavanje ovih puteva bili su zaduženi načelnici naseobina (magistri pagorum), koji su imali pravo zahtijevati da vlasnici zemljišnih posjeda u zoni odgovarajućeg puta brinu o njemu i radno i financijski.

villa *f* (lat.), 1. *tip antičke rimske kuće za stanovanje podignute u prigradskoj zoni ili u prirodi;*

2. *samostojeća kuća u polju, koja može služiti za stanovanje, a isto tako može biti i hambar, odnosno klijet (kućica, koliba na posjedu);*
3. *zaseok, selište, pojedinačno naselje, naseobina, gospodarsko imanje sa zgradama i obrađivačima, gospodarska zgrada, poljsko dobro s kućom.*
< lat. *vīlla* "seoska kuća" < dem. od *vīcŭs* "selo, zaseok".

U izvorima iz antičkog Rima moguće se susresti i sa terminom *casale* koji u nekim slučajevima može da ima identično značenje kao i *villa*, dok termin *sella* podrazumijeva posebni dio imanja ili posjeda, odnosno označuje gospodarsku zgradu i kuću za stanovanje, "selište". Terminom *capanna* označena je kućica u polju koja može služiti za stalni ili sezonski boravak, a terminom *curia* – gospodarska zgrada s dvorištem, sa prostorijama za halat, štalama, podrumima, spremištima za sijeno, poljoprivredni i voćarski urod, te ostavom za sjemena.

vilájet (viláet) *m* (ar.), *područje uprave jednog* ***valije*** (v.); *pokrajina, oblast sa namjesnikom; čitava država*.
< osm. tur. *vilāyet* < ar. *wilāyä* "vladanje, upravljanje; (ruko)vođenje; vlast; vladavina; država; oblast, pokrajina, provincija".

villa rustica (lat.), 1. *frazeološka konstrukcija koja je u rimskom graditeljstvu podrazumijevala izvangradski stambeni i gospodarski sklop objekata (štale, skladišta, radionice), središte zemljišnog posjeda, uobičajeni oblik naseljavanja seoskoga područja u romaniziranim sredinama;*
2. *ljetnikovac ili ladanjska kuća, prestižni stambeni objekat; raskošniji objekat, često većih dimenzija sa uređenim okolišom kojim vlasnik najčešće ističe svoj položaj, osobnost i ukus.*
< izv. od lat. *vīlla* "seoska kuća" + *rustĭca* "zid od kamenih kvadara koji su s vanjske strane neotesani (grubo obrađeni s izbočenom vanjskom površinom), a otesani na sastavcima".

U graditeljskom smislu *ville* je moguće razvrstati u tri tipa: *vile* s koridorom, vile sa središnjim dvorištem, *vile* bazilikalnoga tipa. U kasnoantičkom razdoblju često su bile utvrđene bedemima s kulama na uglovima. Neke su ville poslije postale središta većih aglomeracija *refugijalnog* (pribježišnog) obilježja, a neke su se razvile u nova gradska ili seoska naselja.

Vijeće umoljenih (lat. *Consilium rogatorum*), tj. *Senat Dubrovačke Republike, djelovao je kao operativno političko tijelo, koje je određivalo smjernice i vodilo konkretne poteze u unutarnjoj i vanjskoj politici.*

vìnjaga *f* (st. sl.), 1. *lišće loze na vriježi, vriježa loze.*
2. *savijen (uvrnut) rast vriježi loze.*
< st. sl. *vìnjaga* (*vìn-jaga*) < *vin* "vitlanja, savijanja, uvrtanja" + *jaga* suf. augmentativnog i pežorativnog značenja (lat. *Vitis labrusca*) ili < baltopruski *winjaga* "vinjaga, lozovina, divlja loza, povijuša divlje loze" (lat. *Vitis sylvestris*).

viránija *f* (perz.), *zapušteni i trošni objekt, pustolovina*.
< osm. tur. *vīrân, virane* < perz. *wīrān, wīrāne* "ruševan i nenaseljen".

vlastèlīn -ína, *m* (pra.sl./st.sl.), *veliki posjednik, plemić u srednjovjekovnoj Bosni.*
< izv. od pra. sl./st. sl. **voldati* "vládati".

vójnica *f* (st.sl.), *vojni porez; daća kojom se otkupljuje od vojne dužnosti.*
< st. sl. *vojinъ* "ratnik"i poimeničen bos. *-ica*.

Po proglašenju načela jednakosti svih građana u

pravima i dužnostima (1856.) ukinuta je ***džizja*** (v.) i zamijenjena *vojnicom*. Naplaćivala se sve do revolucije 1908., kad je vojna obveza proširena na sve kršćane i hrišćane.

vojnuk *m* (osm. tur.), *pripadnik posebnog osmanskog vojničkog reda na Balkanu regrutovan iz redova hrišćanskog, pretežno vlaškog stanovništva.*
< osm. tur. *vojnuq,* pl. *vojnuqan, vojnuklar* < st. sl. *vòjnīk* pl. *vojnici* < st. sl. *vòjno u značenju "muž".*

U vrijeme rata išli su u vojne pohode, a u doba mira bili su čuvari pograničnih ili prigraničnih naseljenih mjesta i utvrda. Za svoju službu uživali su slobodne *baštine* i bili oslobođeni svih državnih i feudalnih poreza. Do sredine 16. st. predstavljali su značajan dio osmanskih snaga u Bosni. Kasnije su svoj značaj postepeno gubili, njihove privilegije su ukidane, a oni svođeni na status obične ***raje*** (v.).

vòjvoda -e, *m* (st.sl.) *osoba sa titulom koja je jedna od vodećih u hijerarhiji bosanskog srednjovjekovnog društva i prepoznatljiva kao staleška oznaka glavnih vlastelinskih rodova.*
< st. sl. *voevoda* (*voъvoda*) "titula koja se odnosila na vojni čin ili plemstvo".

Vojvodska titula postala je nasljedna u okviru jedne porodice, s tim da je glavni predstavnik mogao biti vojvoda a njegova braća kneževi. Takvu titulu je potvrđivao bosanski kralj, ***stanak*** (sabor) (v.) i vlastela. Titula *vojvode* se nije mogla izgubiti niti oduzeti, čak ni iako bi njen nosilac učinio nevjeru.

U slavenskim dokumentima je riječ o vojvodama i kneževima, dok u latinskim dokumentima o *dux*-u, odnosno *duces*-ima i *princeps*-ima (*Dux et Princeps Bosnensis*).

vučja jama *f* (pra.sl./st.sl.), *frazeološka konstrukcija sa znač. 'denivelacija' (jama) unutar ulazne kule koja dodatno otežava prilaz neprijatelju ukoliko most bude osvojen; pri prolazu kroz ulazni prostor kule koja je premošćena pokretnim mostom.*
< pra. sl. **vьlkь* < st. sl. *vlьkь "vȗk" (vȗčji,* na vučji način, nemilosrdno, okrutno) + pra. sl./st. sl. *jàma* "veće udubljenje strmih strana u zemlji".

zahíra, *f* (ar.), *namirnice, hrana (bilo ljudska ili stočna).*
< osm. tur. *zahire* < ar. *dähīrä*.

záim, zájim *m* (ar.), *posjednik velikog timara – lena (zijameta) koji donosi 20.000 do 99.999 akči godišnjeg prihoda*; < osm. tur.. *zaîm* < ar. *zaīm*.

zakàpijati (osm. tur.-bos.), *zaključati (vrata).*
Izv. od *kapijati* "zaključati" < osm. tur. *kapi* "vrata".

zanàtlija *m* (ar.-osm. tur.), *onaj koji se bavi nekim zanatom.*
< osm. tur. *sanatlı* < *sanat* < ar. *ṣana'* "zanat" + osm. tur. suf. *-li*.

zaptíja *f* (ar.), *redar; žandar, pripadnik policije.*
< osm. tur. zaptiye < ar. dabtiyyä < tur. zapt < ar. dabata, dabt "pamtiti, savladati"... + ar. adj. suf. -iyyä.

zgor(**a**) [zg'ọr/zg'ora], (*ozgôr*), adv. *odozgo, po površini*, prilog za mjesto (st. sl.), *odozgo, iznad, (koja bijaše) gore*.

Zifferblatt *n* (njem.), *cifernik, brojčanik.*
< njem. *Ziffer* "brojka, broj"+ *Blatt* "list".

zijámet, ziámet, zeámet *m* (ar.), 1. *feudalno imanje, leno;* 2. *veliki spahiluk (posjed) koji je donosio 20.000 do 100.000 (tačnije 99.000) akči godišnjeg prihoda (spahiluk ispod 20.000 akči prihoda zove se 'timar').* < ar. *zää'mä.*

zvèkīr *m* (perz.), *željezni kolut, halka, služi za kucanje na vrata; tucanj.*
< osm. tur. *zekir* < perz. *zihgīr* "halka ili prsten".

žljȅbnjāk -āci, *m* (bos.), vrsta crijepa; kupa, kanalica.
< bos. *žljȅbnjāk* < *žljȅb* "duboka uzdužna brazda, koritasto načinjeno udubljenje za otjecanje atmosferskih padavina (kiše) i odgovarajuće uklapanje crijepova".

župa -e, *f* (st.sl./osm.-tur.), *okrug; područje pod kontrolom župana.*

U srednjovjekovnom latinitetu slavenska istoznačnica za riječ *župa* koristi se riječ *comitatus*, a za *župan* – *comes*.

Porijeklo riječi *župa* i *župan* do danas nije sa sigurnošću utvrđeno, a istraživači se uglavnom ne mogu usaglasiti koja je od njih tvorbena riječ, a koja predstavlja izvorni oblik. U objavljenoj literaturi kristalizirala su se dva suprotna mišljenja. Prvo polazi od pretpostavke da je riječ *župan* orijentalnog, turkijskog porijekla, o čemu svjedoče turkijski bulgarski natpisi iz 9. st. (Brückner A.). Prema tom tumačenju *župani* su bili upravnici u avarskom kaganatu, a izvedenica *župa* je označavala područje njihove uprave. Druga je mogućnost da su *župa* i *župan* naslijeđene riječi s praslavenskom i indoevropskom etimologijom.

žúpanija -e, *f* (st.sl.), *teritorijalna i administrativna jedinica bez obzira na plemensku pripadnost, a čiji je poglavar imao titulu '**žùpan**'* (v.).
< st. slav. "župa", (v.) ***žùpan***.

žùpan -a, *m* (avar./st.slav.), *visoki dužnosnik koji je poglavar županije; knez.*
< izv. od ***župa*** (v.) + sufiks *-an*.
< avar./st. sl. *жупанъ* ili *žoapan*, odnosno *jopan* < sl. sl. *supan* ili *suppan*.

Potrebno je naglasiti da avarska etimologija proizlazi iz indirektnih dokaza, dok zasigurno nije moguće isključiti ni protobugarsku (ζουπαν), kao ni turkijsku (*Ch`u-pan* ili *Juan-juana*).

Castle at Kal'ai Gracac (Grachacy)
A
B
C
O
U
α
β
γ
a
b
c
va

Prof. dr sc. **Mehmed A. AKŠAMIJA**, akademik BANU-a i EASA/ASAE (*European Academy of Sciences and Arts*), rođen je u Višegradu 1954.; diplomirao na Fakultetu filmskih i televizijskih umjetnosti pri Akademiji lijepih umjetnosti [*Filmová a televizní fakulta* (FAMU) - *Akademie múzických umění* (AMU)] u Pragu (Čehoslovačka) [1979.]; poslijediplomski studij iz teorije fotografije završio na istom fakultetu [1981.] (oba stupnja obrazovanja s najvišim prosjekom i ocjenama *summa cum laude)*, te doktorirao na temi *Teorija poruke – Teorija fiksacije optičke slike (fotografije)* [1984.]. Bio je redovni profesor na Akademiji likovnih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu (ALU), mentor, stručni i znanstveni savjetnik, predsjedavajući Vijeća poslijediplomskog studija, šef Katedre za fotografiju i multimediju, a bio je i šef odsjeka Grafičkog dizajna [1996-2005], prodekan [1988.-1992.] i dekan ALU [1992.-1994.]. Predavao je i na Arhitektonskom fakultetu, Akademiji scenskih umjetnosti i Fakultetu političkih nauka. Devetnaestog decembra 2022. promoviran je u professora emeritusa Univerziteta u Sarajevu.

Kao prvi pedagog iz oblasti fiksacije optičke slike (fotografije) u BiH na Univerzitetu u Sarajevu je pozicionirao, razradio i uveo teorijsko i praktično izučavanje ove oblasti na sve četiri godine studija Grafičkog dizajna, kao i na Odsjeku režije Akademije scenskih umjetnosti, Odsjeku komunikologije Fakulteta političkih nauka i Arhitektonskom fakultetu. U okviru međunarodne univerzitetske suradnje znanstveno i stručno surađivao je sa Universität Basel – *Middle Eastern Studies* (Švicarska) i Universities of Graz – VASE – *Institut für Geschichte, Visual Archive Southeastern Europe* (Austrija)...

Dobitnik je *Povelje Univerziteta u Sarajevu – Priznanje za očuvanje integriteta i digniteta Univerziteta* [1996.].

Kao predavač učestvovo je na međunarodnim seminarima: *Problematika fotografske autentičnosti,* USUF – Beograd, Srbija [1981.]; *Autorstvo i fotografsko djelovanja,* USUF – Beograd, Srbija [1985.]; *Moguće osnove teorije fotografije,* USUF – Beograd, Srbija [1988.]; *Teorija fiksacije optičke slike unutar teorije poruke,* USUF – Beograd, Srbija [1988.]; *Photography – Writing with light,* IVAS – Wolfratshauzen, Bavarska – Njemačka [2000.]; *The problem of truth in the visual arts and photography,* IVAS – Wolfratshauzen, Bavarska – Njemačka [2006.]; *Characterization of photographic authenticity,* IVAS – Wolfratshauzen, Bavarska – Njemačka [2008.]; *Phenomenology of the Bosnian home, Islam and photography* – Second Balkan Visual Meeting, University of Basel, Bazel (Švicarska) [2015.]; *Digitalni ili mrtvi – Forum o informacijskoj tehnologiji,* Evropska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb (Hrvatska) [2016.]; *Digitalizacija i moguća obrada oštećenih muzeoloških artefakata,* Muzej 25 maj, Beograd, Srbija [2016.]...

Prije izbora na ALU radio je kao asistent i viši asistent čuvenog tvorca nove *Teorije fotografije* prof. Jana Šmoka – AMU-FAMU, Prag [1979.-1983.]; demonstrator na istom fakultetu [1978.-1979.]; stručni saradnik na Střední uměleckoprůmyslove škole (pedagoška praksa), Prag, [1976.-1980.].

Pored pedagoškog rada bavi se kreativnim djelovanjem iz oblasti digitalne grafike, fotografije, iluminacije, te foto-dizajnom i grafičkim dizajnom. U periodu od 1978. do 2023. imao je trideset i tri samostalnih izložbi i učestvovao na pedeset i dvije kolektivne izložbe u zemlji, Evropi i SAD-u. Osamdesetih godina prošlog stoljeća potvrđen mu je visoki međunarodni rejting kreativca, tada kao najmlađeg umjetnika nove generacije, objavljivanjem biografije i ciklusa *Praški metro – Harta '79* u aktualnoj svjetskoj historiji fotografije 20. stoljeća (Tausk, Petr: *Photography in the 20th Century*. London 1980.). Nešto kasnije [2000.], upisan je i u monografiju svjetski poznatih pedagoga fotografije *Creators of European Photography*, autora Aristidisa Kontogeorgisa iz Atine (Grčka).

Od ranih sedamdesetih godina prošlog stoljeća, sa specifičnom autorskom svješću u oblasti analogne fotografije bavi se eksperimentalnim radom unutar zatvorenog lanca televizijske-elektronske slike. Ovaj dio autorskog djelovanja započeo je na Institutu za sliku u Pragu [1978.-1982.], kako bi daljnja istraživanja u tom pravcu preusmjerio [1987.] u polje mogućih digitalnih transformativnih postupaka.

U okviru eksperimentalnog autorskog likovnog izraza definirao je cikluse: *Čamci* [1975.-1980.]; *Plošna rješenja* [1976.-1979.]; *More* [1977.-1987.]; *Ornamenti* [1983.-1990.]; *Praške uspomene* [1987.-1991.] i *Znakovi pored puta* [1991.-1993.]. Manirističkи princip kritičke interpretacije ranijeg kreativnog razvoja postao je jedna od njegovih namjera novog stvaralaštva u devedesetim godinama dvadesetog stoljeća. Radovi u ciklusima *Portreti mojih prijatelja* [1996.-2000.]; *Autoportreti* [1994.-2005.]; *Kuće mojih prijatelja* [1995.-1997.), kao i u projektu El-Niño [1995.-1999.], predstavljaju nadogradnju fotografske ili sintetičke digitalne slike. Likovnim sredstvima definirana je kreativnost koja ima svoju znakovnu, simboličku, semantičku, semiotičku vrijednost... Godine 2005. prezentirao je reprezentativnu izložbu digitalnih monotipija *Sarajevski dnevnik 92.-95.* koja se sastojala od radova nastalih u kompjuterski generiranoj fotografičkoj tehnici na unikatnim monotipijskim papirnim nosiocima galerijskog formata. *Sarajevski dnevnik* sastojao se od tri ciklusa

(*Brojevi* [1995.-2005.], *Prozori* [1995.-2005.] i *Zidovi II* [1997.-2005.]). Ciklusi *Tragovi Bosne* [1993.-2000.]; *Tragovi* [1996.-2003.]; *Heroji* [1995.-2000.] i *Tragovi na asfaltu* [2000.-2007.] (unikatni digitalni isprint sa inervencijama u tehnici akrilika).

Za razliku od prethodno navedenih ciklusa, projekti rađeni kao rezultati naučno-umjetničkog istraživačkog rada na Univerzitetu u Bazelu – SIBA [*A Visual Approach to Explore Everyday Life in Turkish and Yugoslav Cities, 1920s and 1930s* – PP00P1_144751] i VASE [*Visual Archive Southeastern Europe*] Univerziteta u Gracu (Austrija) bili su usmjereni na nesvakidašnju autorsku rekonstrukciju muzeoloških fotografskih artefakata i njihovo pozicioniranje u funkciji dokumentarne građe za historijsko-sociološku studiju o događanjima između dva svjetska rata (Sarajevo – Beograd – Istanbul – Ankara), te vizualnu komparaciju evidentnog naslijeđa Osmanske imperije.

Objavio je više znanstvenih i stručnih radova, među kojima su **monografije** *Čelebi Pazar – Rogatica u habitusu Bosne,* BANU, Sarajevo 2023.; na bosanskom i engleskom jeziku: *STOP negaciji genocida i holokausta / Genocide and Holocaust Denial*, Sarajevo. 2019; *Alija M. Akšamija – monografija arhivografije – Alija M. Akšamija – monograph of archivography*, tom I i II / volume I and II. BANU, Sarajevo 2018.; LETTER • PISMO • BRIEF • LIST • RISALLA. Centar za dijalog – Vesatijja, Sarajevo 2017.; Photographer – Fotograf Alija Akšamija. BNZ za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2011.; Windows – Prozori. IVAS Visual Art Academy i IVAS – Internacionalna asocijacija vizuelnih umjetnosti, Wolfratshauzen – Belgrade 2008.].

Originalne znanstvene članke iz oblasti teorije umjetnosti objavio je u časopisu *Illuminatio/Svjetionik/Almanar,* Centar za dijalog – Vesatijja, Sarajevo 2020-2023., na teme *An Analysis of the use of Terminological Determinants* i *Qadar/Sinā'at – Characterization of some Essential Occidental-Westernized Views on Traditional Islamic Creative Expression* „Art of Islam"; zatim *Photographic authenticity.* Art of Image, IVAS Visual Art Society – PPofE, Belgrade 2008.; *Problem of Truth in Photography*. Art of Image, IVAS Visual Art Society – PPofE, Belgrade 2006.; *Writing with Light*. Art of Image, IVAS Visual Art Society – PPofE, Belgrade 2000.; *Theory of the Message – The Optical image Fixation Theory*. Photography and movie, USUF YU, Belgrade 1990.; *The second degree of Message Theory as the Optical Image Fixation Theory – 'photos'*. Photography and movie, USUF YU, Belgrade 1988.; *Problems of Conscious Authorship in the field of Fixation of Optical Image by Appropriate Transformative Process*. Photography and movie, USUF YU, Belgrade 1985.; *Photographic Authenticity*. Photography and movie, USUF YU, Belgrade 1981.

Kao **urednik** djelovao je u mnogim monografskim izdanjima [*Bioklimatska arhitektura u BiH*, Sarajevo 2023.; *Akcentologija bosanskog jezika s osvrtom na hrvatsku i srpsku,* Sarajevo 2023.; *Bošnjačke edukativne mreže,* Sarajevo 2023.; *Istina o genocidu u i oko Srebrenice*, Sarajevo 2022/23.; *Etika - Epistemiologija etike antičkog doba i Srednjeg vijeka*, Novi pazar, 2021.; *How the ultrasonic won the world / Kako je ultrazvukom osvojio svijet*, Zagreb, 2018.; *Ćemalović Architect – Aehitekt*. ĆEMA, Sarajevo 2018.; *Tradicionalna travnička kuća – spontano stvoreni prostorni obrasci*. Travnik 2018.; *Academia*, Novi Pazar - Sarajevo, 2018.; *Drevna Bosna*, Novi Pazar - Sarajevo, 2017.; Science and Religion, London, 2017.; *Dejtonski (mirovni) sporazum - Legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, Knj. 1, 2 i 3, Sarajevo, 2016.; *Tradicija između autentičnosti i falsifikata*. Sarajevo 2015.; Genocid u Bosni i Hercegovini i Dejtonski mirovni sporazum, Sarajevo, 2014.; *Kompozitori boginji terpsihori – zid uspomena*. Sarajevo 2012.; *Pedeset godina Fakulteta Političkih nauka Univerziteta u Sarajevu*. Sarajevo 2012.; *Autentičnost ruralnog graditeljstva kao preduvjet aktivne zaštite*. Sarajevo 2010.; *Artist Mirsad Konstatinović*. Sarajevo 2010.; ASA – *Here in Future / Ovdje u budućnosti* – ASA – *Hier in der zukunft*. Sarajevo 2010.; *Purpose Architecture – Arhitektura svrhe*. Sarajevo 2010.; *Hospital Dobrinja – Bolnica Dobrinja*. Sarajevo 2009.; *Bosnian Cook – Bosanski kuhar*. Sarajevo 2007.; *Graphics – Grafika*. Sarajevo 2007.; *The Picture says – Govor slike*. Sarajevo 2005...].

U toku rata '92.-'95. za *Bosansku knjigu* je dovršio petogodišnji rad na autorskoj iluminaciji i grafičkoj obradi bibliografskog izdanja *Kur'an sa prijevodom na bosanski jezik* (1995), a grafički je uredio 25 biblioteka i 30-ak žanrova za Grafičko-izdavačke kuće *Bosanska knjiga* i *OKO* iz Sarajeva (1995-2000), pri čemu je istraživao potpuno autonomnu formu za svaku biblioteku, karakterističnu žanr i specifični vizualni identitet za svakog od izdavača posebno.

Pored dobijenih mnogobrojnih nacionalnih i internacionalnih nagrada i priznanja (ukupno 39), kvalitet njegovog autorskog internacionalnog djelovanja potvrđuju i: *Gurmand World Cookbook Awards* za *fotografiju i likovno-grafičku opremu izdanju Bosanski kuhar* – BOSNIAN COOK, Paris [2010.], kao i *The first awards* QUALITY LABEL 2010, dodijeljena za *izuzetan kvalitet fotografskog digitalnog djelovanja unutar primijenjene fotografije,* Wolfratshausen [2010.]…

Prof. dr sc. **Lemja CHABBOUH AKŠAMIJA**, mag. ing. arh., rođena je u Sarajevu 1962.; diplomirala na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1984.; poslijediplomski studij iz graditeljskog naslijeđa pohađala na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu [*Mediteranski centar za graditeljsko naslijeđe*, Split] (Hrvatska), a rad odbranila na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (dalje AF) 2004., gdje je 2009. godine i doktorirala na temi *Autentičnosti ruralnog graditeljstva kao preduvjeta aktivne zaštite*. Redovna je profesorica na Katedri za teoriju i historiju arhitekture, mentor i znanstveni savjetnik, član Vijeća doktorskog studija, šefica Katedre za teoriju i historiju arhitekture i rukovoditeljica Instituta za arhitekturu i urbanizam AF u Sarajevu. Predavala je i na Akademiji likovnih umjetnosti, Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, te i na Filozofskom fakultetu, kao i na poslijediplomskom i doktorskom studiju AF. U okviru međunarodne univerzitetske suradnje, a pod pokroviteljstvom ICCROM-a i UNESCO-a (Master Thesis Project in *Instruments and Methods for Cultural Heritage Conservation and Valorization* – IMCHCV : first level, [2011.-2013.]) predavala je na La Sapienza – Università di Roma (Italija); L'Università di Urbino Carlo Bo (Italija); Polytechnic University of Tirana Department of Architecture and Urban Planning; Fakultetu tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu – Departman za arhitekturu i urbanizam, Novi Sad (Srbija), i Građevinskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, Mostar (Bosna i Hercegovina). Također, kao gostujući profesor predavala je na Universitat Internacional de Catalunya, Barcelona – School of Architecture [2006.] (Španjolska); Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet – Fakultet for arkitektur og design, Trondheim (Norveška) [2016.]; Politecnico di Bari, Bari (Italija) – *projekt Erasmus* + [2017.-2018.]; Fakultät Architektur und Stadtplanung der Universität Stuttgart, Stuttgart (Njemačka) – *projekt Erasmus* + [2017.-2019.]...

U svojstvu **mentora**, **komentora** i **eksternog člana** komisija za odbranu **diplomskih radova**, osim na Univerzitetu u Sarajevu [2005.-2023..], učestvovala je i na *Ecole Nationale Supérieure d'Architecture de Paris La Villette*, Pariz (Francuska) [2008.]; za odbranu **magistarskih radova** na *Internacionalnom Master studiju – IMCHCV na L'Università di Urbino Carlo Bo*, Urbino [2009.]; za odbranu **doktorskih disertacija** na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu [2021/22.] *Universitat Internacional de Catalunya – School of Architecture, Barcelona* [2016.] i na *Univerzi v Ljubljani – Fakulteta za arhitekturo*, Ljubljana (Slovenija [2018.]...

Kao predavač učestvovala je na međunarodnim seminarima *Kulturno-historijsko naslijeđe kroz edukaciju mladih* u organizaciji *Savjeta Evrope* u Strazburu, Hvar, Hrvatska [1998.]; *Evropskoj konferenciji o prirodnim građevinskim materijalima* – MARMOMAC – Verona, Italija [2002.]; Međunarodnoj konferenciji LEAP *Summit – i za planetu Zemlju* [2005.]; Univerzitetu Barcelona (Universitat de Barcelona/ Universidad de Barcelona), na temu *Zaštita ambijenta planine Bjelašnice sa tradicionalnom gradnjom,* Općina Barcelona i district Gracija [2006.]; Ekonomskom fakultetu u Sarajevu (serija predavanja), na temu *Različiti aspekti korištenja i održavanja tradicionalnog ambijenta u svrhe turizma i turističke ponude,* Sarajevo [2007.]...

Prije izbora na AF radila je kao savjetnik ministra u *Ministarstvu obrazovanja, nauke, kulture i sporta Republike Bosne i Hercegovine*, te kao stručni saradnik u *Zavodu za zaštitu kulturno historijskog i prirodnoh naslijeđa Grada Sarajeva*, arhitekta konzervator u Muzeju grada Sarajeva, saradnik na projektima *Projektantskog biroa Dom* u Sarajevu (projektant saradnik, naselje Ciglane, objekti B1, B2, B4 i B5)... U periodu prije izbora na AF Univerziteta u Sarajevu obavila je i stručna usavršavanja iz oblasti zaštite baštine i konzervacije u Parizu (Francuska, 1982.), Kerouanu i La Marsa-Tunisu (Tunis, 1983. i 1989.), Splitu (Hrvatska, 1985.-87.), Ljubljani (Slovenija, 1989. i 2001.), te Veroni, Firenci i Osimu (Italija, 1996.-2002.).

Bavi se projektiranjem, posebno **konzervatorskom problematikom i zaštitom baštine te historijom arhitekture** (član radnog tima za *Istraživanje Dioklecijanovih podruma* [1986.]; autorica separata *Zaštita gradskog područja Alifakovac* [1988.]; koautorica separata o *Zaštiti područja Vratnik Kovači* [1988.]; autorica separata *Zaštita nekropola stećaka i prelaznih oblika nadgrobnih spomenika kao i seoskih stambenih cjelina* [1991.]. Autorica je radova na *Zaštiti dokumentacije i obilježavanju dostupnih spomeničkih vrijednosti u opkoljenom Srajevu* [1992.]; elaborata na temu *Rušenje spomenika u BiH* – redovna godišnja sesija Al-Fourqan i IRCICA-e, Istambul, Turska [1994.]; projekta *Zaštita graditeljskog naslijeđa BiH* i izlagač pred *Komisijom za zaštitu graditeljskog naslijeđa Arapske lige* u Tunisu [1995.]; autorica elaborata *Zaštita graditeljskog naslijeđa nakon ratne destrukcije*, Ministarstvo prostornog uređenja Federacije BiH [1997.]; koautorica separata *Zaštite trase cestovnog pravca Lungomare kroz Splitske Kaštele*, [2003.]; koautorica i projektant na elaboratu o *Zaštiti porodične kuće na otoku Hvaru, stara gradska jezgra, revitalizirajući elementi s pretvaranjem prizemlja u prostor galerije* – izrada projektne dokumentacije [2003.]; autorica separata zaštite i projekta *Redizajn fasadnih platana Sarajevske pivare* [2004.]; odgovorni projektant *Obnove Aladyn-ovog dvorca u Konji* – Turska [2005.]; autorica studije i odgovorni projektant *Održivost na prostoru Rama – Trebinje* / projekt i metodologija definiranja prostora tradicionalnog eko-sela, realizacija projekta Svjetske banke [2005.]; odgovorni projektant *Pet urbanističkih projekata tradicionalnih Bjelašničkih sela* – Općina Trnovo [2006.]; nositeljica naučnog projekta *Zaštita seoske tradicionalne arhitekture Bjelašnice* [2006.]; odgovorni projektant za *Projekt Kule (tornja) u selu Ledići na Bjelašnici* – namjena za edukaciju i umjetničku koloniju [2007.]; odgovorni projektant za *Projekt pet tipova individualnih planinskih kuća u selu Ledići namijenjenih za umjetničku koloniju i ugostiteljstvo* [2008.]; odgovorni projektant za *Idejni i izvedbeni projekt bunarica u tradicionalnim bjelašničkim selima* [2009.]; glavni i odgovorni projektant za *Projekat Etno-sela Tušila, urbanistički projekat mikro i makro lokacije 35 ha, projekt uređenja vodotoka, idejni i izvedbeni projekt pet individualnih kuća* [*5x120 m²*], *centralnog turističko-ugostiteljskog objekta 'Han'* [*3500 m²*], *ugostiteljskog objekta* [*300 m²*], *projekat oglednog poljoprivrednog dobra* [*1000 m²*]...)

Objavila je više znanstvenih, stručnih i popularizacijskih radova, među kojima su **monografije** (*Historiografija i aspekt aktivne graditeljske zastite arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde*, [2020.]; *Arhitektura svrhe – akcentirane kamene mostovne konstrukcije otomanskog perioda na Carskom bosanskom drumu* [2010.]; *Autentičnost ruralnog graditeljstva kao preduvjet aktivne zaštite; pilot projekat bjelašničkog sela Ledići* [2010.]; *Tradicija između autentičnosti i falsifikata – aktivna zaštita integralne baštine Bjelašnice* [2015.]), **knjige** (*Future of Heritage – a Condition for Space integrity*; u: Pashura, Piotr [ur.]: *New Knowledge in a New Era of Globalization*. In Tech open access publisher [2011.]; *Tradicionalna travnička kuća – spontano stvoreni prostorni obrasci* [2018.]), **poglavlja u zbornicima** (*Bosnia and Herzegovina – the cultural richness of its territory;* u: *Instruments and methodologies for cultural heritage conservation and valorization* – Master IMCHCV – first level, master course, methodology notes. [Baratin, Laura, ur.]. Ancona: Gabbiano [2012.];...), **originalni znanstveni članci u indeksiranim časopisima** (*Application of new technologies in recontructive approach to stone bridge constructions : key study – two ottoman's bridges in Rogatica = Upotreba novih tehnologija u rekonstruktivnom pristupu kamenim mostovnim konstrukcijama : key study – dva otomanska mosta u Rogatici.* TTEM [2010.]; *Re-affirmation of traditional values of space for the sake of healthier manner of life – analysis of traditional and modern materials, their influence to the human health and giving directions for future actions in the materialization of contemporary facilities.* HealthMED [2010.]; *Bridge structures with four arches on Bistrica River in Ocrkavlje.* International journal of literature and arts [2015.];...), **priopćenja na znanstvenim skupovima** (International Scientific Conference - Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, [2022]: *Traditional Residential House in Osoje* [koautor Ammar Akšamija]; World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium WMCAUS 2019: *Seismic Aspects Regards Overbuilding On Masonry Heritage Buildings*, te i drugim radom na temu: *Seismic Performance and Recommendation of Structural Intervention on Masonry Heritage Clock Towers – Representative Examples in Bosnia and Herzegovina* [koautori A. Čaušević i N. Rustempašić] Prag [2019.]; *New memory.* Book of Conference abstracts – Importance of place [2013.]; *A Phenomenology of place and space in punlic memory;* u: Duyan, Efe (ur.), Öztürkcan, Ceren (ur.). ARCHHIST '13 : *conference proceedings.* Mimar Sinan Fine Arts University, [Istanbul], Politics in the history of architecture as cause & consequenc [2013.]; Prihvaćen rad na Svjetskom kongresu IABSE 2010 – Venecija, Italija (Tomson reuters ISI web of Science), na temu *Bridges in Bosnia and Herzegovina: between documentation and conservation;* Zbornik Ministarstva Urbanizma i prostornog uređenja FBiH, *Pristup aktivnoj zaštiti kulturno-historijskog naslijeđa u svijetlu međunarodnih konvencija,* Sarajevo [1997.];...)...

Bila je voditeljica izdavačke djelatnosti AF, član stručne redakcije *Naučnog indeksiranog časopisa* TTEM – za tehničke i tehnološke znanostiu BiH, autorica i kustosica izložbi (*Stari most u Mostaru i Vijećnica u Sarajevu* – UNESCO, Pariz [1994.]; Multimedijalna izložba *Islam u Evropi* [*'Islam, It's Also Our History! – Europe and its Muslim Legacies' exhibition*] – partneri: EU Coultura, Tempora Agency, Museum of Europe, Caen-Normandy Memorial Museum, WARM Foundation, Bosniak Institute... prezentirana u gradovima: Briselu, Rimu, Sarajevu, Berlinu, Parizu, Sofiji... [2017.-2018.]), kao i promotor mnogih izložbi u vidu prezentacije individualnog arhitektonskog djelovanja (Nedžada Kurte, Mevludina Zečevića, Emira i Hamdije Salihović...) i knjiga iz oblasti arhitekture (A. Hadrović: *Arhitektonsko kulturno – historijsko naslijeđe i energetska efikasnost;* E. Salihović: *Art and craft;* A. Hadrović: *Detalji u arhitekturi;* N. Ugljen-Ademović: *Elementi i funkcije stambenog prostora s osvrtom na razvitak obiteljske kuće;* Z. Karač i A. Žunić: *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj – osmanska i suvremena baština...*).

Kao predstavnica Bosne i Hercegovine bila je članom državne delegacije povodom *Prezentacije ratne štete na spomenicima u BiH* – Sarajevo [1995.]; autorica prvog *Protokola o obnovi Starog mosta u Mostaru* [1993.]; članom Komisije Bosne i Hercegovine pri UNESCO-u [1993.]; autorica nacrta (i usvojenog) *Protokola o kulturnoj saradnji između RBiH i Republike Turske* [1994.], te i stručne koordinacije *Projekta obnove Aladyn-ovog dvorca u Konji* – Turska [2005.]; Zatim, članom *Komisije za zaštitu graditeljskog naslijeđa i edukaciju mladih Savjeta Evrope* – Strazburg (Francuska) [1996.-1998.] i *Komisije za upis Baščaršije na listu Svjetske baštine UNESCO*-a [2007.];... Kao predsjednica *Komisije za urbanizam, prostorno uređenje, stambeno komunalne poslove i zaštitu okoliša* – Skupština kantona Sarajevo [2004.-2012.], te i predsjednica skupštinske *Komisije za zaštitu graditeljske baštine Kantona Sarajevo* (dva mandata kao predsjednica i jedan mandat kao član) [1997.-2009.]; kao ekspert radila je i u *Komisiji za urbanizam i prostorno uređenje i zaštitu okoliša Evropskih regiona* [2005.-2007.]; *Komisiji za tehnički prijem Ministarstva prostornog uređenja* – Kanton Sarajevo [2007.]... Također bila je predsjednicom i članom više komisija za izradu Elaborata zaštite (*Lokalitet Radimlja kod Stoca...* [2000.]); Revizije regulacijonih planova (*Baščaršije* [1989.], *Spomen mezarja Kovači* [2006.]...); Obnove ratnim razaranjima devastiranih objekata (*Stari most u Mosta*ru [1994.], *Gazi Husrev begova džamija* [1999.], *Ferhat-pašina džamija u Banjoj Luci* [2001.-2003.], *Prva gimnazija u Sarajevu* [2006.]...); Predsjednicom konkursnih *Komisija za izbor spomen-obilježja ratnih dejstava* [2012., 2013. i 2014.] – Fond za izgradnju i očuvanje grobalja šehida i poginulih boraca Kantona Sarajeva.)...

Sertificirani je i ovlašteni projektant sa licencom za zaštitu graditeljskog naslijeđa.

Viši ass. Mr. **Ammar AKŠAMIJA**, dipl. ing. arh. rođen je 13.07.1990. u Sarajevu. Završio je Osnovnu školu *Hasan Kikić* u Sarajevu kao učenik generacije [2005]. U toku procesa ove forme edukacije osvojio je veći broj prvih nagrada iz tehničkog obrazovanja (11 diploma „Zlatni točak"), te stipendiju za *Doprinos u tehničkoj oblasti*. Srednjoškolsko obrazovanje je stekao na *Cambridge International School* u Sarajevu - t*wo Cambridge program levels (IGCSE and A-level) in four years, maturant A level*. (*Bourn Bridge Road, Cambridge, CB21 6AN*) [2009.]. Osvojio dva puta prvo mjesto na *Svjetskim takmičenjima iz primjenjene fizike* (2005. i 2008.). U periodu 2009 – 2011. upisao je i studirao na Stomatološkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, među prvih sedam, te okončao treći semestar sa prosječnom ocjenom 9,20. U februaru 2011. godine (zbog zdravstvenih razloga) napustio je studij stomatologije. Po položenom prijemnom ispitu (među najboljim kandidatima) upisao je studij i studirao na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (2011. – 2014.). Studij arhitekture nastavio je na Odsjeku za arhitekturu *International Burch University* - Sarajevo [2014.] na engleskom jeziku, gdje je pokazao izvanredne rezultate i diplomirao [2015.], te dobio diplomu *Bachelor - inženjer arhitekture, International BURCH University in Sarajevo*. Diplomski rad je radio na projektu *Equilibrium*, koji je ocjenjen kao izuzetno uspješan, a maketa projekta je zadržana na fakultetu kao izložbeni eksponat. Kao najbolji student u generaciji upisao je *Master studij* na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu [2015/2016.]. Četvrti semestar drugog ciklusa studija u sklopu projekta *Erasmus plus* o razmjeni studenata na nivou Univerziteta u Sarajevu, uz potpisani *learning agrement* nastavio je na *Univerzitetu Politecnico di Bari* (Italija), gdje je iz svih predmeta ocijenjen prosječnom ocjenom 10,0, tako da je od obaveznih 30 kredita, potrebnih za ovjeru semestra, iz Italije donio 47. U toku studija na *Univerzitetu Politecnico di Bari* pripremao je i svoj završni *master rad* u konsultaciji sa Prof. emeritusom dr Atilliom Petrucholijem i Prof. dr Annalindom Neglia, tako da su oni bili i koomentori na radu koji je odbranio u Sarajevu [2017.], a koji je predat na bosanskom i engleskom jeziku. Odbranom *master rada* na temu: *Stambena arhitektura Mediterana u gradovima pod zaštitom UNESCO-a* i ujedno okončanjem *master studija* na *Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu* sa ocjenom 10, stekao je diplomu *Magistar arhitekture, diplomirani inžinjer arhitekture*. Oblast iz koje je urađen magistarski rad bila je *Zaštita graditeljskog naslijeđa*, a mentor je bio prof. dr Amir Pašić. Čini se bitnim primjetiti kako on pripada posljednjoj grupi studenata kojima je diplomski – magistarski rad ocijenjen. Na ovoj katedri je imao prosjek ocjena u drugom ciklusu 10.0, uključujući i ocjene iz drugog ciklusa studija *sa dodatkom,* kao i priznanje u formi POVELJE UNSA za *Najboljeg studenta prvog i drugog ciklusa studija Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu* [2017.]. Pored navedene *Povelje Univerziteta u Sarajevu*, dobitnik je i *Prve kolektivne nagrade za ideju - Collegium Artisticum*, ASAS/AABH, 6-to aprilska izložba, Sarajevo [2014.] za projekat *Love Lima*. Također baštini i jednu nagradu iz oblasti grafičkog dizajna kao *Prvu nagradu za plakat Sarajevska zima* [2005.].

UČEŠĆE U MEĐUNARODNOJ RAZMJENI

Stuttgart, Njemačka
• 2018. akademske godine učestvovao je u radu workshop-a na *Stuttgart Politecnic faculty, department for architecture*, u sklopu Univerzitetske razmjene nastavnika i studenata, ***Erasmus*** +. - *Erasmus+ students´and staff´s exchange program KA107, aimed at achieving the objectives setout in the program announcement. (Sarajevo i Stuttgart), Seminar Design and Construction, Tabhana final presenation*, kolektivna izložba radova održana na Arhitektonskom fakultetu u Stuttgartu, jula 2018.

Bari, Italija
• 2018. akademske godine učestvovao je u radu workshop-a na *Univerzitetu Politecnico di Bari - Dipartimento di Scienze dell'Ingegneria Civile e dell'Architettura, Campus Universitario*, u sklopu Univerzitetske razmjene nastavnika i studenata, ***Erasmus*** +. - *Erasmus + Web of Science end Incites: le soluzioni per la ricerca di valore*, septembra 2018.

Istanbul, Turska
• 2019. godine, decembar 13-19, *Workshop* "**Reuse of historic buildings**" na *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi* - FSMVÜ / *Mimarlik ve Tasarim Fakultesi*, Istambul, Turska.

NAUČNO ISTRAŽIVAČKI RADOVI

• 2019. g. Seminar "**Reuse of historic buildings**" na *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi* - FSMVÜ / Mimarlik ve *Tasarim Fakultesi*, Istambul, Turska, 14/19.12.2019. godine.
Gostujuće predavanje na temu "**METODOLOGIE / METHODOLOGIES**" za studente II ciklusa. Ammar Akšamija 1

• 2020. g.: *The International Conference BANI Sofija 2020; BASA 2020;* **RESTORATION METHOD WITH ELEMENTS OF RECONSTRUCTION BASED ON A WORK OF ART.** Lemja Chabbouh Akšamija 1, Nađa Kurtović Folić 1, Ammar Akšamija 1. University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina;

• 2020. g.: *The International Conference BANI Sofija 2020; BASA 2020;* **RESTORATION METHOD WITH ELEMENTS OF RECONSTRUCTION BASED ON PHO TOGRAPH Y AND MODERN DIGITAL PRO CEDURES.**
Lemja Chabbouh Akšamija 1, Ammar Akšamija 1. University of Sarajevo, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.

• 2022. g. *Naučna konferencija Nematerijalna kulturna baština Travnika i okoline*, Bosanski kulturni krug i Zavičajni muzej Travnik, Travnik 11/12.03.2022.
TRADICIJA KAO NOSIOC PORUKE NEMATERIJALNE BAŠTINE.
Lemja Chabbouh Akšamija 1, Ammar Akšamija 1. University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.

• 2022. g. *International Scientific Conference - Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Bulgarian Academy*

of Sciences, Sofia. TRADITIONAL RESIDENTIAL HOUSE IN OSOJE. Lemja Chabbouh Akšamija 1, Ammar Akšamija 1. University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.

KNJIGE

• 2020. g.: **PRAVOSUDNA PALATA/JUDICAL PALACE - ELABORAT ZAŠTITE FASADNOG PLATNA/STUDY ON PRO TECTION OF BUILDINGS FACADE**. Lemja Chabbouh Akšamija 1, Ammar Akšamija 1, Mirza Habib 1. Univerzitet u Sarajevu - Pravni fakultet, Sarajevo – printana verzija / dvojezično.
ISBN 978-9958-14-028-0.

DRŽAVNI RAZVOJNI PROJEKTI

• 2018/2019. g.: Projekat od interesa za Kanton Sarajevo, ZAŠTITA I OBNOVA FASADE PRAVOSUDNE PALATE, Ministarstvo obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo, Javni poziv. *Idejni projekat i elaborat zaštite*. Pravni fakultet i Univerzitet u Sarajevu.

SARADNJA NA MEĐUNARODNIM PROJEKTIMA

• 2015. – 2018. g.: **University of Basel, Middle Eastern Studies**. - saradnik na projektu izložbe (digitalna obrada dokumentarne građe) i asistent na filmskoj produkciji.

Projekat "**Gradovi u pokretu – postosmanski period / Cities on the Move – Post-Ottoman**", koji su sačinjavali istoimena izložba, autora prof. dr Nataše Mišković i prof. dr Mehmeda Akšamije, te istoimeni film, u režiji Lordana Zafranovića.

Promocija izložbe i projekcija filma su održani u Bazelu [2017.], Beogradu [2017.], Sarajevu [2018.] i Istambulu [2018.].

Postavku je pratio štampani materijal, dok se više informacija nalazilo na internetskoj prezentaciji *Vizuelnog arhiva jugoistočne Evrope* (VASE – *Visual Archive Southeastern Europe:* gams. uni-graz.at/vase), projekta koji je realiziran u saradnji sa **Univerzitetom u Gracu**. Ova saradnja je nastala u okviru naučno-istraživačkog projekta SIBA (***Vizuelni pristup istraživanju svakodnevice u turskim i jugoslavenskim gradovima 1920-ih i 1930-ih / A Visual Approach to Explore Everyday Life in Turkish and Yugoslav Cities, 1920s and 1930s.***) pod vodstvom Nataše Mišković, profesorice na *Bliskoistočnim studijama* Univerziteta u Bazelu, gdje je učestvovao u odabiru i arhiviranju, te slanju fotografske građe svoga djeda Alije Akšamije iz ***Arhiva Akšamija Sa-BiH*** u navedeni istraživački projekat SIBA.

• 2018. g.: *Ankara, Belgrade, Istanbul and Sarajevo through the press photographers' lens, 1920s and 1930s*. Yapı Kredi Cultural Centre, Istanbul (Turska) - saradnik na postavci izložbi.

• 2018/2019. g.: Projekat od interesa za Kanton Sarajevo, *Zaštita i obnova fasade Pravosudne palate*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo, Javni poziv. Idejni projekat i elaborat zaštite. Pravni fakultet i Univerzitet u Sarajevu.

REALIZIRANI PROJEKTI

U periodu od 2015. do 2022. godine realizirao je sljedeće projekte u idejnoj i izvedbenoj formi uz nadzor na realizaciji: Stan SMAJIĆ, ulica Splitska, Sarajevo; Čevabdžinica HODŽIĆ 1, ulica Bravadžiluk, Sarajevo; Stan PRCIĆ, ulica Odobašina, Sarajevo; Stan KONJHODŽIĆ, ulica Ferhadija, Sarajevo; HOOKAH LOUNGE MOJO, Merhemića trg, Sarajevo; Stan BERBER, Merhemića trg, Ciglane, Sarajevo; Atelier BERBER, Merhemića trg, Ciglane, Sarajevo; LABORATORIJI KANDIĆ, ulica Avdage Šahinagića, Sarajevo; Stan TUKIĆ, ulica Alekse Šantića, Sarajevo; Ljetna bašta BAR FATIH, ulica Rustem-pašina, Sarajevo; Kancelarije DIGI. ME, Bosmal, ulica Milana Preloga, Sarajevo; Call centar ARC SOLUTION, Radon Plaza, ul. Dž. Bijedića, Sarajevo; Caffe bar TIME, ulica Dž. Bijedića, Sarajevo; Apartman KULENOVIĆ, Bjelašnica, Babin do; Kuća ČIČIĆ, Logavina bb., Sarajevo; Stan ALIŠAH, Branilaca Sarajeva, Sarajevo; CITY DEAL, Branilaca Sarajeva, Sarajevo; ARC SOLUTION RETENTION CENTAR, Avaz, Radon Plaza, ul. Dž. Bijedića, Sarajevo; Stan GANON, Batiam, Israel i Call centar IN SOLUTION, Capital tower, Sarajevo; Potkrovlje HALILOVIĆ, Dedinje, Beograd; Stan HASETA, ulica Vrazova, Sarajevo; Stan ČAVALIĆ, ulica Kalemova, Sarajevo; Potkrovlje ŠUBO, ulica La Benevolencija, Sarajvo; Restoran POLJINE HILLS, Sarajevo; Stan FETIĆ, ulica Behdžeta Mutevelića, Sarajevo; CAFFE BAR 946, ulica Muvekita Sarajevo; UMJETNIČKA GALERIJA 1919, ulica Muvekita, Sarajevo; Caffe bar WALL STREET, ulica Envera Šehovića, Sarajevo; postavke izložbe "SREBRENICA" Mersada Berbera, Dom Armije, Sarajevo; Apartmani HODŽIĆ, ulica Telali, Sarajevo. Apartmani BUMARYOUM, ulica Telali, Sarajevo; Restoran i igraonica PEEKABOO, ulica Marka Marulića, Sarajevo. Caffe Bar AURORA, Lukavica. Bar BULEVAR, ulica Džemala Bijedića, Sarajevo; Steak House ZMAJ, ulica Maršala Tita, Sarajevo; Vila INAJETOVIĆ, Poljine, Sarajevo; Restoran CRISPY, ulica Porodice Ribar, Sarajevo; PRO HAIR ATELIER, Tržni centar SCC, Sarajevo; Apartmani MAGLIĆ, ulica Vrbanjuša, Sarajevo; Restoran PAPALINO, Zagreb; Caffe bar VATRA ICE CREAM CORNER, Bingo City centar, Sarajevo; Caffe bar AUTODELTA, ulica Bolnička, Sarajevo; Laboratorij ALEA KANDIĆ, Priština, Kosovo. Stan KULENOVIĆ, Grbavička, Sarajevo; Vila PROHIĆ, Mala Duba, Živogošće; Kozmetički salon CONTOUR D, ulica Maršala Tita, Sarajevo; DELIKATESNA RADNJA IZLOG, Obala Kulina Bana, Sarajevo; Poliklinika HALILOVIĆ, Dorćol, Beograd; SWATCH SHOP, ulica Ferhadija, Sarajevo; Stan ŽILIĆ, ulica Emerika Bluma, Sarajevo; Vikendica NANIĆ, Glavatičevo; CITY ICE, Tržni centar SCC, Sarajevo; Stan DŽENDŽO, ulica Hadžibegića, Sarajevo; Stan BUTUROVIĆ, ulica Zagrebačka, Sarajevo...

Pored autorskih projekata iz oblasti arhitekture sarađivao je većem broj projekata iz **oblasti grafičkog dizajna** - DTP prijelom knjiga/monografija, izrada ilustracija, izrada ivedbenih rješenja za štampu iz različitih oblasti (arhitekture, historije, filozofije, kulture uopće, umjetnosti...), kao i većeg obima brošura, prospekata, flajera, plakata..., te logotipova za različite ustanove.

Složenost problematike i obim arhivskih istraživanja, uvjetovali su primjenu periodično-tematskog principa obrade raspoložive građe, koji se, na osnovu sagledavanja pojedinih aspekata i njihove uzročno-posljedične veze u kontekstu određenih perioda, pokazao opravdanijim za definiranje moguće današnje zaokruženije cjeliner jako dominira historijski

SAŽETAK / SUMMARY

i historijsko-geografski aspekt, dosta pažnje je posvećeno i ostalim relevantnim faktorima (autentičnoj arhitektonsko-urbanističkoj terminologiji, demografiji, religioznim opredjeljenjima stanovništva), u pokušaju sistematskog istraživanja prošlosti sjeverne i sjeveroistočne Bosne, te samog razvoja arhitektonskog kompleksa Gradačačke utvrder također, moguće je kazati kako je ovo pokušaj da se u jedno složeno i sveobuhvatno istraživanje uvede originalni metodološki postupak, koji

LIJEVO:
Gazi Husrev-beg po konačnom osvajanju "zemlje" Usore krajem 1535. ili početkom 1536. godine.

DESNO:
Berlinskim kongresom 1878. godine, Osmanska carevina je bila prisiljena da se povuče iz pokrajine Bosne – zamijenila ju je vlast dvojne monarhije.

SAŽETAK

Provedena analiza kojom se nastojalo obuhvatiti dostupne povijesne dokumentacijske izvore, grafičke i kartografske predloške, terensko-topografske i toponomastičke podatke te, iako skromne arheološke nalaze, pokazali su da je urbani, odnosno fortifikacijski razvoj Gradačca i gradačačke utvrde započeo mnogo ranije nego što se to pretpostavljalo ili tvrdilo unutar dostupne literature i radova dosadašnjih istraživača (period između 18. i 19. stoljeća). Radi takve situacije, cilj istraživanja u ovom radu je usmjeren i prema historijskoj rekonstrukciji arhitektonsko-fortifikacijskog kompleksa posredstvom dostupne arhivske građe razvrstane i dostupne u brojnim fondovima, kako bi se sagledali i uporedili relevantni povijesni događaji koji su, ili mogli utjecati na nastanak, formiranje, devastaciju, obnovu, dogradnju i uopće razvoj arhitektonsko-fortifikacijskog ansambla kroz različite historijske periode, sve do današnje konačne forme gradske utvrde.

Moguće je kazati, kako povijesni izvori do kojih se došlo u analizi do sada nekorištene arhivske građe, ipak potvrđuju bogatu prošlost gradačačkog kraja, no, nažalost, nedostaju odgovarajuća terenska (arheološka, topografska) i interdisciplinarna (povijesna, arheološka, konzervatorska, geofizička...) istraživanja, posredstvom kojih bi se rekonstruiralo, u većoj ili manjoj mjeri, ono što indirektni i direktni povijesni izvori bilježe.

Složenost problematike i obim arhivskih istraživanja, uvjetovali su primjenu periodično-tematskog principa obrade raspoložive građe, koji se, na osnovu sagledavanja pojedinih aspekata i njihove uzročno-posljedične veze u kontekstu određenih perioda, pokazao opravdanijim za definiranje moguće današnje zaokruženije cjeline. Iako dominira historijski i historijsko-geografski aspekt, dosta pažnje je posvećeno i ostalim relevantnim faktorima (autentičnoj arhitektonsko-urbanističkoj terminologiji, demografiji, religioznim opredjeljenjima stanovništva…), u pokušaju sistematskog istraživanja prošlosti sjeverne i sjeveroistočne Bosne, te samog razvoja arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde. Također, moguće je kazati kako je ovo pokušaj da se u jedno složeno i sveobuhvatno istraživanje uvede **originalni metodološki postupak**, koji će ovom istraživanju dati i jedinstven pečat. Naime istraživačko-dokumentaciona faza koja je provedena predstavlja samo prvi segment, neizbježan i neophodan, iza kojeg je slijedilo istraživanje *in situ,* i u konačnici smjernice za daljnje djelovanje. Ovakav postupak je u skladu sa procesom **aktivne zaštite** i omogućava sagledavanje cjelovitog problema.

U odnosu na danas prisutnu graditeljsku slojevitost gradačačke utvrde nastalu na temeljima nekadašnje Gradine naroda Breuka, kada je i zacrtan njezin prvi urbani perimetar ojačan odbrambenim prstenom, i sve one stare narode (Ilire, Rimljane, Hune, Gote, Ostrogote, Izigote, Vizigote, Avare, Slavene, dobre Bošnjane, Ugre, Osmanlije, Austrijance...), koji su na toj lokaciji za sebe gradili, ili koristili već izgrađeno stanište ili sklonište, odnosno utvrdu, upravo na samom početku moguće je posvjedočiti ilirsku dominaciju na ovoj lokaciji. Čini se opravdanim kazati kako nije zanemareno ni prethodno stanje *jezgrenih stanica* u predhistorijskom dobu na teritoriji današnjeg Gradačca, koje po formi pojavnosti, ipak, nije imalo karakter urbanih perimetara. Daljnji tok događaja upućuje na dominaciju Rimske imperije, gdje se gradište transformira u *castellottiju*, čiji oblik uglavnom podsjeća na formu utvrđenog augzilijarnog logora koji, zahvaljujući kasnijim umirovljenim breučkim veteranima, kojima su dodijeljivane lokacije i zemljišta u vidu naknade za vojničku službu (*missio agraria*), neminovno vremenom prerasta u razvijeniju formu civilnog naselja (*canabae*) gradinskog tipa.

Dolaskom Avara i sa njima Slavena, te uspostavom političko-državne organizacije na nivou čitave Panonije – *Avarskog kaganata*, na devastirane ostake rimskog logora i civilnog naselja na prostoru današnjeg Gradačca, podiže se *gradište* opasano

nasipom u vidu obruča na kojem su smješteni glavni ulaz i mostovna konstrukcija, te zemljani nasip pojačan drvenom konstrukcijom i palisadama. Od ranog srednjeg vijeka ostvarivanjem odgovarajućih društvenih, političkih, vojno-strateških i drugih uvjeta, odnosno samostalnosti Bosne kao Banovine (*Bosnensis ducatus*) i Kraljevine (*Regnum Bosniæ*), moguće je uočiti promjenu sistema gradnje, novog utvrđenog naselja, odnosno tada kraljevske utvrde na kraljevskom posjedu vladarske porodice Kotromanić, ranije banovine Usore (*Vzurensis ducatus*). Na temeljima ilirskog gradišta, rimske *castellottije*, civilnog rimskog naselja i opasanog avarskog gradišta razvijen je visinski temeljni tip plemićke utvrde, građen na prirodno povišenom položaju, koji tlocrtno prati pružanje brijega – čije su mu strme padine sa sjevera osiguravale dodatnu zaštitu. Novosagrađena kula od kamena u formi poligonalnog bastiona isturena ispred odbrambenih zidova u formi palisada i dijelimično izidanih kamenih bedema, zatim objekat za stanovanje sa svečanom dvoranom ili palasom, branjeni ulaz, prostor dvorišta s cisternom za vodu, te objekti gospodarske namjene, činili su arhitektonske i fortifikacijske elemente tako koncipirane plemićke utvrde. Izgrađena plemička utvrda imala je sve fortifikacone pežorative (*castello e fortezza*) za odbranu, a postat će ključnim elementom u privatnom, javnom i kulturnom životu ovog kraja, kao gospodarsko, političko i kulturno sjedište. Uz teritorijalne pretenzije ugarskih kraljeva, pod izgovorom iskorjenjivanja tzv. *krivovjernih kr'šć'jana… koji su zaraženi heretičkom zloćom… i heretičkom kugom*, od brojnih prostora za kojima su žudjeli, ipak jedino bosanski, od svih žuđenih, nisu nikada uspjeli u potpunosti osvojiti, kao što ni ovu gradačačku utvrdu nisu mogli u katastar svojih vječnih dobara upisati. Istine radi, potrebno je kazati kako su ipak Ugri sredinom 13. stoljeća privremeno zauzimali utvrdu u Gradačcu, te je i obnovili u okviru projekta obnove izgradnje *tvrđava za vlastitu vojsku*. Također, područje Gradačca je i sredinom 15. stoljeća ponovo bilo pod privremenom ugarskom vlašću, kao sastavni dio ugarske Srebreničke banovine.

U 13. stoljeću prostor Gradačca, kao i čitava sjeverna Bosna, bili su dio *krajišta* bosanske države. Prije zaposjedanja Ugra bilo je to prosperitetano naselje u političko-teritorijalnoj jedinici Usora (*Vzora*), koja se karakterizirala labilnom političkom vlašću u rangu "zemlje", u odnosu na objedinjenu "zemlju" Bosnu – bosansku državnu zajednicu što je još u 10. stoljeću bila organizirana kao zemlja (*horion*) i kroz stoljeća zadržala svoju samostalnost. Moguće je navesti i činjenicu kako je od posebnog značaja za vladarsku dinastiju Kotromanića bila upravo ta sjeverna "zemlja" Usora, gdje se od ranog srednjeg vijeka formira institut mlađeg vladara, ili nasljednika (*vicebana*) sa stanovništvom koje je imalo zajednički religijski izraz s zemljom maticom. Bosanski kr'st'jani – *mrsni ljudi* na teriroriji "zemlje" Usore činili su većinu domicilnog stanovništva, a nastojali su živjeti u duhu evanđeoskih načela prvih kršćanskih zajednica. Istupali su kao dobro organizirana i odlučujuća religijsko-društvena snaga, jer pored njihove zajednice Bosanske crkve (*Ecclesia Bosnensis*) nema ni riječi o nekoj drugoj instituciji ili organiziranoj, odnosno zvanično uspostavljenom crkvenom sjedištu na njenoj teritoriji do 13. stoljeća.

Moguće je kazati kako je tom prostoru i njegovim žiteljima od početka bila dodijeljena ne tako prijatna, ali odgovorna kontrolno-odbrambena uloga pograničnog pojasa "zemlje" Bosne sa kraljevskom utvrdom (*dictum castrum nostrum fuerit et fit regium proprium*) i središtem župe (u formi *civitas Breucorum,* zatim kao župa *Hotuča* ili *Otuča,* odnosno *Hocucha, Cotuchia, Hothwsa,* pa i župa *Nenavište* ili *Terra Tolys*). Bila je to zona dodira gdje je još za vladavine bana Kulina teritorija Bosne (*Bosnensis ducatus*) bila prostrana zemlja *za deset dana hoda*. Tadašnja Gradčacka (Gradačačka) utvrda predstavljala je složenu formu planske gradnje novog sistema plemićko-vlastelinske utvrde fortifikacijskog karaktera u sklopu šireg sistema odbrambenih bedema sa jednom ili više kula koje su štitile životni, stambeni prostor i najvažnije tamošnje gospodarske objekte plemića ili feudalnih posjednika i njihovih dvorjanika.

Jednom je gradačačku utvrdu htio posjetiti, a jednom i posjetio sam kralj Tvrtko I Kotromanić sa vojskom

prilikom učešća u neslavnim borbama protiv ugarskih snaga u toj regiji.

Početak 15. stoljeća je ipak označio opću promjenu političke i ekonomske klime na prostoru čitavog kraljevstva Bosne, a unutar njega posebno na području Gradačca. Nastalo je mnogometežno vrijeme, ispunjeno skoro neprestanim oružanim sukobima: bosansko-ugarskim, bosansko-raškim, ugarsko-osmanskim, bosansko-osmanskim i razdorom bosanskih velikaša (posjednici rusaške zemlje) i kraljeva. Sve to je nesumnjivo uzrokovalo i neminovne posljedice u vidu devastacije gradačačke utvrde, pogoršanje ekonomsko-demografskih prilika, uništavanje kulturnih dobara i okolnih naseobina, raseljavanje i seobu stanovništva, bilo privremeno, bilo trajno. Kulminacija navedenih posljedica dogodit će se u okviru osnivanja privremenog kraljevstva ***Državine Bosne***, te nadiranja i konačne okupacije ove teritorije Osmanskim carstvom.

Iako je osmanska vojska teritoriju Kraljevine Bosne počela napadati akindžijskim upadima još od kraja 14. stoljeća, prostor Gračaca (*Graçaç*), odnosno Gradačca i *Kal'e Gradçaç* je osvojen 1519. (?) – ili čak 1503.(?), a možda i tek 1528.(?) godine kada su i ostali dijelovi "zemlje" Usore dospjeli pod konačnu osmansku vlast. Pad sjeveroistočnog dijela srednjovjekovne Bosne i njegovo postepeno uklapanje u sastav Osmanskog carstva sa sobom je donijelo i niz novih elemenata, koji su svoje gravure ocrtali na gotovo svim segmentima života tadašnjeg stanovništva. Inkorporiranje ovog prostora u novi timarsko-spahijski sistem u okviru novoformiranog Zvorničkog sandžaka, koji je u prvo vrijeme pripadao Rumelijskom *begler-begluku*, *alajetu* ili *pašaluku*, a nešto kasnije Bosanskom sandžaku, odnosno *Bosanskom vilajetu* značilo je i oproštaj od višestoljetnog srednjovjekovnog feudalnog ustrojstva. Međutim, ovi procesi, između ostalih, manifestirali su se u dužem vremenskom intervalu i značajno sporim intenzitetom. Kada je u pitanju proces prihvatanja *nove vjere*, kako su to istraživanja ovog područja pokazala, sve do kraja 16. stoljeća ovaj fenomen je ipak bio u početnoj fazi.

Novouspostavljena nahija Nenavište, odnosno nahija Kal'a Gradçaç (negdje i kao *Graçaç*), čije je sjedište bila *varoš Gradçaç* (Gradačac) sa utvrdom i vojno-upravnom funkcijom, koja je u ranim osmanskim izvorima bila označena kao *Kal'a Gradçaç,* sa značenjem *zidana kamena utvrda Gradačac* – potvrđeno je fizičko postojanje srednjovjekovne utvrde, poslije preuzimanja ove teritorije od strane Osmanlija. Također, ista konstatcija je izvodiva i iz *Popisa Zvorničkog sandžaka* iz 1533. godine, što potvrđuju i kartografski izvori sistemom znakovno-simboličkih označavanja na mapama. Pošto iz izvora nije poznato njezino fizičko stanje, moguće je pretpostaviti da se radilo o utvrdi koja je korištena, odnosno određeni vid adaptacije dijelova devastiranog srednjovjekovnog utvrđenog kompleksa omogućio je njeno korištenje, a ako ništa drugo, onda bar su sigurno, u građevinskom smislu, dovedeni namjeni svi zatečeni objekati i prilagođeni tadašnjim osmanskim potrebama za posadu od oko 100 plaćenika – *vojnika ulufedžija*. U vremenu koje je slijedilo, vrstu posade i njihovu brojnost u znatnoj mjeri diktirali su pogranični odnosi sa susjednom Ugarskom i njezinim pretenzijama na tu oblast, ili osmanskim mogućim nastojanjima da pogranične dijelove Ugarske – pojas prema Slavonskoj krajini (*Confinia Slavonica*), pripoje budućem prostoru osmanske Slavonije (*Sclavonia Turcica*). Nedovoljna egzistencijalna sigurnost i nešto kasnija zapostavljenost ovog prstora od centralne vlasti, u mnogome je utjecala na opredjeljenje preuzimanja ili napuštanja timara na ovom prostoru. Zbog takve situacije, etničkih promjena, prilično slabe naseljenosti i proces urbanizacije samog Gradčaca do druge polovine 16. stoljeća imao je za posljedicu sporiji tempo i u ekonomskom smislu slabiju razvijenost. Veća udaljenost od ratnih sukoba u dubini prostora Habzburške Monarhije i na samom prostoru Ugarske dovela je do toga da je i gradačačka utvrda izgubila vojnu i fortifikacijsku ulogu, a *vojnici ulufedžije* bili su zamijenjeni sa samo dvadesetak *vojnika azapa*, angažiranih na održavanju javnog reda. Gradačac kao dominatno muslimanska doseljenička sredina sa statusom *varoši* bio je prisiljen "sačekati" duži period do dodjeljivanja statusa *kasabe.* Srednjovjekovna utvrda u Gradačcu sa okolnim prostorom nije bila previše interesantna

spahijama, a kasnije ni *timarnicima*, te je sve više i više bila podložna devastaciji zbog neodržavanja i prelazaka iz jednih u ruke drugih. Potvrdu o ponovnom naseljavanju stanovništva i boravku većeg broja posadnika u gračačkoj utvrdi, odnosno žitelja u tadašnjem gračačkom *agaluku* (konkretnije *džematu* – u značenju organizirane vojničke cjeline/odjela) moguće je pronaći tek na samom kraju 17. i početku 18. stoljeća. Naime, veća koncentracija *vojnika* i žitelja biti će prouzročena dešavanjem lokalnih vojnih razaranja na ovom području prije i poslije okončanja tzv. *Velikog turskog rata* ili *Rata Svete lige*, poznatog i kao *Veliki bečki rat*. Već su tada na gradačačkoj utvrdi bili trajno prisutni mnogi nemili tragovi ranijih osvajačkih i rušilačkih pohoda na ovom pograničnom prostoru, kako nebrigom Osmanlija, tako i pečačenjem Ugra i (Habzburških) Austrijanaca. Obnova prilično devastiranog fortifikacijskog objekta u Gradčacu bila je neminovna.

Zbog povlačenja Osmanlija sa izgubljenih teritorija (Habzburške) Austrije i Ugarske vršene su određene pripreme za uspostavljenje nove granične linije duž toka rijeke Save. Donešena je odluka o osmanskoj obavezi čuvanja tog pojasa i potreba izgradnje dodatnih fortifikacijskih objekata – *čardaka sa hendecima* duž čitave granice. Bajram-aga, sin Ibrahimov, između ostalih utvrda, bio je zadužen i za izgradnju *čardaka* neophodnog za kontrolu nad okolnim prostorom (stražarsko mjesto) i *odžaka* za pretpostavljenog vojnog starješinu *faris-agu* unutar ostataka devastirane gradačačke utvrde, te izvršiti neophodne popravke popratnih objekata za smještaj *vojnika*, oružja, zaliha *zahire* (hrane), štala za konje... U okviru poduzetih građevinskih radova na utvrdi izvršeno je i podizanje nove džamije, najvjerovatnije na mjestu već devastiranog ranije podignutog *mesdžida*. Za razliku od objekta džamije koji je bio izgrađen od fino klesanog kamena sa drvenim pokrovom od šindre i drvenom *munarom*, ostali novoizgrađeni objekti bili su građeni u formi čätme (*çatma*) – fortifikacijski objekt od pletera na konstrukciji od tesanih drvenih profila, koja je oblijepljena krečnim malterom, gdje su pojedini segmenti na fasadnim platnima dodatno zaštićeni kamenom. Formom utvrđene *čatme* u Gradčacu moguće je *de facto* potvrditi prisutnost nove forme fortifikacijskog graditeljstva na ovom prostoru, zapravo, osmanskog vojnog graditeljskog poduhvata, koji je podrazumijevao graditeljsko umijeće kojim je bilo moguće određeni prostor devastirane utvrde, u kraćem vremenskom periodu na odgovarajući način podići i uspješno braniti od eventualnih neprijateljskih napada manjeg intenziteta.

Izražena potreba čuvanja graničnog pojasa i obezbjeđenje sigurnosti korištenja cestovnih pravaca unutar kontrolirane teritorije, dovelo je do donošenja osmanske odluke o formiranju kapetanija (*kapundanluka*). Tako je formirana i Gradačačka kapetanija – *Kapudani kal'a Gradçaç* (*Gradaçaç*) kao jedna od 39 novoosnovanih kapetanija sa, najvjerovatnije, prvim kapetanom Ćoso Ahmed-agom i 72 *vojnika*. Ovakav sistem sve do prve polovine 19. stoljeća Bosnu je činio veoma privilegiranom u odnosu na sve ostale pokrajine (zemlje) Osmanskog carstva. Utvrda je i dalje zadržala svoju fortifikacijsku funkciju, s tim da je određenim karakterom građevinskih intervencija značajno promijenila formu – fortifikacijska forma *čatme* je transformirana u formu osmanske *palanke*.

Već početkom 18. stoljeća jedan od izvora potvrđuje poduzimanje i okončanje određenih građevinskih radova na gradačačkoj utvrdi, kao i prisustvo tadašnjeg Muhamed-kapetana Gradaščevića sa stotinu *nefera*. Drugi izvor iz istog perioda prezentira njegovu molbu (*arz*) državnom savjetu (*divani-humajun*) carigradske Porte, kako bi isključivo svojim sredstvima izvršio dodatnu obnovu utvrde, u smislu zamjene dotrajale drvene konstrukcije velike *tabije* (palisadnih bedema). Iz sljedećeg defterskog zapisa, petnaest godina kasnije saznaje se kako su palisadni bedemi već izgrađeni(!). Međutim dostupni izvor zapadne provenijencije iz tog vremena, pored ostalih informacija nudi i podatak o *iznenađujuće prilično čvrsto zidanoj utvrdi* koja je unaokolo obezbijeđena sa *jednim polukružnim šancom*. Još jedan drugi izvor iz Beča donosi informacije o tome kako je gradačačka utvrda od rijeke Save udaljena šest sati hoda, te da je *sazidana od kamena* i da se u njoj nalazi posada od 300 ljudi sa zapovjednikom. Na osnovu predočenih informacija

iz ovih špijunskih izvještaja je moguće zaključiti da je Muhamed-kapetan ipak podigao i kamene bedeme oko utvrde, umjesto dopuštenjem traženog *parmakluka* – palisadne konstrukcije.

Mehmed-kapetan Gradaščević, naslijedivši prethodnika Muhamed-kapetana, te dobivši *carski berat* nastavio je 1765. godine sa daljnim građevinskim radovima na gradačačkoj utvrdi, odnosno na svim započetim a nedovršenim građevinskim zahvatima Muhamed-kapetana. O tome svjedoče dodatni izvještaji bečkog uhode (1785.) gdje je detaljno opisana lokacija utvrde, njezine građevinske karakteristike, korišteni građevinski materijali, prisutnost fortifikacijske simbioze kamenih i palisadnih bedema, zatim podaci o gabaritima, bastionima za postavljanje topova, četverougaonim tornjevima na sjeveroistočnim i južnim uglovima bedema, karakterizacija kapetanovog stana..., a potvrđena je i gradnja i uređenje *šanca* (bokobrana) – složenijeg oblika odbrambene zaštite, kao i na udaljenosti od *pola sata hoda od utvrde* opisana je jedna *opekom ozidana kula koja pripada kapetanu*...

Neimarsku kontrolu na daljnjoj obnovi i izgradnji od Mehmed-kapetana Gradaščevića naslijedio je 1781/82. godine *muhafiz* (zapovjednik) obale Save, njegov sin Osman, sada na poziciji kapetana, radeći na dodatnoj izgradnji kompleksa i proširenju parcele fortifikacijskog kućišta do 1812. godine. Intervencijom pod njegovim nadzorom novi prostor fortifikacijskog kućišta utvrde izdiferenciran je na dvije cjeline, Donji grad (*Aşağı şehir*) i unutar njega Gornji grad (*Üst şehir*). Linija novoizgrađenih bedema je na više mjesta izlomljenog nepravilnog karaktera sa tri izbačena bastiona (*tabije*), dva u formi *solidnog bastiona* i jedan *krnje forme*. Ulaz u ansambl gradske utvrde bio je dodatno omogućen i kroz tri *kapi kule* u formi gradskih *kapija*, a preko *čekme ćuprija*, čija je konstrukcija podignuta iznad iskopanih i uređenih prokopa. Pored bedema i određenih zhvata na drugim objektima, Osman-kapetan Gradaščević izgradio je i Sahat-kulu unutar Donjeg grada, a brigu oko održavanja preuzeo je njegov sin, zadužen za *vakuf* – zadužbinu, ujedno i njegov naslijednik na poziciji kapetana, Murat-kapetan Gradaščević.

Svjestan općeg opadanja osmanske vlasti na teritoriji Bosne i relativno brzih promjena u vrhu Bosanskog pašaluka, Murat-kapetan je nastojao, što je moguće prije popraviti (i dograditi) gradačačku utvrdu (sa konakom i tornjem kapetanske kule). Nije prezao ni od vlastitih ulaganja, ali je, kao što je to prethodno činio i Muhamed-kapetan, tražio potrebnu saglasnost Porte ali i jednim dijelom pokrivanje troškova iz carske *hazne*. Naime, iz izvorne građe o aktivnostima Murat-kapetana, moguće je primijetiti kako se isključivo operira sa terminima *obnove*, odnosno *popravake carske tvrđave*, a ne i izgradnje kapetanske kule. Čini se da je i u ovom slučaju upotrijebljen potpuno isti model obraćanja i realizacije *odobrenih radova* po ranijem modelu Muhamed-kapetana. Naime, i kod Murat-kapetana imamo jednu vrstu zahtjeva za popravak utvrde, a drugu sadržajnu vrijednost realizacije (izgradnju kapetanske kule). Kada je riječ o novoizgrađenom objektu konaka sa tornjem kapetanske kule moguće je kazati, da je zbog aktualne društveno-političke situacije, kao i najvjerovatnije neuvažavanja instrukcija dobijenih od *mimara Bosne*, te udaljenosti od centara razvoja osmanskih fortificikacijskih sistema i njihovih stilskih arhitektonskih vrijednosti, ustvari, bila uvjetovana prilično specifična arhitektonska djelatnosti na ovom mjestu. Objekt tornja kapetanske kule kompoziciono je projektiran i izgrađen uz objekt *konaka*, tako da dva međusobno uvezana segmenta tvore nešto izduženiju kvadratnu osnovu. U svom spoljašnjem izgledu objekt tornja sa konakom, ukazuje na elemente specifične estetske vrijednosti, koje odišu izvjesnim simetričnim rasporedom otvora na fasadnim platnima uz prisustvo dva plastično urađena dekorativna vijenca. Ovakva forma arhitektonske cjeline, odnosno funkcionalne veze između objekta u formi tornja i još jednog kvadratičnog objekta pri tome zidanih od pečene opeke, na tadašnjoj teritoriji Bosne predstavljala je jedinstvenu i neponovljivu kompoziciono-konstruktivnu formu, između preko dvije stotine tada prisutnih fortifikacijskih objekata date tipologije. Ipak, nešto više od godinu dana po okončanju izgradnje takvog objekta (1818./19.), te svih do tada započetih i planiranih građevinskih radova, a po dolasku novog valije Ali Dželaluddin paše, Murat-kapetan

biva likvidiran trovanjem unutar prostora *vezirske* rezidencije u Travniku.

Gradačačku kapetaniju 1820. godine nasljeđuje drugi Osman-kapetanov sin, Husein Gradaščević. Kada je izričito riječ o daljnoj izgradnji utvrđenog gradskog kompleksa u Gradačcu, Husein-kapetan na samom arhitektonskom ansamblu gradske utvrde sa kapetanskom kulom nije poduzimao nikakve značajnije građevinske radove. Međutim, iako nije u direktnom fokusu ove studije svakako je nezaobilazno spomenuti njegovo podizanje jedne druge kule na vještački uređenoj adi u selu Čardak, te Džamiju Husejnju ili Džamiju Husein-kapetana Gradaščevića, skoro naslonjenu na bedeme utvrđenog gradskog ansambla i orijentiranu ka čaršiji. Po tipologiji, ova džamija pripada tipu *centralne potkupolne džamije sa trijemom*. Zidana je kamenom krečnjakom u formi kvadratične osnove kubusa, dok je i za *munaru*, odnosno njezino temeljno postolje također korišten kamen krečnjak, a tijelo joj je ozidano pečenom opekom. Prema tipologiji kojoj je pripadala Džamija Husejnija, zajedno sa još šest sarajevskih džamija koje su imale kvalitetno proporcionalno riješene centralne potkupole sa trijemom, u pogledu arhitektonske vrijednosti, potrebno je naglasiti njezinu kulturno-historijsku komponentu koja je izuzetno značajna u okviru bosanske baštine, odnosno centralnog bosanskog klasičnog arhitektonskog djelovanja.

Poslije 1832. godine u Bosni je ukinut feudalni sistem nasljednih timarskih posjeda, a 1835. ukida se i institucija kapetanija i nasljednih kapetana, a uvodi se nova institucija *mutesellima*, koji su, kao državni službenici, preuzeli upravne poslove u kadilucima. Slijedom navedenih događaja, moglo bi se pretpostaviti da je briga o arhitektosko-fortifikacijskom kompleksu gradačačke utvrde u predstojećem periodu bila potpuno zanemarena i neinteresantna, kako Porti, tako i novom *mutesellimu*, Sejjid Fadilu Šerifoviću, za gradačačko područje u okviru sarajevske oblasti. Međutim, izvori iz Osmanskog arhiva potvrđuju daljnje sanacione radove na gradačačkoj utvrdi sa dodatnom popravkom jednog od tornjeva (poligonalni bastion ili branič kula[?]) 1867. godine u kojem je bilo deponirano streljivo. Iz jednog ranije nastalog dokumenta (1862.) saznaje se da su u međuvremenu na prostoru Donjeg grada, a iza leđa Džamije Husejnije bila izgrađena i dva veća objekta *konaka* po namjeni slična kasarnama. Njihovo postojanje će biti kasnije potvrđeno na Planu Grada, koji je uradila gradačačko-kotarska uprava po uspostavljanju (habzburško) austrijske Gruntovnice (1887.).

Polovinom 19. stoljeća u Bosanskom vilajetu su se dogodile značajne promjene, koje su značile kraj dugog razdoblja ustaljene političke strukture, a bile su uzrokovane i administrativnim promjenama koje je proveo Omer-paša Latas. Zbog sve većeg upliva stranih sila u unutarnje prilike u Osmanskom carstvu, kojem su savremenici predviđali skori kraj, gradačačko područje kao i cijelu Bosnu su potresali nemiri. Datu krizu su pokušali iskoristiti svi oni, koji su imali određene pretenzije prema teritoriji Bosne u tom momentu. U međuvremenu u rat s Osmanlijama stupile su Kneževina Srbija i Crna Gora, a zatim i Rusija. Austro-Ugarska je tvrdila evropskim silama da osmanska vlast nije sposobna da stanje u Bosni regulira, pa se sama nudila da takvu situaciju riješi (u svoju korist). Odlukama Berlinskog kongresa (1878.) Osmanska carevina je bila prisiljena da se povuče iz Bosne – zamijenila ju je vlast dvojne monarhije, s tim da je i nadalje formalno ostala pod osmanskim vrhovništvom. Međutim, takvo se stanje nije dugo održalo jer su vojne snage Austro-Ugarske, odnosno okupacijske trupe izvršile brzi prodor u središnji dio i zauzele administrativno-politički centar Bosne, grad Sarajevo 19.8.1878. godine. Pacifikacija, odnosno definitivna okupacija teritorije Gradačca desit će se nešto kasnije 19. septembra iste godine.

Dotadašnji *Bosanski vilajet* postao je *Reichsland*, *sandžaci* su postal *okruzi*, a *kaze* su pretvorene u *kotare*, dok su *nahije* bile *kotarske ispostave*. Središte vlasti bilo je preneseno na Zemaljsku vladu u Sarajevu, na čijem se pročelništvu nalazio zemaljski poglavar. Prema potpisanoj *Carigradskoj konvenciji* između Austro-Ugarske i Osmanskog carstva (1879.) više se nije govorilo o *privremenoj*, već o *okupaciji s neomeđenim vremenom*. Koristeći svoja suverena prava, odnosno izdavanjem naredbe za izradu nacrta ustava kralj zemalja Svetog Stjepana, odnosno car Austrije i kralj Ugarske, Hrvatske i Bohemije

Franjo Josip I *de facto* je izvršio aneksiju Bosne. Potpisivanjem novog ugovora između Osmanske carevine i Austro-Ugarske (1909.) precizirano je ustupanje Bosne dvojnoj monarhiji uz isplatu sultanu dva i pol miliona funti u zlatu za nepokretnine osmanske države koje su se nalazile u Bosni. Bio je to konačni akt kojim se sultan, tada i onako samo po imenu vrhovni gospodar Bosne, odrekao svoje suverenosti na tom zemljom, koja ostade jedina na Balkanu bez ustavne slobode.

Okupacija Bosne od strane dvojne monarhije (1878.), imala je dalekosežne posljedice na gradačačko područje. Nakon okupacije, Gradačac je postao sjedište novoformiranog *kotara* koji je pripadao novom Donjotuzlanskom okrugu. Postojeći objekt kapetanske kule sa popratnim objektima unutar Gornjeg grada korišten je za smještaj Vojne komande i vojnika u funkciji objekata kasarne. Međutim, zbog stava Vojne komande o nefunkcionalnosti postojećih objekata koji su se nalazili na prostoru Donjeg grada, te prisutnih problema oko nabavke i dostave potrebnih građevinskih materijala van Gradačca za izgradnju novih objekata Kotarskog suda sa Poreskom upravom i Gruntovnice, došlo je i do rušenja nekih od postojećih objekata. Planom rekonstrukcije gradačačke utvrde u Gornjem gradu izvršena je blokada postojećeg glavnog ulaza kroz pročelnu kapiju na branič kuli, ali je probijen otvor na bedemima orijentiranim jug – sjeverozapad, te na taj način, na suprotnoj strani fortifikacijskog kućišta uspostavljen novi vid ulazne komunikacije u prostor Gornjeg grada. U Donji grad se ulazilo sa južne strane bedema kroz kapi kulu, dok su druge dvije kapi kule, orijentirane istočno i zapadno, korištene samo za eventualne nužne potrebe. Poslije 1891. godine došlo je do objedinjavanja prostora Gornjeg i Donjeg grada, tada za potrebe kotarske civilne administracije, s tim da je manji broj angažiranih vojnih osoba, ipak, zadržao određene kancelarijske prostore.

Objavljivanjem *Građevinskog reda* (1880.), zatim *Novog građevinskog reda* (1893.) za sve gradove u Bosni i Hercegovini, izvršen je značajan utjecaj na urbanizaciju i buduću izgradnju novih i dogradnju ili obnovu postojećih objekata. Moguće je kazati kako je donošenjem ovih akata formalno započeo novi srednjoevropski tip urbanizacije, koji će zamijeniti dotadašnji tip sveprisutne orijentalne, kako u Bosni i Hercegovini tako i u Gradačcu.

Pošto je Berlinskim sporazumom drastično smanjena moć Osmanske carevine u Evropi, a i utjecaj Rusije u korist Austro-Ugarske, značajno su povećane napetosti između dva Carstva. Zbog nezadovoljstva oko podjele interesa na Balkanu, isprovocirani nemiri urodit će Balkanskim ratovima (1912.-1913.), a potom će djelimično prouzročiti i Prvi svjetsk rat (1914.-1918.) upravo na području Balkanskog poluotoka, odnosno Bosne. Balkansko bojište aktivirano je napadom Austro-Ugarske na Kneževinu Srbiju, tako da u tim okolnostima na gradačačkoj regiji nije bilo frontovskog ratovanja. Međutim, iako, nije došlo do devastacije arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu, na osnovu dostupne fotodokumentacije moguće je zaključiti, kako je iz razloga namjene kao žandarmerijske kasarne došlo do zatvaranja (zaziđivanja) većih površinskih otvora u zidnim platnima na sve četiri strane *seir-čarđaka* (vidikovac) na tornju. Rat je završen potpisivanjem mnoštva mirovnih sporazuma, a nakon Versajskog (28.6.1919.) ponovo je iscrtavana karta Evrope, te su tako opet stvoreni novi povoljni uvjeti za buduće sukobe između novoformiranih država oko njihovih granica. Austro-Ugarska i Osmansko carstvo bili su ukinuti. Od teritorija koje je zauzimala Austro-Ugarska uspostavljena je, između ostalih i teritorija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1.12.1918.).

Petnestak godina nakon okončanja Prvog svjetskog rata bilo je dovoljno da se steknu odgovarajući uvjeti za novu podjelu Evrope, onu koja će u svojoj konačnici uslijediti nakon Drugog svjetskog rata. Naime, Bosna i Hercegovina podijeljena je između Hrvatske i Srbije (sporazum Cvetković-Maček), odnosno u okviru rješavanja hrvatskog pitanja i formiranja Banovine Hrvatske, a Drugi svjetski rat je

dočekala u državnoj zajednici Kraljevini Jugoslaviji. Njemačka invazija na tadašnju Jugoslaviju (Aprilski rat) počela je 6. aprila 1941. godine, a okončana jedanaest dana kasnije slomom kraljevskih snaga. Zemlja je okupirana i podijeljena na dva dijela. Veliki dio Bosne i Hercegovine zajedno sa Gradačcem pripadao je pod italijansku jurisdikciju. Uz pomoć Nijemaca (1941.) proglašena je i Nezavisna država Hrvatska (NDH). Od tog momenta naizmjenično će se deševati oslobađanja i ponovna zauzimanja Gradačca, što od partizana, njemačkih SS jedinica, ustaša, četnika..., sve do konačnog oslobođenja Gradačca koje je uslijedilo 5.4.1945. godine. U toku Drugog svjetskog rata arhitektonsko-fortifikacijski kompleks utvrde je korišten u vojne svrhe, te je došlo do ponovnog otvaranja prostora za stražarsko osmatranje na *seir-čardaku*, kao i kasnije veće devastacije kapetanskog tornja i konaka. Do 1952. godine nije ništa rađeno na zaštiti i eventualnoj obnovi, kada je Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine angažirao arhitektu Džemala Čelića sa saradnicima da urade elaborat zaštite i ponude idejno rješenje restauracije postojećeg stanja.

U elaboratu arhitekta Dž. Čelić zaključuje kako je neophodno ukloniti prisutne elemente kasarne, otvoriti zazidane otvore, srušiti naknadno postavljene zidove..., te navodi osnovne građevinske instrukcije sanacije, dok su važniji zahvati za budući izgled tornja i konaka naznačeni u više elemenata. Kontinuitet restauratorakih radova (popravka krovnih konstrukcija i zamjena pokrova, zahvati na potpornom zidu kod ulaza u utvrdu, izmjena stropnih konstrukcija, zamjena unutrašnjih stepeništa, obnova Sahat-kule, sanacija bedema, branič kula, poligonalnog bastiona...) odvijao se od 1954. do 1971. godine. Kapetanski toranj i konak dobili su namjenu za turističko-ugostiteljske svrhe, kao i objekt koji je, sjeverozapadno orijentiran, a ranije imao namijenu *mùtvaka* sa *àščinicom*.

Posljednja ratna dešavanja na ovom području '92.-'95. značajno su doprinijela devastaciji arhitektonskog kompleksa utvrde u Gradačcu. Razaranja su bila ogromna bez ikakvog utemeljenja – arhitektonski kompleks utvrde nije korišten za vojne svrhe. Kada je riječ o ponovnoj obnovi, odnosno prvom stupnju sanacije koja je bila poduzeta 1997. godine (popravka krovnih konstrukcija i postavljanje pokrova od šindre na tornju, konaku, kapi kulama i Sahat-kuli, a izvršeni su i određeni sanacioni radovi na bivšim objektima Kotarskog suda i Gruntovnice, odnosno tadašnje i sadašnje Gimnazije i Gradske biblioteke). Sljedeći obuhvatniji i detaljniji konzervatorsko-restauratorski radovi izvršeni su tek 2003. godine pod nadzorom Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine iz Sarajeva.

Pošto je već pomenuti cilj ovog rada sadržan u pokušaju pozicioniranja analitičko-sinteznog pristupa dostupnih informacija o lokalitetu arhitektonskog kompleksa gradačačke utvrde, neminovno je bilo, možda nešto i neuobičajeno analitičko uvođenje kartografskih predložaka, u funkciji dobijanja dodatnih izvornih podataka za određene periode. To je ujedno i jedan od razloga zašto se u ovom radu pokušalo sistematično i analitički pristupiti dostupnim znakovnim kartografskim modelima prostorne stvarnosti koji obrađuju teritoriju Bosne kroz više perioda i, unutar nje, položaj toponima kojim se označavao grad Gradačac u raznim jezičkim oblicima i varijetetima: Grachacz, Gracsatz, Gračac (*Graçaç*), Gradachatz, Gradaczaz, *Gradçaç* (*Gradaçaç*), Gradschacz, Gradyaty, Graisacz, Graisthacz, Gratschacz, Gratschacz, Gratsthacs, Graysacz, Graÿsacz, Graysaczh, *Kal'a Gradçaç*, Gradačac... Čini se bitnim naglasiti kako je elaboracija bila usmjerena na izvorne i izvedene (iz izvornih), primijenjene ili problemske tematske karatografske ispise koji su korišteni za vizualizaciju mogućih prostornih, političkih, administrativnih i određenih historijskih podataka, akcentirajući, pored toponimskih oznaka za Gradačac i sistem znakovno-simboličkih označavanja na kartografskim ispisima za postojanje same utvrde. Stoga su jedan od neminovnih izvora u proučavanju problematike dinamičke kategorije bosanskog i gradačačkog prostora upravo činili dostupni kartografski izvori.

SUMMARY

The conducted analysis that strove to cover available historical documents as sources, graphic and cartographic templates, field topograhic and toponymic data and, although modest, archeologic findings revealed that urban, i.e. fortification development of Gradačac and Gradačac fort began much earlier than was assumed or claimed in the available literature and paperz by past researchers (period between the 18th and 19th century). For this reason, the research in this paper is also aimed at historical reconstruction of the architectural-fortification complex using the available archival material classified and available in numerous holdings, in order to observe and compare relevant historical events that affected, or could affect the origins, formation, devastation, reconstruction, additions to, and generally the development of the architectural-fortification ensemble over various historical periods, up to the present, final form of the town fort.

It could be claimed that historical sources accessed in the analysis of the archival materials unused so far still confirm the rich past of the Gradačac region; however, the appropriate field (archeologic, topographic) and interdisciplinary (historical, archeologic, art-conservation, geophysical, etc.) research that could be used to reconstruct, to a lesser or larger extent, what indirect and direct historical sources record, is missing.

The complexity of the topic and the extent of archival research conditioned the application of periodical-thematic principle of processing the available materials. Based on the observation of individual aspects and their causal relationship in the context of particular periods, it proved to be justified for defining presently possible, better-rounded whole. Although the historical and historical-geographical aspects prevail, a lot of attention was also paid to other relevant factors (authentic architectural-urban development terminology, demography, populations's religion, etc.) in the attempt to systematically study the past of northern and north-eastern Bosnia, and the development of the architectural complex of Gradačac fort itself. Besides, it can be claimed that this is an attempt to introduce an original methodological procedure in a complex and comprehensive research, which would provide the research with a unique stamp. Indeed, the documentation research stage conducted is only the first segment, unavoidable and necessary, followed by the research *in situ*, and finally guidelines for further action. Such a procedure is in line with the process of active protection and allows insight into the entire issue.

Having in mind the presently existing multiple construction layers of Gradačac fort built on the foundations of former Gradina (hill-fort) of Breuci people, when its first urban perimeter was defined fortified with defence ring, and all the ancient peoples (Illyrians, Romans, Huns, Goths, Ostrogoths, Visigoths, Avars, Slavs, good *Bošnjans*, Ottomans, etc.) who used this site for themselves to build, or used the already built habitat or shelter, i.e. fort, it is possible to affirm the initial Illyrian domination on this site. It seems justified to claim that the previous conditions of *core cells* in the prehistoric age in the territory of present Gradačac were not ignored either; however, it still did not have the character of urban perimeters. Further course of events indicates the domination of Roman Empire, when the site was transformed into *castellottia*, the shape of which mainly reminds of the form of fortified auxiliary camp which, thanks to the later retired Breuci veterans, who were awarded locations and lands as remuneration for military service (*mission agrarian*), eventually inevitably grew into a more developed form of civic settlements (*canabae*) of hill-fort type.

The arrival of Avars accompanied by Slavs, and the establishment of political and state organisation at the level of whole Pannonia – *Avar Khaganate* – the devastated remains of the Roman camp and civic

settlement in the territory of present Gradačac, a fort (*gradište*) was built surrounded by a rampart in the form of a ring, which housed the main entrance and bridge structure, and an earthwork fortified with a wooden structure and palisades. The early Middle Ages, when appropriate social, political, military-strategic and other conditions had been met, i.e. when Bosnia gained its independence as Banovina (*Bosnensis ducatus*) and Kingdom (*Regnum Bosnae*), witnessed a change in the system of construction of the new, fortified settlement, i.e. then royal fort on the royal property of ruling family Kotromanić, previously Banovina Usora (*Vzurensis ducatus*). On the foundations of Illyrian hill-fort, Roman *castellottia*, Roman civic settlement and fortified Avar fort, a noblemen fort of basically hill-fort type developed, built on a naturally higher ground, the layout of which follows the spread of the hills, while its steep slopes on the northern side ensured additional protection. The newly built stone castle in the form of polygonal bastion, protruding in front of defence walls in the shape of palisades and partly built stone bulwarks, a residential facility with a ceremonial hall, defended entrance, the area of courtyard with a water tank, and outhouses made up architectural and fortification elements of thus conceived noblemen fort. The constructed noblemen fort had all fortification attributes (*castello e fortezza*) for defence, and would become the key element in the private, public and cultural life of the region, as the economic, political and cultural centre. Hungarian kings' territorial claims used the pretext of exterminating the so-called *misbelieving Christians … who are stricken with heretical evil … and heretical plague*. Out of numerous spaces that they yearned for, it was only the Bosnian one, yearned for by all of them, that they never managed to fully conquer. In the same vein, they could never register this Gradačac fort in the cadastre of their eternal properties. In all honesty, it should be noted that Hungarians did manage to temporarily conquer the Gradačac fort in the mid-13th century, and reconstructed it within the project of *reconstruction of citadels for their own army*. Besides, in the mid-15th century, the Gradačac area was again under temporary Hungarian rule, as constituent part of Hungarian Srebrenica Banovina.

In the 13th century, the area of Gradačac, same as the whole northern Bosnia, was part of a *krajište* (province) of Bosnian state. Before it was conquered by Hungarians, Gradačac was a prosperous settlement in the political-territorial unit of Usora, which was characterized by unstable political control in the rank of a "country", compared to the united "country" of Bosnia – Bosnian state community that had been organized as a state (*horion*) as early as in the 10th century and that preserved its independence over centuries. It is also possible to mention the fact that the ruling dynasty Kotromanić attached a particular significance to the northern "country" of Usora, where in the early Middle Ages the institute of junior ruler, or heir, (*viceban*) was established, with the population who shared the religion with their parent country. Bosnian Christians – *sinning people* in the territory of Usora country made up the majority of local population, and attempted to live in the spirit of evangelic principles of the first Christian communities. They came forward as a well-organized and decisive religious and social force, since apart from their community of Bosnian church (*Ecclesia Bosnensis*) there is no mention of another institution or an organized, i.e. officially established church in this region before the 13th century.

It can be claimed that this region and its inhabitants were initially assigned a not too comfortable though responsible controlling and defensive role of border zone of the "country" of Bosnia with a royal fort (*dictum castrum nostrum fuerit et fit regium proprium*) and the centre of the parish (in the form of *Breucorum*, then as a parish of *Hotuča* or *Otuča*, i.e. *Hocucha, Cotuchia, Hothwsa*, even the parish of *Nenavište* or *Terra Tolys*). It was a contact zone where as early as during ban Kulin's rule the territory of Bosnia (*Bosnensis ducatus*) was a vast country *for ten days' walk*. The Gradačac fort of the time was a complex form of planned construction of a new system of noble estate-owners'

fort of fortification character within a broader system of defence bulwarks with one or more towers that protected the living, residential area and the most important outhouses of artistocrats or feudal landowners and their courtiers.

King Tvrtko I Kotromanić himself once wanted and once actually visited Gradačac fort with his army and participated in the inglorious fights against Hungarian forces in this region.

The early 15th century still marked a general change in political and economic climate in the entire Kingdom of Bosnia, and particularly Gradačac region within it. A turbulent time ensued, rife with almost permanent armed conflicts: Bosnian-Hungarian, Hungarian-Ottoman, Bosnian-Ottoman and a rift between Bosnian peerage (owners of *rusag* land) and kings. All this indubitably caused the inevitable results in the shape of devastation of Gradačac fort, worsening of economic and demographic conditions, destruction of cultural goods and surrounding settlements, population's exodus and movement, either temporary or permanent. These results would reach their peak upon the foundation of temporary kingdom of Tenure of Bosnia, and the advance and final occupation of this territory by the Ottoman Empire.

Although the Ottoman army began to attack the territory of Kingdom of Bosnia by plundering raids as early as in the late 14th century, the area of Gračac (*Graçaç*), i.e. Gradačac and *Kal'e Gradçaç* was conquered in 1519(?) – or even in 1503(?), or as late as in 1528(?), when other parts of the "country" of Usora fell under the ultimate Ottoman rule. The fall of north-eastern part of medieval Bosnia and its gradual integration into the Ottoman Empire brought about a series of new elements, which gave their stamp to almost all segments of the population's life of the time. Incorporation of this region into the new *timarli-sipahi* system within the newly formed Zvornik *sanjak*, which initially belonged to Rumelia *beylerbeylik, eyalet* or *pashalic*, and somewhat later to Bosanski *sanjak*, i.e. *Bosnian Vilayet*, also marked the end of centuries-long medieval feudal system. However, these processes, among others, were manifested over a long period of time and with a significantly slow intensity. With respect to the process of the acceptance of *new religion*, as research into this region showed, this phenomenon was in the initial stage until the late 16th century.

The newly founded nahiyah Nenavište, i.e. the nahiyah of Kal'a Gradçaç (somewhere as *Graçaç* as well), the centre of which was the *varos* of *Gradçaç* (Gradačac) with the fort and military-administrative function, which early Ottoman sources labeled as *Kal'a Gradçaç*,, meaning the *erected stone fort Gradačac* – confirmed the physical existence of medieval fort, after Ottomans took over this territory. Besides, the same finding can be derived from the *Popis Zvorničkog sandžaka* (Census of Zvornik sanjak) of 1533, confirmed by cartographic sources by means of a system of signs and symbols on the maps. Since the sources do not reveal its physical conditions, it can be assumed that it was a fort which was actually used. It is also possible that a certain form of adaptation of parts of the devastated medieval fortified complex allowed its use. In the very least all the found structures must have been put into operation and adjusted to Ottoman needs of the time for a garrison of around hundred mercenaries – *soldier ulufedžijas*. At the time that followed, the type of garrison and their number were considerably dictated by border relations with neighbouring Hungary and its claims for these regions, or possible Ottomans' attempts to annex the border parts of Hungary, the zone toward Slavonija Border (*Confinia Slavonica*) to the future region of Ottoman Slavonija (*Slavonia Turcica*). The insufficient existential security and somewhat later negligence of this region by central authorities significantly affected the willingness to take over or abandon lands in this region. Due to such conditions, ethnic changes, fairly low density of population, the process of urbanization of Gradačac itself until the second half of the 16th century resulted in a slower tempo and poor development in economic terms. A greater distance from war conflicts deep in the Habsburg Monarchy and in Hungary itself led to the loss of military and fortification role of Gradačac fort, and soldiers – mercenaries were replaced with only about two dozens of light infantry (*azapi*), employed to maintain public order. Gradačac as primarily Moslem

immigrant environment with the status of *varos* was forced to wait for a long time until it was assigned the status of *kasaba*. The medieval fort in Gradačac with the surrounding area was not too interesting either for *sipahis* or, later on, for *timatis* and was therefore increasingly subject to devastation due to lack of maintenance and transfer from one owners to others. Evidence of resumed influx of population and the residence of more numerous garrison in Gradačac fort, i.e. of denizens of the Gračac *agaluk* of the time (or more precisely, in congregation – in the sense of organized military whole/department) can be found only in the late 17th and early 18th century. Indeed, the greater concentration of soldiers and inhabitants would result from local military destructions in this region before and after the end of the so-called *Great Turkish War* or *War of the Holy League*, also known as *Great Vienna War*. Gradačac fort already permanently displayed many harsh traces of previous conquering and destructive raids in this border region, caused both by negligence by the Ottomans and stamps by Hungarians and (Habsburg) Austrians. Reconstruction of the considerably devastated fortification structure in Gradačac was inevitable.

The withdrawal of Ottomans from lost territories of (Habsburg) Austria and Hungary led to certain preparations for establishing a new border line along the river Sava. A decision was made on the Ottoman obligation to preserve this zone and the need for constructing additional fortification structures – čardaka sa hendecima (watchtowers with ditches) along the whole border. Bajram-aga, Ibrahim's son, was put in charge of building a čardak (watchtower) necessary for the control over surrounding area (guarding post), and *ožak* (castle) for the superior military commander *faris-aga* within the remains of devastated Gradačac fort, and making necessary repairs on accompanying structures for accommodation of soldiers, weapons, *zahira* (food) stocks, horse stable etc. The construction works on the fort included erecting a new mosque, most probably on the spot of the already devastated, former masjid. As opposed to the mosque, which was built of finely carved stone with wooden cover of shingles and wooden minaret, other newly constructed structures were built in the form of čätma (*çatma*) (wattle-and-daub hut) – a fortification structure made of wicker on the frame of trimmed wooden profiles, covered with lime mortar, where individual segments on the façade planes were additionally protected with stone. The form of fortified čatma in Gradačac can *de facto* confirm the presence of a new form of fortification building in this region. It was actually the Ottoman military construction enterprise, which implied the building skill that allowed building a given part of devastated fort in an appropriate way. Such a structure could provide a successful defence from possible enemy's attacks of smaller intensity.

The pronounced need for guarding the border zone and provision of security when using roads within the controlled territory led to the Ottomans' decision on establishing captaincies (*kapundanluks*). Thus the Gradačac captaincy – *Kapudani kal'a Gradçaç* (*Gradaçaç*) was formed as one of 39 newly established captaincies with, most probably, the first captain Čoso Ahmed-aga and 72 soldiers. This system made Bosnia very privileged compared to all the other regions (countries) of the Ottoman Empire until the first half of the 19th century. The fort still maintained its fortification function, though a certain character of construction interventions significantly changed its form – the fortification form of čatma was transformed in the form of Ottoman *palanka*.

As early as in the beginning of the 18th century, one source confirmed undertaking and completion of certain construction works on Gradačac fort, as well as the presence of Muhamed-captain Gradaščević with a hundred *nefers* (soldiers). Another source of the same period described his request (*arz*) to the state council (*divani-humajun*) of Constantinople government to use only his own resources to complete the additional reconstruction of the fort, by replacing the decrepit wooden structure of big *tabija* (fort) – palisade bulwarks. From the following register entry, fifteen years later, we learn that the palisade bulwarks had already been constructed (!). However, the available source of Western origin of the time, among other pieces of information, also provides data on the *surprisingly fairly firmly built*

fort, which is secured with *a semicircular ditch*. Still another source from Vienna brings information that Gradačac fort is only six hours' walk away from the river Sava, that it was *built of stone*, and that it housed a garrison of 300 people with their commander. Based on the presented information from these intelligence reports it may be concluded that Muhamed-captain still constructed stone bulwarks around the fort, instead of the *parmakluk* – the palisade structure that he had asked permission for.

Mehmed-captain Gradaščević, having succeeded his predecessor Muhamed-captain and having obtained the royal charter continued, in 1765, further construction works on Gradačac fort, i.e. all the construction undertakings that Muhamed-captain began but did not complete. This is testified by additional reports by a Vienna spy (1785), which thoroughly describe the location of the fort, its construction characteristics, used building materials, presence of fortifying symbiosis of stone and palisade bulwarks, then data on gauges, bastions for placing cannons, square towers on the north-eastern and southern corners of bulwarks, characterization of captain's apartment, and it also confirms the construction and arrangement of a trench (fender) – a more complex form of defensive protection. Finally, a *tower enclosed by bricks and belonging to the captain* was also described.

In 1781/82, the building control on further reconstruction and construction was inherited, from Mehmed-captain Gradaščević, by *muhafiz* (commander) of the banks of the Sava, his son Osman, now at the position of captain, who worked on the additional construction of the complex and expansion of the lot of fortification enclosure until 1812. The intervention under his supervision differentiated the new space of the fortification enclosure into two units, Lower Town (*Aşağı şehir*) and, within it, Upper Town (*Üst şehir*). The line of the newly built bulwarks is irregular, broken at a few places, and has three protruding bastions *(tabija)*, two in the form of *solid bastion* and one of *truncated form*. The entrance into the ensemble of town fort was additionally made possible through three *kapi kulas* (towers) in the form of city gates, and across *čekme ćuprija* (lattice bridge), erected over the dug-out and tidied-up canals. Besides the bulwarks and certain interventions on other structures, Osman-captain Gradaščević also built a Clock-Tower within the Lower Town. Care for maintenance was taken over by his son, in charge of *vakuf* – endowment, and his successor in the rank of captain, Murat-captain Gradaščević.

Aware of general decline in Ottoman rule in the territory of Bosnia and relatively fast changes at the top of Bosnian pashalic, Murat-captain strove to repair (and build additions to) Gradačac fort (with the residence and tower of captain's castle) as soon as possible. He did not shy away from his own investments; however, same as Muhamed-captain before him, he requested the necessary approval by Government. Part of the costs were also covered from royal treasury. Indeed, sources about Murat-captain's activities use only the term *reconstruction* or *repairs of imperial fortress*, but not the *construction of captain's stronghold*. It seems that the same model of addressing the government and implementation of *approved works* as Muhamed-captain's model was used in this case as well. Indeed, Murat-captain also submitted the request for repairs on the fort, while the content of implementation was different (construction of captain's castle). With respect to the newly-built structure of the residence with the tower of captain's castle, it can be claimed that socio-political conditions at the time and, most probably, disregard for instructions by Bosnian architects, as well as the distance from the centres of development of Ottoman fortification systems and their style and architectural values led to a fairly specific architectural activity on this site. The structure of tower of captain's castle was designed and built next to the structure of *konak* (residence), and therefore the two mutually linked segments made up a somewhat elongated square basis. In its exterior appearance, the structure of tower with residence points to elements of a specific aesthetic value, which exude a certain symmetrical distribution of openings on the façade planes and the presence of two plastically made ornamental cornices. Such a form of architectural whole, i.e. functional nexus between structures in the form of a tower and another square

structure, both built of baked bricks in the territory of Bosnia at the time was a unique and unrepeatable composition and construction form among over two hundred fortification structures of given typology of the time. However, about a year after the completion of the construction of such a structure (1818/19) and all the launched and planned construction works, after the arrival of new *vali* Ali Dželaluddin pasha, Murat-captain was killed by poisoning in the vizier's residence in Travnik.

In 1820, Osman-captain's other son, Husein Gradaščević succeeded his brother in Gradačac captaincy. With respect to further construction of the fortified town complex in Gradačac, Husein-captain did not undertake any significant construction works on the architectural ensemble of town fort with captain's castle. However, although out of focus of this study, it is unavoidable to mention his construction of another tower on an artificially made river island in the village of Čardak, and Husejnija Mosque or Husein-captain Gradaščević's Mosque, almost leaning on the bulwarks of fortified town ensemble and overlooking the marketplace. Typologically, the mosque belongs to the type of *centrally-planned domed mosque with arcades*. It was built of limestone, in the form of square basis of the cube. Limestone was also used for the minaret and its base, while its body was covered with baked bricks. Due to its typological classification, Husejnija Mosque, together with six Sarajevo mosques that had high-quality proportionally solved central domes with arcades, has a high architectural value, and its cultural-history component is extremely significant within Bosnian culture, i.e. central Bosnian classic architectural activity.

After 1832, the feudal system of hereditary *timari* properties was abolished; in 1835, the institution of captaincies and hereditary captains was abolished as well and the new institution of *mutesellim* was introduced. *Mutesellims*, as public servants, took over administrative responsibilities in *kadiluks* (administrative subdivisions). These events lead to the assumption that, in the period that followed, care for architectural fortification complex of Gradačac fort was completely neglected and uninteresting both to Government and to the new *mutesellim* for Gradačac area within Sarajevo District, Sejjid Fadil Šerifović. However, sources in Ottoman archives confirm further repair works on Gradačac fortress with an additional repair of one of the towers (polygonal bastion or defence castle (?) where ammunition was stored, in 1867. An earlier document (of 1862) reveals that two larger residential structures, with the purpose similar to that of barracks were also built in Lower Town, behind Husejnija Mosque. Their existence would be later confirmed in the City Plan, made by the Gradačac County administration upon the establishment of (Habsburg) Austrian land registry (1887).

In the mid-19th century, significant changes happened in the Bosian Vilayet, which marked the end of a long period of well-established political structure, and which were also caused by administrative changes carried out by Omer-pasha Latas. Due to an increasing foreign forces' influence on domestic conditions in the Ottoman Empire, as contemporaries forecast its imminent end, Gradačac region, same as whole Bosnia, was in turmoil. All those who had certain claims for the territory of Bosnia at the moment attempted to make use of this crisis. In the meantime, the Princedom of Serbia and Montenegro, and then Russia, entered into a war with Ottomans. Austro-Hungary claimed that Ottoman administration was not able to regulate conditions in Bosnia, and offered to resolve such a situation itself (in their own favour). Pursuant to decisions of Berlin Congress (1878), Ottoman Empire was forced to withdraw from Bosnia – it was replaced by the rule of dual monarchy, although Bosnia formally remained under Ottoman rule. However, such conditions did not last long, since Austro-Hungarian military forces, i.e. occupation troops, made a fast raid into the central part and seized the administrative-political centre of Bosnia, the city of Sarajevo, on 19.8.1878. Pacification, i.e. the definite occupation of Gradačac territory would come to pass somewhat later, on 19 September the same year.

Former Bosnian Vilayet became *Reichland*, *sanjaks* became *districts*, while *kazas* were transformed into *counties* and *nahiyahs* into *county subunits*.

The central authority was transferred to National Government in Sarajevo, headed by national governor. According to the signed Constantinople Convention between Austro-Hungary and Ottoman Empire (1879), it was no longer *temporary* but rather *occupation for an unlimited time*. Using its sovereign rights, i.e. by giving an order for drafting the constitution, the emperor of Saint Stephen's lands, i.e. the emperor of Austria and king of Hungary, Croatia and Bohemia Franz Joseph I *de facto* annexed Bosnia. A new accord between Ottoman Empire and Austro-Hungary (1909) provided for ceding Bosnia to dual monarchy with the payment of two and a half million pound in gold to sultan, for Ottoman state real estate in Bosnia. It was a final document by which sultan, at the time only formally the ultimate ruler of Bosnia, renounced his sovereignty over the country, which remained the only one in the Balkans without constitutional freedom.

Occupation of Bosnia by the dual monarchy (1878) had far-reaching consequences for Gradačac region. After the occupation, Gradačac became the centre of a newly formed *county*, which belonged to Donja Tuzla District. The existing structure of captain's castle with accompanying structures within Upper Town was used to accommodate Military Headquarters and soldiers as barracks. However, due to Military Headquarters' opinion that the existing structures in Lower Town were non-functional, and problems in procurement and delivery of needed building materials outside Gradačac for the construction of new buildings of District Court with Tax Administration and Land Registry, some of the existing structures were demolished. According to the plan for the reconstruction of Gradačac Fort in Upper Town, the existing main entrance through front gate on defence tower was closed, but an opening was drilled on the bulwarks oriented to south – northwest. In this way, a new form of entrance into Upper Town was made on the opposite side of fortification base. Lower Town was entered from the southern side of bulwarks through *kapi kula*, while the other two *kapi kulas* oriented toward east and west, were used only for possible emergencies. After 1891, Upper and Lower Town were integrated, for the needs of county's civic administration, while a smaller number of engaged military perzonnel still kept some offices.

Publishing of *Construction Order* (1880), and then *New Construction Order* (1893) for all towns in Bosnia and Herzegovina had a significant effect on the urbanization and future construction of new buildings and addition to or reconstruction of the existing ones. It can be claimed that these documents formally launched the new, Central-European type of urbanization, which would replace the former type of omnipresent oriental urbanization, both in Bosnia and Herzegovina and in Gradačac.

Since Berlin Accord dramatically decreased the power of Ottoman Empire in Europe, and Russia's influence in favour of Austro-Hungary, tensions between the two Empires grew significantly. Due to dissatisfaction with the distribution of interests in the Balkans, provoked unrests led to Balkan Wars (1912-1913), and then partly caused the First World War (1914-1918) on Balkan Peninsula, i.e. in Bosnia. Balkan battleground was activated by Austro-Hungary's attack on the Princedom of Serbia, and in these circumstances there were no front-line battles in Gradačac region. However, although the architectural complex of Gradačac fort was not devastated, based on the available photo-documentation it can be concluded that larger surface openings in walls on all the four sides of *seir-čarđak* (gazebo) on the tower were closed (walled in) because it was intended for gendarmerie barracks. The war ended by signing a number of peace agreements, and the Treaty of Versailles (28.6.1919) drew a new map of Europe. It created new conditions, favourable for future conflicts between newly-formed states about their borders. Austro-Hungary and Ottoman Empire were abolished. Territories previously occupied by Austro-Hungary formed, among others, the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1.12.1918).

Some fifteen years after the end of the First World War were enough to create conditions for a new division of Europe, one that would ultimately ensue after the Second World War. Indeed, Bosnia and Herzegovina was divided between Croatia and Serbia (Cvetković-Maček agreement), within resolving

Croatian issue and formation of Banovina of Croatia, and at the beginning of the Second World War it was part of a state community of the Kingdom of Yugoslavia. German invasion on Yugoslavia (April war) began on 6 April 1941, and ended eleven days later with the breakdown of royal forces. The country was occupied and divided into two parts. Great part of Bosnia and Herzegovina, including Gradačac, belonged to Italian jurisdiction. With the German aid (1941), Independent State of Croatia (NDH) was proclaimed. From this moment on, liberations and re-captures of Gradačac alternated, by partisans, German SS units, *ustashas, tchetniks* … all until the final liberation of Gradačac that took place on 5.4.1945. During the Second World War the architectural-fortification complex was used for military purposes, and observation posts on *seir-čardak* were re-opened. Later on, captain tower and residence were fairly devastated. Until 1952 nothing was done on protection and possible reconstruction, when Institute for Protection of Cultural Monuments of People's Republic of Bosnia and Herzegovina engaged architect Džemal Čelić with associates to draft a master plan for the protection and offer preliminary design for the restoration of existing conditions.

In his master plan, architect Džemal Čelić concluded that it was necessary to remove the existing elements of barracks, bricks from bricked-up openings, demolish additionally built walls, etc., and lists basic building instructions for repair, as well as major requirements related to the future appearance of tower and residence. The continuous restoration works (repair of roof structures and replacement of roof, interventions on supporting wall at the entrance into the fortress, change of ceiling structures, replacement of interior stairs, reconstruction of Watch-Tower, repair of bulwarks, defence towers, polygonal bastion, etc.) lasted from 1954 to 1971. Captain's tower and residence were earmarked for touristic and hospitality purposes, as well as a northwest-oriented building, which used to be intended for *mùtvak* (kitchen) with *àščinica* (restaurant).

The latest, '92 – '95, war in this region significantly contributed to the devastation of architectural complex of Gradačac fort. The ravages were enormous without any grounds – the architectural complex of fort was not used for military purposes. The ensuing reconstruction, i.e. the first degree of repairs was undertaken in 1997 (repair of roof structures and putting shingle roof on the tower, residence, *kapi kulas* and watch tower, as well as certain repair works on former buildings of County Court and Land Registry, i.e. present Secondary School and Town Library). The following, more comprehensive and detailed conservation and restoration works were done only in 2003, under the supervision of Sarajevo-based Institute for the Protection of Cultural, Historical and Natural Heritage of Bosnia and Herzegovina.

Since the already noted aim of the paper is the attempt to position the analytical and synthetic approach to available information on the site of architectural complex of Gradačac fort, it was inevitable, though somewhat unusual, to analytically introduce cartographic templates, for the purpose of obtaining additional original data for certain periods. It was also one of the reasons why the paper attempted to systematically and analytically approach the available symbolic cartographic models of spatial reality dealing with the territory of Bosnia over a few periods and, within it, the position of toponyms that labelled the town of Gradačac in different linguistic forms and varieties: Grachacz, Gracsatz, Gračac (Graçaç), Gradachatz, Gradaczaz, Gradçaç (Gradaçaç), Gradschacz, Gradyaty, Graisacz, Graisthacz, Gratschacz, Gratschacz, Gratsthacs, Graysacz, Graÿsacz, Graysaczh, Kal'a Gradçaç, Gradačac, etc. It seems crucial to note that the elaboration was focused on original and derived (from the original ones), applied or problematic thematic cartographic printouts that were used for the visualisation of possible spatial, political, administrative and certain historical data, highlighting, besides toponymic designations for Gradačac, the system of semiotic and symbolic designations on cartographic printouts for the existence of fort itself. Therefore, cartographic sources were one of inevitable sources in studying the topic of the dynamic category of Bosnia and Gradačac.

Grad ina

Grad čac

Grad çaç

Grad açaç

Grad čačka kapetanija

Grad acsacz

Grad aczaz

Grad achatz

Grad ačac

Grad kapetana

Grad aščevići

UVIJEK GRAD . . .

IZVODI IZ RECENZIJA

[...] Recenzirano djelo je po svim formalnim, sadržajnim i metodološkim odrednicama moguće klasificirati kao **znanstvenu monografiju,** odnosno ... **originalno znanstveno djelo** koje je rezultat dugogodišnjih istraživanja autorā.

[...] Istraživački diskurs i kompleksna interpretacija kreću se u širokome problemskom polju historiografskog, urbanološkog i arhitektonskog razvoja grada Gradačca i njegove utvrde, koja je zapravo ishodišna tema cijeloga znanstvenog projekta. Polazeći od općega prostornog konteksta autori prvo determiniraju povijesnu i kulturološku sliku prostora sjeverne Bosne, napose gradačačkoga područja, promatrajući slojeve naseljavanja od rimskoga vremena, preko stratuma velike seobe, potom srednjovjekovnoga religijskoga i državnog ustroja bosanskog kraljevstva, zaključno s osmanskim osvajanjima i višestoljetnom konstitucijom osmanske urbane cjeline Gradačca, kao i austrougarskim promjenama unutar ove utvrđene gradske strukture. U tome segmentu ova je monografija vrijedni doprinos poznavanju povijesti i razvoja matičnoga naselja podno utvrde, a metodološki je pak pripremljena kao uzorna studija urbanog razvoja primjenjiva i za istraživanja drugih sličnih gradova Bosne i Hercegovine. Dokumentacijsku podlogu čine povijesne karte, grafički prikazi, foto dokumentacija kao i faksimili pisanih dokumenata ključnih za određene historiografske spoznaje.

[...] Središnji dio knjige posvećen je arhitektonskom sklopu gradačačke utvrde, povijesnom sjedištu osmanskih kapetana na jednoj od strateški ključnih točaka osmanske linije obrane prema sjeveru. Osim što je utvrda promatrana kao dio gradske strukture Gradačca i kao ključna urbana dominanta, taj je fortifikacijski sklop detaljno istražen kao složena arhitektonska struktura. Autori su interpretirali njen prostorno-povijesni razvoj, građevne mjene, i po prvi put je dat utjecaj pojedinih kapetana na rekonstrukcijske zahvate povezane s ključnim etapama geneze utvrde, pri čemu je osim uzorne bibliografske i arhivske baze podataka od najveće važnosti bilo i višekratno provođeno terensko istraživanje, arhitektonsko snimanje i dokumentiranje te studiranje građevne strukture do razine najsitnijih detalja...

Doc. Alen ŽUNIĆ, PhD, MArch, MDesS;
Visiting research scholar, Columbia University, New York; USA.

[...] Autori koriste brojne izvore i literaturu, na temelju čega su ponudili argumentiran historijski pregled razvoja ovoga kraja, te pokazali kako je nastala utvrda u Gradačcu, ali i detaljno prdstavili kako je u osmanskom dobu, od vremena kada je Gradačac postao sjedište kapetana, utvrda obnovljana i dalje dograđivana u 18. i 19. stoljeću. Vidimo ulogu pojedinih gradačačkih kapetana iz porodice Gradaščević u obnovljanju utvrde tokom 19. stoljeća, ali i oštećenja koje je utvrda doživjela tokom Prvog i Drugog svjetskog rata. Autori pokazuju i kako su tokom 1950-ih i 1960-ih godina učinjeni određeni zahvati na obnovi utvrde, kao i evidentiranje oštećenja iz rata 1992.-1995. godine.

[...] Monografija je vrijedan doprinos razumijevanju razvoja starog grada u Gradačcu. Pokazuje historijat nastanka utvrde, ali i dinamiku razvoja, oštećenja i obnove. Važnost monografije je i u tome što ona može poslužiti kao dobro utemeljena i argumentirana građa za dalju obnovu i očuvanje Starog grada u Gradačcu, ali i da posluži kao model za istraživanje i zaštitu ostalih utvrda u Bosni i Hercegovini.

Prof. dr sc. Husnija KAMBEROVIĆ,
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu; Bosna i Hercegovina.

[...] U ovoj znanstvenoj monografiji impresivnoga opsega, seriozne elaboracije i slojevite kompozicije teksta autori su postavili cjelovitu i zaokruženu sintezu povijesnoga urbanog razvoja Gradačca, s naglaskom na genezi i karakteristikama gradačačke utvrde. To je prvo ozbiljnije djelo o do sada slabo istraženome Gradačcu koje u simultanome tumačenju donosi i akribični historiografski, i metodološki slojeviti arhitektonsko-urbanistički pristup analizi urbanog tkiva grada i njegovih dominanti.

[...] Metodološki pristup obradi teme koja se u jednakoj mjeri bavi urbanističkim kontekstom grada i šireg prostora u zanimljivom kontrapunktu s fenomenom kapetanske utvrde ocjenjujem inovativnim i sveobuhvatnim u problemskome zoru, pri čemu imponira širina konzultirane literature, brojnost korištenih pisanih, karografskih i slikovnih izvora te osobito neposredno terensko istraživanje arhitekture provedeno *in situ*.

[...] Recenzirano djelo ocjenjujem kao znanstvenu monografiju najviše metodološke razine obrade razvoja jednoga grada i njegove fokalne točke – utvrde – monografiju koja je po svojim dometima važna ne samo za urbanu povijest Gradačca, već će ovakva knjiga moći poslužiti i kao svojevrsni metodološki obrazac i putokaz za znanstvenu obradu drugih urbanih cjelina...

Prof. dr sc. Zlatko KARAČ, Prodekan za znanost
Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatska.